MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

Tudomány és hagyományőrzés

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Budapest, 2014

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET
Tudomány és hagyományőrzés

MTA BTK MŐT Kiadványok 1.

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

Sorozatszerkesztők

Vásáry István – Fodor Pál

MTA BTK MŐT Kiadványok 1.

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

Tudomány és hagyományőrzés

Szerkesztették
Sudár Balázs
Szentpéteri József
Petkes Zsolt
Lezsák Gabriella
Zsidai Zsuzsanna

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2012

A kötet az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2013. április 17–18-án tartott konferenciáján elhangzott előadásokat tartalmazza, az első kiadás megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

A 2014. évi kiadás változatlan utánnyomása
© Szerzők és szerkesztők, 2014
© MTA BTK, 2014

ISBN 978-963-9627-87-1
ISSN 2064-9918

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

A borítón szereplő szubbotyici csat digitális képét Ambrus Edit készítette
Türk Attila OTKA 106369 sz. projektje keretében

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító és tördelés: Horváth Imre
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

TARTALOM

FODOR PÁL
Tudomány és hagyományőrzés – konferenciamegnyitó 7

PÁLINKÁS JÓZSEF
„A magyar őstörténetről mindenkinek véleménye van” 9

VÁSÁRY ISTVÁN
Tudomány és hagyományőrzés (Bevezető előadás) 11

RÉGÉSZET – EMBERTAN – GENETIKA

TÜRK ATTILA
A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban (Perspektívák és teendők) 19

SZŐKE BÉLA MIKLÓS
A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás 31

SZENTPÉTERI JÓZSEF
Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez 43

FODOR ISTVÁN
Elnöki zárszó – Megjegyzések a szekció első három előadásához 55

RÉVÉSZ LÁSZLÓ
A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban (Módszertani áttekintés) 63

TAKÁCS MIKLÓS
A honfoglalás kor és a településrégészet (Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói) 137

FÓTHI ERZSÉBET
A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai 151

RASKÓ ISTVÁN
Genetikai múltba nézés, egy magyar torzó tanulságai 169

CSŐSZ ARANKA–MENDE BALÁZS GUSZTÁV
Beszámoló a Kárpát-medence 7–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről 173

KOVÁCS LÁSZLÓ
Elnöki zárszó – Régészet, embertan, genetika szekció 179

NYELVTÖRTÉNET

BAKRÓ-NAGY MARIANNE
Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa 193

AGYAGÁSI KLÁRA
A magyar–török nyelvi kapcsolatok 199

ZOLTÁN ANDRÁS
A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok 205

HOFFMANN ISTVÁN
A helynevek mint az őstörténet forrásai 211

HONTI LÁSZLÓ
Elnöki zárszó – Nyelvtörténet szekció 219

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

VOIGT VILMOS
A magyar ősköltészet 225

HOPPÁL MIHÁLY
A magyar ősvalláskutatás (új) útjai 231

PAKSA KATALIN
A magyar zene őstörténete (Kérdések és válaszok) 239

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA
Elnöki zárszó – Művelődéstörténet szekció 251

TÖRTÉNELEM – ÍROTT FORRÁSOK

ZIMONYI ISTVÁN
Arab források a honfoglalás kori magyarokról 257

FARKAS ZOLTÁN
A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai 267

VESZPRÉMY LÁSZLÓ
Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források 273

SZABADOS GYÖRGY
Identitásformák és hagyományok 289

ZSOLDOS ATTILA
Elnöki zárszó – Történelem – írott források szekció 307

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BENKŐ ELEK
A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben (Régészeti és történeti jegyzetek) 311

SÁNDOR KLÁRA
A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei 329

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
Hunok és nem csak jezsuiták
(A magyar őstörténetírás hőskorából) 343

MESTER BÉLA
Vita a magyarok őstörténetéről Világos után 349

MIKOS ÉVA
A honfoglalás a folklórban és a populáris kultúrában, avagy a honfoglalás néphagyományának forrásai 361

GLATZ FERENC
Elnöki zárszó – Tudománytörténet szekció
(Az őstörténelem kutatásának hasznáról) 381

TUDOMÁNYOS REKONSTRUKCIÓ ÉS HAGYOMÁNYŐRZÉS

BÍRÓ ÁDÁM–BENCSIK PÉTER
Régészeti leletanyagból hagyományélesztés?
(A magyarhomorog-kónyadombi 103. sír újrekonstrukciója) 387

IGAZ LEVENTE
Hagyományőrzés, kísérleti régészet: Elmélet és gyakorlat Európában és Magyarországon 413

MAGYAR ATTILA
Történelmiéletmód-rekonstrukció, avagy a 10–11. századot bemutató reenactment központ Szigethalmon (Emese Park élő múzeumfalu) 421

SUDÁR BALÁZS
Elnöki zárszó – Tudományos rekonstrukció és hagyományőrzés szekció (A honfoglalás kori hagyományőrzés útjai Magyarországon) 425

RÓNA-TAS ANDRÁS
Zárszó – Az őstörténeti konferencia hozadéka 427

Tudomány és hagyományőrzés – konferenciamegnyitó

MTA Székház, 2013. április 17.

FODOR PÁL

Nagy örömmel, izgalommal és tisztelettel köszöntöm Önöket az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja, közelebbről a kutatóközponton belül működő Magyar Őstörténeti Témacsoport (MŐT) *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés* című konferenciáján. A mai eseményt szervező kutatócsoport (ma már ki merem mondani: virtuális *őstörténet-kutató intézet*) 2012 februárjában alakult személyes kezdeményezésemre. Mint „főkolomposnak" engedtessék meg néhány gondolat arról, miért kellett egy ilyen kutatócsoportot létrehozni, amikor a tudományból, a politikából és a társadalomból egyaránt számos ellenérzés fogalmazódott meg – olykor kivált az MTA-n folyó – ilyen típusú kutatásokkal szemben.

1. Elsőként hadd említsem meg, hogy saját köreinkből is érkezett komoly kifogás: igen ismert tudós írt jó másfél évtizede vitriolos cikket arról, hogy a magyar őstörténet mint diszciplína nem létezik.

2. Nem hiányzik a kritika a másik térfélen, az Akadémián kívül sem, ahol rengetegen vallják, hogy az őstörténet a legfontosabb hazai diszciplína, hiszen az „igazi", hazugságoktól megtisztított őstörténet megismerése óriási fontosságú a nemzeti önismeret, önbizalom és a megmaradás szempontjából.

Sajnos látnunk kell, hogy érkezzék a kritika bárhonnan, ezekben az MTA-t gyakran hibásnak tüntetik fel. Egyesek azért kárhoztatják, ha foglalkozik a témával, mások meg azért, mert nem érdeklődik iránta, vagy ha mégis, akkor – úgymond – saját dogmatizmusának foglya, és nem hajlandó befogadni a legújabb vagy tabudöntögető „eredményeket". Olykor még döntő fontosságú dokumentumok megsemmisítésével vagy átvételük visszautasításával is meggyanúsítják. Hogy a helyzet még rosszabb legyen, néha még akadémikusok is a magyar történelem elhanyagolását vagy meghamisítását vetik a szemére, mint tette például egy természettudósból lett őstörténész pár éve (zárójelben jegyzem meg: ugyanez történt Törökországban a 2000-es évek közepén, ahol egy Amerikából hazatért orvos esett neki az akadémiai tudományosságnak és állított tömegeket maga mögé védhetetlen nyelvészeti nézeteivel).

Tisztelt hölgyeim és uraim, rossz hírrel szolgálhatok a kritikusok mindkét táborának: sajnos egyiküknek sincs igaza.

1. Először is, ki kell jelentenem: magyar őstörténet pedig van – és ez nem más, mint a magyarok korai (legkorábbi) története, nagyjából a 10. század végéig. A magyar őstörténet nem más, mint a sztyepptörténet speciális ága, amelynek középpontjában a magyarokkal történt dolgok vizsgálata áll. És a sztyepptörténet ezen ágát kutatni mondhatni kötelessége a magyar tudományosságnak – hiszen ha nem teszi, akkor kutatja más, és akkor lassan tényleg nehéz lesz ráismerni elődeink történetére. A magyar őstörténet igen nehéz diszciplína, hihetetlen követelményeket támaszt a jól képzett szakemberekkel szemben is, ezért rendkívüli fontosságú a tudományos felkészültség és – az ismeretek robbanásszerű gyarapodásának korában – a tudományágak közötti valódi együttműködés. A MŐT egyik fő célkitűzése éppen ezért az érintett tudományágak legszorosabb kooperációjának megteremtése, aminek hasznát és amiben való előrehaladásunkat remélhetőleg mostani konferenciánk is bizonyítani fogja.

2. Másodszor, ki kell jelentenem, hogy az MTA régtől fogva, mindig is erőteljesen érdeklődött a magyar őstörténet iránt. Őstörténeti munkabizottságok és őstörténeti programok működtek hosszú éveken át, könyvek, tanulmánykötetek garmadája született, a legkiválóbb tudósok vettek részt íróként és szerkesztőként ezek létrehozásában Budapesten, Szegeden és másutt.

3. Ugyanakkor el kell ismerni: az utóbbi időben kevésbé összefogottan folytak az efféle kutatások, és az sem állítható, hogy az akadémiai tudományosság a mai kor lehetőségei és főleg szükségletei szerint tudta volna eljuttatni eredményeit a téma iránt óriási érdeklődést mutató magyar közvéleményhez. A tudományágak összefogása mellett ezért a MŐT másik fő célkitűzése a kommunikáció ugrásszerű javítása, az eredmények gyors és hatékony eljuttatása a szakmához és a nagyközönséghez. Ezt a célt szolgálja a MŐT hamarosan

látogatható honlapja, ahol a témával kapcsolatos információk, szakirodalom, források és feldolgozások egész tárházát fogja megtalálni az érdeklődő.

4. Egészében véve a MŐT két szirt: a Szabó Dezső által „akaratlan, tétlen álmodozóknak" és „szélhámosoknak" nevezett ködös őstörténet-hívők és megélhetési őstörténészek Szküllája, illetve a tudományos hierarchiából időnként adódó nehézkesség és – mondjuk ki: néha – fafejűség Kharübdisze között kíván hajózni. Emellett nyitni kíván mindenki felé, aki tudományos párbeszédre képes, működjék bárhol az országban. Ezért is hívtuk meg konferenciánkra azokat a hagyományőrzőket, akik a tudomány képviselőivel együttműködve és az ő álláspontjukat figyelembe véve végzik társadalmilag rendkívül hasznos munkájukat. Vezérelvünk és alapkövetelményünk a szakmai minőség (a módszertantól az etikáig). Egyetlen cél lebeg, lebeghet előttünk: a tudományos igazság, ami azt jelenti, hogy csak olyan kijelentéseket fogunk tenni, csak addig megyünk el, ameddig filológiai, régészeti, nyelvészeti stb. adataink megengedik és ameddig módszertanilag szilárd talajon állunk. Ám ha ezen a talajon állva a különböző tudományágak képviselői együttesen olyan mennyiségű és minőségű új ismeretet halmoznak fel és olyan új összefüggéseket tárnak fel, amelyek a régebbi vagy pusztán hatalmi megfontolásokból védett paradigmáknak ellentmondanak, akkor nem fogunk habozni kimondani, hogy a „király meztelen". Meggyőződésem, hogy a mai konferencia is számos újdonsággal, ha úgy tetszik: meglepetéssel fog szolgálni.

Hosszú és fáradságos munkába kezdtünk tavaly. Havonta szakmai előadásokat tartottunk, új kutatásokat indítottunk el vagy alapoztunk meg, és kitartó szervezőmunkával közös gondolkodásra és kutatásokra hívtuk a magyar őstörténetben érintett legjobb magyar szakembereket. A mai napon kilépünk a legnagyobb nyilvánosság elé, hogy szakmának és nagyközönségnek egyaránt elmondjuk: hol tartunk most, milyen irányokba tudunk és kívánunk elmozdulni, és milyen új kapukat akarunk kinyitni ahhoz, hogy ez a magyar társadalom mentális egészsége szempontjából döntő fontosságú téma megfelelő – hogy úgy mondjam – „kezelést" kapjon. Amikor most ezt a nagy lépést megtesszük, fontos feladatom köszönetet mondani mindazoknak az intézeti és más munkahelyeken dolgozó professzoroknak és kollégáknak, akik az első pillanattól kezdve mögénk álltak, előadásaikkal és egyéb vállalásaikkal segítették előrevinni közös ügyünket. Külön köszönet a mostani konferencián előadást és szekcióelnöki feladatot vállaló akadémikusoknak és más kollégáknak, akik ezzel a gesztussal is kifejezték támogatásukat és egyetértésüket a programunkkal. Végül, de messze nem utolsósorban, kedves kötelességem hálás köszönetünket nyilvánítani az MTA elnökségének és személyesen Pálinkás József elnök úrnak, aki tavalyi pályázatunk során erkölcsi és anyagi támogatásra méltónak találta a magyar őstörténet művelésére kidolgozott terveinket, s aminek azzal is kifejezést adott, hogy jelenlétével tisztelte meg mai konferenciánkat, s hogy vállalta: személyesen szól a konferencia résztvevőihez.

„A magyar őstörténetről mindenkinek véleménye van”

PÁLINKÁS JÓZSEF

Tisztelt Főigazgató Úr! Tisztelt Érdeklődők!
Köszöntöm a Konferencia előadóit és résztvevőit!

Úgy tapasztalom, a nyilvánosságot és a közvéleményt nemigen háborítják fel a részecskefizikában zajló heves viták. Ahogyan valószínűleg a baktériumtelepek organizációjával kapcsolatban sem várható a parlamentben interpelláció. Pedig ezeknek a tudományos nézeteltéréseknek is van ám tudománypolitikai jelentősége, éppen úgy érinthetik életünket, jövőnket, és közvetve kultúránkat is.

Az viszont tény, hogy a fizika vagy kémia viharos eszmecseréinek tudományos természete mentes a közfigyelem hír- és szenzációéhségétől. Főigazgató úr imént úgy fogalmazott: az őstörténet témájának és kutatócsoportjának az álmodozók Szküllája és a fafejűség Kharübdisze között kell hajóznia.

Ha szabad, én a hullámok helyett inkább a biztos talajt ígérném. Ezúttal ki kell végre kötni. És a szárazföld, a nyugodt, biztos talaj a tudományé. A tudományos módszereké, a következetességé, a pontosságé.

A tudományban sem születnek új megközelítések – még a régmúlttal kapcsolatban sem – értékes és termékeny viták nélkül. A tudományos eredményekhez nem csupán laboratórium, adatok és források, hanem szellemi közösség is kell, amely messzebbre dolgozik, mint az aktuális jelen. Tudja, hogy megállapításait és vitáit generációk sora fogja értékelni, tanulni, továbbadni vagy éppen feledni.

Ezzel a felelősséggel alakult meg a Magyar Őstörténeti Témacsoport, amely szervezett munkába összpontosítja az elszórt őstörténeti vonatkozású kutatásokat, vállalva a nyilvánosságot.

Egy olyan akadémiai kutatóközpont tudományos közegében teszi ezt, amely valóban sokrétű, sokoldalú szellemi közösségben működik. A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézet-hálózatának megújítása során a hazai bölcsészettudományok vezető műhelye jött létre. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontban nem csupán újjászerveződött, hanem új távlatokat is kapott a mintegy 400 kutató szellemi alkotóereje. Az új intézményi keretek új kihívásokra engedtek válaszolni, interdiszciplináris megalapozottságot adva minden kutatási kezdeményezéshez. Ez a sok szempontú, összetett látásmód lehet az eredmények tudományosságának biztosítéka.

A magyar őstörténetről mindenkinek véleménye van. Akadnak olyanok, akiket meggyőződésük, akadnak olyanok, akiket tudatlanságuk, másokat éppen kétségeik tesznek hangos „megmondóvá”, intelmek, kritikák vagy jóslások megfogalmazóivá.

Ez a konferencia nekik is szól. És azoknak is, akik hisznek a tudományos eszmecserék gyümölcsöző, előremutató folyamatában. Akiket nem sért egy adat, és nem támad egy kutatói megközelítés. Akik – velem együtt – hiszik, hogy nem a tudománynak kell tartania a tudománytalanságtól, hanem éppen fordítva.

A tudomány – bár nem mentes mindattól, ami emberi – sikere és ereje korunkban éppen ebben áll. Ott is mer világosságot gyújtani, ahol már a viharlámpák is kialudtak. A tudomány e nélkül a következetes, nyílt, felelős szándék nélkül nem élvezne ekkora közbizalmat itthon és az egész világban.

A most kezdődő magyar őstörténeti konferencia tudományos értékét is ez a nyíltság, a kutatói-módszertani szigorúság, a sokféle tudományági megközelítés és a kapcsolatkeresés adja. Húsznál is több előadás, szekcióülések folytatják és gazdagítják azt a műhelymunkát, amelynek egyik legfőbb erénye volt és marad a nyilvánosság, amely a legrégebbi múltat a legkorszerűbb módszerekkel köti össze.

Tisztelt Konferencia! Kedves Vendégeink!

A mai rendezvény, meggyőződésem szerint, nem egy vita állomása, hanem egy új együttműködés kezdete. Olyan együttműködésé, amely kutatók, műhelyek, nézetek között alakulhat ki, a tudomány biztos és biztonságot adó talaján.

Kívánom Önöknek a felelős, tényeken alapuló felismerések tudományos örömét mindehhez!

Köszönöm figyelmüket!

Tudomány és hagyományőrzés

Bevezető előadás

VÁSÁRY ISTVÁN

Fodor Pál főigazgató úr megnyitója és Pálinkás József elnök úr köszöntője felvázolta azokat a körülményeket és indítékokat, amelyek között az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportja megszületett 2012 februárjában. Akkor kaptam a megtisztelő felkérést a főigazgató úrtól a MŐT (ahogy magunk között hívjuk) elnöki feladatának ellátására, így most az én tisztem, hogy az első szélesebb körben való megjelenésünk alkalmából pár bevezető szót mondjak.

Mi a célja most ennek az őstörténeti seregszemlének, melyen a magyar tudományosság színe-java megjelenik, minden tudományág képviseletében? Így a régészet, embertan, genetika, az írott forrásokon alapuló történelem, a nyelvtörténet, a néprajz, a művelődés- és tudománytörténet egyaránt jelen lesz. A kérdésre a válasz röviden: a *számadás;* annak felvázolása, hogy meddig jutottunk, hol tartunk és milyen feladataink vannak a jövőre nézve. Egy ilyen számvetést minden nemzedéknek el kell végeznie (tehát 20–30 évenként), hogy minden nemzedék megfrissült ismeretekkel és szemlélettel vehesse újból birtokba az emberi tudás épületének rá eső részét. Az elmúlt 35 évben több ilyen jellegű kísérlet is történt. Az első a *Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba* című négykötetes munka, mely a szegedi őstörténeti kutatócsoport sok szerzőt bevonó munkájával, személyesen pedig Róna-Tas András körültekintő vezetésével valósult meg, és 1976–1977-ben látott napvilágot. A következő három kísérlet már a rendszerváltozás után történt. Az első projekt ugyan 1990 előtt kezdődött, de csak 1994-ben jelent meg *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* címen, mely azonban, mint címéből is kitetszik, csak részben foglalkozik a magyar őstörténet kérdéseivel. A Kristó Gyula főszerkesztésével készült munka ma is kiválóan használható, alapvető kézikönyv a témában. 1990 után Györffy György hívott életre egy nagy őstörténeti konferenciát, melynek azután nyomtatásban megjelent négy kötete kiváló összefoglalása a témakörnek a mai napig. (*A honfoglalásról sok szemmel.* 1–4.) Végül, egy többéves, nagyszabású kutatási program keretében a Bálint Csanád vezette kutatócsoport tekintette át a magyar őstörténet kutatásának aktuális állapotát és kérdéseit, s eredményeit egy angol nyelvű tanulmánykötetben tárta elsősorban a külföldi tudományosság elé. Nos, ismét eltelt bizonyos idő, és sokan szükségét láttuk egy új számadás elkészítésének. Reményeink szerint az előadások felvázolják egy-egy téma kutatásának jelenlegi állását, világosan utalva az eddig elért biztos eredményekre, és a kutatás irányait is kijelölik. A konferencia ilyen jellegéből adódott, hogy a huszonöt, rövidre tervezett előadást nem követi vita. Ez nem jelenti azt, hogy bármilyen értelmes vita elől elzárkóznék a MŐT, de most az összefoglalás és a témakijelölés ideje van. A MŐT havi rendszerességgel folyó előadás-sorozata viszont éppen azt a célt szolgálja, hogy egy-egy kérdéskör, akár erősen vitatott kérdéseit is tárgyalja át és vitassa meg. Ezekről az ülésekről azután a MŐT honlapján minden érdeklődő tájékozódhat.

Bevezetőmnek nem lehet feladata, hogy a tárgyalt kérdések bármelyikére kitérjen vagy akár megelőlegezze a konferencia tanulságait. Mindössze arra szorítkozhatom, hogy egy *kis elméleti alapvetés*t végezzek, azaz pár kérdést felvetek és próbálok válaszokat találni rájuk. Olyan válaszokat, melyeket meggyőződésem szerint az itt előadók többsége, ha nem mindenike vall. Kérdéseim ezek: Mi az őstörténet? Mi az őstörténet és a szaktudományok viszonya? »Nemzeti tudomány«-e az őstörténet? Meddig tudomány és mettől ideológia az őstörténet? s végül: Mik az őstörténet kutatásának hazai perspektívái?

Mi az őstörténet?

Köztudott, hogy a „magyar őstörténet" terminus nem pontos, mivel őstörténeten (angol *prehistory,* francia *préhistoire,* német *Urgeschichte* stb.) a nemzetközi kutatás az írásos emlékek előtti korok történetét nevezi, olyan korokét, amelyekből az akkor élt népek elnevezései is sokszor ismeretlenek és lényegében a régészeti (köztük antropológiai és archeozoológiai) leletek segítségével rekonstruálják a történelmet. Ez a »valódi« őstörténet, azaz prehistória, nem egyes népek történelméről szól, tehát nem *néptörténet,* hanem régészeti

kultúrák története, melyeknek az *etnikai* tartalma az esetek többségében részben vagy teljesen ismeretlen. Ily módon egy nép vagy etnikum őstörténetéről beszélni oktalanság, de hát *verba usu valent,* mondja tömören a latin mondás, azaz a szavak értelmét a használat szentesíti. Azaz minden szó annyit és olyant jelent, amennyi és amilyen értelmet tulajdonítunk neki. Ha tehát a 'magyar őstörténet'-et a 'korai magyar történet' szinonimájaként használjuk, s ez a helyes, akkor továbbra is használhatjuk ezt a bevett terminust. Mi tehát a korai magyar történet, vagy most már mondhatjuk, hiszen tudjuk, mit értünk, a magyar őstörténet időbeli kerete? A felső határral nincsen baj, hiszen szinte mindenki a 10. század végéig, azaz Szent István keresztény államának megalapításáig (1000) számítja a korai vagy ősi magyar (ősmagyar) történelmet. Az alsó határt illetően, azaz hogy időben meddig tudjuk visszafelé nyomon követni a magyar őstörténetet, már eltérőek a vélemények.

Hogy a felmerülő problémákat megértsük, szükséges pár, az őstörténet során gyakran szóba kerülő fogalomnak a szabatos jelentését meghatározni. Ez régen is, ma is, sok őstörténeti munkából kimarad, s ha nem ugyanazt értjük a fogalmakon, akkor nincs mit beszélni egymással. Azok a fogalmak: nyelv, nép (ethnosz vagy etnikum), néppé válás (etnogenezis) és néptörténet (etnohistoria, etnikai történet).

A nyelvvel van a legkevesebb probléma, hiszen egy nyelv egy kisebb-nagyobb társadalmi közösség által beszélt, területileg sokszor helyi nyelvváltozatokra, nyelvjárásokra oszló közös érintkezési eszköz. A nyelv, mint minden a történelemben, fokozatosan változik, alakul, s pár száz, nem szólva pár ezer év alatt annyi változás jöhet létre benne, hogy a régi nyelvformák szinte teljesen érthetetlenekké válnak a későbbi nemzedékek számára. Példának vehetjük a magyar nyelvnek mintegy nyolcszáz éve lejegyzett első szövegemlékét, a Halotti Beszédet, melyet nagyjából megért egy mai anyanyelvi beszélő, felismeri, hogy magyarul van, de a szavak és nyelvi szerkezetek jelentős része már érthetetlen számára. Hasonlóképpen a mai görög beszélő, bár tudja, hogy nyelvének mintegy háromezer éves emlékei Homérosz nagyszerű eposzai, ezekből már vajmi keveset ért meg, szinte új nyelvként kell megtanulnia az ógörögöt, ha a homéroszi szövegek értelmének a mélyére szeretne hatolni. Mindennek ellenére le kell szögeznünk, hogy a nyelvnek *kontinuus,* azaz folyamatos története van, s így, mint ahogyan az antropológiában az egyén, a szülők, a család, a rokonság, a felmenők... stb. terminusokat használjuk, a nyelv esetében is beszélhetünk rokonságról, szülőkről, testvérekről és felmenőkről, mikor egy-egy nyelv származására hivatkozunk. Ahogyan a származást családfák segítségével teszi szemléletessé az antropológia és a genealógia, ugyanúgy a nyelveknek is van családfája, s ez a családfa-elmélet, bármennyit támadják manapság, még mindig a legalkalmasabb a nyelvek közti kapcsolatok ábrázolására. Bár a nyelvnek folyamatos története van, a beszélők tudatában egy-egy jelentős történelmi folyamat végén, melynek során új területi-szervezeti formák jönnek létre hódítások, hadi események, békés átmenetek és társadalmi-nyelvi érintkezések révén, a nép beszélői az új politikai alakulat nevét viszik át nyelvük régi nevére is. Egy jól ismert példával szemléltetve, a Római Birodalom bukása után még hosszú ideig a latin nyelv helyi változatait beszélték a birodalom egy-egy volt területén, így Itáliában, Hispániában vagy Galliában. Nagyon hosszú időnek kellett eltelni, míg a 9. században a mai franciák ősei a germán frankok hódításait és a Frank Birodalom megalakulását követően nyelvüket az új urak *frank* nevével *franciá*nak kezdték nevezni. (Persze ettől még a tény tény maradt, hogy a francia nyelv – akárcsak a mai, úgynevezett újlatin nyelvek – történetileg folyamatosan a régi galliai latin nyelvjárásokra mennek vissza, tehát a latin nyelvi 'fá'-nak később létrejött 'ág'-a.) Vagy a hozzánk közelebb eső bolgár példát említsük még. 679-ben a török nyelvű bolgárok hódítják meg a délszláv népességű Moesia (a mai Bulgária) területét. A török nyelvű hódítók kétszáz év alatt beolvadtak a szláv nyelvű alattvalók tömegébe, akik viszont a politikai fennhatóság következtében saját szláv nyelvüket *bolgár*nak kezdték nevezni.

A nép terminus már jóval diffúzabb értelmű. Koronként más-más jelentéseket tulajdonítottak neki, ezért a tudományos nyelvben jobb az egyértelműbb ethnosz vagy etnikum terminust használnunk. Ethnoszon az olyan emberi közösséget vagy embercsoportot értjük, amelyet bizonyos lényeges állandó, a többi csoporttól őket elkülönítő vonások jellemeznek. Ezek a vonások a következők: 1. mi-tudat; 2. önelnevezés; 3. közös nyelv; 4. közös terület; 5. közös származástudat; 6. közös eredetmondák és hagyományok; 7. közös vallás és szokások.

A legfontosabb ezek között kétségkívül az úgynevezett mi-tudat volt, melyet az önelnevezés fejezett ki, tehát annak tudata és vállalása, hogy egy embercsoport minden tagja tudatilag és érzelmileg vállalja egy közös névvel jelölt közösséghez való tartozását. A mi-tudat és önelnevezés, mint az etnikum-népiség legfontosabb

ismérvei, már az etnikai történet elején jelzi, hogy a legfontosabb egy ethnoszhoz való tartozásban a tudati tényező volt, akárcsak ma is. Magyar az volt (és ma is az), aki magyarnak tartotta (tartja) és vallotta (vallja) magát. Lehet valaki vérségileg, antropológiailag, genetikailag bármilyen csoport tagja, ha magyarnak tartja magát. Ki vonhatná kétségbe Petőfi magyarságát, jóllehet egy csepp „magyar vér" nem volt benne, csak „szláv vér" (mégsem volt „tót"). Folytathatnánk hosszan az új és régi példákat, egy szó mint száz: egy etnikai közösséghez való tartozás tudat és vállalás kérdése, s csak ezután elemezhetjük a többi tényezőt. Mert ha nem így gondolnánk, igazat kellene adnunk a román nacionalistáknak is, akik Hunyadi Jánost és Hunyadi Mátyást, „oláh" származásuk miatt a román nép nagy fiainak tartják.

Azt a folyamatot (ami persze történetileg lehet több száz év is), amelyben ezen tényezők együttesen megjelennek, azaz egy ethnosz megszületik, etnogenezisnek, magyar szóval néppé válásnak nevezzük. A magyar őstörténet kutatása során nemegyszer az etnogenezist és az néptörténetet (vagy etnikai történetet) összekeverték, sokszor jeles kutatók is. Ezért volt lehetséges, hogy többen még az Árpád-kort is a magyar etnogenezis befejező szakaszának tartották, mivel az utolsó keleti (török) etnikai hullámok (besenyők, úzok, kunok) ekkor érték el a Magyar Királyságot és betelepülve a Kárpát-medencébe beolvadtak a magyar ethnoszba. Ha ugyanis egy ethnosz az etnogenezis során létrejött, tehát túl van a „szül(et)és" nehézségein, elkezdi önálló élettörténetét, miként az egyes ember is, csecsemővé, ifjúvá, felnőtté, majd végül öreggé érik. A különbség viszont az ethnoszok és az egyes ember élettörténete között, hogy az utóbbi élettörténete biológiailag determinált: előbb vagy utóbb – még ha a bibliai százhúsz évet is vesszük mércének – meg kell halnia. Az ethnoszoknál ez a biológiai szükségszerűség nem létezik, és előre meg sem mondható: pár száz évtől pár ezer évig terjedhetnek ezek a határok, de egy biztos, hogy a földi élet általános *πάντα ῥεῖ* törvénye szerint az ethnoszoknak sincs „örök" élete.

Mindezek után, ha a mondottak fényében nézzük meg az etnogenezis és néptörténet kérdését a magyar őstörténetben, akkor le kell szögeznünk, hogy a 9. század végén a magyar törzsszövetség (mely ekkor már többek szerint egy korai sztyepp-államot jelentett) teljesen kialakult etnikum volt, annak minden ismérvével egyetemben, mikor belépett a Kárpát-medencei új hazába. A magyar etnogenezis tehát semmiképpen sem terjedhet a honfoglaláson túlra, bármit változott is a Kárpát-medencében a magyarság etnikai összetétele. A Kárpát-medencében talált esetleges török töredékcsoportok és a szlávság beolvadása már nem etnogenezis, hanem a magyar néptörténet fontos fejezete.

De tovább mehetünk. A honfoglalást megelőző mintegy négyszáz esztendő, amelyben a magyar ethnosz története az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő füves puszta és ligetes sztyepp sávban zajlott, és amelyben megtörténtek a magyar–török nyelvi és népi érintkezések, óriási alakító erővel hatott a magyarságra. Ez a korszak tehát rendkívül fontos része a magyar néptörténetnek, de semmiképpen sem sorolható a magyar etnogenezis időszakához. Ez időben a magyar ethnosz már készen állott, nem véletlen, hogy a magyarság önelnevezése és nyelve megmaradt, s a magyar ethnosz nem olvadt bele és szívódott fel a török törzsek világában, hanem megőrizte önálló jellegét.

Ha viszont az 5–9. századot sem tartjuk a magyar etnogenezis részének, akkor meddig mehetünk vissza az időben, amikor a magyar ethnoszt elkülöníthetjük a többitől? Itt jön segítségül a történeti-összehasonlító nyelvtudomány, hiszen azt kell megállapítanunk, hogy a magyar nyelvet beszélők közössége, akiknek már önálló mi-tudata volt, mikor alakult ki. A finnugor (vagy tágabban uráli) összehasonlító nyelvészet óriás munkát végzett az elmúlt másfél évszázadban, s világosan feltárta a magyar nyelv helyét az uráli nyelvcsaládon belül. Az úgynevezett ugor alapnyelvből a magyarul beszélők közössége a Kr. előtti I. évezred elején-közepén válhatott ki (ennél pontosabb időmeghatározásra egyéb adatok híján nincsen mód), s hagyták el délnyugat-szibériai lakhelyeiket déli irányban.

Ha mindez igaz (s miért ne lenne az), akkor a magyar nyelvű önálló ethnosz életét mintegy 2500–3000 évvel azelőtt kezdte meg az Urál hegység déli lejtőitől a Kaszpi-tengerig terjedő területen. A magyar etnogenezis tehát az önálló magyar ethnosz létrejöttével fejeződött be: az utána következő 2500–3000 esztendő már a magyarság történetét alkotja. Ebből a Kárpát-medencei elmúlt mintegy 1000 esztendő jól ismert. A honfoglalás előtti fél évezredről, az úgynevezett vándorlások koráról is sok mindent és egyre többet tudunk, de a magyar ethnosz első 1000–1500 éve homályba vész, írott források és biztosan azonosítható tárgyi emlékek híján. A tudománynak nem feladata, hogy ezt a feltárhatatlan sötét időszakot fantazmagóriákkal töltse meg, mint azt a dilettánsok hada évszázadok óta teszi. S bár nem tudjuk adatokkal kitölteni, biztosan mondhatjuk, hogy a magyarul beszélő és magyar tudatú közösség ebben a számunkra homályos

időszakban már létezett. A magát magyarnak nevező és tartó közösség tehát körülbelül háromezer éves múltra tekinthet vissza.

Mi az őstörténet és a szaktudományok viszonya?

A kérdést másképpen feltéve: ki a magyar őstörténész? A magyar őstörténész nem úgy történész, mint mondjuk a középkori magyar történelemmel foglalkozó szakember. Igen sok tudományág (nyelvészet, írott források, régészet stb.) felől közelíthet sajátos tárgyához, sokféle módszert alkalmazhat, csak egyet nem tehet: ezt vagy azt a tudományszakot nem abszolutizálhatja és emelheti a másik fölé. A II. világháború előtt a nyelvészek apoteózisa folyt a magyar őstörténetben, manapság mintha a régészek vették volna a kezükbe az irányítást. Egy biztos: a magyar őstörténet se nem csak nyelvészet, se nem csak régészet, hanem ezek együtt és sok más is. Egy-egy részkérdést persze lehet nyelvészeti vagy régészeti megközelítéssel tisztázni, de *a szintézis munkája alapvetően történészi feladat*. Pont ez adja a magyar őstörténet kutatásának sajátos nehézségét: úgy kell a történeti szintézist elvégezni, hogy legalább egy másik önálló diszciplínában otthonosan mozogjon az ember. Enélkül foglalkozni a magyar őstörténettel sarlatánsághoz vezet. Sajnos azért vagyok kénytelen ezt mondani, mivel a tárgyban rejlő nehézségek miatt, azaz a sokirányú és sokféle szaktudás, a komplexitás igényéből fakadóan sokszor és sokan a magyar őstörténet historiográfiája során úgy voltak magyar őstörténészek, hogy *egy* tudományban sem voltak otthon. Így nem lehet csoda, hogy a magyar őstörténet sok esetben az amatőrök kedves vadászterületévé és tartózkodási helyévé vált. Szögezzük le, hogy nincs *hivatásos* őstörténész, legfeljebb olyan szaktudós van, legyen az nyelvész, régész vagy történész, aki munkásságának egy kisebb vagy nagyobb szeletét a magyar őstörténet tanulmányozásának szenteli. Egyszóval csak valamilyen humán terület szaktudósa lehet magyar őstörténész; természettudósok, mérnökök, orvosok, írók vagy bármilyen más szakma képviselői, akik azt hiszik, hogy pár könyv és cikk elolvasása után a kérdés szakértőivé léphetnek elő, legyenek bár a legtisztességesebb szándékúak is, csak az *amatőr* jelzőre tarthatnak igényt.

»Nemzeti tudomány«-e az őstörténet?

Az I. világháború után, a Trianon keltette nemzeti traumában egyre világosabban fogalmazódott meg az az igény, hogy a magyar humán tudományoknak, így az orientalisztikának, akárcsak a bizantinológiának a nemzeti tudományt kell szolgálnia, ezen belül is elsősorban a magyar őstörténet, a magyar etnogenezis feltárásában kell szerepet vállalnia. Az orientalisztikai tudományok létjogosultsága és értéke szinte aszerint mérendő, hogy mennyiben tud hozzájárulni magyar vonatkozású, elsősorban őstörténeti jellegű problémák megoldásához. Legfontosabb a már akkorra is erős turkológiánk volt, s ehhez zárkózott fel az arabisztika is, amennyiben a magyar őstörténet muszlim forrásainak értelmezéséhez tudott segítséget nyújtani.

De ugyanez, a magyar nemzeti tudományokat központba állító szemlélet áll Moravcsik Gyula bizantinológiai munkásságának hátterében is. A *Byzantinoturcica* két vaskos kötetét a magyar őstörténet és a sztyeppi történelem jobb megimerésének vágya hívta életre. Bizonyos mértékig kétségkívül megkérdőjelezhető ez az egyoldalú értékszemlélet, mely az úgynevezett nemzeti tudományok szolgálatában jelölte meg a keleti stúdiumok fő feladatát. De eredménye a két háború között pozitív volt: a turkológia igen magas színvonalon működött, és a nemzetközi kutatásoknak is része tudott maradni. Nem kis részben annak köszönhetően, hogy orientalisztikánk vezető alakjai, Németh Gyula (1890–1976) és Ligeti Lajos (1902–1987), széles európai műveltséggel és a nemzetközi tudományba való beágyazottsággal rendelkeztek.

Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy azon keletkutatási ágak, melyeknél csak nagyon nehezen és áttételesen – vagy még úgy sem – lehetett magyar problematikát indítékul felhozni, nem tudtak kifejlődni és tudományos iskolát létrehozni. Egy-egy magányos tudós persze mindig működött, s itt a magyar tudomány egyik büszkeségéről, Goldziher Ignácról (1850–1921) kell megemlékeznünk, aki minden szellemi háttér és előzmény nélkül lett az iszlámtudomány máig egyedülálló hírnek örvendő klasszikusa. Maga Németh Gyula, bár felismerte, hogy Goldziher a legnagyobbak közül való, mégis a korszellemnek megfelelően úgy vélte, hogy a sok-sok orientalista stúdium közül „csak azokat kell különös gonddal művelnünk, melyeknek magyar problémák szempontjából fontosságuk van”.

A II. világháború után a régi szemlélet a magyar problematikájú keletkutatás szükségességéről tovább élt. Ligeti Lajos évtizedeken keresztül meg tudta védeni a turkológiát, mongolisztikát, tibetisztikát és sinológiát, el tudta hitetni, hogy ezekre a nemzetközileg művelt tudományszakokra a magyar múlt jobb megismerése szempontjából van szükség Akadémiánkon és az egyetemen.

Az elmúlt harminc évben azonban a világ tudománya és a tudomány struktúrája nagy átalakulásban van. Az orientalisztikát már rég nem lehet és főleg nem szabad csak magyar alapon művelni. Ne áltassuk magunkat, hogy a magyar arabisztikának vagy turkológiának fő feladata és célja a magyar vonatkozások művelése lenne. Természetes, ahol van magyar vonatkozás, ott hangunkat mindig hallatni kell, s a magyar tudománynak kell leghitelesebbnek lenni e kérdésekben. A felnőtté vált magyar orientalisztikának azonban nincs már szüksége a magyar őstörténet védernyőjére, hogy létjogosultságát igazolja.

A „nemzeti tudomány" eddig tárgyalt problémája már félig-meddig elvezet a következő kérdésünkhöz.

Meddig tudomány és mettől ideológia az őstörténet?

A tudomány mai művelőjének tudnia kell, hogy eredményeit különféle társadalmi célokhoz lehet ideológiailag felhasználni. Mi is az ideológia? Nem más, mint a társadalmilag hatékony tudat. A társadalmi hatékonyság azonban független a tudattartalom igaz vagy hamis voltától, magyarán szólva ismeretelméletileg hamisnak bizonyuló tudat is lehet társadalmilag hatékony. *De* a tudós semmiképpen sem keverheti össze az *ismeretelméleti igazság* és az *ideológia* szempontjait, mert ebből hihetetlen bajok származhatnak. A nemzeti történelem és benne a korai történet csak annyiban lehet ideológia, amennyiben a nemzeti történelem vállalás kérdése: vállalom a nemzetem történetét jónak és rossznak tűnő vonásaival egyetemben, s nem jelenkori vágyaimat vetítem vissza a korábbi évszázadokra. Mivel az egyik politikai oldal számára a *nemzet* komoly és fontos érték, érthető, hogy a magyar őstörténet olykor csak jámbor, olykor pedig agresszív, laikus rajongóinak kis csapatai hozzácsapódnak, óriási kárt okozva szellemi színvonaltalanságukkal eme oldal szellemi szélsőségektől mentes, józan többsége számára. Ugyanakkor a másik oldal részéről a nemzeti kérdések iránti nagyfokú érzéketlenség és közöny az oka, hogy a nemzeti történelem korai századainak, így különösen az őstörténetnek a kutatása eleve averziót kelt sokukban, és az őstörténetet eleve valami ellenoldali szemfényvesztésnek tartják, de legalábbis valami elavult kelléknek (akárcsak a nemzeti érzést), melyhez ennek megfelelően viszonyulnak.

Valójában semmilyen politikai elfogultságnak nincsen helye a korai magyar történetben, így csak megismételhetem, hogy a magyar őstörténeti kutatásokat minél nagyobb mértékben kell dezideologizálni.

Mik az őstörténet kutatásának hazai perspektívái?

A magyar őstörténeti kutatások bizonyos szempontból elérték határaikat. A közvetlenül a magyarokra vonatkozó írott forrásanyag igen szűkös, és a magyar nyelv és finnugrisztika magyar őstörténeti vonatkozásait is zömében feltárták. Az elmúlt száz év modern tudományossága ontotta a jó és kevésbé jó összefoglalásokat és cikkeket, szolid és kalandos elméleteket. A történeti források és a nyelvészet területén látványos előrelépésre nem számíthatunk, persze a részletekben sokat lehet még csiszolni. Ha azonban a magyarság útját tágabb összefüggésrendszerben kívánjuk vizsgálni, akkor meglepő fehér foltokra bukkanhatunk akár az írott források terén is. Bár bizonyos szövegrészleteket száz éve elemzünk – az ominózus mondatok környezetére, beágyazottságára sokkal kevesebb figyelem jutott. Örvendetes, hogy az utóbbi időben éppen ebben az irányban történt elmozdulás a magyar középkor latin nyelvű forrásai esetében.

A korai magyar őstörténet diszciplínái közül azonban a régészetnek jósolom a legdinamikusabb jövőt. Egyrészt az 5–10. századi Kárpát-medence régészeti anyagának a folyamatos feltárása és értékelése, másrészt az ukrajnai és oroszországi régészeti anyag korai magyar történeti szempontból releváns részének a „megemésztése" és feldolgozása révén juthatunk lényegesen új ismeretekhez. Egy példát hadd említsek csak: egyes régészek nemrég meggyőzően érveltek az Oroszországban és Ukrajnában feltárt új anyag alapján, mely szerint Árpád magyar népe jó 50–60 év alatt – tehát sokkal rövidebb idő alatt, mint eddig feltételeztük – jutott el az Uráltól a Kárpátokig. Ez merőben új helyzet elé állítja a történészt, új történeti hipotézis felvázolására van szükség ennek magyarázatára. Az őstörténet komplexitása miatt, mint már hangsúlyoztam, csak sok-sok szakma (történelem, régészet, nyel-

vészet stb.) összefogásával lehet új, koherens őstörténeti kép kialakításához eljutni. Ennek létrejöttében, a szakmai párbeszédek lehetőségének megteremtésében kíván a Magyar Őstörténeti Témacsoport aktívan közreműködni. A MŐT ugyanis az akadémiai széles kutatóhálózatra támaszkodva, mintegy virtuális intézetként működik és a különböző tudományos területek legjelesebb kutatóit rendszeresen hozza össze eszmecserére. Ezt tartjuk szellemi erőforrásaink leghatékonyabb és legtakarékosabb felhasználásának. A MŐT létrejöttével, azaz célzatosan a teljes hazai akadémiai szférára vonatkozó együttműködés intézményi lehetőségének a megszervezésével az érintett tudományterületek szinergiája, az elért eredmények egymásra hatása és inspiráló ereje optimizmusra jogosít bennünket.

Természetesen tudjuk, hogy a magyar őstörténet mint olyan elsősorban a magyar tudomány számára érdekes ebben a megfogalmazásban és kérdésfelvetésben, és kutatóinknak a magyar tudományosság gazdagítása és a művelt nagyközönség felvilágosítása a legfőbb célja. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a nemzetközi tudományosságot elsősorban nem a magyar néptörténet külön, hanem a Kárpát-medence 5–10. századi etnikai története egészében vonzza, a hunokkal, bolgárokkal, avarokkal, germánokkal, szlávokkal, frankokkal és magyarokkal együtt. Vagy tágabban, az egész kelet-európai sztyeppvidék története tarthat nemzetközi érdeklődésre számot. Ennek megfelelően, ez utóbbi témákban sokkal nagyobb mértékben lesz szükséges idegen nyelveken, elsősorban korunk lingua francáján, angolul publikálni. A magyar őstörténeti irodalom sok értékes kiadványt produkált az elmúlt nyolcvan év során, de – főleg a történészek – keveset adtak ki nem magyarul. Óhatatlanul bizonyos belterjesség jellemezte ezért a magyar őstörténeti irodalmat. Összefoglalva azt mondhatom, hogy elsősorban a Kárpát-medence és a nyugat-eurázsiai sztyeppvidék 5–10. századi történetének kutatása az a feladat, melyben a magyar történészeknek és régészeknek részt kell vennie, még inkább bekapcsolódnia, egyre több idegen nyelvű publikációval és a hazai kiadványokban néha túltengő magyar etnocentrikus szemlélet mellőzésével.

Végül, egy szót a címben is szereplő hagyományőrzésről. Ennek egy külön szekcióval való bevonása konferenciánk munkájába az MTA-nak a nyilvánosság felé történő nyitását jelképezi. Világszerte reneszánszukat élik a történeti rekonstrukciókon alapuló hagyományőrző tevékenységek. A viking táboroktól a nagy középkori csaták újravívásáig hosszan sorolhatnánk ezeket a formákat; nálunk is Pusztaszer, a honfoglalás kori hadi művészet újraélesztése és sok más. Csak tudnunk kell egy alaptételt: a hagyományőrzés kifejezés kissé megtévesztő, ugyanis itt nem arról van szó, hogy 1200 év óta élő hagyományként szállt nemzedékről nemzedékre a kereszténység előtti magyarság tudása és szokásrendszere, hanem arról, hogy a tudományos rekonstrukció alapjául szolgálhat a „felélesztett hagyományok" megteremtéséhez. Ez utóbbi, azaz a „felélesztett hagyományok" jobban megfelelne az angol nyelvterületen használt reenactment 'újrajátszás' kifejezésnek. Minél inkább megbízható ez a rekonstrukció, annál inkább hűséges a hagyományőrzésben megjelenő kép.

Bevezető előadásom végére értem. Sokan tán csalódottak: szenzációt vártak, s én nem rengettem meg az akadémiai tudományosság falait. Sőt megerősíthetem: a magyar tudomány jó úton haladt az elmúlt százötven évben a magyar őstörténet kutatásában, s most a MŐT létrehozásával új, kedvező keretet tudunk biztosítani az egyes diszciplínák összehangolására. Erre tanú bemutatkozó konferenciánk, melynek előadásai is ezt fogják tükrözni: szabad véleménynyilvánítást a tudomány szabta módszertani keretek között. Ehhez kívánok most jó munkát!

RÉGÉSZET – EMBERTAN – GENETIKA

A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban

Perspektívák és teendők

TÜRK ATTILA

A hazai társadalomban zajló folyamatokat áttekintve mélyebb elemzés nélkül is nyilvánvaló, hogy a magyarság elődeinek története a mai magyar identitás szerves részét alkotja. Tudományos alapokon nyugvó kutatásuk, illetve az újabb eredmények folyamatos bemutatása ezért a magyar tudományosság alapvető feladata.[1]

A korai magyar történelem, közkeletű nevén a magyar őstörténet az írott adatokat tekintve forrásszegény kutatási terület, ezért a régészet mint rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág kiemelkedő jelentőséggel bír(hat) e téren. Ez akkor is tény, ha módszertani szempontból a régészeti leletek közvetlen történeti, etnikai értékelése ma már sokkal szigorúbb megítélés alá esik, mint korábban.[2] A biztos történeti interpretációhoz ugyanis azt kellene tudnunk, hogy egy-egy lelet egykori tulajdonosa milyen etnikai tudattal rendelkezett – ez az elvárás azonban nyilvánvalóan meghaladja a régészet lehetőségeit.[3] Az elméleti nehézségek ellenére a kelet-európai füves és erdős sztyepp, valamint az erdővidék, sőt ezek belső mikrorégiói között is világosan kirajzolódó egykorú, markáns régészeti különbségek alapos ismerete, munkahipotézis szintjén, mégis lehetőséget nyújt a hagyományos régészeti módszerekkel történő migrációkutatásra. Vizsgálódásunkat természettudományos módszerekkel kiegészítve pedig – szerencsés esetben – a korábbiaknál ma már jóval többet elmondhatunk tárgyi forrásanyagunkról.

A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdés máig nem sokat változott: a korábban nyelvészeti módszerekkel azonosított nyugat-szibériai őshazától[4] nyugatra, az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő terület régészeti anyagából vajon mi kapcsolható a magyarság kora középkori előzeihez? Másképp fogalmazva: az egyes, írott források alapján feltételezett szállásterületek elhelyezkedését az újabb régészeti leletek támogatják-e vagy sem? Továbbá: a honfoglalás kori leletanyag genezise és kapcsolatrendszere valóban elsősorban keleti irányba mutat-e, és milyen mértékben?[5]

Az utóbbi évek eredményei alapján Kelet-Európában az Urálig terjedően mind biztosabban tudunk számunkra érdekes leleteket felmutatni.[6] Jóllehet, kutatástörténeti szempontból közismert, hogy a feltételezett Magna Hungaria, Levédia és Etelköz az egykori Szovjetunió területén helyezkedtek el, a rendszerváltást követően az orosz–magyar intézményes tudományos kapcsolatok 1990 és 2005 között szinte teljesen megszűntek, illetve a korai magyar történelem kelet-európai régészeti kutatása valójában mindkét fél számára marginális kérdéssé vált.[7] Az új keleti információk – és szakirodalom – csak elvétve, személyes kapcsolatok révén jutottak el hozzánk. Az elmúlt évek azonban komoly változásokat hoztak mind a leletanyag, mind pedig a tudományos kapcsolatok vonatkozásában.

Néhány kiváló orosz, ukrán és moldáv régész, többé-kevésbé tájékozott lévén a honfoglalás kori hagyaték tekintetében, felismerte egy-egy leletegyüttesben a lehetséges „(ős)magyar" kapcsolatot, és cikkei-

1 Fodor 2012; Türk 2014.

2 Bálint 1994; Langó 2007.

3 Bálint 2005.

4 A nyelvészeti kutatások, természetföldrajzi rekonstrukció, régészeti emlékanyag és a területen élő különböző népcsoportok néprajzi vizsgálata alapján a korábbi kutatás Nyugat-Szibéria területére helyezte a magyarság kialakulásának színterét, amit őshazának nevezünk. Meg kell ugyanakkor jegyeznem, hogy ez a terminológia bizonyos szempontból pontatlan és félrevezető lehet, ugyanis az őshazaként feltételezett régió az orosz – cizellálttabb – földrajzi fogalmak szerint „még csak" a „Zaural'e", vagyis az Urálon túli közvetlen régió területén fekszik (továbbiakban Urálontúl). Ez a vidék szervesen kapcsolódik a hegység nyugati oldalán elhelyezkedő baskíriai és Káma-vidéki erdős sztyepphez. A jellegzetes szibériai földrajzi környezet és maga a Nyugat-szibériai-alföld is csak a Tobol folyótól, illetve Cseljabinszkaja és Kurganszkaja oblaszt' közigazgatási régióktól keletre kezdődik. http://ru.wikipedia.org/wiki//Зауралье (2014. 06. 01.).

5 Fodor 1975; Fodor et al 1996; Fodor 2009.

6 Ivanov 1999; Komar 2008; Scserbakova et al 2008; Belavin–Ivanov–Krilaszova 2009; Sztasenkov 2009; Komar 2011; Botalov et al 2011; Botalov 2013; Türk 2013b.

7 Ez okozhatta, hogy a legújabb kelet-európai régészeti forrásanyag hazai ismeretének hiányára az orosz kollégák több recenzióban is felhívták a magyar őstörténet-kutatás figyelmét, például Bálint 1989-hez Afanasz'jev 2001, 43. és Róna-Tas 1999-hez Fljorova 2003, a magyar szaltovói kutatás tévedéseivel kapcsolatban átfogóan: Komar 2011.

ben utalt is erre.[8] A magyarok elődei vándorútjának meghatározásához azonban az említett régió(k) teljes, jól felgyűjtött, helyi leletösszefüggéseivel együtt értékelt és biztos időrendi alapokon nyugvó adatbázisa[9] lenne szükséges, amelyet azután az új Kárpát-medencei, illetve keleti leletek fényében folyamatosan újra kell értékelnünk.[10]

A magyar őstörténet régészeti kutatása szorosan összefonódott a Kárpát-medence honfoglalás kori régészetével. Ez nem csoda, hiszen mindkét alapvető, a magyarok elődeinek régészeti azonosítására létrejött kutatási módszer, az úgynevezett lineáris (az Uráltól a Kárpátokig), illetve a retrospektív (a Kárpát-medence 10. századi emlékanyagából kiinduló, annak keleti előzményeit kereső) szemlélet esetében elengedhetetlen viszonyítási pont ez.[11]

A ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei, vagyis gyökerei. Másrészt azonban világos, hogy ezen, még keleti eredetű tárgytípusok aránya a honfoglalás kori anyagon belül nem éri el az évtizedekkel ezelőtt feltételezett mértéket.[12]

Bár a késő kusnarenkovo–karajakupovo régészeti műveltségeket (Kr. u. 6–10. század) már korábban is ismertük[13] a Dél-Urál térségében, viszonylag új fejlemény, hogy egyre jelentősebb mennyiségben állnak rendelkezésünkre olyan régészeti párhuzamok keleten, melyek a magyar honfoglalás általánosan elfogadott 895-ös időpontja *után,* vagyis a 10. században kerültek földbe, tehát egy időben a Kárpát-medencei honfoglaló anyaggal. Érdekes, hogy ez utóbbiak azonban továbbra is szinte csak olyan régiókban fordulnak elő, amelyeket korábban a magyarok elődeinek lehetséges szállásterületeivel hoztak kapcsolatba. Ezek feltérképezése, illetve történeti-régészeti értelmezése nézetem szerint azonban legalább annyira fontos lesz, mint a 895 elé keltezhető keleti párhuzamoké, vagyis az előzményeké.

Az utóbbi időben számos, főként szórványosan, régészeti kontextus nélkül előkerült „magyar gyanús" lelettel bővültek ismereteink, elsősorban Ukrajna területéről, ahol a fémkeresővel dolgozó kincsvadászok sajnos hatalmas károkat okoznak a magyar őstörténet-kutatás számára is. A leletösszefüggések nélküli tárgyaknál ugyanis rendkívül nehéz megállapítani, hogy 895 előtt vagy után kerültek földbe, jóllehet a precíz kronológia a régészeti kutatás *sine qua non*ja. Ez a hagyományos (tehát a leletek formai jellegzetességeinek azonosságára és különbségeire építő) régészeti módszerekkel szinte megválaszolhatatlan kérdés hívja fel a figyelmet az új természettudományos vizsgálatok (archeogenetikai és anyag-összetételi vizsgálatok),[14] de elsősorban a radiokarbon-keltezés széles körű és értő használatának szükségességére. Az említett kronológiai problémából fakadóan tehát számos új, keleti, úgynevezett „magyar gyanús" lelet esetében ma még pontosabb a honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatrendszeréről, mint biztos előzményeiről beszélni.

A régészeti hagyaték természettudományos módszerekkel történő mind teljesebb kiértékelése (például pontosabb időrend, genetikai kapcsolatok) minőségi ugrást és információtöbbletet eredményez(het). A csontok időrendjének meghatározását követően kerül sor az archeogenetikai vizsgálatokra.[15] Az etnogenezis kutatásában a hagyományos mtDNS-vizsgálatok mellett immár az apai leszármazási vonal feltérképezésére is kísérletek folynak. Hatalmas előrelépés lenne, ha az Ukrajnában feltárt, feltehetően etelközi leletek és a Kárpát-medence legkorábbi honfoglaló sírjai között rokoni kapcsolatot sikerülne kimutatni. Ez egyben természetesen arra is utal, hogy a genetikai vizsgálatoknál csakis a 10. századi, és nem pedig a mai népességtől vett mintákból kell kiindulni, tekintve hogy a 10. századi népesség lehetséges keleti kapcsolatrendszerét kutatjuk. Ezt elsősorban a még keleten született, de már a Kárpát-medencében eltemetettek csontanyagának vizsgálatától remélhetjük, melyet viszont ma már világos, hogy csak radiokarbon-keltezéssel fogunk tudni elkülöníteni.

8 Erről részletesen lásd: Komar 2013.

9 Ennek előzményeihez lásd: Pósta 1905; Ivanov 1999; Erdélyi 2008.

10 Fodor 2010; Türk 2013a.

11 Fodor 1975; Langó 2007; Türk 2012a; Türk 2012b.

12 Erdélyi 1977.

13 Mazsitov 1977.

14 A természettudományos vizsgálatok esetében a kormeghatározás mellett elsősorban a fémtárgyaknál az alapanyag eredetét tisztázó, a pontos anyagösszetételt nyújtó PIXE-mikroszondás módszert említhetjük (Csedreki–Kustár–Langó 2012). A kerámialeleteknél a termolumineszcenciás vizsgálatok hazai elterjedése is kívánatos lenne, melyeket pénzzel keltezett, illetve radiokarbon-mérésekkel ellenőrzött objektumokból vett mintákon lehetne tesztelni. A 10–11. századi kerámiakeltezés új alapokra helyezése komoly segítség lehet annak a mindmáig megválaszolatlan kérdésnek az eldöntésében, hogy melyek voltak a 10. századi honfoglaló magyar népesség telepei.

15 Csősz et al. 2013.

Rátérve a magyarok elődeivel kapcsolatba hozható legfrissebb konkrét régészeti eredményekre, röviden azt állapíthatjuk meg, hogy az Urál és a Kárpátok közötti régió hagyatékában kezdenek kirajzolódni olyan jól körülhatárolható lelőhelycsoportok, melyek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Kárpát-medence, illetve a Volga–Urál régió kora középkori hagyatékával.[16] Ezek alapján újabb információkat kapcsolhatunk a magyarok elődeinek feltételezett vándorútjához, másrészt hiányuk véleményem szerint segít kizárni azokat a területeket is, ahol az intenzív kutatás ellenére máig nem ismerünk ilyen jellegű régészeti leleteket.[17]

A kiemelkedő új leletek között a Dnyeszter Menti Köztársaság területén feltárt Szlobodzeját,[18] illetve Ukrajnában a Dnyeper középső folyása mentén – elsősorban annak nyugati oldalán – elhelyezkedő lelőhelyeket (Szubbotyici, Katyerinovka, Korobcsino stb., azaz a kutatásban Szubbotyici-lelethorizontnak nevezett csoportot) említhetjük.[19] Ezt a lelethorizontot az 1989-ben közölt Ingul menti sírokhoz hasonló,[20] elsősorban a Dnyeper középső folyása menti lelőhelyek alkotják.[21] Leletanyagára összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek a lábnál elhelyezett részleges lovas temetkezések, halotti maszkok, illetve szemfedő lemezek, aranyozott ezüst övveretek (gyakran a rozettás lószerszámvereteknél megfigyelhető jellegzetesen díszített szegéllyel) és más fémtárgyak, például (aranyozott) ezüstcsészék, díszítésükben néha aranyozott poncolt háttérrel. Meglepő ugyanakkor, hogy a Szubbotyici-horizontban a szaltovói párhuzamok reprezentáltsága alacsonyabb, mint a Volga–Dél-Urál vidéki 8–9. századi régészeti emlékeké. Még akkor is, ha közismert, hogy szaltovói tárgyakat a Poltava–Kremencsuk–Kirovograd–Dnipropetrovsk–Zaporizsja térség 9. századi leletei között is csak elvétve találunk, a Dnyeper jobb partjáról már nem is beszélve.

Ez a régészeti lelethorizont ma már úgy tűnik, hogy nagy valószínűséggel az írásos forrásokból ismert Etelköz területét rajzolja ki. A radiokarbon-módszerrel is megerősítve a 9. század második felére keltezhető[22] Szubbotyici-típusú leletekben jól tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv területekkel létrejött kapcsolatok (számos import kerámialelet alapján), melyekről az írott források is megemlékeznek. A mintegy tucatnyi lelőhely impozáns leletanyaga kifejezetten összhangot mutat a muszlim források által a magyarok 9. századi elődeiről rajzolt képpel.[23]

Nem kétséges tehát, hogy a magyar régészet számára a Poltava–Kirovograd–Dnyipropetrovszk ukrán megyék területét érintő mikrorégió tüzetes átvizsgálása a következő évek egyik legígéretesebb feladata lesz. Egyébként épp ennek a leletkörnek a jelentőségét felismerve alakult meg 2011-ben ukrán kezdeményezésre az orosz, ukrán, moldáv és magyar szakembereket összefogó nemzetközi régészeti fórum, mely a magyarok elődeinek kelet-európai régészeti nyomait kutatja.[24] Ezeknél a többnyire kurgán nélküli, vagy a kurgánok betöltésébe másodlagosan beásott temetkezéseknél lábnál elhelyezett részleges lovas temetkezéseket, halotti szemfedőket és maszkokat, ezüstcsészéket és tálakat, aranyozott ezüstből készült jellegzetes palmettás díszítményeket, valamint az említett szláv kerámia mellett bizony még Volga-vidéki eredetű kerámialeleteket is találunk.

A radiokarbon-keltezések eddigi adatai egyöntetűen a 9. század második felére mutatnak. A honfoglaló lelethorizonttól ez a mindössze egy-két évtizednyi időeltérés, valamint a releváns régészeti-történeti összefüggések ugyanakkor komolyan megalapozzák például az archeogenetikai vizsgálatok kiterjesztését is a szintén radiokarbon-kormeghatározással elkülönített legkorábbi Kárpát-medencei honfoglalás kori sírokra. Ma már ez utóbbiakból is rendelkezésünkre áll néhány minta. Az esetek kis száma miatt egyelőre természetesen még a tűt keressük a szénakazalban, azonban az említett körülmények indokolják e munka elvégzését. Az archeogenetikai vizsgálatok esetében mind az mtDNS, mind pedig az Y-kromoszómás leszármazási vonalat felderítő vizsgálati módszerektől komoly segítséget remélhetünk, mellyel talán sikerül biológiai értelemben is kapcsolatot kimutatni a honfoglalás kori és a Szubbotyici-lelethorizont között. Nemzetközi szinten a régészeti migrációkutatásban az elmúlt 5–10 évben a természettudományos módszerek egy új vonulata, a környezetből beépült – elsősorban a fogakban, illetve csontokban kimutatható – stabil izotópos stroncium

16 Sztasenkov 2009; Komar 2011.

17 Az úgynevezett kaukázusi vagy déli őshaza hipotézisre lásd: Róna-Tas 1996a, 246–250.

18 Scserbakova et al. 2008.

19 Bokij–Pletnyova 1989; Komar 2011; Komar 2013.

20 Bokij–Pletnyova 1989.

21 Komar 2008; Szuprunyenko–Majevsz'ka 2007.

22 Türk 2010, 5. kép.

23 Zimonyi 1996.

24 *Мадяри в Середньому Подніпров'ї.* Археологія і давня історія України. Випуск 7. Київ, 2011.

vizsgálat vált meghatározóvá.[25] A honfoglaló magyarok esetében bemutatott korai radiokarbon-adatok ma már megalapozzák az ukrajnai Szubbotyici-horizont és a honfoglalás kori leletanyag ilyen jellegű vizsgálatát és összevetését is. A következő évek hazai régészeti feladata lesz a még keleten született, de már a Kárpát-medencébe betelepült és ott eltemetett egyének kimutatása és összevetésük a Szubbotyici-horizont antropológiai anyagával.

Meglepő ugyanakkor, hogy a Dnyesztertől nyugatra, Moldáviában az elmúlt évek intenzív régészeti kutatása ellenére sem szaporodtak a „magyar gyanús" leletek, jóllehet a helyi szakemberek újabban már komolyan számolnak a magyar komponenssel a régió 9–10. századi történelmében. A két helyi szláv törzs, az ulicsek és tivercsek ugyanis a 940-es évek elejéig valószínűleg nem kerültek a Kijevi Rusz fennhatósága alá (írásos adatokkal rendelkezünk az ellenük vezetett hadjáratok sikertelenségéről), a dunai bolgár állam és a Kijevi Rusz között pedig a 10. század első harmadában nincs nyoma diplomáciai kapcsolatnak. Ennek okaként felvethető, hogy a magyarok fennhatósága még a 895. évi elköltözésüket követően is érvényesült Keleten, a Dnyeszter folyó vonaláig.[26] Ez alapján természetesen a 10. század első felében a Felső-Tisza-vidékre lokalizált fejedelmi szálláshely kérdése is teljesen más megvilágításba kerülne. Az új eredmények között említhetjük a viking–varég mellett a Kijevi Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt sztyeppi nomád hatás kimutatását is, főleg annak déli területén.[27] A Kijevi Rusz régészetileg egyébként erőteljesen jelen van nemcsak a honfoglaló anyagban,[28] hanem a Kárpátok hágóinak külső oldalán feltárt „magyar gyanús" leletek esetében is.[29] Ez utóbbiakkal kapcsolatban alá kell húznunk, hogy korábban gyakran jellegzetes „druzsina" temetőkből emeltek ki magyar hatású leleteket (például Krylosz esetében), és leletkörnyezetükből kiragadva, önállóan értékelte azokat a hazai kutatás. E szakmailag ma már elfogadhatatlan módszer, illetve a Szubbotyici-horizontban világosan kitapintható Volga–Urál-vidéki jellegzetességek *hiánya* alapján úgy vélem, hogy a hágók külső oldalán található „magyar gyanús" leletek őstörténeti megítélése revízióra szorul.

Tovább haladva keleti irányban: Levédia helyének meghatározása továbbra is rendkívül problematikus. A Don–Szeverszkij Donyec vidéken ugyanis, ahová korábban helyezték, nincs régészeti nyoma egy a 6–8. század között az Urál vidékéről odaköltöző népességnek. Másrészt mind a feltételezett etelközi, mind pedig a honfoglalás kori hagyaték rendkívül csekély kapcsolatot mutat az említett területen a 8–10. század között elterjedt szaltovó–majackaja régészeti kultúrával.[30] Ezt a tárgyi emlékanyagot a teljes Kazár Kaganátus – és ennek kapcsán a kazárokkal kapcsolatot tartó levédiai magyarok – régészeti lenyomataként értelmezte a korábbi kutatás.[31]

A szaltovói kultúra meghatározását, illetve annak a magyarok elődeire gyakorolt hatását azonban már eddig is különbözőképpen ítélték meg a hazai szakemberek.[32] Ezt a régészeti műveltséget, melyet igen jelentős belső eltérései miatt már korábban is geográfiai variánsokra osztottak,[33] ma már sem az orosz, sem az ukrán kutatás nem tartja egy egységes régészeti műveltségnek, a Szvetlana A. Pletnyova által az 1960-as években meghatározott értelemben. A két *névadó* lelőhelyen megfigyelt régészeti anyag elterjedése alapján ugyanis csak az alán vagy erdős sztyeppi variáns nevezhető meg ezzel a terminológiával.[34] A többi földrajzi variáns szaltovói összefüggéseit az orosz, sőt ukrán kutatók meggyőzően cáfolták,[35] és azok esetében pusztán néhány rokon vonást felmutató, egykorú, de önálló régészeti kultúrákról beszélhetünk csak. A fenti szempontok miatt találkozunk manapság az orosz és ukrán szakirodalomban is döntően a „szaltovói időszak", „szaltovói kultúrkör" vagy „szaltovói történeti-régészeti egység" terminusokkal olyanoknál is, akik a kazárok vezető és kultúrateremtő szerepét egyébként nem vitatják.[36]

A korai magyarok több száz éves, közvetlen kazár területeken való megtelepedését a régészeti hagyaték elemzése tehát nem támasztja alá. A szaltovóinak vélt párhuzamok egy részéről egyértelműen kimutatható, hogy vagy nem szaltovói eredetűek (például a koron-

25 Kárpát-medencei viszonylatban, pl. a longobárd betelepülés esetében már mi is tudunk ezzel a módszerrel elért pozitív eredményeket felmutatni: Vida 2010, 91.
26 Rjabceva–Rabinovics 2007.
27 A lószerszámok és azok díszítményeinek vonatkozásában: Khamayko 2009.
28 A kérdésről legutóbb: Kovács 2003.
29 Fodor 1994.
30 Révész 1998; Türk 2011.
31 A kérdésről részletesen: Türk 2010; Türk 2011.
32 Fettich 1933; Fodor 1977; Bálint 1975; Bálint 1989, 44–73; Révész 1998.
33 Pletnyova 1967; Pletnyova 1981; Pletnyova 1999.
34 Afanasz'jev 1987; Afanasz'jev 2001.
35 Ivanov 2002; Fljorova–Fljorov 2000; Koloda 2011.
36 Komar 1999.

golt bikónikus cserépbográcsok), vagy olyan tárgytípusok, amelyek a szaltovói kultúrával szomszédos területekről is ismertek, mint importok vagy helyi utánzatok.[37] Így tehát szaltovói jellegű[38] tárgytípusok nem pusztán a szaltovói törzsterületeken lakva kerülhettek a magyarokhoz.

Az anyagi kultúrát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a Kárpát-medence 10., illetve az etelközi régió 9. századi leletei a Kazár Kaganátus helyett jóval szorosabb kapcsolatot mutatnak a Volga–Dél-Urál vidék 8–9. (és persze 10.) századi leleteivel. Régészetileg tehát jelenleg elfogadhatónak tűnik az a történészi elképzelés, mely nem számol önálló levédiai szállásterülettel, hanem azt Etelköz – annak is valószínűleg keleti – részének tekinti. Amennyiben azonban a magyarok elődeinek esetében a Volgán való átkeléssel csak a 9. század közepén számolunk, akkor véleményem szerint időrendi alapon, a DAI adataira támaszkodva nem logikátlan komolyan felvetnünk Levédiának a Volgától keletre való lokalizálását sem.

Levédia és a magyarok kelet-európai feltűnése kapcsán kiemelt kérdés a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin nevével fémjelzett, a *Birodalom kormányzásáról* (DAI) című munka magyarokra vonatkozó adatainak értékelése. Ilyen például elsősorban a Sarkel-probléma, mely alapján a legtöbb kutató a 842. évet mint *terminus ante quem* időpontot jelölte meg a magyarok elődeinek a Dontól nyugatra való feltűnésének időpontjaként.[39] Ennek bizonyításához azonban a forrásadatok kombinációjára épülő történeti modell kritikai elemzése mellett a kérdés régészeti oldalát is át kell tekintenünk az újabb kutatási eredmények alapján.

Az Alsó-Don mentén feltárt bal parti cimljanszki erőd Sarkellel való azonosítása mellett foglalt állást a lelőhelyet feltáró szovjet régészek többsége (például Mihail I. Artamonov, Roy A. Rappoport, Szvetlana A. Pletnyova), véleményük általánosan elfogadottá vált. Ugyanakkor tagadták az erőd felépítésében a bizánciak szerepét, és egy helyi, „eurázsiai típusú" kazár építményről beszéltek, melyhez mindössze a technológiát – főként a téglaégető kemencéket – adták a bizánciak.[40] Bár az erőd területén feltárt – feltehetően kherszoni eredetű – bizánci kőfaragványok mellett bizánci érmék, illetve egy jellegzetes csontfésű is előkerült, a kutatásban egészen az utóbbi időkig nem volt tisztázott az erőd építésében az írott forrás által is említett bizánci részvétel kérdése.[41]

Az újabb régészeti kutatások alapján ma már elmondhatjuk, hogy bár az Alsó-Don mentén más téglaerőd is szóba jöhetne Sarkel azonosításának alternatívájaként (például Szemikarakorszkoje gorogyiscse), a legtöbb érv a bal parti cimljanszki erőd mellett szól. Még annak fényében is, hogy ez utóbbinál a bizánci forrásadattal ellentétben van a felszínről közvetlenül elérhető és építőanyagként felhasználható kő. Ebből épült egyrészt a mikrorégióban a cimljanszki jobb parti erőd, illetve a közelmúltban ismertté vált – gyakran harmadik Sarkelként emlegetett –, szintén jobb parti kővár, a Kamisovszkoe gorogyiscse.

Gennagyij E. Afanasz'jev ugyanakkor tételes elemzéssel bizonyította, hogy mind a téglák méretei, mind pedig az alaprajz a bizánci szabványoknak megfelelően készültek: a bizánci láb[42] mértékegységként való használata egyértelműen kimutatható. Az alaprajz elrendezése, a bástyák száma, a falak hosszúságának és vastagságának arányai szintén a bizánci erődépítészet sajátosságainak felelnek meg. Az is valószínűnek tűnik, hogy a bal parti cimljanszki erődhöz előképként a vár építésével megbízott Petronasz Kamaterosz azt az Apszarosz néven ismert római eredetű erődöt használta fel, mely abban a bizánci provinciában található, ahonnan a források alapján Petronasz érkezett.[43]

A cimljanszki mikrorégióban feltárt három, közel egy időben épült erőd szerepét valószínűleg tágabb kitekintésben érthetjük meg. A szaltovói történeti-régészeti egységen belül a mintegy 200, közvetlenül a kazárokhoz köthető lelőhely (Szokolvszkaja Balka-horizont) szintén ebből a mikrorégióból ismert: az Alsó-Don, valamint a Szal és Manycs folyók által bezárt területen. Régészetileg tehát ma a kazár szállásterületet a legnagyobb valószínűséggel az Alsó-Don vidékére helyezhetjük. Így Sarkel valójában nem mint határerőd értelmezhető, hiszen nem is a Kazár Kaganátus nyugati határán helyezkedik el, hanem attól több száz kilométerre keletre, inkább mint a kazárok hatalmi központjának egyik építménye. Funkcióját valószínűleg a közvetlen közelében előkerült másik két, kőből épült erőddel együtt értelmezhetjük, még akkor is, ha

37 A volincevszkaja kultúra, vagy az úgynevezett „ősmordvin" temetők esetében: Ivanov 1952; Voronyina 2007.

38 Az orosz szakirodalomban gyakran nevezik ezeket a leleteket „pszeudo-szaltovói" vagy „szaltoid" típusoknak. Komar 2004.

39 A kérdésről összefoglalóan: Polgár 2001.

40 Véleményüket a falak alapozásának hiányával, a bizánciaktól eltérő téglaméretekkel, illetve az erőd alaprajzának a bizánciakétól eltérő sajátosságaival igyekeztek alátámasztani.

41 Artamonov 1962, 288–323; Afanasz'jev 2011.

42 1 bizánci láb = 0,3123 m.

43 Afanasz'jev 2011, 118.

nem a rejtélyes kazár főváros, Etil maradványait látjuk benne. A Kazár Kaganátusnak volt ugyan az északi és a nyugati határán erődökből álló védelmi vonala, melynek megépítésében, ma már tudjuk, a bizánciak további segítséget nyújtottak a kazároknak. Ez azonban a kutatók többségének mai véleménye alapján nem a magyarok, hanem a szlávok és a 9. század végétől folyamatosan erősödő Rusz ellen épülhetett.[44] Bizánci–kazár összefogással a 9. század első felében egy összetett védelmi rendszer épült ki egyrészt a Don–Donyec mentén, másrészt délen, a Kaukázus középső vidékén (Humarinszkoe gorogyiscse kővára), ahol a bizánci jelenlétet további leletek is bizonyítják. Feltehetően ezzel a folyamattal áll összefüggésben Kherszon *thema* megszervezése is.[45]

A Sarkel-probléma tehát csak akkor lenne releváns a magyar őstörténet számára, ha azt tudnánk bizonyítani, hogy Sarkel a magyarok ellen épült, amelyet azonban továbbra sem támasztanak alá kellő érvek. A magyarok elődeinek szállásterületével kapcsolatban a 830–840-es évekre vonatkozóan még kevés a fogódzónk, az *Annales Bertiniani*, illetve a *Georgius Monachus Continuatus* néven ismert bizánci forrás esetében nincs kellőképpen bizonyítva, hogy a magyarok elődei tűnnek fel bennük. Összefoglalva tehát úgy vélem, hogy a Sarkel-kérdést törölhetjük a magyar őstörténet tárgyköréből: az erőd felépülésében nem kell a magyarok elődeinek 842 előtti kelet-európai feltűnésének időrendi bizonyítékát látnunk. A 850-es évek előtt valójában nincs sem írott, sem régészeti forrás a magyarok elődeinek kelet-európai feltűnéséről.[46]

A honfoglalás kori régészeti hagyaték keleti kapcsolatrendszerének vizsgálatánál tovább haladva keleti irányban a Középső-Volga vidékén,[47] elsősorban Szamara város környékén, a Volga bal partján ismerünk néhány ígéretes lelőhelyet.[48] A temetkezésekben feltárt jellegzetes fémanyag mellett a Dél-Urál vidéki jellegzetes díszítésű, kagylóval soványított telepkerámiák feltűnését kell hangsúlyoznunk. Ez utóbbi jelenség a késő hun kori bakalszkaja kultúrára, illetve a 9. század elejéig húzódóan a szintén uráli eredetű kusnarenkovói és karajakupovói leletekre jellemző. A mikrorégió egyébként a Volgán való átkelés feltételezett helyének meghatározása szempontjából is fontos. A legújabb leletek fényében Szamara városától kelet felé a hasonnevű folyó völgyét lesz érdemes kutatnunk, Orenburg irányában.[49]

A Volga és Urál közötti régióban a Magna Hungariának meghatározott terület középső része, a nyugat-baskíriai Belebej-fennsík térsége az intenzív baskír régészeti kutatások ellenére továbbra is „fehér folt" a minket érdeklő kora középkori időszakban, csupán a 14. századtól számolhatunk itt (baskír) népesség betelepülésével. A kusnarenkovói és karajakupovói emlékanyag az utóbbi évtizedekben Tatarsztan területén[50] nem, Dél-Baskíriában azonban bővült, illetve északabbra is kerültek elő új leletek a Káma folyó Perm alatti erdős sztyeppi régiójában.[51] Az elmúlt évek legkiemelkedőbb magyar vonatkozású leletei azonban egyértelműen a nagy uráli átjárónál, annak keleti oldalán, Cseljabinszk erdős sztyeppi térségében, az urálontúli mikrorégióból váltak ismertté (Szinyeglazovo, Uelgi).[52] Ennek ellenére nemcsak a magyarok, de bármilyen ugor népesség Uráltól nyugatra, Baskíriában[53] vagy a Káma völgyében[54] való kora középkori megtelepedésének elméletét komoly kritikák is érték. Annak okát, hogy ilyen közeli régészeti párhuzamokat miért nem Moldávia és/vagy Ukrajna területén találunk – jóllehet ez az írott források adatai alapján logikus lenne –, ma még nem tudjuk.

Összefoglalva: jelenleg úgy látom, hogy a magyarok elődei esetében egy feltehetően gyors, és a 9. század elejénél nem korábbi volgai „átköltözéssel" számolhatunk, amint egyébként ezt a szovjet-orosz, illetve ukrán kutatás korábban is egyöntetűen feltételezte.[55] Ez a folyamat pedig a ligetes sztyepp mentén, illetve a füves és ligetes sztyepp határához közel ment végbe földrajzilag. A Kr. u. 6–8. század közötti időben ugyanis a Volga–Urál térségével kapcsolatot mutató régészeti leletanyag sehol nem tűnik fel Kelet-, illetve Délkelet-Európában. Ugyanakkor ez a 9. század derekának vonatkozásában ma már egyértelműen megállapítható, és a szláv nyelvű népek hagyatékának kontrasztjában jól elkülöníthető a Dnyeper középső folyása mentén.

44 Az erődített településnek a távolsági kereskedelemben játszott szerepe vitán felül áll. Természetesen védelmi funkciója sem vitatható el, itt azonban látni kell, hogy nem egy egyedi, elszigetelt jelenséggel van dolgunk a Kazár Kaganátus nyugati határán.

45 Afanasz'jev 2011, 117–118.

46 Polgár 2011.

47 Kazakov 2007; Kazakov 2013.

48 Sztasenkov 2009.

49 Botalov 2013.

50 Halikova 1973; Halikova 1976; Halikova 1978.

51 Ez utóbbi régióból egy új keleti, ám helyi készítésű, sajnos szórványként előkerült tarsolylemezt ismerünk: Belavin–Krilaszova 2011.

52 Botalov et al. 2011; Belavin–Ivanov–Krilaszova 2013.

53 Mazsitov 2013.

54 Goldina 2013.

55 Legutóbb erről: Komar 2013, 222–223.

A Volga–Urál térségéből kiinduló elvándorlás okát ma még nem ismerjük, ez régészetileg egyébként is nehezen vizsgálható kérdés. A történeti szakirodalomban már korábban feltételezett „első besenyő háború" azonban logikus elképzelésnek tűnik, de véleményem szerint mindenképpen valamilyen politikai-katonai konfliktus hatására következhetett be.[56] Az Ujgur Birodalom 840-re lezáruló felbomlásával az erőviszonyok átrendeződése is kiválthatott olyan népmozgásokat, amelyek az oguzokat, besenyőket, s rajtuk keresztül a magyarokat is érinthették, amint arra korábban már Tóth Sándor László is utalt.[57]

Bízom benne, hogy az elmúlt néhány évben ismertté vált új kelet-európai kora középkori leletanyag lendületet adhat – illetve kell, hogy adjon – a magyar őstörténet régészeti, illetve teljes körű kutatásának. A kelet-európai múzeumokban sajnos többnyire folyamatosan pusztuló, de a téma kutatása szempontjából létfontosságú műtárgyak feltérképezése és adataik rögzítése elengedhetetlen. A magyar honfoglalás kori régészet számára ugyanakkor fontos lenne, hogy közvetlenül is bekapcsolódjon a keleti ásatásokba és új lelőhelyek felderítésébe, s így visszakerüljön a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Ezt az orosz és ukrán régészeti kutatás is nagyban üdvözölné és támogatná.

Ennek érdekében 2013-tól sikeresen újraélesztettük – mintegy 30 év szünetet követően – a magyar–orosz őstörténeti régészeti expedíciók tradícióját, magyar részről a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészeti Tanszékének és az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportjának összefogásával. Célunk, hogy a korai magyar történelem régészeti kérdéseit eredményesen és érdemben kutassuk. Meggyőződésem, hogy a magyar társadalom korrekt és naprakész őstörténeti tájékoztatása, illetve a téveszmék eloszlatása – például a nyelvtörténet és a néptörténet fogalmak összemosása és keverése – mellett a magyar régészet nemzetközi szerepvállalásának növelése legalább annyira fontos feladat számunkra a jövőre nézve, mint őseink eredetének felderítése a múlt homályában.[58]

56 Mivel a volgai bolgárok ekkor már sűrűnek mondható települési tömbje a Középső-Volga vidékén, a mai Uljanovszk–Kazany térségében kimutatható, egy délről-délkeletről, a füves sztyepp irányából érkező komoly támadás elől északi irányba már nem lehetett kitérni. A legbiztonságosabb megoldásnak – mai szemmel és persze a Kárpát-medencéből nézve – a Volgán való nyugati átkelés tűnik.

57 Tóth 1998, 27–28. Újabban felvetődött ugyan, hogy a Kazáriába mélyen behatoló, 737. évi arab támadás északi irányú, míg a 755 körüli karluk vándorlás nyugati népmozgást eredményezhetett (Róna-Tas 1996b, 17), mégis úgy vélem, hogy a Volga–Urál vidék erdős sztyeppei régiójában előkerült régészeti leletek mai ismereteink alapján főbb vonalaiban alátámasztják Tóth Sándor László elképzelését a magyarok elődeinek Magna Hungariából való elköltözésével kapcsolatban.

58 A tanulmány az OTKA 106369 és az MTA BTK MŐT 28.317/2012 keretében készült.

Irodalom

Afanasz'jev 1987
Афанасьев, Геннадий Е.: *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры).* Москва. (Археологические открытия на новостройках 2.)

Afanasz'jev 2001
Афанасьев, Геннадий Е.: Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? *Российская археология* 2, 43–55.

Afanasz'jev 2008
Афанасьев, Геннадий Е.: К проблеме исторической интерпретации археологичеких памятников (по поводу книги А.А. Тортики «Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы). In: *Археология Кавказа и Ближнего Востока*. Москва, 402–414.

Afanasz'jev 2011
Афанасьев, Геннадий Е.: Кто же в действительности построил Левобережное Цимлянское городище? *Российская археология* 3, 108–119.

Artamonov 1962
Артамонов, Михаил И.: *История хазар.* Москва–Ленингад.

Bálint 1975
Bálint Csanád: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól (On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture). *Archaeologiai Értesítő* 112, 52–63.

Bálint 1989
Bálint, Csanád: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert.* Wien–Köln.

Bálint 1994
Bálint Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 39–46. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)

Bálint 2005
Bálint Csanád: Ki volt „magyar" a honfoglalás korban és Szent István korában? In: *Mi a magyar?* Szerk.: Romsics Ignác–Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, 37–56.

Belavin–Ivanov–Krilaszova 2009
Белавин, Андрей М.–Иванов, Владимир А.–Крыласова, Наталья Б.: *Угры в Предуралья в древности и средние века*. Уфа.

Belavin–Ivanov–Krilaszova 2013
Белавин, Андрей М.–Иванов, Владимир А.–Крыласова, Наталья Б.: Археологическое содержание и основные этапы формирования угорской ойкумены в Предуралье. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов.* Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 167–173.

Belavin–Krilaszova 2011
Belavin, Andrej M.–Krilaszova, Natalja B.: Tarsolylemez Perm környékéről. (A pouch plate from the Perm area.) *Folia Archaeologica* 54, 243–256.

Bokij–Pletnyova 1989
Bokij, Ninel[59] M.–Pletnyova, Szvetlana A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. (Gräber einer nomadischen Kriegerfamilie aus dem 10. Jh. im Ingul–Flußtal.) *Archaeológiai Értesítő* 116, 86–98.

Botalov et al. 2011
Боталов, Сергей. Г.–Лукиных, Андрей А.–Тидеман, Елена В.: Погребальный комплекс могильника Уелги – новый средневековый памятник в Южном Зауралье. *Челябинский Гуманитарный Научный Журнал* 15:2, 104–114.

Botalov 2013
Боталов, Сергей. Г.: Некоторые аспекты уральской мадьярской проблемы. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов.* Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 139–167.

Csedreki–Kustár–Langó 2012
Csedreki László–Kustár Rozália–Langó Péter: Honfoglalás kori ezüstveretek vizsgálata mikro-PIXE módszerrel (Micro-PIXE analysis of gilt silver mounts from the Hungarian Conquest Period). In: *Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde. 2010. október 6–8-án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete.* Szerk.: Kreiter Attila–Pető Ákos–Tugya Beáta. Budapest, 271–278.

Csősz et al. 2013
Csősz, Aranka–Langó, Péter–Mende, Balázs Gusztáv–Türk, Attila: Археогенетические исследования на материалах Салтовской и древневенгерской культуры. Предварительный отчет и историография археологического вопроса. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов.* Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 237–243.

Erdélyi 1977
Erdélyi István: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok.* Szerk.: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 65–77.

Erdélyi 2008
Erdélyi István: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei.* Budapest.

Fettich 1933
Fettich Nándor: A levédiai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* 67, 250–276, 369–399.

Fljorova–Fljorov 2000
Флёрова, Валентина Е.–Флёров, Валерий С.: Дагестанский вариант салтово-маяцкой культуры: правомерность выделения. *Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа* 21, 137–141.

Fljorova 2003
Флёрова, Валентина Е.: A. Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History (Budapest, 1999) (рец.) *Российская археология* 1, 170–176.

Fodor 1975
Fodor István: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.* Budapest.

Fodor 1977
Fodor István: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*.

59 A magyar szakirodalomban a néhai ukrán kutatónő keresztneve rendszeresen „Nyikolaj" alakban szerepel tévesen, valószínűleg Bálint 1994, 43. nyomán, vö. legutóbb Madaras 2014, 20. j., illetve Bollók Ádám előadása: Nézőpontok a magyar honfoglalás előtti Alföldről, 2014. május 21. Szeged.

Szerk.: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 79–114.

Fodor 1994
Fodor István: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács László. Budapest, 47–65. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)

Fodor 2009
Fodor István: *Őstörténet és honfoglalás.* Budapest. (Magyarország Története 1.)

Fodor 2010
Fodor István: Az őscseremisz tarsolylemez. In: *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére.* Szerk.: Bereczki András–Csepregi Márta–Klima László. Budapest, 163–171. (Urálisztikai Tanulmányok 19.)

Fodor 2012
Fodor István: Őstörténeti viták és álviták. In: *Csodaszarvas* 4, 125–146.

Fodor et al. 1996.
Fodor István–Diószegi György–Legeza László: *Őseink nyomában. A vándorló, honszerző és kalandozó magyarok képes krónikája.* Budapest.

Goldina 2013
Голдина, Римма Д.: Некоторые замечания относительно формирования теории угорского присутствия в Предуралье в эпоху средневековья. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов.* Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 89–109.

Halikova 1973
Halikova, Jelena A.: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 3, 21–33.

Halikova 1976
Halikova, Jelena A.: Ősmagyar temető a Káma mentén, Magna Hungaria kérdéséhez. *Archaeológiai Értesítő* 103, 53–78.

Halikova 1978
Халикова, Елена А.: Ещё раз о проблеме происхождения, венгров (в связи с дискуссией на IV Международном конгрессе финно-угровсдов). *Советская археология* 4, 294–304.

Ivanov 1952
Иванов, Пётр И.: *Крюковско-Кужновский могильник.* Моршанск.

Ivanov 1999
Иванов, Владимир А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе.* Уфа.

Ivanov 2002
Иванов, Алексей А.: К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в „курганах с ровиками" Нижнего Дона и Волжско-Донского междуречья. In: *Хазары.* Ред.: Петрухин, Владмир Я.–Федорчук, Андрей М. Москва, 36–38.

Kazakov 2007
Казаков, Евгений П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв. проблемы взаимодействия.* Казань.

Kazakov 2013
Казаков, Евгений П.: Мадьяры и волжские болгары: этапы взаимодействия. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов.* Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 173–181.

Khamayko 2009
Khamayko, Natalya: Nomad contribution to the Old Russian culture of 10th century A.D. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts.* Miskolc, 13–14.

Koloda 2011
Колода, Владимир В.: Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). In: *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцяті Слобожанські читання».* Ред.: Свистун, Геннадий Є. Харків, 21–31.

Komar 1999
Комар, Алексей В.: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua* 2, 111–136.

Komar 2004
Комар, Алексей В.: Салтовская и „салтоидная" культуры в Поднепровье. In: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре* 3–4. Київ–Судак, 87–91.

Komar 2008
Комар, Алексей В.: Древные венгры. In: : *Евразиядагы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII. вв.* Ред.: Айман Досымбаева. Астана, 214–216.

Komar 2011
Комар, Алексей В.: Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. In: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України 7.* Київ, 21–78.
Komar 2013
Комар, Алексей В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов.* Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 182–231.
Kovács 2003
Kovács László: Beregszász-Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Hungariae* 54, 205–241.
Langó 2007
Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében.* Budapest.
Madaras 2014
Madaras L.: Egy méltatlanul elfelejtett törzsfői sír. Régészeti adatok egyik honfoglaló törzsünk és annak törzsfőnöke temetkezéséhez. In: Révész L. – Wolf M.: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 161–184.
Mazsitov 1977
Мажитов, Нияз А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва.
Mazsitov 2013
Мажитов, Нияз А.: Еще раз о мадьярской проблеме в средневековой истории Южного Урала. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов.* Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 84–88.
Pletnyova 1967
Плетнёва, Светлана А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. (Материалы и исследования по археологии СССР 142.)* Москва.
Pletnyova 1981
Плетнёва, Светлана А.: Салтово-маяцкая культура. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья.* Археология СССР. Москва, 62–75.
Pletnyova 1999
Плетнёва, Светлана А.: *Очерки хазарской археологии.* Москва–Иерусалим.
Polgár 2001
Polgár Szabolcs: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe.* Szerk.: Márton Alfréd. Budapest, 106–126. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.)
Polgár 2011
Polgár Szabolcs: Opponensi vélemény Türk Attila Antal: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör című bölcsészdoktori értekezésről (Szeged, 2011). *Eleink. Magyar Őstörténet* 9:2, 15–24.
Rjabceva–Rabinovics 2007
Рябцева, Светлана С.–Рабинович, Роман А.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X. вв. *Revista Arheologiča. Serie nouă* 3:1–2, 195–230.
Pósta 1905
Pósta Béla: *Régészeti tanulmányok az Oroszföldön.* I–II. Budapest–Leipzig.
Révész 1998
Révész László: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Geschichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4, 523–532.
Róna-Tas 1996a
Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest.
Róna-Tas 1996b
Róna-Tas András: A magyar őstörténet hátterének keleti török (türk) forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai.* Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 11–22.
Scserbakova et al 2008
Щербакова, Татяна А.–Тащи, Елена Ф.–Тельнов, Николай П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея).* Кишинёв. (Археологическая библиотека 4.)
Sztasenkov 2009
Сташенков, Дмитрий А.: Памятники мадьярского круга в Самарском Поволжье. In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации».* Отв. ред.: Хузин, Фаяз Ш. Казань, 228–229.
Szuprunyenko–Majevsz'ka 2007
Супруненко, Олександр Б.–Маєвська, Світлана В.: Давньоугорське поховання у кургані

в пониззі Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України* 2007:1–2, 32–45.

Tóth 1998
Tóth Sándor László: *Levediától a Kárpát-medencéig.* Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.)

Türk 2010
Türk Attila: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.).* Szerk.: G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 261–306.

Türk 2011
Türk Attila Antal: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör.* Doktori (PhD) disszertáció tézisei. Szeged.

Türk 2012a
Türk, Attila: Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie, und Methodik.* Hrsg.: Bendeguz Tobias. Mainz, 3–28.

Türk 2012b
Тюрк, Аттила: Новые результаты и перспективы археологических исследований ранней истории древних венгров (Угры-мадьяры). In: «*Л.Н.Гумилев мұрасы және қазіргі еуразиялық интеграция*» *IX – Еуразиялық гылыми форумга қатысуга шақырады.* Ред.: Сыдыков, Е. Б. Астана, 22–26.

Türk 2013a
Türk, Attila: Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätefunde des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken im Spiegel ihren osteuropäischen Analogien. – Archeologické pramene k niektorým konštrukčným prvkom taštičiek a k predmetom na zakladanie ohňa z 10. storočia z územia Karpatskej kotliny vo svetle východoeurópskych analógií. *Slovenská Archeológia* 61:1, 177–198.

Türk 2013b
Тюрк, Аттила: От Урала до Карпатов. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов.* Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 231–237.

Türk 2014
Türk Attila: Őseinket felhozád... A magyarság eredetkutatásának újabb perspektívái. *Élet és Tudomány* 69:3, 76–78.

Vida 2010
Vida Tivadar: A népvándorlás kori régészet kutatásának új útjai (1989–2009). *Vasi Szemle* 64:1, 79–95.

Voronyina 2007
Воронина, Римма Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мокши конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов.* Москва.

Zimonyi 1996
Zimonyi István: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: *A honfoglalás kor írott forrásai.* Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 49–59.

A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás

SZŐKE BÉLA MIKLÓS

Az avar kor vége és a Karoling Birodalom berendezkedése a Kárpát-medencében

Amikor közel egy évszázadnyi hallgatás után 782-ben újra hírt hallunk az avarokról,[1] rögtön egy meglepő – ám a történészek által sokáig figyelmen kívül hagyott – információval gazdagodhatunk: a Nagy Károlyhoz tárgyalni érkező avar követek ugyanis nemcsak – mint eddig mindig – a kagán, hanem a *Caganus et Iugurrus, princeps Hunorum*[2] követeiként érkeznek. A most feltűnő *jugurrus* méltóság ekkor még sehol másutt nem ismert, s később is csak a belső-ázsiai muszlim karahánidáknál kerül elő *juγruš* alakban, mint egy fokkal a *qaγan* alatt álló olyan tisztségviselő, aki közrendű emberek közül kerül ki, de idegen népből nem származhat, bármily kiváló is.[3]

A kagán és jugurrus kettősének létrejötte nagy valószínűséggel a kagáni tekintély hanyatlásának következménye. A hatalommegosztásnak ez a módja 782-ben még pozitív fejlemény, az avar diplomácia ekkor még körültekintően reagál a nyugati szomszédságban történtekre. Amikor azonban Nagy Károly 788-ban, majd 790-ben *ad eorum principes*[4] küld követeket, a tárgyalások eredménytelenül végződnek, vezetőiknek láthatóan már nincs érdemi válaszuk a Karoling kihívásra. Amikor pedig 791-ben Nagy Károly uralkodásának mind közül a legjelentősebb hadjáratában[5] a Duna mentén egészen Győr környékéig elhatol, már annyira szétzilált az avar társadalom – a *Suda lexikon*[6] sokat idézett passzusából ismert megosztottság, korrupció és erkölcsi romlás miatt –, hogy szemmel láthatóan nincs senki, aki érdemi ellenállást tudna kifejteni; a hadjárat után pedig nincs, aki küldjön, s nincs, aki nevében tárgyaljon avar követség. Az egyre erősödő belviszályban és a kibontakozó polgárháborúban (*civili bello et intestina clade*) végül 796-ra „övéik", azaz feltehetően a fellázadt testőrség tagjai megölik a kagánt és a jugurrust (*Chagan seu Iugurro [...] a suis occisis*).[7]

Nagy a valószínűsége annak, hogy egy sokkal jobb állapotban lévő Avar Kaganátusnak sem sikerült volna tartósan szembeszállni a 8. század utolsó évtizedétől dinamikusan terjeszkedő Karoling Birodalommal. Ezekben az években törik meg végleg a szász–türing törzsek ellenállása, s ekkor érnek be a Karoling Birodalom expanziójával gerjesztett változások a szláv törzsek lakta széles keleti sávban is. A 800 körüli évek tehát nemcsak a Kárpát-medencében, de a Karoling Birodalommal határos széles északi és keleti sávban is egyfajta cezúrát jelentenek: politikai értelemben ettől kezdve az egész keleti peremterületen Karoling-korról beszélhetünk.[8] Míg azonban a szász és türing törzsek esetében Nagy Károly nemcsak a törzsszövetséget számolja fel, de a népesség etnikai összetételét is erőszakosan átalakítja, keleten inkább a diplomácia, mint a fegyverek erejére támaszkodik, amikor – mint korábban a longobárdok és bajorok esetében – a Kárpát-medencében is a térség pacifikálásával, a keresztény hitre

1 A legfontosabb írott források a 19. század első felétől folyamatosan, több kiadásban is megjelentek a *Monumenta Germaniae Historia* (MGH) köteteiben, a legújabban kétnyelvű, latin eredeti és német fordításban (Rau I–III) és a Lubomír Havlík szerkesztette *Magnae Moraviae Fontes Historici* (MMFH) öt kötetében, utóbbiban a térségre vonatkozó, eredeti nyelven közzétett részletei cseh nyelvre fordítva is olvashatók. A magyar szempontból fontos forrásrészek a *Magyar honfoglalás kútfői*ben (MHK) és a Györffy György által szerkesztett kis forrásgyűjteményben (Györffy 1958), továbbá a Szádeczky-Kardoss Samu szerkesztette, az avar történelemre vonatkozó forráshelyeket tartalmazó kötetben (Szádeczky-Kardoss 1998) jelentek meg. Utóbbi kettő azonban eltekint a forrás eredeti nyelven való közlésétől, csak magyar fordítást ad közre.

2 *Ann. Laurissenses* a. 782 (MGH SS I. 162).

3 Pohl 1988, 297; Ligeti 1986, 146–147.

4 *Ann. qui dicuntur Einhardi*, a. 790 (Rau I. 58) *...legatos Hunorum et audivit et suos vicissim ad eorum principes misit. Agebatur inter eos de confiniis regnorum suorum, quibus in locis esse deberent.* (Magyarul: Szádeczky-Kardoss 1998, 277.)

5 *Einhardi vita Karoli* c. 13 (Rau I. 180): *Maximum omnium, quae ab illo gesta sunt, bellorum ... quod contra Avares sive Hunos suceptum est.*

6 Adler 1928, 483–484. Magyarul: Szádeczky-Kardoss 1998, [Olajos Terézia] 304–305; Olajos 2001, 27–28.

7 *Ann. Laurissenses* a. 782 (MGH SS I. 162); *Ann. Laureshamenses* a. 796 (MGH SS I. 182).

8 Steuer 2010.

térítéssel s a birodalom vazallusi rendszeréhez csatolással igyekszik hatalmát megszilárdítani.[9]

Az Avar Kaganátus romjain alakult új regionális politikai formációk nemcsak az „avarokkal", de a Karoling-hatalom képviselőivel is harcba szálltak. Ennek egyik, frank évkönyvekben is rögzített eseménye a már keresztény Theodor capcan és népének *inter Sabariam et Carnuntum* (805), azaz a mai Bécsi- és Tullni-medence területére költözése.[10] Tévedés azonban ezt egyfajta vazallus avar fejedelemségként interpretálni,[11] mint ahogy annak sincs valós történeti alapja, hogy a bolgár Krum kán ekkor sorsdöntő módon avatkozott volna be a Kárpát-medencei eseményekbe.[12] 805-ben a kagán, miután megkeresztelkedett a Fischa folyónál, s az Ábrahám nevet kapta, Nagy Károly „kezéből" visszanyerte „régi méltóságát, amivel a kagán a hunoknál (= avaroknál) mindig is rendelkezni szokott".[13] Ezzel a kagán is – akinek uralmi területe ekkor már csak a Dunától keletre fekvő térségre korlátozódott – a Karoling Birodalom vazallus fejedelmeinek státusába került. Nagy Károly számára láthatólag kielégítő megoldás volt ez, nem akart a térség hatalmi szerkezetében mélyebbre nyúlni.

Miután pedig néhány év elteltével nyilvánvalóvá vált, hogy a kagán már így sem képes hatalma megszilárdítására és országa egységének helyreállítására, 811-ben az avar uralkodó személyes követe és képviselője, a canizauci, továbbá a tudun és a Duna feletti szlávok fejedelmei és előkelői Aachenben gyűlnek össze, hogy az új hatalmi helyzetet szentesítve megteremtsék a tartós békét. Nagy Károly tárgyalópartnerei ekkor már mindannyian keresztények és hűbéres alattvalói, ezért a béke feltételei is magától értetődőek. Ahogyan 870 táján a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (= *Conversio*) szerzője tömören összefoglalta: „Azokat pedig, akik a hitet alázatosan felvették, és a keresztséget elfogadták, a király adófizetőivé tették, és akik az országban visszamaradtak, azt mind a mai napig a királynak fizetett adó ellenében birtokolják."[14]

A tárgyalások legfontosabb következménye, hogy a Dunától nyugatra fekvő – talán még az Avar Kaganátusból örökölt – közigazgatási egységek, melyeket *Sclavinia*, *Avaria* és *Pannonia(e)* néven említenek a források, a Karoling Birodalom legkeletibb tartományai lesznek, igazgatásukat részben a birodalmi, részben a helyi arisztokrácia soraiból kikerülő főhivatalnokok (*duces*) végzik. Ezzel szemben a Dunától északra alapított Ómorva Fejedelemség és az avarok „maradvány-kaganátusa" megtarthatja vérségi alapon működő, gentilis intézményi rendszerét. Vezetőik a Karoling uralkodó vazallusaiként kötelesek képvisel(tet)ni magukat a birodalmi gyűléseken. A részvétel azonban nem járt együtt az évkönyvekben való automatikus, név szerinti említéssel, arra csak indokolt esetben került sor.

A birodalom keleti végeinek a század végéig már változatlan, szilárd közigazgatását 828-ban Jámbor Lajos teremti meg: a provinciákon belül grófságok egész láncolatát hozza létre. A Dráva–Száva közének keleti felét elfoglaló bolgárok miatt lecsökkent *Pannonia inferior*hoz kerül a Dunántúl déli fele, míg a korábban az egész Dunántúlt magában foglaló *Pannonia superior* a Bécsi- és a Tullni-medencével együtt a Rába és a Duna közti területre terjed ki. Ezen belül Tulln központtal Ratbod prefektus, míg tőle délkeletre Rihheri savariai grófsága (első okleveles említés 844) jön létre. *Savaria*/Szombathely területén azonban egyelőre nem ismert olyan régészeti emlékanyag, ami megnyugtató módon igazolná, hogy a grófság székhelye azonos a mai várossal, azon belül pedig a korábbi római város romjai fölé rekonstruált Karoling-várral.

Alsó-Pannóniában, a Zala folyó alsó folyásvidékén 838–840 táján egy „bizonyos" Priwina kap Német Lajos királytól nagy kiterjedésű hűbérbirtokot. A „Duna feletti területről" Moimar morva fejedelem által 830 táján elűzött Priwinát előszeretettel nevezik nyitrai fejedelemnek,[15] holott a források – köztük az

9 A legfontosabb történeti összefoglalások: Deér 1965; Cs. Sós 1973; Pohl 1988; Wolfram 1987; Wolfram 1995; Wolfram 1996; Wolfram 2012.

10 *Ann. regni Francorum* a. 805 (Rau I. 80)

11 A különböző javaslatokról összefoglalóan: Cs. Sós 1973, 11.

12 Szádeczky-Kardoss 1998 [Olajos Terézia] 305. kommentár.

13 *Ann. S. Emmerammi Ratisponensis Maiores* a. 805 (MGH SS I. 93 = Szádeczky-Kardoss 1998, 307): *Cabuanus venit ad domno Carolo et Abrahem cagonus baptizatus super Fizkaha*; *Ann. regni Francorum* a. 805 (Rau I. 80): *Et misit caganus unum de optimatibus suis, petens sibi honorem antiquum, quem caganus apud Hunos habere solebat.*

14 *Conversio* c. 3 (Wolfram 1979, 40): *Eos autem, qui obediebant fidei et baptismum sunt consecuti, tributarios fecerunt regum, et terram, quam possident residui, adhuc pro tributo retinent regis usque in hodiernum diem.*

15 Wolfram 1979, 128: *„der gentile Dukat des Priwina"*; Bóna 1984, 350: „szláv származású... Karoling főúr", uo. 360: „frankbarát nyitrai herceg"; Bóna 1998, 35: „kétségtelen, hogy Nyitrának már a 820-as években szláv hercege (dux) volt Pribina személyében"; Štih 1994, 209: *„ein slawischer Fürst ... der sein Fürstentum mit dem Mittelpunkt in Neutra überlassen hatte"*; Dopsch 2002, 270: *„der Slawenfürst Priwina"* stb.

életéről legbőségesebben tájékoztató *Conversio* – soha nem említi (gentilis) *dux*ként, s Nyitrán sincs nyoma Karoling-kori fejedelmi székhelynek (ahogy az állítólag Adalram salzburgi érsek által felszentelt templomának sem).[16] Priwina nagy valószínűséggel olyan magas rangú, karrierjét talán még a kaganátusban kezdő, majd Moimar környezetében folytató hivatalnok, aki, miután összetűzésbe kerül urával, menekülni kényszerül. Priwina speciális képességei, kapcsolatrendszere jól jön a „káderhiányban" szenvedő Német Lajosnak, aki ezért szívesen befogadja, megkeresztelteti, majd, miután a rábízott terület megtérítésében játszott aktív részvételével bizonyítja, hogy hűséges alattvaló, az Alsó-Pannóniában addig hűbérben birtokolt területek nagy részét teljes tulajdonába adja neki (847).

A Dunántúl Karoling-kori régészeti emlékanyaga

A történelmi körülmények tisztázása a régészeti leletanyag értelmezésének is alapvető feltétele. Addig ugyanis, amíg az avar történelmet Nagy Károly 791. évi hadjáratával lezártnak tekintették, a késő avar leletanyag keltezését is a 800 körüli időponttal zárták. Utóbb ezt a 9. század első harmadára, az „utolsó" avar követség dátumára, 822 tájára módosították. Az Avar Kaganátusra pedig mindvégig úgy tekintettek, mint egy, a Kárpát-medencébe szorult nomád birodalom homogén kultúrájú államalakulatára, amit csak egy katasztrofális katonai vereség tud térdre kényszeríteni s kultúráját megsemmisíteni.

A valóság azonban, láthattuk, ennél sokkal bonyolultabb. Az Avar Kaganátus végét ugyanis valójában egy hosszan elnyúló s egyre megoldhatatlanabbá váló belpolitikai válság okozta. Pontos kezdő dátuma nem ismert, mert 782-ben már egy meglévő kettős hatalomról értesülünk. S bár a 796. évi polgárháború, majd a kagán és jugurrus megölése drasztikus epizód, a tényleges politikai megoldást csak az aacheni béke hozta el 811-ben. A Karoling-adminisztráció berendezkedése egyfelől és a vazallus fejedelemségek kialakulása másfelől további legalább két évtizednyi időbe telt. Ennek nehézségeiről és személyi konzekvenciáiról a lázadó alsó-pannóniai vezető, Ljudevit (819–825) és a Moimar morva fejedelem által elűzött Priwina (828–830 táján) fordulatokban gazdag élete beszédes bizonyítékul szolgálnak.

A viszonylag gyors politikai átalakulást a szellemi és anyagi műveltség lassúbb és egyenetlenebb változásai követték. De nemcsak a kultúraváltás üteme, jellege is eltért az addig megszokottól. Amíg ugyanis a germán és avar, majd a honfoglaló magyar törzsek Kárpát-medencei megjelenése a térség népi összetételét is megváltoztatta, a Karoling Birodalom terjeszkedését nem kísérték ilyen jellegű népmozgások, még ha a 780-as évektől a 830-as évekig tartó fél évszázadban a hatalmi viszonyok folyamatos változásával amőbaszerűen változtak, osztódtak, vagy éppen össze is olvadtak az uralmi területek, s ezzel együtt alakultak az ott lakók kulturális megjelenési formái is. A belső átrendeződésnek esetenként írott forrásban is nyomai maradtak, mint például a *Birodalmi Évkönyv* bejegyzése Theodor capcan és népének 805. évi áttelepüléséről, vagy azok a korai adománylevelek, amelyek az Avar Kaganátus nyugati gyepűjének, az addig csak igen gyéren lakott Enns és Bécsi-erdő közti határtérségnek a keletről és nyugatról egyszerre induló, újbóli benépesítését dokumentálják.

A domináns kultúrához való alkalmazkodásnak, az abba való beilleszkedés módjának, mélységének, s bizonyos vonatkozásokban kudarcának lenyomata a Kárpát-medence nyugati felének Karoling-kori régészeti emlékanyaga.

A 9. század első évtizedei inkább avar kor véginek, mint korai Karoling-korinak nevezhetők. A lakosság nagy része tovább használja ősei pogány temetőit, melyek szerkezetükben, a sírépítmények, a koporsókészítés és a mellékletadás elemeiben szerves folytatásai a késő avar kori temetőknek. Továbbra is dívik a lovas temetkezés, sőt új temetkezési módok, például padmalyos és halmos temetkezések is megjelennek. Bizonyos területeken, ahol a biritualitásnak, azaz a korhasztásos (= csontvázas) és hamvasztásos temetésnek évszázados hagyományai vannak, a halotthamvasztás továbbra is része marad a temetkezési szokásoknak. Másutt éppen a hamvasztásos temetkezés szokásának felhagyásával és a korhasztásos temetkezésre való áttéréssel szembesülhetünk, így jelenik meg egy addig láthatatlan műveltség a Morva folyó völgyében.[17] Az addig gyéren lakott vagy lakatlan Duna mentén a Tullni- és a Bécsi-medencében pedig az *inter Sabariam et Carnuntum* megtelepült – és valószínűleg temetkezési rítust is váltó – csoport egy addig ismeretlen szimbolikus temetkezési módot, a csonkolt marhakoponyás állattemetést honosítja

16 Točík 1966; Bednár 1997; Bednár 1998; Bednár 2001; Fusek 2008.

17 Poulík 1949–1950; Dostál 1966.

meg.[18] Ugyanitt olyan jellegzetes viseleti elemek is elterjednek, amelyek részben a Karoling Birodalomból, részben a kaganátus területéről származnak.[19] A viseleti és ékszeranyag változása, a soktagú veretes öv fokozatos eltűnése, továbbá új fegyvertípusok feltűnése jelzi, hogy megváltoztak az életkörülmények, a gazdasági környezet és a kulturális kapcsolatrendszer, egyúttal szemléletesen igazolják, miért olyan nehéz ennek a régészeti emlékanyagnak a klasszifikálása.[20]

Mivel a Karoling Birodalom terjeszkedésének célja és lényege a kereszténység terjesztésén és a hűbéri rendszer kiépítésén keresztül szilárd szellemi és gazdasági függőség megteremtése – a *renovatio imperii* jelszavát zászlójára tűző frank uralkodóház példaképéhez, a Római Birodalom terjeszkedéséhez hasonlóan –, elegendőnek tekintik a politikai elit orientációváltásának kikényszerítését, vagy rosszabb esetben hatalmi pozícióinak megbízható hűbéresekkel való betöltését. Egy viszonylag kis létszámú katonai kíséretre és az új hitet terjesztő misszionáriusokra támaszkodva biztosítják a rendet és hatalmat, kulturálisan pedig a birodalom műveltségének, a nyugat-európai keresztény kultúrának a befogadását. Ezek a változások kis lépésekben, szinte észrevétlenül, az akkulturáció sajátosságainak megfelelő, lassú ütemben zajlanak le.

A térítés első eredményei a 9. század 30-as, 40-es éveire kezdenek beérni, párhuzamosan a Karoling-adminisztráció megerősödésével, az első grófi székhelyek, nemesi udvarházak és templomok megépülésével. A szolgálónépek továbbra is a templomtól távol, külön temetőben temetkeznek, de sírjaik már következetesen Ny–K tájolásúak, szerkezetük leegyszerűsödik, mélységük lecsökken, kevesebb a sírépítmény, a sírgödörben összerótt, nehéz fakoporsó. Új jelenség a késő antik időkben a kora kereszténységnél általánosan elterjedt részleges vagy teljes kőpakolás szokásának felelevenedése.[21] A század második harmadának végére még ritkábbá válik a pogány étel (baromfi, tojás) és ital (agyag- és faedény) áldozata, inkább csak egy-egy kiscsalád szokása marad.[22]

Sokkal látványosabban változik a század első évtizedeiben tömegesen kereszténnyé váló elit csoportidentitása. A maguk és családjuk számára saját templomot építő előkelők a keresztény előírásokat szigorúbban betartják, mint az ómorva vagy óhorvát gentilis fejedelemségek elitjei, így például soha nem temetkeznek a templom mellé fegyverrel. Viselet vonatkozásában azonban már felemás módon viszonyulnak a birodalmi divathoz. Amíg ugyanis a férfiviseletet a Karoling Birodalomból jól ismert tárgytípusok, övdíszek, sarkantyúgarnitúrák határozzák meg, a nőket továbbra is a volt Avar Kaganátus elitjének ékszerkészlete tartja bűvkörében. Ezeknek az ékszereknek a formakincse, díszítőelemeinek szerkesztési elvei és az alkalmazott ötvöstechnikák – a késő avar és avar kor végi női ékszerekhez hasonlóan – a késő antik–bizánci ötvösségben gyökereznek. Ezért, bár az új arisztokrácia asszonyainak ékszereit – elsősorban a cseh, morva, szlovák szakirodalomban – előszeretettel nevezik bizánci-orientális stílusú, „veligrádi" típusúnak,[23] mintha a 9. század közepe táján megjelenő új stílus ötvösművészeti termékei lennének, azok valójában a korábbi időszak változatlan típusai, amelyeket a térségben tovább dolgozó ötvösök most már az új arisztokrácia asszonyai számára készítenek el.[24]

Mosaburg/Zalavár

A Karoling Birodalom elit kultúrájának a monumentális építészeti emlékektől a kisleletekig terjedő széles spektrumát a Kárpát-medencében egyedül Mosaburg/Zalavár régészeti hagyatékából ismerhetjük meg. Alsó-Pannónia közigazgatási és egyházi központja, Priwina és fia, Chezil~Kocel grófságának székhelye a salzburgi fejlesztéseknek köszönhetően gyorsan virágzó, városias településsé fejlődött, ahol Liupram és Adalwin érsek kíséretével együtt többször is szívesen töltötte el a téli hónapokat.[25]

Mosaburg első temploma Keresztelő Szt. János tiszteletére[26] a 840-es évek elején épült fából, s mint keresztelő templom és missziós központ, fő feladata a helyi lakosság megkeresztelése, keresztény hitben való megerősítése lehetett. Tíz évvel később, 850. január 24-én Szűz Mária tiszteletére szentelték fel Priwina magántemplomát a Várszigetdéli felében álló, erődített udvarházában.[27] Majd a 850-es évek közepén a

18 Szőke 1979.
19 Szőke 1992a; Szőke 2011.
20 Szőke 1994; Költő–Szentpéteri–Bernert–Pap 2014.
21 Szőke 1992b.
22 Szőke et al. 1992; Szőke 1996.
23 Hrubý 1955; Poulík 1955; Dostál 1966.
24 Szőke 2010.
25 Conversio c. 11–13 (Wolfram 1979, 52–56)
26 Conversio c. 11. (Wolfram 1979, 54): Item in eadem civitate ecclesia sancti Iohannis baptistae constat dedicate.
27 Conversio c. 11 (Wolfram 1979, 52): in illud [...] castrum in honore sanctae dei genitricis Mariae consecravit anno videlicet DCCCL.

salzburgi Liupram érsek egy „tiszteletre méltó templomot" építtetett fel, ahol „Hadrianus mártír pihent eltemetve".[28] Ennek a templomhármasnak az elkészültével Salzburg minden feltételét megteremtette annak, hogy Mosaburg az episzkopális templomcsalád kritériumainak[29] megfelelve egy általa irányított pannon püspökség székhelyévé válhasson, s szellemi, vallási vonatkozásban is a birodalmi központok szintjére emelkedjen. Ebben az utolsó fázisban azonban II. Hadrianus pápa Chezil hathatós közreműködésével Metódot szentelte Pannónia érsekévé és a morvák püspökévé. Ő foglalta el a salzburgiak által kiépített püspöki székhelyet, s tette meg a Hadrianus-zarándoktemplomot főszékesegyházának (869).

A Vársziget legjelentősebb szakrális épülete a sziget közepén emelkedő, 50 m hosszú, háromhajós, félköríves szentélyzáródású Hadrianus-zarándoktemplom. A Karoling Birodalom keleti határterületének legnagyobb temploma összetett liturgikus programja alapján is messze kiemelkedik a térség templomai közül. Legjellegzetesebb építészeti eleme a mártírsír megközelítését lehetővé tevő – a birodalom más területein is ekkor alkalmazni kezdett – folyosókripta,[30] ami külön templomként a templomban látványos vándormisét tett lehetővé. A zarándoktemplom építéséhez a salzburgi érsek küldött „kőműveseket és festőket, kovácsokat és ácsokat".[31] Ugyancsak az ő megbízásából érkezhetett az a keleti mediterrán térségben iskolázott, de rajnai üvegműhelyből származó nyersanyagot használó mester, aki ólomkeretbe foglalt, színes és festett üvegablakokkal díszítette a templomot,[32] és az is, aki a templom mellett öntötte a Karoling-kor eddig ismert legnagyobb harangját a templom számára.[33] De itt készültek a templombelső díszítésének márvány keménységű mészkő faragványai is, amit a templom közelében nagy tömegben megtalált kőforgácsok igazolnak. Feltehetően már Metód idejében alakították át a templombelsőt úgy, hogy a főhajó s a mellékhajók közötti sávba mellmagasságig érő kőlapokat, „szentélyrekesztőket" állítottak, elzárva ezzel a főhajót a zarándokok elől, akik csak az oldalhajókat használhatták.[34]

Az érseki és királyi pfalz rangjához illő, kiemelkedő tudású, specializált kézművesek további műhelymaradványai is előkerültek a Hadrianus-templomtól északra elterülő műhelykörzetben. Az agancs- és csontmegmunkáló mesterek díszesen faragott ír- és sótartókat, fésűket, továbbá ereklyetartó ládikák díszéül szolgáló agancslapocskákat készítettek. Az ötvösök ezüstmaradványokat tartalmazó öntőtégelyei és öntőmintái, speciális szerszámai, fenő- és köszörűkövei ugyancsak előkerültek. A szövőházakban speciálisan lemélyítették a műhely alját az úgynevezett álló szövőszékek számára,[35] s a városnyi lakosság ellátását szolgálták a nagy kőkemencés konyhák, deszkával vagy veszszőfonattal bélelt hombárok és olyan agyagba rakott kövekkel kifalazott, mély, kerek gödrök, közepükben vastag fahamut tartalmazó, nagyméretű kőkemencékkel, amelyek nagy valószínűséggel sörfőzők voltak.

Több ezer töredék került elő abból a változatos formakincsű, fényezett felületű, aranyló sárgásvörösre égetett díszkerámiából, ami alapján rekonstruálhatjuk a helyi előkelők asztali étkészletét. Ezek sima felületére használóik – akik több írásrendszerben is járatos írástudók voltak – néha feliratokat karcoltak. A latin betűkkel írt görög mondás: *pié zeses* (*cum tuis* vagy *in deo*) mellett a legfőbb óbolgár pogány isten, Tangra vagy Tengri rovásjelekkel (IYI) bevésett neve ugyanúgy megtalálható, mint ennek kereszténnyesített, pecsételt változata, ami négy, hegyével szembefordított háromszögből szerkesztett keresztből, s az alsó keresztszár két oldalán hegyével szembeállított háromszögekből áll. Végül a 866–867 telén tanítványaival együtt Chezil (Kocel) udvarába érkező, az igét szláv nyelven hirdető, s emiatt egy új írást is kifejlesztő bizánci testvérpár, Konstantin és Metód működésének emlékei azok az *obla glagolita* betűs felirattöredékek, amelyek a zalavári ásatások legszenzációsabb leletei. Azonosítható betűk a g (glagolь), a d (dobro) vagy v (vědi), az i (iže), ó (onъ), az f (fertъ), a ja (jat'), továbbá a kereszt mint szóközjel, vagy mint a (as), és még néhány, ma már nem azonosítható jel.

Mosaburg fejlődésének csúcspontja a század utolsó két évtizede, amikor Arnulf király pannóniai székhelye lett. A közelmúltban kerültek elő a Mária-templomtól nyugatra egy 17 × 8 m-es kőpalota

28 Conversio c. 11 (Wolfram 1979, 54): honorabilem ecclesiam [...] in qua eccliesia Adrianus martyr humatus pausat.

29 Lehmann 1952–1953; Lehmann 1962.

30 Bandmann 1951; Boeckelmann 1956; Arbeiter 1988; Ousterhout 1990. A párhuzamokhoz ld. Lobbedey 1970, 320–340; Lobbedey 1978, 433–447; Jacobsen 1992; Vorromanische I–II.

31 Conversio c. 11 (Wolfram 1979, 54): magistros de Salzpurc murarios et pictores, fabros et lignarios.

32 Szőke–Wedepohl–Kronz 2004.

33 Benkő 2005–2006.

34 Előzményeket és analógiákat ld. Peschlow 2006; Verstegen 2009.

35 Müller 1986.

alapjai, amelynek alaprajza Nagy Károly paderborni pfalzának aulájára emlékeztet.[36] Arnulf 888-, 889- és 890-ben is hosszabb időt tölt itt, s több adománylevelet állít ki Mosaburg helymegjelöléssel, amelyek közül a 890. évi utolsóban *regia civitas*nak, azaz 'királyi város'-nak nevezi azt. Az egyre fenyegetőbben fellépő magyarokkal szemben az uralkodó a város védelmét Braszlav hercegre bízza (896), amely feladatot Braszlav Arnulf halála (899) után is ellátja. Ekkor erődítik meg a Várszigetet körben egy homokkövekből szárazon rakott köpenyfalú, fagerendákból összerótt, földdel kitöltött rácsszerkezetű, monumentális várfallal. Ennek köszönhetően Mosaburgot új néven, az *Annales Iuvavenses maximi*ben említett *Brezalauspurc*nak, azaz Braszlav várának is nevezhették – amit a humanista Aventinus tévesen azonosított Pressburg~Pozsonnyal. Az ekkor már Pannónia „fővárosának" számító vár alatt szenvedett 907 júliusában katasztrofális vereséget a magyaroktól a Liutpold herceg vezetésével felálló keleti frank sereg, s került a Kárpát-medence végleg a honfoglaló magyarok uralma alá.

Avarok és magyarok a Dunától keletre

Az Avar Kaganátus törzsterülete a 9. század első harmadának végére két nagy politikai és kulturális tömbre szakadt. *Pannonia provincia(e)* területe (Alsó-Ausztria, a Dunántúl és a Dráva–Száva köze) a Karoling Birodalom közigazgatási és egyházi provinciáinak rendszerébe tagozódott, melyek központjaiban, mint Mosaburg/Zalaváron a korabeli Nyugat-Európa fejlett civilizációjának minden vívmányát ismerték és használták. Ezzel szemben a Duna–Tisza közére és/vagy csak a Tiszántúlra visszahúzódott „maradvány-kaganátus" anyagi műveltségére – ahogy azt szokás feltételezni – alapvetően a késő avar tradíciók őrzése a meghatározó.

Ám hogy csak egy példát említsünk: a férfiak viseletének legmeghatározóbb része, a veretes öv utolsó válfaja, a hármas csoportosítású, keskeny pajzs alakú veretekkel jellemezhető övgarnitúra viseletének kronológiai kereteit még ma sem tudjuk pontosan. Díszítésmódjának és technikai kivitelének változatossága felől nézve azonban túl szoros felső határ a 8. században való befejezés (Daim: Stufe SpA IIIa),[37] míg a spekulatív módon a 9. század végéig elhúzott keltezés túl tág.[38] Elgondolkoztató, hogy ennek az övtípusnak a legkésőbbi, poncolt hátterű palmettamintás és áttört pikkelymintás veretei a liliomos nagy-szíjvégekkel együtt a Duna jobb és bal partján egyszerre tűnnek el a viseletből, s nem követi őket olyan újabb veretfajta, ami a különállóság igazolásaként csak az alföldi térségre lenne jellemző.[39] Egy ideig úgy látszott, az Alföldön a 9. század második felében jelentkező kulturális hiátus megoldására kielégítő magyarázatot adhat a két térség települési kerámiájának eltérő összetétele. Az Alföld kulturális kapcsolatrendszerének keletre fordulását jelezheti az étkezési kultúra néhány új eleme, új edényforma – mindenekelőtt a cserépüst – és díszítésmód – például az úgynevezett rácsmintás pecsételés – megjelenése.[40] A kutatás azonban egyelőre nem jutott konszenzusra a keltezés kérdésében.

A Dunától keletre és nyugatra fekvő térség között a legmeghatározóbb különbség a 9. században az, hogy az Alföldön nem alakult ki az avar és a honfoglaló magyar régészeti emlékanyag között egy olyan lelethorizont, mint ami a Karoling Birodalommal való szoros kapcsolatnak köszönhetően a Dunántúlon létrejött. S természetesen megfelelő leletanyag hiányában szóba sem jöhetnek, mert régészetileg igazolhatatlanok azok a – történeti adatokat sajátosan interpretáló – értelmezések, amelyek szerint a Dunától keletre fekvő térség óbolgár uralom alatt állt, vagy a „Nagymorva Birodalom" részévé vált. A kevés, de megbízható írott forrás alaposabb és körültekintőbb elemzése rávilágít arra, miért is nem kell ilyesmivel számolnunk.

Az első biztosnak látszó említés a magyarok Kárpát-medencei jelenlétéről 862-ből származik. A nagy műveltségű, erősen klasszicizáló latin nyelvet használó reimsi Hinkmar érsek arról tudósít, hogy „a dánok (Német Lajos) birodalmának nagy részét tűzzel-vassal pusztították. De más, eddig ismeretlen ellenséges népek is, akiket magyaroknak neveznek, pusztították az ő királyságát".[41] Hinkmar tudósításának a fogalmazás

36 Gai-Mecke 2004.

37 Daim 1987, 159, Abb. 28–29.

38 Szalontai 1996. Módszertanilag is hibás minden olyan kísérlet, ami az egész Kárpát-medencében homogén avar kor végi lelethorizontnak a Dunántúlon a 9. század első harmadának végéig, esetenként a század közepéig tartó keltezését az Alföldön a 9. század végéig tágítja annak érdekében, hogy az avar és magyar lelethorizont közvetlen találkozására feloldást találjon.

39 Garam 1995, 256–263.

40 Szőke 1980.

41 Ann. Bertiniani a. 862 (Rau II. 114): Dani magnam regni eius partem caede et igni vastantes praedantur. Sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem depopulantur.

tömörsége ellenére több figyelemre méltó mozzanata van. Az egyik, hogy az új népet – a birodalmi évkönyv írójának az átlagosnál nagyobb világpolitikai tájékozottságából adódóan is – csak ő nevezi *Ungri*nak, míg a sváb évkönyvírók vagy félrehallják, vagy a harcmodor alapján azonosítják és/vagy archaizálják a támadók nevét. A másik fontos mozzanat, hogy míg ő – és kisebb késéssel a sváb évkönyvírók – fontosnak tartják, hogy hírt adjanak a magyarok pusztításáról, a bajorok hallgatnak erről. Kérdés, hogy az új ellenséggel megjelenő veszély nagyságát ismerik-e félre, vagy inkább figyelmük fókusza irányul másfelé, és a Német Lajos és Karlmann közötti hatalmi harc és a keleti térséget irányító arisztokrácia körében lezajló személycserék kötik le őket. Karlmann mindenesetre éppen 861-ben fejezi be a pannóniai és karantán végek vezetőinek cseréjét, és teszi a maga embereit az apjához hű hercegek helyére. Ez bizonyosan véráldozattal is jár. A fegyveres összecsapásokban nemcsak a morvák vesznek részt – amiről csak a *Conversio* Priwina halálának körülményeire utaló[42] félmondatából értesülünk –, de a magyarok is, akikről meg Hinkmar érsek tudósít. S utóbbiakra utalhat az *Annales Xantenses* tömör, a királyok közötti civódást és a pogányok betörését mint kellemetlen eseményt említő mondata is.[43] Ezért nagyon valószínű, hogy a magyarok – mivel 861-től megszilárdul Karlmann és Rastislav szövetsége, és már a Karlmanntól függő, frissen kinevezett tisztségviselők uralják a Karoling Keletet – Karlmann és/vagy Rastislav megbízásából támadnak Német Lajos birtokaira.

Szokás erre az adatra úgy tekinteni, mint a Kárpátoktól keletre élő magyaroknak valamiféle korai kalandozására.[44] A magyarok megjelenésének okát azonban közel sem lehet olyan egyértelműen megítélni, mint a dánokét: a magyarok ugyanis a 9. század utolsó éveiig feltűnő módon mindig csak a Duna völgyében zajló, helyi konfliktusokban vesznek részt – hol a bajorok, hol a morvák szövetségeseként. Márpedig ha ez a hadjárat a kalandozások nyitánya, vajon miért nem követik – az efféle hadjáratok természetrajzának megfelelően – hamarosan újabb támadások? S miért várnak két évtizedet arra, hogy újra a Duna-völgyére támadjanak? Másrészt, ha Karlmann és/vagy Rastislav csak alkalmi támogatásért fordulnak hozzájuk, miért nem találnak közelebbi segítséget – például az erre mindig szívesen vállalkozó bolgárokat –, s miért fordulnak a távoli Etelközben lakó, ismeretlen és kiszámíthatatlan magyarokhoz? S vajon a magyaroknak megérte-e vállalni a hosszú utat az Alpok előteréig, kockáztatva, hogy amikorra ideérnek, okafogyottá válik a megbízás?

A fenti megfontolásokból logikusan következik, hogy ezeknek a Német Lajos és fia, Karlmann közötti hatalmi harcokban részt vevő magyaroknak már a Kárpátok koszorúján belül kellett élniük, különben a gyakran változó erőviszonyok miatt nem tudtak volna megfelelő időben és hatásosan bekapcsolódni a küzdelmekbe. A magyarok 862. évi említése a Karoling Birodalom keleti határánál tehát csak látszólag váratlan híradás: legkésőbb a 9. század közepe tájától jelen vannak a Kárpát-medencében, ahol már számításba vehető (és veendő) katonai erőt képviselnek. A 880-as évek elejére pedig már létszámuk is annyira megnövekszik, hogy képesek aktívan beavatkozni a Karoling Birodalom keleti peremterületén zajló eseményekbe. Ennek révén alaposan és feltűnés nélkül megismerik a térség földrajzi adottságait, védelmi rendszereit és az idegen harci módszereket, miként a cremonai Liudprand írja, „megjegyezték az idevezető utat, megnézték maguknak az országot, és gonosz tervek támadtak szívükben".[45]

Kiváló alkalom kínálkozott erre a „tájékozódásra", amikor 881-ben – feltehetően a dunai mark őrgrófja, Arbo és/vagy Zwentibald morva fejedelem megbízásából – az alsó-ausztriai Duna-völgyben kiterjedt birtokokkal rendelkező Willhelminek területén harcolnak. Az erről beszámoló *Annales Iuvavenses Maximi* krónikása a harcokban részt vevő magyar (*ungari*) és kabar (*cowari*) törzsek között is különbséget tud tenni.[46] Márpedig aligha tartotta volna fontosnak az évkönyvíró ezt a különbségtételt, sőt valószínűleg nem is lett volna képes megkülönböztetni a törzseket, ha az Etelközből egyszeri kirándulásra érkező, alkalmi megbízást teljesítő csapatokról lett volna szó. A salzburgi krónikás olyan természetességgel nevezi meg a harcban részt vevőket, ahogyan arra csak egy, a magyar törzsek megkülönböztető jegyeit is alaposan ismerő, tájékozott ember képes – s a Pannóniában évtizedek

42 Conversio c. 13 (Wolfram 1979, 56): Priwina, quem Maravi occiderunt.

43 Ann. Xantenses a. 862 (Rau II, 352): Iam enim dissensio regum nostrorum et desolatio paganorum per regna nostra fastidiosum est enarrare.

44 Vajay 1968, 11, 13; Kellner 1997, 83. Bóna 2000, 13 szerint valahol Cherson közelében éri a magyarokat Rastislav fejedelem hívó szava, azaz Etelközből indulnak útra a Karoling-Pannónia ellen.

45 Liudprandi antapodosis I. 13 (Bauer–Rau 1990, 268).

46 Ann. Iuvavenses Maximi a. 881 (MGH SS XXX. 2. 742): Primum bellum cum Ungaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.

óta sikeresen térítő salzburgi szerzetesek között nem is egy lehetett ilyen.[47] Ezek a magyar és kabar törzsek tehát már régebb óta a krónikás látóterében, azaz a Dunától keletre eső térségben élhetnek.

Végül érdemes felidézni Al-Djaihāni (= Dzsajháni) 870–880 táján született leírását a magyarok országáról, ami a Fekete-tengerbe ömlő két folyó, az Atil (= Don) és a Duna között (Etelközben) terül el.[48] Al-Djaihāni a „szlávok oldalán fekvő" Dunát sokkal hosszabb szakaszon tekinti határnak, mint ahogy azt hagyományosan, csak a bulgáriai al-dunai szakaszra vonatkoztatják. Ennél a folyónál lakik ugyanis a keresztény morvák népe is, akikről csak akkor van értelme írni, ha ők is a magyarok szomszédai.[49] Ez a szomszédság pedig csak a Kárpátok koszorúján belül jöhetett létre!

Al-Djaihāni híradása azért rendkívüli jelentőségű, mert a kortárs hitelességével szól arról a településtörténeti sajátosságról, ami szerint a 9. század második felének magyar szállásterülete (Levédia és Etelköz) nagyjából ugyanazon földrajzi keretek között terül el, mint a korábbi évszázadokban a szarmatáktól a hunokon át az avarokig minden keletről érkező nép szállásterülete, mielőtt véglegesen beköltözött volna a Kárpát-medencébe. Ez pedig minden esetben a dél-oroszországi erdős sztyeppének a Volgától és a Dontól a Dnyeperen és Dnyeszteren át a Közép- és Al-Dunáig terjedő térségét fogja át, amin belül a Kárpátok soha nem jelentenek merev, áthághatatlan határt: az igazi határ a Duna.

A magyar honfoglalásról a 19. században kialakult romantikus történeti képet időszerű tehát újragondolni, és komolyan számolni azzal a realitással, hogy a magyarok legkésőbb a 9. század közepe tájától jelen vannak a Kárpát-medencében, és katonailag is egyre inkább számításba vehető (és veendő) erőt képviselnek. A magyar honfoglalás nem egyetlen, menekülésszerű aktus, hanem olyan, a korabeli „média" számára szinte észrevétlenül zajló, több évtizeden át húzódó eseménysor, amelynek a 895–896. évek történései nem a kezdő, hanem a befejező eseményei!

Ennek tisztázásához a magyar régészeti kutatásnak is meg kell újulnia. Fel kell végre hagyni az avar emlékanyag keltezésének egyoldalú korrigálási, s egészen a 9. század végéig való tágításának kísérleteivel annak érdekében, hogy az avar és magyar lelethorizont közvetlen találkozására magyarázatot találjunk. Meg kell vizsgálni a másik oldal, a „honfoglaló" magyar leletanyag keltezését, s választ találni arra az egyelőre megoldatlan módszertani-elméleti kérdésre, hogy miközben a szarmata vagy az avar „első (honfoglaló) nemzedék" régészeti emlékanyaga ismeretlen, a magyar honfoglalók régészeti leletanyagának keltezésében nincs hiátus, s már a 10. század elejétől egy sor lelőhelyen tudunk hozzájuk leletet kötni.[50]

47 Diesenberger 2007, 33 szerint a forrás kézirata csak kései átiratban maradt fenn, ezért talán a hír sem korabeli, ugyanakkor nyilvánvalónak tartja, hogy 881-ben a kabarok, mint a kazárokból kivált népcsoport tagjai, a bajor megfigyelő számára is megkülönböztethetők voltak.

48 Györffy 1958, 52.

49 Ezeknek a morváknak minden egyéb értelmezése, így például a déli Morava folyó menti morvákhoz kötése történelmietlen, a korabeli hatalmi viszonyok figyelmen kívül hagyását jelenti.

Források

Adler 1928

Suidae Lexikon. I. Hrsg.: Ada Adler. Lipsiae.

Bauer–Rau 1990

Bauer, Albert–Rau, Reinhold: *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. Widukinds Sachsengeschichte, Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos, Liuprands Werke.* Darmstadt. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Bd. 8.)

Györffy 1958

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: Györffy György. Budapest.

MGH

Monumenta Germaniae Historica (Hannover–Berlin), http://www.dmgh.de

MMFH

Magnae Moraviae Fontes Historici. I–V. Ed.: Lubomír Havlík. Praha–Brno, 1966–1977.

MHK

A magyar honfoglalás kútfői. Szerk.: Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest, 1900.

Rau I

Rau, Reinhold: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte. Teil I. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Bd. V) Die Reichsannalen, Einhard Leben Karls des Großen, zwei „Leben" Ludwigs, Nithard Geschichten.* Darmstadt, 1968–1987.

50 A honfoglaló magyarok első generációhoz köthető leleteiről és azok keleti kapcsolatairól, keltezéséről ld. Mesterházy 1994. A szarmaták első generációja régészeti emlékanyagának hiányáról: Istvánovits–Kulcsár 2001, az avarokéról: Bálint 1993.

Rau II
Rau, Reinhold: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte. Teil II. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Bd. VI) Jahrbücher von St. Bertin, Jahrbücher von St. Vaast, Xantener Jahrbücher.* Darmstadt, 1968–1980.
Rau III
Rau, Reinhold: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte. Teil III. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Bd. VII) Jahrbücher von Fulda, Regino Chronik, Notker Taten Karls.* Darmstadt, 1969–1982.
Szádeczky-Kardoss 1998
Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig (Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806).* Budapest. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.)
Wolfram 1979
Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien.* Wien–Köln–Graz.

Irodalom

Arbeiter 1988
Arbeiter, Achim: *Alt-St. Peter in Geschichte und Wissenschaft. Abfolge der Bauten – Rekonstruktion – Architekturprogramm.* Berlin.
Bálint 1993
Bálint, Csanád: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: *Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters.* Hrsg.: Michael Müller-Wille–Reinhard Schneider. Sigmaringen, 195–273. (Vorträge und Forschungen 41.)
Bandmann 1951
Bandmann, Günther: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger.* Berlin.
Boeckelmann 1956
Boeckelmann, Walter: Grundformen im frühkarolingischen Kirchenbau des östlichen Frankenreiches. *Wallraf-Richartz-Jahrbuch (Westdeutsches Jahrbuch für Kunstgeschichte, Köln)* 18, 27–69.
Bednár 1997
Bednár, Peter: Nitriansky hrad v 9. storočí a jeho význam v sídliskovej štruktúre veľkomoravskej Nitry (Die Nitraer Burg im 9. Jahrhundert und ihre Bedeutung in der Siedlungsstruktur des grossmährischen Nitra). In: *Svätopluk 894–1994.* Eds.: Richard Marsina–Alexander Ruttkay. Nitra, 19–32.
Bednár 1998
Bednár, Peter: Die Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 9.–12. Jahrhundert. In: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. (Seminar für Vor- und Frühgeschichte der Johann Wolfgang Goethe–Universität Frankfurt am Main; Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften Nitra.)* Hrsg.: Joachim Henning–T. Alexander Ruttkay. Bonn, 371–382.
Bednár 2001
Bednár, Peter: Sídlisková štruktúra Nitry v 9. storočí. In: *Velká Moravá mezi východem a západem (Großmähren zwischen West und Ost). Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Uherské Hradiště, Staré Město 28. 9. – 1. 10. 1999*. Eds.: Luděk Galuška–Pavel Kouřil–Zdeněk Měřínský. Brno, 29–39.
Benkő 2005–2006
Benkő, Elek: Die karolingerzeitliche Glockengußgrube von Zalavár (Kom. Zala, Ungarn). *Jahrbuch für Glockenkunde* 17–18, 1–11.
Bóna 1984
Bóna István: A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Szerk.: Bartha Antal. Budapest, 265–373; 1586–1606.
Bóna 1998
Bóna István: *Az Árpádok korai várai.* Debrecen.
Bóna 2000
Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században.* Budapest. (História Könyvtár, Monográfiák 12.)
Daim 1987
Daim, Falko: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ.* Wien. (Studien zur Archäologie der Awaren 3/1.)
Deér 1965
Deér, Josef: Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches. In: *Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben. Bd. I. Persönlichkeit und Geschichte.* Hrsg.: Helmut Beumann. Düsseldorf, 719–791. (Reprint in: *Byzanz und das abendländische Herrschertum.* Sigmaringen, 1977, 285–371. [Vorträge und Forschungen 21.])

Diesenberger 2007
Diesenberger, Maximilian: Baiern, das Ostfränkische Reich und die Ungarn bis zur Schlacht von Pressburg 862–907. In: *Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich. Katalog zur Ausstellung des Niederösterreichischen Landesarchivs 3. Juli bis 28. Oktober 2007 in der Kulturfabrik Hainburg.* Hrsg.: Roman Zehetmayer. St. Pölten, 31–44.

Dopsch 2002
Dopsch, Heinz: Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom. Zur Missionierung Pannoniens im 9. Jahrhundert. *Zalai Múzeum* 11, 267–294.

Dostál 1966
Dostál, Bořivoj: *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě.* Brno.

Fusek 2008
Fusek, Gabriel: Die Nebenareale in der Struktur der großmährischen Burgstadt von Nitra. In: *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Poblematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice.* VII. Hrsg.: Ivana Boháčová–Lumir Poláček. Brno, 271–290.

Gai–Mecke 2004
Gai, Sveva–Mecke, Birgit: *Est locus insignis... Die Pfalz Karls des Großen in Paderborn und ihre bauliche Entwicklung bis zum Jahre 100. Die Neuauswertung der Ausgrabungen Wilhelm Winkelmanns in den Jahren 1964–1978*. Mainz. (Denkmalpflege und Forschung in Westfalen 40/I–II.)

Garam 1995
Garam Éva: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. In: *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary*. III. Budapest.

Hrubý 1955
Hrubý, Vilém: *Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na valách"*. Praha. (Monumenta Archaeologica 3.)

Istvánovits–Kulcsár 2001
Istvánovits Eszter–Kulcsár Valéria: Az „első nemzedék" problematikája a Kárpát-medencébe bevándorló szteppei népeknél. In: *Nomád népvándorlások – magyar honfoglalás.* Szerk.: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Budapest, 21–24. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.)

Jacobsen 1992
Jacobsen, Werner: *Der Klosterplan von St. Gallen und die karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840.* Berlin.

Kellner 1997
Kellner, Maximilian Georg: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda" zur „Gens ad finem Christi conversa"*. München. (Studia Hungarica, Schriften des Ungarischen Instituts München 46.)

Költő–Szentpéteri–Bernert–Pap 2014
Költő László–Szentpéteri József–Bernert Zsolt–Pap Ildikó: Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at the early medieval cemetery of Vörs-Papkert B. In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton – People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the Millennia.* Eds.: Heinrich-Tamáska, O.–Straub, P. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf., 361–390. (Castellum Pannonicum Pelsonense t. 4.)

Lehmann 1952–1953
Lehmann, Edgar: Die entwicklungsgeschichtliche Stellung der karolingischen Klosterkirche zwischen Kirchenfamilie und Kathedrale. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena,* 131–144.

Lehmann 1962
Lehmann, Edgar: Von der Kirchenfamilie zur Kathedrale. Bemerkungen zu einer Entwicklungslinie der mittelalterlichen Baukunst. In: *Varia Formae Veritas Una. Kunsthistorische Studien. Festschrift Friedrich Gerke.* Baden-Baden, 21–37.

Ligeti 1986
Ligeti Lajos: A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv* 82, 129–156.

Lobbedey 1970
Lobbedey, Uwe: Zur archäologischen Erforschung westfälischer Frauenklöster des 9. Jahrhunderts. *Frühmittelalterliche Studien* 4, 320–340.

Lobbedey 1978
Lobbedey, Uwe: Der frühmittelalterliche Kirchenbau im angelsächsischen und sächsischen Missionsgebiet In: *Sachsen und Angelsachsen. Ausstellung des Helms Museums, Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte 18. Nov. 1978 bis 28. Febr. 1979.* Hamburg, 433–447. (Veröffentlichungen des Helms Museums 32.)

Mesterházy 1994
Mesterházy Károly: Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: *Ausgewählte Prob-*

leme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Hrsg.: Michael Müller-Wille–Reinhard Schneider. Sigmaringen, 23–65. (Vorträge und Forschungen 41/II.)

Müller 1986
Müller Róbert: Kora középkori szövőszék rekonstrukciója Zalaszabar–Borjúállás szigetről (Rekonstruktion eines frühmittelalterliches Webestuhles aus Zalaszabar-Borjúállás sziget). *Zalai Gyűjtemény* 25, 37–48.

Olajos 2001
Olajos Terézia: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai.* Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.)

Ousterhout 1990
Ousterhout, Robert: The Temple, the Sepulchre, and the Martyrion of the Savior. *Gesta* 29, 44–53.

Peschlow 2006
Peschlow, Urs: Dividing Interior Space in Early Byzantine Churches: The Barriers between the Nave and Aisles. In: *Thresholds of the Sacred.* Ed.: E. J. Sharon Gerstel. Harvard University Press, Wahington DC, 53–71.

Pohl 1988
Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München.

Poulík 1949–1950
Poulík, Josef: *Jižní Morava země dávných Slovanů.* Brno.

Poulík 1955
Poulík, Josef: Nález kostela z doby říše velkomoravské v trati „Špitálky" ve Starém Městě. *Památky Archeologické* 46, 307–351.

Cs. Sós 1973
Cs. Sós, Ágnes: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert.* (München. Münchner Beiträge 22.)

Steuer 2010
Steuer, Heiko: Zur archäologischen Korrelation von Awarenzeit, Karolingerzeit und Wikingerzeit. *Antaeus* 31–32, 53–80.

Štih 1994
Štih, Peter: Priwina: Slawische Fürst oder fränkischer Graf? Ethnogenese und Überlieferung. *Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 31, 209–222.

Szalontai 1996
Szalontai Csaba: Az Alföld a 9. században. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem.* Szerk.: Pálfi György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika. Szeged, 23–41.

Szőke 1979
Szőke Béla Miklós: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31, 51–103.

Szőke 1980
Szőke Béla Miklós: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32, 181–203.

Szőke 1992a
Szőke Béla Miklós: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen.* II. Hrsg.: Falko Daim. Wien, 841–968. (Archaeologia Austriaca Monographien Bd. 2.)

Szőke 1992b
Szőke Béla Miklós: Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Végh malom. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 125–158.

Szőke et al. 1992
Szőke Béla Miklós–Éry, Kinga–Müller, Róbert–Vándor, László: *Die Karolingerzeit im unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalaszabar-Dezsősziget.* Budapest. (Antaeus 21.)

Szőke 1994
Szőke, Béla Miklós: *Awaren und Slawen in Südwest-Ungarn. Sonderausstellung Gäubodenmuseum Straubing.* Straubing.

Szőke 1996
Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter. Hrsg. Szőke Béla Miklós. Budapest. (Antaeus 23.)

Szőke–Wedepohl–Kronz 2004
Szőke, Béla Miklós–Wedepohl, Karl Hans–Kronz, Andreas: Silver-Stained Windows at Carolingian Zalavár, Mosaburg (Southwestern Hungary). *Journal of Glass Studies* 46, 85–104.

Szőke 2010
Szőke Béla Miklós: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. *Antaeus* 31–32, 9–52.

Szőke 2011
Szőke Béla Miklós: Die Donau und die letzten Tage des awarischen Khaganats. In: *Ten Thou-*

sand Years Along the Middle Danube. Eds.: Kovács Gyöngyi–Kulcsár Gabriella. Budapest, 265–294. (Varia Archaeologica Hungarica 26.)

Točík 1966
Točík, Anton: Archäologische Forschungen im slavischen Neutra (Nitra). In: *Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Annales Instituti Slavici.* Hrsg.: Franz Zagiba. Wiesbaden, 103–108.

Vajay 1968
de Vajay, Szabolcs: *Der Eintritt des ungarischen Stämmesbundes in die europäische Geschichte (862–933).* Mainz. (Studia Hungarica, Schriften des Ungarischen Instituts München 4.)

Verstegen 2009
Verstegen, Ute: Die symbolische Raumordnung frühchristlicher Basiliken des 4. bis 6. Jahrhunderts. Zur Interdependenz von Architektur, Liturgie und Raumausstattung. *Rivista di archeologia cristiana (Roma)* 85, 567–600.

Vorromanische I–II
Oswald, Friedrich–Schaefer, Leo–Sennhauser, Hans Rudolf: *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen.* München, Bd. 1. (1966–1971), Bd. 2. Nachtragsband (1991).

Wolfram 1987
Wolfram, Herwig: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907.* Wien–Berlin.

Wolfram 1995
Wolfram, Herwig: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. In: *Österreichische Geschichte 378–907.* Hrsg.: Herwig Wolfram. Wien.

Wolfram 1996
Wolfram, Herwig: Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung,* Ergänzungsband 31. Wien–München.

Wolfram 2012
Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen.* Ljubljana/Laibach.

Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez

SZENTPÉTERI JÓZSEF

Tanulmányomat az örökifjú
Tomka Péternek ajánlom

Az avarság és a magyarság feltételezett egymás mellett élésének, illetve egymásba olvadásának problémaköre már nemzedékek óta foglalkoztatja a hazai és nemzetközi népvándorláskor-kutatás művelőit. Mindig is a vizsgálódások fő témakörébe tartozott, ezért most csakis az általunk legfontosabbnak tartott véleményeket ismertetjük az elmúlt fél évszázadra való visszapillantással, bemutatjuk a jelenlegi kutatások főbb témaköreit, és röviden vázoljuk a jövő ez irányú feladatait, lehetőségeit. Szükség is van erre az áttekintésre, hogy megtudjuk, mire jutott az önállósodás útján 1990-ben elindult népvándorlás koros régész generáció,[1] szellemi vezetőjüknek pontosan két évtizeddel ezelőtt nyomtatásban megjelent szavai mennyiben váltak valóra: „Ha összevetjük mai tudásunkat a 40, illetve a 20 évvel ezelőttivel, egyenesen mellbevágó a különbség. További 20 év múlva, kemény munkával, odafigyeléssel és szerencsével még többet fogunk tudni."[2]

1 Az önálló arculatukat megmutatni vágyó fiatal népvándorlás koros kutatók 1990-ben Szentesen a *Hadak útjára* léptek, ez lett a hamarosan más régészeti korszakokat művelő ifjú régészek számára is példaként szolgáló, évi rendszerességgel sorra kerülő konferenciafolyam neve. Az a generáció természetesen már átadta a stafétabotot a rákövetkező nemzedéknek, a hiánytalanul megrendezett éves ülésszakok levezető elnöke azonban ma is ugyanaz a személy, Tomka Péter.

2 Éppen két évtized telt el azóta, hogy a *Honfoglalásról sok szemmel* című sorozat első kötetében *(Honfoglalás és régészet)* megjelent a fenti idézet. Tomka Péter ezekkel a szavakkal fejezte be a Kisalföld 9. századi népességéről írott tanulmányát a Magyar Nemzeti Múzeumban 1992. december 7–8-án tartott ülésszakon, melyet a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztálya keretében működő Magyar Őstörténeti Bizottság rendezett a magyar honfoglalás 1100. évfordulója tiszteletére: Tomka 1994, 106. Ugyanitt a témakörbe vágó tanulmányok: Bálint 1994; Bóna 1994; Szőke 1994. Többek között ennek a hagyománynak a folytatására alakult meg 2012 februárjában a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjában az a virtuális intézmény (MTA BTK MŐT), mely magára vállalta, hogy tovább viszi az interdiszciplináris összefogással művelt, de önálló diszciplínaként is értelmezhető magyar őstörténeti kutatások hazai koordinálásának nem kis felelősséggel járó feladatát:

1. kép. Hunor és Magor. László 1991, 8. oldal nyomán

Tudománytörténeti visszatekintés

Arany János költeménye, a *Rege a csodaszarvasról* már iskolás korunktól kezdve mindnyájunk kedvelt olvasmánya, melynek képi világa legszebben egy régész professzor festményén[3] *(1. kép)* elevenedett meg számunkra, aki előbb volt képzett festőművész, mint archeológus. A vers gyakran idézett részlete („Hunor s Magyar két dalia, két egytestvér, Ménrót fia…") nem véletlenül vált szállóigévé, hiszen mindenki számára közérthető mondanivalója a magyar etnogenezisnek egyfajta hun/avar–magyar rokonságára utal.[4] A *termékeny bizonytalanság* elvének hangoztatása mellett is számos zseniális meglátást, kevés adatra támaszkodva is oly sok előrevivő és időt álló gondolatot teremtő, ugyanakkor komoly vitát is generáló *László Gyula* (1910–1998) nevéhez elválaszthatatlanul hozzátapadt az úgynevezett *kettős honfoglalás* elmélete,[5] melynek térképes argumentációjához egy olyan, máig meg nem haladott illusztrációt[6] szerkesztett életművének egyik utolsó nagy összefoglalásában, ahol egy és ugyanazon térképen ábrázolta a késő avar kori és a magyar honfoglalás kori temetkezési helyeket[7] *(2. kép)*. Az iskolateremtő László professzor alaposan feladta a leckét az utódoknak: amennyiben meg kívánjuk haladni ezt az egyidejűséget *sugalló* képet, ahhoz mindkét korszak régészeinek olyan alapkutatásokat[8] kellene végezniük és publikálniuk, amelyek nyomán – a modern térinformatikai módszerek bevonásával – az egész Kárpát-medencére nézve összehasonlíthatóak lennének ennek a két, régészeti hagyatékuk alapján jól elkülöníthető korszaknak a lelőhelyei.[9]

A 20. század második felének másik kiemelkedő iskolateremtő professzora, *Bóna István* (1930–2001) 1971-ben jelentette meg a Kárpát-medence népvándorláskor-kutatásának összefoglalását, ebben külön fejezetet szentelt az avar továbbélés problémájának és a 9. század régészetének.[10] A kutatók egy része már akkor számolt azzal a lehetőséggel, hogy a 8. század végi avarellenes frank hadjáratok nem irtották ki a teljes népességet, s emiatt feltételezhető, hogy az avarság kisebb-nagyobb tömegben megérte a magyarok honfoglalását. E feltevéssel szemben némelyek nyelvészeti ellenérveket, a Kárpát-medence 10–11. századi magyar és/vagy szláv helynévanyagát állították szembe, melyek szerint egyetlen helynév sem utal korábbi etnikum jelenlétére. A két tudományág eredményei e téren *azóta sem* hozhatók megnyugtatóan összhangba.

Egy bő évtizeddel később, 1984-ben a Magyarország történetét tíz kötetben átfogó sorozat első részében szintén Bóna István tárgyalta a késő avar korszak gazdasági-társadalmi viszonyait, az Avar Birodalom felbomlását: a nyugati részén a Karoling Pannónia, az Oriens jött létre, míg az Alföldön és Erdélyben is megváltoztak az uralmi viszonyok.[11] Számunkra itt fontos megállapításai szerint fennállásának vége felé az erősen tagozódott avar társadalom vezető rétege elszakadt a köznéptől. A fő- és részfejedelmek (kagán, jugurrus, tudun) szinte egymástól független területekre osztották fel a kora avar korban még szilárdan egy kézben tartott birodalmat. Az egymással vívott harcaik legalább oly mértékben hozzájárultak országuk hanyatlásához, mint a külső támadások okozta veszteségek. A griffes–indás műveltséggel rendelkező késő avar népesség szabad társadalmát a felövezett férfiak családjai alkották: számuk a régészeti leletek tanúsága szerint az összlakosságnak legfeljebb egytizedét tehette ki. (Ez az arány a

http://www.btk.mta.hu/magyar-ostorteneti-temacsoport-hu.html.

3 László Gyula akvarelljén Hunor és Magor ábrázolása a feltételezett hun/avar–magyar rokonság egyfajta képi megformálása: László 1991, 8.

4 A témakör legújabb áttekintése: Romsics 2014, s különösen 547–549.

5 Az egyes elemeiben több helyen leírt „kettős honfoglalás" első részletes összefoglalása: László 1970. Az akkor parázs vitát kiváltó elmélet László Gyula halála óta ma már csak hamu alatt parázslik; az elmélet kutatástörténetéről: Bálint 1989, 232–235. Legújabban: Langó 2007, 124, 442. j.

6 A *Késő avar (onogur) és az Árpáddal bejött magyarok lelőhelyei* című térkép keletkezési körülményeiről könyvének képjegyzékében így ír a szerző: „A Kiss Attila, Erdélyi István és Szentpétery József gyűjtése alapján összeállított térképet átrajzolta Badics Ilona." László 1988, 168. (4. kép).

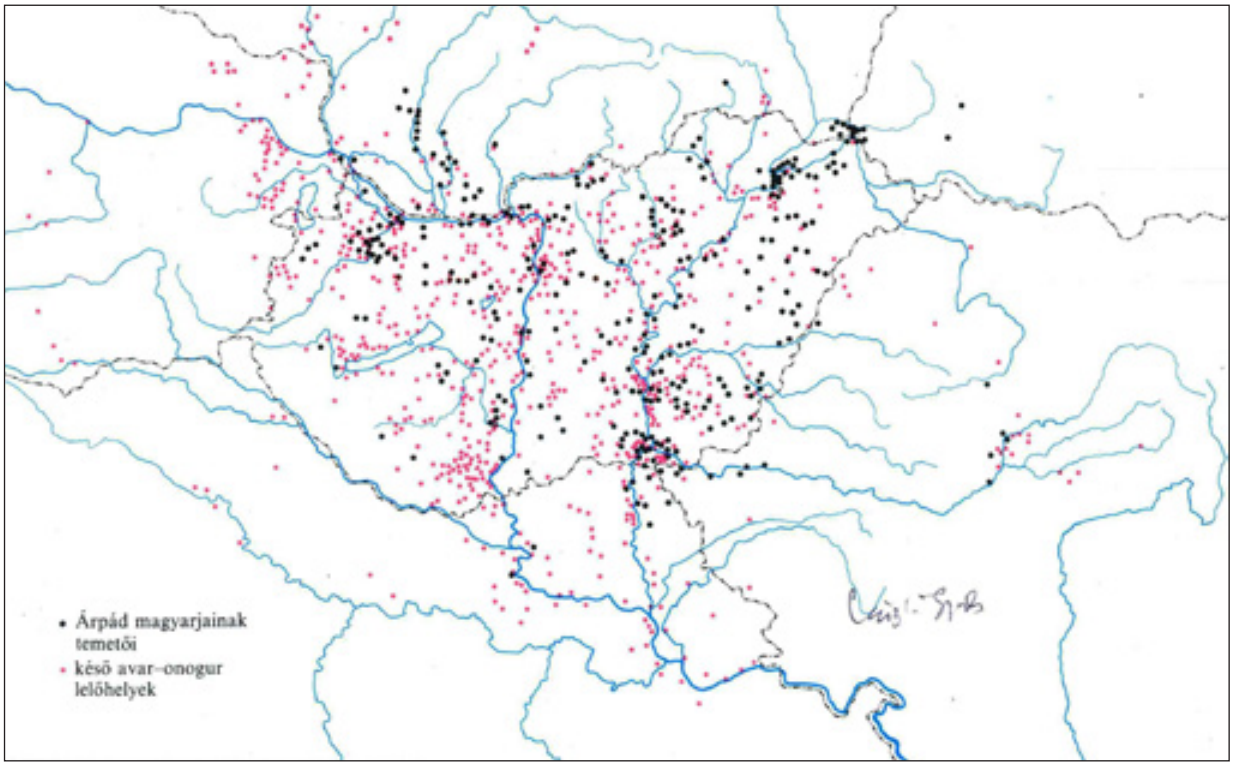
7 Ugyanez a térkép a következő képaláírással jelent meg a 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatástörténetét összegző monográfiában: *A László Gyula által felvetett kettős honfoglalás egyik vélt érve: a 10. századi és az azt megelőző időszak sírjainak egymáshoz való viszonya*. Langó 2007, 152, 105. kép.

8 Az avar kori lelőhelyekről: Csallány 1956 és Szentpéteri 2002; Makkay 2003; a magyar honfoglalás korára Fehér–Éry–Kralovánszky 1962. Az egyes lelőhelyeket tartalmazó *lelőhelykataszterek* és az ezzel egyidejűleg minden egyes lelet nyilvántartására szolgáló elektronikus *leletkataszterek* létrehozásának elodázása diszciplínánk ma már semmivel sem védhető, immár több mint fél évszázados adóssága: egy teljes Kárpát-medencei áttekintést nyújtó korszerű *számítástechnikai-térinformatikai adatbázis* fejlesztése elengedhetetlen feltétel és kiindulópont minden további összefoglalás és hosszú távú kutatás számára.

9 Ebbe az irányba mutatnak az ADAM és ÁRPÁD Program tervei: vö. Szentpéteri 2012 (s. a.).

10 Bóna 1971, 324–334.

11 Bóna 1984, 333–373.

2. kép. Késő avar kori és magyar honfoglalás kori lelőhelyek László Gyula térképén – a szerző aláírásával. László 1988, 16. oldal, 4. kép nyomán

honfoglaló magyarsággal való összehasonlítás során a későbbiekben még mélyebb értelmet nyer.) Bóna megfigyelése szerint az avarságba olvadó vazallus népek vezetői (a gepidák és szlávok főnökei) a korábbi századokban csupán avar invesztitúra-jelvényként juthattak a nomád állam hierarchiájában jelentős szerepet betöltő veretes övhöz – amellyel egyszersmind „avarrá" váltak a hatalom szemszögéből.[12] Feltételezésem szerint ehhez hasonló folyamat játszódhatott le a honfoglaló magyarság vezető rétege és a már zömében paraszti, letelepedett életmódot folytató avarság korabeli vezetői között.

Az elmúlt néhány évtizedben *Szőke Béla Miklós* sorra jelentette meg összegző tanulmányait a 9. századi Kárpát-medencéről. [13] Kutatásai alapján valószínűsíthető, hogy az Alföldet ugyanaz az avar népesség lakta, mint a korábbi századokban – viseletük, temetkezési szokásaik keveset változhattak. Politikai elszigeteltségük együtt járt a kulturális – s egészítsük ki: kereskedelmi – kapcsolataik csökkenésével, melynek eredményeként a Pannóniában tipikus Karoling-peremkultúra termékei a Dunán innen, azaz a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon már nem terjedtek el. Szervesen kibontakozó munkássága során mind időrendi, mind az Avar Birodalom egyes régióit érintő kérdésekben olyan eredményekre jutott, melyek zsinórmértékül szolgálnak a hazai és nemzetközi kutatás számára. Az Ennstől a Bécsi-medencéig terjedő Felső-Duna-völgy és Pannónia (együttesen a frank Oriens) régészeti hagyatéka az Avar Kaganátus és a keresztény bajor–frank műveltség elemeinek ötvöződésével alakult ki a 9. század első felében. A század közepétől, az egységesülés során a táj kevert avar–szláv–bajor (frank) népessége az előzőkből hagyományozódó sajátos ékszertípusokat, viseleti tárgyakat, eszközöket hozott létre.[14] A Nagyalföld 9. századi lakosságával kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy a kritika alá vont történeti, nyelvészeti és régészeti forráscsoportok egyike sem támasztja alá azt az elképzelést, miszerint e terület Krum bolgár kán 803. évi hadjáratával tartós dunai bolgár hódítás alá esett volna.[15] Bevezetőnket az ő szavaival zárjuk a Kárpát-medence 9. századi régészeti hagyatékának a honfoglaló magyarokhoz való kapcsolódásáról: „Hiányoznak a biztos fogódzók a honfoglaló magyarok

12 Bóna 1984, 336. Az avar kori germán katonai segédnépekhez: Szentpéteri 2009.

13 Két fontos tanulmány idevágó munkásságából: Szőke 1990–1991, Szőke 2011a.

14 Szőke 1994, 83.

15 Szőke 1993, 40.

első generációja régészeti lelethorizontjának meghatározásához, amiként az is további kutatások tárgya kell legyen, hogy vajon milyen sokáig maradhattak változatlanok a Kárpát-medence egyes vidékeinek 9. századi kulturális szigetei."[16] Akadémiai doktori disszertációjának[17] tárgyául a Karoling-kori Pannónia történeti, régészeti és művészettörténeti szempontú vizsgálatát választotta, s éppen ezért nem véletlen, hogy ő tartott előadást ebből a témakörből ezen a konferencián, valamint ő rendezte a Magyar Nemzeti Múzeum legújabb állandó kiállítását a Kárpát-medence Karoling-korszakáról.[18]

Az Alföld 9. századi történetéről 1992-ben Szegeden rendezett konferencia[19] – úgy tűnik – csak kissé vitte előre a kutatást a konszenzuskeresés útján. Amíg *Madaras László* módszertani szempontból szkeptikus felfogásával a korábbi népsűrűséghez képest rendkívül gyéren lakott területet és szegényes anyagi kultúrával rendelkező lakosságot képzelt el,[20] addig *Juhász Irén* (Szarvas-Grexa-téglagyár és Szarvas-Rózsás)[21] és *B. Nagy Katalin* (Székkutas-Kápolna-dűlő lelőhelyekről)[22] olyan leletegyütteseket jellemez 9. századi emlékcsoportként, melyek áttörik a klasszikus 8. századi besorolási határokat. Mindenekelőtt a vésett–poncolt–palmettás övveretek, a kétrészes, lapos, indadíszes nagyszíjvégek hármas csoportosítású veretekkel, a liliomos, pikkelymotívumos és pálcatagos palmettás díszítmények, állatfej alakú lószerszámveretek kerülnek ebbe a kategóriába. Megállapításaik szerint „A Dél-Alföldön előkerülő, 9. századba is átnyúló temetőkre nem szükségképpen érvényes az elszegényedés, a »hiányos övgarnitúrák«, a leletnélküliség..."[23] Ezt támasztja alá *Garam Éva* is a Tiszafüred-Majoroshalom lelőhely 1283 síros késő avar kori temetőjéről írott monográfiájában, mely szerint[24] a Tisza menti lakosság életében azok a magyar honfoglalók jelentettek változást, akik az avar temetőtől csupán néhány száz méterre nyitottak új temetkezési helyet.[25]

Az asszimiláció kérdésköre a régészet szemszögéből

Bár az asszimiláció bonyolult folyamatát csakis több tudományág közös erőfeszítésével lehet megközelíteni, itt és most csak azt vizsgálom, hogy mi jelentheti az ezzel kapcsolatos régészeti elemzések korlátait. Melyek azok a jelenségek, amelyek összehasonlíthatók a késő avar korszak legutolsó és a honfoglaló magyarok letelepülésének legkorábbi szakaszából?

A topográfiai terepbejárások és az elmúlt évtizedekben folytatott autópálya-ásatások során napvilágra került települések feldolgozása még sokáig leköti az ezzel foglalkozó régészek energiáit. A mintegy 3450 ismert avar kori lelőhely[26] ellenére bizonyos, hogy olyan temetkezési helyet, amelyet mindkét népesség folyamatosan használt, csak néhányat tártak fel. Az újonnan jött népesség döntő többségében új temetkezési helyeket nyitott, ezzel sem alkalmazkodtak a korábban itt élt népesség szokásaihoz. Miért fontosak számunkra mégis azok a lelőhelyek, ahol mindkét népesség sírjai megtalálhatók? Mert ezeknél az eseteknél van a legnagyobb esély arra, hogy a magyar honfoglalást megélt avar kori lakosság leletanyagát azonosítsuk – legyen az bár a legkülönbözőbb társadalmi réteg hagyatéka.

Az egymástól jellegzetesen eltérő tárgyi kultúrák huzamosabb időn keresztül való keveredése egyazon személynél, illetve közösség hagyatékában – ez lenne a legkézenfekvőbb bizonyíték két különböző műveltség egyidejűsége mellett. A legsúlyosabb érv az avar–magyar asszimiláció elfogadását *ellenzők* részéről az volt, hogy *nincs ilyen, hiteles körülmények között feltárt lelőhely*. Azokban az esetekben pedig, ahol ez idáig felmerült a közösen használt temetkezési hely gyanúja, legtöbbször az az álláspont került elfogadásra, hogy a honfoglalás kori vagy kora Árpád-kori temetkezések jóval a késő avar kori temető felhagyása *után* történtek, tehát kontinuitásra ne is gondoljunk!

Mindezek *ellenére* próbáljuk áttekinteni a Kárpát-medence 8–11. századi településtörténetét az eddig összegyűjtött régészeti lelőhelyek alapján. A nem-

16 Szőke 1994, 83. A Kárpát-medencébe települő népek első generációja régészeti hagyatékának meghatározási nehézségeihez: Istvánovits–Kulcsár 2001.

17 Szőke 2011b.

18 A Karoling-kor és a magyar honfoglalás korának új állandó kiállítása nyílt a Magyar Nemzeti Múzeumban, katalógusai: Szőke 2014a, Szőke 2014b; Révész 2014a, Révész 2014b.

19 Lőrinczy 1993.

20 Madaras 1993.

21 Juhász 1993.

22 Nagy 1993.

23 Nagy 1993, 160.

24 Garam 1995, 430.

25 A szegedi konferenciát közvetlenül megelőző tanulmányok az avarság 9. századi továbbéléséről: Bálint 1989, 184–192; Szalontai 1991, Szalontai 1992; Szentpéteri 1993. Az azt követő időszakból: Kiss 1995, Kiss 1998, Kiss 1999–2000; Kürti 2004; Szalontai 1995, Szalontai 1996, Szalontai 1997, Szalontai 2000, Szalontai 2001; Szentpéteri 1997.

26 Szentpéteri 2002. (A lelőhelyekre vonatkozó adatgyűjtés záró határideje: 1993, a bibliográfiát tekintve: 2001.)

rég ismét elindított avar kori[27] és magyar honfoglalás kori, illetve Árpád-kori lelőhelykataszterek[28] előzetes adatai szerint mintegy 3000 lelőhellyel számolhatunk a 7. század vége–8. század eleje és a 11. század vége között, ezek közül körülbelül fele-fele arányban oszlik meg a késő avar kori lakossághoz, illetve a honfoglalás kori, majd államalapítás kori magyar népességhez kapcsolható lelőhelyek száma. A vizsgált három évszázadhoz képest az alább felsorolt lelőhelyek száma meglehetősen csekély, semmiképpen nem általánosítható érvényű. Az e tekintetben számba vehető lelőhelyek a Kárpát-medence legkülönbözőbb pontjain, egymástól eltérő természetföldrajzi körülmények között kerültek elő: *Győr-Téglavető-dűlő* (Győr-Moson-Sopron megye, a feltárások ideje: 1901–1905);[29] *Prsa/Perse II. Bérc* (Szlovákia, 1930-as évek, 1941–1942, 1948–1950, 1954);[30] *Visznek-Kecskehegy* (Heves megye, 1939–1940, 1942, 1968);[31] *Szarvas–Kákapuszta-Kettőshalmi-dűlő* (Békés megye, 1954–1955, 1963–1964);[32] *Balmazújváros–Hortobágy-Árkus* (Hajdú-Bihar megye, 1959);[33] *Gyönk-Vásártér* (Tolna megye, 1968–1983);[34] *Vörs-Papkert B* (Somogy megye, 1983–1985, 1987–1993).[35] Ami közös bennük: mindegyik olyan késő avar kori leletanyaggal *is* rendelkezik, amelynek tanúsága szerint az adott népesség megélhette a magyarok letelepedését. El kell azonban ismerni: ma még nem rendelkezünk olyan perdöntő régészeti bizonyítékkal, amellyel tudományágunk bevett szabályai szerint módszertanilag kifogástalanul érvelhetnénk a népesség asszimilációja mellett. Egyelőre elégségesnek látszik némely esetben azt elfogadtatni, hogy az adott terület folyamatos temetkezésre szolgált a 9–10. század fordulóján, azaz nem volt időbeli hiátus (törés) a különböző (avar kori és magyar honfoglalás kori) régészeti műveltséggel rendelkező lakosság életében.

Jelenlegi ismereteink így összegezhetők e vonatkozásban: az eddigi megfigyelések hiányosságai, illetve az asszimilációt eleve kizáró szemlélet mellett is feltételezhető, de a rendelkezésre álló bizonyítási eljárásainkkal egyértelműen *még nem igazolható* az avar–magyar asszimiláció, a Kárpát-medencében talált lakosság és a betelepülő honfoglaló magyar népesség egymásba olvadása. Az elgondolkoztatóan kisszámú közös lelőhely önként adja a megoldás lehetőségét: amennyiben az avarság bizonyos hányada megélte a magyarok bejövetelét, akkor az feltételezhető, hogy a megváltozott hatalmi viszonyok nem tették szükségessé, hogy az új vezető réteg mindenhol a saját köreiből származó vezetőt ültessen a települések élére, akik aztán együtt temetkeztek volna a helyben talált lakossággal.

Ha azonban néhány esetben mégiscsak megragadható lenne az azonos időben közösen használt temető jelensége, akkor is – mint a felsorolt lelőhelyek esetében – figyelemre méltó, hogy a honfoglaló magyar emlékanyaggal eltemetett férfiaknál csakis a lószerszámok és a fegyverek (ezek is kizárólag tegezek!) lennének a korszakra jellemző bizonyítékok (*jelképes lovas temetkezések*), melyek akár a hatalomba való beiktatási jelvényekként is értelmezhetők. Klaszszikus honfoglalás kori veretes öv eddig egyetlenegy ilyen személynél sem került elő! Kérdezhetjük, hogy nem csupán a temetkezési rítus átvételéről van-e szó? Avagy milyen megfontolások vezettek a honfoglaló magyarságra jellemző részleges lovas temetkezés rítusának mellőzéséhez, azaz hogy még a lóbőr sem került sírba ezekben az esetekben!

Amennyiben (most még csak nagyságrendileg sem körvonalazható számban) a késő avar kori népesség valóban megélte a magyarok bejövetelét, akkor azzal a további feltevéssel kell számolnunk, hogy zavartalanul tovább éltek (és temetkeztek), vagy a településeik (temetőik) részben vagy egészében megszűntek, s úgy lettek a hódítók alárendeltjei, hogy a betelepülők számukra azonos társadalmi rétegeibe tagozódhattak: a lakosság zöme a „nincstelenek" táborát szaporította (ne feledjük, hogy az egész késő avar kor folyamán a temetkezéseikből ismert lakosság 9/10-ed része nem rendelkezett klasszikus griffes–indás leletanyaggal); a köznép vezetői pedig – a saját népességükből származó fegyvereseik élén – a honfoglaló magyarok társadalmának középszintű vezetőihez integrálódhattak (katonai segédnépek). Ma még eldönthetetlen kérdés, hogy átvették-e azok rangjelzőit, s ezáltal levetették-e a korábbi korszak hatalmi szimbólumait, lemondtak-e „avar" voltukról.

27 Szentpéteri 2012 (s. a.).
28 Fehér–Éry–Kralovánszky 1962.
29 Fettich 1943; Tomka 1971; Szentpéteri 2002, 150.
30 Kovrig 1947; Točik 1963; Zábojník 1995, Nr. 56.; Szentpéteri 2002, 296.
31 Török 1975; Török 1982; Szentpéteri 2002, 416.
32 Szabó 1976, 52–54; Szalontai 1992, 309–347; Szentpéteri 2002, 337–338.
33 Kralovánszky 1965, 34–35; Kürti–Menghin 1985, 82–83; Szentpéteri 2002, 42.
34 Rosner 1971–1972; Rosner 1973–1974; Szentpéteri 2002, 152.
35 Költő 1988, 12–13; Szentpéteri 1991; Költő 1993; Költő–Szentpéteri 1996b; Szentpéteri 2002, 417–418.

Két különböző kutatási irányban látom a jelenleg kissé megmerevedett álláspontokból való kilábalás lehetőségét:

a) *Mikroelemzések* végzésével, amelyek egy adott lelőhelyre (leletegyüttesre vagy temetkezési rítusra) koncentrálva elemzik a vizsgált korszakot. Erre a megközelítésre hozom példának a Somogy megyei *Vörs-Papkert B lelőhely* régészeti, történeti antropológiai és szerológiai eredményeit. Az 1983 és 1996 között feltárt 716 sír közül több mint 40-ben magyar honfoglalás kori leletanyagot találtunk (Költő László és a szerző ásatása).[36] Kétségtelen tény, hogy bármennyire jól értékelhető leletanyaggal rendelkezzen is, egyetlen lelőhely nem fogja megoldani a késő avar kori és a honfoglalás kori magyar népesség esetleges összeolvadásának problémakörét; arra azonban felhívhatja a figyelmet, hogy történelmi folyamatokat csakis regionális megközelítéssel lehet értelmezni, mindig a helyi sajátosságokat, jelenségeket kell figyelembe venni – még a legbonyolultabb asszimilációs kérdések vizsgálatánál is.

Jelenleg folyik a Lengyel Imre biokémiai-szerológiai módszertanával kialakított családrekonstrukciók[37] genetikai vizsgálatokkal való ellenőrzése: az MTA BTK Régészeti Intézet Genetikai Laboratóriumában remélhetőleg hamarosan választ kapunk az általunk feltételezett avar–magyar asszimilációs folyamatok kritikus kérdéseire.

b) A másik általam javasolt megoldás: a *Kárpát-medence régészeti hagyatékának* teljes körű felmérésével egy *on-line* elérhető *térinformatikai adatbázis*[38] létrehozása. Örömteli fejlemény, hogy ez a program is elkezdődött: az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportjában[39] megkezdődtek az „ADAM és ÁRPÁD" Program[40] munkálatai, amelynek során szándékunk szerint elkészítjük azt az avar korszakot és a magyar honfoglalás korát, valamint a teljes Árpád-kort (vagyis az 567/568 és 1300 közötti) időszakot átfogó *lelőhely*kataszter, mely később egészen az egyes leleteket tartalmazó *lelet*kataszter szintjére fejleszthető. Hamarosan mindez megtekinthető lesz az MTA BTK MŐT honlapján (http://www.arpad.btk.mta.hu).

Kitekintés

Tanulmányunkat azzal fejezzük be, hogy idézzük azt *A középkori Székelyföld*ről szóló kétkötetes művet,[41] amelynek szerzője, *Benkő Elek* kritikus óvatossággal jelöli meg a kutatások további irányát: monográfiájában – összhangban *Fóthi Erzsébet, Bernert Zsolt, Hajdu Tamás, Kővári Ivett* embertani elemzéseinek a második kötetben megjelent kutatási eredményeivel[42] – úgy összegzi a korai székelyekről szóló kutatásait, hogy „a székely kapcsolatokkal gyanúba fogott népesség embertani szempontból a Dunántúl és az Alföld népességéhez, jellemzően a Kárpát-medence honfoglalás előtti népességéhez áll közel".[43] Az ebből a megállapításból is logikusan következő tanulságok levonása – reményeim szerint – már nem sokáig várat magára.[44]

Irodalom

Bálint 1989
Bálint Csanád: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert.* Wien–Köln.

Bálint 1994
Bálint Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Györffy György–Kovács László. Budapest, 39–46. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)

Benkő 2012
Benkő Elek: *A középkori Székelyföld I–II.* Budapest.

36 Költő–Szentpéteri 1988; Költő–Szentpéteri 1990; Költő–Szentpéteri 1996a; Költő–Szentpéteri 1998; Költő–Szentpéteri 2001; Költő–Szentpéteri 2005; Költő–Szentpéteri 2014a; Költő–Szentpéteri 2014b.

37 Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1991; Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1992; Költő–Szentpéteri–Bernert–Pap 2014a; Költő–Szentpéteri–Bernert–Pap 2014b.

38 Az avar korszak és a 9. századi Kárpát-medence térképes ábrázolásainak témaköréhez: Bóna–Szentpéteri 1984; Bóna–Szentpéteri 1994; Szentpéteri 1995; Bóna–Szentpéteri 1996; Szentpéteri 1996a; Szentpéteri 1996b; Szentpéteri 1996c; Szentpéteri 2006; Szentpéteri 2008; Szentpéteri 2009.

39 Az MTA BTK MŐT honlapjának elérhetősége: http://www.btk.mta.hu/magyar-ostorteneti-temacsoport-hu.html.

40 Az avar kori és Árpád-kori lelőhelyeket tartalmazó összehangolt ADAM és ÁRPÁD Program tervéről: Szentpéteri 2012 (s. a.).

41 Benkő 2012.

42 Fóthi–Bernert–Hajdu–Kővári 2012.

43 Benkő 2012, 69.

44 A kifejezetten a 9. századra fókuszáló 1992-es szegedi konferencia folytatásaként 2014 májusában újabb ülésszak tekintette át az erre a korszakra vonatkozó legújabb kutatásokat. *Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények* című konferencián hangzott el a térképészeti ábrázolásokról szóló előadásom: Szentpéteri 2014 (s. a.).

Bóna 1971
Bóna, István: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungsforschung in Ungarn (1945–1969). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23, 265–336.
Bóna 1984
Bóna István: A népvándorlás és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal. Budapest, 265–373.
Bóna 1994
Bóna István: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Györffy György–Kovács László. Budapest, 67–75. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)
Bóna–Szentpéteri 1984
Bóna István–Szentpéteri József: Az avar kor a Kárpát-medencében (25. térkép). In: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal. Budapest, 320–321.
Bóna–Szentpéteri 1994
Bóna István–Szentpéteri József: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján (térkép). In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Szerk.: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest, 72.
Bóna–Szentpéteri 1996
Bóna István–Szentpéteri József: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján. In: *Magyarország története térképeken elbeszélve 1. Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig.* Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 15.
Csallány 1956
Csallány Dezső: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa.* Budapest.
Fehér–Éry–Kralovánszky 1962
Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter.* Budapest.
Fettich 1943
Fettich Nándor: Győr a népvándorláskorban. – Győr in der Völkerwanderungszeit. In: *Győr története a XIII. század közepéig.* Szerk.: Lovas Elemér. Győr, 3–57. (Régészeti emlékek III.)
Fóthi–Bernert–Hajdu–Kővári 2012
Fóthi Erzsébet–Bernert Zsolt–Hajdu Tamás–Kővári Ivett: Középkori embertani leletek a Székelyföldön. In: Benkő Elek: *A középkori Székelyföld II,* 473–662.
Garam 1995
Garam, Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred.* Budapest. (Cemeteries of the Avar Period [567–829] in Hungary 3.)
Istvánovits–Kulcsár 2001
Istvánovits Eszter–Kulcsár Valéria: Az „első nemzedék" problematikája a Kárpát-medencébe bevándorló sztyeppei népeknél. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* Szerk.: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Szeged, 21–24.
Juhász 1993
Juhász Irén: Szarvas környéki temetők 9. századi leletei. – Funde aus der awarischen Gräberfeldern aus dem 9. Jahrhundert in der Umgebung von Szarvas. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 137–143.
Kiss 1995
Kiss Gábor: A késői avar aranyozott övdíszek. – Die spätawarenzeitlichen vergoldeten Gürtelbeschläge. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11, 99–126.
Kiss 1998
Kiss Gábor: A késő avar kori állatfejes övforgók és akasztóveretek. – Spätawarenzeitliche Gürtel- und Hängebeschläge mit Tierkopfverzierung. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4, 461–495.
Kiss 1999–2000
Kiss, Gábor: Die spätawarenzeitlichen Riemenzungen mit Knopfenden. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51, 411–418.
Kovrig 1947
L. Kovrig Ilona: Avar leletek a nógrádmegyei Bozitapusztáról. – Avar finds from Bozitapuszta (county Nógrád). *Magyar Múzeum* 1947. június, 13–17.
Költő 1988
Konferencia a Kis-Balaton régészeti kutatásáról. Szerk.: Költő László. Kaposvár, 1988.
Költő 1993
Költő László: Honfoglalás kori tegezes sír Vörsön. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2, 433–446.
Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1991
Költő László–Lengyel Imre–Pap Ildikó–Szentpéteri József: Etnikumok, régészeti kultúrák a kora-középkori Pannoniában. Egy Somogy-megyei régészeti ásatás előzetes eredményei – Vörs. *Jósa*

András Múzeum Évkönyve 30–32 (1987–1989), 283–307.

Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1992
Költő, László–Lengyel, Imre–Pap, Ildikó–Szentpéteri, József: Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert (Ungarn, Komitat Somogy): Zur Problematik der Ethnika und archäologischen Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien. *Slovenská Archeológia* 40/2, 223–241.

Költő–Szentpéteri 1988
Költő László–Szentpéteri József: A vörs-papkerti IX–XI. századi temető. In: *Konferencia a Kis-Balaton régészeti kutatásáról.* Szerk.: Költő László. Kaposvár, 12–13.

Költő–Szentpéteri 1990
Költő László–Szentpéteri József: Adatok az avar asszimiláció kérdésköréhez: Egy koraközépkori népesség régészeti feltárása Vörsön. *Forrás* (október) 69–78.

Költő–Szentpéteri 1996a
Költő László–Szentpéteri József: A 8–10. századi kontinuitás kérdései a vörsi 8–10. századi temető kapcsán. – The Questions of Continuity in the 8–10th Century on the Basis of the 8–10th Century Cemetery Excavated at Vörs. In: *Ljudje ob Muri – Népek a Mura mentén – Völker an der Mur – Ljudi uz Muru: Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995.* Szerk.: Balazic Janez–Vándor László. Murska Sobota–Zalaegerszeg, 101–109.

Költő–Szentpéteri 1996b
Költő László–Szentpéteri József: A Vörs–Papkert „B" lelőhely 8–9. századi temetője. In: *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti Kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992.* Szerk.: Költő László–Vándor László. Kaposvár–Zalaegerszeg, 115–121.

Költő–Szentpéteri 1998
Költő, László–Szentpéteri, József: Gedanken über die awarisch-ungarischen Assimilation nach Grabanalysen. *Specimina Nova Dissertationum Ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis De Iano Pannonio Nominatae* 12 (1). Pécs, 223–240.

Költő–Szentpéteri 2001
Költő László–Szentpéteri József: Gondolatok az avar–magyar asszimilációról temetőelemzések alapján. – Gedanken über die awarisch–ungarische Assimilation aufgrund von Gräberfelderanalysen. In: *„Együtt a Kárpát-medencében". A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele.* Pécs, 1996. szeptember 27–29. Szerk.: Kiss Magdolna–Lengvári István. Pécs, 119–134.

Költő–Szentpéteri 2005
Költő, László–Szentpéteri, József: Der Fundplatz von Vörs–Papkert B (Ungarn, Komitat Somogy): Ein Gräberfeld des 8.–10. Jahrhunderts. In: *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten.* Hrsg.: Heinrich-Tamaska, Orsolya. Innsbruck, 157–161. (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelarchäologie 11.)

Költő–Szentpéteri 2014a
Költő László–Szentpéteri József: Vörs–Papkert B. In: Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása.* Budapest, 31., 15–20. kép (29–34.)

Költő–Szentpéteri 2014b
Költő, László–Szentpéteri, József: Vörs–Papkert. In: Szőke, Béla Miklós: *The Carolingian Age in the Carpathian Basin. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum.* Budapest, 33., Figs. 15–20. (31–36.)

Költő–Szentpéteri–Bernert–Pap 2014a
Költő, László–Szentpéteri, József–Bernert, Zsolt–Pap, Ildikó: Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at Vörs–Papkert B. – Családok, leletek, generációk. Egy interdiszciplináris kísérlet tanulságai: Vörs-Papkert B. In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. – People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the millennia.* Hrsg.: Heinrich-Tamáska, Orsolya–Straub, Péter. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden Westf, 361–390. (Castellum Pannonicum Pelsonense 4.)

Költő–Szentpéteri–Bernert–Pap 2014b
Költő László–Szentpéteri József–Bernert Zsolt –Pap Ildikó: Családok, leletek, generációk. Egy interdiszciplináris kísérlet tanulságai: Vörs–Papkert B. – Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at Vörs–Papkert B. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. – Avarum Solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday.* Szerk.: Anders Alexandra–Balogh Csilla–Türk Attila. Budapest, 361–386. (Opitz Archaeologica 6.)

Kralovánszky 1965
Kralovánszky Alán: Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944–1961. Leletkataszter. – Archaeological Excavations in County Hajdú-Bihar 1944–1961 (register of finds). *Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964, 31–45.

Kürti 2004
Kürti Béla: Gondolatok az avarokról és az avar továbbélésről. *Korunk* 2004. július. Forrás: http://korunk.org/?q=node/7576 (letöltve: 2014. 09. 26. 23:04)

Kürti–Menghin 1985
Kürti, Béla–Menghin, Wilfried: Katalog. In: *Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh. Ausstellungskatalog.* Hrsg.: Meier-Arend, Walter. Frankfurt am Main, 24–86.

Langó 2007
Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében.* Budapest.

László 1970
László Gyula: A „kettős honfoglalásról". – Über die „doppelte Landnahme" der Ungarn. *Archaeologiai Értesítő* 97, 161–190.

László 1988
László Gyula: *Árpád népe.* Budapest.

László 1991
Arany János: *Rege a csodaszarvasról. László Gyula rajzaival.* Budapest.

Lőrinczy 1993
Az Alföld a 9. században. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged.

Madaras 1993
Madaras László: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségeiről a régészeti leletek tükrében. – Das Vermutete Fortleben des Awarentums im 9. Jahrhundert in der Tiefebene im Spiegel der archäologischen Quellen. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 11–32.

Makkay 2003
Makkay János: *Magyarok – avarok – szlávok az ADAM alapján.* Budapest. (Tractata Minuscula 31.)

Nagy 1993
Székkutas-kápolnadűlői avar temető néhány 9. századi síregyüttese (Előzetes jelentés). – Einige Grabkomplexe aus dem 9. Jahrhundert im awarischen Gräberfeld bei Székkutas–Kápolnadűlő (Vorbericht). In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 151–164.

Révész 2014a
Révész László: *A magyar honfoglalás kora. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása.* Budapest.

Révész 2014b
Révész, László: *The Era of the Hungarian Conquest. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum.* Budapest.

Romsics 2014
Romsics Ignác: A magyarok eredete. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek. *Magyar Tudomány* (5), 514–561.

Rosner 1971–1972
Rosner Gyula: Előzetes jelentés a Gyönk-Vásártér úti avar temető feltárásáról II–III. – Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Awarenfriedhofes von Gyönk–Vásártér II–III. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 2–3, 85–221.

Rosner 1973–1974
Rosner Gyula: Előzetes jelentés a Gyönk–Vásártér úti avar temető feltárásáról II. – Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Awarenfriedhofes von Gyönk–Vásártér II. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5, 117–166.

Szabó 1976
Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában III. A temető leírása és rendellenes temetéseinek párhuzamai. – Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Árpádenzeit bei Sarud III. Beschreibung des Friedhofes und Untersuchung der aussergewöhnlichen Beisetzungen. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* 14, 17–89.

Szalontai 1991
Szalontai Csaba: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez (A késő avar karéjos övveretek). – Bemerkungen zur Geschichte des Alföld im 9. Jahrhundert. (Spätawarenzeitliche schuppenförmige Gürtelbeschläge). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1984/85), 463–482.

Szalontai 1992
Szalontai Csaba: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapuszta késő avar temetője). – Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert II. (Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapuszta Kettőshalom). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989), 309–347.

Szalontai 1995
Szalontai Csaba: A késő avar kori liliomos övveretek. – Die spätawarenzeitliche mit Lilien verzierte Gürtelbeschläge. In: *A népvándorláskor Fiatal Kutatói 5. találkozójának előadásai.* Szerk.: Költő László. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11, 127–143.

Szalontai 1996
Szalontai Csaba: „Hohenbergtől Záhonyig". Egy késő avar kori övverettípus vizsgálata. – „Von Hohenberg bis Záhony". Untersuchung eines spätawarenzeitlichen Gürtelbeschlagtyps. *Savaria Pars Archaeologica* 22/3 (1992–1995), 145–162.

Szalontai 1997
Szalontai Csaba: Megjegyzések az alföldi avarság eltűnéséről és továbbéléséről. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* (1995/1996), 13–19.

Szalontai 2000
Szalontai, Csaba: Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen. – Kritikai észrevételek a bolgárok szerepéről a 9. századi Nagyalföldön és Erdélyben. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6, 263–286.

Szalontai 2001
Szalontai Csaba: Bolgárok a 9. századi Alföldön? In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* Szerk.: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Szeged, 106–129.

Szentpéteri 1991
Szentpéteri József: Késő avar kori lovas temetkezések Vörsön. – Die spätawarenzeitlichen Reitergräber von Vörs. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85–2, 265–276.

Szentpéteri 1993
Szentpéteri József: Kígyómotívum a griffes–indás népesség hagyatékában. – Das Schlangenmotív in der Hinterlassenschaft des Greifen-Ranken-Ethnikums. – Motiv zmeji na pamjatnikach kruga grifona i lozi. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2, 225–278.

Szentpéteri 1995
Szentpéteri József: Cartographia avarica. Térképészeti észrevételek ADAM-tól Bajánig – Cartographia avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan. In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 5. találkozójának előadásai: 1994. szeptember 27–29. Szenna.* Szerk.: Költő László. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11, 239–254.

Szentpéteri 1996a
Szentpéteri József: A kora avar kor. Kora avar korszak a Kárpát-medencében (567–630/670). In: *Magyarország története térképeken elbeszélve 1. Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig.* Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 8.

Szentpéteri 1996b
Szentpéteri József: A késő avar kor. Késő avar korszak a Kárpát-medencében (670/680–804). In: *Magyarország története térképeken elbeszélve 1. Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig.* Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 9.

Szentpéteri 1996c
Szentpéteri, József: Cartographia avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan. In: *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium, Nitra 6. bis 10. November 1994.* Hrsg.: Bialeková, Darina–Zábojník, Jozef. Nitra, 151–165.

Szentpéteri 1997
Szentpéteri József: Az avar népesség továbbélése a 9–10. században. *Életünk* 1997/1, 76–83.

Szentpéteri 2002
Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II. Hrsg.: Szentpéteri, József. Budapest. (Varia Archaeologica Hungarica XIII/1–2.)

Szentpéteri 2006
Szentpéteri József: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. – Tales told by the maps... Contribution to the dating problems of the Avar Age. – Was die Verbreitungskarten erzählen... Beiträge zum Problemkreis der Datierung der Awarenzeit. *Arrabona* 44/1, 455–496.

Szentpéteri 2008
Szentpéteri, József: Was die Verbreitungskarten erzählen... Beiträge zum Problemkreis der Datierung der Awarenzeit. *Antaeus* 29–30, 325–346.

Szentpéteri 2009
Szentpéteri József: A Barbaricumból Pannoniába: germán katonai segédnépek a korai Avar Kaganátus központjában. – From the Barbaricum to Pannonia. Germanic military auxiliary people in the centre of the Avarian Khaganate. In: *In terra quondam Avarorum... Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára.* Szerk.: Somogyvári Ágnes–V. Székely György. Kecskemét, 235–252. (Archaeologia Cumanica 2.)

Szentpéteri 2012 (s. a.)
Szentpéteri József: A Kárpát-medence kora középkori (6–13. századi) lelőhelykatasztere (Az „ADAM és ÁRPÁD" című adatbázis előkészületeiről). In: *Hadak Útján. A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XXXII. konferenciáján elhangzott előadások, 2012. október 4–6.* Szerk.: Gróf Péter–Merva Szabina. Visegrád (s. a.).

Szentpéteri 2014 (s. a.)
Szentpéteri József: A 9. századi Kárpát-medence térképes ábrázolásai. In: *Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények c. konferencián elhangzott előadások, 2014. május 21–23.* Szerk.: Révész László–Takács Melinda. Szeged (s. a.).

Szőke 1990–1991
Szőke, Béla Miklós: The Question of Continuity in the Carpathian Basin of the 9th Century A.D. *Antaeus* 19–20, 145–157.

Szőke 1993
Szőke Béla Miklós: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. – Die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 33–43.

Szőke 1994
Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a 9. században. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Györffy György–Kovács László. Budapest, 77–84. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)

Szőke 2011a
Szőke, Béla Miklós: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. *Antaeus* 31–32, 9–52.

Szőke 2011b
Szőke Béla Miklós: *Pannónia a Karoling-korban.* Akadémiai doktori értekezés tézisei. Forrás: http://mta.hu/cikkek/folyamatban_levo_doktori_eljarasok (letöltve: 2013. 02. 13. 09:38).

Szőke 2014a
Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása.* Budapest.

Szőke 2014b
Szőke, Béla Miklós: *The Carolingian Age in the Carpathian Basin. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum.* Budapest, 2014.

Točik 1963
Točik, Anton: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej riše v Prši. – Gräberfeld und Siedlung des Awarischen Reiches. *Slovenská Archeológia* 11, 121–198.

Tomka 1971
Tomka Péter: A Győr-Téglavető dűlői avar temető belső csoportjai. – Die inneren Gruppen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Győr-Téglavető-dűlő. *Arrabona* 13, 55–97.

Tomka 1994
Tomka Péter: 9. századi népesség a Kisalföldön. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Györffy György–Kovács László. Budapest, 99–107. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)

Török 1975
Török, Gyula: The Visznek Cemetery. In: *Avar Finds in the Hungarian National Museum.* Ed.: Kovrig, Ilona. Budapest, 321–345. (Cemeteries of the Avar Period [567–829] in Hungary 1.)

Török 1982
Török, Gyula: Awaren- und landnahmezeitliches Gräberfeld in Visznek (Komitat Heves). *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte* 2, 41–56.

Zábojník 1995
Zábojník, Jozef: Soziale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des Awarischen Kaganats. – Sociálna problematika pohrebísk severného a severozápadného okrajového územia avarského kaganátu. *Slovenska Archeológia* 43, 205–344.

Elnöki zárszó – Megjegyzések a szekció első három előadásához

FODOR ISTVÁN

Az alábbiakban a régészeti, embertani és genetikai szekció azon előadásaihoz fűzök néhány megjegyzést, amelyek elnökségem idején hangzottak el: Türk Attila, Szőke Béla Miklós és Szentpéteri József figyelemre méltó gondolataihoz.

Kezdem az érdeklődésemhez legközelebb állóval, Türk Attila széles kitekintésű, a magyar őstörténet alapvető kérdéseit érintő előadásával. A jelenlévők előtt jól ismert, hogy az előadó PhD-ösztöndíjasként igen jelentős munkát végzett: jó néhány orosz és ukrán múzeum és gyűjtemény anyagát vizsgálta át, és jórészt dokumentálta, arra a kérdésre keresve a választ, hogy a kelet-európai szaltovói műveltség emlékanyaga milyen hasonlóságokat mutat a honfoglaló magyarság 10. századi tárgyi hagyatékával. Anyaggyűjtése képezte a kiváló eredménnyel megvédett PhD-értekezésének alapját, s mostani előadása is ennek legfontosabb tanulságait tárta a hallgatóság elé.

Előadásának címében a szerző nem *magyar őstörténet*ről, hanem *korai magyar történet*ről beszélt, ami nyilvánvalóan terminológiai állásfoglalás is. Vásáry István barátom ugyanis újabban annak a véleményének adott hangot, hogy az *őstörténet* pontatlan és avítt fogalom, helyette a *korai történet* terminológia a helyesebb, amelyet a nemzetközi szakirodalom is gyakrabban használ.[1] (Nyilvánvalóan ezért alkalmazza Zimonyi István is ezt a terminológiát doktori értekezésében.) Magam azonban némileg más véleményen vagyok. A korai történet ugyanis semmivel sem pontosabb meghatározás, mint az őstörténet. Milyen korai? Százezer vagy csak ezer, esetleg ötszáz éves? A lényeg az, hogy a szakemberek mit értenek e fogalmakon, kialakult-e valamiféle közmegegyezés. Úgy vélem, ilyen közmegegyezés nagyjából létezik az „őstörténet" vonatkozásában. Őstörténetnek történelmünk honfoglalás előtti időszakát nevezzük, amelybe tehát beletartozik az uráli, finnugor és ugor kor, továbbá a magyar etnogenezis és etnikai történetünk korai időszaka is.[2] A „korai" fogalom ezzel szemben teljesen homályos és parttalan időszak. Az sem teljesen helytálló, hogy a külföldi szakirodalom a „korai" jelzőt használja. Ez változó, használják ezt is, azt is. Az angol nyelvű szakirodalomban valóban divatosabb manapság a „korai" jelző. Mégsem ajánlom, hogy e divat kedvéért lemondjunk egy rég meghonosodott, közmegegyezésen nyugvó tudományos terminológiánkról, amely – mellesleg – benne van a Magyar Őstörténeti Témacsoport megnevezésében is, ennek elnöke Vásáry István.

Nem egészen érthető számomra, melyik nyugat-szibériai őshazáról beszél Türk Attila, arról, amelyiket „korábban nyelvészeti módszerekkel azonosították". Az uráliról, ugorról vagy magyarról? A meghatározás egyik esetben sem pontos: az utóbbi évtizedekben mindegyiknél más tudományszakok eredményeit is figyelembe vették, többek között a régészetét is. (A magyar őshazára vonatkozó hipotézis például főképpen a régészet adataira támaszkodik.)[3]

Majdnem teljes egészében egyezek a szerzővel abban, hogy a magyar őstörténet régészeti kutatása 1990 és 2005 között „marginálissá" vált. Ha azonban alaposabban átgondolom e kérdést, sorra tolulnak fel bennem az aggályok. Mert mégsem volt ez az időszak teljesen terméketlen. Magam például többnyire ezekben az években tettem kísérletet néhány etelközi magyar lelőhely azonosítására,[4] Bálint Csanád ekkor állított össze egy angol nyelvű őstörténeti kötetet,[5] s ezen időszakban került bemutatásra – a Magyar Nemzeti Múzeumon kívül még három vidéki múzeumban is – az *Őseink és rokonaink* című, 11 oroszországi múzeum gyűjteményéből összeállított hazai kiállítás, ahol a keleti párhuzamok olyan gazdag tárháza került a magyar közönség elé, mint soha korábban – és soha később. Az őstörténet-kutatásnak is jelentős esemé-

1 Vásáry 2008, 9–13.

2 Fodor 1992, 26–27.

3 Hajdú Péter őstörténeti munkásságáról szóló, most készülő dolgozatomban azt is bemutatom majd, hogy a nemzetközi hírű, kiváló nyelvészünk, a máig leginkább elfogadható uráli őshazaelmélet kidolgozója milyen alapos régészeti tanulmányokat végzett, s e területen szerzett ismereteit milyen mesterien építette be elméletébe.

4 Fodor 1984; Fodor 1993; Fodor 1996.

5 Mende 2005.

nye volt az 1996-os millecentenáriumi kiállítás elkészülte, vándorútja négy országban, katalógusának hat nyelven való megjelenése.[6] E korszak szakirodalmából e katalógus a legtöbbet idézett munka itthon és külföldön is. Ugyanebben az évben jelent meg Róna-Tas András őstörténeti könyve *(A honfoglaló magyar nép),* s ekkor fejeződött be az MTA Őstörténeti Munkabizottsága által a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett őstörténeti konferencia-sorozat (A honfoglalásról sok szemmel), amelynek anyaga négy kötetben látott napvilágot. Ezeket a teljesítményeket – jól tudom – különbözőképpen lehet értékelni, ám marginálisnak az előadó helyében én nem neveztem volna.

Másrészt számomra érthetetlen az is, miért éppen ezekben az években volt „marginális" a magyar őstörténet régészeti kutatása? Nem volt marginális az 1950-es években, amikor László Gyula egyedül olvasgatta az orosz könyveket, rajzolgatta ki azok ábráit, s a magyar régészet egyik vezető egyénisége, Banner János 1954-ben az Akadémián László őstörténeti előadása[7] után kijelentette, hogy a magyar ősrégészek nem követhetik az előadó módszerét? Erre a megjegyzésre igaz és méltó volt László Gyula válasza: „Sajnálni való, hogy a magyar őstörténet iránti érdeklődés általában hiányzott s a jelenben is hiányzik régészetünkben."[8] Tehát tulajdonképpen a régészeti őstörténet-kutatás mindig is marginális helyet foglalt el a régészeten belül. Annak ellenére is, hogy az 1970-es és 1980-as években valóban történtek figyelemre méltó fejlemények: a szovjet–magyar őstörténeti tanulmánykötet megjelenése (1972), amelyet ma is gyakran idéznek orosz és ukrán kollégáink, a tankejevkai temető teljes közlése Budapesten (1977), a *Magyar őstörténeti tanulmányok* (1977) és a *Chuvash Studies* (1982) megjelenése. Ezekhez társult 1981-ben a keleti magyarság Bolsije Tigani temetője addig feltárt részének közlése a Régészeti Füzetek sorozatában. Igaz, fájdalmasan gyengére sikerült a „tízkötetes" első kötetében Bartha Antal őstörténeti összefoglalása,[9] mint ahogyan későbbi monográfiája is.[10] A szovjet–bolgár–magyar közös ásatásnak sem volt számunkra gyümölcse, csupán egy-két gyengécske iromány jelezte, hogy magyar régészek ástak a Don mellett. De milyen régészek? Olyanok, akiknek az őstörténethez nem volt sok közük. A szovjet–magyar régészeti együttműködés ekkor – azt hiszem, a kiváló A. P. Okladnyikovnak köszönhetően – jelentősen kiszélesedett, de ez kizárólag az MTA Régészeti Intézetének terrénuma volt. Hivatalból. No, de nem itt a hely a kutatástörténet furcsaságainak felemlegetésére. Ha e szűkebb tudományszak történetét áttekintjük, nyugodtan megállapíthatjuk: jobbára egyéni kedvtelés volt ez mindig. Kivéve azokat az időszakokat, amikor – valamilyen évforduló vagy egyéb okok miatt – jelentősebb anyagi támogatásban részesült e szakterület. Akkor mindig – mintegy varázsütésre – egyszerre sok őstörténész kezdett mozgolódni. Akik az akció és a pénzforrás kiapadása után egyszerre elpárologtak, maguk után hagyván kétes értékű műveket. Csak egy kérdés furdalja még az oldalam: Türk Attila szerint milyen forradalmi felfedezés vagy tudománypolitikai fordulat történt 2005-ben, hogy azóta ez a szakterület már nem „marginális"?

Meglepő kijelentés ütött mellbe az előadó szájából: „A 10. századi magyar emlékanyagnak minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei." Elnézést, de ez a mondat olyan, mintha az előadó azt jelentette volna be, hogy „kétséget kizáróan" a Föld kering a Nap körül, és nem fordítva. Ráadásul kijelentését „új fejleményként" értékeli. Nos, ez – hogy tapintatos legyek – nem telitalálat. Mondhatni: baklövés. Ugyanis ebben már egy fikarcnyit sem kételkedett Hampel József, Pósta Béla vagy Nagy Géza sem. Nem beszélve Fettich Nándorról, aki a keleti emlékanyag nagy részét eredetiben vizsgálhatta. De később László Gyula, Dienes István és magam sem tértem le erről az útról. Én még akkor sem, amikor valóban nyilvánosságot kapott olyan, tökéletesen irracionális és a valósághoz egyetlen szállal sem kötődő vélemény, amely szerint honfoglalóink emlékanyagának nincsenek kelet-európai előzményei, mert átlépvén a Kárpátokon, őseink egyszeriben kultúrát váltottak. S mi volt e fölöttébb furcsa jelenség oka? Bálint Csanád ezt így indokolta: „Az új régészeti kultúra kialakulása nem annyira szakítást jelentett a Kelettel, mint inkább a Közép-Duna vidéken kínálkozó szellemi és anyagi lehetőségek kiaknázását és az Európába való bekapcsolódást."[11] Sajnos, ez a mondat húsz esztendeje ugyanolyan érthetetlen volt, mint most.[12] Páro-

6 E kötetről írta a Történelmi Szemle Szakály Ferenc által elnökölt szerkesztősége: „A Magyar Nemzeti Múzeum reprezentatív kiállításának világszínvonalon kivitelezett katalógusa ... nálunk szokatlan módon már a kiállítás megnyitásának napjára (1996. márc. 15.) elkészült." Lásd: *Történelmi Szemle* 38 (1996) 4, 369.

7 László 1954.

8 Uo., 487.

9 Bírálatát lásd: Fodor 1985.

10 Bartha 1988.

11 Bálint 1994, 44.

12 Pedig már akkoriban jól lehetett tudni – s erre többen is rámutattak (elsőnek talán Kürti Béla) –, hogy nem volt itt semmiféle hirtelen kultúraváltás. (Kürti 1996, 160.) Csak fokozatos

sult e téveszme olyan fogalmakkal, mint a „kettős" vagy „vegyes" érvelés, amellyel az őstörténet-kutatás alapvető módszertani elveit igyekeztek sutba dobni, továbbá annak deklarálásával, hogy őseink 10. századi hagyatékának vizsgálata már nem „keletpreferens", hanem az új módi szerint „bizáncpreferens". A kérdésben tájékozatlanok aztán szinte kórusban ismételgették (és ismételgetik ma is) e tudománytalan fogalmakat. Eközben azok, akik nem hajlottak – Apor Péter szóhasználatával élve – a nájmódi eszmékre, kellő megrovásban részesültek azért, mert nem olvasgatták eléggé szorgalmasan a kiváló szobatudós[13] hazánkfia, Vajda László elfuserált dolgozatát arról, hogy igazából nem is voltak népvándorlások, az ezekről szóló híradások csak az antik szerzők toposzai. Ezekről a dolgokról azonban korábban már részletesebben írtam, ezért itt nem taglalom e kérdést, elegendő, ha korábbi írásaimra hagyatkozom.[14]

Magam óvnám az előadót attól, hogy vakon higgyen a radiokarbon-keltezésben, s ebben lássa a még nyitott kronológiai kérdések megoldását. Nem vagyok ugyan e keltezési módszer ellensége, ám éppen e késői korok tekintetében nagyon óvatosan ítélkezem. Mert például az úgynevezett „szubbotici-horizont" névadó temetője szerintem aligha lehet 9. századi, s nagy a valószínűsége annak, hogy Pletnyováéknak volt igazuk: a kis Ingul menti nyugvóhely a 10. századra keltezhető.[15]

Az előadó úgy véli: honfoglalás kori leleteinknek nincsenek szaltovói párhuzamai, mert a szaltovói kultúra nem tekinthető önálló régészeti műveltségnek, mivel azt már senki nem tekinti annak. Ez a megítélés azonban – úgy vélem – eléggé messze van az igazságtól. A szaltovói műveltség népi és kulturális sokszínűségét már a kutatás kezdete óta minden hozzáértő tudta. Meg azt is, hogy a régészeti kultúrákat nem lehet azonos kaptafára erőltetni. Ezért van annyi vita az egyes műveltségekről. A 10. századi magyar leletanyag szaltovói analógiái tekintetében ráadásul teljesen mindegy, hogy annak hány csoportja van. Természetes, hogy az újabb feltárások, újabb adatok időről időre módosították e kultúra megítélését, s e korrekciókat Pletnyova meg is tette. Ugyanakkor – most nem részletezhető okok miatt – a fiatalabb kutatónemzedék számos tagjával ellentétbe került, akiknek fő törekvésük sokáig az volt, hogy kimutassák: amiről Pletnyova könyveket ír, az nincs is. Sajnos Türk Attila itteni kijelentése egyáltalában nem konkrét elemző vizsgálatokon alapul. Ő egyszerűen a Pletnyova-ellenes „ifjútörökök" álláspontját tette magáévá. Nyilvánvaló, hogy az álláspontokat mérlegelni kell, figyelembe kell venni az emlékanyagot, ennek a mérlegelésnek azonban Türk Attila értekezésében szinte nyoma sincs. Olyan kutatók, mint Pletnyova és Tolocsko egyszerűen figyelmen kívül maradnak, véleményüket az előadó meg sem említi. Még valamit a szaltovói anyag konkrét vizsgálatáról. Az előadó doktori értekezésében tucatszám közli újra a régi fényképes táblákat a leletekről, aminek semmi értelme sincs, hiszen nincsen olvasó, aki azokon el tudna igazodni. Aztán kijelenti róluk, hogy nem hasonlítanak 10. századi leleteinkhez. Magam 2010 májusában átvizsgáltam ebből a szempontból a moszkvai Történeti Múzeumba nemrég bekerült Szatanov-féle magángyűjteményt. Igen sok magyar párhuzamot találtam (kivéve a korai szaltovói tárgyak közt), s nem csupán közvetlen analógiát, hanem 10. századi tárgyaink előképeit is. Húsz éve ugyanis már megkíséreltem felhívni a figyelmet arra, hogy a magyarság kultúrája a vándorlás időszakában is fejlődött, változott. A kutatónak meg kell kísérelnie e változás állapotát is rögzíteni. A nagyapa tehát semmiképpen nem ugyanazt a tárgyegyüttest használta, mint az unokája. Az elmúlt nyáron lezárt, nagyobb lélegzetű dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy végigkísérjem egy tárgytípusunk kialakulását. Arra az eredményre jutottam, hogy e folyamat legfontosabb mozzanatai a szaltovói kultúrkörhöz köthetők. A változó környezet természetesen nem csupán őseink anyagi kultúráján hagyott nyomot, hanem szellemi műveltségén is. Csakhogy az ősi hiedelmek, rítusok lassabban változnak. Ezért rendkívül fontos ezek minden apró emlékrögének megragadása.[16]

Az elmondottak miatt nem csodálnivaló, hogy honfoglalóink hagyatékának párhuzamait elsősorban nem a Don–Donyec-vidéki Levédiában leljük fel,

változás kezdődött el, amelynek legfőbb oka az volt a magyarságnál, mint minden más, korábban ide érkezett nomád népnél, hogy a Kárpát-medencében földrajzi és éghajlati okok miatt nem lehet keleti módon nomadizálni. A megtelepedés volt tehát, amely őseink életmódját, kultúráját és mentalitását megváltoztatta. (Fodor 2002; 2006a.)

13 Azt hiszem, Vajda Lászlót valóban lehet így nevezni. A kiváló néprajzos ugyanis, amíg itthon élt, az afrikai népeket kutatta, ahová akkoriban nem lehetett eljutni. Amikor aztán az NSZK-ba emigrált, felcsapott Szibéria-kutatónak, értékes dolgozatokat írt az ottani réntenyésztésről. Ám az NSZK-ból meg oda volt lehetetlen eljutnia. Így aztán sosem látta azt, amit kutatott. A szóban forgó, németül 1974-ben publikált dolgozatának magyar fordítása is megjelent – Bálint Csanád szorgalmazására: Vajda 1995.

14 Fodor 2006a; Fodor 2006b, 91; Fodor 2008b, 159–163.

15 Bolij–Pletnyova 1989, 96.

16 Fodor 1994, 49–51.

hanem nyugatabbra, a Dnyeper–Dnyeszter vidékén, tehát Etelközben, hiszen az itteni leleteket már meglehetősen kevés idő választja el egymástól. A Dnyeper mentén a gyöngysorba fűzhető leletek például tökéletesen egybevágnak azzal a korábbi feltevésemmel, amelyet az orosz őskrónika *Olmin dvor* helynevével kapcsolatban fejtettem ki. Az adatok egybevetése után ugyanis arra a következtetésre jutottam, hogy itt valóban Álmos fejedelem udvara lehetett, amely egyben a legnagyobb etelközi folyó mellett nomadizáló fejedelem legeltető útjának legészakibb pontja is, tehát nyári szállása volt.[17]

A korábbi kelet-európai szállás (Levédia) magyarnak ítélhető leleteit tehát tovább kell keresnünk, bár bizonyos eredmények már itt is mutatkoznak. Abban egyetértek az előadóval, hogy a magyarok a 950 körüli években telepedtek át Etelközbe, miután a kabarok csatlakozása miatt a kazár–magyar viszony bizonyára megromlott. Ezt magam már jóval korábban kifejtettem.[18]

Az előadó annak a véleményének adott hangot, hogy a 10. századi magyar emlékanyag nagyobb hasonlóságot mutat a Dél-Urál-vidék régészeti anyagával, mint a szaltovóival. Ezért azt feltételezi, hogy a magyarság a 9. század közepén hagyta csak el keleti, Urál-vidéki szállásait, s költözött a Dnyeper vidékére. Méghozzá úgy, hogy Kazány környékén kelt át a Volgán, majd az erdős övezetben haladva a Dnyepernél ereszkedett le délre. Sajnos, ez nem egyéb, mint a fantázia szüleménye. A nomádok nem vonulgatnak az erdőövezetben, mivel erdőt kellett volna irtaniuk, hogy állataikkal, szekereikkel elvonulhassanak. Itt az előadó azt is felteszi, hogy egy 850 körüli magyar–besenyő háború okozta a magyarság egy részének kimozdulását Magna Hungariából. Erre azonban az égvilágon semmi sem utal. A szerző itt alighanem arra a DAI-ban szereplő háborúra gondol, amelyet állítólag a besenyők *kangar,* a magyarok pedig *szavir* néven vívtak meg. Czeglédy Károly azonban más keleti források bevonásával éppen hatvan éve mutatta ki, hogy a híres mű ezen része Konstantin császár tévedésén alapul, s ha volt is egy korábbi (tehát 895 előtti) magyar–besenyő háború még keleten, az jóval 750 előtt lehetett.[19] Czeglédy a Kaukázustól északra lévő steppéken az egyik forrásban talált egy kangar nevű népet a 6. században, ám a kangar szóról később Senga Toru azt valószínűsítette, hogy az nem népnév, hanem 'nemes, vitéz' jelentésű köszó.[20] Így tehát e bizonytalan adatra aligha építhetünk ma már történeti következtetéseket.[21]

Erről a kérdésről magam azt vélem, hogy nagyjából 750 körül válhatott le a későbbi Magna Hungariában (a 6. század közepe óta) élő magyarságról egy jelentős csoport, s költözött a Don–Donyec vidékére. Ez az esemény az arab–kazár háborúhoz is kapcsolódhatott, de lefolyását nem ismerjük.[22] Feltevésemhez később Györffy György is csatlakozott.[23]

Türk Attila fentebbi elképzelése alapján azokhoz a véleményekhez csatlakozik, amelyek szerint Levédia mint önálló szállásterület vagy nem létezett, vagy e helynév csupán Levedi fejedelem szállásterületét jelölte, esetleg Levédia a Volgától keletre volt. A DAI azonban egyértelműen leszögezi: Levédia az Etelköz előtti magyar szállás volt. Tehát: minden más csak fantázia – a történészeké, nyelvészeké és régészeké egyaránt. Erre már korábban kitértem, itt nem ismétlem meg, s azt sem, hogy ez az „új" elképzelés – amelyet Czeglédy Károly már 1954-ben felvetett[24] – egyszerűen igazolhatatlan. Jól látszik ennek tarthatatlansága Róna-Tas András térképén, ahol Levedi szállása több száz kilométerre keletre van Etelköz központi területétől, mintha a magyarok fejedelmüket szándékosan akarták volna kiszolgáltatni az ellenségnek.[25]

Az előadó teljesen kiiktatja a magyar őstörténetből a kazár–magyar kapcsolatokat, s azt a rendkívül fontos hatást, amit a kazárok gyakoroltak ránk: a kettős fejedelemséget s a nomád birodalmak hitvilágát, a tengrizmust. Ugyancsak kizárja a lehetséges magyar szállásterületek közül a Don és a Donyec vidékét. Értekezésében is csak futólag említi meg az Anonymus krónikájában szereplő Dentümogyer nevű magyar szálláshelyet, amelyet Németh Gyula rég elavult nézete szerint Don-tő magyarnak fordít. A valós helyzet azonban egészen más, amit nemrég másutt röviden már kifejtettem, s itt nem hozom fel újra.[26]

Kétségkívül helyeselni lehet viszont, hogy az előadó nem tért ki a magyarság egyesek által ma is hangoztatott szoros kaukázusi kapcsolataira, hiszen ennek semmiféle régészeti nyoma nincsen. Őseink kapcsolata az észak-kaukázusi alánokkal csupán köz-

17 Fodor 2007a, 196, 202. Vö. Györffy 1970, 192–193.
18 Fodor 1980, 28.
19 Czeglédy 1954/1985, 41–45, 274–279.
20 Senga 1992, 506.
21 Zimonyi 2005, 59.
22 Fodor 1975, 170.
23 Györffy 1993, 207.
24 Czeglédy 1954/1985, 44, 278.
25 Fodor 2006a, 102. Vö. Róna-Tas 1996, 261.
26 Fodor 2014, 564.

vetett lehetett, és semmiképpen nem fordulhattak itt meg jelentős magyar csoportok.[27]

Az előadó megemlítette az Uráltól keletre, Cseljabinszk környékén előkerült lelőhelyeket is, ahol a 10. századi magyar leletekhez meglepően közeli tárgyak kerültek elő. Ezek azonban nem „újak", hiszen a valóban fontos szinyeglazovói temető (Cseljabinszk városában) korábban feltárt sírjait már az 1960-as évek elején közölték. A feltárás alatt lévő uelgi temetőből valóban meglepő veretek kerültek elő, például a magyarországiakkal szinte azonos rozettás lószerszámveretek. Ezek közül a Volga–Urál vidékéről csak egyet-kettőt ismertünk eddig.[28] Ezt a rejtélyt aligha lehet majd gyorsan megoldani. Sajnos e temető halottas szokásait alig ismerjük, pedig a népi azonosítás szempontjából ezek a leglényegesebbek. Ráadásul az itteni emlékanyag zöme 10–11. századi, tehát egészen bizonyos, hogy e népesség semmiképpen nem jöhetett a Kárpát-medencébe 895-ben.[29]

E többnyire kritikai észrevételekkel egyáltalán nem akartam ünneprontó lenni. Ellenkezőleg: nagyon remélem, hogy az előadó és munkatársai hasonló lendülettel folytatják majd tovább keleti kutatásaikat. Örömmel látom, hogy ehhez megfelelő anyagi támogatást is kapnak. A tiszta szándékkal és a jó felkészültséggel folytatott munka egészen biztosan újabb eredményekre vezet majd. A szóvá tett ellentmondások közül is bizonyára többet ki lehet majd a jelzett módon iktatni.

Mivel Türk Attila sok alapvető kérdést érintő előadásának talán túlzottan nagy teret is szenteltem, sajnos méltatlanul szűkszavú leszek Szőke Béla Miklós és Szentpéteri József kitűnő előadásának értékelésénél.

Szőke Béla Miklós jól felépített, világos megfogalmazású, szép előadása remekül tükrözi azt a céltudatos, évtizedeken át tartó szívós munkát, amelyet az előadó a magyar föld 9. századi történelmének felderítése érdekében végzett. Munkáját nem csak elméleti síkon végezte, hiszen nagyszerű eredményeket ért el – munkatársával, Ritoók Ágnessel együtt – az egykori frank Mosaburg, Zalavár régészeti feltárásával is. A felszínre hozott leletek máris szenzációnak számítanak a szlavisztika kutatóinak körében. A legszebb leletek a Nemzeti Múzeumban nemrég megnyílt kiállítás díszei, abban az intézményben, amely több évtizede finanszírozza és támogatja a feltárásokat. Bár nem tartozik szorosan az előadás témájához, mégis szóvá teszem az előadó itt előhozott ötletét, amely szerint a magyar honfoglalás 862-ben lehetett. Erre csak azt mondhatom: ez a lehetőség a jelenleg ismert források tükrében teljesen kizárt. Ezt Pauler Gyula 1882-ben kifejtett adatsora egyértelműen cáfolja, és máig ható érvénnyel igazolja: a magyar honfoglalás 895-ben volt. Hogy magyar csapatok már ezt megelőzően átjártak a Kárpát-medencén, esetleg kisebb őr- és felderítő csoportok ideiglenesen meg is telepedtek egyes helyeken, az persze elképzelhető. Csakhogy ez nem a honfoglalás.

Szentpéteri József a 9. századi avar továbbélés sokat vitatott kérdéseit feszegette. Ezek közül csak egyhez szólok hozzá: a tiszafüredi avar lakosság továbbéléséhez. A Garam Éva által mintaszerűen feltárt és közölt nagy temető lezárulásának pontos éveit azért nem lehet megállapítani, mert az ide temetkezett közösség erre az időre elszegényedett, sírjaikban alig vannak keltező leletek. A temető melletti dombon homokbányászással hordtak el egy feltehetően nem nagy sírszámú honfoglaló magyar temetőt, amelynek már csak négy sírját tudtam megmenteni. Az avar temetőtől keletre végeztem rövid próbaásatást, akkor kerültek elő az egykori avar település maradványai (főként kerámia és vassalak, objektum sajnos nem). Az avar temetőre később egy Árpád-kori falu települt rá. Innen körülbelül 300 méterre egy részben elpusztított honfoglalás kori temető 120 sírját mentettem meg. Tiszafüreden tehát az avarok biztosan nem érték meg – legalábbis nagyobb számban – a honfoglalást. Ez a vidék a honfoglalástól igazolhatóan fontos terület volt, a közeli dorogmai átkelőről Anonymus is említést tesz. (Itt az Árpád-kori falu maradványainak egy részét Juan Cabello tárta fel.)

Végezetül mindhárom előadónak szívből gratulálok.

27 Vö. Fodor 2006a, 98; Fodor 2008a, további irodalommal.
28 Fodor 2005.
29 E kérdésről bővebben ld. Fodor 2014.

Irodalom

Bartha 1988
Bartha Antal: *A magyar nép őstörténete.* Budapest.

Bálint 1994
Bálint Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Györffy György–Kovács László. Budapest, 39–46. (A honfoglalásról sok szemmel, 1.)

Bokij–Pletnyova 1989
Bokij, N. M.–Pletnyova, Sz. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. *Archaeológiai Értesítő* 116, 86–98.
Czeglédy 1954/1985
Czeglédy Károly: Kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. In: Uő: *VI–IX. századi népmozgalmak a steppén.* Budapest, 12–45. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 84.) Új kiadása: Uő: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Budapest, 1985, 246–279. (Budapest Oriental Reprints A3.)
Fodor 1975
Fodor István: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.* Budapest. (2. kiadás: Budapest, 1980.)
Fodor 1980
Fodor István: A magyar–bolgár-török kapcsolatok történeti hátteréről. In: *Bolgár tanulmányok.* III. Szerk.: Dankó Imre. Debrecen, 49–84. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 37.)
Fodor 1984
Fodor, István: Zur Problematik der Ankunft der Ungarn im Karpatenbecken und ihrer fortlaufender Besiedlung. In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert.* Ed. Chropovsky, B. Nitra, 97–104.
Fodor 1985
Fodor István: Korai történelmünk új szintézise. *Életünk* 33/8, 741–752.
Fodor 1992
Fodor István: *A magyarság születése.* Budapest.
Fodor 1993
Fodor István: Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában. In: *„Megfog vala apóm szokcor kezemtül..." Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére.* Szerk.: Halász Péter. Budapest, 17–38.
Fodor 1994
Fodor István: Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Györffy György–Kovács László. Budapest, 47–65. (A honfoglalásról sok szemmel, 1.)
Fodor 1996
Fodor István: A Kárpátokon túli lelőhelyek. In: *A honfoglaló magyarság* (Kiállítási katalógus). Szerk.: Fodor István. Budapest, 437–439.
Fodor 2002
Fodor, István: Changes in the Hungarian Economy during the Tenth Century. In: *The First Millennium of Hungary in Europe.* Ed.: Papp, Klára–Barta, János. Debrecen, 18–37.
Fodor 2005
Fodor István: Honfoglalás kori magyar lelet Kazányból. In: *Abhivadana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére.* Szerk.: Felföldi Szabolcs. Szeged, 145–153.
Fodor 2006a
Fodor István: A régészettudomány történetisége. (A magyar őstörténet példáján.) *Archaeológiai Értesítő* 131, 89–114.
Fodor 2006b
Fodor István: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. In: *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére.* Szerk.: Fodor István–Szatmári Imre. Budapest–Békéscsaba, 13–33.
Fodor 2007a
Fodor, István: Olmin dvor. Bemerkungen zu einem Ortsnamen der russischen Urchronik. – Megjegyzések az orosz őskrónika egyik helynevéhez. *Folia Archaeologica* 53, 193–202.
Fodor 2007b
Fodor István: Életföldrajz és nomád vándorlások. In: *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendős Novák László Ferenc tiszteletére.* Szerk.: Ujváry Zoltán. Nagykőrös–Debrecen, 7–13. (Az Arany János Múzeum Közleményei, XII.)
Fodor 2008a
Фодор, И., Древние венгры и Северный Кавказ. In: *Hungaro–Russica, III. История и культура Евразийской степи. Бюлетень востоковедов РАН, вып. 13.* Ред. Васильев, Д. Д. Москва, 37–52.
Fodor 2008b
Fodor István: Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. (Kereskedelem és hatása őseink korában.) In: *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön.* Szerk.: Novák László Fernc. Nagykőrös, 127–192. (Az Arany János Múzeum Közleményei, XI.)
Fodor 2014
Fodor István: Honfoglalás kori magyar temető Cseljabinszk környékén? *Magyar Tudomány* 175/5, 562–565.
Györffy 1970
Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeológiai Értesítő* 97, 191–242.

Györffy 1993
Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Budapest.
Kürti 1996
Kürti Béla: Egy honfoglalás kori tárgy eredetéhez. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1996, 151–163.
László 1954
László Gyula: A magyar őstörténet régészete. *Az MTA II. Osztályának Közleményei* 5, 459–479.
Mende 2005
Research of the Prehistory of the Hungarians: a Review. Ed.: Mende Balázs Gusztáv. Budapest. (Varia Archaeologica Hungarica 18.)
Róna-Tas 1996
Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest.
Senga 1992
Senga Toru: A besenyők a 8. században. *Századok* 126, 503–516.
Vajda 1995
Vajda László: A népvándorlások kérdéséhez. *Századok* 129, 107–144.
Vásáry 2008
Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek.* Budapest. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.)
Zimonyi 2005
Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarságról.* Budapest. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.)

A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban

Módszertani áttekintés

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedek intenzív kutatásainak köszönhetően megsokszorozódott a 10. századi Magyar Fejedelemség, illetve a 11. század elején alapított keresztény Magyar Királyság területéről előkerült sírok, temetők száma.[1] Ezen újabb leletek számottevő része korszerű, jól dokumentált, s teljességre törekvő feltárások révén került napvilágra. A forrásanyag mennyiségi és minőségi gyarapodása azonban azt is eredményezte, hogy aligha tarthatók tovább azok a kategóriák, amelyek segítségével ezen leleteket korábban elemezték. Utoljára ugyanis Szőke Béla rendszerezte közel fél évszázada a korszak temetőiről és tárgyi hagyatékáról rendelkezésre álló ismereteket, megalkotva azt az időrendi és társadalmi besorolást, melynek keretei közé a különböző kutatók a mai napig megpróbálják beilleszteni e forrásanyagot.[2] E próbálkozásokat azonban egyre több nehézség és ellentmondás terheli, ezért úgy vélem: elérkezett az ideje annak, hogy újból áttekintsük – elődeink munkájára építve, de prekoncepcióktól mentesen – a számunkra pillanatnyilag rendelkezésre álló adatokat. Jelen dolgozat arra ugyan nem vállalkozhat, hogy a felmerülő problémák megoldására végleges receptet adjon, arra azonban igen, hogy a kutatás előtt felmerülő feladatokat és lehetőségeket számba vegye, s jelezze a lehetséges megoldási javaslatokat. Erre már csak azért is szükség van, mert a 10. század kutatásában a régészeti leleteknek kiemelten fontos a szerepük. Ebből az időszakból ugyanis belső írott forrásaink nincsenek. Ami az Árpád-kor és a késő középkor magyar kútfőinek az említett korszakra vonatkozó híradásait illeti, azokat a történettudomány alapos forráskritikával kezeli, s e szűrőn csak csekély és töredékes információk jutnak át. Ami pedig az egykorú vagy közel egykorú külföldi (főként nyugat-európai, bizánci, muszlim) forrásokat illeti, azok – ugyancsak alapos forráskritika után – igen fontos információkat közölnek ugyan a 9–10. századi magyar történelemről, a honfoglalás körülményeiről és a magyar hadjáratokról, alig engednek azonban bepillantást arra a területre, ahonnan e hadjáratok indultak, a korabeli Kárpát-medencébe, a magyar gazdaság és társadalom mindennapjaiba. Nyilvánvaló, hogy a régészeti és a történeti, nyelvészeti, embertani források zömmel a hajdani valóság más-más aspektusait ragadják meg, nem helyettesíthetők egymással, gyakran nehezen hozhatók összhangba, s rendkívül kockázatos egyiket a másik eredményeinek – vagy gyakrabban inkább csak hipotéziseinek – alátámasztására felhasználni.[3] Márpedig erre az elmúlt évtizedek során számos példa akadt. Főként a régészetet jellemezte az a módszer, hogy saját forrásainak értelmezését az éppen aktuális és széles körben elfogadott történeti hipotézisekkel igyekezett összhangba hozni, gyakorlatilag lemondva azok önálló értékelésének lehetőségéről.[4] Más esetekben viszont – figyelmen kívül hagyva a régészeti leletanyag értelmezését terhelő problémákat – olyan kérdésekben is véleményt nyilvánított (eseménytörténet, politikatörténet, társadalomszerkezet, etnikai problémák stb.), amelyek megoldásában lehetőségei korlátozottak.[5] Ennek következtében olyan feltevések születtek, amelyek a vegyes érvelés klasszikus módszere szerint különböző tudományágak önmagukban is bizonytalan adatait igyekeztek egymással alátámasztani. Érthetők tehát azon történészek és régészek fenntartásai, akik e kutatási módszert élesen bírálták. E bírálatok azonban véleményem szerint időnként túlzó szkepticizmusba csaptak át, elvitatván a régészettől a véleménynyilvánítás jogát olyan kérdésekben is, amelyekre annak for-

1 A kutatástörténet részletes taglalásától mentesítenek az elmúlt két évtized során készített széles látókörű áttekintések: Mesterházy 1993b, 270–310; Langó 2007.

2 Szőke 1962.

3 Bálint 2006, 287–293.

4 E tekintetben főként Györffy Györgynek a korai magyar állam struktúrájára vonatkozó hipotézisei voltak irányadóak: Györffy 1959; Györffy 1977. E helyzet tarthatatlanságát ismerte fel (legalábbis a Felső-Tisza-vidék és a kabarkérdés vonatkozásában) példamutató kutatói elkötelezettséggel a korszak vezető régésze, Dienes István (Dienes 1986, 92–114.), aki korábbi munkáiban Györffy elképzeléseinek lelkes támogatója volt: Dienes 1961, 95–196; Dienes 1972.

5 Brather 2004.

rásai – különböző mértékben ugyan – de lehetőséget adnak.[6] Az alábbiakban a régészeti kutatások néhány feszítő problémáját szeretném felvázolni.

2. A tárgyi leletanyag

2.1. Rövid kutatástörténet

A régészet tárgyakkal és jelenségekkel, valamint ezek értelmezésével és időrendjével foglalkozó tudományág. Célszerű tehát a vizsgálatokat az egyestől az általános felé, tehát a tárgyak szintjétől a sírok, a régészetileg megfigyelhető jelenségek, a temetők, a regionális csoportok, majd végül a teljes leletanyag irányába haladva végezni. E fejezetben a tárgyi agyagra vonatkozó kutatási eredményeket fogom áttekinteni.

E munka kereteit szétfeszítené, ha valamennyi, a Kárpát-medence 10–11. századi temetőiben talált tárgytípus részletes kutatástörténetét megkísérelném bemutatni. Erre azonban nincs is szükség, mert ilyen jellegű összefoglalások rendelkezésünkre állnak.[7] Röviden csak arra szeretnék utalni, hogy a régészeti elemzések kezdeti szakaszában, a 19. században és a 20. század első felében a kutatókat értelemszerűen többnyire még az egyes tárgytípusok szerepének a meghatározása és felismerése foglalkoztatta (például a tarsolylemezek, íjcsontok, nyíltartó tegezek). Ez a folyamat azonban nem ért véget 1945 után sem, főleg a több elemből (veretből) álló tárgyak esetében, melyek újjáalkotásában vezető szerep jutott a László Gyula által meghonosított szemléletmódnak. E módszertani irányzat vitathatatlanul legkiemelkedőbb képviselője Dienes István volt. Az elmúlt háromnegyed évszázad során derült fény többek között a veretes lábbelik, veretes övek, veretekkel díszített tarsolyok, hajfonatkorongok, nyergek mibenlétének a tisztázására. A veretes készenléti íjtegezek modern ásatásokon történt előkerülése, dokumentálása és ennek segítségével korábbi, leletösszefüggéseikben meg nem figyelt példányaik rekonstruálása arra figyelmeztet, hogy hasonló esetekkel a jövőben is számolnunk kell.

Már a kutatás korai szakaszától kezdve nagy figyelmet fordítottak főként Hampel József, Supka Géza és Fettich Nándor révén a kiemelkedő jelentőségű ötvöstárgyak ornamentikájára, illetve annak gyökereire, összetevőire, olykor ezek segítségével a magyarság korai történetét érintő folyamatok (eredet, vándorlások, kulturális és kereskedelmi kapcsolatok) meghatározására.[8] Napjainkig hiányzik azonban e kérdéskör modern, művészettörténész szakember által készített átfogó elemzése. E helyett számos olyan régészeti dolgozat született, amelyek szerzői e tárgyak motívumkincsének értelmezésével próbálták megfejteni (vitatott eredménnyel) a honfoglalás kori magyar hiedelemvilág elemeit.[9] Mindennek a gyökerei a Nagy Géza és Posta Béla által megalapozott, majd László Gyula által kidolgozott régészeti néprajz irányzatához vezethetők vissza.[10] Ez az iskola komoly figyelmet szentelt a tárgyak készítési és használati módjának, alkalmanként a hiedelemvilágban betöltött szerepének, de egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán foglalkoztatta képviselőit a finomabb időrend kidolgozásának a kérdésköre. Ennek eredményeként az úgynevezett „klasszikus" honfoglalás kori leleteket általánosságban keltezték a 10. századra vagy annak első kétharmadára, ezen belül azonban a finom részletek kidolgozása elmaradt.[11] Legfeljebb azok esetében merült fel a „korai" (a 10. század elejére – első harmadára történő) datálás lehetősége, amelyeknek formai párhuzamait sikerült a Kárpátoktól keletre kimutatni.[12] E folyamatok eredményeképpen a tudományos közlemények lapjain gyakran elnagyoltan, vagy éppen ellenkezőleg: megalapozatlan magabiztossággal keltezett temetőkről (sőt temetőtöredékekről!) olvashatunk, amelyekre alkalmanként igen nagy ívű történeti következtetéseket alapoztak megalkotóik. A helyzet tarthatatlansága a társtudományok képviselői részéről megfogalmazott kemény kritika nyomán egyre nyilvánvalóbbá vált. Ennek lecsapódásaként Kristó Gyulának a magyar állam megszületéséről írott könyve

6 Kristó 1995, 149–183; Kristó 1997, 234–275; Révész 1997a, 215–233; Takács 1997, 168–215.

7 Az újabb kutatásokról összefoglalóan, további irodalommal: Bálint 1989, 195–238; Mesterházy 1993a, 290–295; Mesterházy 1997, 30–67. A fontosabb tárgytípusok kutatástörténetére: Révész 1996a, 79–189; Révész 2008, 400–443. Táblázatos formába rendezett (hiányos) áttekintések: Langó 2007, 3. táblázat, 214–216; Gáll 2013, 32–35.

8 Mesterházy 1998, 129–159; Bálint 2004, 50–52.

9 Dienes 1972, 47–56; Dienes 1975, 77–108; Dienes 1979, 23–32; Fodor 1980, 189–219; Fodor 1996, 31–36; Fodor 1999, 141–161. E nézetek kritikája: Marosi 1997, 158–167; Bálint 2004, 135–145; Révész 2010, 373–383.

10 Részletes (bár nem minden részletében objektív) bemutatása: Mesterházy 1993a, 273–285; Fodor 2001, 149–270. Újabban: Langó 2007, 117–124, 128–132.

11 Kristó Gyula teljes joggal illette ezt a módszert a „keltezés benyomás alapján" kifejezéssel. Kristó 1997, 253–254.

12 Dienes 1960, 177–180; Dienes 1964a, 18–40. Ennek a módszernek kései jelentkezése: Mesterházy 1990b, 235–274. Kritikája Révész 1996a, 131–132.

kapcsán élénk vita bontakozott ki a történész szerző és két régész (köztük e sorok írója) között többek között az időrend kérdésében.[13]

A vita meggyőződésem szerint sok tanulsággal szolgált mindkét fél számára. E polémia során fogalmazta meg Kristó azt az alaptételt, mely szerint „a történelem az idővel dolgozó tudomány", s éppen ezért a történészek joggal lehetnek kényesek arra, hogy „aki történeti kérdésekkel foglalkozik, lehetőség szerint a legpontosabban keltezzen". Aligha vitatható, hogy a történész akadémikus rendkívül fontos és érzékeny pontra tapintott rá. Elgondolkoztató felvetései többnyire megalapozott kételyeket tükröznek, s óvatosságra, visszafogottságra intő sorainak tanulságait érdemes hasznosítani.

A 10–11. századi temetők feldolgozása során kétségkívül az egyik leginkább problematikus kérdés az adott lelőhely keltezése. Habár az elmúlt évtizedek során az egyes tárgytípusok feldolgozása tekintetében komoly eredmények születtek, e munkálatok még távol állnak a befejezéstől. Ennek hiányában pedig aligha remélhetünk érdemi előrelépést.

A Kárpát-medence történeti-régészeti kutatásának talán egyetlen más olyan korszaka sincs, amelyben ennyire szoros, olykor alig egy-két évtizedre leszűkíthető „keltezési kényszer" (vagy ilyen irányú elvárás) lenne az igény. A temetők használati idejének viszonylag pontos megállapítása azonban nem egyszerű feladat.

A korszak tárgytípusainak zöme hosszú ideig, olykor egy-másfél évszázadig használt tárgyakból áll, s ráadásul azok előfordulása régiónként gyakran eltérő képet mutat. Még szerencsés esetben is mindössze néhány olyan tárgy áll a rendelkezésünkre, amelyek használatával az előzőeknél valamelyest szűkebb időhatárok között számolhatunk. Éppen ezért jut kitüntetett szerephez a temetőkben talált tárgyak időrendjének alapos és sokoldalú vizsgálata. Az alábbiakban ezért a mindenkori keltezés egyik legfontosabb alappillérét jelentő – a Kárpát-medence korabeli tárgyi anyagára vonatkozó – eredményeket és hiányosságokat veszem sorra.

2.2. A tárgyak keltezése

Tipokronológia. A tipokronológiai vizsgálatok a régészeti leletanyag tanulmányozásának alapvető módszerei közé tartoznak. Ennek ellenére célszerű röviden összefoglalni e módszer nélkülözhetetlen elemeit.[14] 1. A tipokronológiai kutatások során törekedni kell az adott lelethorizonton (jelen esetben a Kárpát-medence 10–11. századi sírleletein) belül az adott tárgy valamennyi példányának a felgyűjtésére. 2. El kell végezni a tárgy tipológiai osztályozását, a variánsok meghatározását és elkülönítését, ideértve a tárgy készítési anyagát, illetve összetevőit is (például tausírozott kengyelek, arany, aranyozott ezüst vagy bronz veretek stb.). 3. Az anyaggyűjtésnek tartalmaznia kell a tárgy szűkebb (a sír egyéb leletei) és tágabb (a temető leletanyagának általános jellemzése, ezen belül a vizsgált tárgyat tartalmazó sír/sírok temetőn belüli helyzete) leletkörnyezetének bemutatását, beleértve a feltártság fokát és a dokumentáltság minőségét is. 4. Mindezen adatok felhasználásával tehetünk javaslatot a tárgytípusnak és változatainak relatív, s szerencsés esetben (pénzzel, esetleg természettudományos módszerekkel keltezett sírok) abszolút kronológiai horizontjának a meghatározására. Ez magában foglalja a tárgytípusnak és egyes változatainak térbeli és időbeli elterjedésére (annak általános vagy korlátozott módjára, időbeli tagoltságára) vonatkozó megállapításokat. 5. Az anyaggyűjtés választ adhat a tárgy használati módjának meghatározására, s ez utóbbi esetleges térbeli és időbeli sajátosságaira, változásaira. 6. A lelethorizonton kívüli anyaggyűjtés támpontot adhat az adott tárgytípus eredetével, származásával, készítési helyével (hazai vagy külföldi műhelyközpontok) kapcsolatos kérdések tisztázásához. 7. Régészeti módszerekkel csak korlátozott mértékben vizsgálható a tárgy hajdani tulajdonosának társadalmi állása. Annyi azonban többnyire megállapítható, hogy az (illetve különböző alapanyagokból készült változatai) egyéb mellékletekben gazdagabb vagy szegényebb sírból látott-e napvilágot. Ez óvatos következtetések levonását lehetővé teszi.

Első pillantásra feleslegesnek, sőt akár túlzónak tűnhet a fenti szempontok összefoglalása. Nyomban megváltozik azonban a véleményünk, ha áttekintjük azt, hogy a korszak tárgyait illetően milyen tipokronológiai kutatások valósultak meg, s azok mennyiben tettek eleget ezen alapkövetelményeknek. Ne feledjük ugyanis, hogy ezek azok az alappillérek, amelyeken a

13 Kristó 1995, 149–183; Kristó 1997, 234–275; Révész 1997a, 215–233; Takács 1997, 168–215.

14 Már csak azért sem kerülhető meg ez a kérdés, mert a tipokronológiáról mint a leletanyag vizsgálatának egyik alapvető módszeréről sem az 1954-ben, sem a 2011-ben kiadott Régészeti kézikönyv egyetlen szót sem ejtett!

magyar honfoglalás és államalapítás kori temetők és sírleletek értékelése nyugszik![15]

Az első tipokronológiai jellegű anyaggyűjtésekre és azok eredményeinek közzétételére a honfoglalás kori régészeti kutatások megindulása (1834) után nagyon hosszú idővel, több mint 120 esztendővel került sor. E vizsgálatok a Fehér Géza által szorgalmazott és munkatársaival (Cs. Soós Ágnes, B. Mikes Katalin) elkezdett,[16] majd Éry Kinga és Kralovánszky Alán által befejezett,[17] Szőke Béla által szerkesztett honfoglalás kori és kora Árpád-kori leletkataszter adatbázisán alapultak.[18] Nyilván nem véletlen, hogy az első modern tipokronológiai elemzések a munkacsoport egyik tagjának, Kralovánszky Alánnak a nevéhez fűződnek, aki a korábban egyértelműen szláv etnikumjelzőnek vélt S végű karikaékszereket és félhold alakú csüngőket vette alapos vizsgálat alá, s ezzel nagymértékben hozzájárult egy új kutatási irányzat kialakulásához az általunk tárgyalt korszak vonatkozásában.[19] Ez az irányzat egyértelműen Szőke Béla korszakalkotó jelentőségű könyvének a megjelenésével lépett színre teljes fegyverzetében.[20] Szőke e művében a 10–11. századi középréteg és köznép szinte valamennyi ékszer- és ruhadísz-típusát tárgyalta a fent megadott szempontok szerint, de figyelme kiterjedt például a rozettás lószerszámveretekre is. Munkája részben a leletkataszter adatbázisára, részben saját anyaggyűjtésére támaszkodott.[21] Megfigyeléseinek túlnyomó többsége a megjelenés óta eltelt fél évszázad múltán is helytállónak bizonyult, legfeljebb azok egyes részleteit finomították az újabb leletek segítségével.[22] Az a tény azonban, hogy az egyes temetők feldolgozása során a szerzők zöme még napjainkban is megelégszik Szőke eredményeinek mechanikus átvételével és az azokra történő hivatkozással, anélkül hogy ezeket ellenőriznék, tovább fejlesztenék és összevetnék az újabb adatokkal, nem magyarázható mással, mint a kényelmességgel és (talán fájó, de ki kell mondani) az igénytelenséggel.

Szőke Béla eredményei a modern tipokronológiai kutatások alapját jelentik. Korai halála azonban megakadályozta abban, hogy az általa bevezetett elemzési módszert tovább fejlessze, követőkre pedig csak később talált. Az 1960-as években született munkák közül csupán néhány tanulmány illeszthető e vonulatba: Mesterházy Károly az S végű hajkarikák elterjedésével és időrendjével kapcsolatos megfigyeléseit tette közzé bőséges adattárral kísért munkájában, Bakay Kornél a kétélű kardokat tartalmazó sírokat gyűjtötte fel és értékelte.[23] A 10–11. századi temetkezések kerámiaanyagát Kiss Attila összegezte.[24]

Az 1970-es évektől előbb csak szórványosan, majd egyre nagyobb számban jelentek meg tipokronológiai tárgyú dolgozatok. Szabó János Győző az újlőrincfalva-magyaradi temető monografikus igényű feldolgozása során fogalmazott meg napjainkban is megszívlelendő gondolatokat e vizsgálatok alapvető fontosságáról.[25] Jó példával elöl járva, időtállónak

15 Kiragadott, de a szemléletmódra jellemző példaként említem meg, hogy például Mesterházy Károly egyébként kitűnő és adatgazdag kutatástörténeti áttekintésében különválasztotta a tárgytörténeti kutatásokat (amelyek alatt tárgy- és viseletrekonstrukciót értett) az időrend kérdésétől: Mesterházy 1993a, 290–295.

16 Fehér 1953, 92–94.

17 Kiss 1993, 89; Mesterházy 1993a, 287–288; Langó 2007, 116.

18 FÉK 1962.

19 Kralovánszky 1957, 175–186; Kralovánszky 1959a, 76–82; Kralovánszky 1959b, 327–361.

20 Szőke 1962.

21 „Munkámban csak kis részben vettem alapul a … régészeti kataszter adathalmazát, hiszen az még csak alakulóban volt e munka megírása közben. Ezért az egyes jelenségek, tárgytípusok lelőhely szerinti statisztikája csak vázlatos … Munkám alapja főleg saját adatgyűjtésem volt." Szőke 1962, 7.

22 Szőke Béla munkásságának, valamint a magyarországi és közép-európai kutatásra gyakorolt hatásáról: Langó 2007, 124–127. Idézett Szerző kitűnően összefoglalta mindezt Langó 2007, 127: „Szőke munkásságának a kutatás irányvonalára gyakorolt hatása több lépcsőben történt. Megjelent tanulmányainak eredményei – a köznép felismeréséről, adott tárgytípusok datálási lehetőségeiről, a Kisalföld északi és déli felének 10. századi régiségeiből levont konklúziója – nyomban beépült a kutatásba. Módszerei – az egyes lelettípusok minél teljesebb felgyűjtése és tipokronológiai értékelése, valamint egyes régiók területén előkerült temetők időrendjének és egymáshoz viszonyított belső rendjének vizsgálata – csak megkésve hatottak, mivel László Gyula tanítványai a mesterük által kialakított módszereket alkalmazták elemzéseik során."

23 Mesterházy 1965, 95–113; Bakay 1965. Mesterházy Károly később is visszatért e tárgytípushoz az arany és elektron S végű hajkarikák felgyűjtése és értékelése során. Mesterházy 1983, 143–151.

24 Kiss 1969, 175–182.

25 „Bár a régészet elsődleges feladata időrendi kérdések tisztázása, sajnos a X–XI. századi ékszerek időrendje részleteiben még kimunkálatlan. Több mint 15 éve, Szőke Béla alapvetése, Török Gyula halimbai temető-feldolgozása után a kronológiai kérdések kutatása háttérbe szorult. Úgy tűnik, hogy a keltezési módszerek egészséges kritikai revíziója agnoszticizmusban feneklett meg." „A hagyományos régészeti keltezési módszerek közül elsősorban a tipológiával szemben tapasztalható a népvándorlás kora és különösen a X–XI. századok vonatkozásában aggályoskodás, idegenkedés. Mintha csupán az őskori kutatásban lenne alkalmazható (természetesen komplex módon), s ott ma is igen nagy eredménnyel. A tipológiai módszer tényleg öncélú játékosság, amely a társadalmi valóságtól

tűnő megfigyeléseket tett a huzal, valamint sodrott és fonott nyak- és karperecek formai változatairól és időrendjéről.[26] E kérdéshez a későbbiek során megjegyzéseket fűzött Langó Péter is.[27] Mindkét munka komoly hiányossága, hogy anyaggyűjtésüket nem tették közzé, így az annak alapján megfogalmazott következtetéseik nem ellenőrizhetők. Ugyanez vonatkozik a Lőrinczy Gábor által feldolgozott pödrött végű hajkarikákra.[28] Csallány Dezső gyűjtötte fel elsőként a veretes lábbelikre vonatkozó adatokat,[29] valamint a préselt lemezes és öntött áttört hajfonatkorongokat.[30] Munkái az időrendre vonatkozó részletes megfigyeléseket nem tartalmaznak. Számos tárgytípus összegyűjtését végezte el Kiss Attila.[31] A tárgyak szűkebb és tágabb leletkörnyezetét nem vizsgálta, s mivel az általa használt szakirodalom hivatkozásait sem ellenőrizte, adatai számos esetben pontosításra szorulnak, a finomabb időrend kidolgozására nem alkalmasak. Munkájának értékálló megállapításai azok a részletek, amelyekben egy-egy tárgytípus különböző részletességű értékelésére kerített sort (úgynevezett „pax"-feliratos gyűrűk, asztragaloszok, készségtartó karikák, líra alakú csatok, gombos végű karikák, korongfibulák).[32] Ugyancsak Kiss Attila, valamint Bálint Csanád vállalkozott a préselt lemezes ruhadíszek számba vételére is.[33] Utóbbi elvégezte a kaftánveretek és a csüngőtagos ruhadíszek feldolgozását is.[34] A pusztaszentlászlói temető közzététele során Szőke Béla Miklós és Vándor László valamennyi, a lelőhelyen előforduló ékszertípust (S végű karikaékszerek, gyöngyök, kauricsigák, félhold alakú csüngők, gyűrűk) vizsgálta, áttekintve azok kutatástörténetét, a hazai és a nemzetközi szakirodalom adatait, s az újabb adatok fényében több esetben módosították a korábbi, főként Szőke Béla által elért eredményeket.[35] Alapos és példamutató monográfiájuk lapjain összegyűjtötték és értékelték a korábban többször félreértelmezett úgynevezett rovásírásos gyűrűk problematikáját.[36]

A tipokronológiai kutatások szempontjából alapvetően új impulzust jelentett Jochen Giesler monográfiája.[37] Jóllehet a magyar kutatás élénken és részben elutasítóan reagált e munkára, felvetve azt, hogy a német szerzőt a magyar nyelvismeret hiánya gátolta a részletes tájékozódásban,[38] illetve hogy indokolatlanul éles határvonalat húzott a honfoglaló magyar, valamint az attól teljesen elválasztott Bijelo Brdo-kultúra között,[39] valójában Giesler (ha kétségtelen hiányosságokkal is), azt a munkát végezte el, amelyet a korszak hazai specialistáinak Szőke Béla halálát követően a tisztánlátás érdekében folytatniuk kellett volna.[40] Egy másik német kutató, Mechtild Schulze-Dörrlamm a honfoglalás kori sírokban talált muszlim és nyugat-európai pénzek, valamint 27 általa kiválasztott tárgytípus eurázsiai párhuzamainak gyűjtése alapján igyekezett kimutatni a Kárpát-medence magyarok által történt birtokba vételének szakaszait a 9. század utolsó harmadától a 10. század közepéig.[41] Munkájának kétségtelen pozitív eredménye, hogy (Gieslerrel együtt) a térség hagyatékát a korábbi belterjes megközelítéssel szemben részint széles összefüggésekben szemlélte, részint pedig új módszertani lehetőségek alkalmazásának a szükségességére hívta fel a figyelmet. Eredményeinek kialakítása során könnyen függetleníthette magát a magyar kutatást béklyóba verő, a leleteket a történeti hipotézisekkel szinkronba hozni igyekvő törekvésektől. A tipokronológián és a sírokban talált pénzek keltező értékének felhasználásán alapuló lelethorizontok kimutatására és értelmezésére törekvő megközelítési módja módszertani szempontból még akkor is helytállónak és előremutatónak tekinthető, ha munkájának részletei számos hibát tartalmaznak. Hazai kutatásunk ez utóbbiakra (például az érmék keltező értékének túlértékelése, a hibás

eltávolít? Valóban ellentmond ez a szemléletmód a néprajz eredményeinek?" Szabó 1980, 50–51.

26 Szabó 1980, 62–67.

27 Langó 2000a, 33–57.

28 Lőrinczy 1985, 157.

29 Csallány 1970, 284–299. Adatait később helyesbítette és újabb leletekkel egészítette ki: Révész 1996a, 98–103.

30 Csallány 1959, 281–325; Csallány 1970, 272–284. Egyes korongtípusokra vonatkozó megfigyeléseit később kiegészítette: Fodor 1980, 189–219; Révész 1996a, 82–89; Révész 2012, 401–420.

31 Kiss 1983, 168–175, 201–207; Kiss 1985, 217–379.

32 Kiss 1983, 168–175, 201–207.

33 Kiss 1987, 131–134; Bálint 1991, 263, Taf. XLIV. 5. Anyaggyűjtésüket kiegészítette s ennek nyomán az elterjedési területet módosította: Révész 2001, 29.

34 Bálint 1991, 123–132.

35 Szőke–Vándor 1987.

36 Uo., 68–73.

37 Giesler 1981.

38 Fodor 1984, 124–125.

39 Mesterházy 1984, 275–276. Kimutatta, hogy 11. századi pénzek kíséretében is előfordulnak honfoglalás kori jellegű leletek, Kovács László pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy e leletek érmékkel keltezetten kimutathatók a 10. század utolsó harmadában is. Kovács 1985a, 207–222.

40 Legújabban Langó Péter a szeriációs módszer bizonytalanságaira hivatkozva Giesler eredményeit elutasította, az egyes tárgytípusok kutatástörténetét összefoglaló táblázatában említés nélkül hagyta. Langó 2007, 214–221.

41 Schulze-Dörrlamm 1988, 373–478.

tipológiai besorolások, egyes tárgytípusok szűkebb és tágabb leletkörnyezetükből történő kiszakítása, az elfogadhatatlan keresztérvelések stb.) felhívta a figyelmet,[42] magának a módszernek az alkalmazása azonban csak a kívánatosnál jóval lassabban nyert polgárjogot a korszak hagyatékának a feldolgozásában.

Kétségtelen azonban, hogy a Giesler és Schulze-Dörrlamm munkáit ért kritikák ellenére éppen azok megfogalmazói közül ketten, Mesterházy Károly és Kovács László a tipokronológiai kutatások zászlóvivőivé váltak. Mesterházy Károly – a korábban említett ilyen jellegű tanulmánya után – kandidátusi disszertációjában felgyűjtötte és régészeti, történeti szempontból értékelte a rozettás lószerszámvereteket, valamint a csüngőtagos kaftánvereteket tartalmazó sírokat.[43] Érdeklődése ezt követően a Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban fellelhető idegen eredetű tárgyak felé fordult. Előbb a Karoling–normann típusú kengyelek elemzését végezte el,[44] majd a bizánci és balkáni eredetű tárgyakat vetette részletes vizsgálat alá.[45] Bizonyos verettípusok hazai és külföldi párhuzamainak felgyűjtésével, valamint ezek leletkombinációinak és érmével datált példányainak a segítségével kísérletet tett a Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely termékeinek a meghatározására, valamint a honfoglaló első és második generáció hagyatékának a meghatározására, e munkája azonban még további finomításra vár.[46] Tipokronológiai jellegű kutatásait az úgynevezett tokaji kincs revíziójával,[47] a királyföldi kincs kapcsolatrendszerének a bemutatásával,[48] az úgynevezett morva díszgombok értékelésével,[49] valamint a Kárpát-medence törtezüst leletkörének a felgyűjtésével folytatta.[50]

A honfoglalás kori és kora Árpád-kori emlékanyag tipokronológiai jellegű kutatásainak a vezéregyénisége kétségkívül Kovács László, akinek lényegében az egész eddigi életműve e tárgykörbe sorolható. Aggályos módszerességgel végzett adatgyűjtései, rendszerező hajlama és elmélyült szakmai ismeretei révén számos olyan adatbázist alkotott, amelyek részleteivel szemben a szakirodalomban napjainkig a legcsekélyebb kétely sem merült fel. Eredményeit és minden esetben óvatos, visszafogott értékeléseit a korszakra vonatkozó alapkutatásokként tarthatjuk számon, amelyekre bízvást építkezhetünk. Munkásságát a fegyverzet kutatásával kezdte, elsőként a honfoglaló magyarok lándzsáit vizsgálta.[51] Kandidátusi disszertációjában felgyűjtötte a Kárpát-medencében található szablyákat, harci baltákat és lándzsákat.[52] Ezen alapműve sajnos kéziratban maradt, csupán egyes továbbfejlesztett részeit jelentette meg tanulmányok formájában.[53] Ezt követően egy-egy temető vagy temetőrészlet közzététele során gyűjtötte fel és értékelte az adott lelőhelyen előkerült tárgytípusok némelyikét. Így került sor a szaluk,[54] a gombos nyakú, valamint a trapéz alakú vállas kengyelek,[55] a hengeres gyöngyök,[56] a csörgők,[57] valamint az állatfejes karperecek és tűtartók tipokronológiai vizsgálatára is.[58] Külön tanulmányt szentelt a 10–11. századi kétélű kardok revíziójára és keltezésének az áttekintésére.[59] Önálló monográfiában foglalta össze a Kárpát-medence kauricsiga leleteit, eurázsiai kitekintésben tárgyalva e tárgytípust.[60] A 10–11. századi sírokban talált idegen, illetve magyar érmék felgyűjtésével és értékelésével foglalkozó munkáit a következő fejezetben tárgyalom.

Magam ugyancsak kísérletet tettem több tárgytípus feldolgozására részint önálló tanulmányokban,[61] részint pedig egy-egy temető közzétételének a részeként.[62] Ez utóbbiak közé sorolható a karosi temetők leletanyagát bemutató monográfia is, amelynek lapjain az ott előkerült valamennyi tárgy kutatástörténetére

42 Kovács 1988b, 168–172; Révész 1998, 523; Révész 1999a, 281. M. Schulze-Dörrlamm munkájának átfogó értékeléséről, hazai és nemzetközi fogadtatásának áttekintéséről: Langó 2007, 227–238.
43 Mesterházy 1980, 95–103.
44 Mesterházy 1981, 211–223.
45 Mesterházy 1990a, 87–115; Mesterházy 1991, 145–177.
46 Mesterházy 1990b, 235–274. A vizsgálati módszerrel kapcsolatos ellenvetésekre: Révész 1996a, 131–132. A generációk kérdésének kritikájára összefoglalóan: Langó 2007, 225–227.
47 Mesterházy 1994, 193–242.
48 Mesterházy 1996, 57–64.
49 Mesterházy 2000, 211–227.
50 Mesterházy 2004, 235–250.
51 Kovács 1970, 81–108.
52 Kovács 1980.
53 A nyéltámaszos baltákról: Kovács 1986b, 102–110; Kovács 1989b, 169–173. A szablyákról: Kovács 1990, 39–49.
54 Kovács 1981, 88–100.
55 Kovács 1985c, 125–139; Kovács 1986a, 195–225.
56 Kovács 1985b, 380–382.
57 Kovács 1988a, 149–153.
58 Kovács 1994, 108–111, 116–138. A tűtartókról később: Révész 2000, 15–18.
59 Kovács 1990, 39–49; Kovács 1995, 153–189.
60 Kovács 2008.
61 Líra alakú csatok: Révész 1987, 237–285. Gömbsorcsüngős fülbevalók: Révész 1988, 141–159. Készenléti íjtartó tegzek: Révész 1990, 31–49. Veretes tarsolyok: Révész 1990a, 275–309. Veretes lószerszámok: Révész 1993, 351–416; Révész 2001, 58–69. Tarsolylemezek: Révész 1994, 349–368. Áttört állatalakos hajfonatkorongok: Révész 2012, 401–420.
62 Egyenes talpú, boltozatos szárú kengyelek, valamint fakengyelek: Révész 1999a, 267–299. Tűtartók: Révész 2000, 7–32. Baltás szekercék: Révész 2005, 161–213.

igyekeztem kitérni, s elsősorban az időrendre vonatkozó újabb megfigyelésekkel azt kiegészíteni.[63] Korai munkáim azonban nem minden részletükben felelnek meg a tipokronológiai vizsgálatok szigorú követelményeinek.

Örvendetes fejlemény viszont, hogy a korszak kutatóinak fiatalabb nemzedéke, felismerve annak fontosságát, egyre nagyobb figyelmet szentel e kutatási módszernek, mintaszerű anyaggyűjtéseket és elemzéseket közzétéve. Horváth Ciprián konkrét tárgytípusok mellett (láncékszerek,[64] hólyagos és négygömbös fejű gyűrűk,[65] női fejdíszek,[66] köttlachi típusú tárgyak[67]) egyes díszítési módok (kő- és üvegbetéttel díszített tárgyak,[68] poncolt hátterű ornamentikával díszített tárgyak,[69] tausírozott kengyelek[70]) alkalmazását és változatait is kutatta. Kevés kivétellel ezek a vizsgálatok a 10. század egészére, vagy annak valamely szakaszára jellemző lelettípusokat érintenek, s az elemzésbe bevont tárgyi anyag többségének szórvány volta vagy nem kielégítően ismert leletkörülményei miatt ezen a téren jelentős előrelépést, finomabb keltezést csak ritkán sikerült elérnie.

A bizánci és balkáni eredetű kistárgyak vonatkozásában Mesterházy Károly 1990-es években publikált úttörő jelentőségű tanulmányainak kutatói vonalát követte doktori értekezésével Langó Péter, aki a Kárpát-medence 10–11. századi emlékanyagának délkelet-európai kapcsolatrendszerét vette vizsgálat alá, főként a bizánci éremleletek, fülbevalók, gyűrűk, szíjbefűzős csatok és egyszerű mellkeresztek alapos értékelésével.[71] Foglalkozott ezen túl a rombusz alakú[72] és a négyzetes[73] ruhaveretekkel, a karneol- és hegyikristály gyöngyökkel,[74] valamint a huzal és sodrott karperecekkel is.[75] Újabb jelenség, hogy egy-egy tárgytípus felgyűjtését és értékelését több kutató részvételével alakult alkalmi munkacsoportok végzik, ily módon állították össze a 10–11. századi sírokban talált textilmaradványok[76] katalógusát valamint az agancsból faragott íjmarkolatlécek[77] listáját. Alkalmanként azonban más kutatók is vállalkoztak tipokronológiai elemzésekre, így Keszi Tamás a pentagrammával és madárábrázolással díszített, pajzs alakúan kiszélesedő fejű zárt lemezgyűrűk,[78] valamint Petkes Zsolt a rúdzablák[79] esetében.

A fentieken túl születtek a leletanyag elterjedésének és időrendjének vizsgálatát célzó, de csupán egy-egy régió területére kitekintő dolgozatok is. Ezek teljes körű áttekintésére itt nincs módom, csupán néhány, széles körben használt munkát szeretnék kiemelni. Elsősorban a szlovák kutatók munkamódszerére jellemző, hogy csupán a mai politikai határokon belül megfigyelhető jelenségekkel foglalkoznak. Ez azonban komoly kockázatokat rejt magában, mert mesterségesen választ szét, illetve emel ki olyan területeket, amelyek a 10–11. században egyébként szervesen összetartoztak, vagy éppenséggel jól láthatóan elkülönültek egymástól. Az így kapott eredmények ezért többször csak tájékoztató jellegűek, vagy akár félrevezetőek is lehetnek. Ezek a hibák kevéssé jellemzőek Alexander Ruttkaynak a kora középkori fegyverzetet és lószerszámot áttekintő munkájára, ugyanis a mai Szlovákia területén talált tárgyakat igyekezett Kárpát-medencei összefüggésekben vizsgálni.[80] Hiányoznak viszont mindezen elemek Milan Hanuliak egyebekben alapos feldolgozásaiból.[81]

Más megítélés alá esnek azok a monográfiák (főként a honfoglalás kori leletkorpusz-sorozat kötetei), amelyek jellegükből adódóan egy-egy megye, tájegység vagy olykor egyetlen temető leletanyagát összegezik és értékelik, minden esetben teljes körű, átfogó

63 Révész 1996a, 39–185. Az előző jegyzetekben már említett tárgytípusokon kívül áttekintettem és értékeltem a veretes övek főbb típusait és lelőhelyeit is, ez az anyaggyűjtés azonban messze nem tekinthető e tárgytípus mindeddig hiányzó részletes feldolgozásának! Az övveretekről újabban, sok új vizsgálati szempont felvetésével: Bollók 2007.

64 Horváth 2004a, 459–482.

65 Horváth 2005, 121–148.

66 Horváth 2012b, sajtó alatt.

67 Horváth 2012a, 569–611.

68 Horváth 2004b, 151–171.

69 Horváth 2008, 49–82.

70 A levélmintákkal díszített kengyelekről: Horváth 2009, 55–78. A tausírozott trapéz alakú kengyelekről: Horváth 2012c, 7–48.

71 Langó 2012a (kézirat). A csúcsban összefutó, belső ívvel és áttört lappal rendelkező félhold alakú fülbevalókat önálló tanulmányban is feldolgozta: Langó 2012b, 205–228. A szíjbefűzős bizánci csatokról és az egyszerű mellkeresztekről: Langó–Türk 2004, 365–457.

72 Langó 2000b, 302–303.

73 Langó–Mende 2006, 233–252.

74 Langó 2004, 87–93, 101–108.

75 Langó 2000b, 33–57.

76 Bollók–Knotik–Langó–E. Nagy–Türk 2009, 147–221.

77 Bíró–Langó–Türk 2010, 245–268. A 10–11. századi íjcsontokat, valamint a 9–11. századi bizánci kardokat teljességre törekvő munkájában összegyűjtötte és értékelte: Bíró 2013 (PhD-disszertáció kézirata).

78 Keszi 1999, 133–148.

79 Petkes 2011, 231–246.

80 Ruttkay 1975, 119–216; Ruttkay 1976, 245–396.

81 Hanuliak 1994; Hanuliak 2004; Hanuliak–Rejholcová 1999.

kitekintéssel.[82] Ezek sorába tartozik a valkóvári (Vukovár) temető modern feldolgozása is.[83]

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10–11. századi sírleleteinek tipokronológiai vizsgálata csak megkésve kezdődött el, s a biztató indulást követően nehézkesen vett lendületet. Örvendetes módon az elmúlt három évtized során ennek szükségességét mind többen felismerték, s egyre több ilyen témájú elemzés készül el. Ezek azonban váltakozó színvonalúak, s nem minden esetben elégítik ki a tipokronológiai vizsgálatokra vonatkozó szigorú követelményeket. Ennek következtében az elért eredmények is kiegészítésre (s értelemszerűen az újabb ásatások eredményeként folyamatos frissítésre) szorulnak. A magyar kutatás az 1980-as években elszalasztotta azt a kínálkozó lehetőséget, hogy (kihasználva a nemzetközi érdeklődést) kilépjen a szemléletmódjában és módszertanát tekintve egyaránt belterjessé vált megközelítési sémákból. Erre a gnadendorfi lelet nyomán támadt nemzetközi figyelem révén a 2000-es években nyílt újra lehetőség.[84] Jóllehet egyre gyarapszik azon tárgyak száma, amelyek részletekbe menő vizsgálata elkészült, jóval nagyobb azok mennyisége, amelyek esetében ez még várat magára. Különösen szembetűnő mindez az úgynevezett „köznépi jellegű" leletek tekintetében, amelyek közül még ma is sok esetben Szőke Béla 50 éve megfogalmazott megállapításaira támaszkodunk.

Keltezés érmékkel. A honfoglalás kori és kora Árpád-kori soros temetők napjainkban legalaposabban feldolgozott leletei közé tartoznak a sírokban talált muszlim, bizánci, nyugat-európai pénzek és a magyar uralkodók I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) II. (Vak) Béla (1131–1141) király uralmának végéig vert érméi. Rendelkezésre állnak az erre vonatkozó anyaggyűjtések, katalógusok és feldolgozások.[85]

Az érmék keltező értékét már a legelsőként előkerült, s ritka szerencseként e tárgytípust tartalmazó sírok (Ladánybene-Benepuszta, Vereb, Galgóc) feldolgozása során felhasználták, ezek segítségével határozták meg azokat a honfoglaló magyarok hagyatékaként. E kutatói módszert alkalmazta Hampel József is, aki a 19. század végére ismertté vált 82 lelőhely leletanyagát három csoportra osztotta (10. századi érmét tartalmazó sírok, érmét nem tartalmazó, de az előzőekkel megegyező összetételű síregyüttesek, valamint szórvány leletek).[86] Huszár Lajos érmekatasztere értékelést nem tartalmaz, a 10. századi érmék elterjedésének elemzésében rejlő lehetőségeket elsőként Kralovánszky Alán ismerte fel, térképre rajzolva azok lelőhelyeit.[87] E leletcsoport történeti, társadalomtörténeti és gazdaságtörténeti értékelését Bálint Csanád végezte el, az általa felvetett szempontok lényegében napjainkban is elfogadottnak tekinthetők, eredményeit csak bizonyos részletkérdésekben finomították a későbbi kutatások.[88] A 10. századi temetők érmetörténeti vonatkozású problémakörét legutóbb Kovács László foglalta össze,[89] a teljes leletanyagot feldolgozó monográfia szükségtelenné teszi a téma újbóli részletes bemutatását. Az alábbiakban ezért csupán az idevonatkozó kutatások legfrissebb eredményeit és csomópontjait tekintem át.

Ez utóbbiak közül az egyik legtöbbet vitatott kérdés szakirodalmunkban, hogy mennyi idő telhetett el egy-egy érme kibocsátása és utolsó tulajdonosa általi megszerzése, majd sírba kerülése között. A kérdés vizsgálatában Mesterházy Károly játszott úttörő szerepet, aki a 10. századi magyar temetkezések pénzeit illetően vélte úgy, hogy ezeket „viszonylag hamar sírba tehették, legkésőbb a kibocsátójuk halála utáni évtizedben. Így mind a számánida dirhemek verési ideje, mind a nyugati pénzek kibocsátóinak halála utáni időpont jelzi a temetés időpontját. Ha ehhez még az elhunytak életkorát is ismernénk, viszonylag könnyen összeállíthatnánk a honfoglaló magyarok első (beköltöző) generációjának temetkezéseit, és tovább finomíthatnánk megfigyeléseinket."[90] Hasonló álláspontot képviselt M. Schulze-Dörrlamm is, aki a Kárpát-medence 9. század utolsó harmada és a 10. század közepe között 20-25 éves szakaszokra periodizált leletanyagát rész-

82 Karos-Eperjesszög: Révész 1996a. Rétköz: Istvánovits 2003. Heves megye: Révész 2008. Erdély, Partium és a Bánság: Gáll 2013. A Nyíri Mezőség: Tóth 2014. Győr-Moson megye: Horváth 2012a. A Kalocsai Sárköz: Gallina–Varga 2014. (kézirat, kiadásra előkészítve).

83 Demo 2009.

84 Daim–Lauermann 2006.

85 Huszár 1955, 61–109; Huszár 1979; Kovács–Fomin 1987; Kovács 1989a; Kovács 1997b; Kovács 2005; Kovács 2011a. Egy német–osztrák–szlovák–magyar nemzetközi kutatási program keretén belül jelenleg is készül az a leletkataszter, amely valamennyi érmeleletes 10–11. századi Kárpát-medencei sír teljes leletanyagát közli és feldolgozza.

86 Hampel 1896, 513–515; Hampel 1905, I, 26–31, 820–850.

87 Kralovánszky 1960, 27–36.

88 Bálint 1968, 68–88; Bálint 1982, 3–32; Bálint 1991, 117–120, 151–154.

89 Kovács 2011a.

90 Mesterházy 1990a, 242.

ben a sírokban talált érmékre alapozva illesztette az általa kidolgozott időrendi csoportokba.[91] E témakörben jóval óvatosabb véleményt fogalmazott meg Kovács László,[92] aki e nézetét napjainkban is változatlanul érvényesnek tekinti.[93] Véleménye szerint „az említett pénzeket tartalmazó sírok megásásának kora mindenképpen belenyúlik a 10. század második felébe úgy, hogy az érmesorozatokkal díszített ruha, ill. lószerszám alkalmazásának szokása mellett, a 10. század első felében már kialakuló, egy-egy érme nyakba akasztásának szokása erősödik meg, majd legkésőbb a század utolsó negyedére kizárólagossá válik".[94] Ami az egyes érméket tartalmazó sírok keltezését illeti, Kovács szerint „...megválaszolhatatlannak bizonyult a pénzmellékletes sírokban nyugvó személyek két életrajzi vonatkozású kérdése: mikor (hogyan) szerezték az érméjüket vagy érméiket és mikor temették velük a földbe őket. Nyilvánvaló, hogy minden általános jellegű törekvés tévesnek bizonyult, amely a *terminus post quem* adatból kiindulva mechanikusan kereste e választ. Már maga a *terminus post quem* adat sem lehet egynemű, hiszen míg a hivatalos (nem utánzat) muszlim érméken a verési év is szerepel, a nyugat-európai és bizánci veretek forgalomba hozatalát csak a kibocsátó első uralkodási évétől lehet számítani, amennyiben modern érmetani vizsgálatok nem állapították meg a nevezett uralkodó saját pénztípusainak kibocsátási sorrendjét és idejét. Az sem vitatható, hogy másképpen kellene kezelni a többpénzes, mint az egy-két érmés sírleleteket, továbbá a fegyveres férfiak, s tőlük elkülönítve a valóban fegyvertelen férfiak, nők és gyermekek temetkezéseit, tekintettel a különféle temetőtípusokban való előkerülésükre is."[95] Kovács László árnyalt megközelítési módját némiképpen leegyszerűsítve, s valamennyi 10. századi, sírleletként előkerült érmére vonatkozóan vette át Kristó Gyula, aki szerint e pénzeknek csak a *terminus post quem* dátumai vehetők figyelembe, így azok kibocsátásuk után akár négy-öt évtizeddel később kerülhettek a földbe.[96] E vitába néhány munkám révén magam is bekapcsolódtam.[97]

A legutóbb napvilágot látott összegzés szerint napjainkban 126, idegen érmét tartalmazó 10. századi sírról van tudomásunk.[98] Úgy vélem, az elmúlt évtizedek során értékelésükben főként a Kovács László által felvetett kérdések területén történt némi előrelépés.

Az általánosan uralkodó vélemény szerint tehát nagy valószínűséggel számolnunk kell azzal, hogy kibocsátásuk után akár még hosszú évtizedekig használatban lehettek e pénzek. Jóllehet kétségtelen, hogy a kalandozó harcosok még a 10. században is hozzájuthattak eredeti használati helyükön még forgalomban lévő 9. századi érmékhez, arra aligha kell gondolnunk, hogy a Kárpát-medencébe hozott pénzek a magyar szállásterületen akár ugyanilyen hosszú ideig még forgalomban maradtak volna. Ezt két indokkal is alátámaszthatjuk. Egyrészt mai tudásunk szerint a 10. századi Magyarországon belső fémpénzforgalom nem volt, a zsákmányként vagy adó részeként idekerült érméket legtöbbször nyersanyagként hasznosították, esetleg ruha-, illetve lószerszámdíszként alkalmazták megszerzőik vagy családtagjaik. Egy részüket a családi vagyon részeként talán tezaurálták is. Arra azonban aligha fordítottak gondot, hogy a különböző uralkodók érmesorozatait elkülönítve őrizzék. Ennek a nagyobb sorozatokat tartalmazó sírok (például Vereb, Kiskunfélegyháza-Radnóti u., Karos-Eperjesszög II. temető 15 sír) értékelése során van komoly jelentősége, hiszen így felvethetővé válik egyes érmesorozatoknak, illetve azok megszerzésének konkrét történeti eseményekhez történő kapcsolása,[99] ilyen szempontok szerinti értékelésük azonban csak fokozott óvatossággal végezhető el.[100] Sokatmondó az a tény is, hogy 10. századi érmét még egyetlen sírban sem találtak első királyaink vereteivel együtt, pedig már I. (Szent) István király (997/1000–1038) legkorábbi veretei is előbukkannak a 11. század elején elhantolt sírok mellékleteiként. (Hasonló a helyzet az érmekincsek esetében is, a nagyharsányi kincs kivételével.) Úgy vélem, ezek alapján megkockáztatható az a feltevés, mely szerint a 10. században Magyarországra került denárok, dirhemek vagy solidusok legkésőbb a század utolsó harmadában a földbe kerültek, s erősen túlzónak tartom az olyasfajta megközelítéseket, amelyek szinte irreálisan hosszúra, akár egy-másfél évszázadra nyújtják az érmék *terminus post quem* datálási periódusait. Azt azonban

91 Schulze-Dörrlamm 1988, 373–478.
92 Kovács 1988a, 161–175.
93 Kovács 2011a, 90–98.
94 Kovács 1988a, 168.
95 Kovács 2011a, 92.
96 Kristó 1997, 236–239.
97 Révész 1996a, 188; Révész 1998, 523–532; Révész 2002, 263–303; Révész 2006c, 119–158; Révész 2007, 81–93. Korábbi álláspontomat, mely szerint e pénzek kibocsátásuk után viszonylag rövid időn (2-3 évtizeden) belül az esetek túlnyomó többségében földbe kerültek, Kovács László és Kristó Gyula érvelésének elfogadásával már nem tekintem maradéktalanul fenntarthatónak.
98 Kovács 2011a, 90.
99 Kovács 1996, 116–118.
100 Kovács 2011a, 41–60.

el kell fogadnom Kristó Gyula s az általa hivatkozott Kovács László megállapításai közül, hogy objektív módon nem tudjuk megítélni azt, hogy mennyi idő telt el az adott érme kibocsátása, zsákmányként/békeváltságként, esetleg kereskedelmi forgalomban való megszerzése és földbe kerülése között.[101] Ez ugyanis néhány esztendő éppen úgy lehetett, mint akár fél évszázad. Az érmék keltező értékét ez a körülmény nagymértékben befolyásolja. (Kettős keltezés problémaköre.)

Az elmúlt három évtized érmetani kutatásai számos új módszertani lehetőséget vetettek fel. Nagyon tanulságosak voltak ebből a szempontból a gnadendorfi sírban talált 11 érme[102] numizmatikai vizsgálatának eredményei, amelyek Wolfgang Hahn nevéhez fűződnek. A pénzek alapján nyilvánvaló, hogy az elhunyt csakis 902 után kerülhetett a földbe. Számunkra azonban ezúttal az a legfontosabb szempont, hogy W. Hahn egy-két évnyi pontossággal meg tudta határozni az érmék kibocsátási idejét. A magyar honfoglalás kori sírokban talált pénzeket vizsgáló numizmaták ugyanis mindeddig csupán azok kibocsátójának uralkodói periódusát adták meg, ami olykor tetemes, akár másfél-két évtizednyi időszakot is jelölhet. Legfeljebb I. Berengár esetében különböztették meg a királyként (888–915) vagy császárként (915–924) kiadott vereteket. Aligha kell különösebben hangsúlyoznom azt, hogy főképpen a leletanyag időrendje szempontjából mekkora jelentősége lesz annak, ha az új módszerek ismeretében újból átvizsgálják az imént említett érméket, pontosítva azok kibocsátási helyét és idejét. Mindez immár a magyar numizmatika egyik legsürgősebb feladatává vált.

A Nyugat-, illetve Dél-Európa különböző országaiba vezetett magyar hadjáratok száma (Itália: 13–16, Németország: 28, francia területekre: 12)[103] egyáltalán nincs összhangban az ezen területekről származó, 10. századi magyar sírokban talált érmék származási helyének arányával. A leggyakrabban I. Berengár itáliai király, majd császár (888/915–924) pénzei bukkannak fel a 10. századi magyar sírokban, ami egyáltalán nem meglepő. 899 szeptemberében a Brenta folyó mellett vívott csatában a magyarok legyőzték I. Berengár seregeit, majd az azt követő években több támadást intéztek Észak-Itália ellen. A béke 904-ben állt helyre, ezt követően Berengár békeváltságként rendszeres évi járandóságot fizetett a magyar törzsszövetség vezetőinek. 924-ig tartó uralma során I. Berengár császár (pénz és zsákmány ígéretével) a magyar csapatokat többször felhasználta a politikai riválisai elleni küzdelmeiben, s hasonlóképpen jártak el utódai is 950-ig. Itáliánál gyakrabban felbukkantak azonban a magyar csapatok a keleti frank tartományokban is. Miután egyik fejedelmüket, Kusályt a bajorok 902-ben vagy 904-ben egy lakomán orvul megölték, pusztító hadjáratokat vezettek Bajorország, Szászország, Türingia, Svábföld, Burgundia, Lotaringia területére, de eljutottak Dániáig is. Az Ostmark részének tekintett Pannónia elveszítését elfogadni nem akaró frank uralkodó seregének támadását a magyarok 907-ben a pozsonyi csatában visszaverték. IV. (Gyermek) Lajos (900–911) uralkodásának nem volt egyetlen olyan éve sem, amikor magyar csapatok ne portyáztak volna német területen. Éppen ezért meglepő, hogy a német uralkodók pénzei (Gyermek Lajos trónra lépésétől I. Ottó haláláig, tehát a 900–973 közötti időszakban) csak igen csekély számban (összesen 21 db!) fordulnak elő a 10. századi magyar sírokban. E hiányt csak részben magyarázhatjuk azzal, hogy a megszerzett érméket a magyarok főként nemesfém alapanyagnak tekintették, beolvasztották s a saját ízlésüknek megfelelő ékszereket, ruhadíszeket vagy méltóságjelvényeket készítettek belőlük. Nyilván hasonló volt a sorsa az itáliai pénzeknek is, ennek ellenére azokból nagyságrendekkel nagyobb mennyiséget ismerünk a korszak Kárpát-medencei leletei között (251 db). Magyarázatként felmerült, hogy a német tartományok által a magyaroknak fizetett békeváltságot nem pénzérmékben, hanem ezüstrudakban rótták le.[104] 918–937 között Gonosz Arnulf bajor herceg (907–937), 924–932 között I. (Madarász) Henrik keleti frank király (919–936) fizetett éves rendszerességgel békeváltságot. Mindez persze nem magyarázza a magyarok által hadizsákmányként szerzett érmék felbukkanásának csekély számát. Az indok feltehetőleg a keleti frank területek sajátos gazdasági viszonyaiban rejlik. Bernd Kluge okfejtése szerint: „A 10. század első feléig a Rajna–Duna vonal, a Római Birodalom és a Barbaricum közötti régi demarkációs vonal, egyben határ is a pénzérmét verő és az egységes pénzgazdálkodáshoz szokott nyugat és az ércpénzt nem használó kelet között. A Rajná-

101 Kristó 1997, 238–239.

102 I. Berengár itáliai király (888–915) 900 előtt kibocsátott 3 (veronai verőhelyű?), 900 után viszonylag hamar kiadott öt veronai vagy velencei, valamint III. Provence-i (Vak) Lajos császár 900–902 között veretett 3 (milánói?) denára. Hahn 2006, 99–106.

103 Kovács 2011a, 32–33, további irodalommal.

104 Kovács 1996, 118.

tól keletre ugyan a római kor óta ismerték az érméket, ahogyan ezt a relatíve kisszámú lelet is bizonyítja, de nem használták azokat a pénzforgalomban. Amikor 843-ban a Karoling Birodalmat felosztották, Német Lajos keleti frank birodalmában nem volt a Rajnától innen egyetlen kibocsátóhely sem! A következő 100 évben sem történt jelentős változás ezen a területen, mígnem a 9. és a 10. század fordulóján a Rajna-vonal másik oldalán, Würzburgban és Regensburgban megkezdődött a pénzverés. A Karoling Birodalom utolsó fázisában az államhatalom gyengülésének és a fenyegető normann, szaracén és magyar betöréseknek a hatására az érmeverés visszaszorul és a 10. század első felére szinte teljesen meg is szűnik. I. Henriknek (919–936), a szász Liudolfinger-dinasztia tagjának, a német királyság első uralkodójának idejéből csak néhány érme ismert, amelyek mind a rajna-lotaringiai területről származnak. Így még meglepőbb az a változás, amely utódai idején történik. Mivel azonban mindegyikük az Ottó nevet viseli, nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy I. Ottónak (936–973), II. Ottónak (973–983) és III. Ottónak (983–1002) mekkora része volt a pénzverésben."[105] A további kutatások során elkerülhetetlen lesz azon térségek érme- és gazdaságtörténetének az áttekintése, ahonnan a 10. századi magyar sírokban talált pénzek származnak. Meggyőződésem szerint e kutatások számos, ezen érmék értékelése során felvetődött probléma megoldását elősegíthetik. E kérdésre a numizmatáktól, illetve gazdaságtörténész szakemberektől várunk választ.

Bernd Kluge imént idézett megállapításait az is alátámasztja, hogy mindeddig a Karoling Pannónia egyetlen 9. századi sírjából vagy településéről sem került elő keleti frank érme, s tudomásom szerint hasonló a helyzet Morávia területén is. Ami a magyarokat illeti, csapataik már 862-ben és 881-ben is megjelentek a Kárpát-medencében, 892–895 között pedig éves rendszerességgel beavatkoztak a morvák és a keleti frankok közötti viszálykodásba. Ennek alapján akár már a feltételezett etelközi szállásterületen is várhatnánk érmemellékletes sírok előkerülését, ilyeneknek azonban mindeddig semmi nyoma. 900-ból már konkrét írott forrás (Theotmar salzburgi érsek IX. János pápához írott levele)[106] tanúskodik a magyaroknak juttatott pénzadományról. Arnulf keleti frank király, majd császár (887/896–899) érméi ennek ellenére hiányoznak a Kárpát-medence sírjaiból: e tény felett mindeddig átsiklott a korszak numizmatikai kutatása.

Változás történt az obulusadás szokásának megjelenését illetően is. Jóllehet korábban általánosan elterjedt volt az a nézet, hogy a Kárpát-medencei magyarság körében a halotti obulus adásának szokása az önálló pénzverés megindulásával egy időben jelentkezik (tehát az első ezredforduló éveitől), az újabb leletek fényében ez a kérdés árnyaltabb megközelítést igényel. Egyre több olyan 10. századi sírt ismerünk ugyanis, amelyekben az átfúrt érmék mellett 1–3 db átfúratlan is előkerül.[107] Felvetődött ugyan, hogy ezen érmék egy része a halotti szemfedő része lett volna, illetve hogy az obulusadás szokása nem a 10. század egészére, hanem csak annak a második felére lenne jellemző, úgy vélem, hogy e probléma még további vizsgálatra, pontosításra szorul.[108]

A 10. századi sír- és kincsleletekben felbukkannak a muszlim érmék is. Jelenlétüket a kereskedelmi forgalommal magyarázzák, mindeddig adós maradt azonban a kutatás a dirhemeket tartalmazó sírok példátlan mértékű bodrogközi koncentrálódásának magyarázatát illetően. Györffy György és Kovács László felvetését, mely szerint a Felső-Tisza-vidéken lakó kabarok (pontosabban a böszörmény kálizok) révén virágzott fel a mohamedánokkal folytatott távolsági kereskedelem,[109] illetőleg a Kárpát-medencébe betérő karaván igyekeztek a lehető leghamarabb lebonyo-

105 Kluge 2000, 118.

106 HKÍF 185–187.

107 Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 358–359; Kovács 2004, 43–49.

108 Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 358–359. A három szerző szerint e temetkezési rítus a 10. század második felében kezdett szokásba jönni. A bizonyítékként felsorolt adatok kezelése terén azonban némiképp következetlenül jártak el: számukra az ásotthalmi sír (síron belül ismeretlen helyzetű!) átfúratlan dirheme, az ugyancsak átfúratlan üllési solidus és a közöletlen röszkei 3. sír csontjain (a szövegből nem derül ki, hogy pontosan hol) megfigyelt patinanyomok elegendőek az obulusadás feltételezéséhez a Dél-Alföldön a 10. század közepén. Ugyanakkor a hasonló karosi leleteket (II/1., II/2., II/15., II/52. sírok), mivel nem illeszkednek e gondolatmenethez (területileg távol esnek, időben pedig korábbra tehetők) inkább a halotti szemfedő díszének tartják: Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 359, 30. j. A két mellékletadási módszert (obulus vagy fémdíszes szemfedő) a régészeti leletek alapján szinte lehetetlen egymástól elkülöníteni. Nem alkalmas erre a pénzek, nemesfém lemezkék átfúratlan volta sem, ugyanis például a biztosan a halotti szemfedő részét alkotó rakamaz-strázsadombi arany szem- és szájlemezek ugyancsak átfúratlanok, a tiszaeszlár-bashalmi II. temető 10. sírjában a szemüregekben és a fogak fölött lelt három ezüstlemez közül pedig csak a bal oldali szemgödörben lévő lemezen vannak lukak, a másik kettőn nincsenek!

109 Györffy 1984, 644.

lítani csereügyleteiket,[110] aligha tekinthetjük kielégítő és életszerű indoknak. Munkahipotézisként így továbbra is fenntartom az általam kínált magyarázatot, mely szerint a jelzett területen a dirhemek sűrűsödését a távolsági kereskedelem által forgalmazott luxuscikkek fizetőképes felvevőpiacaként számba jöhető fejedelmi központ Felső-Tisza-vidéki jelenlétével magyarázhatjuk.[111]

A régebbi meghatározások felülvizsgálatával számos dirhem kibocsátásának helyét és idejét helyesbítette Gert Rispling.[112] A korábbi adatok szerint a sírleletekből előkerült legkésőbbi dirhem *terminus post quem* adata 932,[113] kincsleletből (Máramarosi/Huszti dirhemkincs) pedig 934/935. Ezt a helyzetet alapvetően módosította a tiszacsomai temető 3. sírjában talált dirhem, I. Manszúr ibn Núh Számánida emír (H350–365 = 961–976) verete.[114] Míg korábban általánosan elfogadottnak tekinthető nézet szerint a Kárpát-medence dirhemforgalmának megszűnését Szvjatoszláv kijevi fejedelemnek a Kazár Birodalmat megsemmisítő támadásához (965) kötötték, a tiszacsomai lelet és egy csehországi kincslelet ezt az álláspontot alapjaiban megkérdőjelezte. A Kelč határában talált kincslelet ugyanis számos más érme és ékszertöredék mellett tartalmazta I. Manszúr ibn Núh dirhemét, zárópénze pedig I. (Szent) István (997/1000–1038) király H2 típusú, „lancea regis" köriratú denára volt. Kovács László joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy Közép-Európában a nevezett emír pénze kibocsátása után még legalább 40 évig használatban maradt. Ennek nyomán pedig valószínűsíthető, hogy más muszlim dirhemes sírleletek zárópénzei esetében is hasonló lehetséges időtartammal számolhatunk.[115]

A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok szerint a soros temetőkben talált legfiatalabb érmék II. (Vak) Béla király (1131–1141) veretei, e temetőtípus használatával tehát az ő uralkodásának idejéig számolhatunk. A halotti obulus adásának szokása a jelek szerint közösségenként jelentős mértékben eltérő volt. A számos lehetséges példa közül ezúttal a magam Heves megyei vizsgálataira hivatkozom:[116] Füzesabonyban csak infans II. korú gyermekek és férfiak kaptak pénzt, Pétervására-Ivádi út temetőjében három nő mellett csupán egyetlen férfi (egy csontváz nemét nem lehetett meghatározni), Újlőrincfalva-Magyaradon viszont kizárólag gyermekek (3, 5 és 12-13 évesek) mellett kerültek elő érmék. Ugyanakkor viszont nagyobb temetőrészletek (Besenyőtelek-Tepély I., Eger-Gépállomás, Vámosgyörk), sőt teljesen feltárt temető (Visonta-Felsőrét) sírjaiból egyetlen pénzt sem ismerünk. Utóbbi eset azért különösen érdekes, mert ugyancsak Visonta területéről ismerünk egy Szent István-, Péter- és Aba Sámuel-érméket tartalmazó, tehát a temető fiatalabb sírjaival egykorú kincsleletet. Nyilvánvaló tehát, hogy az érméknek a sírokban jelentkező hiánya nem jelenti egyben a pénzforgalom hiányát is, az okokat bizonyára a halottas szokások eltérő voltában kell keresni. Lényeges momentum, hogy a jelek szerint a 11. századi érmék kibocsátásuk után jóval hamarabb kerültek a sírokba, mint azt a 10. századi pénzek esetében feltételezik.

Az érméket tartalmazó temetők között szerencsés esetben olyanok is akadnak, amelyek pénzei I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) vagy akár II. (Vak) Béláig (1131–1141) tartó sorozattal lefedik az egész 11. századot, sőt a 12. század első négy évtizedét is (Majs-Udvari rétek, Halimba-Cseres, Magyarhomorog-Kónyadomb, Püspökladány-Eperjesvölgy, Pusztaszentlászló stb.). Az érmés sírok elhelyezkedése alapján ez esetekben lehetőség nyílik a temető terjeszkedésének a meghatározására. Akadnak köztük egyetlen központi magból minden irányban kifele terjeszkedő típusúak (Magyarhomorog), mások több központúak, azaz egy-egy család a temető különböző pontjain kezdett temetkezni (Pusztaszentlászló), s e sírcsoportok a temetkezések számának növekedése révén összeértek, ismét mások a legkorábban megásott síroktól legyezőalakban szétterülő formát alkotnak (Püspökladány). Ahhoz azonban, hogy egy adott temető egészének időrendje tekintetében az érmék milyen szerepet játszanak, minden esetben gondosan mérlegelni kell a lelőhely összképe által nyújtott tanulságokat, különben könnyen félrevezető következtetésekhez juthatunk.[117]

110 Kovács 1988a, 66; Kovács 2011a, 81–82.

111 Révész 1996a, 189.

112 A helyesbített adatsort közli, a Risplinggel történt e-mail váltások idézésével Kovács 2011a, 175–186, 893. j.

113 Kenézlő-Fazekaszug I. temető 14. sír, egy bizonytalan kibocsátó dirhemének H320–330 = 932–941/42 évek közé keltezhető, valószínűleg volgai bolgár utánzata: Kovács 2011a, 178.

114 Kovács 2011a, 180–181.

115 Uo., 84–85, a kelči leletre vonatkozó további szakirodalom hivatkozásával.

116 Révész 2008.

117 Az érmékre alapozott keltezés körüli bizonytalanságot a közelmúltban közzétett ibrányi temető példájával szeretném illusztrálni. A temetőben összesen 5 db érmét találtak: egy dirhemutánzatot, és 2-2 db Stephanus rex-, illetve Salamon-veretet. A lelőhelyet feltáró és feldolgozó Istvánovits

A 10–12. századi sírokban talált érmék kutatása terén érte el a régészet az elmúlt évtizedek legnagyobb eredményeit. Mindennek ellenére (vagy emellett) a mai napig helytállóak Kovács László 1988-ban megfogalmazott, majd 2011-ben szinte változatlan formában megismételt megállapításai: „A régészettől elvárható részletes honfoglalás kori belső időrendet *csak* a pénzes sírok anyagának alapján nem lehet felállítani. Ezt a feladatot a pénzes temetkezések kiemelt fontosságú kezelésén kívül, csak a náluk többszörös mennyiségű, de érmét nem tartalmazó hiteles sírlelet tárgyainak együttes előfordulási körülményeit vizsgálva lehet majd megoldani. Hogy egy ilyen vizsgálat viszont, átlépje a – kényszerből – általam is alkalmazott, a pénzek kísérőleleteinek nevével megelégedő kereteket, ahhoz e tárgyak fejlődésének egyenkénti tipológiai, elterjedési stb. felmérése, sőt még ezt megelőzően közreadása szükséges. Talán nem túlzás ezt a munkát a magyar honfoglalás kori régészet legfontosabb feladatának tekinteni."[118]

Keltezés természettudományos vizsgálatok segítségével. Mint az eddigiekben láttuk, a régészeti leletanyag tipokronológiai, az erre épülő lelethorizontokkal történő, valamint az érmékre támaszkodó keltezését több nehézség is terheli. Jogosnak tűnik tehát az a – történész oldalról főként Kristó Gyula által sürgetett[119] – igény, hogy a leletanyag pontos datálásához természettudományos módszereket hívjunk segítségül.

Dienes István felvetését, mely szerint a honfoglalás kori sírokban talált ezüst ékszerek, ruhadíszek, méltóságjelvények alapanyagát a kalandozó hadjáratok során szerzett zsákmány és békeváltság révén a magyarok kezére került pénzek és más nemesfémből készült tárgyak beolvasztásával nyerték, csak az *anyagösszetétel* vizsgálatával lehet bizonyítani.[120] Az ilyen jellegű kutatások szervezett formában csak a közelmúltban kezdődtek el egy nemzetközi projekt keretein belül.[121] Ennek a részeként elkezdődött a 10. századi magyar sírokban talált pénzek, illetve ezüsttárgyak anyagvizsgálata.[122] Értékelhető eredményeket természetesen csak nagy sorozatok vizsgálatával nyerhetünk.

Ilyen jellegű kutatások természetesen – ha szórványosan is –, de korábban is folytak. Az anyagösszetétel elemzése révén választ kaphatunk arra az alapvető kérdésre, hogy egy-egy tárgy egyáltalán az általunk kutatott korszakból származik-e. Erre kiváló példaként szolgálhat a jászfényszarui I. rozettás lószerszámos leletegyüttes részeként nyilvántartott, de a honfoglalás kori ékszerektől idegen megformálású ezüst karperecpár, amely esetében nemleges válasz született.[123] Egy-egy veretgarnitúrán belül gyakran találunk olyan példányokat, amelyek mérete, alakja eltér a készlet többi darabjától. Ez esetekben is felvetődik az elveszett darabok idegen elemekkel történt pótlásának a lehetősége, amint ez ugyancsak az anyagösszetétel tanulmányozása segítségével bebizonyosodott a soroksári temető 8. sírjának csüngőtagos ingnyakveretei kapcsán.[124] Újabban megkezdődött a 10. századi ötvösök és kovácsok által alkalmazott készítési technikák esetleges kronológiai értékének a kutatása, amely azonban nagy sorozatokra kiterjedő termé-

Eszter a temető használatának kezdetét 940 körülre tette, felhagyását pedig nagy valószínűséggel egy történeti eseményhez kötötte, Salamon király Géza és László hercegek elleni harcához (1074), aminek következtében a temetőt használó közösség elpusztult vagy elköltözött. A temetőt tehát 134 évig használták volna, s erre alapozva komoly népességtörténeti következtetéseket vont le. Ez az érvelés azonban több ponton is igen ingatag alapokon nyugszik. A lelőhely alsó időhatárát egyetlen kulcsleletre alapozta: egy a 10. században belül pontosabban nem keltezhető dirhemutánzat ruhadíszként felvarrt töredékére. Nem értem pontosan, hogy ebből hogyan következtethető ki a 940 körüli dátum, hiszen finomabban nehezen keltezhető leleteik alapján az első sírokat megáshatták már a 10. század elején, de akár a 60–70-es években is. Problémás a temető lezárása is. A két Salamon-érme kétségkívül terminus post quemet képez, de ez csak azt jelzi, hogy az 1070-es évek közepén még használták a temetőt. A sírokból ugyanis mindössze 4 db 11. századi érme látott napvilágot (Szent István és Salamon két-két verete), nem pedig a Szent Istvántól Salamonig uralkodó királyok érméinek a sorozata. Az adott közösség halottas szokásaiban tehát az obulusadás nem volt meghatározó jelentőségű, ez egy pénzekben kifejezetten szegény temető. Ilyenformán a Salamon-pénzek sem kell, hogy egyértelműen a temető zárását jelezzék. Megtörténhetett az Szent László vagy akár Kálmán korában is, anélkül hogy ezen uralkodók érméi jelen lennének a lelőhelyen. Az elmondottak szerint tehát az ibrányi temetőt használhatták ugyan az ásató által feltételezett 134 évig, de éppúgy használhatták csak 100 esztendeig (960 k.–1065 k.) vagy akár 200 évig (900 k.–1100 k.) is. Ennek fényében kell értékelnünk a kronológiára épített paleodemográfiai konstrukciót is: Istvánovits 2003, 373.

118 Kovács 1988a, 168; Kovács 2011a, 92

119 Kristó 1997, 252–253.

120 Dienes 1972, 65.

121 Reiterkrieger, Burgenbauer. Die frühen Ungarn und das Deutsche Reich vom 9. bis 10. Jh., (Mainz, RGZM–Bp., MTA Rég. Int.–MNM), valamint Coins and prosperity: multidisciplinary investigations of the richest female graves of the 10th century in the Carpathian Basin (Mainz, RGZM–Szeged, MFM)

122 Greiff 2012, 241–260.

123 Kurunczi–Langó 2000, 207–233.

124 Bencze–Szigeti 2010, 58.

szettudományos vizsgálatok elvégzését feltételezi. E munka még csak a kezdeti lépéseknél tart.[125] Mindezen adatok inkább a relatív kronológia tekintetében fontosak. Az abszolút keltezést segítheti viszont egy új vizsgálati módszer. A Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúháton feltárt sírok kapcsán a pénzek és a sírokban talált ezüst ruhadíszek anyagösszetételének vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy az 595. sír néhány díszítménye csakis egy bizonyos érmetípusból készülhetett, a 100. sír Provence-i Hugo (926–931) érmetípusának közvetlen és jelentős „hígítás" nélküli beolvasztása és újrahasznosítása révén. Ez az eredmény megnyitotta az utat az érmét nem tartalmazó, de pénzzel mégis keltezhető sírok vizsgálata irányába. A szerzők szerint „amennyiben beigazolódik ez az összefüggés, akkor az anyagösszetételi vizsgálatok jelentősen fellendíthetik a 10. századi kronológiai kutatást, hiszen így – elméletileg – jóval több sírt tudunk majd *terminus post quem* keltezni, mint amennyiben az eredeti, konkrét pénzek fennmaradtak".[126] A módszer alkalmasságát azonban ez esetben is csak további, nagy sorozatokra kiterjedő anyagvizsgálatok elvégzése és azok eredményeinek kiértékelése után lehet megítélni.

Napjainkban nagy várakozások övezik a *radiokarbon (C14-es) vizsgálatokat.* Az ősrégészeti korok kutatásában ez a módszer már általánosan elterjedtté és elfogadottá vált. Ehhez képest a magyar honfoglalás és államalapítás korából származó temetkezéseknek csak elenyésző töredékét vetették alá radiokarbon-vizsgálatoknak, s csupán az elmúlt 15 év során kezdődtek el az ilyen irányú kutatások. E téren a szegedi múzeum munkatársai játszottak úttörő szerepet.

A legelső elemzést Vályi Katalin készítette az Ópusztaszer-Kiszner-tanya lelőhelyen feltárt temetőtöredék egyik sírjáról.[127] A kapott eredmény (960–1030) egyoldalú (a fiatalabb periódust elfogadó) értékelése, s annak egy történész által való elsietett interpretálása[128] vitát váltott ki.[129] Röviddel később közzétették a szegvár-oromdűlői temető öt, 11. századi érmével keltezett sírjának, valamint a Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom lelőhelyen feltárt 100., ugyancsak érméket tartalmazó (*tpq. 947–950)* sír radiokarbon-eredményeit is.[130] Bende Lívia, Lőrinczy Gábor és Türk Attila az érmék keltező értékét és a C14-vizsgálat eredményét összevetették a régészeti leletanyagból levonható következtetésekkel. Megállapították, hogy a C14-vizsgálat alapján megadott időintervallumok (az 1 sigmás eredmények 68,3%-os, a 2 sigmás eredmények 95,4%-os pontossággal) a megadott időszak egészére vonatkoznak, tehát a sírba kerülés idejeként egyik év sem valószínűbb a másiknál. Az érmés sírok esetében csak az érme kibocsátása előtti időszak zárható ki ebből teljes bizonyossággal, s kitűnik az is, hogy a radiokarbon-vizsgálat tendenciaszerűen fiatalít. Összefoglalóan úgy vélték, hogy a módszer a 10–11. századra vonatkozóan jelen pillanatban önmagában még nem segíti elő a belső időrend pontosítását.[131]

A radiokarbon-vizsgálatok további alkalmazása terén a gnadendorfi sír leleteinek feldolgozása hozott előrelépést. Az ifjú magyar vitéz lovas sírjának a vizsgálata ugyanis meglepő eredményt hozott. A sírban talált tárgyak és a temetkezési szokások régészeti elemzése, valamint a numizmatikai adatok ugyanis a temetést inkább a 10. század elejére helyeznék, a C14-vizsgálatok eredményei pedig közel egy évszázaddal későbbi időpontot (980–1018) valószínűsítettek. Kontrollként lehetőségünk nyílt további öt mintát ugyanabban a bécsi laborban megvizsgáltatni.[132] Ezen öt 10. századi sír hagyományos régészeti elemzésével kapott eredményeket vetettük össze a radiokarbon-mérési eredményekkel.[133] Ennek során természetesen kiütköztek mindkét módszer hiányosságai csakúgy, mint azok erősségei. Időnként a C14 produkált olyan értékeket, amelyek teljes mértékben vagy nagyrészt kizárhatók (Kiskundorozsma: Debreceni sigma 1, Szakony: bécsi sigma 1 első két értéke, Orosháza: első sigma 1). Másutt a két módszer eredményei összhangban vannak ugyan egymással (Karos, Bodroghalom, Szakony: a harmadik sigma 1 eredmény), de nem szűkítik le a leletek földbe kerülésének időpontját olyan időintervallumra, amely valós segítséget nyújthatna azok keltezésében. Néhány esetben viszont a két módszer együttes alkalmazásával sikerült olyan szűk időhatárokat megállapítani, amelyek segítségével akár évtizednyi pontossággal valószínűsíthető a temetés időpontja (Kiskundorozsma: bécsi sigma 1, debreceni sigma 2, Orosháza: második sigma 1). Mindez azonban a módszer hiányosságaira is felhívja a figyelmet. Mindjárt a legutóbbi példák esetében valós veszélyként kell számolnunk azzal, hogy a természettudományos vizsgá-

125 Bollók 2012a, 229–240.
126 Lőrinczy–Türk 2011, 20–22.
127 Vályi 1996, 51.
128 Kristó 1997, 252, 255.
129 Révész 1998, 526–527.
130 Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 368–370.
131 Uo., 369–370.
132 Stadler 2006, 107–118.
133 Révész 2006a, 189–210.

lati módszerekben járatlan és tájékozatlan régész vagy történész a rendelkezésre álló mérési eredmények közül azt választja ki és használja, amely számára (illetve hipotézisei számára) a legmegfelelőbb. Ily módon a hamis bizonyosság látszatára építheti munkáját. Választ kell találni arra a kérdésre, hogy az ugyanazon mintából két különböző laborban végzett mérések eredményei miért térnek el annyira egymástól. S végezetül azt sem szabad elfelejteni, hogy a radiokarbon mérési eredmények rendszeresen megengednek olyan, több évtizednyi vagy évszázadnyi időintervallumot is a lelet földbe kerülésének lehetséges időpontjaként, amikor arra történeti, régészeti vagy numizmatikai indokok alapján semmiképpen nem kerülhetett sor.

Az eddigi mérések eredményeit összegezve megállapíthatjuk, hogy azok nagymértékben alátámasztják a Lőrincy Gábor és munkatársai által korábban megfogalmazott megfigyeléseket. Figyelembe véve azt, hogy a kormeghatározás pontossága a mérések által megadott intervallum egészére vonatkozik, abból az érmés sírok esetében csak az érme verése előtti időszak zárható ki teljes bizonyossággal. Ugyancsak az érmés sírok adatait áttekintve nyilvánvaló, hogy a radiokarbon-vizsgálat tendenciaszerűen fiatalít. Az érmék verési ideje többnyire az 1 sigmás intervallumnak az elejére esik, sőt olykor meg is előzi azt (Orosháza-Görbics tanya 3. sír, Szegvár-Oromdűlő 289. sír). E tény, valamint az a megfigyelés, hogy a radiokarbon-vizsgálat az érmés sírok keltezésénél az érme verési időpontját megelőző időszakot is rendszeresen megenged, mint a földbe kerülés lehetséges időpontját, a vizsgálat alapvető módszertani problémaira hívja fel a figyelmet. Ugyanennyire problematikus az is, hogy a különböző laboratóriumokban végzett vizsgálatok eredményei jelentős mértékben, olykor alapvetően eltérnek egymástól. Ennek legszemléletesebb példája a kiskundorozsmai lelet, amely zárópénzként II. Lothár itáliai király 947–950 között vert érméit tartalmazza. Ily módon a debreceni laborban mért 1 sigmás eredmény (799–888) teljes mértékben használhatatlan, s a 2 sigmás eredmény (774–955) is csak egy rendkívül szűk, maximum 10 éves időtartamot ad meg a temetés lehetséges időpontjaként. Ehhez képest jóval reálisabbnak tűnnek a bécsi labornak az előzőektől igen jelentős mértékben eltérő mérései (1 sigma: 895–925 [27,1%], 935–985 [41,1%], 2 sigma: 880–1020).

Újabban napvilágot láttak a kiskundorozsma-hosszúháti temető 595. sírjának radiokarbon-vizsgálatai is, s ennek kapcsán a közlemény szerzői vitába szálltak a C14-es eredmények értékelése tekintetében óvatosságra intő véleményekkel.[134] A magam részéről ennek ellenére továbbra is csak óvatos optimizmussal tekintek azok felhasználhatóságára, s aligha valamiféle konzervatív, az új módszereket elutasító szemléletmód okán. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, egyelőre a radiokarbon-vizsgálatok sem nyújtanak áttörést a honfoglalás kori leletanyag abszolút időrendjének kidolgozásában. Mindez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy a jövőben mellőzni kell a természettudományos vizsgálatokat e problematika kutatása során. Éppen ellenkezőleg: meggyőződésem szerint ugyanis hosszú távon e vizsgálatok finomítása fog elvezetni számos, ma még megoldhatatlanak tűnő probléma tisztázásához. Addig azonban mértéktartóan kell kezelni a különböző laboratóriumokból kapott vizsgálati értékeket.[135]

A 10–11. századi sírok leletanyagának keltezésében elért eredményeket és módszereket áttekintve

134 Lőrinczy–Türk 2011, 23–25. A két kutató úgy véli, hogy „a hazai honfoglalás kori kutatás... talán túl hamar tört pálcát a módszer felett", Lőrinczy–Türk 2011, 24. A módszer felett senki nem tört pálcát, magam sem, jóllehet az idézett helyen az én munkáimra hivatkoznak (Révész 1998, 527; Révész 2006b, 32.) Lőrinczy és Türk itt (a hivatkozást bizonyára feledékenységből mellőzve) valójában a saját régebbi megállapításaival polemizál (Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 368–370.), korábbi higgadt és óvatos érvelésükre idézett munkámban egyébként valóban egyetértőleg hivatkoztam. Nem tudok továbbá egyetérteni azon megállapításukkal sem, mely szerint „az érmével keltezett sírok esetében annak oka, hogy a zárópénz verési ideje esetleg nem esik az 1. sigma cal. intervallumba ... elméletileg talán abban rejlik, hogy azoknál a radiokarbon keltezéssel vizsgált 10. századi síroknál, ahol ez a jelenség előáll, ott az érme verése, illetve sírba kerülése között eltelt idő kisebb, mint magának a mérési módszernek a standard hibahatára (± 30–35 év)." – Ahhoz, hogy ezzel valós lehetőségként számoljunk, részletekbe menően cáfolniuk kellene a Kovács László által az érmék kibocsátása, használata és sírba kerülése tekintetében megállapított jóval tágabb (s e dolgozat korábbi részében részletesen bemutatott) időtartamot, a két megállapítás ugyanis jelen formájában nem egyeztethető össze.

135 Ld. ehhez Molnár Mihály (MTA ATOMKI, Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratórium) előadásának rezüméjét: Sötét idők túlélői. Debrecen, 2014. február 5–7. Programfüzet 19–20: „A fenti 'abszolút' radiokarbonos keltezési módszer pontosságát azonban néhány körülmény erősen korlátozza: egyrészt a C14 izotóp felezési idejét csak bizonyos hibával ismerjük (± 40 év), másrészt a múltban nem egészen volt állandó a természetes C14 szint, harmadrészt pedig az egy időben élő egyedek C14 szintje sem egészen egyforma, még életükben sem, kissé függ a táplálkozási szokásoktól, a földrajzi környezettől, s egyéb tényezőktől is." Molnár előadásában arra is felhívta a figyelmet, hogy sajnálatos módon éppen a 10. század esetében e tényezők miatt nem számolhatunk olyan pontos eredményekkel, mint azt azt megelőző vagy követő időszakokban.

megállapíthatjuk, hogy a kétségtelen előrelépés ellenére számos területen további alapkutatásokat kell végeznünk. A tipokronológiai részletvizsgálatok számos tárgytípus esetében (például a zablák, fülesgombok, kések, csiholók, az ezredforduló évtizedeitől gyakorivá váló gyűrűtípusok) még el sem kezdődtek. Más tárgytípusokat (tarsolylemezek, hajfonatkorongok, övveretek, ruhadíszek, pödrött és S végű karikaékszerek, kengyelek, nyílhegyek, nyíltartó tegezek, kar- és nyakperecek) egy-egy változatuk vagy bizonyos jellegzetességeik tekintetében elemeztek ugyan, de átfogó felgyűjtésük és értékelésük hiányzik, a korábbi eredmények pedig kiegészítésre, pontosításra és felülvizsgálatra várnak. Naprakésznek tekinthetők ugyanakkor a numizmatikai kutatások. Az ismertetett hiányosságok felszámolása után válik majd valós lehetőséggé az analógiákkal, illetve a lelethorizontokkal történő pontosabb keltezés. Ezt támasztják alá azon próbálkozások vitatható eredményei, amelyek során Mesterházy Károly és M. Schulze-Dörrlamm kísérelte meg a 10. századi leletanyag hordozóinak generációit, illetve horizontjait elkülöníteni egymástól.

A 10–11. századi sírleletek értékelése során a szeriációs kísérletek eddig nem hoztak értékelhető eredményeket.[136] Meglepő módon alig történt kísérlet a régészeti statisztika alkalmazására, pedig egyes tárgytípusok vagy jelenségek előfordulásának vagy hiányának aránya komoly tanulságokat hordozhat.[137]

Nyilvánvaló, hogy a természettudományos vizsgálati módszerek fejlődésével a régészeti leletanyag kutatása során kinyerhető információmennyiség aránya folyamatosan növekszik. Az anyagszerkezet és az anyagösszetétel elemzése, a radiokarbon keltezési lehetőségek folyamatos finomítása révén lehetőség kínálkozik az abszolút kronológia értékeinek pontosítására. E költségigényes vizsgálatok azonban az általunk áttekintett korszak vonatkozásában még csak a kezdeti lépéseknél tartanak. A hagyományos régészeti elemzéseket semmiképpen nem helyettesíthetik, főleg pedig nem válthatják ki azokat. Kitűnő példával szolgálhat erre a gnadendorfi sír esete. Hasonló részletességű, a ma rendelkezésre álló teljes vizsgálati skála felhasználásával készített elemzés korábban még egyetlen honfoglalás kori sírról sem készült.[138] A számos részeredmény ellenére sem született azonban megnyugtató válasz arra a kérdésre, hogy a sír mikor került a földbe. A hagyományos régészeti, numizmatikai és történeti elemzés és a radiokarbon vizsgálati eredmények között fennálló egy évszázados eltérést nem sikerült feloldani.

Meggyőződésem szerint a kutatás akkor jár el helyesen, ha a rendelkezésre álló valamennyi lehetőséget alkalmazza és azok eredményeit kellő mértéktartással összeveti. Valós veszélyként jelentkezik ugyanis az a tendencia, hogy egy-egy kutató a felsorolt elemek valamelyikét összefüggéseiből kiragadva abszolutizálja. Ez a veszély főként az (egyébként folyamatosan fejlődő és finomodó) természettudományos vizsgálatok esetében jelentkezik, az objektivitás látszatával kecsegtetve az óvatlan felhasználót. A közelmúlt elméleti vitái során jogos kritikával illették a korszak kutatásában korábban előszeretettel alkalmazott kevert vagy vegyes érvelés módszerét, melynek során a bizonytalan, nehezen értelmezhető régészeti jelenségek magyarázatát a hasonlóképpen bizonytalan történeti, néprajzi vagy embertani adatokkal (sőt sok esetben adatként kezelt hipotézisekkel!) próbálták megoldani. A kevert érvelést csak egy igen vékony határvonal választja el attól az egyébként helyes és követendő metódustól, amelynek során a társtudományok eredményeit figyelemmel kísérjük, s a magunk régészeti eredményeivel összevetjük. Hasonló módszertani zsákutcába vezetne azonban, ha a korábbiakat a még csak fejlesztés alatt álló radiokarbon-, anyagvizsgálati vagy archaeogenetikai eredményekkel próbálnánk meg helyettesíteni, ezzel ugyanis csak a vegyes érvelés egy „modern" változatát alkalmaznánk. E veszélyre konkrét példákkal a következő fejezetben térek ki.

136 Langó 2007, 217–221, további irodalommal.

137 Révész 2008, 454. E szempontból fontos Győr-Moson megye 10–11. századi temetőinek leletösszetételét is tanulmányozni, ld. Horváth 2012a. A vizsgált 50 lelőhelynek mindössze 36 sírjában találtak S végű karikaékszereket, összesen 116 db-ot, s ezek sem keltezhetők a 10. század közepénél korábbra. Lelőhelyenként általában 1–4 sír tartalmazta ezt az ékszertípust, kivéve Oroszvárt, ahonnan 24 sírból ismert. Ez az arány nem tér el a Kárpát-medence más területein tapasztaltaktól. Hasonló a helyzet a nyakperecek (11 lelőhelyről 22 db) és az állatfejes karperecek (6 db) esetében is. Ezek az adatok arra intenek bennünket, hogy újra kell gondolnunk a 10. század második felétől fellépő és általánossá váló ékszertípusok elterjedésének kérdéskörét. Jelenleg nem látom ugyanis régészetileg alátámaszthatónak azt a korábbi feltevést, mely szerint az S végű karikaékszerek legkorábban a Kárpát-medence nyugati területein jelentek volna meg, s onnan terjedtek el keleti irányba, ld. erre Mesterházy 1965, 95–113.

138 Daim–Lauermann 2006.

3. A sírok

3.1. Forrásadottságok, módszertani kérdések

Síregyüttes fogalmán mindazon tárgyak, emberi és állatcsontok, valamint a temetéshez kapcsolódó tevékenységek összességét értem, amelyeket régészeti módszerekkel meg lehet figyelni.[139] A síregyüttes forrásértékét alapvetően befolyásolja az a tény, hogy mindez szakszerűen végzett és dokumentált ásatáson került-e elő.[140] Ha e szigorú kritériumokat nézzük, azt tapasztaljuk, hogy teljes értékű forrásnak (néhány ritka kivételtől eltekintve) csak az elmúlt 40–60 év modern, korszerűen dokumentált feltárásai során napvilágra került síregyüttesek egy részét tekinthetjük. A 10–11. századi hagyaték kutatásának első bő évszázadában a tagadhatatlanul jó szándékú, ügybuzgó, sőt saját koruk tudományos színvonalán dolgozó régészek és lelkes amatőrök gyakran ma már alapvetőnek számító információkat (például a sírgödör formája, méretei, tájolása, a csontváz helyzete, a tárgyak elhelyezkedése stb.) sem rögzítettek. Ritka kivételektől eltekintve, nem kerültek múzeumba az embercsontok, a lovas temetkezések maradványai, sőt az ételmellékletként szereplő állatcsontok sem (utóbbiak szerepét, jelenlétét gyakran fel sem ismerték, például Tiszabezdéd esetében). A 19. század végén, 20. század első felében végzett feltárások helyszínén végzett hitelesítő ásatásokon szerzett személyes tapasztalataim alapján például az egyébként kiváló Jósa András a tuzséri temető sírjaiban az antropológiai anyag mellett szép számban hagyott tárgyakat is,[141] s hasonlót tapasztaltunk Fettich Nándor kenézlői ásatása esetében is.[142] Hogy nem pusztán véletlenekről van szó, azt kitűnően alátámasztják Bálint Csanád hasonló gádorosi (teljes csontveretes nyereg maradt a Csallány Gábor által kiásott sír végében)[143] vagy Langó Péter és Türk Attila szentes-derekegyházi megfigyelései.[144] A példákat hosszan lehetne sorolni, azonban az eddigiekből is nyilvánvaló: a jelenleg rendelkezésünkre álló forrásanyag tetemes része nem tekinthető teljesnek, s csak nagyfokú óvatossággal lehet azt felhasználni alapvető fontosságú témák (például temetkezési szokások, tárgyegyüttesek összetétele stb.) felgyűjtéséhez és értékeléséhez. Ha ezt nem vesszük figyelembe, óhatatlanul hibás végeredményre juthatunk.

Ugyancsak nem elhanyagolható, ennek ellenére mégis gyakran figyelmen kívül hagyott szempont az is, hogy az általunk feltárható és megfigyelhető síregyüttes messze nem azonos azzal, amely és ahogyan 1000–1100 évvel ezelőtt a földbe került.[145] A Kárpát-medence talajviszonyai miatt a sírokba hajdan (bármilyen indokkal)[146] bekerült tárgyak túlnyomó többsége szerves anyagból lévén elpusztult, a temetéshez kapcsolódó rítusok, tevékenységek tetemes része pedig régészeti módszerekkel nem figyelhető meg, hiszen azok ugyancsak nem hagytak maradandó nyomot. Kitűnően illusztrálja ezt egy Tomka Péter által idézett, Karjalainen által 1902-ben felvett szurgut-i osztják temetési inventár, melynek 32 tételéből szerencsés esetben is alig 6–8 tartalmazott maradandó anyagot.[147] Nincs okunk azt feltételezni, hogy ez a honfoglalás kori sírok esetében másként lett volna. Ugyancsak Tomka 35 tételben foglalta össze (az avar temetőkre vonatkozóan, de a 10–11. századi sírokra is alkalmazható módon) a temetkezési szokások jellegzetességeit, s még e látszólag tekintélyes szám is eltörpül az etnográfia által megfigyelhető jelenségek száma mellett.[148]

E problémát nyilván érzékelték elődeink már a modern kutatások kezdő lépései során is. Ebben rejlik a magyarázata annak, hogy a régészeti jelenségek (így a síregyüttesek, temetkezési szokások) vizsgálata a 19. század végétől nagyon erősen összekapcsolódott a néprajzzal, gyakorlatilag e tudományág adataival és módszereivel próbálták meg kitölteni a régészeti leletanyag hiátusait.[149] Pósta Béla már egyenesen „paleoetnográfiáról" írt,[150] Móra Ferenc pedig megfogalmazta klasszikussá vált tézisét, mely szerint a régészet megkövült néprajz, a néprajz élő régészet.[151] A nagy elődök nyomdokaiba lépve jutott el László Gyula arra a megállapításra, hogy a temető nem más, mint a halott falu, a sír pedig az elhunyt ruházatával, ékszereivel, a mellé helyezett fegyverekkel, használati eszközökkel az e világi élet tükörképeként jelzi annak a családban,

139 A síregyüttesek értékeléséhez alapvető: Härke 1997, 19–27; Jensen–Nielsen 1997, 29–61.
140 Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963, 41–90.
141 Révész 2000, 7–32.
142 Révész 1996b, 150–157.
143 Bálint 1974, 17–44.
144 Langó–Türk 2003, 1–20.
145 Härke 1997, 22–23; Bollók 2012b, 107–137.
146 Härke 2003, 107–126.
147 Tomka 1992, 66.
148 Uo., 67; Kunt 1987; Balassa 1989.
149 Kitűnő kutatástörténeti áttekintést ad: Tomka 1992, 65–66, további irodalommal.
150 Posta 1903, 153–157.
151 Móra 1932, 54.

társadalomban elfoglalt helyét, rangját.[152] Ez a néprajzi példákkal alátámasztott hipotézis lett a kiindulópontja a társadalom egészére érvényesnek gondolt nagycsalád-modell kidolgozásának.[153] E kérdésre részletesebben majd a temetők szerkezetét tárgyaló fejezetben térek ki, e helyütt most csak annak az egyes sírokra lebontott tanulságaival foglalkozom. László Gyula az általa elemzésre kiválasztott temetők tanulmányozása során arra az eredményre jutott, hogy a központi helyet mindig a leggazdagabb férfisír (véleménye szerint a nagycsalád feje) foglalta el, s tőle távolodva a fokozatosan szerényebbé váló mellékletek egyben egyre alacsonyabb rangú férfiakat és nőket jeleztek.[154] E téren fontos szerepet tulajdonított a halottak mellé helyezett nyilak egyre csökkenő számának.[155] Ez utóbbi feltevését később Dienes István elvetette, s inkább a hitvilággal kapcsolatos szerepet tulajdonított azoknak.[156] Az újabb ásatások eredményei nyomán ugyan világossá vált, hogy a nyílcsúcsoknak nincs rangjelző szerepe,[157] maga az a jelenség, hogy a 10. századi sírokba soha nem került nyilakkal teli tegez, továbbra is megoldatlan maradt. E részletkérdéstől eltekintve, a magyarországi régészeti kutatásban elterjedt, s napjainkban is általánosan gyakorolt az a módszer, mely kizárólag a maradandó anyagból készült sírmellékletek alapján következtet az elhunyt hajdani társadalmi helyzetére. Ez az eljárás azonban számos módszertani problémát hordoz, amelyek elméleti tisztázása még várat magára. Különösen annak a fényében, hogy más (német, angolszász) régészeti iskolák egyértelműen elvetik azt a nézetet, mely szerint a temetkezések az élet tükörképei lennének.[158]

Mielőtt azonban e kérdéskörre részletesebben kitérnék, fontosnak tartom, hogy érintsek egy ezzel szorosan összefüggő, az utóbbi két és fél évtizedben mind gyakrabban felmerülő problémakört.

Az 1989 utáni magyarországi kutatásban többen kerestek választ arra a kérdésre: mi az oka annak, hogy a Kárpát-medence kora középkorának kutatása (s különösen a magyar honfoglalás és államalapítás korának kutatása) nem keltette fel a szélesebb nemzetközi tudós közvélemény érdeklődését, s lényegében magyar belüggyé vált? Ettől elválaszthatatlan az a probléma is, hogy nem történt meg fontos elméleti, módszertani kérdések tisztázása és kidolgozása, a német és angolszász kutatás ilyen irányú törekvései lényegében visszhangtalanok maradtak.[159] A feltett kérdésre adott válaszok (nyelvi korlátok, a magyar szellemi-kulturális életet átható megkésettség-tudat, 1945 után a marxista ideológia kötöttségei, ezzel összefüggésben a nyugati szakirodalomhoz való hozzáférés korlátai, valamint az elméleti kérdésektől való tartózkodás, provincializmus, tekintélyelvű és hierarchizált kulturális közélet, nemzeti-védekező alapállás stb.) természetesen sok igazságot rejtenek magukban.[160] Az idézett összefoglalások közös vonása, hogy a honfoglalás kor kutatásában 1945 után egyeduralkodónak tekintik a László-iskolát, annak minden pozitívumával és szemléletbeli-módszertani hiányosságával együtt.[161] „Különutasként" legfeljebb Szőke Béla valóban korszakalkotó művét tekintik,[162] melynek eredményei legalább részben beépültek a László-tanítványok munkáiba. A valóság azonban ennél árnyaltabb. László Gyula kutatói módszerét teljes egészében egyetlen tanítványa sem követte, még a sok tekintetben az ő nyomdokain haladó Dienes István sem. A korszak kutatásában viszont már legalább az 1950-es évektől színre léptek azok a szakemberek, akik a fentiektől gyakran alapvetően eltérő megközelítési módokat alkalmaztak, melyek módszertanilag semmiben sem maradtak el a korabeli modern kutatási módszerektől. Ezen irányzat képviselői alapvetően az 1950-es években szervezett leletkataszter-munkacsoportból kerültek ki. Fehér Géza az egyes temetőtípusok értelmezésének kísérleteivel,[163] Szőke Béla pedig (a köznépi leletanyag felismerésén túl) a mikroregionális vizsgálatok módszertanának megteremtésével[164] alapvetően új kutatási

152 László 1944, 221, 496–497; László 1950, 137–142.
153 László 1944.
154 Uo., 126–165.
155 Uo., 132.
156 Dienes 1957, 29–31.
157 Révész 1996a, 168–169.
158 „Burials are not 'mirrors of life': if anything, they are a 'hall mirrors of life' (*Zerrspiegel des Lebens*) providing distorted reflections of the past. The greatest challenge for burial archaeology is to identify in each case the degree of distortion, as well as to attempt to infer the reasons for the distortion." Härke 1997, 25.
159 Laszlovszky–Siklódi 1991, 272–298. Lényegében elmélet nélküli régészetnek nevezte a magyar kutatást.
160 Részletes kutatástörténeti áttekintéssel és a vonatkozó irodalommal: Bálint 2004; Langó 2007; Bollók 2012b. (PhD-disszertáció kézirata, melyet a Szerző szíves hozzájárulásával használhattam, amiért ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni.)
161 László Gyulának a korszak régészeti kutatására gyakorolt hatásáról: Mesterházy 1993b, 270–285; Fodor 2001, 150–270; Langó 2007, 117–132; Bollók 2012b, 65–77.
162 Szőke 1962.
163 Fehér 1953, 92–94; Fehér 1957a, 269–318; Fehér 1957b, 7–58.
164 Szőke 1954, 119–137.

irányt képviselt. Nemeskéri János és Acsádi György lefektette a korszak temetői történeti demográfiai kutatásának módszertani alapjait.[165] A tipokronológiát tárgyaló fejezetben már szót ejtettünk Kralovánszky Alán ez irányú tevékenységéről,[166] a későbbiekben pedig munkatársaival (Éry Kinga, Nemeskéri János) a sírok, temetők forrásértékének kritériumairól, paleoszociográfiai és paleodemográfiai elemzéseinek lehetőségeiről alapvetően új szempontokat vetett fel, illetve vezetett be.[167] Lényegében az általuk bevezetett módszert alkalmazta Bakay Kornél az Ipoly menti temetők elemzése során.[168] Részletes vizsgálat alá került a temetők fekvése, a temetkezési szokások (tájolás, sírok előkészítése, halottak sírba helyezése, rituális szokások), típusokra osztva a sírmellékletek (I. fegyver, lószerszám, munkaeszköz, II. ékszer és viseleti tárgy, III. rituális mellékletek, IV. érme), mindez kiegészült a paleodemográfiai, paleoszerológiai, antropológiai értékeléssel, illetve az időrendre vonatkozó megfigyelésekkel. Vele párhuzamosan az akkor lehetséges vizsgálati módszerek teljes arzenáljának bevetésével készítette el Szabó János Győző Sarud-Báb kora Árpád-kori telep és Újlőrincfalva-Magyarad temető lelőhelyek együttesének monografikus igényű, de a vidéki kutató korlátozott publikálási lehetőségei miatt négy tanulmányra szétszabdalt modern feldolgozását.[169] Ugyancsak új irányba indult el franciaországi tanulmányútja során szerzett tapasztalatai birtokában már az 1960-as évek végétől Bálint Csanád,[170] aki nézeteit rövidesen kandidátusi értekezésében összegezte.[171] Az 1970-es évektől nagy lendületet kapott tipokronológiai kutatásokat (Mesterházy Károly, Kovács László, Kiss Attila) az előzőekben már részletesen bemutattam.

Kétségtelen, hogy e törekvések különböző okok miatt[172] nem álltak össze egy karakterisztikus, iskolának vagy kutatói műhelynek tekinthető vonulattá. Ez azonban nem indok arra, hogy munkálkodásukat nemlétezőnek tekintsék, s a kutatástörténeti összefoglalókban az általuk képviselt irányzatok (Szőke Béla és Fehér Géza kivételével) említés nélkül maradjanak.[173] Az összkép ugyanis azzal válik teljessé, ha nemcsak a kétségtelenül domináns régészeti néprajz (László-iskola) erényeit és hiányosságait vesszük számba, vetjük össze a modern nemzetközi kutatási irányzatokkal, hanem a más irányú, kétségtelenül progresszív kutatói törekvéseket is.

3.2. A síregyüttes és a társadalmi státusz kérdése

E kérdés vizsgálatához kiindulópontként érdemes megfontolni Heiko Steuer[174] és Sebastian Brather figyelmeztetését, mely szerint jogi kategóriák (s idetartozik a társadalmi státusz is) pusztán a régészet eszközeivel csak nehezen, s rendkívüli körültekintéssel vizsgálhatók.[175]

E képet tovább árnyalja, hogy vitatott az is: a sírokban talált leletanyag milyen mértékben tükrözi az elhunyt társadalmi helyzetét? Heinrich Härke e tekintetben a sírmellékleteknek több csoportját különítette el.[176] Az eltemetett egyén társadalmi státuszát jelezhetik a méltóságjelvények, a személyes tulajdonában lévő tárgyak és használati eszközök, a vagyonát reprezentáló javak, a temetést végzők által a halottnak juttatott ajándékok, valamint az életének valamely jelentős eseményét szimbolizáló tárgyak. A hátramaradottaknak a halottól való védekezését szolgálhatják azok az eszközök, amelyekkel annak visszatérését szerették volna megakadályozni (éles, hegyes tárgyak). Sírba kerülhettek a halottal érintkezésbe került s ily módon

165 Nemeskéri–Acsádi 1952, 134–147.

166 Kralovánszky 1957, 175–186; Kralovánszky 1959a, 76–82, Kralovánszky 1959b, 327–361.

167 Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963, 41–90, 69–89; Éry 1968, 93–147; Kralovánszky 1971, 75–116.

168 Bakay 1978.

169 Szabó 1974, 21–73; Szabó 1975, 19–68; Szabó 1976, 1–89; Szabó 1980, 45–136.

170 Bálint 1968, 47–89.

171 Az 1975-ben elkészült disszertáció nyomtatásban csak 16 év elteltével jelent meg: Bálint 1991.

172 Fehér Géza és Szőke Béla téziseik közrebocsátása után rövidesen elhunytak, Bakay Kornél idézett művének László Gyula kutatási módszereit bíráló passzusai miatt a szakmai közélet peremére szorult, Szabó János Győzőnek sohasem adatott meg, hogy kitörhessen vidéki elszigeteltségéből, Kralovánszky Alán és Éry Kinga nem emelkedtek a korszak vezető kutatói közé, utóbbinak inkább antropológiai munkásságát szokás idézni.

173 Mesterházy 1993b; Langó 2007; Bollók 2012b.

174 Steuer 1979, 612.

175 Brather 2006, 25: „A sírok alapján a régészet képes egyértelmű »vagyoni különbségek« és »minőségi csoportok« leírására. Mindazonáltal az így kiderített csoportosulások nem feltétlenül felelnek meg közvetlenül az egykori státus-csoportoknak, hiszen az utóbbiak esetében nem statikus elhatárolódásokról van szó, ráadásul ezek más társdalmi csoportosulásokkal is versengtek. Előfordulhatott, hogy egyesek, ami a származásukat illeti, még meghatározott élcsoporthoz tartoztak, noha a megfelelő reprezentációt már nem engedhették meg maguknak. A »középrétegből« nem kevesen »törtek fel«, s fényűzés dolgában felül is múlták az elitcsoportok tagjait, ám »formálisan« nem tartoztak az adott élcsoporthoz."

176 Härke 2003, 107–126.

tisztátalanná vált tárgyak, illetve azok a dolgok, amelyek segítségével a túlvilágon vagy az oda vezető úton a jólétét szerették volna biztosítani (ételadomány, obulusok). A hozzátartozók számára megkönnyítette a felejtést, enyhítette gyászukat a halottra emlékeztető személyes tárgyak elhantolása is. Härke precízen kidolgozott kategóriái azonban az adott sírt feltáró és a mellékleteket értelmezni próbáló régész számára (minden valóságtartalmuk mellett) kevés segítséget nyújtanak. Az egyes sírmellékletek ugyanis több kategóriába besorolhatók. Egy szablya például jelezhette az elhunyt katonai rangját, ugyanakkor lehetett személyes tulajdona, rá emlékeztető vagy életének egy jelentős eseményét szimbolizáló tárgy vagy a másvilágra adott felszerelés része, s akár mindezek együttese is. Mivel nem ismerjük a temetést végzők szándékát, így az adott fegyvernek a síregyüttesben betöltött szerepét sem tudjuk pontosan meghatározni.

Tagadhatatlan annak a felismerésnek a jelentősége, mely szerint a temetést végző család a szertartással a temetésen részt vevő közösség tagjai felé is reprezentálni kívánta saját gazdagságát és jelentőségét.[177] A sírba helyezett tárgyak mennyiségén és minőségén kívül ez többféle módon is megnyilvánulhatott. Ilyen lehet például a halotti tor során felszolgált étel-ital mennyisége és minősége, valamint a sírépítmény létrehozására fordított munka mennyisége.[178] E fontos szempontok azonban a Kárpát-medence 10–11. századi sírjainak értékelésében csak kevés szerepet kaphatnak. Ami a sírépítményeket illeti, a koporsókra utaló maradványokon kívül fából épített sírkamráknak nincs nyoma, maradandó anyagból építetteknek még kevésbé. Egyedül a kő- vagy téglakeretes temetkezéseket említhetnénk, amelyek esetében felmerült az etnikai elkülönítés lehetősége.[179] Maguk a sírgödrök is csekély változatosságot mutatnak e szempontból. 60–140 cm körüli mélységük és kiugró szélsőségeket nélkülöző méreteik számottevő különbségek dokumentálására nem elegendőek. Újabban ismét felmerült ugyan a halmokba vagy halmok alá történt temetkezések lehetősége, a rendelkezésünkre álló csekély számú adat azonban e tekintetben sem teszi lehetővé átfogó következtetések megfogalmazását. A sírgödrök kialakítására vonatkozó részletesebb megfigyelések a jövőben talán árnyaltabb megközelítésre adnak lehetőséget arról a kulturális környezetről, amelyből a magyarok a Kárpát-medencébe érkeztek, s amelyet új hazájukban találtak.[180]

Hasonló a helyzet az ételmellékletek és az állatáldozatok terén is. Ha előfordulnak is ilyenek, sírónként (ritka kivételtől eltekintve) csak egy-egy edényt vagy egy-egy húsételre utaló csontot találunk. Nyoma sincs a más korszakokban megfigyelt (akár nagyobb számú) áldozati állatnak, a többnyire juh-, szarvasmarha-, ritkábban sertés- vagy szárnyascsontok áldozati ajándékként, túlvilági útravalóként értékelhetők, s aligha tájékoztatnak a halotti toron elfogyasztott étel mennyiségéről. Azt ugyanis nem tudjuk, hogy az elhunyt mellé tett húsdarab a tor alkalmával levágott állatból származik-e vagy a temetést végző család sózással, füstöléssel, szárítással tartósított élelmiszer-tartalékából. A gnadendorfi lelet kapcsán megkérdőjelezhetővé vált az a korábbi toposz is, mely szerint a nyúzott lovas temetkezések alkalmával az állat sírba nem került részeit a halotti toron elfogyasztották.[181]

A sírokban nyugvók társadalmi helyzetének megítélését nehezíti az is, hogy felmerült: az elhunytat nem az életében használt ruházatban és felszereléssel bocsátották túlvilági útjára,[182] hanem mindezt a temetés során alkalmilag válogatták össze, akár túl is reprezentálva a valós helyzetet. A legújabb megfogalmazás szerint a sír nem a hajdani valóságot jeleníti meg, hanem a halott, a temetést végzők és a temetésen részt vevők reprezentációs szándékát, illetve elvárásait.[183] E kérdés még további vizsgálatokat igényel. Munkahipotézisként egyelőre fenntartom azon korábbi véleményemet, mely szerint kifejezetten a sír számára készült tárgy csak igen kevés van a honfoglalás kori leletek között, beleértve a ruházatra varrt nemesfém szalagokat és préselt rozettákat is.[184] Az elhunyt számára a teme-

177 Christlein 1973, 147–180; Härke 1997, 20.

178 Tainter 1975, 1–15; Gebühr 1970, 93–116.

179 Gáll 2013, 602–606, további irodalommal.

180 E kérdésekről a korábbi kutatástörténet összefoglalásával: Türk 2009, 87–110.

181 Révész 2006c, 138–141.

182 Az erre vonatkozó nézetek rövid összefoglalását: Révész 1996a, 96–97.

183 Härke 1997, 22–23; Bollók 2012b, 117–128.

184 Bollók 2012b, 122–123. A szerző kételkedik abban, hogy e vékony rozetták a tényleges viselet kellékei lettek volna. A magam érveit e mellett már felsorakoztattam. (Révész 2001, 25–27.) A hasonlóan vékony népvándorlás kori díszítményeken kívül szabadjon e helyütt a balotaszállási *kun* női sír rozettáira utalnom, melyek középkori divatja éppen a bizánci kultúrkörbe vezethető vissza, ezt a 11–14. századi bizánci és orosz díszruhák éppen úgy tanúsítják, mint számos balkáni temető leletei: Hatházi 2005, 46–48, 77–82, 96–99, 124–132. (A viseleti példák gazdag és rendkívül sokrétű felsorakoztatásával.) Mindezek ismeretében az e tárgyak „viselhetőségéről" való további vitát okafogyottnak tartom.

tés alkalmával összeválogatott, s annak élete során korábban együtt sohasem viselt ruhadarabok, ékszerek és méltóságjelvények előfordulásának lehetősége ugyan nem ellenőrizhető, de nincs is akkora jelentősége, mint amelyet e feltevés közreadója annak tulajdonít.[185] Még ha ily módon jártak el, ezt akkor is csak bizonyos keretek között tehették: a ruhadarabokat nyilván az elhunyt, de legalábbis családja ruhatárából válogathatták ki. Ennek következtében aligha temettek el valakit például csüngőtagos veretekkel felszerelt kaftánban, ha sem ő maga, sem családtagjai ilyeneket soha nem használtak, hiszen akkor nem is nyílt volna módjuk azt a rendelkezésre álló készletből kiválasztani. Márpedig 170 év régészeti kutatása után nyilvánvaló, hogy a 10. században igenis megvoltak azok a jellegzetes viseleti csoportok a magyarság körében (például rozettás lószerszámvereteket használók, valamint a csüngőtagos ruhadíszeket használók), amelyek egymással soha nem keverednek. Teljesen életszerűtlennek tartom azt feltételezni, hogy valakinek a viselete éppen a ravatalán változott volna meg gyökeresen.

Hasonlóképpen látom a gazdag mellékletű férfiak megítélésének a kérdését is. E tekintetben legélesebben Marosi Ernő fejtette ki a véleményét,[186] amelyhez egyetértőleg csatlakozott Bollók Ádám is,[187] felvetését alátámasztó példaként az arany- vagy aranyozott ezüstveretes szablyákat és íjtegezeket felhozva.[188] Magam e kérdést alapvetően másként ítélem meg. Az említett leleteket kézbe véve, már a felületes szemlélő számára is azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy szinte valamennyi kopott, sérült, javított példány,[189] s legalább Fettich Nándor vizsgálatai óta tudjuk, hogy ugyanez mondható el a földbe sohasem került bécsi szablyáról és a Prágában őrzött, Szent Istvánnak tulajdonított kardról is.[190] E sérülések aligha díszszemlék során keletkeztek, még kevésbé a ravatalon. Mindezek mellett a nemesfém szerelékes fegyverek és díszruhák *harctéri* használatára vonatkozóan rendelkezünk régészeti és írott forrással alátámasztott adattal is. A kétségkívül a magyar szállásterületen kívül elhelyezkedő alsóausztriai Gnadendorfban talált ifjú sírjából ugyanis előkerült egy nemesfém szerelékes szablya, annak bizonyságaként, hogy a hadra kelt sereg vezetői vittek magukkal ilyen fegyvert.[191] S hogy a díszes ruházatot és felszerelést csata közben is viselték, annak bizonyságaként idézzük fel a vesztes Lech-mezei ütközet (955) után történteket: Eberhard, Ebersberg vár birtokosa „elvévén a javát az aranyláncoknak, amelyek a nyak díszéül szolgálnak, és a ruhák alján lévő csengőknek, amelyek arany csengettyűk, s három font aranyat kehely készítésére, ezüst keresztet, amely a király pajzsára volt erősítve, és más ezüst holmit egyházi díszek céljára adott."[192] A csata után elfogott és kifosztott magyar előkelők aligha a meneküléshez öltöttek díszruhát.

Egészen az egyenruhák és a katonai rangjelzések 17–18. századi megjelenéséig a mindenkori társadalom kisebb-nagyobb rangú vezetőit (beleértve a katonai egységek vezetőit is) ruházatuk, fegyverzetük és felszerelésük anyaga, finomsága és díszítettsége különböztette meg a közemberektől. Ezt természetesen lehetetlen (és teljességgel történelmietlen) lenne megfeleltetni a későbbi katonai rangjelzések szimbólumaival. Tudomásom szerint ilyen törekvés a magyar szakirodalomban nem is lelhető fel, az erre vonatkozó

185 Bollók 2012b, 123.

186 Marosi 1997, 162: „…ha hihetünk az egyes fegyverek, viseletelemek rangjelző szerepéről szóló elméleteknek, uniformisuk – hogy a modern hadsereggel való párhuzamok teljesebbek legyenek – a rangjelzést sem nélkülözte. Szkepszisünk csak erősödik, belegondolván e tábornoki extra-öltözetek harci célszerűségébe. E ponton meginog az a hitünk, amely szerint a temetkezés mindig az evilági élet pontos tükörképe…" A gazdag mellékletű férfisírokról: „…nem annyira azt szemlélteti, … *milyen volt* a honfoglaló előkelők megjelenése, mint inkább azt, *milyennek kívántak látszani* ravatalukon, s feltehetőleg hatalmuk reprezentálásának alkalmai által az életben is." Marosi 1997, 162.

187 Bollók 2012b, 125.

188 „…konkrét példaként a Felső-Tisza-vidék néhány temetkezéséből ismert különösen díszes veretes szablyákra utalnék (Geszteréd, Karos II/42 [a téves hivatkozás alatt a Szerző nyilván a karosi II/52. sírra gondolt – R. L.], Karos III/11, Rakamaz-Strázsadomb, Zemplén), amelyek a harcban éppen olyan kevésbé voltak praktikus darabok, mint a nagyszámú verettel kirakott készenléti íjtartó tegezek. E darabok minden valószínűség szerint díszfegyverek voltak, ellentétben a típus jó néhány díszítetlen vagy alig díszített emlékével, amelyek fizikai jegyeik alapján jóval alkalmasabbnak tűnnek a tényleges harci alkalmazásra. Az pedig kevéssé lehet kétséges, hogy nemcsak egy díszfegyver és egy harci cselekmények során alkalmazott darab funkciója volt alapvetően más, de sírba kerülésük sem feltétlen ugyanarra az okra vezethető vissza." Bollók 2012b, 119.

189 Révész 1996a, 178–185.

190 E két fegyverről összefoglalóan, a korábbi irodalom áttekintésével: Fodor 2000.

191 Révész 2006c, 119–158. A tárgyalt szempontból lényegtelen, hogy e fegyver a fiatalember tulajdonában volt-e, vagy (mint azt magam is felvetettem) eredetileg valamelyik hozzátartozója felszereléséhez tartozott, s csak a temetési szertartás során helyezték mellé. (De még az utóbbi lehetőség is azt jelzi, hogy egy ilyen fegyvert valamilyen okból *meg kellett kapnia*.) Mint ahogy annak sincsen jelentősége, hogy más gazdag sírok esetében az elhunyt tulajdonában volt több díszes fegyver közül is csak egyet-egyet temettek el vele.

192 Kristó 1985, 93.

kritikák erősen sarkítottnak tekinthetők. Az azonban tagadhatatlan, hogy a honfoglalás kori sírokban a maradandó anyagból készült tárgyak bizonyos szabályszerűnek tűnő leletkombinációkat alkotnak, melyek további vizsgálata mindenképpen indokolt.[193] Az is nyilvánvaló, hogy a hitelesen feltárt és dokumentált gazdag mellékletű férfisírokban (Zemplén, Karos II/52., Karos III/11.) nemcsak azonos összetételű tárgyegyüttesek (veretes öv, szablya és lószerszám, esetenként tarsolylemez és készenléti íjtartó tegez is) kerültek elő, hanem a temetési szertartás során azonos rítusokat is követtek (hegyével a koponya felé irányított szablya, a bal vállhoz visszahajtott végű öv).[194] E jelenségek értelmezésén lehet ugyan polemizálni, előfordulásuk tényszerűségén azonban aligha.

Kétségtelen azonban, hogy pusztán a sírokban talált, maradandó anyagból készült tárgyakból az elhunyt rangját, még kevésbé társadalmi jogállását nem lehet teljes pontossággal meghatározni. E ponton jogosan hívta fel a figyelmet Bálint Csanád a „gazdag = vezér, előkelő" séma alkalmazásának veszélyeire.[195] Okfejtése szerint „…tisztázatlan ugyanis a kérdés módszertani oldala: a mellékletek gazdagsága menynyiben jelzi a halott társadalmi helyzetét, s mennyiben tükröz egyedi, egyéni szempontokat (zsákmány, ajándék, a hozzátartozók gyásza)".[196] E felvetés két lényeges módszertani tanulságot hordoz. Egyrészt alapvetően fontos, hogy az adott síregyüttest a maga tágabb leletkörnyezetébe illesztve vizsgáljuk.[197] Éppen ezért valamely, a 10. századi Kárpát-medencében megfigyelt jelenség értelmezése (vagy annak cáfolata) során aligha támaszkodhatunk egy teljesen más földrajzi, etnikai és kulturális közegre vonatkozó adatra.[198] Minden módszertani értékük mellett ezért óvatosan kell bánni a késő vaskori vagy Meroving-kori példákkal dolgozó német kutatás eredményeivel, illetve azok közvetlen átvételével és megfeleltetésével is.

A Bálint Csanád által felvetett másik módszertani probléma a sírleletek értékelése kapcsán a temetés során történt túlreprezentálás lehetőségének a szem előtt tartása. E lehetőséggel kétségkívül számolnunk kell. A 10. század a magyarság történetében a mélyreható társadalmi változások időszaka. Hajdan nagy hatalmú, tekintélyes és gazdag családok és nemzetségek valamilyen okból elveszíthették vagyonukat, míg mások anyagi gyarapodása nem, vagy csak bizonyos fáziskéséssel járhatott társadalmi felemelkedéssel. A belső keletkezésű írott forrásokkal nem rendelkező honfoglalás korban e folyamatokat nem tudjuk pontosan (egyénekre vagy síregyüttesekre lebontva) dokumentálni. Analógiaként azonban felhasználható a sokkal jobb forrásadottságokkal rendelkező s hasonló közegben hasonló társadalmi átrendeződést megélt 13. századi, Magyarországra beköltözött kunok példája. Körükben éppúgy kimutatható az elszegényedő, de társadalmi státuszát legalább külsőségekben mindenáron megőrizni törekvő törzsi-nemzetségi arisztokrácia reprezentáláshoz való ragaszkodása,[199] mint ugyanezen réteg helyzetét megszilárdító, vagy éppen felemelkedő családjainak öntudatos megnyilvánulása.[200] Továbbra is szem előtt kell tartanunk azonban azt a tényt, hogy a 10. századi sírokban talált nemesfém

193 Révész 1991, 87–97.

194 Révész 1996a, 193–206. Idézett helyen mindezt megkíséreltem értelmezni, s mondanivalómat *részletes* indoklással alátámasztani. Nem állítom, hogy feltevéseim minden esetben támadhatatlanok, de érvrendszerem hasonló részletességű kritikáját az elmúlt 18 év során nem fogalmazta meg senki. Egyes, összefüggéseikből kiragadott részletekkel kapcsolatban születtek ugyan ellenvetések, de a többnyire néhány mondatban odavetett, olykor szarkasztikusnak szánt megjegyzések a valódi tudományos vitát nem helyettesíthetik.

195 Bálint 1995, 120–126.

196 Uo., 122.

197 E kritériumnak eleget tett az Üč-Tepe-i sír vizsgálata során: Bálint 1995, 48–152.

198 Bollók Ádám az Ibn Fadlan által a volgai bolgárok földjén megfigyelt előkelő rusz férfi temetési szertartásának felidézésével kísérelte meg a 10. századi Kárpát-medencei temetkezések értékelése kapcsán tett megfigyeléseket kétségbe vonni. Bollók 2012b, 120–121.

199 „Az elszegényedő kun előkelők anyagi problémáinak igen jellemző dokumentumaként közismert Keyran, a Borcsol nemzetség fejének esete, aki IV. Bélától nyert Temes megyei magyar magánbirtokának felét 40 márka értékű arannyal hímzett bíborszövetért, bársonyért és más drágaságokért adta el. Fiai 1288-ban e birtok másik felén is (már csak 15 márkáért) kénytelenek voltak túladni. Más adatok is alátámasztják, hogy a folyamatos 'forráshiánnyal' küszködő kun társadalmi elitnek adománybirtok alig maradt a kezén: a kapott árat felemésztette a folyamatos pénzforrással kellően nem megalapozott főúri életmód, a katonai felszerelés és a kincsgyűjtés, így mind kevesebb fényűzést engedhettek meg maguknak temetkezéseik során is." Hatházi 2005, 40.

200 Hatházi Gábor egykorú forrásokkal alátámasztott adatai szerint a csólyosi előkelő kun férfival veretes öve formájában közel fél ekealj (25 ha) művelt föld haszna került a sírba. Joggal figyelmeztet azonban arra is, hogy „E javak alapján természetesen nem állapítható meg a halott kun úr földekben, állatállományban, függőségbe került szolga kunjaiban, s a hadjáratok során szerzett rabokban, valamint kincsekben őrzött vagyona. Annyi azonban feltétlen kiderül, hogy e javakból miféle, s milyen mennyiségű érték volt az, amit a család elég méltónak tartott ahhoz, hogy a sírba helyezze, és hozzávetőlegesen hol húzódott az ennek kapcsán még vállalható anyagi terhek határa." Hatházi 2005, 40. Ugyanerről a kérdésről a balotaszállási 10. századi rozettás lószerszámos női sír kapcsán:

mennyisége (más népekhez és korszakokhoz viszonyítva) csekély, összetétele pedig behatárolt (ékszerek, ruhadíszek, méltóságjelvények, lószerszámdíszek). A reprezentáció tehát meghatározott keretek között maradt, s nyoma sincs annak a pazarló gazdagságnak és változatosságnak, amely a kora középkori hun, avar, viking vagy germán előkelők sírjait jellemzi.[201]

10. századi magyar fejedelmi sír mindeddig nem került elő. Az uralkodói reprezentáció képének megrajzolását lehetetlenné teszi az a tény, hogy a mai napig egyetlen fejedelmi vagy törzsfői, nemzetségfői központ, illetve lakóhely régészeti nyomát sem sikerült felfedezni, így nincsenek ismereteink sem annak megjelenési formájáról, sem az azt kiszolgáló kézműves műhelyekről. Néhány, a korbeli településeken talált félkész csontfaragványt leszámítva, nem találtunk a gyártási folyamatról tanúskodó maradványokat, szerszámokat vagy öntőmintákat sem. A 10. század művészeti emlékei szinte kizárólag sírok mellékleteiként láttak napvilágot, az ötvösszerszámok azonban nem kerültek az elhunytak mellé. Mindez óhatatlanul egyoldalúvá teszi az e tárgykörről megszerezhető tudásunkat.

A fejedelmi központ(ok) helyének meghatározásával régészeti szempontból legutóbb Mesterházy Károly foglalkozott, a középkori krónikás hagyomány, a helynévi adatok és a fejedelmi, törzsfői nemzetségek középkori birtoklástörténetére vonatkozó adatok felhasználásával.[202] Eredményei szerint a honfoglalás után egy rövid ideig a fejedelem szállásai valahol a Tisza mellett fekhettek. A Dunántúl elfoglalását követően azonban a Duna mentén volt az ország közepe, Taksony és Géza korától pedig a mai Budapest és Esztergom tágabb környékét tekinthetjük centrumnak.[203] Mesterházy szerint még az e térségből ismert legrangosabb, budapest-farkasréti sír is legfeljebb nemzetségfő lehetett,[204] a csüngős kaftánvereteket viselő nők pedig a hét magyar törzs asszonyai voltak. A kiemelkedő leletgazdagságú felső-tiszai temetők egy része véleménye szerint a fejedelmi kíséretet és családtagjaikat rejti. Nézete szerint azonban a kísérő harcosok zöme az ország különböző részein, saját családja körében temetkezett, így „nem feltétlenül ott van a fejedelemség központja, ahol a kíséret temetői csoportosulnak".[205] A temetkezések földrajzi helyzete nem tükrözi közvetlenül az uralmi viszonyokat, a társadalmi kapcsolatokat. Végkövetkeztetése szerint a Felső-Tisza-vidéki gazdag leletanyagú temetők sajátosságait részben etnikai (kabar) különállásukkal, részben nagycsaládi szerkezetükkel magyarázhatjuk. Ezzel lényegében visszakanyarodott az 1960-as évek szemléletmódjához, anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben reflektált volna az e kérdésekben időközben felmerült ellenvetésekre.[206] A problémát módszertani szempontból az jelenti, hogy következtetései nem vezethetők le a régészeti adatokból. A jelzett térség leletanyaga ugyanis semmiben nem tér el az ország számos pontján megfigyelhető hasonló síroktól és temetőktől. Önmagukban a régészeti leletek elemzéséből ilyesfajta következtetés nem vonható le, ehhez szükség volt más tudományágak eredményeinek az átvételére. Ennek a következménye a régészeti leletek történeti adatokkal történt értelmezése lett, ami módszertanilag kifogásolható, ugyanis erőteljesen felveti a vegyes érvelés gyanúját. Márpedig ez az eljárás az elmúlt évtizedek során számos esetben zsákutcába vitte a régészeti kutatásokat.

Témánk szempontjából fontos a 'vezér', 'vezéri sír' fogalmak taglalása, melyek kutatástörténetét érdemes röviden áttekinteni.[207] Aligha vitatható, hogy e fogalom használata nem eléggé szabatos, s valamennyien (magam is) csak jobb híján alkalmazzuk. Ennek oka az, hogy néhány kivétellel (törzsfő, nemzetségfő) nem ismerjük a korabeli méltóságokat, rangokat jelölő megnevezéseket,[208] ennek következtében a kiemelkedő leletanyagú sírokat nem is tud(hat)juk a megfelelő elnevezéssel illetni. A magyar kutatás mentségére legyen mondva, a sokkal jobb forrásadottságú Meroving-kori vagy frank temetők gazdag fegyvereseit is hasonló kifejezésekkel jelölik (tombes de chefs, tombe aristocratique, Fürstengrab, Prunkgräber stb.).[209] Mesterházy ismét Meroving-kori analógiák alapján úgy véli, hogy a felső-tiszai kíséret nagyon gazdag sírjai egyrészt har-

Révész 2001, 38–46. Pontosan ezt a jelenséget írja le: Brather 2006, 25.

201 Révész 2007, 81–93.

202 Mesterházy 1995, 1033–1052.

203 Uo., 1035.

204 Uo., 1036.

205 Uo., 1039–1040.

206 A kabarnak minősített régészeti hagyatékkal kapcsolatban: Dienes 1986, 92–114; Fodor 1986, 99–114. A nagycsaládi temetőkről: Révész 1984/85, 615–640. A „korai" helynevek megítéléséről és forrásértékéről: Kristó–Makk–Szegfű 1973/74.

207 Mesterházy 1995, 1041. Az e sírokban nyugvó férfiak rangjáról, a kutatástörténetet is áttekintve: Mesterházy 1980, 127–128.

208 E problémáról az Üč-Tepe-i sír kapcsán: Bálint 1995, 120–126.

209 Mesterházy 1995, 1041; Steuer 1982, 345.

ci moráltól fűtött életvitelt tükröznek, másrészt pedig archaikus temetkezési szokásaikkal egyben elmaradottabbak is a magasabb kulturális szint útját járó fejedelemséggel (értsd: a hét magyar törzzsel) szemben.[210] Utóbbiak körében ugyanis már kialakult az öröklődő jogállású nemesség, amelynek már nincs szüksége arra, hogy státuszát külsőségekben is kifejezésre juttassa. De ez csak a férfiakra érvényes, mert a hagyománytisztelőbb nők még sokáig őrizték a régi szokásokat, ezzel magyarázható pompázatos megjelenésük (kaftánveretek, ékszerek, veretes lószerszám stb.). Végeredményben e magyar köntösbe öltöztetett Meroving-modellel kívánja magyarázni a fejedelmi család vélt dunántúli, illetve Budapest környéki szállásterületein a gazdag mellékletű sírok, temetők hiányát. Problémát okoz az időbeli keretek összemosása is. A magyar fejedelmek Duna menti (Budapest–Esztergom környéki) központjairól csak a 10. század második felében, Taksony és Géza idejéből rendelkezünk többé-kevésbé biztos adatokkal. A korszak kutatásában viszont már hosszabb ideje köztudott, hogy ebben az időszakban a magyar hagyaték országszerte alapvető változásokon ment át, a korábbiaktól sokkal szerényebb összetételű lett. Ennek következtében módszertanilag kifogásolható, ha megkíséreljük összevetni a Duna-mellék 10. század második felére keltezhető sírjait és temetőit a Felső-Tisza-vidék 10. század első felére jellemző leletanyagával.

A korszak kutatásának egyik alapvető problémáját az jelenti, hogy hiányzik a szakirodalomban használt fogalmak pontos definiálása. Az úgynevezett vezéri sírok körének régészeti jellemzését a karosi leletek segítségével kíséreltem meg felvázolni.[211] E munkahipotézist korántsem tartom lezártnak, még kevésbé véglegesnek. Komoly, de sajnos kivédhetetlen hibalehetőséget rejt az a tény is, hogy az e körbe bevont temetkezések a zempléni és a karosiak kivételével nem szakszerű ásatások során kerültek elő, leletanyaguk csonkán jutott a közgyűjteményekbe. A kutatások jelen állása mellett azonban megkockáztatható az a feltevés, hogy e leletkör elkülöníthető más, ugyancsak gazdag mellékletű síroktól, amelyek talán a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjait rejtik (például Kétpó, Ladánybene-Benepuszta).[212]

A 10. századi magyar társadalom hármas tagolását (vezető- és középréteg, valamint köznép) Szőke Béla alkotta meg,[213] anélkül azonban, hogy azok sajátosságait pontosan definiálta volna. Szőke maga is leszögezte, hogy a vezető- és a középréteget régészetileg igen nehéz elválasztani egymástól, e két csoport hagyatékát pedig a női viselet jellegzetességeivel kísérelte meg leírni. E problémán kutatásunknak lényegében az eltelt időben sem sikerült túllépnie.[214] A legnagyobb módszertani hibát az jelenti, hogy gyakran néhány gazdagabb mellékletű sír tanulságait az egész közösségre kivetítve, adott esetben az egész temetőt minősítették „középrétegbeli"-nek. E fogalmat egyébként 1962 óta úgy használja a régészeti kutatás, hogy annak mibenlétét meg sem próbálta senki szabatosan megfogalmazni.[215] Nem szabad csodálkoznunk ezek ismeretében, hogy a különböző sírok, sőt egész temetők társadalmi besorolása önkényesen, az adott leletanyaggal foglalkozó kutató koncepciójához igazítva történt meg. A vezető- és középréteget lényegében a Hampel A-típusú leletanyag hordozóival azonosították. Aligha kell részletesebben bizonygatnunk: egy-egy hajfonatkorong vagy nemesfém díszes ruházat aligha jelzi önmagában hajdani viselője társadalmi hovatartozását, inkább annak (illetve családjának) vagyoni helyzetéről ad némi tájékoztatást. E tekintetben kétségkívül megszívlelendőek Bálint Csanád óvatosságra intő figyelmeztetései.[216]

A társadalmi hovatartozás tekintetében nem feltétlen igazítanak el bennünket a temetkezési formák sem. Míg korábban a magányos sírokat vagy kiscsaládi temetőket automatikusan a vezető- és középréteg hagyatékának tekintették,[217] az újabb, nagy felületekre kiterjedő feltárások eredményei arra figyelmez-

210 Mesterházy 1995, 1043.
211 Révész 1996a, 198–201.
212 Révész 1999b, 130–133.
213 Szőke 1962, 11–27.
214 A társadalomszerkezetre vonatkozó régészeti kutatások összefoglalását l.: Mesterházy 1998, 19–45; Takács 2006c, 67–98.
215 Erre egyedül Mesterházy Károly tett kísérletet: „A társadalom középrétege a nemzetségek szabad, kis vagyonú elemeiből, és a tehetősebb, fegyveres harcosokból került ki. A X. században még elég nagy volt ez a réteg, de a század végére jelentős részük szolgasorba süllyedt, miután a nemzetségi földek 2/3-át a fejedelem kisajátította. A nemzetségfők szélesebb rokonsága és a harci vezetők a törzsfők és családjaik alkották a társadalom vezető rétegét." Mesterházy 1980, 169. A történész Draskóczy István a honfoglalás kori középrétegről szólván visszautal a – mint láttuk, definiálatlan és általánosságok szintjén mozgó – régészeti kutatásokra: „…azokat sorolhatjuk ide, akiket kis sírszámú (25–30) temetőkben viszonylag gazdag mellékletekkel és lovaikkal együtt temettek el". KMTL 1994, 376.
216 Bálint 1995, 120–126.
217 Szőke 1962, 27; Dienes 1972, 11–18; Mesterházy 1980, 70–143. Árnyaltabb megközelítéssel: Mesterházy 1998, 25–27.

tetnek, hogy e jelenségek okai másutt keresendők.[218] Különösen figyelemre méltó, hogy ismerünk olyan teljesen feltárt háromsíros kis temetőt is (Újszentes), amelynek szegényes sírjait a hagyományos felosztás szerint semmiképpen sem lehetne a társadalmi elithez sorolni.[219] A nagy felületre kiterjedő, modern ásatások közül ugyancsak tanulságos e tekintetben a viszonylag szerény leletanyagot szolgáltató, nyolc sírral (2 nő, 6 férfi!) teljesen feltárt soroksári temető, amelyet szintén aligha tarthatunk a törzsi-nemzetségi arisztokrácia hagyatékának.[220]

Szőke Béla múlhatatlan érdeme a köznépi temetők és leletanyag felismerése.[221] Megállapítása szerint „Igen élesen húzható meg a határ az említett két réteg [vezető- és középréteg – R. L.] és a honfoglaláskori magyar köznép régészeti hagyatéka között. Olyan szembetűnő ez a különbség, hogy éppen ennek következtében máig nem is tartották magyarnak a köznép temetőiben megőrzött emlékanyagot."[222] E megállapításai azonban már tézisei megjelenésének idején sem feleltek meg a sírok és temetők összképe alapján kirajzolódó tendenciáknak. Arra már ő maga is felfigyelt, hogy a köznépinek tartott temetők egy részében a férfiak mellett felbukkannak a kétélű kardok, ritkábban szablyák, lószerszámok és az íjászfelszerelés darabjai, a nők hagyatékában pedig kéttagú csüngők, préselt korongok és rombusz alakú ingnyakdíszek, e jelenség magyarázatára azonban nem tért ki.[223] Napjainkra az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kutatás által köznépinek, illetve középrétegbelinek meghatározott temetők között nemhogy éles határvonal nem húzható meg, de valójában semmilyen sem. Egyszerűen nem léteznek azok a határozott kritériumok, amelyek alapján e két kategóriát egyértelműen el tudnánk egymástól különíteni. Ehelyett számtalan átmeneti változattal találkozhatunk, amelyek egyes sajátosságai alapján az adott lelőhelyet akár mindkét kategóriába besorolhatjuk, vagy mindkettőből kizárhatjuk.[224]

Végeredményben kijelenthetjük: a minden bizonnyal rendkívül sokszínű, bonyolult 10. századi magyar társadalom finoman tagolt szerkezetéről csak igen elnagyolt képpel rendelkezünk. Az egyes sírok megfeleltetése e pontosan nem ismert társadalomszerkezet elemeivel nem lehetséges. E társadalom bizonyára komoly változásokon, átalakuláson ment keresztül a 11. század elejéig, amikor is Szent István törvényei és a meginduló magyarországi latin (s kisebb mértékben görög nyelvű) írásbeliség valamelyes bepillantást enged annak szerkezetébe.[225] A 11. századi temetőkben nyilvánvalóan e rétegek tagjai nyugszanak, a megváltozott temetkezési szokások következtében azonban e sírok halottait reménytelen vállalkozás lenne azok valamelyikével azonosítani. Történt ugyan kísérlet a zsugorított temetkezéseknek a rabszolgákkal való azonosításra, ez azonban nem járt sikerrel.[226]

A szabadok (*liber*) társadalma nyilván már a 10. században sem volt egységes, s a különbségek az ezredfordulóra még tovább mélyülhettek. Ezt mutatják Szent István törvényei is, melyek három vagyoni kategóriát különböztetnek meg: feleséggyilkosságért a *comes*nek 50 tinót, a *miles*nek 10 tinót, a *vulgaris*nak 5 tinót kellett fizetnie.[227] Az igazán jelentős (ötszörös) vagyoni különbségek a comesek és a milesek között jelentkeztek, míg a milesek és a vulgarisok között ez az arány csak kétszeres. Érdemes megjegyezni, hogy a szolgák (*servus*) is rendelkezhettek vagyonnal, ugyanis az általuk elkövetett tolvajlást öt tinóval megválthatták, anyagilag tehát számosan akár a közszabadokkal azonos szinten is állhattak. Ha ezeket a viszonyokat automatikusan nem is vetíthetjük vissza a 10. századra, aligha tévedünk nagyot azt feltételezvén, hogy jelentős anyagi és társadalmi különbség a törzsi-nemzetségi arisztokráciát választotta el a kísérő harcosok és családjaik, valamint a közszabadok széles és nyilván anyagi szempontból is tagolt rétegétől. A félszabadok és szolgák ez utóbbiakhoz állhattak közel, vagy bizonyos esetekben velük akár azonos szinten. E kategóriáknak kellene megfeleltetni a régészeti ásatások során előkerült sírokat, ami, be kell vallanunk, szinte lehetetlen.

218 Lőrinczy–Türk 2011, 431. A kérdés legfrissebb összefoglalása: Kovács 2013a, 512–514.

219 Gáll 2013, 502–504.

220 Bencze–Szigeti 2010, 53–78.

221 Szőke 1962, 27–99.

222 Uo., 11.

223 Uo., 34–35.

224 Erre már Szőke Béla is figyelmeztetett több lelőhely (Eger-Szépasszonyvölgy, Vukovár) kapcsán: „Megjegyezzük végül, hogy az egyes temetőcsoportokban felsorolt és röviden ismertetett temetők távolról sem jelentik az egész ide vonatkozó ismert leletanyagot; inkább csak a jellegzetesebb példák bemutatására törekedtünk." Szőke 1962, 34–35. Az már nem Szőke Béla hibája, hogy általa is vázlatosnak tartott eredményeit az őt követő kutatók többsége mechanikusan alkalmazta.

225 Györffy 1977, 456–526; KMTL 1994, comes: 141, köznép, közszabad: 378–379, liber: 408–409, miles: 457–458, servientes regis: 599–600, servus: 600–601, várjobbágy: 715.

226 Mesterházy 1998, 24.

227 ÁKÍF 1999, 57.

3.3. Az etnikum meghatározásának kérdésköre

A régészeti kutatás egyik legtöbbet vitatott, ugyanakkor gyakran erősen túldimenzionált s több esetben az aktuálpolitikai szándékot sem nélkülöző kérdése a Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek az etnikai megítélése.[228] A magyar kutatást ugyancsak erőteljesen foglalkoztatta az a kérdés, hogy a 10. századi magyar szállásterület valamely részén,[229] vagy esetleg attól viszonylag távol lévő lelőhelyen (Przemyśl környéke, Moldva, nyugat-európai leletek)[230] előkerült sírban valóban a magyar fejedelmek egyik alattvalója nyugodott-e. Ha igen, miképp kerülhetett oda, s mikor ásták meg a sírját? Milyen történeti kérdéseket vetnek fel e leletek? Kényes, manapság különösen a viták kereszttüzében álló, ez esetben mégis megkerülhetetlen kérdés az elhunyt etnikumának meghatározása. E polémiában főként az angolszász és a német nyelvű kutatás módszertani megközelítései figyelemre méltók.[231]

Legutóbb a Gnadendorfban talált sír értékelése irányította e kérdésre a figyelmet.[232] Ugyanis sem e sír tárgyi mellékletei között, sem pedig a megfigyelhető temetési szokások között nincs egyetlen olyan tárgy vagy jelenség sem, amely ne fordulna elő, ne lenne kimutatható a Kárpát-medencén kívüli térségek területén és más népek hagyatékában. Ezt a logikát követve, minden okunk meglenne arra, hogy kételyeket fogalmazzunk meg az elhunyt magyar etnikumhoz tartozását illetően. Rendkívül érdekes és tanulságos viszont, hogy ilyen értelmű fenntartás a leletet feldolgozó vaskos kötet egyetlen szerzőjének a dolgozatában sem fogalmazódott meg, még csupán halvány kétely vagy utalás formájában sem! Éppen ellenkezőleg: a szerkesztők már a kötet címének kiválasztásával (Das *frühungarische* [kiemelés tőlem: R. L.] Reitergrab von Gnadendorf) egyértelműen állást foglaltak e kérdésben.

Paradox módon a tudományos világ – s nemcsak az említett kötet szerzői – nyilván éppen azon jegyek (a tárgyi mellékletek és a temetkezési szokások) alapján tartja magyarnak a Gnadendorf-i ifjút, amelyek alapján az imént említett kételyek is megfogalmazhatók lennének. Tudatosan vagy tudat alatt bizonyosan determinálja a magyar etnikumhoz történő kapcsolást két további tény: egyrészt az, hogy a Kárpát-medence 10. századi emlékei között tucatjával, százával vagy éppen ezrével kerülnek elő a hasonló tárgyakat tartalmazó, hasonló rítus szerint elhantolt, magyarnak meghatározott sírok; másrészt pedig a lelőhely, Gnadendorf környéke, ha a korabeli magyar településterületnek nem is, de a befolyási övezetnek mindenképpen a része lehetett. Az ilyesfajta hivatkozásokkal azonban igencsak csínján kell bánnunk. A történeti és a régészeti adatok összekapcsolásával ugyanis a *vegyes érvelés* hibájába eshetünk. Érthető persze, amikor e kritikai nézet megfogalmazói (teljes joggal) óvnak attól, hogy egy bizonytalan régészeti adatot egy ugyancsak bizonytalan történeti forrással összekapcsoljunk, s ebből vonjunk le következtetést. A probléma nem is ezzel van, hanem azzal, hogy e kritikai módszer követői többnyire megelégedtek annak megindokolásával és megfogalmazásával, hogy az etnikumra vonatkozó megállapítások miért problematikusak, de hogy akkor mi lenne a követendő irány, módszertani szempontból gyakran rejtve marad. Márpedig igenis szabatosan meg kell tudni fogalmazni, hogy hol a határvonal a különböző tudományágak forrásbázisának *összevetése* és a kettő *összemosása,* a bizonytalant a bizonytalanra építő „vegyes érvelés" között.

Tehát visszatérve az *alapkérdésre:* mitől magyar egy sír? Attól, hogy a 10. századi magyar szállásterületen belül vagy annak közelében, a befolyási övezeten belül, felvonulási utak közelében található a lelőhely? Ha a Brather által megfogalmazott alaptételekhez ragaszkodunk, erre nyilvánvalóan *nem* a válasz, hiszen így egy másik tudományág eredményeire támaszkodva magyaráznánk egy régészeti lelet etnikumát a vegyes érvelés eljárása szerint.[233] Vagy talán azért magyar,

228 A kérdéskör széles körű elemzésével: Bálint 2006, 277–347. A hajdani Jugoszlávia és utódállamai területén folytatott kutatások e szempontból történt áttekintése: Takács 1991, 503–528; Takács 2000, 393–414; Takács 2006a, 146–179; Takács 2006b, 163–202. A román kutatás álláspontjáról: Gáll 2006, 375–396; Gáll 2007, 78–110. A Felvidék 9–10. századi temetőinek értékeléséről összefoglalóan: Hanuliak 2004.

229 Az ún. Bijelo Brdo-i kultúra leletanyaga kapcsán e kérdést a kutatástörténet vonatkozásában is áttekintette: Bálint 2006, 225–254.

230 Rövid áttekintésük: Fodor 1996, 437–439. A nyugat- és dél-európai magyarnak tekintett leletekről: Schulze 1984, 473–514.

231 Összefoglalóan: Brather 2006, 23–72, a fontosabb irodalommal.

232 Daim-Lauermann 2006.

233 „Ha a régészet nem akar történetírói kijelentések puszta illusztrációjára szorítkozni, a saját forrásainak megfelelő vizsgálatokra kell összpontosítania, s nem elsősorban a szomszédos tudományágak problémáinak megoldására kell törekednie – a talajban rejlő leletek segítségével egyetemes kultúramodellek nem falszifikálhatók. Az összehasonlításoknak először is az archeológián belül kell megtörténniük, még mielőtt a szom-

mert a (példaként felhozott gnadendorfi) lelőhelytől néhány tucat kilométerre keletre egy olyan régészeti horizont mutatható ki, melynek minden elemével rokoníthatók e leletek? (Keltezés/meghatározás *analógiák* alapján!) De honnan tudjuk, hogy az utóbbiak magyarok? Hiszen a korabeli írott források a 9. század végén érkezetteket mindenféle névvel illetik, csak éppen *magyar*nak nem hívják őket! De még ha annak is hívnák, a 10. századi Kárpát-medence régészeti hagyatékát vagy annak bizonyos elemeit (és melyeket?) szabad-e összekapcsolni e forrásokból ismert népességgel? Egyáltalán: szabad-e leírni azt a kifejezést, hogy *a honfoglaló magyarok régészeti emlékei,* hiszen itt már eleve történeti forrásból ismert adatot kapcsolunk bizonytalan régészeti adathoz, tehát vegyesen érvelünk?!

A kora középkori etnikumok vizsgálatának problematikáját legutóbb Bálint Csanád foglalta össze széles körű kitekintéssel. Mielőtt tovább haladnánk, érdemes röviden összefoglalni megállapításainak a honfoglalás korra (is) vonatkozó főbb elemeit:[234]

Kiindulási pontként nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy maga a „nemzet" modern fogalom, s a 19. század általános ideáiban gyökerezik a kulturálisan és etnikailag homogén nemzetállam elképzelése. A kora középkorban ezzel szemben ilyen, etnikailag homogén képződmények nem léteztek, sőt az etnikai hovatartozásnak sem volt lényegi jelentősége. Mind a letelepült, mind a sztyeppi eredetű népek számos alkotóelemből jöttek létre, régészeti hagyatékuk pedig az esetek többségében nem tükrözi pontosan sem ezen alkotóelemeket, sem e népek történetét. Egy, valamely országot jellemző régészeti horizonton belül nehéz, olykor lehetetlen helyi politikai, kulturális csoportokat elkülöníteni. Különösen igaz ez a különböző steppei eredetű alkotóelemek régészeti hagyatékára az avarok és a magyarok esetében egyaránt. Mindkét nép jellegzetes régészeti kultúrája a Kárpát-medencében alakult ki, mégpedig a bejövetelük után bizonyos idő elteltével. Első nemzedékük régészeti hagyatékát nem lehet kimutatni, majd ezt követően az anyagilag kedvező körülmények között kibontakozott etnikai-kulturális sokszínűségük, melyet egy egységesülő, uniformizált jellegű időszak zárt le (az avarok esetében a 7–8. század fordulójától, a magyaroknál a 10. század utolsó harmadától). Le kell számolnunk azzal a László Gyula munkásságától kezdve alaptételként kezelt nézettel is, mely szerint a temetkezési szokások oly mértékben konzervatívak, hogy főbb elemeik az anyagi kultúra megváltozása után is szívósan tovább élnek, s így lehetővé teszik a régészeti hagyaték etnikai jellegű lehatárolását.[235] Ami a tárgyi hagyatékot illeti: a 10. századi Magyarország régészeti leletanyagában számos ékszer-, lószerszám-, fegyver- és kerámiatípus használata a szomszéd népekkel, az egykorú Közép-Európa emlékeivel összehasonlítva egyértelműen etnospecifikusnak minősül – de csakis ebben az összehasonlításban, elhatároló, megkülönböztető viszonylatban. Magán a honfoglalás kori leletanyagon belül azonban olyan általunk megragadható markáns különbségek, csoportosulások nem mutathatók ki, amelyeket a honfoglalókat alkotó különböző etnikumokhoz lehetne kötni és nem pusztán regionális sajátosságok voltak.

Bálint Csanád imént tömören összefoglalt megállapításai az általam tárgyalt téma szempontjából olyan súlyúak, hogy elkerülhetetlen azok szembesítése a korszak kutatásának jelenlegi állapotával. Az alábbiakban ezért röviden összefoglalom a Kárpát-medence 9–11. századi népeinek kutatása során elért eredményeket, illetve az e téren tapasztalható hiányosságokat.

A honfoglaló magyarok és a helyben talált népesség viszonya. A Kárpát-medence kora középkori történetének egyik legtöbbet vitatott s napjainkig megoldatlanul maradt kérdések sorozatát felvonultató időszaka a 9. század. A korszak egyik évszázados múltra visszatekintő s a mai napig tisztázatlan problémája az avar, illetve avar kori népesség tovább élésének, s a honfoglaló magyarokkal való érintkezésének a kérdése. E problémakör megoldására (erősen leegyszerűsítve) kétfajta kísérlet történt.

Az egyik arra törekedett, hogy a honfoglaló magyar leletanyag megjelenését „lefelé húzza", tehát a magyarság megjelenését az általánosan elfogadott 895 körüli dátumnál évtizedekkel korábbra tegye, egyes csoportjainak a beköltözését akár az írott források alapján a Kárpát-medencében történt első említésük idejére, 862 tájára feltételezve.[236] Mechtild Schulze-

szédos tudományok eredményei és modelljei beáradnának a vizsgálatokba." Brather 2006, 29.

234 Bálint 2006, 277–347. Ezen belül az anyagi kultúráról: 309–329.

235 A temetkezési szokások archaikus, sajátosan magyar elemeinek a vizsgálata révén remélte a keleti magyar hagyatékot elkülöníteni Fodor István. Fodor 1994, 50–51.

236 A László Gyula által végső formába öntött, de tételesen soha be nem igazolt (s a régészek által szinte egyöntetűen elutasított) kettős honfoglalás elméletére itt nem térek ki. László 1970, 161–190. A kérdés kutatástörténetének ismertetésére: Takács 2006c, 78–83.

Dörrlamm a honfoglalás kori sírokban talált muszlim és nyugat-európai pénzek, valamint 27 általa kiválasztott tárgytípus eurázsiai párhuzamainak gyűjtése alapján igyekezett meghatározni a Kárpát-medence magyarok által történt birtokba vételének szakaszait a 9. század utolsó harmadától a 10. század közepéig.[237] A tipokronológián és a sírokban talált pénzek keltező értékének felhasználásán alapuló lelethorizontok kimutatására és értelmezésére törekvő megközelítési módja módszertani szempontból még akkor is előremutatónak tekinthető, ha munkájának részletei számos hibát tartalmaznak, s összességében elfogadhatatlanok.[238] Hazai kutatásunk ez utóbbiakra (például az érmék keltező értékének túlértékelése, a hibás tipológiai besorolások, egyes tárgytípusok szűkebb és tágabb leletkörnyezetükből történő kiszakítása, az elfogadhatatlan keresztérvelésekre stb.) felhívta a figyelmet.[239] Mesterházy Károly a 9. századi érméket és a közvetlen keleti párhuzamokkal rendelkező öv- és lószerszámvereteket tartalmazó sírok alapján számolt a 895 előtti beköltözés lehetőségével, igaz, csak korlátozott mértékben: véleménye szerint a Felső-Tisza-vidéket Árpád magyarjainak megérkezése előtt már birtokukba vették (mintegy elővéd szerepet betöltve) a kabarok.[240] Hipotézisét azonban mind a tipokronológia,[241] mind a numizmatika irányából bírálatok érték.[242] Újabban Szőke Béla Miklós érvelt a magyarok 862 körüli megjelenése mellett, okfejtésének részleteit azonban még nem tette közzé.[243] A kutatások jelen állása mellett tehát azt mondhatjuk, hogy egyes magyar csoportok 895 előtti beköltözése elméletileg nem zárható ugyan ki, de a rendelkezésre álló leletanyag alapján ez egyelőre régészeti érvekkel nem támasztható alá. Főképpen azért nem, mert nem ismerjük a magyarság etelközi temetőit (legfeljebb e térség egyes „magyar-gyanús", zömében szórvány leleteit), s így nincs mihez viszonyítanunk a Kárpát-medence legkorábbinak vélt magyar lelethorizontját.[244]

A másik megoldás képviselői a Kárpát-medence avar, szláv és más népességének tömeges tovább élésével, az újonnan jött és a helyben talált lakosság egymás mellett élésével, majd területenként eltérő intenzitású összeolvadásával számol. Ez a nézet sem nélkülözi azonban a nehézségeket és a vitatott kérdéseket. Jelen tanulmány ezek feloldására aligha vállalkozhat, néhány megfontolásra javasolt szempont felvetésére azonban igen.

Kovács László egy új dolgozatában számba vette a Kárpát-medence területén azokat a 9. században induló temetőket, melyek használata átnyúlik a 10., 11., sőt olykor a 12. századba is.[245] E lelőhelyek azonban a 10–11. századi Magyarországnak mindössze három, rendkívül intenzíven kutatott térségében (s tegyük hozzá: peremterületén) csoportosulnak. Az egyik Zalavár, illetve a Zalavár környéki települési agglomeráció körzete. Szőke Béla Miklós és Müller Róbert itt több temető esetében azoknak a – Karoling-fennhatóság megszűnése utáni – „visszapogányosodásával", s a 10. század 30-as, 40-es éveiig történő használatával számol.[246] E lelőhelyek zöme azonban közöletlen, így a kutatói felvetések ellenőrzésére jelenleg nincs mód, illetve az sem ismert, hogy a rituális jelenségeken túl e hipotézist alátámasztja-e tárgyi leletanyag is. A másik térség a Kisalföld Dunától északra eső része, a hajdani Morva Fejedelemség területe, amely szintén történeti és régészeti kérdőjelek sokaságát rejti. Rendkívül tanulságosak ugyanis Milan Hanuliak 2004-ben megjelent áttekintésének adatai: a mai Szlovákia területén a 8–9. századból 49 halomsíros, hamvasztásos temető mindössze 614 sírját tudta kimutatni.[247] E szám akkor sem emelkedik számottevően, ha (miként a szlovák kutató tette) bevonjuk az etnikailag igen csak kétes megítélésű (szláv-avarnak minősített) csontvázas temetkezéseket is (275 lelőhely, 3410 sír). Ezeket szem-

237 Schulze-Dörrlamm 1988, 373–478.

238 Mechtild Schulze-Dörrlamm munkájának átfogó értékeléséről, hazai és nemzetközi fogadtatásának áttekintéséről: Langó 2007, 227–238.

239 Kovács 1988b, 168–172; Révész 1998, 523; Révész 1999a, 281.

240 Mesterházy 1990b, 245–247.

241 Révész 1996a, 131–132.

242 Kovács 2011a, 90–98.

243 Szőke Béla Miklós „Az avar kor vége a Kárpát-medencében – és ami utána következik" c. előadása. Elhangzott az „Avarkori régészeti kutatások (helyzetkép)" című konferencián, ELTE BTK Régészettudományi Intézete, Budapest, 2013. december 13-án.

244 A 9. századi magyarsággal kapcsolatba hozott leletanyag legutóbbi összefoglalása: Türk 2010, 261–306. E leletek azonban számos bizonytalansági tényező mellett csak óvatosan használhatók a keleti magyar szállásterületek meghatározására. Az egyik legkomolyabb probléma, hogy – még ha el is fogadjuk e leletek magyarokhoz történő kapcsolását – azok csak a társadalmi elit egy szűk rétegének a reprezentatív hagyatékát jelzik, a népesség többi részének emlékanyaga továbbra is ismeretlenül rejtőzik. Éppen ezért indokolt lenne a jelenleginél visszafogottabban kezelni azok tanulságait.

245 Kovács 2013a, 515–518.

246 Szőke 1998, 257–319; Müller 1994, 91–98.

247 Hanuliak 2004.

lélve, óhatatlanul Bóna Istvánnak a 10. századi Erdély csekély számú magyar temetkezéséről írott sorai jutnak eszünkbe: „…e gyér számú magyar közösségek akkor sem lehettek volna a későbbi néptömegek alapjai, ha a temetők száma a jelenleginek akár a tízszerese lenne."[248] Parafrázisként ezt elmondhatjuk a Felvidék szláv emlékanyagáról is.

Elfogulatlan vizsgálat tárgyává kellene például azt is tenni, hogy „mi a morva". Mekkora szerepe volt e nép kialakulásában a késő avaroknak? Feltehetőleg a jelenleg vallottnál jóval nagyobb, ha nem az „avaroszláv" temetők etnikai szempontból nehezen igazolható irányából közelítünk e kérdéshez. Az anyagi kultúrát tekintve ugyanis felettébb sajátságos az a kulturális horizont, amelynek első fázisát (Blatnica-Mikulčice horizont) kizárólag a társadalmi elit férfi tagjainak hagyatékában lehet nyomon követni, a második fázis (Veligrádi horizont) pedig annyiban különbözik a megelőzőtől, hogy az már az elithez tartozó nők ékszeranyagára is kiterjed. Mindezek mellett nem tisztázott Morávia területi kiterjedése sem (s akkor még nem is említettük a két Morávia kérdéskörét), hiszen az említett horizontok csak a Garam folyótól nyugatra elterülő területeken mutathatók ki. Hogy a Felvidék középső és keleti részének foltszerűen elhelyezkedő településtömbjei milyen kapcsolatban állottak (vagy egyáltalán kapcsolatban álltak-e?) a Morva Fejedelemséggel, az további alapos kutatásokat igényel. A szlovák és cseh kutatók egy része e térséget Nagymorávia részének tekinti,[249] a magyar kutatás ellenben soha nem foglalkozott kellő elmélyültséggel e kérdéssel.[250] Az eddig ismert legrangosabb főnöki sír (Blatnica) tárgyi hagyatékának a fele frank, másik fele avar jellegű – de az egész vajon hogyan lesz összetéveszthetetlenül morva szlávvá? S mindeközben a köznépi hagyaték vezető szlovák kutatók által bevallottan is valójában az avar hagyományokat követi („Az avar viselet ezen időszakban már nem csupán az avar etnikumot jelző jegy." „Az egyszerű lakosság továbbra is a szerényebb, a 8. század hagyományaiból eredő stílust alkalmazta ékszerei és díszei készítése során. Ennek felel meg például az ún. nyitrai ékszertípus a 9. század utolsó harmadából, amely legjobban a nyitra-lupkai temető leletanyaga nyomán ismert.")[251] S itt érkezünk vissza a sokak által felvetett, de sajnos kellő mértékben ki nem dolgozott kérdésekhez. Véleményem itt összecseng Szőke Béla Miklóséval: a 9. századi Morávia hagyatéka nem más, mint a Dalmáciától a Morva folyóig kialakuló Karoling-peremkultúra egyik variánsa. Összetevői további alapos kutatást igényelnek, de azok között hangsúlyosan szerepelniük kell az avar (egyébként eredetileg jelentős részben szintén bizánci gyökerű) előzményeknek.

Általános módszertani probléma, hogy a Felvidéken, Erdélyben és a Délvidéken a korai (6–7. századi), szlávnak minősített telepek etnikai meghatározása sok kívánnivalót hagy maga után. Pusztán a kerámialeletek alapján egyetlen meghatározott etnikumhoz kötni a települési objektumokat finoman szólva is megkérdőjelezhető eljárás. Nincs tisztázva az sem, hogy milyen arányban keveredett a helyben talált népesség a betelepedő szlávokkal, s ráadásul e telepek mellől hiányoznak a temetők. A hamvasztásos temetők későbbi, 8–9. századi sírjai kétségkívül tartalmaznak avar jellegű leleteket. Hogy ezek a tárgyak a szlávok felett fennhatóságot gyakorló avar urak hagyatékát jelzik-e, avagy avar méltóságjelvényeket viselő szláv főnököket, avagy egyszerűen a kulturális érintkezés bizonyságai, ma még nyitott kérdés.[252] Az azonban feltűnő, hogy a 10. századból hasonló jelenség (tehát magyar jellegű tárgy) hamvasztásos sírból nem ismert, s ez mindenképpen magyarázatra szorul. A királyhelmeci típusú

248 Bóna 1996a, 10.

249 Steinhübel és Ruttkay egyaránt Samo frank fegyverkereskedő „birodalmának" (amely 623–658. között állott fenn, s Közép-Európán belül az elhelyezkedése nem ismert) maradványaként tekint a Nyitrai Hercegségre, amely az „avar iga" alatt is megőrizte valamiképpen (!?) a területi integritását, majd a függőséget lerázva a Morva Fejedelemség része lett. Steinhübel 2000, 190–191; Ruttkay 2000, 202–203. E hercegség déli és keleti határa a Duna, majd Esztergomtól kiindulva a Cserhát–Mátra–Bükk déli nyúlványai egészen a Tiszáig. Onnan északra kanyarodva, a Tapoly folyó, Eperjes és Sárvár irányában érte el a lengyel határokat. Minderre pedig a legkomolyabb bizonyítékként a valótlan adatok sokaságát felvonultató lengyel–magyar krónika szolgálna, mely úgymond az I. Boleszláv lengyel király (992–1025) által a 11. század elején állítólagosan elfoglalt magyarországi területek leírásában megőrizte volna a Nyitrai Hercegség kiterjedésének emlékét. (Az említett krónika forrásértékéről: Karácsonyi 1964, 3–5.) Morávia keleti határait illetően nem foglalt határozottan állást: Treštik 2000, 183–185. Morávia kiterjedését azonban Jan Dekan történeti realitásoktól erősen elrugaszkodott térképével szemlélteti: Treštik 2000, 216. kép.

250 Bóna 1984, 365–369. Az idézett hely szövege nem, csak az általa szerkesztett térkép tájékoztat arról, hogy Morávia keleti határaként a Garam folyó környékét jelölte meg. Bóna 1984, 26. térkép.

251 Ruttkay 1994, 111, 118.

252 Az erdélyi és partiumi szláv temetők avar jellegű leleteinek értelmezéséről: Bóna 1986a, 177–188. Hasonlóan a záhonyi és mátészalkai szíjvégekről: Bóna 1986b, 82. E hipotézis bírálatára: Istvánovits 2003, 253–254.

temetők,[253] a szilágynagyfalusi csoport vagy éppen a Medgyes csoport népességének a honfoglaló magyarokhoz való viszonya teljes mértékben kutatatlan és ismeretlen.

A harmadik olyan térség, ahol régészeti érvek alapján felmerült a 9. századi népesség 10. századi tovább élése, Dél-Erdélyben található, Gyulafehérvár körzetében. A Csombord, Maroskarna, Szászváros, Gyulafehérvár és más környékbeli lelőhelyekkel fémjelzett régészeti horizont megítélése ugyancsak rendkívül problematikus. Az egyik legfőbb nehézséget az jelenti, hogy e kör egyetlen temetője sem teljesen feltárt, a gyulafehérváriak ráadásul közöletlenek is, így nem ismerjük sem használatba vételük, sem felhagyásuk idejét. Maga a leletanyag sem egységes, hiszen jól elkülöníthetők egymástól a gazdag ékszeranyaggal (főként fülbevalókkal) jellemezhető csombordi és szászvárosi, valamint a hasonló ékszereket tartalmazó, de ezenfelül nyúzott és egész állatokat, valamint bőséges és jellegzetes kerámiamellékletet szolgáltató maroskarnai és gyulafehérvári típusú temetők.[254] E horizont etnikai megítélése vitatott. Hordozóiban a teljes mértékben igazolhatatlan őslakos román elemek mellett felfedezni véltek szlávokat, a nyitra-lupkai temetővel való hasonlatosság miatt morvákat, valamint bolgárokat is. Az mindenesetre a vándorláselméletek kedvelőinek sem tűnt fel, hogy hozzávetőleg ugyanazon időben és ugyanazon területeket érintve, egyszerre tételeztek fel ÉNy–DK és DK–ÉNy-i irányú, egymással ellentétes mozgást a nyitra-lupkai, valamint a csombordi közösségek esetében. Az Al-Duna-vidéki leletanyaggal való szoros kapcsolatok miatt a bolgár etnikummal történő összekapcsolás tűnik a leginkább valószínűnek. E hipotézis azonban újabb kérdéseket vet fel. Arra ugyanis még senki nem kereste a választ, hogy bolgár törökökről, vagy bolgár szlávokról van-e szó? E két nép összeolvadása és a szláv nyelv uralkodóvá válásának folyamata ugyan éppen a 9. században gyorsult fel, de még korántsem ért véget! Márpedig a válasz a korai magyar történelem szempontjából is kulcsfontosságú, nyelvészeink ugyanis a magyar nyelv szláv jövevényszavainak tetemes részét a bolgár-szlávból eredeztetik, így viszont átadóként éppen e dél-erdélyi közösségek jöhetnének számításba.[255] A régészeti adatok alapján ehhez megjegyezhetjük, hogy a csombord–maroskarnai típusú temetők bizonyosan pogány rítusúak voltak, a csonkolt, illetve nyúzott állatmaradványokat tartalmazó sírok temetkezési szokásai inkább sztyeppi hagyományokat őriztek.

A bolgárkérdésnél maradva: nyelvészeti és történeti hipotézisek alapján különböző kutatók a Kárpát-medence keleti felének különböző nagyságú területeit bolgár fennhatóság vagy ellenőrzés alattiként kezelik. A bolgár uralom egyes elképzelések szerint egészen Pestig, Nógrádig és a Felső-Tisza-vidékig terjedt, sőt a Kelet-Dunántúlra is átnyúlt.[256] Még az óvatosabb becslések is azzal számolnak, hogy a bolgár fennhatóság legalább Csongrád (eddig még meg nem talált) váráig terjedt, de mindenképpen magában foglalta az egész Maros-völgyet, Bánságot, Bácskát és Szerémséget is. Erre azonban semmiféle régészeti bizonyíték nincs.[257] Egy állítólag Szentes környékén előkerült, ma a British Museumban őrzött lovas alakos csüngőt szakirodalmunk a dunai bolgárok dél-alföldi 9. századi jelenlétét bizonyítani hivatott tárgyként kezeli. Párhuzamai valóban szép számban kerültek elő Bulgária területéről, ezeket azonban a legújabb szakirodalom határozottan a 10–11. századra datálja! Mindezt kitűnően alátámasztják a hajdúszoboszló-árkoshalmi 10–11. századi temető egyik sírjában talált hasonló csüngő kísérő leletei (nagyméretű S végű hajkarikák, elkalapált végű fonott ezüstgyűrű), amelyek ismeretében egyértelmű, hogy e sír mindenképpen a 11. században került földbe, s feltehetőleg nem is annak a legelején. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a Szentes környéki lovas csüngőt egyértelműen kiiktathatjuk a vidék 9. századi bolgár népességének régészeti hagyatékából, amely ezzel nullára redukálódott.[258] Az említett tárgy nagy valószínűséggel a környék valamelyik 10. vagy 11. századi köznépi temetőjéből kerülhetett elő. Kijelenthetjük tehát, hogy a Kárpát-medencéből dunai bolgár jelenlétre utaló leletanyagot továbbra is csak Dél-Erdélyből ismerünk.

Mindeddig nem említettem a Kárpát-medence központi területeit 568-tól uraló avar népesség 9–10. századi tovább élésének a kérdését. Az e lehetőséggel

253 Wolf 1994, 119–128.

254 Gáll 2013, 805–808, a kutatástörténet ismertetésével.

255 H. Tóth 1993, 197–206.

256 Uo., 197–206, további kutatástörténeti áttekintéssel. A vegyes érvelés jellegzetes példájaként, miután a szlavista kutatók (Kniezsa István, Melich János, H. Tóth Imre) tisztán nyelvészeti bizonyítékokkal nem tudják alátámasztani hipotézisüket a mai Budapesttől a Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk hegységek vonaláig, s az ettől délre húzódó bolgár szláv településtömb tekintetében, megerősítésül a szórványos és – e tekintetben igencsak bizonytalan! – régészeti leletek „tanúbizonyságához" folyamodnak. Például H. Tóth 1993, 200–204.

257 Szőke 1994a, 82–83.

258 Révész 2012, 401–420.

számoló kutatók több módszerrel is keresték erre a bizonyítékot. Az egyik módszer szerint számba vették azokat a temetőket (Perse, Győr-Téglavető-dűlő, Visznek-Kecskehegy, Vörs-Papkert B., Hortobágy-Árkus stb.), ahol a késő avar sírok között bizonyosan 10. századi temetkezések is előkerültek.[259] Ez utóbbiakat a helyben talált közösségek élére helyezett új urak hagyatékaként értelmezték. Miután Bóna István a persei temető példáján stratigráfiai módszerekkel arra a következtetésre jutott, hogy a hasonló esetekben pusztán a véletlen folytán kerültek egymás mellé-fölé a különböző korok temetői, melyeket több évtized vagy évszázad választ el egymástól, az ilyen jellegű kísérletek alábbhagytak.[260] Méghozzá anélkül, hogy e lelőhelyek közül bármelyiknek a részletekbe menő vizsgálata megtörtént volna.[261] Mások olyan temetőket igyekeztek kimutatni, melyeket csak a 9. században, vagy a 10. századba is átnyúlóan használtak, ilyen azonban csak néhány akadt (Szarvas-Kákapuszta,[262] Bélapátfalva[263]), s még ezek egy részének 9. századra történő keltezését is megkérdőjelezte Madaras László.[264] Ismét más kutatók a késő avar temetők szélső sávjának kései típusú vereteiből, illetve a szegényes sírok nagy számából következtettek azok 9. századi használatára.[265] Egyre tarthatatlanabb tehát az a nézet, mely szerint az avar közösségek kivesztek, szomjan pusztultak vagy halálra részegeskedték magukat legkésőbb a 9. század elejére, s mindeközben minden más csoport: a Zalavár környéki Karoling-peremkultúra népességének jelentős része, a Köttlach-kultúra közösségei, Morávia népessége, az északkelet-magyarországi térség és a szilágynagyfalusi csoport szlávjai, az erdélyi szlávok és a Maros-völgy bolgárjai mind át- és túlélték a magyar honfoglalást. Indokolt lenne e szempontból módszeresen elemezni a késő avar temetőket, s azok lezárultát nem a hagyományok alapján kellene a 8–9. század fordulójára helyezni.

A 10. századi hagyaték felől megközelítve magam jelenleg (nagyon vázlatosan kifejtve) a következőkben látom a probléma lényegét és a továbblépés lehetőségét:

Kovács László újabb rendszerezése[266] és a magam anyaggyűjtése alapján egyre inkább kikristályosodik az a kép, mely szerint a 10. századi magyar hagyaték zöme a kis sírszámú, többnyire rövid ideig használt szállási és falusi temetőkben keresendő, s még az utóbbiak sírszáma is csak igen ritkán haladja meg a 100–130 temetkezést. Egyedül és önmagában ez a népesség bizonyosan nem tudta volna sok száz síros temetőkkel benépesíteni a 11. századi, 12. század eleji Kárpát-medencét. Ráadásul eddigi vizsgálataim szerint nyilvánvaló, hogy még a 10. századi síroknak is csak alig egyharmada tartalmazott klasszikus keleti típusú (ha úgy tetszik: Hampel A-típusú) leletanyagot: fegyvert, méltóságjelvényt, ruhadíszt, ötvösmívű ékszert.[267] A fennmaradó kétharmad vagy melléklet nélküli, vagy egyszerű eszközöket (kés, csiholó, edény), karikaékszereket tartalmaz (nyitott hajkarikák, huzal karperecek, huzal vagy sodrott nyakperecek, huzal- vagy pántgyűrűk). Ez utóbbiak alig, vagy semmiben sem különböznek a késő avar temetők szélső sávjának leletanyagától. Mesterházy Károly,[268] Tomka Péter (de már előtte Szőke Béla s mások is) megfogalmazta azt az aligha vitatható tételt, mely szerint a 10–11. századi egyszerű karikaékszerek előzményei megvoltak a kései avarok és a 9. századi népesség hagyatékában is, nem kellett azokat újra és újra feltalálni.[269] A tiszafüredi avar temető feldolgozása során Garam Éva térképre vitte ezen ékszerek lelőhelyeit, s munkájából témánk szempontjából különösen fontos az S végű karikaékszerek és a vékony sodrott nyakperecek elterjedési területe, melynek súlypontja a Felvidék nyugati része, valamint a Közép- és Kelet-Dunántúl.[270] Megjegyzem, ez utóbbi térség az a terület, melyet a 9. században minden kutató Karoling-fennhatóság alatt állónak tekint, annak ellenére, hogy a Kaposvár–Veszprém–Esztergom-vonaltól keletre mindeddig egyetlen, a Karoling-peremkultúra jegyeit hordozó temető sem ismert. A 9. századi avar temetők esetében a kulturális választóvonalat nem a Duna jelenti (mint azt Szőke Béla Miklós feltételezi),[271] hanem attól jóval nyugatabbra, az előbb említett sávban húzódik. Nagy valószínűséggel éppen erre a térségre vonatkozhatnak viszont a „Conversio Bagoariorum et Carantanorum" 870–871 táján írott sorai: *„azokat [az avarokat] akik az igaz hitnek engedelmeskedtek, és elnyerték a kereszténységet, a királyok adófizetőivé tették, és földjüket, amelyet ott*

259 Költő–Szentpéteri 1996, 223–240; Költő–Szentpéteri 2001, 119–134.
260 Bóna 1996b, 37–40.
261 E kérdésről a visznek-kecskehegyi temető kapcsán: Révész 2008, 384–386, 448–450.
262 Szalontai 1987–1989, 309–347.
263 Szabó 1987, 83–98.
264 Madaras 1993, 11–32.
265 Ricz 1993, 171–186.
266 Kovács 2013a.
267 Révész 2008, 453–455.
268 Mesterházy 1989–1990, 248–249.
269 Tomka 2000, 66.
270 Garam 1995, 286–290, 298–304, Abb. 165, Abb. 176.
271 Szőke 1994a, 83; Szőke 1996, 29.

maradva birtokolnak, mind a mai napig megtarthatják királyi adó [fizetése] fejében."[272]

E felvetésre már csak azért is sürgetően választ kell találni, mert a régészeti leletek alapján nyilvánvaló, hogy a 10. század második felében és a 11. század elején hirtelen és látszólag érthetetlen módon újra feltűnnek a 8. század végi, 9. századi avar és Karoling-peremkultúrából ismert ékszertípusok, illetve azok változatai: lefelé szélesedő spirálcsüngős fülbevalók, szőlőfürtös fülbevalók, pödrött és S végű karikaékszerek, vékony sodrott nyakperecek és karperecek, pántgyűrűk. (E kérdéssel több dolgozatában behatóan foglalkozott Szőke Béla Miklós is.)[273] Mindezek más, újonnan feltűnő karikaékszerekkel (állatfejes karperecek, fonott vagy rombusz átmetszetű nyak- és karperecek, gyűrűk) nagyon gyorsan, néhány évtized alatt elterjedtek az egész Kárpát-medencében. A teljes képhez hozzátartozik, hogy e folyamattal párhuzamosan jelentek meg a Közép-Duna-medence különböző régióiban csoportosulva a köttlachi típusú ékszerek is.[274] Lényegében ekkor vált egységessé (mondhatni: uniformizálódott) a térség ékszeranyaga. Miként történhetett mindez?

A temetőelemzések azt mutatják, hogy pontosan ugyanebben az időszakban nagy változások következtek be az itt élt népesség életében. A korábbi szállási és falusi temetők sorának a használata megszakad: vagy nem használják tovább azokat, vagy az addig oda temetkező közösség mellé vagy helyébe újabb csoportok települtek. A 10. század közepe után lépik át a magyar közösségek a Zala folyó vonalát is, s telepednek meg Zala és Vas megyék területén, a hajdani Karoling-kori közösségek helyén vagy mellett.[275] Mindez az államszervezéssel együtt járó tervezett telepítések eredményeként zajlott le. Közép-Európában nem egyedülálló módon: ugyanakkor ugyanez történt Lengyelországban is.[276] A cél mindkét országban egyértelmű volt: a központosított uralmat kiépítő dinasztia a hajdani, valós vagy fiktív vérségi alapon szervezett közösségek megbontásával, szétszórásával elejét kívánta venni annak, hogy törekvéseinek bármilyen szervezett erő ellenállhasson.

Mindezek ismeretében indokolt lehet annak a felvetése, hogy az említett tárgytípusok gyors elterjedése és az új temetők nyitása a helyben talált népesség (avarok, szlávok, illetve a Karoling-peremkultúra vegyes összetételű lakossága) szétszórása s a magyar közösségekkel történő keveredése nyomán következett be. Ez az a két kör, ahonnan véleményem szerint levezethető azon karikaékszereknek a zöme, amelyek aztán majd a 10–11. század fordulójától az úgynevezett Bijelo Brdo-kultúra tárgyi hagyatékának nagy részét alkotják. Hogy ezek szinte robbanásszerű elterjedése a Kárpát-medencén belül miként történt, annak részletei még alapos vizsgálatokat kívánnak.

Ami tehát a honfoglaló magyarok és a helyben talált népesség hagyatékának elkülöníthetőségét illeti, Bálint Csanád erre vonatkozó megállapításait[277] főbb vonalaiban helytállónak tekinthetjük. Néhány részletkérdés azonban árnyaltabb megközelítést igényel. Véleményem szerint az avarok leszármazottai komoly szerepet játszottak mind a Karoling-peremkultúra, mind pedig a Kárpát-medence peremterületeit lakó szláv népek (különösen a morvák) anyagi kultúrájának a genezisében. Mivel tárgyi hagyatékuk a 9. században jelentős mértékben leegyszerűsödött, így annak különválasztása komoly nehézségekbe ütközik mind a magyarok által helyben talált etnikumok régészeti leletei között, mind pedig a honfoglaló magyarok jelentős részének a tekintetében. Ennek oka alapvetően két jelenséggel magyarázható. Egyrészt nemcsak a 8. században és a 10. század végén ment végbe a térség népei között egyfajta kulturális egységesülés, hanem a 9. század második felében, utolsó harmadában is, amelynek eredményeként a korábban a temetkezési szokásokban és a tárgyi hagyatékban kimutatható éles különbségek jelentős része eltűnt. Ezt a jelenséget a peremterületeken (ideértve a Dunántúlt is) jól tudjuk dokumentálni, az Alföldön és a Kelet-Dunántúlon azonban kevéssé nyomon követhető. Másrészt az etnikai elhatárolást segítő fegyverzet, ékszerek, ruhadíszek, rangjelző tárgyak és lószerszámok sírba tétele a honfoglaló magyar társadalomnak is legfeljebb egyharmadára, egynegyedére volt jellemző, a népesség zömére azonban nem, a néhány nyitott hajkarikával, vaskéssel, csiholóval vagy éppen melléklet nélkül eltemetett halottak tekintetében a helyben talált népesség és az újonnan jöttek között régészeti eszközökkel szinte semmilyen különbség nem mutatható ki.

Általánosságban is megfogalmazhatjuk azt a tételt, mely szerint régészeti leletek alapján egyénekre lebontva az etnikai elkülönítés csaknem lehetetlen, s ez érvényes a „gazdag" leletanyaggal jellemezhető sírokra

272 Olajos 2001, 162; Révész 2008, 163.
273 Szőke 1992, 841–968.
274 Horváth 2012a (kézirat).
275 Vándor 2002, 101–104.
276 Strelczyk 2000, 279–281.
277 Bálint 2006, 324.

is. A helyben talált arisztokrácia egy része ugyanis nyilván betagozódott a magyar társadalomba, s új helyzetének megfelelően külsőségekben is igyekezett ahhoz idomulni.[278]

A Kárpát-medencébe költöző népcsoportok a 10–11. században. Napjainkban már történeti közhelynek számít, hogy a 9. század végén a Kárpát-medencébe költöző magyarság is több alkotóelemből állt össze. A Bíborbanszületett Konstantin tudósításában megőrzött, s a magyarországi helynevekben is fennmaradt törzsnevek (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) eredetének, nyelvészeti magyarázatának könyvtárnyi irodalma van.[279] Magam e tekintetben Róna-Tas András álláspontját tartom mérvadónak, mely szerint a törzsnevek etimológiája semmit, vagy majdnem semmit nem árul el a törzshöz tartozók etnikumáról.[280]

Lényegében ugyanez mondható el a *kabarok*ról is. Annak ellenére, hogy nevük mindössze két forrásban fordul elő (a Salzburgi Évkönyvben egy 881-ben vezetett magyar hadjárat kapcsán, valamint Bíborbanszületett Konstantinnál a DAI 39. fejezetében), e csekély információkra épített hipotézisek a magyar történettudományban és régészetben nagy karriert futottak be.[281] Nem ismert a magyarokhoz történt csatlakozásuk időpontja (az erre vonatkozó elméletek a 760–780 – 862–881. közötti évszázadban szóródnak), a vallásuk (pogány, mohamedán, zsidó),[282] valamint az életmódjuk sem. Tekintették őket katonai segédnépnek, fejlett földműves ismeretekkel, szőlő- és kertkultúrával rendelkező népességnek, muszlim hittestvéreikkel szoros kapcsolatokat ápoló kereskedőknek, valamint közép-ázsiai művészeti hagyományokat a magyarok számára továbbörökítő ötvösöknek. Lakóhelyüket keresték már a Bécsi-medencében (Moór Elemér), a nyíri-bihari, nyitrai és krassói dukátusi területeken (Györffy György, Dienes István), a Mátra vidékén (Kristó Gyula, Bálint Csanád), a pécsi püspökség területén (Kristó Gyula, valamint a majsi temető kapcsán Kiss Attila), a Felső-Tisza-vidéken és a Duna–Tisza közén (Mesterházy Károly), valamint Erdélyben (Vékony Gábor). A magyar régészetre kétségkívül Györffy György hipotézisei gyakorolták e tekintetben a legkomolyabb hatást,[283] melyeket Dienes István a régészeti leletek értelmezése során átvett,[284] utóbbi később az erre vonatkozó nézeteit visszavonta,[285] azok azonban Mesterházy Károly munkáiban napjainkig tovább hatnak.[286] E kísérletek problematikus voltára a legalaposabb érveléssel Fodor István mutatott rá, elvetvén a 10. századi leletanyagon belül a külön kabar hagyaték meghatározhatóságának a lehetőségét.[287]

A 10. század második felétől több hullámban számolhatunk kisebb-nagyobb *besenyő* csoportok beköltözésével.[288] A besenyő szállásterületek legkorábbi csoportjába tartozik a Közép-Tisza mentén elhelyezkedő kemeji rész, valamint a Fertő–Hanság vidéke és talán a Bécsi-medence. Ezenkívül szigetszerűen a Kárpát-medence több pontján számolhatunk korai besenyő szállásokkal. Nem sorolható viszont ezek közé a Sárvíz vidéke, illetve az Aranka (Harangod) folyó környéke, ahol a besenyő megtelepedés csak a 11. század második felétől adatolható.[289]

E korai szállások régészeti hagyatéka nem különíthető el a 10. századi Kárpát-medence leletanyagán belül. E kérdést a közelmúltban Heves megye 10–11. századi temetői kapcsán vizsgáltam.[290] A besenyők 10. század végi, Taksony fejedelem (955 k.–972 k.) idején történt megtelepedését a kemeji részeken Anonymus Gestájából ismerjük. E területen Thonuzoba besenyő vezér (a későbbi Tomaj nem őse) ütötte fel szállását népével együtt. Anonymus adatait más írott forrás is megerősíti, nevezetesen az Aba nembéli Péter comes által 1067 körül kiadott, a százdi bencés apátság alapításához köthető oklevél. Az oklevél a százdi monostor Szihalom környéki birtokainak felsorolása közben utal egy útra, mely a besenyők sírhalmaihoz vezet, megemlíti ugyanezen birtok határjárása során a besenyők

278 Ld. erre a 921/922-es itáliai kalandozó hadjárat egyik vezetőjének, Bogátnak az esetét, akinek a nevét szláv nyelvből vezeti le a kutatók jelentős része. (Bálint 2006, 306.) Theotmár salzburgi érsek 900 tavaszán (!) IX. János pápához írott levelét a magyar módra nyírt fejű, magyarokkal együtt harcoló morvákról: HKÍF 1995, 185–187.

279 KMTL 1994, 303, 341–342, 345–346, 389–390, 449–450, 497, 661. A vonatkozó címszavak Berta Árpád munkái.

280 Róna-Tas 1996, 274–275.

281 KMTL 1994, 311. A vonatkozó címszó Tóth Sándor László munkája.

282 A kabarok vezetőjének tartott kazár eredetű Aba nemzetséggel kapcsolatban még az is felmerült, hogy már a Kazár Birodalom területén megismerkedtek a bizánci rítusú kereszténységgel, amelyet egészen a 11. századig megőriztek! Kovács 1969, 159–175.

283 Györffy 1959; Györffy 1983, 20–28.

284 Dienes 1961.

285 Dienes 1986, 92–114.

286 Mesterházy 1993a, 299–300; Mesterházy 1995, 1038–1046.

287 Fodor 1986, 99–114.

288 Hatházi 1990, 22–59; Hatházi 1996, 223–248, a kérdéskör teljességre törekvő szakirodalmi áttekintésével.

289 Hatházi 1990, 33–35; Hatházi 1996, 223–248.

290 Révész 2008, 392–394, 450.

kútját, végül a kolostornak adományozott birtokokon lévő szolganépek felsorolásában 30 lovas szolgáról esik szó, akik közül 20 magyar és 10 besenyő volt. Az említett birtok a kutatások szerint a mai Füzesabony, Szihalom és Mezőtárkány között feküdt. Az említett út pedig egyenesen az írott forrásokban csak a 13. században feltűnő Bögér-Besenyő felé vezetett. E falu a mai Besenyőtelek helyén vagy határában helyezkedett el.

Megfigyelésem szerint azon területek leletanyaga, amelyeken az írott források szerint bizonyosan éltek besenyők is, semmiben sem különbözik a Kárpát-medence számos más 10–11. századi emlékanyagától. Önmagában az, hogy valamely lelőhely a 11. századi (vagy még későbbi) írott források alapján besenyő szállásterületen található, még nem tanúskodik az ott eltemetett(ek) etnikai jellegéről. Különösen megfontolandó ez a százdi apátság alapítólevelében említett, s a besenyők sírhalmaival kapcsolatba hozott Füzesabony-Koszpériumdomb (Réthy-tanya), illetve az ott feltárt, s egy kislány földi maradványait rejtő sír esetében. Az eddigi történeti, s az arra támaszkodó régészeti kutatás az oklevélben említett 20 magyar és a 10 besenyő lovas szolgáról szóló adatot egységesen úgy értelmezte, hogy az a Szihalom környéki birtokrész etnikai összetételét jelzi, s arra utal, hogy besenyők és magyarok nem elkülönült tömbökben, hanem mozaikszerűen összekeveredve éltek e területen. Valójában az említett oklevél egyáltalán nem erről szól. A szövegében említett birtokok országrésznyi területeken szóródnak a mai Heves (Szihalom), Szabolcs-Szatmár-Bereg (Fancsalfenyére – a mai Demecser területén), Zemplén (Szürnyeg) és Hajdú-Bihar (Bás, Sóly, Füged, Márki, Hort – a mai Polgár határában) megyék területén, s ezen adományokat összegezte és számszerűsítette az adományozó. Ezt teljesen egyértelműen kimondja az oklevél alábbi passzusa is: *„Szám szerint az egész így összegezhető: tudniillik 104 háznép szolga, 30 lovas: 20 magyar és 10 besenyő, 6 gyapjú- és vászonkészítő, 10 szőlő és méhes, 10 pár ló, 100 ökör, 500 juh, 200 sertés."*[291] A régészet a maga sajátos forrásanyagával e kérdéskörhöz csak korlátozott mértékben tud hozzászólni. Ennek magyarázatát Hatházi Gábor abban látja, hogy a legkorábban betelepedett besenyők viszonylag gyorsan asszimilálódtak az őket körülvevő magyar lakosságba. Az a lelethorizont, amelynek töredékes leletanyagát ismerjük, a környezetüktől határozottan elkülönülő, de csak a 11. században vagy még később betelepedett besenyő előkelők hagyatékát jelzi.[292]

A szakirodalomban nem alakult ki egységes álláspont a *székelyek* eredetének a kérdésében. A kutatók egy része eredendően magyarnak tartja azokat (Benkő Loránd, Bóna István, Székely Zoltán), mások viszont (Györffy György, Kristó Gyula, Fodor István) a honfoglalás előtt csatlakozott török eredetű népként határozták meg azokat.[293] Történeti források szerint szállásaik a besenyőkhöz hasonlóan szórtan, Pozsony, Moson, Baranya, Szabolcs és Bihar megyék területén helyezkedtek el, nyelvészeti hipotézisek szerint számolhatunk a jelenlétükkel az Őrségben, Őrvidéken is.[294] Korai (10. századi) régészeti hagyatékuk elkülönítésére még kísérlet sem történt.

Végezetül meg kell említenünk, hogy nincsen régészeti nyoma az írott források szerint nagy számban behurcolt hadifoglyoknak sem. Ők nyilván a szolgaréteget gyarapították, eredeti hazájukból magukkal hozott vagyontárgyaik vagy viseleti elemeik, ékszereik aligha lehettek. Ugyancsak a források szólnak a 11. századtól Magyarországra költöző német és vallon telepesekről, akik főleg Pécs, Székesfehérvár, Eger, Nagyvárad és Sárospatak környékén leltek otthonra. Emlékanyagukat nem lehet elválasztani a 11. században egységesülő Kárpát-medencei lelethorizonton belül. Legfeljebb néhány köttlachi típusú ékszer utal idegen származásukra.

A honfoglalás idején a magyarsággal együtt érkezett, vagy a 10–11. század folyamán a Kárpát-medencébe költözött etnikai csoportok lakóhelyének, régészeti hagyatékának elkülönítése céljából a kutatás az elmúlt évtizedek során előszeretettel felhasznált helynévi adatokat is. A kabarok által lakott szállásokat igyekeztek például az Oszlár, Eszlár, Kazár típusú neveket viselő települések határában előkerült leletekkel összekapcsolni, csakúgy, mint a kétségkívül besenyő eredetű helyneveket (Dormánd, Pély, Tepély, Tenk, Besenyő) e nép hagyatékához kötni. E törekvések azonban súlyos módszertani problémákat rejtenek magukban. Speciális képzettség hiányában egy régésznek nyelvtörténeti, névmagyarázatot illető kérdésekben nagyon kockázatos állást foglalnia.[295] További veszélyeket rejt magában egy másik tényező is. Nevezetesen az, hogy egy konkrét régészeti lelőhely

291 Makk–Thoroczkay 2006, 35–41. Az idézett oklevelet fordította, a bevezetőket és a jegyzeteket írta: Piti Ferenc.

292 Hatházi 1990, 42–50.

293 Kordé 1991.

294 KMTL 1994, 623–625. A vonatkozó szócikk Kordé Zoltán munkája.

295 E kérdésről, konkrét példákkal: Révész 2008, 393–394.

(különösen egy temető) esetében mindig veszélyes azt összekapcsolni egy, a közelében található, de az esetek túlnyomó többségében több száz évvel későbbi írott forrásban említett helységnévvel. A kettő közötti kapcsolat ugyanis részint nehezen (vagy inkább az esetek döntő többségében sehogyan sem) igazolható, részint pedig az ilyen (nem kellő bizonyítékok alapján) összekapcsolt adatok a többoldalú bizonyítottság látszatát keltve számos téves következtetés kiindulópontjává válhatnak.[296] Éppen ezen indokok alapján – bármely csábító lenne is – a továbbiakban a régészeti leletek értékelése során nem vehetjük figyelembe a környékükön található helynevekből esetlegesen levonható következtetéseket.[297]

A temetkezési szokások. Az etnikum megítélésének kérdésében többek szerint alapvető fontossággal bírnak a *temetkezési szokások*. Régészeti leletek esetében különösen nehéz és kockázatos, sőt olykor szinte lehetetlen az azt hátrahagyók etnikumát meghatározni. A sírleletek feldolgozása során éppen ezért különösen fontos azon temetkezési szokások vizsgálata, amelyek általánosan jellemzőek egy adott népességre történetének egy meghatározott időszakában. A hagyományos felfogás szerint a temetési szertartás során gyakorolt rítusok, eljárások alapvető elemei egy-egy közösség körében évszázadokon keresztül szívósan tovább élnek, s sokkal lassabban változnak meg, mint a viselet, fegyverzet vagy a használati eszközök összetétele vagy megjelenési formái.[298] A 10–11. századi népesség temetkezési szokásairól viszonylag részletes információk állnak rendelkezésünkre a Kárpát-medence területén az elmúlt 170 esztendő során feltárt mintegy 27 000 sír révén. E jelenségek első (s egyben napjainkig utolsó!) összefoglaló értékelése négy évtizeddel ezelőtt készült el Tettamanti Sarolta révén.[299] Figyelemre méltó, hogy Tettamanti ugyan a temetkezési szokások kataszterszerű feldolgozása és az egyes jelenségek feltérképezése révén remélte megtalálni a kiindulási alapot ahhoz, hogy a részletesebb összehasonlító vizsgálatok eredményeképpen megkísérelhessük a Közép-Duna-medence 10–11. századi régészeti hagyatékának etnikai szétválasztását, e téren mégis – teljes joggal – óvatosságra intett.[300] Kifejezetten keleti eredetűnek csak a lovas és egyéb állattemetkezéseket tartotta. Ezzel szemben idegen temetési rítusból vehette át a magyarság a kőpakolást és az egyéb kőkonstrukciók alkalmazását,[301] a koporsóban temetkezés szokását a Tisza vidékén élt őslakosság hatásának tulajdonítja,[302] s arra is felfigyelt, hogy a sok edényt tartalmazó temetők az ország nyugati részén, területileg zárt tömbben találhatók.[303]

Jóllehet a köztudatban (gyakran még szakemberek körében is) elterjedt az a vélemény, mely szerint a 10. századi magyar sírok egyik legjellemzőbb, sőt etnospecifikus vonása a lovas temetkezés, a helyzet korántsem ennyire egyértelmű.[304] Napjainkra már nyilvánvaló ugyanis, hogy a korabeli magyar szállásterületen eddig felfedezett temetők alig egyharmada tartalmaz lovas sírokat, s ezen sírok száma összesen sem éri el az ezret. A lovas temetkezés a jelek szerint csak a módosabb és a kifejezetten gazdag családok körében terjedt el. Közösségenként változott az is, hogy milyen nemű és életkorú halottak részesültek lóáldozatban a temetési szertartás során. A 6–9. század között a Kárpát-medencében élt avarok és a 9. század végén érkezett magyarok körében egyaránt ismert és elterjedt volt a lovas temetkezés rítusa. Annak a megjelenési formája azonban összetéveszthetetlenül különbözött a két nép gyakorlatában: a magyarok körében soha nem tapasztaltuk azt, hogy egész lovat temettek volna az el-

296 Bálint 1978, 264–265. Bálint Csanád e tárgyban kifejtett részletes és meggondolkoztató érvei semmit sem veszítettek érvényükből.

297 „És hogyan lehetne közvetlen eseménytörténeti forrásként kezelni a korai magyar helyneveket, amikor – hipotéziseken kívül – semmit sem tudunk az államalapítás kori és a 11. századi telepítésekről és belső vándorlásokról?!" Bálint 2006, 308.

298 Fodor 1986, 100; Fodor 1994, 50–51.

299 Tettamanti 1975, 79–123.

300 „Szem előtt kell azonban tartanunk azt a tényt, hogy a temetkezési szokásoknak a dolgozatban sorra vett, régészetileg megfogható összetevői Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa korai középkori soros temetőiben ugyanúgy megfigyelhetők, mint akár a Kárpát-medencében az avar korszakban." Tettamanti 1975, 111. „A jelenleg rendelkezésemre álló adatok nem elégségesek az együtt élő, különböző nyelvű népcsoportok szokásanyagának elkülönítésére. Különösen akkor nem, ha tekintetbe vesszük, hogy a temetési szertartások legtöbb eleme általános emberi gondolkodásmódból fakad." Tettamanti 1975, 112.

301 Hasonló eredményre jutott az erdélyi temetők értékelése során Gáll Erwin is: Gáll 2013, 602–606.

302 Erdélyben a 9. századi helyi előzményekre utalt: Gáll 2013, 601–602.

303 A sírok számához viszonyítva jelentős az edényt tartalmazó temetkezések aránya Kolozsvár-Zápolya u. (11:3), Kolozsvár-Szántó u. (26:10), Gyulafehérvár-Mentőállomás (1183:45+?), Gyulafehérvár-Brânduşei u. (105:13) lelőhelyeken. Gáll 2013, 629–631. A kerámiamellékletet tartalmazó sírok legújabb összefoglalása: Kvassay 2013, 499–510.

304 A honfoglalás kori lovas temetkezések kutatástörténetének és problematikájának legújabb áttekintése a vonatkozó korábbi irodalomra történő hivatkozással: Vörös 2013, 321–336.

hunyt mellé, sírjaikból csak a nyúzott lovas temetkezés különféle variánsait, valamint a jelképes lovas temetkezést ismerjük, amikor csupán a lószerszámot helyezték a sírba. A nyúzott lovas temetkezések esetében pedig soha nem fordult elő, hogy a lábvégeket bárddal csonkolták volna, mint az avar sírok egy részénél, hanem a sértetlen csontvégek arról tanúskodnak, hogy az összetartó inakat elvágva választották le azokat. Azt mondhatjuk tehát, hogy a lovas temetkezéseknek e formái a Kárpát-medence viszonylatában a magyarság politikai szervezetének tekintetében (ezalatt mindazon népességeket értem, akik a 9. század végén érkeztek az új hazába) a helyben talált népességtől megkülönböztető jellegzetességnek tekinthetők.

Ugyancsak az egész 10. századi magyar településterületen elterjedt szokás volt az, hogy az elhunyt sírjába túlvilági útravalóként ételt tettek. Az ételre a sírokban talált állatcsontok, illetve edények utalnak. Ezek előfordulása arányait tekintve szinte temetőnként változik. Az azonban, hogy milyen állatfajtákhoz tartoztak az ételmelléklet maradványaként talált állatcsontok, rendkívül egységes. A csontok túlnyomó többsége juhlapocka vagy -comb volt, jóval ritkábban fordulnak elő szarvasmarhacomb- és -lapockacsontok, s alig néhány százalékot képviselnek a sertés-, illetve szárnyascsontok. A húsos ételadományt a 10. századi magyar sírokban leggyakrabban a fej és a váll mellé, ritkábban a lábak mellé helyezték. Az ételadományt szolgáltató állatok jellemzően fiatal életkorúak voltak: 0,5–3 éves juhok, 1–3 éves szarvasmarhák, 8–12 hónapos sertések. E helyen közbevetőleg szót kell ejtenünk arról is, hogy a temetők leletei mennyiben reprezentálják az ott eltemetettek életmódját. Nos, mindenről a sírleletek csak igen keveset árulnak el, sőt félre is vezethetnek bennünket. A Bodrogköz és a Rétköz komplex természet- és gazdaságföldrajzi vizsgálataiból tudjuk, hogy a folyószabályozások előtt e térség természeti viszonyai főként az állattenyésztésnek kedveztek, mégpedig a szarvasmarha- és sertéstartásnak. E két állatfajta dominanciáját mutatta ki Vörös István is ÉK-Magyarország Árpád-kori telepanyagából.[305] Juhokat tartani azonban e mocsaras, nedves tájon kifejezetten nem ajánlatos. Ehhez képest a sírokban található ételmellékletek elsöprő többségét a juhcsontok alkotják. E szívós hagyomány a jelek szerint a hiedelemvilágban gyökerezik, s a mellékletanyag jelen esetben nem a korabeli gazdálkodás valóságát tükrözi.

A temetkezési szokások konzervatív, hosszú időn át változatlan voltát, etnospecifikus jellegét Bálint Csanád is elvetette, s joggal mutatott rá arra a tényre, hogy az említett feltevés részletekbe menő elemzéseken alapuló alátámasztása nem történt meg.[306] Abban az esetben, ha mégis történt ilyen vizsgálat (mint például a padmalyos sírok kapcsán), az adott jelenségnek sem az etnospecifikus jellegét, sem a korábban feltételezett helyi (avar) eredetét nem lehetett kétséget kizáró módon igazolni.[307] A régészeti leletek éppen arra utalnak, hogy a temetkezési szokások terén jelentkező konzervativizmus kérdéséhez az eddigieknél jóval árnyaltabban kell közelítenünk. Széles körben ismert például, hogy a szláv népcsoportok alig néhány évtized alatt felhagytak a halotthamvasztással, s áttértek a holttest földbe temetésére. A sokszínű etnikai alapból összeállt Karoling-peremkultúrás népesség körében ugyancsak néhány évtized alatt zajlott le a 9. században az egységesülés folyamata. Arra pedig talán felesleges is felhívni a figyelmet, hogy a 11. századi közösségek temetkezései már alig tartalmaznak a korábbi évszázadra utaló elemeket: eltűnt a lovas temetkezés, csak nyomokban mutathatók ki a korábbi babonás szokások (halottcsonkítás, hasra fordítás, ételmelléklet adása), valamint a fegyverek, veretes díszruhák sírba tétele, halotti szemfedők alkalmazása. Megjelentek viszont a templom körüli temetők, s elterjedt a halotti obulusok adásának a szokása. A megváltozott hatalmi-politikai, gazdasági és ideológiai viszonyok alapvetően átalakították a temetkezési szokásokat, melyek között már csak elvétve, s egyre ritkábban találunk olyan jegyeket, melyek a honfoglalás korában gyökereznek.

Egyes temetőkben megfigyelhetők olyan jelenségek, melyek egy-egy sír vagy sírcsoport jellegzetességei alapján a többi eltemetettől való határozott eltérésre utalnak. A Heves megyei Aldebrőn tapasztaltak nagy valószínűséggel arra utalnak, hogy egy elhunyt esetleg más etnikumhoz tartozhatott, de legalábbis más viseletet hordott, mint a közösség ugyanoda temetkezett más tagjai. A 15. sírba elhantolt nő embertani jellemzői eltértek a többi váz esetében megfigyeltektől. Fejfedőjén (talán textilpántra erősítve) 7 db S végű hajkarikát viselt, hasonló ékszer ott más sírból nem került elő. Temetése során pedig – ugyancsak egyedüliként a temetőben – agyagedényben tették mellé a túlvilági útravalót. Ezek alapján joggal vethető fel, hogy ez esetben a feltárás során egy idegenből hozott asszony

305 Vörös 2000, 71–120; Vörös 2001, 569–601; Istvánovits 2003, 247.

306 Bálint 2006, 320–321. Hasonlóképpen: Brather 2006, 38.

307 Varga 2013, 297–320.

sírjára akadt az ásató. Meg kell ugyanakkor jegyeznem, hogy a mellette talált tárgyak között egyetlen olyan sincs, amely ne fordulna elő a Kárpát-medence más, korabeli temetőiben. Az ékszerek és az edénymelléklet tehát csupán helyi, aldebrői viszonylatban számítanak idegennek, országos áttekintésben azonban már nem.[308]

Szokatlan jelenséget figyelhetünk meg a hajdúszoboszló-árkoshalmi temető 9. és 226. sírjában, valamint a püspökladány-eperjesvölgyi temető 8. sírjában a Kárpát-medencei viseletben idegen torquez diadémok esetében is.[309] Használóiknak (legalább az adott közösségtől) idegen voltát megerősíti, hogy ugyanilyen ékszert hasonló helyzetben találtak az ibrány-esbóhalmi temető azon sírcsoportjában is, melynek halottait a többiektől eltérő rítus szerint (K–Ny-i tájolással, két edényt egy sírba helyezve) temették el.[310] Az említett, kiragadott példák kitűnően szemléltetik a probléma lényegét: e jelenségek ahhoz elegendőek, hogy feltételezzük egyes sírok vagy sírcsoportok adott közösségen belül idegen voltát, ahhoz azonban már nem, hogy etnikumuk meghatározására is kísérletet tegyünk. A leletanyag gyarapodásával napjainkra már egyértelmű, hogy az összességét tekintve viszonylag egységesnek tekinthető 10–11. századi Kárpát-medencei hagyatékon belül idővel finomabb tagolásra is lehetőség nyílik. A viseleti, mellékletadási, temetkezési szokások nemcsak egy-egy kisebb régión belül, hanem közösségenként, sőt olykor családonként is eltérőek lehettek.[311] Ezen eltéréseknek azonban számos oka lehetett, s azok sorában csak az egyik az etnikai jellegű magyarázat.

4. A temetők

A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatástörténetéről a közelmúltban számos kitűnő összefoglalás készült, amelyek lehetővé teszik a jelzett témakörben történő tájékozódást.[312] Az alábbiakban ezért csak az általam módszertani szempontból fontosnak tartott csomópontokra fogok kitérni.

A honfoglalás kori temetők elemzésének módszertanát kétségkívül László Gyula teremtette meg.[313] Teljes temetőközlésekre természetesen már korábban is sor került, de azokat, mint önálló egységet képező régészeti forrásokat, senki nem vizsgálta. Munkamódszere új távlatokat nyitott a korszak emlékanyagának értelmezésében. A temetők összetételének, szerkezetének vizsgálata, az egyes sírok elhelyezkedésének elemzéséből levonható tanulságok értékelése merőben új szempontokat vetett fel e forrásanyag használatának a tekintetében. Az általa meghonosított módszerek értékéből semmit nem von le az a tény, hogy kutatásaihoz csak részlegesen feltárt lelőhelyek álltak rendelkezésre, s azok zöme is egyetlen térségre, a Felső-Tiszavidékre korlátozódott.

További előrelépést jelentett, hogy az 1950-es években – jóllehet hibás alaptételből kiindulva, a „szláv-magyar" kutatások politikai ideológiától vezérelt prioritásának következtében – napvilágra kerültek az első teljesen feltárt nagy sírszámú, hosszú ideig használt, úgynevezett köznépi temetők Fiad-Kérpusztán[314] és Halimbán.[315] A felgyűlt ismeretanyag birtokában Fehér Géza kísérelte meg rendszerezni a 10–11. századi temetőket.[316] E munkálatok kiindulópontja részben az eltérő etnikai, részben pedig az ugyancsak eltérőként feltételezett gazdasági alapokon nyugodott. Hipotézise szerint ugyanis leletanyaguk alapján elkülöníthetők egymástól a magyar és szláv (tovább élő avarokkal nem számolt!) temetők. Előbbiek külterjesebb állattartást és földművelést folytattak, így kisebb szállásokon éltek, temetőik is kisebb sírszámúak, míg a belterjesebb módon gazdálkodó szlávok népesebb falvai nagyobb méretű sírmezőket eredményeztek. A két nép közösségei kezdetben teljesen elkülönültek egymástól (első fázis), majd a második fázisban a temetőik ugyan még mindig elkülönülnek, de jellegzetes hagyatékaik már feltünedeznek egymásnál, főként a magyar családokba beházasodott szláv nők, valamint a szláv falvakba telepedett magyarok révén. A harmadik fázisban a két népcsoport tagjai már azonos településeken éltek, közös temetőket is használtak, de a különböző származású családok még külön sírcsoportokat létesítettek. A két népesség keveredését végül a közösen lakott telepek és az azokhoz tartozó temetők

308 Révész 2008, 45–46.
309 M. Nepper 2002, 104, 216.
310 Istvánovits 2003, 378.
311 Révész 2008, 445–448.
312 Giesler 1981; Mesterházy 1993a, 270–290; Bóna 1997, 1451–1461; Langó 2007; Langó 2010, 445–469; Kovács 2014, 511–604.
313 László 1944.
314 Nemeskéri–Lipták–Szőke 1953, 205–370.
315 Török 1962.
316 Fehér 1956, 25–38; Fehér 1957a, 269–318; Fehér 1957b, 7–58. Téziseinek összefoglalása és kritikai áttekintése: Kovács 2013a, 533–535.

jeleznék. Fehér Géza posztumusz megjelent dolgozatai kétségkívül magukban rejtették a módszertani továbblépés lehetőségét. 1955-ben bekövetkezett halála miatt neki magának erre már nem volt lehetősége, pályatársai pedig más irányban folytatták a kutatásokat.

Míg Fehér Géza lényegében a Hampel József által lefektetett alapokra építkezett, s a temetőtípusok eltérései mögött etnikai (s ezzel összefüggésbe hozott életmódbeli) különbségeket látott, ugyanezeket a jelenségeket kortársa, Szőke Béla főként társadalmi eltérésekre vezette vissza.[317] Szőke a korábbi Hampel A-csoport hagyatékát a honfoglaló magyarok vezető- és középrétegével azonosította, míg a Hampel B-csoportról kimutatta, hogy az nem más, mint a 10–11. századi Magyarország köznépének zömmel szintén magyar eredetű, a peremterületeken szlávokkal kevert hagyatéka. A temetők sírszámának olykor jelentős eltéréseit azok használati idejének változó időtartamával magyarázta.[318] A Szőke Béla által kidolgozott modell etnikai és időrendi problémáira felhívta a figyelmet Dienes István,[319] majd az államalapítás korának belső népmozgásaival kapcsolatban Kiss Attila állított fel egy új időrendi modellt.[320]

A korszak temetőinek kutatásában módszertani szempontból a legjelentősebb fordulópont tehát részben László Gyula, részben Szőke Béla számos új szempontot felvető elemzései nyomán következett be. Az 1960-as évektől úgyszólván napjainkig a temetőelemzések e két megközelítési módot alkalmazzák, többnyire oly módon, hogy ötvözni próbálják azok előnyeit, illetve maradandó eredményeit.[321] Szőke Bélának a különféle temetőtípusokat szétválasztó munkásságának eredményei[322] – akár az egyes tárgytípusok időrendjét taglalta, akár a 10–11. századi magyarság társadalmi tagozódását a különböző temetőtípusok tanulságai alapján – látszólag oly világos, logikus rendszerbe illeszkedtek, oly meggyőzőek voltak, hogy nem lehetett azokat nem elfogadni. Azóta is hivatkozunk rájuk – csak éppen vizsgálati módszereit nem vette át (vagy ami még rosszabb: mechanikusan alkalmazza) a kutatók tekintélyes része. Ennek sajátos okai vannak. Szőke ugyanis nem tudta tovább fejleszteni és finomítani megfigyeléseit, s nem hozott létre tudományos iskolát sem, ebben megakadályozta korai halála.

Az egészen más irányultságú, László Gyula nevével fémjelzett iskola bocsátotta ki azon tanítványoknak a sorát, akik az elkövetkező évtizedek kutatásának meghatározó egyéniségei lettek. Jellemzői közé tartozott a törekvés a hajdani mindennapok minél több részletének megismerésére. Erőssége a tárgyközpontúság, főként a különböző tárgytípusok használati módját illetően. Ez a kérdés a korábbi kutatókat – néhány kivételtől eltekintve – szinte egyáltalán nem érdekelte. Szintén jellemzői közé tartozik a szellemi élet, a hiedelemvilág, valamint a társadalomtörténet, társadalomszerkezet iránti határozott érdeklődés. Mindez legtisztábban Dienes István munkáiban követhető nyomon.[323] A problémákat igyekeztek komplex módon megközelíteni, minél több tudományág (főként a néprajz, a történettudomány és az antropológia) eredményeinek a bevonásával.[324] Ennek következménye viszont számos esetben a vegyes érvelés és bizonyítás lett, amelynek több eleme igen ingatag alapokon nyugodott. Főként az éppen divatos történeti hipotézisekre épülő régészeti elemzések vezettek zsákutcába.[325] A másik gyengéje ezen iskolának az, hogy viszonylag kevéssé érdeklik az időrendi és a tipológiai kérdések. Paradox módon éppen László Gyula – aki kutatói programjában többször megfogalmazta, hogy a „szegény ember régésze" kíván lenni annak mindennapjait kutatva – soha nem ismerte el, hogy a Szőke Béla által rendszerezett köznépi temetők sírjaiban nyugvóknak bármi köze lehetne Árpád népéhez. Számára a honfoglaló magyar népet egész munkássága során a bezdédi, kenézlői, eperjeskei és más hasonló temetőkben nyugvók jelentették.[326] Itt érdemes megjegyezni, hogy László Gyula tökéletesen tisztában volt azzal a ténnyel, hogy az általa elemzett temetőkben nemcsak mellékle-

317 Szőke 1962.

318 Uo., 34.

319 Dienes 1964b, 134–139. Dienes külön kiemelte, hogy „Szőke Béla nem hangsúlyozta ki eléggé, pedig feltétlenül számolnunk kell azzal, hogy a honfoglalókkal együtt betelepült s valóban magyarnak tekinthető köznép jelentősen meggyarapodott a helyben talált lakossággal (szlávok, avarok, bolgárok és egyéb néptöredékek) … A köznépi temetőket tehát, legalábbis a 10. század második felétől és a kora Árpád-kortól kezdve, nem lehet kizárólag a magyar köznép temetőinek tekinteni." Uo., 138.

320 Kiss 1968, 243–256.

321 E kérdés társadalomtörténeti vonatkozásainak kutatástörténeti összefoglalását: Takács 2006c, 67–98.

322 Szőke 1962.

323 Dienes 1961, 95–196; Dienes 1965, 136–174; Dienes 1972.

324 Klasszikus példája a sarudi telep és az újlőrincfalvi temető együttes és sokrétű elemzése: Szabó 1974, 21–73; Szabó 1975, 19–68; Szabó 1976, 1–89; Szabó 1980, 45–136.

325 E téren főként Györffy György munkáinak számos eleme (társadalomszerkezet, kabar-kérdés, puszta személynevekből képzett helynevekre épülő történeti hipotézisek) gyakorolt nagy hatást a régészeti kutatásokra: Györffy 1959; Györffy 1963; Györffy 1970.

326 László 1988, 50–62, különösen 56–57.

tekben gazdag sírok találhatók, hanem szerény anyagi helyzetű elemek is, e megfigyelése a későbbiek során szinte tökéletesen feledésbe merült.[327] A kutatók jelentős része ugyanis visszakanyarodott a Hampel A = gazdag temetők, Hampel B = szegény temetők, köznép sémához, s ez a módszer minduntalan újabb csoportosításokat, kutatási álproblémákat generált (lásd például gazdag Felső-Tisza-vidék ↔ szegényes dunántúli temetők).

Véleményem szerint hiba lenne a fent röviden ismertetett kétfajta vizsgálati módszert egymással szembeállítani vagy egyiket a másikkal szemben elmarasztalni. Mindkettőnek vannak ugyanis maradandó értékei, eredményei és hiányosságai egyaránt. Talán ennek köszönhető, hogy vegytiszta formájában egyiket sem alkalmazta-alkalmazza senki sem. A kutatók általában a kétféle módszert próbálják elegyíteni több-kevesebb sikerrel. A problémát azonban az jelenti, hogy a László-féle, nagycsaládi modellen alapuló temetőelemzések nem alkalmasak a valójában sokkal összetettebb és sokszínűbb korabeli társadalom emlékeinek a vizsgálatára[328] (s a lelőhelyek egy részénél nem voltak alkalmasak arra már megszületésük pillanatában sem), a Szőke Béla által ajánlott modellek, kategóriák pedig – bár alapvetően helyes a tagolásuk – részleteikben kidolgozatlanok és ellentmondásokat rejtenek.[329]

Úgy ítélem meg, hogy napjainkra elérkezett az idő arra, hogy ezen alapokon tovább építkezzünk. Az egyes temetők társadalmi besorolása ugyanis több mint problematikus. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egész 10–11. századi magyar településterületre érvényesnek tekintett, immár klasszikussá vált felosztás (törzsi-nemzetségi arisztokrácia – középréteg – köznép) tovább nem tartható, a jelenleg ismert temetők nem tekinthetők ezek egyértelmű régészeti lenyomatainak.[330] Az esetek többségében főként az utóbbi két kategória egymástól pontos kritériumok alapján el nem választható. Az egyre gyarapodó számú teljesen feltárt temetőket egyre nehezebb, olykor szinte lehetetlen e kategóriák valamelyikébe beilleszteni. Ez egyébként már a hipotézis megszületése utáni egy-másfél évtized során is nyilvánvalóvá vált, hiszen így országrésznyi területekről tűnt el a 10. század eleji köznép vagy a század végi – 11. század eleji vezető, illetve „középréteg". E kategóriák ráadásul már önmagukban is vitathatóak. Az ugyanazon jogállású vagy társadalmi csoporthoz tartozó családok vagy nagyobb közösségek megjelenésüket, hagyatékukat tekintve ugyanis anyagi erejük, gazdálkodási módjuk tekintetében, s így régészeti megjelenésük formájában is igen nagymértékben eltérhettek egymástól.[331] Hasonló a helyzet a lelőhelyek etnikai alapon történő szétválasztása tekintetében is. Főként ebben rejlik az oka annak, hogy Jochen Giesler kísérlete, amelynek értelmében a klasszikus keleti jellegű (általa magyarnak tekintett) temetőket a Bijelo Brdo-kultúrának nevezett köznépi hagyaték váltotta volna fel, nem hozhatott eredményt.[332]

Ezen kategóriák alkalmazása a korszak hagyatékát térben és időben is összemosta. Így alakultak ki például az olyan toposzok, mint a „gazdag Felső-Tisza-vidék" vagy a „szegény Dunántúl", melynek nyomán az egyik térség temetői túlnyomó többségükben a 900–970-es évek közé lennének keltezhetők, a másikéi pedig néhány kivételtől eltekintve legfeljebb 950 táján indulhatnának.[333] Igen határozottan hívta fel minderre a figyelmet a közelmúltban megjelent monográfiájában Istvánovits Eszter, szembesítve a korszak kutatóit hibáikkal, következetlenségeikkel s a megoldatlan problémák garmadájával.[334] Tovább él az a kutatói szemléletmód is, amely a problémák megoldásának kulcsát továbbra is abban a módszerben látja, hogy a történeti hipotéziseket és a régészeti leleteket minden áron szinkronba hozza egymással. Ennek jegyében pedig annak örvendezik, hogy ismét sikerült találni egy történeti hipotézist, amely most már biztosan megoldja az újabban „Dunántúl-jelenségnek"[335] nevezett problémahalmazt, érdemes szó szerint idézni: „Ez a lehetőség (ti. Zsoldos Attilának az az elmélete, mely szerint a honfoglalás dunántúli eseményeiben az Árpád-dinasztia nemzetségei játszották a főszerepet – R. L.) olyan mértékben járul hozzá a régészeti jelenségek értelmezéséhez, hogy szinte minden, történetileg nehezen magyarázható problémára megoldást ígér."[336] Hasonló példákat még hosszan lehetne idézni.

A zűrzavar oka véleményem szerint nagyrészt abban keresendő, hogy a modern kívánalmaknak megfelelően feltárt 10–11. századi sírok, temetők többsége

327 László 1944, 287.
328 Bóna 1997, 1451–1454.
329 Dienes 1964b, 134–139.
330 Mesterházy 1996, 768–795.
331 Bálint 1991, 170–172.
332 Giesler 1981. Kritikájára: Fodor 1984, 124–125; Kovács 1985a, 207–222.
333 Mesterházy 1980, 36–44; Mesterházy 2002, 327–340, további irodalommal.
334 Istvánovits 2003, 442–449.
335 Tomka 1996, 253.
336 Mesterházy 2002, 333.

közöletlen, a korábbi leletek kritikai vizsgálata pedig – néhány kivételtől eltekintve – nem történt meg. Számomra rejtélyes okokból az elmúlt évtizedek során az anyagközlés (amely pedig minden további vizsgálat alapja) elveszítette presztízsét. Ennek következtében megfeneklett s csak az utóbbi évek során mozdult el a holtpontról a leletkorpuszok összeállítása és kiadása, de még ma is egész kutatói életművek hevernek feldolgozatlanul a múzeumi raktárak mélyén.[337] A mai kívánalmaknak megfelelően dokumentált összehasonlító anyag vizsgálatának a lehetőségétől tehát megfosztotta magát a kutatásunk. Jellemző ugyanakkor, hogy még ma is a legtöbbet idézett szerzők közé tartozik a 100 esztendeje halott Jósa András és Hampel József (ami persze az ő anyagközléseiknek az érdemeiből semmit nem von le). S mindannyian tudjuk ugyan, hogy a 80–100 éves ásatásokat és közleményeket igen óvatosan kell kezelni, néhány ritka kivételtől eltekintve mégsem történt meg azok kritikai vizsgálata és újrafeldolgozása. Így aztán a kutatás hibás adatok tömkelegét görgeti maga előtt, a téves alapból természetszerűleg hibás végeredményre jutva.[338]

Szép számban rendelkezünk ellenben különböző listákkal, amelyek Hampel A vagy B, szegény vagy gazdag, köznépi vagy középrétegbeli, „altmagyarisch oder Bijelo Brdo Kultur" stb. csoportokra osztják a lelőhelyeket.[339] S ezzel vissza is érkeztünk az alapkérdéshez. Idestova 100 esztendeje próbálja a kutatás a Hampel, és 50 esztendeje a Szőke Béla által felállított kategóriákba beilleszteni az egyes lelőhelyeket – s be kell látnunk, hogy eredménytelenül. A temetők zöme ugyanis bármelyik csoportba beilleszthető bizonyos ismérvek alapján, míg más jellemzőik miatt kilógnak ugyanabból a csoportból.[340] Példának okáért mindannyian írtunk-olvastunk már a „módos szabadok" vagy a „szerényebb anyagi erejű középréteg" temetőiről. Igen komoly problémát jelentene viszont, ha szabatosan meg kellene fogalmaznunk, hogy mi a különbség köztük. A hagyományos kategóriák csak akkor lennének ugyanis érvényesek, ha meg tudnánk húzni egy határozott vonalat: ami a fölött van, az gazdag (középrétegbeli, a kísérethez tartozó stb.), ami pedig az alatt, az szegény (közrendű, szolgáltató népi stb.). Márpedig ilyen határozott vonal a két végpont közötti tartományban sehol nem húzható. Ez a modell tehát nem működik. Ebből következik, hogy a különféle listák összeállítása és összevetése nem vezetett (vezethetett) módszertani továbblépéshez. A nagy többségükben töredékes lelőhelyek kategóriákba sorolása ugyanis teljes mértékben önkényes. A Hampel A-ba sorolásnál a szerzők nagy része rendkívül „engedékeny": elegendő olykor egyetlen szórvány kengyel (Bezdéd-homokbánya) vagy bronz övveret (Nagyhalász-Nesze kocsma). Pedig ha ugyanezen leletek teljesen vagy legalább részben feltárt temetőkből származnak, nyomban inkább „köznépivé" válnak (Ibrány-Esbóhalom, Gáva-Vásártér).[341] A módszernek ugyanis teljesen más lesz az optikája, ha olyan lelőhelyeket hasonlítunk össze egymással, amelyekről legalább némi információval rendelkezünk.

A jövőben az eddigieknél jóval árnyaltabban kell e temetők kérdését kezelnünk. A kutatás mai állása mellett egy 150–200 évig használt temetőt az összképe alapján minősítünk köznépinek vagy középrétegbelinek. Korántsem bizonyos ugyanakkor, hogy e kategóriák az adott temető használatának a teljes időtartamára érvényesek. Az sem biztos, hogy az adott temetőt minden esetben ugyanolyan származású, jogállású, gazdálkodási módú közösség használta mindvégig. Kiragadott példaként megemlíthetjük az ibrányi temetőt. Az ásató határozottan szétválasztotta a temető 10. és 11. századi részét.[342] Nem világos ugyanakkor számomra, hogy a 10. századi részen belül miért különített el egy külön sírsort. A leletanyag és a temetkezési szokások alapján ez nem feltétlenül indokolt. Az sem derül ki, meddig tart e 10. századi első fázis élete, mikor, miért, hogyan váltja fel vagy csatlakozik hozzá a 10. századi második fázis népessége, van-e kapcsolat köztük vagy nincs. Jóllehet a sokrétű embertani vizsgálatok határozottan arra utalnak, hogy a temetőben népességcsere következett be a 10–11. század fordulóján, az ásató szemmel láthatólag idegenkedik ennek elismerésétől. Bár úgy tűnik, hogy a temető használata folyamatos, de néhány éves vagy akár csak néhány hónapos törést a folyamatosságban soha nem fogunk tudni kimutatni. Népességszám-növekedéssel pedig csak akkor kellene számolnunk, ha a 10. századi népesség leszármazottai is helyben maradtak volna, s a jövevényekkel együtt használták volna a későbbiekben a temetőt. S végezetül, az ásatóval együtt tegyük fel ismét a kérdést: hova sorolható az ibrányi te-

337 A korszak leletkatasztereinek és korpuszainak létrehozását célzó törekvésekről összefoglalóan: Kovács 2014. (sajtó alatt).
338 Révész 2003a, 432–440; Révész 2003b, 137–170.
339 Hampel 1907, 9–25; Szőke 1962; Mesterházy 1980, 36–42; Giesler 1981; Bálint 1991, 266–268; Kristó 1995, 154–166.
340 Szabó 1980, 50–52, 73–74, 129. jegyzet; Istvánovits 2003, 442–449.
341 Istvánovits 2003, 444.
342 Uo., 373–384.

mető? Összképe alapján egyértelműen „köznépi". Vagy nem is egy temetőről van szó, hanem kettőről, esetleg háromról? Egy 10. század eleji-közepi „középrétegbeliről," egy a század második felében használt „köznépiről" s egy 11. századi „köznépiről"? Ugyanezeket a kérdéseket feltehetnénk számos más lelőhely (Magyarhomorog, Csongrád-Vendelhalom, Oroszlámos-Vasútállomás, Kiszombor-B és -C temető, Kiszombor-Téglaégető, Deszk-D és a Klárafalva-Faragóék földjén feltárt lelőhely, Tápé-Malajdok és Tápé-Lebő stb.) esetében is. A példák száma tetszés szerint gyarapítható. Ezek azok a részletkérdések, amelyekre a választ kell keresnünk.

Már az 1950-es évektől megjelent a temetők új vizsgálati módja, főként antropológusok és pályájukon akkortájt induló fiatal régész szakemberek munkái révén. A történeti demográfia célkitűzéseit és módszerét 60 esztendeje fogalmazta meg világosan és egyértelműen Nemeskéri János és Acsádi György.[343] Eszerint a cél az, hogy „akár az írásos kútfők, akár a tárgyi leletanyag (embertani leletanyag) alapján adatokat szolgáltasson elmúlt korokban élt etnikumok, populációk demográfiájára illetve népességi statisztikájára vonatkozóan."[344] A munka elvégzéséhez két alapkövetelmény szükséges: a pontos nem- és életkor-meghatározás, valamint az, hogy a temető teljesen feltárt legyen. A kritériumokat később tovább finomították a vizsgálatokba bevont szakemberek: „Három alapvető összetevő határozza meg annak lehetőségét, hogy adott esetben ténylegesen reális képet adjunk egy történeti népesség demográfiai struktúrájáról. Első a feltártság, a második a kronológia, majd harmadik a biológiai alapjellemzők meghatározása. Abban az esetben, ha a három tényező közül akár az egyikre, vagy másikra nincs adatunk, úgy az egész kidolgozás bizonytalan és érvényessége korlátozott."[345]

Ezen vizsgálati módszer klasszikussá vált példája a Fiad-Kérpusztán feltárt köznépi temető feldolgozása, amely mindezen kritériumoknak megfelelt.[346] Jóllehet a szerzők többször óvatosságra intették, figyelmeztették kollégáikat ezen elemzési mód buktatóira,[347] az azóta eltelt évtizedek során született munkák tekintélyes része arra utal, hogy intelmeik nem mindig találtak meghallgatásra. Gyakran nem teljesen feltárt, illetve félig elpusztult temetőkhöz tartozó népességet próbáltak ily módon rekonstruálni, más esetekben pedig a temetők keltezését nem a kellő alapossággal végezték el. E dolgozat írása közben, az ahhoz szükséges anyaggyűjtés révén átnéztem az elmúlt fél évszázad során megjelent temetőelemzéseket, s azt tapasztaltam, hogy e munkák igen vegyes képet mutatnak. A teljesség igénye nélkül csupán néhány megjegyzést szeretnék e helyütt tenni.

A temetők vagy temetőrészletek közlése leggyakrabban a hagyományos módon történik: a szerző ismerteti a leletek előkerülésének körülményeit, a sírok leírását s az azokban talált leletek fontosabb párhuzamait. Áttekinti az előkerült tárgytípusokról a korábbi szakirodalomban megjelent megállapításokat, s azok összegezése után megállapítja a temető használati idejét. Többletinformációt tartalmaznak azok a közlemények, amelyeknek szerzői vállalkoznak egy-egy tárgytípus teljességre törekvő felgyűjtésére és feldolgozására, s ennek révén későbbi publikációk hivatkozási alapjává válnak. Az már szerencsés esetnek tekinthető, ha az embertani anyagot antropológus megvizsgálta, s legalább a nem- és életkor-meghatározásokat megadta. Az elmúlt fél évszázad során közzétett temetőelemzések mind gyakrabban tartalmaznak paleodemográfiai, paleoszociográfiai és csontkémiai vizsgálatokat.

Valójában csak mindezen módszerek együttes alkalmazása révén remélhetünk a hajdani valósághoz leginkább közelítő vizsgálati eredményeket. Ezek azonban még mindig sok buktatót rejtenek magukban. Az egyik leginkább problematikus kérdés a keltezés. Habár az elmúlt évtizedek során az egyes tárgytípusok feldolgozása tekintetében komoly eredmények születtek, e munkálatok még távol állnak a befejezéstől. Ennek hiányában pedig aligha remélhetünk érdemi előrelépést. (Egyébként a korábbi eredmények mechanikus, ellenőrzés nélküli átvétele és alkalmazása is súlyos hibalehetőségeket rejt magában.)

Az elemzéseket nemcsak időbeli, hanem térbeli és szociológiai koordináták mentén is el kell végezni, s e munkálatoknak még igencsak a kezdetén járunk. A segítségül hívott, még viszonylag ritkán alkalmazott természettudományos vizsgálatok pedig nagy sorozatokból álló összehasonlítható minták híján önmagukban napjainkban még nem igazán jelentenek komoly segítséget.

343 Nemeskéri–Acsádi 1952, 134–147.

344 Uo., 134.

345 Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963, 61.

346 Nemeskéri–Lipták–Szőke 1953, 205–370.

347 „Ma meglehetősen gyakorivá vált a demográfiai struktúra kidolgozása anélkül, hogy a kutatók megfelelő módon tisztában volnának azzal, hogy milyen feltételek mellett lehetséges annak reális kidolgozása." Éry–Kralovánszky–Nemeskéry 1963, 61. Hasonlóképpen: „Töredékeiben feltárt temetők ilyen szempontú és lényegbe vágó kérdések megoldására nem alkalmasak." Kralovánszky 1959c, 18.

Sajnos a paleodemográfiai képlet alkalmazását még korszerű módszerekkel teljesen feltárt lelőhelyek esetében is több nehézség terheli. Az annak egyik elemeként alkalmazott 5–7–9 fős kiscsalád legfeljebb modellnek tekinthető, nem pedig minden közösségre, illetve minden tájegységre érvényes alapegységnek, s ráadásul 14. századi adatokon alapul.[348] A mesterségesen létrehozott egységek (például a katonai kíséret erős férfitöbbletet mutató temetői) esetében nem is alkalmazhatók ilyesfajta számítások. Probléma van az ilyen módszerrel vizsgált temetők használatának régészeti időhatáraival is. A közlemények tekintélyes részében ugyanis rutinszerű datálásokkal találkozunk, vagy egy-két, többnyire vitatható adaton alapuló keltezéssel. Márpedig e két bizonytalansági tényező, tehát a családok létszámára vonatkozó pontosabb ismeretek hiánya, illetve a temetők használati idejének olykor több évtizednyi tévedés lehetőségét magában rejtő meghatározása erősen kétségessé teheti a paleodemográfiai számítások végeredményét. Annak számítási módszere ugyanis nem tekinthető olyan két ismeretlenes egyenletnek, melyből matematikailag levezethető módon megkapjuk a hiányzó adatokat, jelen esetben a temető használati idejének hosszát és az azt használó közösség lélekszámát.

Így aztán igen nehezen lehet megállapítani azt, hogy például egy 20 főt magába fogadó temetőt egy kicsiny, néhány család által alkotott közösség 60–80 év alatt hozta létre, vagy éppen egy népes közösség 20–30 év alatt. Márpedig egy terület népességi viszonyainak (s valamennyi ebből következő szempontnak) a megállapításához ez döntő fontosságú adat lenne.

A korszak kutatói természetesen érzékelték a problémákat, s több részletkérdés kidolgozására sor került. Ezek sorában elsőként kell megemlítenem Szabó János Győző munkásságát, aki a temetőárkok megfigyelése és értelmezése révén kitágította magának a *temető*nek a fogalmát.[349]

Egészen más úton jutott új eredményekre Dienes István. Tiszaeszlár-bashalmi, valamint Orosháza határában végzett, s minden esetben teljességre törekvő feltárásai nyomán figyelt fel arra a jelenségre, hogy egymás közvetlen közelében, akár néhány száz méternyi távolságon belül kis sírszámú, de azonos időben használt temetők fekszenek, melyek (pontosabban az azokat létesítő közösségek) egymással való kapcsolata nyilvánvalónak tűnik.[350] Megfigyeléseit bodrogközi kutatásaim, illetve a karosi temetők feltárása nyomán tovább finomítottam, s arra az eredményre jutottam, hogy e temetőkben a fejedelem, a törzsfők vagy nemzetségfők katonai kíséretének vezetői és családtagjaik, házi szolgáik és kísérő harcosaik nyugodtak.[351] E mesterségesen szervezett (tehát László Gyula véleményével ellentétben nem nagycsaládi) közösségek egyik fő jellemzője a jelentős férfitöbblet. A problémát az jelenti, hogy napjainkig egyetlenegy olyan temetőcsoport sem áll a rendelkezésünkre (a karosiakat is beleértve), amelyek minden tagja teljes egészében feltárt, s így részleteiben és egészében is elemezhető lenne. Ez esetben a régészeti elemzések mellett alapvetően fontos lenne az archeogenetikai vizsgálatok elvégzése is. Ezek hiányában ugyanis csupán feltételezhetjük, hogy e közösségek egy-egy szállás népességének hagyatékát jelentik, annak összetételéről azonban nincsenek pontosabb információink. Sajnálatos módon ezen temetőcsoportok felfedezése fölött a tudományos közvélemény nagy része elsiklott. Így fordulhatott elő, hogy azokat továbbra is elemeikre szétbontva tárgyalták.[352] Újabban a nagyberuházásokhoz kapcsolódó, nagy felületre kiterjedő feltárások nyomán váltak ismertté sajátos szerkezetű lelőhelyek (Kiskundorozsma-Hosszúhát:[353] 200 és 60 m távolság van egy sír, egy 11 síros kis temető, majd ismét két sír között; Kiskundorozsma-

348 Szabó 1966, 72–79.

349 „Ami nyilvánvalóbb, azt most leszögezhetjük: az egész domb, ahová temetkeztek, szent bereknek számított, semmilyen részét profán célra (például legelőnek) nem használhatták. Mindnyájunkban kicsit valahogy meggyökeresedett az a szemlélet, amely a temetőn a sírok által elfoglalt területet érti. Holott nekünk egy honfoglaláskori temetőlelőhely vizsgálatakor a domb egészében kellene gondolkodni. Hogy ez menynyire nincs így, mutatja az a szomorú körülmény, hogy a szakirodalomban mindössze két publikációval találkoztunk, ahol a domb egészéhez a honfoglaláskori temető fekvését, égtáji helyzetét dokumentálták, de csak egy volt szintvonalas rajzban bemutatva. Még a pontosabb leírások is ebben a tekintetben nagy ritkaságszámba mennek." Szabó 1970, 268–269.

350 Dienes 1961, 95–196; Dienes 1965, 136–174. Nem igazolódott be ugyanakkor az a feltevése, mely szerint a Tiszaeszlár-Bashalom I. és II. temetők szomszédságában fekvő, azok szolgáltatónépének tekintett csengősparti temető az előzőekkel egykorú lenne, utóbbi területéről ugyanis mindeddig csak a 11. század második felére keltezhető sírok kerültek elő, ld. erre: Tóth 2014, 17–24.

351 Révész 1984–1985, 615–639; Révész 1996a, 10–12, 193–206.

352 Bóna István egyenesen módszertani hibaként értékelte, hogy „Révész ugyanis nem választotta el Kenézlő I-et és Karos III-at Kenézlő II-től és Karos II-től...". Bóna 1997, 1455. Nem számolt e temetőcsoportokkal összefüggő egységként Kovács László sem. Kovács 2013a, 521–530.

353 Lőrinczy–Türk 2011, 419–479.

Subasán[354] 150 m választ el egymástól egy négysíros kis temetőt és egy magányos lovasíjászt). Úgy vélem, ezek az eredmények lassanként megvilágítják a korábban magányosnak tekintett vagy nehezen értelmezhető kis temetők (például a vizsgált térségnél maradva: Szeged-Bojárhalom) rejtélyét.[355]

Amennyire örvendetes volt az úgynevezett köznépi temetők új értelmezésének terén történt előrelépés, ugyanolyan mértékben megoldatlan volt ezek elemzésének a módszertana. A népes, olykor több száz sírt is magukban foglaló lelőhelyek leletanyaga szegényes, többnyire csak egyszerű kivitelű testékszereket tartalmaz, a temetkezések többsége pedig még azt sem. E tény jelentős mértékben megnehezítette a László Gyula által kidolgozott, de mindaddig csak gazdag leletanyaggal rendelkező temetők szerkezetének kutatására és értelmezésére alkalmazott módszer átültetését ezen lelőhelyek vizsgálatára. Amely esetben mégis megpróbálkoztak vele, a kísérlet látványos kudarcot eredményezett.[356] E kérdésben az 1970-es, 1980-as években a Lengyel Imre által végzett paleoszerológiai vizsgálatoktól remélték az előrelépést. Úgy vélték, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok hozzásegítenek a sírok, sírcsoportok relatív kronológiájának tisztázásához is. Az általa megvizsgált temetők esetében felmerült ugyanis, hogy a hagyományos, a sírsorokat családi és időrendi egységként kezelő régészeti elemzések nem tükrözik a hajdani valóságot.[357]

Az általam tárgyalt korszak kutatói közül Bakay Kornél és Szabó János Győző támaszkodott a legnagyobb mértékben Lengyel Imre paleoszerológiai kutatási eredményeire. Bakay az Ipoly menti temetők elemzése során használta fel ezt az új, komoly áttörés ígéretét sejtető módszert.[358] Az általa elemzett lelőhelyek közül a Letkés-Téglaégetőn feltárt temető példáján ismertetem az alábbiakban e metódus jellemzőit és nehézségeit. Mindjárt kiindulásként problematikus a temető sírszáma, az első közlemény ugyanis 91, a monografikus feldolgozás pedig 94 temetkezéssel számol,[359] a temetőtérképen viszont csak 89 van feltüntetve.[360] A bizonytalanság folytatódik a nem- és életkor-meghatározás tekintetében, a morfológiai és a csontkémiai vizsgálatok összevetése során, a kettő közötti egyezés 44 esetben, eltérés viszont 25 esetben tapasztalható, erre Bakay is felhívta a figyelmet.[361] Rendkívül problematikus, hogy bizonytalan a gyermeksírok száma is (morfológiai: 32, csontkémiai: 21).[362] Lengyel Imre paleoszerológiai elemzése nyomán négy időrendi csoportot különített el, melyek közül az I. csoport 7, a II. csoport 11, a III. csoport 9, a IV. csoport pedig 5 családot foglalt magába. Ezek közül az I. és a II. csoport egykorú vagy közel egykorú, a III. náluk fiatalabb, a IV. pedig fiatalabb a III. csoportnál. Bakay ezt az időrendet elfogadhatónak tartja a régészeti leletanyag alapján, melynek részletes elemzését azonban nem végezte el. Kizárólag azt vizsgálta, hogy a sírokban talált tárgyak kronológiája megfeleltethető-e a Lengyel által elkülönített csoportok időrendjének.[363] Ennek alapján a temető nyitását a 960–980-as évekre, használatának befejezését pedig 1100 körülre tette.[364] A népesség paleodemográfiai rekonstrukciója során összesen 32 elkülöníthető családdal számolt, egy-egy generációban így átlagosan 20–21 fő élhetett. Ennek következtében a temetőt használó közösség települése egy időben 5–11 családnak adott otthont a Lengyel által megadott modell szerint.[365] E végkövetkeztetés problematikus voltát azonban az ásató maga is érezte, e számot aránytalanul magasnak ítélve, így véleménye szerint „reálisabb 4–5 család feltételezése, bár ez valóban csak hipotézis".[366]

Bakay Kornél azonban ezzel az egész paleoszerológiai vizsgálati módszert, annak felhasználhatóságát és létjogosultságát megkérdőjelezte, anélkül azonban, hogy ebből levonta volna a megfelelő tanulságokat.[367]

354 Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 354, Nr. 14; Mészáros–Paluch–Szalontai 2005, 286.

355 Reizner 1891, 91–114. Kovács László bizonyíthatatlannak véli az említett sírok és kis temetők egykorúságát, s ily módon egymáshoz való kapcsolatát: Kovács 2013a, 514. Amennyiben (ez esetben véleményem szerint túlzó) óvatosságát el is fogadnánk, Kovács László adós marad annak a magyarázatával, hogy e jelenség miért korlátozódik a Kárpát-medence bizonyos, jól körülhatárolható mikrorégióira.

356 Mesterházy Károly a nádudvar-töröklaponyagi temetőrészlet elemzése során jutott el a matrilineáris nagycsalád feltételezéséig, eredményeit azonban a kutatás egyöntetűen elutasította. Mesterházy 1968, 131–156; Bakay 1975, 23–24.

357 Bakay 1975, 23–47.

358 Bakay 1975; Bakay 1978.

359 Bakay 1975, 24; Bakay 1978, 146–147.

360 Bakay 1975, 2. kép (a közlemény ábrái a 2. képpel kezdődnek!); Bakay 1978, 64, 5. térkép.

361 Bakay 1975, 32–33.

362 Uo., 32–33, táblázat. A későbbi feldolgozás során viszont már 33 gyermeksírral számolt: Bakay 1978, 147.

363 Bakay 1975, 34; Bakay 1978, 150–152.

364 Bakay 1975, 34; Bakay 1978, 152.

365 Bakay 1975, 27–34.

366 Bakay 1978, 149–150.

367 „Nem ritkán átvettünk – és átveszünk – nemcsak hipotéziseket, hanem kutatási szemléletmódot is anélkül, hogy elfogulatlan kritika alá vetnénk az adatokat és a következtetéseket. A magyar (s nem csak a magyar) régészetben ma már tucatszámra élnek olyan 'tételek', amelyeket mindenki tényként

Az alábbiakban ezeket szeretném áttekinteni. Az első és legfontosabb probléma a leletanyag részletes régészeti elemzésének a hiánya. Egy régészeti tárgyú szakmunkának az alapját a hagyományos régészeti értékelésnek kell képeznie. Csak miután a szerző ennek során jutott valamiféle eredményre, ezt követően szabad tájékozódnia az irányban, hogy az általa kutatott témakörben a társtudományok a maguk saját eszközeivel és vizsgálati módszereivel jutottak-e valamilyen következtetésre. Ha ezt elmulasztjuk, óhatatlanul a vegyes érvelés csapdájába esünk. Különösen veszélyes e módszer az objektív(nek tekintett) természettudományos vizsgálati eredmények kritikátlan átvétele kapcsán, amikor is az egyes kutatók könnyedén megfeledkeznek az utóbbiak esetleges hibáiról, gyengeségeiről vagy kiforratlan módszereiről. Erről korábban már szóltam a C14-es eredmények felhasználása kapcsán, s még szóba kerül e kérdés az archeogenetikai vizsgálatok felhasználhatóságával kapcsolatban is. A régész számára, amikor saját vizsgálati módszereinek a korlátaival szembesül, természetesen módfelett csábító a más tudományterületek nyújtotta, biztosabbnak vélt fogódzók megragadása.

A konkrét esetet szemlélve: a letkési temető keltezése csak igen tág határok között lehetséges. Ami a kezdetét illeti, az íjas-tegezes temetkezéseket a hagyományos kronológia alapján inkább a 10. századra, sőt annak is inkább az első kétharmadára szokás datálni, holott ma már több biztos, Árpád-házi uralkodók pénzeivel kísért hasonló temetkezés is ismert a 11. század közepéig terjedő időszakból.[368] Az utolsó sírok földbe kerülését az ásató egy Szent László király (1077–1095) által veretett érme alapján 1100 körülre tette. Ez esetben (is) problémát jelent azonban, hogy ez a temető egyetlen érméje. A hajdani letkési közösség tehát nem gyakorolta rendszeresen az obulusadás szokását, így csak feltételezhetjük, hogy elhelyezkedése alapján (a kérdéses sír a temető ÉNy-i szélén feküdt) e temetkezés valóban a legfiatalabbak közül való, s földbe kerülése után már nem folytatódott a temető használata akár két-három évtizedig.

Megkérdőjelezhető a Bakay által felvázolt paleodemográfiai konstrukció is. A 120–140 évre feltételezett 91 (94) sír önmagában is kevésnek tűnik, s aligha töltheti ki ezt az időszakot. Különösen akkor nem, ha kézenfekvő módon csak a felnőtt sírokat vesszük figyelembe,[369] amelyek száma (az eltérő adatok alapján) mindössze 58–67 vagy 61–70 lehetett. Ráadásul e populáció több mint fele a feltevések szerint (I–II. csoport egyidejűsége) azonos időszakban élt volna, így nemhogy természetes szaporulattal, de a népesség drasztikus fogyásával kellene számolnunk. Végezetül arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy valamennyi hipotézis a letkési temető folyamatos használatát feltételezi. Erre azonban semmiféle bizonyítékunk nincsen. Igaz, a folyamatosság néhány éves, vagy akár évtizedes hiányát is nehezen tudnánk pusztán régészeti eszközökkel bizonyítani. Figyelemre méltó azonban, hogy a temető nyugati harmadában éppen a 11. századra jellemző ékszertípusokat tartalmazó sírok sokkal sűrűbben helyezkednek el, mint a középső és a keleti részen. S éppen itt, a nyugati szegélyen kaptak helyet azok az elhunytak, akiknek sírjai a többiektől teljesen eltérő, ÉK–DNy-i tájolásúak (48., 47., 27., 36., 35., 23., 22., 20., 21. és a távolabb fekvő 87. sír).[370] Aligha véletlen, hogy közülük mindössze egy tartalmazott mellékletet, mégpedig a fent említett érmét. Véleményem szerint legalább ezen, a többiektől temetkezési szokásaik tekintetében gyökeresen eltérő hagyományokkal rendelkező sírok esetében felvethető, hogy halottaik eltérő származásúak lehettek, s az sem zárható ki, hogy a temetőt korábban használó családok távozása után, akár évtizedekkel később leltek ott nyughelyet.

Ugyancsak az 1970-es években végezte hasonló módszerek alkalmazásával temetőelemzéseit Szabó János Győző. Munkásságára jellemző volt a kritikai szemléletmód s a komplex vizsgálatokra való törekvés. A paleoszerológiai elemzéseket ő is elsőrangúan fontosnak tartotta, olykor még a régészeti leletanyag értékelését is háttérbe szorítva, illetve azok fényében értékelve. Eljárásának kritikájára az újlőrincfalva-magyaradi temető kapcsán egy korábbi munkámban már részletesen kitértem,[371] így itt csak utalnék rá: módszertani szempontból hibának tartom, hogy a temető

közöl és idéz, de hitelét nem vizsgáljuk meg vagy nem eléggé alaposan vizsgáljuk meg." Bakay 1978, 166. E mondatok valóságtartalmát (melyekhez alátámasztásként a László Gyula munkamódszerét és a nagycsaládi temetők bizonyítására felhasznált temetők forrásértékének a teljes joggal történő megkérdőjelezését tartalmazó, elhíresült 172. lábjegyzet tartozik), aligha lehet kétségbe vonni. Az már más lapra tartozik, hogy Szerzőjük mindezt kevéssé alkalmazta saját végkövetkeztetései megfogalmazása során.

368 Révész 1997b, 183–184; Kovács 2006, 237, 54. j. A hivatkozott leletek közül a békés-povádzugi már 1960–1962 óta publikált: Trogmayer 1960–1962, 9–38.

369 Bóna 1997, 1458.

370 Az ásató ezt a jelenséget a felszíni formák által támasztott kívánalmakkal magyarázza, azok mibenlétét azonban nem fejtette ki: Bakay 1978, 145.

371 Révész 2008, 330–334.

periodizációját nem saját tudományága, a régészet forrásbázisa alapján végezte, hanem e téren Lengyel Imre paleoszerológiai vizsgálatának eredményeihez keresett régészeti bizonyítékokat. A segítségül hívott társtudomány eredményeit vegyítve saját adataival, a kettőt szinkronba hozni törekedett egymással, nem pedig szembesíteni azokat.[372]

Lengyel Imre vizsgálati eredményeinek, illetve az azokat használó régészeti elemzéseknek összefoglaló kritikáját Kovács László végezte el.[373] Megállapítása szerint a legalapvetőbb probléma abban rejlik, hogy Lengyel a vizsgálati módszereit pontosan soha nem írta le, így azok nem ellenőrizhetők, nem reprodukálhatók, s kidolgozójuk tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála után nem is folytathatók. A paleoszerológiai kutatások ezzel a tudománytörténet egy izgalmas, sokat ígérő, de lezárt fejezetének tekinthetők, melyek egyben rávilágítottak a magyar régészetnek a természettudományos vizsgálati módszerek iránti fogékonyságára, felfokozott várakozásaira, de az azzal együtt járó buktatókra is.

A nagy sírszámú soros temetők elemzésének módszertana terén az 1980-as évektől áttörést jelentettek a numizmatikai kutatások. E munkálatok azonban már egy évszázados előzményre vezethetők vissza. Korát messze megelőzve, elsőként Roska Márton alkalmazta a 11. századi érméket tartalmazó sírok temetőn belüli helyzetének meghatározását a várfalvi temető időrendi rétegeinek az elkülönítéséhez.[374] Hasonló módszert alkalmazott a halimbai temető időrendi csoportjainak elkülönítése során Török Gyula.[375] Az 1980-as évektől úgyszólván mindegyik, nagyobb számú érmét tartalmazó temető belső időrendjének meghatározásában komoly szerepet kapott a pénzmellékletes sírok feltérképezése. Ily módon derült fény arra, hogy a majsi temető egy korai, belső sírcsoporttól kifelé minden irányban egyre későbbi sírokat tartalmaz,[376] a pusztaszentlászlói esetében viszont a domb több pontján egyszerre nyitották meg a feltehetőleg családi sírkerteket, melyek a sírok számának gyarapodásával lassanként összeértek.[377] Gedai István már 12, többnyire részlegesen feltárt temetőt elemzett röviden, érdemleges új eredményt azonban nem ért el.[378] A módszert a magyarhomorogi temető kapcsán Kovács László dolgozta ki teljes részletességében.[379]

A 10–11. századi temetők átfogó újraértelmezésére tett kísérlet Bóna István nevéhez fűződik.[380] A viszonylag kicsi (de mindenképpen 100 sírnál kevesebbet tartalmazó) temetők nagycsaládi voltát kategorikusan elutasította. A bennük megfigyelhető férfitöbblet alapján úgy vélte, ezek „szervezetten, tervszerűen telepített katonai őrállomásoknak tarthatók tehát, amelyekből a lényegesen nagyobb és később telepített algyőit és budakeszit kivéve, egyik sem élte túl a 10. század közepét, néha az első harmadát sem, mivel nem volt rájuk szükség".[381] Használati idejük rövid, egy-másfél generációra terjed csupán ki. E *katonai temetők* mellett elkülönítette a különböző méretű és élettartamú falvakhoz tartozó 10–11. századi *falusi-köznépi* temetőket. Ezek 30–80–100 sírosak, keletkezésük és megszűnésük idejét, típusaikat véleménye szerint újra kell vizsgálni.[382] A további kutatásokra nézve alapvető fontosságú az a megfigyelése, mely szerint „a nagy köznépi temetőkben 3–400 csecsemő-kisgyermek temetkezés is előfordulhat, s ezeket tulajdonképpen nem lenne szabad beleszámítani a felnőtt populációba, amely jóval kisebb volt az össz-sírszámból kiszámoltnál. Az 1130 síros majsi temetőbe például csak 525 felnőttet temettek el, ez pedig 150 év alatt 25 évnyi nemzedékkel számolva 88, 30 éves átlag életkorral számolva pedig 105 felnőttet jelentene egy időszakban … annyi bízvást elfogadható a számokból, hogy a történészek és a demográfusok 20. századi divatszavával emlegetett »tömegek« sosem léteztek, hiszen jelenleg a majsi a Kárpát-medence legnagyobb 10–11. századi falusi temetője."[383]

372 Szabó 1980, 49–70.
373 Kovács 2011b, 559–608.
374 Roska 1914, 125–187.
375 Török 1962, 35, 98–100, 114–115.
376 Kiss 1983, 176–190, 89. ábra.
377 Szőke–Vándor 1987, 78–79.
378 Gedai 1986, 56–69. Nézeteinek kritikájáról: Kovács 1988c, 683–691; Kovács 1997b, 83–94.
379 Kovács 1997a, 379–383; Kovács 1997b; Kovács 2007, 187–212.
380 Bóna 1997, 1451–1461.
381 Uo., 1451–1456. Az idézett mondat: Bóna 1997, 1456. Idevonatkozó nézeteinek bírálata: Kovács 2013a, 521–530. Ami a temetők gazdagságát illeti („Elképesztő mennyiségű ezüst, másfél kilónyi ezüsttel borított díszövek, két kilónyi ezüstből álló női ékszerkészletek, aranyveretes szablyák rejtőznek ezekben a temetőkben…" Bóna 1997, 1456–1457.), Bóna megállapításai erősen túlzóak. A valós értékek általában ennek a tizedét sem érik el, erről: Révész 2001, 38–46.
382 Bóna 1997, 1457.
383 Bóna 1997, 1458. Mindez tökéletesen összecseng Tomka Péter Árpás-Dombiföldön végzett néprajzi ásatásának eredményeivel: „A 10 házas település 100 év alatt … kb. 550 sírt »produkált«. A temető demográfiai vetülete tehát alig tér el

Bóna alapvető új szempontokat tartalmazó felvetéseit Kovács László fejlesztette tovább korszakos jelentőségű, bár általa szerényen csupán vázlatnak tekintett munkájában.[384] Tanulmányának bevezetőjében csak röviden érintette a kevés (legfeljebb 1–10 sírt tartalmazó) lelőhelyeket.[385] A *magányos sírok* létét régészetileg igazoltnak véli, ellentétben a *páros sírok* valószínűleg a régészek íróasztalán született konstrukciójával. Problematikusabbnak ítéli meg a *kiscsaládi temetők* létének a kérdését, melynek eldöntését csak a később elvégzendő DNS-vizsgálatoktól várhatjuk. Felvetése szerint ezek akár a (később tárgyalandó) szállási temetők kezdeményei is lehettek. A következő két kategória (*szolgáival eltemetett előkelő férfi, illetve előkelő nő köré temetett férfiak*) nagy valószínűséggel csonka feltárások eredményeként született meg, hiteles lelőhelyeiket nem ismerjük, így ezzel a formációval aligha kell számolnunk.

Az elmúlt évek nagy felületre kiterjedő mentőásatásai nyomán tisztázódni látszik viszont a *temetőmag távoli sírokkal* elnevezésű temetőtípus kérdése. Kovács László állásfoglalása szerint elképzelhető ugyan, hogy ez egy önálló temetőtípus, de amennyiben a majdani DNS-vizsgálatok „nem mutatnak ki rokonságot a közösség és a távoli egyén között, akkor az egyéneket elkülönítve, a közösségi temetők minden nehézség nélkül besorolhatók a ... szállási vagy falusi temetők közé".[386] Magam úgy vélem, e kérdés árnyaltabb megközelítést igényel, s ez esetben is szükség lenne az egyes lelőhelyek külön-külön elvégzendő újabb értékelésére. Mivel e helyen erre nincs mód, ezúttal csak néhány szempontot szeretnék megfontolásra ajánlani. Az már első pillantásra is feltűnik, hogy a Kovács által együvé sorolt temetők valójában nem alkotnak közös kategóriát. Elsőként le kell választanunk azokat a lelőhelyeket, amelyek esetében a temető és annak tömbjétől távolabb fekvő magányos sír korban jelentős mértékben (több évtizednyi idővel) eltér egymástól. E kategóriába tartozhat vélhetőleg a nyíregyháza-felsősimai lelőhely,[387] de mindenekelőtt az ártánd-nagyfarkasdombi temető.[388] Utóbbi lelőhely sajnos egy előzetes közleménytől eltekintve közöletlen, a szűkszavú leírásból azonban teljesen nyilvánvaló, hogy annak nincs 10. századi periódusa. A Nagyfarkasdombra valamikor a 10. század folyamán temettek el egymástól néhány tucat méternyire két rozettás lószerszámos nőt – hasonló szituációval a Kárpát-medence számos pontján találkozunk (Koroncó, Jászfényszaru) –,[389] majd évtizedekkel később, az ezredforduló táján ugyanott nyitottak egy falusi temetőt, a korábbi sírokról mit sem tudva. Teljesen véletlen tehát, hogy annak sírjai felülrétegezték az előzőeket, sőt a 6. (rozettás lószerszámos) temetkezéssel azok egyike szuperpozícióba került. E sír környezetében zömmel melléklet nélküli temetkezések nyugodtak, melyek közül sem az 'erőteljes testalkatú férfi', sem a többiek aligha lehettek az előkelő nő férje, illetve családtagjai. Akár ezekben, akár a homokbányászással elpusztított temetőrészben sejteni a temető 10. századi részét merő spekuláció, melyet semmi (még szórvány leletek sem) támasztanak alá.[390]

Ezekkel ellentétben aligha férhet kétség a szegvár-szőlők-aljai temető és az attól 35 méterre fekvő ellentétes tájolású sír,[391] valamint a szegvár-oromdűlői temető és annak tömbjétől 30, illetve 42 méterre eltemetett öt sír[392] egykorúságához. Előbbi esetben felvethető, hogy a felnőtt férfit valamilyen ok miatt kizárták a közösségből, vagy távol akarták tudni annak nyughelyétől, az oromdűlői sírok pedig akár egy újonnan megnyitott, de valamilyen okból tovább nem használt sírcsoport/újabb temetőmag kezdeményei is lehettek. Ha az említett temetkezéseket leválasztanánk a temető egészéről, akkor a temetkezési helynek éppen azt a komplex egységét vetnénk el, amelyet Szabó János Győző a temetőárkok kapcsán felismert. Attól ugyanis, hogy a temetőket lehatároló árkokat, sövényeket, az áldozóhelyeket vagy szent fákat régészeti módszerekkel többnyire nem tudjuk kimutatni, azok még létez(het)tek, s ezek együttese alkotta a temetkezési hely egészét. Ugyanilyen megfontolásból azonos temetkezési egységnek tekintem (a hagyományosan használt 'temető' kifejezés ez esetben nem adja vissza a jelenség lényegét) a Szeged-Kiskundorozsma, hosszúháti, illetve a Subasa-hegyi, egymástól 60–15–200 méternyire fekvő sírokat és sírcsoportokat. Ezek egykorúságában

attól, amit a »nagy« késő avar temetőkben találunk (150 év alatt 800 sír)." Lásd erről: Tomka 1992, 68–71.

384 Kovács 2013a, 511–604.

385 Uo., 512–514.

386 Uo., 514.

387 Jakab 2009, 79–149. A dolgozatról írott lektori véleményemben korábban arra hajlottam, hogy a temető legkorábbinak feltételezett sírcsoportja és az attól távolabb fekvő, lóval, trapéz alakú kengyelekkel és nyéltámaszos baltával eltemetett férfi egykorú lehet. Ezt ugyan ma sem lehet kizárni, de egzakt módon bizonyítani is nehéz. Uo., 117–119, 72. j.

388 Mesterházy 1990c, 50–57.

389 Révész 2001.

390 Mesterházy 1990c, 54.

391 Lőrinczy 1985, 141–162.

392 Bende–Lőrinczy 1997, 201–285.

(Kovács László szkepszisével szemben) magam nem kételkedem. A kérdés számomra inkább az, hogy ezek a temetkezési egységek önálló képződményeknek tekinthetők-e, avagy egy vagy több hajdani kisebb, illetve népesebb szállás azonos időhatárok között létesített, s valamilyen okból széttagolt (nem hagyományos temetőt alkotó) nyughelyeiként kezelendők. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, ez a temetkezési forma meghatározott időszakra és területekre volt jellemző. A Szeged–Kiskundorozsma–Szatymaz–Bordány–Domaszék lelőhelyekkel jellemezhető jelenség a Homokháton tovább folytatódik Kiskunhalas–Kalocsa irányába, míg töredékességükben is hasonló tendenciát jelezhetnek a Maros–Aranka-köz lelőhelyei Nagyősz, Nagyteremia, Óbesenyő, Bukovapuszta körzetében. Mindez azonban már a mikroregionális vizsgálatok irányába vezet tovább. Annyit szeretnék még e kérdéshez megjegyezni, hogy ennek fényében újra kell gondolnunk azon magányos sírok és kiscsaládi(nak tartott) temetők kérdését is, amelyek körzetében nem történtek olyan nagy felületre kiterjedő régészeti kutatások, mint Kiskundorozsma környékén.[393] A mikroregionális jellegzetességek (amelyek létével Kovács László nem számolt, ezért valójában össze nem illeszthető jelenségeket és lelőhelyeket vont egybe) tanulságai természetesen ez esetben sem terjeszthetők ki automatikusan a korabeli magyar szállásterület más részeire is. Sejthetőleg a Szeged környékihez hasonló, bár hosszabb ideig fennállt települési formák (szállások) hagyatékai lehettek például a Felső-Tisza-vidéki, egymástól ugyancsak 150–200 méternyire létesített temetők is (például Kenézlő-Fazekaszug I–II., Tiszaeszlár-Bashalom I–II., Karos-Bodroghalom temetőcsoport stb.).

Kovács László munkájának kulcsfontosságú, bár a lelőhelyek többnyire töredékes volta és a Kárpát-medencén belül egyenetlen eloszlása miatt kényszerűen csak vázlatos fejezete *a honfoglalást is túlélt települések néhány temetőtípusa.*[394] A három típusra tagolt lelőhelyek közül az elsőt (*9–12. századi falusi temetők*) csak a Morva Fejedelemség Dunától északra fekvő térségéből tudta adatokkal alátámasztani (Csekely, Vágbori, Tornóc-Felsőjattó), a másodikat (*9. században nyitott és a 10. században is használt templom körüli temetők*) részben ugyanonnan (Ducó, Pozsony-Vár), amelyeket kiegészített néhány Zalavár környéki és szombathelyi lelőhely is.

A leginkább problematikus a *9. század közepén megnyitott és a végén, illetőleg a 10. század elején felhagyott falusi temetők* kérdése. Nem véletlen, hogy ezek zömét ugyancsak a Felvidék nyugati részéről ismerjük Anton Točík, illetve újabban Milan Hanuliak[395] munkái nyomán. A hasonlóan intenzíven kutatott zalavári települési agglomeráció idesorolt temetőinek zöme még közöletlen, így az ásatók által a kontinuitás kérdésében megfogalmazott vélemények ellenőrzésére nincsen módunk.[396] Kovács László joggal jegyezte meg, hogy legalább részben hasonló lehetett a helyzet a Dunától keletre (s tegyük hozzá: az általa nem említett K-Dunántúlon és Erdélyben is!) részint az avar, részint pedig a különböző szláv csoportok hamvasztásos temetőinek esetében is. Meglátásával, mely szerint „…a Dunától keletre a 9. századinak jelzett, többségében csupán temetőrészletek meglepően csekély száma valószínűleg a nem teljes feltártságú lelőhelyek keltezésében tükröződő bizonytalanságot mutatja…”,[397] teljes mértékben egyet lehet érteni.[398] A Kárpát-medence régészetének e temetők időrendjének a tisztázása az egyik legsürgetőbb feladata. E nélkül ugyanis a helyben talált és az újonnan érkezett népesség viszonya, létszáma, együttélésük formája nem tisztázható, s ez minden további érdemi vizsgálatot lehetetlenné tesz. Lehet ugyan továbbra is polemizálni a keleti típusú hagyaték és a helyben találtak, vagy ha úgy tetszik Hampel A és Hampel B., esetleg a honfoglaló magyar és a Bijelo Brdo-kultúra mibenlétéről, az ilyen típusú viták azonban ahelyett, hogy előre vinnék a kutatást, inkább visszavetik azt a nemzetállami szempontokat mindennél előbbrevalónak tekintő 19. századi állapotra. A 10. századi Magyar Fejedelemség, majd az ezredfordulótól királyság (gyakorlatilag az egész Kárpát-medence) népességi viszonyait ugyanis kizárólag a maguk összetett voltában és teljességében szabad és érdemes vizsgálni. E téren jelent hatalmas előrelépést Kovács László új szemléletű munkája, melynek lényegét ő maga az alábbiakban foglalta össze:

393 Lőrinczy–Türk 2011, 431.

394 Kovács 2013a, 515–518.

395 Hanuliak 2004.

396 Szőke 2005, 26.

397 Kovács 2013a, 516–518.

398 Módszertani szempontból szükségtelennek tartom viszont elkülöníteni e kategórián belül azokat a lelőhelyeket, amelyek területén 10–11. századi sírokat is feltártak (Balmazújváros, Alsógellér, Gyönk, Győr, Gyulavarsánd, Kiszombor, Perse, Pozsony, Szarvas, Visznek, Vörs). Erre ld.: Kovács 2013a, 518. Ezek ugyanis részint egyedi vizsgálatot igényelnek, a biztosan 10–11. századi síroktól eltekintve viszont semmiben nem különböznek a többi 9. századi, s a honfoglalás kort is megéltnek gyanított temetőtől.

„…a 10–12. századi temetőtípusok hagyományos besorolása, … amelyet felváltottam az általam kidolgozott, a régészet lehetőségeit túl nem lépő, elsősorban kronológiai és sírmennyiségi alapú, a feltételezett településekhez kötődő rendszerezési kísérlettel. E szerint, a honfoglaló magyarok egyik települési formája a rövid ideig használt szállás lehetett. A magyar településterületet a legjellemzőbb módon megjelenítő szállások hálózatához az általában kisebb, 5/10–50/75 síros temetőket csatlakoztathatjuk. Az általam *szállásinak nevezett temetők* temetkezéseiben mutatkoztak és őrződtek meg a honfoglaló magyarok jellegzetes temetkezési szokásai, maradtak meg a legváltozatosabb együttesben megjelenő, legértékesebb anyagokból készült, legnagyobb darabszámban mellékelt, és idegen érmékkel a lehetőségek szerint legjobban keltezhető tárgyai. A legkorábbi szállásokhoz nyitott legkorábbi szállási temetőket magától értetődően 895 tájától kellett létesíteni, s az a régészeti gyakorlat hibája, hogy ilyeneket nem tudunk szabatosan kimutatni a sok, részben teljesen feltárt szállási temető között. A szállási temetőket fenntartó közösségek a 10. században még szabadon változtatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költöztek odébb ismeretlen irányban és távolságra, felhagyva a régi temetővel, s újat nyitva az új helyen. Valamikor a 10. század második fele és a 11. század eleje között hagytak fel ezzel a temetkezési gyakorlattal, ami feltehetőleg a különféle okokból kikényszerített tartósabb letelepedésükkel járt együtt, és felhagyásuk korának vitatott, de szemléletes bizonyítéka a magyar denároknak a mellékleteik közül való teljes hiánya. A honfoglaló magyarok másik települési formája a falu lehetett, s a legkorábban létesített falvak lakói ugyancsak 895 tájától kezdve nyithatták meg az általam falusinak nevezett legkorábbi temetőiket. Ha bizonyítani tudnánk, hogy bizonyos temetők megnyitása csak néhány évtizeddel később történt, ott akár szállási temető lehetett az előzményük. Az talán örökre eldönthetetlen marad, hogy egyes falusi temetőkkel miért – általános érvényű külső ráhatás (áttelepítés) következtében vagy szubjektív okból – hagytak fel a fenntartóik 50–200 sír megásását követően a 10. század vége körül, amit a magyar denárok mellékleteinek hiánya jelez (*10. századi falusi temetők*), illetőleg másokat miért használták tovább a 11. században is, időközben 500–1100 sírt is megásva, legkésőbb II. Béla (1131–1141) érméivel keltezett temetkezésekkel bizonyítottan a 12. század második harmadáig (*10–12. századi falusi temetők*). Annak a forrás-alátámasztás nélküli, bizonyítatlan feltevésnek megfelelően, hogy Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodása idején jelentős áttelepítések történtek az országban, a korábbi helyükön megszűnő települések egész sorához tartozó szállási temetőkkel, vagy 10. századi falusi temetőkkel hagyhattak fel, más falusi temetők pedig ekkortájt keletkezhettek (*11. századi falusi temetők*), és nagyjából ugyanerre az időszakra szokás az egyes hosszabb életű, 10–12. századi falusi temetőkben mind régészetileg, mind embertanilag feltételezett népességcserét is feltételezni. Lehetséges, hogy ez a folyamat hosszabb időn át zajlott, mert bár a szállási temetők felhagyása a 10. század második felénél pontosabban aligha keltezhető, a 10. századi falusi temetők legalábbis egy része még a 11. század elején is használatban maradt, viszont néhol a 11. századi falusi temetők megnyitása bizonyára már a 10. század utolsó harmadától kezdve bekövetkezhetett. A falusi temetők magyarnak sejthető változatának temetkezési szokásrendje és leletanyaga a szállásiakénak egyszerűbb formája, míg a helyben talált lakosság kizárólag falusi temetőkben mutatkozó hagyatéka mind a temetkezési szokásokban, mind a tárgyválasztékban a magyarokétól több eltérést, sajátosságot, másféle kapcsolatokat mutat."[399]

A Kovács László által kidolgozott új vizsgálati módszer munkahipotézisként teljes mértékben elfogadható. Előnyei közé sorolható, hogy gyökeresen szakított a korábbi kutatásokat minduntalan zsákutcába vezető etnikai, illetve társadalmi tagolódásra építő megközelítésekkel. Ezek ugyanis régészeti eszközökkel nehezen, nagy hibaszázalékkal vizsgálhatók, s semmiképpen nem alkothatják egy átfogó elemzés kiindulópontját. A helyzet valójában éppen fordított: a Kovács által ajánlott vizsgálatok elvégzése után, azok eredményeinek ismeretében lehet (nagyon óvatosan) megkockáztatni az egyes temetők (vagy inkább mikrorégiók) népességének származására és társadalmi tagolódására vonatkozó feltevéseket. Ahhoz, hogy e modell működőképes legyen, a korszak lelőhelyeinek hozzávetőleges (néhány évtizedes tűréshatárt tartalmazó) keltezéséhez szükséges ismeretanyag a rendelkezésünkre áll; annyi mindenképpen, hogy a tendenciákat nyomon követhessük. Az alábbiakban éppen ezért csak néhány kiegészítő megjegyzést fűzök a szállási és a falusi temetők kérdésköréhez.

Problematikusnak tartom a szállási (IV. típus), valamint a 10. századi falusi (V. típus) temetők elkü-

399 Kovács 2014. (sajtó alatt).

lönítését.[400] Kovács László szerint közös jellemzőjük az, hogy mindkettőt a 895-ben beköltözött magyar népesség hozta létre, mindkettő használata megszűnik legfeljebb az ezredforduló időszakában, amit az is jelez, hogy mindkettőből hiányoznak a 11. századi magyar érmék. Különbséget csak a használati idejük hossza, ebből következően az eltemetettek száma jelent köztük, valamint a szállási temetők gazdagabb leletanyaga. Valójában azonban felosztása szerint az 5/10–50/75 síros szállási temetők közül a népesebbek pontosan ugyanakkorák, mint az 50–200 sírosnak[401] meghatározott 10. századi falusi temetők közül a kisebbek. A két típus így „összecsúszik", jelentős mértékben átfedi egymást. A különbségtételre a leletanyag gazdagsága (amely számos tényező függvénye lehet) nem alkalmas. Mindezek mellett Kovács nem számol a korábban már többször említett temetőcsoportok létével sem, pedig az (ha egy település külön temetőivel számolunk) alapvetően módosíthatja az adott közösség létszámát (például Karos I–III. esetében: 13+X–73–19 = 105+X sírra módosul. Ez viszont már létszámában nemcsak eléri, de meg is haladja a falusiként besorolt lelőhelyekét (például a teljesen feltártak közül: Kál-Legelő: 68, Sándorfalva-Eperjes: 105, Sárbogárd-Tringer-tanya: 100 sír). Lényegében tehát nem ragadható meg a különbség a hosszabb ideig használt vagy népesebb szállási, valamint a rövidebb ideig lakott vagy kisebb létszámú 10. századi falusi temetők között.

Hasonló sírszámú temetők előzményeként ismertek az avar kor végi Kárpát-medencéből és a Karoling-kori Pannónia területéről,[402] de a korabeli Nyugat-Európából is. A késő római időszaktól általánossá vált nagy sírszámú, soros temetőket (Reichengräberfelder) a kései Meroving-kortól felváltották az önálló kis gazdaságok, udvarházak 20/30–150/200 síros temetői (Ortsfriedhof).[403] Az általános gazdasági tendenciák tehát a 10. századi Kárpát-medencében is érvényesültek, részben a helyben talált népesség révén. Jóllehet a honfoglaló magyarok sok tekintetben ettől eltérő gazdasági szerkezettel rendelkeztek, a végeredmény azonban ugyanaz: a hosszabb-rövidebb ideig lakott szállások és falvak viszonylag kis létszámú közösségeknek adtak otthont, s ezeknek számos változata létezhetett egymás mellett.[404] Azt kevéssé tartom valószínűnek, hogy e közösségek váltogatták volna a téli és nyári szálláshelyeiket. A temetők lelőhelyeinek megoszlása inkább arra utal, hogy közülük a főként nagyállattartással foglalkozó közösségek inkább az állandóan vagy időszakosan vízjárta területek (ártéri legelők) szélein telepedtek le. Arra, hogy telepeik és temetőik felhagyásának melyek lehettek az okai, a mikroregionális kutatásoktól remélhetünk valamilyen mértékű választ, esetlegesen megragadható tendenciák kimutatása révén. Az egyes temetők ugyanis erről semmit nem árulnak el.

A temetők Kovács László által meghatározott további tagolása (*VI. típus: 10–11/12. századi falusi temetők, VII. típus: 11. századi falusi temetők, VIII. típus: a 11. században megnyitott magyarországi templom körüli temetők*)[405] módszertani szempontból következetes, követendő mintát jelent. Az idesorolható lelőhelyek vizsgálata azonban, különösen a V. és a VII. típus esetében, több okból is felettébb nagyfokú körültekintést kíván. Kovács Lászlóval egyetértve, magam is úgy vélem, hogy közülük átfogó elemzésre csak azok alkalmasak, amelyeket nagyobbrészt (legalább 70–80 százalékban) vagy teljes egészükben feltártak. Ez két okból is alapvető fontosságú. Egyrészt a korábbi értékelések során számos esetben találkozhatunk olyan feltevésekkel, amelyek kellő adatok hiányában is számoltak a töredékes lelőhelyek egyébként hiányzó korai (10. századi) vagy kései (11. század második fele vagy 12. század eleje) szakaszával, a hiányt a lelőhely különböző okokból bekövetkezett roncsolásának vagy az ásatás hiányosságainak betudva. E bizonyíthatatlan, s éppen ezért megalapozatlan hipotézisek már sok alkalommal tévútra vitték a kutatást. Másrészt a folyamatos használatúnak feltételezett temetők között több esetben is felvetődött annak a lehetősége, hogy az azokat létesítő közösség belső népmozgások révén részben vagy egészen kicserélődött.[406] Ez a folyamat azonban pusztán régészeti módszerekkel csak valószínűsíthető, de egyértelműen nem dönthető el. Alátámasztásához elkerülhetetlen az antropológiai, s

400 Kovács 2013a, 519–532.

401 75–105 sírosnak meghatározva: Kovács 2013a, 520. 57–100/105 sírosnak meghatározva: Uo., 530.

402 Szőke 1994b, 251–252.

403 Schwarz 1975, 343, 351; Schwarz 1984, 84–149.

404 Erre utalt: Kovács 2013a, 520.

405 Uo., 532–543. A VIII. típusról külön tanulmányban: Kovács 2013b, 227–295.

406 E lehetőségre elsőként Kiss Attila hívta fel a figyelmet: Kiss 1968, 255. Később ugyanerről: Mesterházy 2002, 335–336. Paleodemográfiai és antropológiai megközelítésből Hüse Lajos a népességtörténeti törést mutató temetőket az „Ibrány típusú", a folyamatos, törésmentes népességfejlődésűeket pedig a „Püspökladány típusú" temető elnevezéssel illette: Hüse 2003, 400.

újabban lehetőség szerint a DNS-vizsgálatok tanulságainak figyelembevétele. Arra azonban jelenleg egyik elemzési módszer sem elégséges, hogy a valószínűsített népességcsere esetén pontosan meghatározzuk a temető használatában esetlegesen fellépő időbeli hiátus néhány esztendős, vagy egy-két évtizedes hosszát. A későbbiek során a továbblépéshez ez megfelelő módszerek birtokában majd elkerülhetetlen lesz. A ma egységesnek kezelt kategória (VI. típus) temetőinek egy részét ugyanis ily módon remélhetőleg a valóságot jobban tükröző elemekre (IV. típusú, szállási? V. típusú, 10. századi falusi? + VII. típusú, 11. századi falusi?) lehet bontani.

Vitathatatlan, hogy ebben fokozatosan növekvő szerepe lesz a sokrétű természettudományos vizsgálatoknak, köztük az *archeogenetiká*nak.[407] E hazai földön alig másfél évtizedes múltra visszatekintő kutatási irányzat érthető módon még a kezdeti lépéseknél tart, s munkáját messzemenően helyeselhető módon saját kompetenciájának és korlátainak felmérésével kezdte meg. Az általam tárgyalt témakörök közül nyilvánvalóan fontos szerephez jut mind a temetőkön belüli rokonsági viszonyok tisztázásában, mind pedig a mikroregionális kutatások terén.[408] Ehhez azonban még további nagyszámú mintavétel szükséges, elsősorban teljesen feltárt temetők minden arra alkalmas sírjának a vizsgálatával. Az első nyilvánosságra került részeredmények meghökkentőnek tűnnek: az elemzések szerint a 20 síros harta-freifelti 10. századi temető halottai közül senki nem állt rokonságban a többiekkel.[409] A vizsgálatot végző kutatók ebből – talán kissé elhamarkodottan – vonták le a korabeli, kiscsaládinak vélt temetők családi genealógiáját megkérdőjelező következtetést: „…Vizsgálati eredményünk alapjaiban rendítette meg ezt a modellt."[410] E modellt e vizsgálati eredmények aligha rendíthették meg, már csak a hartai temető átlagosnak semmiképpen nem tekinthető nemi összetétele (3 férfi, 15 nő, 2 infans I) miatt sem. Természetes biológiai közösség (akár kiscsaládi temető) ez éppúgy nem lehetett, mint ahogy nem voltak azok a jelentős férfitöbbletet mutató temetők sem. Fenntartásainkat csak növeli az a több konferencián is hangoztatott nézet, mely szerint ugyanakkor genetikai kapcsolatok mutathatók ki Harta és több más, térben és időben részben távol eső lelőhely (Szeged-Öthalom, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát, Léva-Génye, sőt egyes késő avar és szaltovói temetők) között is.[411] Az értékelést végzőket el kell gondolkodtatnia ennek a jelenségnek: matematikailag vajon mennyi az esélye annak, hogy alig másfél száz mintavétel nyomán ilyen szerteágazó genetikai kapcsolatok nyomára bukkanjanak? Mindezzel természetesen nem a DNS-vizsgálatok szükségességét kívánom kétségbe vonni. Ellenkezőleg, meggyőződésem, hogy távlatokban az egyes lelőhelyek elemzésének *egyik* fontos eleméről van szó, amely más adatokkal (például a Magyarországon teljes mértékben hiányzó stronciumizotópos, valamint nyomelem-összetételt tartalmazó mérésekkel, C14-gyel stb.), s az *ezektől függetlenül* elvégzett önálló régészeti értelmezéssel együttesen, komoly kitörési lehetőséget jelenthetnek a korszak temetőinek értelmezése terén. Attól azonban (a korábban tapasztaltak alapján) óvnék, hogy egy új, részleteiben még kiforratlan módszert egy az egyben lefordítsunk a régészet nyelvére, sőt ismételten e tudományág autonóm vizsgálati módszereit próbáljuk meg azzal helyettesíteni vagy ahhoz hozzáalakítani.[412] Kutatásunk ezt az utat már többször bejárta, s mindannyiszor tévútra jutott. E téren illendő és kívánatos lenne a leginkább illetékes genetikus szakember figyelmeztetését szem előtt tartanunk: „…mindenkinek, aki régészeti genetikával foglalkozik, az erős szkepticizmust ajánljuk munkája értékelésekor."[413]

5. A regionális kutatások

Ahhoz hogy e kérdésekben tisztábban lássunk, lassanként elkerülhetetlen lesz a Kárpát-medencei 10–11. századi leletanyag meghatározott periódusainak (meg-

407 Az eddig elért eredmények összefoglalását ld.: Genetika és (magyar) őstörténet: a közös kutatás kezdeténél. Vendégszerkesztő: Bálint Csanád. Magyar Tudomány 2008:10, 1166–1219.

408 „Meggyőződésem, a mikroközösségek genetikai struktúrájának és időbeli változásainak kutatása az, ami hozzásegíthet regionális és/vagy etnikai sajátosságok, valamint az etnogenetikai folyamatok feltárásához, ám megbízhatóan az is mindig csak az egymást követő idősíkokban művelhető." Bálint 2008, 1181. „Tanácsosnak látom a közeljövőben a rapszodikus mintavételek helyett az egyes közösségek, majd rájuk építve a régiók archaeogenetikai elemzéseire koncentrálni." Bálint 2008, 1184.

409 Bogácsi-Szabó et al. 2008, 1210–1211.

410 Uo., 1210. Némileg óvatosabb megfogalmazásban: Bálint–Langó 2008, 1217, 1. jegyzet.

411 Csősz Aranka: A Kárpát-medencéből származó 8–10. századi mitokondriális adatbázisok. Elhangzott: MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport konferenciáján, 2014. április 25.

412 A többször hivatkozott hartai temető sajnos napjainkig közöletlen, így a külső szemlélő számára az elhangzott vagy leírt állítások régészeti szempontból nem ellenőrizhetők.

413 Raskó 2008, 1202.

ítélésem szerint egy-egy periódus körülbelül 50 évet fedhet le) horizontális vizsgálata. Ilyen típusú elemzés elvégzésére eleddig még csak alig történt kísérlet. Márpedig csak ezen a módon lehetne valamelyest a valóságot megközelítő képet nyerni arról, hogy egy-egy régió vagy akár a teljes korabeli magyar szállásterület temetői milyen rendszert alkottak egy-egy időszakban. Ily módon – még ha e módszernek kétségtelenül megvannak is a maga buktatói és korlátai – elkerülhetnénk azt az optikai csalódást, melyet az okoz, hogy példának okáért a kenézlői temetőket próbáljuk meg összevetni a teljes halimbaival, a letkésivel, az ibrányival vagy a csekejivel.[414] Egészen más lesz azonban a kép, ha e lelőhelyeknek csak az azonos időszakban létező sírjait vagy sírcsoportjait vizsgáljuk. Arról nem is beszélve, hogy roppant izgalmas felfedezés lesz majd azt látnunk, hogy egyes térségekben miként alakul a temetők használati idejének a kérdése: Megszűnnek-e azok a 10. század valamely periódusában, avagy használatban maradnak Szent István vagy akár Szent László és Könyves Kálmán koráig? A folyamatosan használtakat ugyanazon népesség használja-e végig, avagy melléjük/helyettük új csoportok érkeznek? Hol és mikor nyitnak új temetőket? Egyáltalán melyik területre milyen időszakban milyen típusú temetők a jellemzőek?

Úgy vélem, hogy a továbblépést a mikro-, mezo- és makrorégiók kutatása és összehasonlító elemzése, értékelése adja. Joggal kérhetnék számon tőlem, hogy határozzam meg mindezek fogalmát és régészeti jellemzőit. Erre pillanatnyilag csak korlátozott lehetőség nyílik. A történeti-régészeti értelemben használt mikrorégió fogalma a szakirodalomban nem feltétlen azonos a természeti földrajzi fogalmakkal,[415] a humán kutatók a mikrorégió elnevezés alatt gyakran valójában a földrajzi értelemben vett középtáj (mezorégió) vagy nagytáj (makrorégió), esetleg egy közigazgatási egység vizsgálatát végzik el. Ennek szem előtt tartásával használom a továbbiakban is a szakirodalomban már meggyökeresedett 'mikroregionális elemzés' fogalmát, az egyes konkrét esetekben utalva annak valódi földrajzi tartalmára.

Feltehetőleg egy mikrorégió azonos lesz majd egy, az ott található temetők mérete, használati ideje, szerkezete, összetétele alapján kirajzolódó lelőhelycsoporttal. A meghatározott természetföldrajzi környezet azonos, vagy legalább nagy vonalakban hasonló gazdaságföldrajzi feltételeket kínál, melynek adottságait közel azonos módon tudják kihasználni az egy időben ott megszállt csoportok. A gazdálkodásmód hatással van társadalomszerkezetükre, s ez az, aminek régészeti visszatükröződését a temetőkben tanulmányozhatjuk. Végső soron azonban úgy vélem, a régészeti értelemben vett mikrorégiók határait nem a vizsgálatok előtt kell megadni, hanem azok majd éppen az elemzések révén fognak – azok befejezése után és eredményeképpen – kirajzolódni. Minden más megközelítés ugyanis prekoncepciók érvényesüléséhez vezetne. E módszerrel kapcsolatban azonban már most szeretnék óvatosságra inteni. Nagy valószínűséggel ugyanis már most kijelenthetjük, hogy az egyes mikrorégiókon belül tapasztalt időrend, temetőszerkezet, illetve -szerkezetek s a lelőhelyek egymáshoz való viszonya kevéssé vagy egyáltalán nem lesz érvényes más területek lelőhelyeire. Nem szabad tehát azzal kísérleteznünk, hogy felfedezéseinket általános érvényűnek, az egész korabeli szállásterületre jellemzőnek tüntessük fel. Egy-egy mikrorégió forrásanyaga – legalábbis a kutatás kezdeti fázisában – csak önmagával vethető össze. Éppen ezért felesleges azzal kísérleteznünk, hogy a különböző temetőtípusok számára egységes sémákat alkossunk. Ilyenek ugyanis a 10–11. században sem léteztek. Egyszerűen szólva: hagyjuk a leletanyagot egy kicsit szabadon érvényesülni, önmagáról beszélni, s ne

414 Török 1962; Bakay 1978; Rejholcová 1995a; Rejholcová 1995b; Istvánovits 2003.

415 Dömsödi János: Tájrendezés és tájvédelem 2. A tájtípusok rendszertani (természeti földrajzi) alapismeretei.. Szombathely, 2010. DigitálisTankönyvtár: www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0627_TRTV2/ch01a02.html (letöltve: 2014. 05. 01.). A természeti földrajzi felosztás szerint: *„Kistáj (kistájcsoport vagy mikrorégió):* A legkisebb homogén tájak azonos genezisű és felépítésű térelemei, amelyeken: a vízellátottság, a növényborítottság és a talajtakaró teljesen azonos. A mikrorégiókban, illetve a kistájban aránylag kevés rokon vagy azonos típusú tájrészek – régiómozaikok – kapcsolódnak egymásba.

Középtáj (mezorégió). A mezorégiókat többféle típusú tájrészek megismétlődő kapcsolódása hozza létre. Az azonos domborzati típuson, hegységen, síkságon belül meghatározott fejlődéstörténet és felépítésbeli adottság teszi önállósuló egységgé. Például a Pesti-síkság ... és a Csepel–Mohácsi-síkság ... bizonyos szempontból különböző; a helyi éghajlatot, talajvizet, növény- és talajtakarót tekintve. Szoros azonosságot mutatnak azonban kialakulásukban, felépítésükben és formakincsükben egyaránt. Ezért lehet ezeket a kistáj-csoportokat bizonyos víz- és talajföldrajzi különbségeik ellenére is egy középtáj: Dunamenti-síkság néven összefoglalni.

Nagytáj (makrorégió). A nagytáj legfontosabb jellemvonása, hogy valamely domborzati típus (például síkság, dombság vagy hegység) egészére terjed ki. Például Észak-magyarországi-hegyvidék; Dunántúli-középhegység; Dunántúli-dombvidék, Kisalföld stb. Az egységes domborzat sokszor azonos mezoklimatikus jelleggel is párosul, amely az önálló nagytáji vonásokat még jobban kihangsúlyozza."

akarjunk mindent azonnal sablonok közé szorítani és megmagyarázni. Ha a jelenségeket csak leírjuk (s nem előírjuk, hogy milyennek kellene szerintünk lenniük), lassanként ki fog bontakozni előttünk a 10–11. századi Magyarország vázlatos képe.

Mikrorégiók vizsgálatára irányuló törekvéseket már a kutatás kezdeti szakaszaiban is megfigyelhetünk a régészet területén. E munkák módszereiket, térbeli és időbeli kiterjedésüket, színvonalukat tekintve rendkívül vegyes képet mutatnak. Akár csak vázlatos áttekintésük is szétfeszítené e tanulmány kereteit, így csupán néhány kiválasztott példa alapján teszek kísérletet a főbb irányvonalak szemléltetésére.[416] Az első ilyen irányú kísérletek egyike Jósa András nevéhez fűződik, aki Bereg, Zemplén és Szabolcs megyék 10. századi emlékeinek felgyűjtése során már a régészeti statisztika módszerére is támaszkodott. Célja az volt, hogy a régészet eszközeivel cáfolja azon történészi vélekedést, mely szerint a honfoglalás útvonala Erdélyen keresztül vezetett volna (Marczali Henrik), s igazolja az anonymusi hagyomány által megőrzött vereckei útirányt.[417] Jósa határozottan megfogalmazta a régészeti leletek önálló történeti forrásként való kezelésének igényét, szembehelyezkedve korának közfelfogásával, mely az előbbiekben csupán a történeti feltevések illusztrációit látta.[418] Hasonló indíttatásból kísérelte meg Erdély magyarok által történt benépesítésének térbeli és időbeli kereteit tisztázni a csekély régészeti nyomok felhasználásával Nagy Géza és Roska Márton.[419] E munkák azonban még alig tekinthetők többnek értelmezett lelőhelykataszternél.

A modern mikroregionális kutatások módszertanának kidolgozása és gyakorlatba történt átültetése kétségkívül Szőke Béla érdeme. A Kisalföld 9–10. századi régészeti leleteiről írott, napjainkra érdemtelenül elfeledett s alig idézett dolgozata szinte minden olyan alapvető szempontot felvetett, amelyekre majd megjelenése után 40–50 év elteltével, azok ismételt felfedezésével újdonságként csodálkoznak rá a korszak kutatói.[420] A térség régészeti lelőhelyeinek vizsgálata nyomán Szőke cáfolta a korabeli csehszlovák kutatás azon tételét, mely szerint a kései avar településterület csak a Duna vonaláig nyúlt volna. Kimutatta, hogy a szlávok a 9–10. században csak a Galánta–Érsekújvár–Zseliz-vonaltól északra alkottak zárt tömböt.[421] Az onnan délre található, a későbbi szlovák kutatás által kényszeredetten mégiscsak felismert kései avar temetők 'avaroszláv' meghatározása napjainkig is inkább a trianoni határok ezer évvel korábbra történő anakronisztikus visszavetítésének a terméke, semmint valós tudományos érvekkel alátámasztott elemzések eredménye. Szőke kimutatta, hogy a 9. században a Dunántúlon és Nyugat-Szlovákia területén egyaránt csak a vezető réteg hagyatékában érzékelhető kultúraváltás (Blatnica), a köznép azonban továbbra is avar jellegű tárgyakat használt (Kereken 40 évvel később hasonlóan fog majd érvelni Alexander Ruttkay is!),[422] tehát etnikumváltás nem történt, csak az anyagi kultúra változott.[423] A sztyeppi jellegű magyar hagyaték 10. század közepét követő eltűnéséről, a tovább élő kései avaroknak a magyarok megjelenése által bekövetkezett kultúraváltásáról, a mindezek helyébe lépő magyar és szláv gyökerű, de avar hagyományokat is őrző Bijelo Brdo-kultúráról majd Jochen Giesler,[424] az 1970-es évektől szinte a teljes magyar kutatás,[425] a kulturális átalakulás folyamatáról általánosságban pedig Sebastian Brather értekezik.[426]

Szőke Béla egyértelműen leszögezte, hogy a nagy kiterjedésű avar temetők a kutatókban téves képzeteket keltettek az avar kori népesség létszámáról és telepeik nagyságáról. Mindezt a fiad-kérpusztai 11. századi temető példájával illusztrálta, amelynek 400 sírját körülbelül 125 év alatt egy legfeljebb 80 főt számláló kis közösség hozta létre.[427] Lényegében erre a megállapításra jutott az 1990-es években Tomka Péter, Bóna István és Kovács László is.[428] Szőke Béla véleménye szerint a kis létszámú falvakban élő avar népesség a Kisalföldön megélte a magyar honfoglalást, erre utalnak azok az egyszerű drót ékszerek (S végű hajkarikák, spirálcsüngős fülbevalók stb.), amelyek később megjelentek a Bijelo Brdo-kultúra ékszerei között is. A Csallóköz nagyrésze lakatlan mocsárvidék volt, a gyér avar népesség a Vág és a Garam alsó folyása mentén, vala-

416 Az egyes konkrét területekre vonatkozó elemzéseket a későbbiekben, azok tárgyalása során fogom érinteni.

417 Jósa 1901, 129–131; Jósa 1901, 161–164.

418 „…olyan korszak megírásánál, melyből csak a képzeletnek tág tért engedő fogyatékos írott okmányai vannak, az archeológiai kutatásoknak eredményeit figyelmen kívül hagyni nem lehet." Jósa 1901, 130.

419 Nagy 1913, 268–275; Roska 1913, 189–190; Roska 1936, 3–12.

420 Szőke 1954, 119–137.

421 Uo., 119, 122.

422 Ruttkay 1994, 109–118.

423 Szőke 1954, 121.

424 Giesler 1981.

425 Minderről összefoglalóan: Bálint 1976, 225–254.

426 Brather 2004; Brather 2006, 23–72.

427 Szőke 1954, 122.

428 Tomka 1992, 68–71; Bóna 1997, 1458; Kovács 2013a, 519–521.

mint Győr megye területén mutatható ki. A honfoglaló magyarok kis temetői is e térségben sűrűsödnek, de Veszprém megye nagy részét, valamint Vas és Zala megyék vidékét nem szállták meg, az erdővel borított vidék nem volt alkalmas szállásterület a számukra[429] – e meglátását a későbbi kutatások messzemenően alátámasztották.[430] Módszertani szempontból alapvető fontosságú megállapítása volt a szállásterület és a befolyási övezet (uralmi terület) fogalmának tisztázása és egymástól történt elválasztása. Felfigyelt arra, hogy a Kisalföld északi és déli felének magyar temetői a leletanyaguk összetétele szempontjából eltérnek egymástól, előbbi területén lényegesen több a fegyveres sír. E temetők elkerülték az antik romokat, inkább vízparti teraszokon és dombokon helyezkedtek el, közelükben pedig cserépbográcsokkal jellemezhető telepnyomok találhatók.[431]

Azért időztem el hosszabban e dolgozat felidézésénél, mert Szőke Béla munkájában – jószerivel előzmények nélkül – a modern mikroregionális kutatások szinte teljes eszköztára színre lépett, beleértve az akkoriban széles körben elterjedt történeti hipotézisek kritikus szembesítését a régészeti leletanyaggal. Hasonló színvonalú elemzések majd csak két évtized múltán születnek. Dienes István mintaszerű alapossággal gyűjtötte fel és értelmezte a Szabolcs megyei,[432] majd az Orosháza környéki[433] 10–11. századi temetőket, munkája során azonban erőteljesen támaszkodott Györffy György történeti hipotéziseire. A régészeti leletek és a történeti feltevések közötti feszítő ellentmondást érzékelve, a későbbiek során módosította álláspontját.[434] Szabó János Győző a sarud-újlőrincfalvi telep és temető kapcsán lényegében a Mátraalja teljes 10–11. századi településtörténetét vette vizsgálat alá, a régészet mellett a történeti források, nyelvészet, embertan, paleoszerológia, történeti földrajz eredményeit felhasználva.[435] Hasonló részletességű Bálint Csanád Dél-Magyarország 10. századi leletanyagát aprólékos alapossággal felgyűjtő és értékelő, de a korabeli magyar szállásterület más területi egységeinek elkülönítésére is kísérletet tevő monográfiája, mely a vonatkozó történeti forrásokat és természetföldrajzi eredményeket is messzemenően felhasználta.[436] Bakay Kornél előbb a székesfehérvári fejedelmi központ kialakulásának kérdéséhez szolgáltatott értékes adatokat a város területén talált 10–11. századi temetőmaradványok közzétételével és kritikai értékelésével,[437] majd a paleodemográfia, paleoszociográfia és a paleoszerológia módszereinek a bevonásával elemezte a részben korábbi, részben saját ásatásai nyomán előkerült leletanyagot az Ipoly mente 10–11. századi településtörténeti képének megrajzolásánál.[438]

Kiss Attila Baranya megyei leletkorpusza[439] nyitotta a sorozat azon köteteinek sorát, amelyek változó módon egyetlen temető,[440] egy-egy megye[441] vagy tájegység,[442] esetleg országrésznyi terület[443] 10–11. századi temetőinek közzétételével és értékelésével igyekeztek megvilágítani az elemzett térség településtörténetét.

A regionális kutatások sorában külön fejezetet jelent Erdély 10–11. századi leletanyagának a feldolgozása. A nagyszabású monográfia előkészületeinek során Bóna István elszórt közleményekből, múzeumi kiállításokon látott tárgyakból, s a román kollégáktól származó szűkszavú (olykor ellentmondásos vagy félrevezető) információkból kényszerült megrajzolni a térség településtörténeti vázlatát, amely valójában nemcsak a történeti Erdély, hanem a Magyarországtól Romániához csatolt partiumi és bánsági területek általa megismerhetővé vált korabeli hagyatékát is magában foglalja.[444] Rövidesen elkészült e mű átdolgozott és kibővített (a térség történetét időben 1162-ig tárgyaló) változata is.[445] A végeredmény egy rendkívül szuggesztív stílusban megalkotott, nagyszabású, színes tabló lett, amely nagy hatást gyakorolt nemcsak a magyarországi művelt közvéleményre, de a kutatók jó részére is. Részint ebben, a téma „érzékeny" voltában, részint pedig Bóna vitathatatlan szakmai tekintélyében gyökerezik az a tény, hogy az elemzés nyilvánvaló hibáira, a töredékes adatokra épített nagyszabású kö-

429 Szőke 1954, 133–135.
430 Kiss 2000, 275–285; Vándor 2002, 101–104.
431 Szőke 1954, 135–136.
432 Dienes 1961.
433 Dienes 1965.
434 Dienes 1986, 92–114.
435 Szabó 1974; Szabó 1975; Szabó 1976; Szabó 1980.
436 Bálint 1991. E munka egyes részletei korábban megjelentek: Bálint 1976, 225–254; Bálint 1980, 35–52. Az értekezéssel kapcsolatos vita: Dienes–Kristó 1978, 107–129; Bálint 1978, 264–268.
437 Bakay 1965–1966, 43–88; Bakay 1967–1968, 57–84.
438 Bakay 1978.
439 Kiss 1983.
440 Révész 1996a.
441 Kiss 2000; Révész 2008.
442 Istvánovits 2003; Tóth 2014.
443 Gáll 2013.
444 Bóna 1986a, 107–234.
445 Bóna 1989, 61–131.

vetkeztetések ingatag voltára a magyar régészek közül senki nem hívta fel a figyelmet. Igaz, erre megalapozott lehetőséget csak Gáll Erwin széles körű anyaggyűjtésének a megjelenése nyújtott.[446]

A számos, váltakozó színvonalú helytörténeti monográfiára, melyek zöme érintett 10–11. századi leleteket is, még utalás szintjén sincs mód e helyen hivatkozni. Közülük csupán a példamutató alapossággal elkészített Szeged története vonatkozó fejezetét (Kürti Béla és Szegfű László munkája)[447] emelem ki. Az annak megírásához végzett anyaggyűjtésből nőtt ki Kürti Bélának a Maros-torkolat környéki temetőket vizsgáló, szemléletében és módszertanában egyaránt új kutatási irányokat kijelölő vázlata, amelynek részletes kidolgozása azonban nem készült el.[448] Kürti az ott kidolgozott alapelvek szerint dolgozta fel később Kiszombor területének honfoglalás és államalapítás kori lelőhelyeit is.[449] Az általa kutatott terület egy részének, a Duna–Tisza köze Maros-torkolattal szemközti szakaszának részletes elemzését végezte el munkatársaival Lőrinczy Gábor.[450] A nagy felületre kiterjedő megelőző feltárások leleteinek széles körű földrajzi-történeti-régészeti leletkörnyezetét széleskörűen vizsgálva igen fajsúlyos kérdéseket vetettek fel a térség településtörténetét illetően. E munkálatok folytatása, illetve térbeli kiterjesztése a mikroregionális kutatások módszertanának továbbfejlesztését ígérik. Végezetül korszakos jelentőségűek lehetnek Fodor István Hajdúdorog környéki kutatásai is.[451] A 10–12. századi temetőtípusok szinte minden változatát képviselő, zömében teljesen feltárt lelőhelyek mindannyiunk által várt közzététele és értékelése e kutatási irányzatnak akár módszertani fundamentumává is válhat.

Ahhoz tehát, hogy egy adott régió népességtörténetéről használható információkhoz juthassunk, illetve a temetők használatának időhatárait valamelyest pontosíthassuk, át kell tekintenünk azt, hogy a vizsgált temető vagy temetők miképpen illeszkednek a szűkebb vagy tágabb környezetükből ismert többi 10–11. századi lelőhelyhez, s meg kell vizsgálnunk, hogy lehetséges-e egyáltalán a lelőhely/lelőhelyek minél sokoldalúbb régészeti és természettudományos elemzése.

A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek régészeti kutatását rendkívüli módon megnehezíti a rendelkezésre álló forrásbázis csekély és töredékes volta. A történelmi Magyarország területéről megyénként átlagosan 40–60, ritkább esetekben 60–100 olyan lelőhelyről van tudomásunk, ahonnan 10–11. századi sírleletek kerültek elő. Ezek legalább egyharmada azonban szórványlelet, vagy sírokról, temetőrészletről szóló bizonytalan híradás. A fennmaradó 60–70 százalék olyan lelőhely, ahonnan egy vagy több sírt, kisebb-nagyobb temetőrészletet megfigyeltek. Teljesen feltártnak ez utóbbiak közül megyénként csupán 1–5 lelőhelyet tekinthetünk. Ez az az adatbázis, amelyre támaszkodhatunk egy-egy megye vagy régió 10–11. századi temetőinek értékelése során. Úgy vélem, nem kell bizonygatnom, hogy ez az adatmennyiség – a térség korabeli népességének egyébként ismeretlen nagyságú, de nyilván több százszor nagyobb lélekszámához viszonyítva – még mintavételnek is elenyésző.

A témakör kutatója ezen a ponton két lehetőség között választhat: az egyik az lenne, hogy a helyzetet kilátástalannak nyilvánítja, s az elégtelen mennyiségű adatra hivatkozva kijelenti, hogy nincs meg a megfelelő alap a tudományos kritériumoknak megfelelő következtetések levonására.[452] A rendkívül csekély számú elemezhető lelőhely és a többi, arra alkalmatlan temetőmaradvány vizsgálata ugyanis óhatatlanul téves következtetésekhez vezet, amely nem a hajdani valóságot (pontosabban annak egy kis szeletét) tükrözi, hanem annak a minden hitelességet nélkülöző torzképét. Módszertani szempontból ez az álláspont aligha lenne támadható.

A másik lehetőség – amelyet magam is követni szándékozom – az, hogy jobb híján tudomásul vesszük: e rendkívül forrásszegény időszakból napjainkban ennyi adattal rendelkezünk, s ezek felhasználásával kell megkísérelnünk a térség 10–11. századi történelméből annyit kiderítenünk, amennyit csak lehetséges. Ily módon viszont aligha léphetünk fel azzal az igénnyel, hogy a kutatott régió 10–11. századi történetét, vagy annak akár egy csekély részletét megírjuk. Jelen helyzetben véleményem szerint egyetlen módszert követhetünk: a birtokunkban lévő régészeti leletek alapján egy modellt állíthatunk fel. E modellezéshez fel kell használnunk mindazt a tudást, amelyet 170 esztendő honfoglalás kori régészeti kutatása összegyűjtött. Ezen eredményekre támaszkodva (s ahol lehet és kell, azokat tovább finomítva) vázolhatjuk

446 Gáll 2013.
447 Kürti–Szegfű 1983, 221–277.
448 Kürti 1994, 369–386.
449 Kürti 2008, 76–91.
450 Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 351–402; Lőrinczy–Türk 2011, 419–479; Bende–Lőrinczy–Türk 2013, 25–68.
451 Fodor 1996, 226–231.
452 Kovács 2013a, 544.

fel azt a képet, amelyet a kutatás jelen állása mellett az adott régió vagy éppen az egész ország 10–11. századi temetőiről, az azokat létrehozó népesség tárgyi hagyatékáról, hiedelmeiről, társadalmi tagozódásáról alkothatunk. A végeredményként kapott modell távolról sem azonos a hajdani valósággal, sőt annak még halvány körvonalaival sem, pusztán a témakörről alkotott mai tudásunkat tükrözi. Az elkövetkező évtizedek során a forrásanyag folyamatos bővülésével e kép folyamatosan, akár alapjaiban is megváltozhat, sőt bizonyosan meg is fog változni.

E módszer nem jelent újdonságot, hiszen a kutatás (s ugyanez érvényes más hasonló jellegű hazai és nemzetközi vizsgálatokra is) kimondva vagy kimondatlanul eddig is lényegében ezt az eljárást követte. Az már az egyes kutatók felkészültségén és habitusán múlott, hogy mennyiben számoltak e ténnyel, s így a skála a „termékeny bizonytalanságtól" a véglegesség igényével megfogalmazott kijelentésekig terjed. Jelen esetben magam egyetlen új szempontot javasolnék bevezetni: a modellalkotás sajátossága miatt a rendelkezésre álló adatokkal a maguk állapotában kell számolnunk, s nem bocsátkozhatunk találgatásokba a hiányzó részletek tekintetében. Konkrét példával élve: ha egy nagyjából felerészben vagy még csekélyebb töredékben ismert temető sírjait jelen tudásunk alapján a 10. század utolsó negyede és a 11. század közepe közötti időszakra tudjuk keltezni, akkor az egész lelőhellyel abból a periódusból származóként célszerű számolnunk, s nem bocsátkozhatunk feltételezésekbe a temető „esetleg megsemmisült" „korábbi" vagy „későbbi" részletével kapcsolatban, még akkor sem, ha valóban nem kizárt ilyenek léte. Adatokkal ugyanis csak az ismert részlet elemzését tudjuk alátámasztani, az ismeretlennel kapcsolatban csupán találgathatnánk. Ez látszólag egyértelmű dolog, de ha áttekintjük az elmúlt másfél évszázad régészeti kutatását, akkor nyilvánvaló, hogy a megalapozatlan találgatások sokszor igen tág teret kaptak, s a feltételezés rövidesen bizonyossággá magasztosulva, újabb hipotézisek kiindulópontjává vált. Természetesen el kell ismernem, hogy ez a módszer eleve magában hordozza a hibalehetőséget, hiszen nem azt tükrözi, hogy az adott lelőhely hajdan a maga valóságában milyen volt, hanem csak azt, hogy mit ismerünk belőle. Ezt a tényezőt azonban nem lehet kiküszöbölni. Az általam ajánlott módszer gyengéi közé tartozik az is, hogy a maradandó anyagból készült és a sírba be is tett tárgyak, valamint a megfigyelt rituális jelenségek alapján próbál meg kategorizálni. A hajdani valóság ennél nyilvánvalóan összehasonlíthatatlanul színesebb volt. A régészet azonban csak a leletekkel tud dolgozni, ebben rejlik erőssége, de ez jelenti a korlátait is.

Mindezek ellenére hiba lenne lemondanunk a mégoly csekély és töredékes régészeti források használatáról e rendkívül forrásszegény korszakban, amelynek kutatásához 10. századi, belső írott forrásokkal nem rendelkezünk, külső források pedig csak nagyon hiányos (s olykor egyoldalú) információkat közvetítenek. Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a régészeti leletanyagot a saját kompetenciájának és lehetőségeinek megfelelően kell kezelnünk, mert e határok átlépése óhatatlanul megalapozatlan következtetésekhez vezethet. A régészetnek ugyanakkor (mint egyébként minden tudományágnak) meg kell őriznie szakmai autonómiáját. A társtudományok eredményeit ismernie és használnia kell, de nem igazíthatja vizsgálatait és következtetéseit valamely éppen aktuális történeti hipotézishez, attól várva saját problémája megoldását. Nyilvánvaló, hogy a különböző tudományágak zömmel a hajdani valóság más-más aspektusait ragadják meg, nem helyettesíthetők egymással, gyakran nehezen hozhatók összhangba, s rendkívül kockázatos egyiket a másik eredményeinek – vagy gyakrabban inkább csak hipotéziseinek – alátámasztására felhasználni.

Irodalom

ÁKÍF
Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)

Bakay 1965
Bakay Kornél: *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseihez. – Archäologische Studien zur Fragen der ungarischen Staatsgründung.* Pécs. (Dunántúli Dolgozatok 1.)

Bakay 1965–1966
Bakay Kornél: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. I. *Alba Regia* 6–7, 43–88.

Bakay 1967
Bakay Kornél: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19, 105–173.

Bakay 1967–1968
Bakay Kornél: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz (Zweiter Teil). Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. II. – Székesfehérvár környékének X–XI. századi temetői és a korai fejedelmi székhely kérdése. *Alba Regia* 8–9, 57–84.
Bakay 1975
Bakay Kornél: A X–XI. századi magyar köznép temetkezési rendjének egyik változata – Eine Variante der Bestattungsordnung des ungarischen gemeinen volkes in den 10. und 11. Jahrhunderten. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 2, 23–47.
Bakay 1978
Bakay Kornél: *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén – Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung.* Szentendre. (Studia Comitatensia 6.)
Balassa 1989
Balassa Iván: *A magyar falvak temetői.* Budapest.
Bálint 1968
Bálint Csanád: Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon. – Mogili iz epohi zavoevania rodini na holme „Ethalom" bliz Szegeda. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve,* 47–89.
Bálint 1974
Bálint Csanád: A gádorosi honfoglaláskori nyereg. – Sedlo èpohi zavoevanija vengrami rodiny iz Gadoroša. – La selle de l'époque de la conquete hongroise trouvée a Gádoros. *Archaeologiai Értesítő* 101, 17–44.
Bálint 1976
Bálint Csanád: A magyarság és az ún. Bjelo Brdói kultúra. – Die Ungarn und die sogenannte Bjelo-Brdokultur /BK/. *Cumania* 4, 225–254.
Bálint 1978
Bálint Csanád: Válasz Dienes Istvánnak. *Archaeologiai Értesítő* 105, 264–268.
Bálint 1980
Bálint Csanád: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. – Die Rolle der geographischen Gegebenheiten (der Bodenarten) bei der Ansiedlung der landnehmenden Ungarn. *Ethnographia* 91/1, 35–52.
Bálint 1982
Bálint Csanád: Az európai dirhemforgalom néhány lérdése. – Quelques questions de la circulation du dirham en Europe. *Századok* 1, 3–32.
Bálint 1989
Bálint, Csanád: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert.* Wien–Köln.
Bálint 1991
Bálint, Csanád: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* (Studia Archaeologica 11.)
Bálint 1995
Bálint Csanád: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok.* Szeged. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 8.)
Bálint 2004
Bálint Csanád: *A nagyszentmiklósi kincs.* Budapest. (Varia Archaeologica Hungarica 16a.)
Bálint 2006
Bálint Csanád: Az etnosz a korai középkorban. A kutatás lehetőségei és gátjai. *Századok* 140, 277–347.
Bálint 2008
Bálint Csanád: A történeti genetika és az eredetkérdés(ek). A közös kutatás szükségessége és lehetőségei. *Magyar Tudomány* 169/10, 1170–1187.
Bálint–Langó 2008
Bálint Csanád–Langó Péter: A történeti genetikai módszerrel elemzett 10–11. századi embercsontok kiválasztásának szempontjai. *Magyar Tudomány* 169/10, 1217–1219.
Bencze–Szigeti 2010
Bencze Zoltán–Szigeti Judit: Honfoglalás kori temető Soroksár határában (M0 BP 09) – Cemetery from the Hungarian conquest period on the route of the M0 ring road. *Budapest Régiségei* 42–43, 53–79.
Bende–Lőrinczy 1997
Bende Lívia–Lőrinczy Gábor: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető. – Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3, 201–285
Bende–Lőrinczy–Türk 2002
Bende Lívia–Lőrinczy Gábor–Türk Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-Halomról. – Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8, 351–402.

Bende–Lőrinczy–Türk 2013
Bende Lívia–Lőrinczy Gábor–Türk Attila: Újabb 10. századi sírok a Maros-torkolat Duna–Tisza közti oldaláról. Régészeti adatok egy szaltovói párhuzamú tárgytípus értelmezéséhez és a honfoglalás kori temetkezési szokásokhoz. – A unique find with Saltowo analogies in the 10th century material of the Carpathian Basin. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 25–68. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Bíró 2013
Bíró Ádám: *Fegyverek a 10–11. századi Kárpát-medencében.* (PhD-disszertáció kézirata, ELTE BTK.)

Bíró–Langó–Türk 2010
Bíró Ádám–Langó Péter–Türk Attila: Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarkolat lécek értékeléséhez. – Data on antler bow-hilt plates in the Carpathian Basin. *Archaeologiai Értesítő* 135, 245–268.

Bogácsi-Szabó et. al. 2008
Bogácsi-Szabó Erika–Csányi Bernadett–Tömöry Gyöngyvér–Blazsó Péter–Csősz Aranka–Kiss Dóra–Langó Péter–Köhler Kitti–Raskó István: Archeogenetikai vizsgálatok a Kárpát-medence 10. századi népességén. *Magyar Tudomány* 169/10, 1204–1216.

Bollók 2007
Bollók Ádám: *Honfoglalás kori régészetünk kronológiai problémáihoz. Az övveretek kérdése.* (Egyetemi szakdolgozat, ELTE régészet szak, 2007.) Kézirat.

Bollók 2012a
Bollók, Ádám: Chronological questions of the Hungarian Conquest Period: technological perspective. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik.* Hrsg.: Bendeguz, Tobias. Mainz 2012, 229–240. (Römisch–Germanisches Zentralmuseum – Tagungen, Bd. 17.)

Bollók 2012b
Bollók Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a honfoglalás kori díszítőművészethez.* PhD-értekezés kézirata. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola. 2012 (kézirat).

Bollók–Knotik–Langó–Nagy–Türk 2009
Bollók Ádám–T. Knotik Márta–Langó Péter–E. Nagy Katalin–Türk Attila: Textile remnants in the archaeological heritage of the Carpathian Basin from the 10th–11th centuries. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60, 147–229.

Bóna 1984
Bóna István: A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* I. Főszerk.: Székely György. Budapest, 265–373.

Bóna 1986a
Bóna István: Dáciától Erdőelvéig. In: *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig.* Szerk.: Makkai László–Mócsy András. Budapest, 107–234.

Bóna 1986b
Bóna István: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei. I. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei.* I. Szerk.: Entz Géza. Budapest, 15–91.

Bóna 1989
Bóna István: Dáciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895), Magyar–szláv korszak (895–1162). In: *Erdély rövid története.* Szerk.: Barta Gábor. Budapest, 61–157.

Bóna 1996a
Bóna István: A honfoglalás kori Erdély a régészeti kutatások fényében. *Honismeret* 24/5, 3–16.

Bóna 1996b
Bóna István: Honfoglalás és régészet. *Korunk* 1996/8, 21–40.

Bóna 1997
Bóna István: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. *Magyar Tudomány* 12, 1451–1461.

Brather 2004
Brather, Sebastian: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände, 42.* Berlin–New York.

Brather 2006
Brather, Sebastian: „Etnikai értelmezés" és struktúra-történeti magyarázat a régészetben. *Korall* 23–72.

Christlein 1973
Christlein, Rainer: Besitzabstufungen zur Merowingerzeit im Spiegel reicher Grabfunde aus West- und Süddeutschland. *Jahrbuch der Rö-*

misch–Germanischen Zentralmuseums Mainz 20, 147–180.

Csallány 1959
Csallány, Dezső: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 110, 281–325.

Csallány 1970
Csallány, Dezső: Weiblicher Haarflechtschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22, 261–299.

Daim–Lauermann 2006
Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). Hrsg.: Daim, Falko–Lauermann, Ernst. Mainz. (Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums, Band 64.)

Demo 2009
Demo, Željko: *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva Bara /X–XI. stoljeće. – An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture: Vukovar – Lijeva Bara /10th–11th Centuries.* Zagreb. (Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographie 6, 1–2.)

Dienes 1957
Dienes István: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető. *Archaeologiai Értesítő* 84, 24–37.

Dienes 1960
Dienes István: Honfoglaló magyarok sírjai Nagykőrösön. – Gräber landnehmander Ungarn in Nagykőrös. *Archaeologiai Értesítő* 87, 177–180.

Dienes 1961
Dienes István: Felső-Szabolcs a honfoglalás korában. In: *A kisvárdai vár története.* Szerk.: Éry István. Kisvárda 1961, 95–196, 199–204.

Dienes 1964a
Dienes István: A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. – La ceinture de Karancslapujtő de l'époque de la conquéte hongroise et son pendant provenant du pays des Mordves. *Archaeologiai Értesítő* 91, 18–40.

Dienes 1964b
Dienes István: Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. – Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. *Archaeologiai Értesítő* 9, 134–139.

Dienes 1965
Dienes István: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza története és néprajza.* I. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 136–174.

Dienes 1972
Dienes István: *A honfoglaló magyarok.* Budapest.

Dienes 1975
Dienes István: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: *Uráli népek.* Szerk.: Hajdú Péter. Budapest, 77–108.

Dienes 1979
Dienes, István: Archäologische Beweise des Seelenglaubens der Ungarn zur Zeit der Landnahme. *Alba Regia* 23, 23–32.

Dienes 1986
Dienes István: Felső-Tisza-vidék a X. században. Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei II. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei.* I. Szerk.: Entz Géza. Budapest, 92–114.

Dienes–Kristó 1978
Dienes István–Kristó Gyula: Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Archaeologiai Értesítő* 105, 107–129.

Éry 1968
Éry, Kinga: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archeological and anthropological data. *Alba Regia* 8–9, 93–147.

Éry–Kralovánszky 1963
Éry Kinga–Kralovánszky Alán: Székesfehérvár környéki X–XI. századi temetők népességének paleoszociográfiai vizsgálata. – Palaeo-sociographical examination of the population of 10th–11th century cemeteries near Székesfehérvár. *Alba Regia* 2–3, 69–89.

Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963
Éry Kinga–Kralovánszky Alán–Nemeskéri János: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. – A representative reconstruction of historic populations. *Anthropológiai Közlemények* 7, 41–90.

Fehér 1953
Fehér Géza: A IX–XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához. *Folia Archaeologica* 6, 92–94.

Fehér 1956
Fehér Géza: A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában. *Archaeologiai Értesítő* 83, 25–38.

Fehér 1957a
Fehér, Géza: Beiträge zum Problem des ungarisch–slawischen Zusammenlebens. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8, 269–318.
Fehér 1957b
Fehér, Géza: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubecken. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3, 7–58.
FÉK 1962
Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. – Grabfunde des Mitteldonaubeckens aus dem ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit. Fundkataster.* Budapest. (Régészeti Tanulmányok 2.)
Fodor 1980
Fodor István: Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és tiszasülyi korong. – Zum Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheiben von Versec und Tiszasüly. *Folia Archaeologica* 31, 189–219.
Fodor 1984
Fodor István: J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. Praehistorische Zeitschrift, Bd. 56 (1981. Heft 1.) 167 lap, 53. tábla. *Archaeologiai Értesítő* 111, 124–125.
Fodor 1986
Fodor István: Néhány régészeti észrevétel a kabarkérdésről. In: *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról.* Debrecen, 99–114. (Folklór és Etnográfia 24.)
Fodor 1994
Fodor István: Leletek Magna Hungariatól Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács László. Budapest 1994, 47–66. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)
Fodor 1996
Fodor István: A Kárpátokon túli lelőhelyek. In: *A honfoglaló magyarság.* Szerk.: Fodor István–Wolf Mária–Révész László–M. Nepper Ibolya. Budapest, 437–439.
Fodor 1999
Fodor István: A sas szerepe a honfoglaló magyarság hitvilágában. In: *Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia, Tatabánya-Esztergom 1996. május 28–31.* Szerk.: Fülöp Éva Mária–Kisné Cseh Julianna. Tata, 141–161.
Fodor 2000
Fodor István: *A bécsi szablya és a prágai kard.* Szeged.
Fodor 2001
Fodor István: László Gyula a régész. In: *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv.* Szerk.: Balassa Iván–László Emőke. Budapest, 149–270.
Fomin–Kovács 1987
Fomin, Aleksej Vladimirovič–Kovács László: *A Máramaros megyei („huszti") 10. századi dirhemkincs. – Der Dirhemschatz aus dem 10. Jh. Im Komitat Máramaros („Huszt").* Budapest.
Gallina–Varga 2014
Gallina Zsolt–Varga Sándor: *A Kalocsai Sárköz 10–11. századi sírleletei.* (Kézirat.)
Garam 1995
Garam, Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred.* Budapest. (Cemeteries of the Avar Period [567–829] in Hungary 3.)
Gáll 2006
Gáll Erwin: A magyar–román párhuzamos megtelepedés és a régészet. *Századok* 140, 375–396.
Gáll 2007
Gáll Erwin: Történetírás a XXI. század elején. Megjegyzések „A románok története" III. kötetének koraközépkori fejezetében foglaltakhoz. *Székelyföld* 12/12, 78–110.
Gáll 2013
Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői. – 10th and 11th century burial sites in the Transsylvanian basin, the Partium and the Banat.* Szeged.
Gebühr 1970
Gebühr, Michael: Beigabenvergesellschaftungen in mecklenburgischer Gräberfeldern der älteren römischen Kaiserzeit. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Nederschsen* 6, 93–116.
Gedai 1986
Gedai István: *A magyar pénzverés kezdete.* Budapest.
Giesler 1981
Giesler, Jochen: *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken.* (Praehistorische Zeitschrift 56, 1.)
Greiff 2012
Greiff, Susanne: Silver grave goods from early Hungarian contexts: technological implications of debased alloy compositions with zinc, tin and lead. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn.*

Chronologie, Technologie und Methodik. Hrsg.: Bendeguz, Tobias. Mainz, 241–260. (Römisch–Germanisches Zentralmuseum – Tagungen, Bd. 17.)

Györffy 1959
Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára.* Budapest.

Györffy 1963
Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. Budapest 1963.

Györffy 1970
Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. – Über das Siedlungssystem der landnehmenden Ungarn. *Archaeologiai Értesítő* 97, 191–242.

Györffy 1977
Györffy György: *István király és műve.* Budapest.

Györffy 1983
Györffy György: A kabar kérdés. *Forrás* 7, 20–28.

Györffy 1984
Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* I. Főszerk.: Székely György. Budapest, 577–651.

Hahn 2006
Hahn, Wolfgang: Die Münzen. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich).* Hrsg.: Daim, Falko–Lauermann, Ernst. Mainz, 99–106. (Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums, Bd. 64.)

Hampel 1896
Hampel József: *A honfoglalási kor hazai emlékei. Különlenyomat „A honfoglalási kor történetének kútfői" czímű millenniumi munkából.* Budapest.

Hampel 1905
Hampel, József: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* I–III. Braunschweig.

Hampel 1907
Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* Budapest.

Hanuliak 1994
Hanuliak, Milan: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia. Archeologicko–historické vyhodnotenie. – Gräberfeld aus dem 10.–11. Jh. in Malé Kosihy.* Nitra. (Materiala Archaeologica Slovaca 12.)

Hanuliak 2004
Hanuliak, Milan: *Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10, storočí na území Slovenska. – Grossmährische Gräberfelder und Bestattung im 9–10. Jahrhundert auf dem Gebiet der Slowakei. Archeologický Ústav Slovenskej Akadémie Vied.* Nitra.

Hanuliak–Rejholcová 1999
Hanuliak, Milan–Rejholcová, Maria: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Vyhodnotenie.* Bratislava.

Hatházi 1990
Hatházi Gábor: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők. – To the researches concerning the nomadic elements of the military organization of Hungary in the age of Arpads. The pechenegs. *Hadtörténelmi Közlemények* 103/2, 21–60.

Hatházi 1996
Hatházi Gábor: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. – Archäologische Spuren der ansiedlung der Petschenegen im Komitat Fejér. *Savaria* 22/3, 223–248.

Hatházi 2005
Hatházi Gábor: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén. – Gräber, Schätze, Rätsel. Berühmte mittelalterliche archäologische Schatzfunde in der Nähe von Kiskunhalas.* Kiskunhalas. (Halasi albumok 7.)

Härke 1997
Härke, Heinrich: The Nature of Burial Data. In: *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data.* Eds.: Jensen, C. K.–K. Høilund Nielsen. Aarhus, 19–27.

Härke 2003
Härke, Heinrich: Beigabensitte und Erinnerung: Überlegungen zu einem Aspekt des frühmittelalterlichen Bestattungsrituals. In: *Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-Historisches Forum.* Hrsg.: Jarnut, Jörg–Wemhoff, Matthias. München, 107–126. (Mittelalter Studien des Instituts zur Interdisziplinären Erforschung des Mittelalters und seines Nachwirkens, Paderborn 3.)

HKÍF
A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula (Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével). Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)

Horváth 2004a
Horváth Ciprián: Láncékszerek a honfoglalás kori leletanyagban. – Kettenschmucksachen in dem landnahmezeitlichen Fundmaterial. *A Móra*

Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 10, 459–482.

Horváth 2004b
Horváth Ciprián: Adatok a honfoglalás kori kő- és üvegbetéttel díszített fegyverek, tarsolyok és veretek kérdésköréhez. – Angaben zum Fragenkreis der landnahmezeitlichen Waffen, Taschen und Beschläge mit Stein- und Glaseinlagen. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 151–171.

Horváth 2005
Horváth Ciprián: Hólyagos és négygömbös fejű gyűrűk honfoglalás kori sírokban. – Special Rings Found in the Graves dating to the time of the Settlement of Hungarians in the Carpathian Basin. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 77, 121–148.

Horváth 2008
Horváth Ciprián: Poncolt hátterű ornamentikával díszített tárgyak honfoglalás kori sírokban. – Objects Decorated with Punched Background in Graves from the period of the Settlement of the Magyars. *Arrabona* 46/2, 49–92.

Horváth 2009
Horváth Ciprián: Adatok a honfoglalás kori tausírozott kengyelek kérdésköréhez. (A levélmintákkal díszített kengyelek.) – Some data on the problems of the damascened stirrups from the age of Hungarian Conquest. Stirrups decorated with leaf pattern. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 51, 55–78.

Horváth 2012a
Horváth Ciprián: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei.* (PhD-disszertáció kézirata.) Budapest.

Horváth 2012b
Horváth Ciprián: Női fejdíszek a honfoglalás kori Kárpát-medencében. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* 13, sajtó alatt.

Horváth 2012c
Horváth Ciprián: X–XI. századi, tausírozással díszített, trapéz alakú kengyel Mosonmagyaróvár határából. – An inland trapezoid stirrup of the 10–11th century from Mosonmagyaróvár. *Arrabona* 50/1, 7–48.

Huszár 1955
Huszár, Lajos: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5, 61–109.

Huszár 1979
Huszár Lajos: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute.* Budapest.

Hüse 2003
Hüse Lajos: Ibrány-Esbó-halom X–XI. századi népességének paleodemográfiai profilja. – Paleodemographical profile of the 10th–11th century population of Ibrány-Esbó-halom. In: Istvánovits Eszter: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. – Das landnahme- und Arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz.* Nyíregyháza, 400–412. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4.)

Istvánovits 2003
Istvánovits Eszter: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. – Das landnahme- und Arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz.* Nyíregyháza, 400–412. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4.)

Jakab 2009
Jakab Attila: X–XI. századi temető Nyíregyháza–Felsősima határából. M3-as autópálya 161. lelőhely. – 10th–11th century cemetery at Nyíregyháza-Felsősima. Motorway M3, site 161. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 51, 79–149.

Jensen–Nielsen 1997
Jensen, Claus Kjeld–Nielsen, Karen Høilund: Burial Data and Correspondence Analysis. In: *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data.* Eds.: Jensen, C. K.–K. Høilund Nielsen. Aarhus, 29–61.

Jósa 1901
Jósa András: *Bereg-, Zemplén- és Szabolcs vármegyék jelentősége a honfoglalásban. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez.* Sátoraljaújhely, 129–131, 161–164.

Karácsonyi 1964
Karácsonyi Béla: *Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról.* (Szeged. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica 16.)

Katalógus 1996
A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Főszerk.: Fodor István. Szerk.: Wolf Mária–Révész László–M. Nepper Ibolya. Budapest.

Keszi 1999
Keszi Tamás: 10. századi zárt lemezgyűrűk pajzs alakúan kiszélesedő fejjel, pentagramma és madár ábrázolással. – Geschlossene Plattenringe aus X.

Jahrhundert mit Schildenförmig ausgebreitetem Kopf mit Darstellung von Pentagramma und Vogel. In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai.* Szerk.: Perémi Ágota. Veszprém, 133–148.

Kiss 1968
Kiss Attila: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben. – Der Widerspiegelung der Ansiedlungen zur Zeit der ungarischen Staatsgründung in transdanubischen Gemeinvolk-Gräberfeldern. *Archaeologiai Értesítő* 95, 243–256.

Kiss 1969
Kiss Attila: Über die mit Keramik verbundenen Bestattungsarten im Karpatenbecken im 10–11. Jahrhunderts. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 2, 175–182.

Kiss 1983
Kiss Attila: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei. – Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya (Ungarn).* Budapest.

Kiss 1985
Kiss, Attila: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, 25. bis 28. Oktober 1982, Stift Zwettl, Niederösterreich.* Hrsg.: Herwig Friesinger–Falko Daim. II. Wien, 217–379. (Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 9.)

Kiss 1987
Kiss, Attila: Beigaben von zwei Frauengräbern der ungarischen Landnahmezeit (Almásfüzitő, Bugyi). *Alba Regia* 23, 127–136.

Kiss 1993
Kiss Attila: Kralovánszky Alán 1929–1993. *Archaeologiai Értesítő* 120, 89–90.

Kiss 2000
Kiss Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei.* Szombathely.

Kluge 2000
Kluge, Bernd: Érme és pénz 1000 körül. In: *Európa közepe 1000 körül.* Szerk.: Hinz, Hans-Martin–Wieczorek, Alfried. Stuttgart, 118–120.

KMTL 1994
Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest.

Kordé 1991
Kordé Zoltán: *A székely-kérdés története.* Székelyudvarhely. (Múzeumi Füzetek 4.)

Kovács 1969
Kovács Béla: Kavarok és palócok. – Kavars et palótz's. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 7, 159–178.

Kovács 1970
Kovács László: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsás temetkezésük. – Die Lanzen der landnehmenden Ungarn und ihre Lanzenbestattung. *Alba Regia* 11, 81–108.

Kovács 1980
Kovács, László: *Vooruženie vengrov obretatelej rodiny: sabli, boevye topory, kopja.* (Kandidátusi disszertáció kézirata.) Moszkva.

Kovács 1981
Kovács László: Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdőstanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile der Awaren- und Landnahmezeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33, 81–103.

Kovács 1985a
Kovács, László: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. PZ 56 (1981) Heft 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 167 S., 53 Taf. und 19 Abb. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37, 207–222.

Kovács 1985b
Kovács László: Kora Árpád-kori temetőrészlet Dabas (Gyón)-Paphegyen. – Früharpadenzeitlicher Gräberfeldteil in Dabas (Gyón)-Paphegy. *Studia Comitatensia* 17, 369–386.

Kovács 1985c
Kovács László: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán I: Temető u. 5. (Adatok a gombos nyakú kengyelek értékeléséhez). – Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa I: Temető-gasse 5. Beiträge zur Wertung der Steigbügel mit Kopfförmigem Hals. *Communicationes Archaeologicae Hungariae,* 125–138.

Kovács 1986a
Kovács, László: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38, 195–225.

Kovács 1986b
Kovács László: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II. A homokbányai temetőrészlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez. – Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa. II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube. Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schaftlochlappen sowie der trapezförmigen Steigbügel). *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 93–121.

Kovács 1988a
Kovács László: A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok. – Landnahmezeitliche Gräberfeldreste von Tímár, Kom. Szabolcs-Szatmár. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 125–158.

Kovács 1988b
Kovács László: A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről. – Über der datierenden Wert der ungarischen landnahmezeitlichen Münzfunde. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 25–26, 161–175.

Kovács 1988c
Kovács László: Megjegyzések Gedai István: A magyar pénzverés kezdete c. könyvéhez. *Századok* 4, 674–693.

Kovács 1989a
Kovács, László: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts.* Budapest. (Fontes Archaeologici Hungariae.)

Kovács 1989b
Kovács László: A Nagyhalász-zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet. – Ungarischer Friedhofsteil von Nagyhalász-Zomborhegy aus dem 10. Jh. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 165–176.

Kovács 1990
Kovács László: Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. – Säbel-Schwert Waffenwechsel. Zur Datierung der ungarischen Gräber mit zweischneidigen Schwerten im 10.–11. Jahrhundert. *Archaeologiai Értesítő* 117, 39–49.

Kovács 1994
Kovács, László: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs-Petőfi Str.* (Varia Archaeologica Hungarica 6.)

Kovács 1995
Kovács László: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. – Die zweischneidigen Schwerter des Karpatenbeckens in 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1994–1995, 153–189.

Kovács 1996
Kovács László: Ami a zsákmányból megmaradt. In: *Honfoglaló őseink.* Szerk. Veszprémy László. Budapest, 109–127.

Kovács 1997a
Kovács, László: István Dienes' grösste Ausgrabung in Magyarhomorog-Kónyadomb (Forschungsgeschichte). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49, 363–384.

Kovács 1997b
Kovács László: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. – Über die ungarischen Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken.* (Varia Archaeologica Hungarica 7.)

Kovács 2004
Kovács László: Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. Budapest, 43–49. (Monumenta Historica Budapestinensia 14.)

Kovács 2005
Kovács László: Muszlim pénzek a 10. századi Kárpát-medencében. In: *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*. I. Szerk.: Molnár Ádám. Budapest 2005, 35–96.

Kovács 2006
Kovács László: A magyarhomorog-kónyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről. – Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Kónyadomb from the tenth-twelfth century. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára.* Szerk.: F. Romhányi Beatrix. Budapest, 215–248. (= Studia Caroliensia 7/3–4.)

Kovács 2007
Kovács, László: Über die Münzen des Gräberfeldes des ungarischen Gemeinvolkes aus dem 10.–12. Jahrhundert von Magyarhomorog-Kónyadomb. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58, 187–212.

Kovács 2008
Kovács, László: *Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets.* Oxford. (British Archaeological Reports International Series 1846.)

Kovács 2011a
Kovács László: *A magyar kalandozások zsákmányáról. – Über die Beute der ungarischen Streifzüge.* Budapest.

Kovács 2011b
Kovács László: Bár személyesen megbeszélhettük volna! Megjegyzések Lengyel Imre biokémiai nem- és életkor-meghatározási eredményeihez. – Hätten wir es doch persöhnlich besprechen können! Anmerkungen zu den Ergebnissen der biochemischen Geschlechts- und Altersbestimmungen von Imre Lengyel. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12, 559–608.

Kovács 2013a
Kovács László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. – Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartier und Dörfer mit hinblick auf die vorgeschichte. Ein Abriss. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 511–604. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Kovács 2013b
Kovács László: Érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). – Über die früharpadenzeitlichen Kirchenfriedhöfe mit Münzbeigaben und ihre Kirche im Ungarischen Königreich. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 227–295. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Kovács 2014
Kovács László: Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-, szórvány- és kincsleletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz. *Századok* 2014. (Sajtó alatt.)

Költő–Szentpéteri 1996
Költő, László–Szentpéteri, József: Gedanken über die awarisch-ungarischen Assimilation nach Grabanalysen. *Specimina Nova Univeritatis Quinqueecclesiensis* 12, 223–240.

Költő–Szentpéteri 2001
Költő László–Szentpéteri József: Gondolatok az avar–magyar asszimilációról temetőelemzések alapján. In: *„Együtt a Kápát-medencében." A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele.* Szerk.: Kiss Magdolna–Lengvári István. Pécs, 119–134.

Kralovánszky 1957
Kralovánszky Alán: Adatok az ún. S végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 84, 175–186.

Kralovánszky 1959a
Kralovánszky Alán: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez. – Beitrag zur Problematik der halbmondförmigen Anhänger aus dem 10.–11. Jh. im Karpatenbecken. *Archaeologiai Értesítő* 86, 76–82.

Kralovánszky 1959b
Kralovánszky, Alán: Beiträge zur Frage der Ausgestaltung, Chronologie und der etnischen Bestimmung des sog. Schläfenringes mit S-Ende. *Studia Slavica Hungarica* 5, 327–361.

Kralovánszky 1959c
Kralovánszky Alán: Embertani adatok és módszerek újabb alkalmazási lehetőségei a régészetben. – Recent Ways of the Applications of Anthropological Data and Methods in Archaeology. *Anthropológiai Közlemények* 3, 17–31.

Kralovánszky 1960
Kralovánszky Alán: A papi honfoglaláskori temető. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 3, 27–36.

Kralovánszky 1971
Kralovánszky, Alán: The paleosociographical reconstruction of the eleventh century population of Kérpuszta. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 13 [1968], 75–116.

Kristó 1985
Kristó Gyula: *Az augsburgi csata.* Budapest.

Kristó 1995
Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése.* Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.)
Kristó 1997
Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. Rendhagyó válasz bírálóimnak. *Századok* 131, 234–275.
Kristó–Makk–Szegfű 1973–1974
Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegfű László: *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez. – Données á la conaissance des toponymes hongrois „anciens".* I–II. Szeged. (Acta Historica)
Kunt 1987
Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás.* Budapest.
Kurunczi–Langó 2000
Kurunczi Sándor–Langó Péter: A Magyar Nemzeti Múzeumban Jászfényszaru lelőhellyel beleltározott „honfoglalás kori" karperecek röntgenfluoreszcenciás vizsgálata. – X-ray fluorescent analysis of „conquest period" bracelets taken into the inventory of the Hungarian National Museum from the provenance of Jászfényszaru. *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2, 207–233.
Kürti 1994
Kürti Béla: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez. – Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10.–11-ten Jahrhunderten. In: *A kőkortól a középkorig.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 369–386.
Kürti 2008
Kürti Béla: Honfoglalók a kiszombori tájon. In: *Kiszombor története.* I. Szerk.: Marosvári Attila. Kiszombor, 76–91.
Kürti–Szegfű 1983
Kürti Béla–Szegfű László: Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás. In: *Szeged története.* I. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 221–277.
Kvassay 2013
Kvassay Judit: Kerámia a 10–11. századi sírokban. Régi leletek, új lehetőségek. – Keramin in den Gräbern des 10–11. Jahrhunderts. Alte Funde, neue möglichkeiten. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 499–510. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)
Langó 2000a
Langó Péter: Megjegyzések a 10–11. századi huzal- és sodrott karperecek kronológiájáról. – Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Draht- und Gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 42, 33–57.
Langó 2000b
Langó Péter: Honfoglalás kori temetők Szarvas területén. – Landnahmezeitliche Gräberfelder in Szarvas. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6, 287–347.
Langó 2004
Langó Péter: Kora Árpád-kori temető Kóspallagon. – Cemetery of the early Arpadian period at Kóspallag. In: *Régészeti kutatások Magyarországon, 2002.* Budapest, 81–116.
Langó 2007
Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében.* Budapest.
Langó 2010
Langó Péter: A kora Árpád-kori temetők kutatása. – Research into Cemeteries from the Early Árpádian Age. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. – Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary.* II. Szerk.: Benkő Elek–Kovács Gyöngyi. Budapest, 445–473.
Langó 2012a
Langó Péter: *A Kárpát-medence 10. századi leletanyagának délkelet-európai kapcsolatrendszere.* PhD-értekezés kézirata. Budapest.
Langó 2012b
Langó Péter: A csúcsban összefutó, belső ívvel és áttört hátlappal rendelkező, félhold alakú fülbevalók elterjedése és klasszifikációja Közép- és Kelet-Európa 10–11. századi leletanyaga alapján. – The spread and classification of peak terminated crescent shaped earrings with inner bend and openwork plate in the Eastern European archaeological material. In: *Hadak útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete.* Szerk.: Petkes Zsolt. Budapest–Szigethalom, 205–228.
Langó–Mende 2006
Langó Péter–Mende Balázs: Honfoglalás kori temetőtöredék Enesén. – Graves from the Age of the Magyar Conquest in Enese. *Arrabona* 44/1, 233–252.

Langó–Türk 2003
Langó Péter–Türk Attila: *Honfoglalás kori női sír Szentes-derekegyházi oldal határrészéből. – Female grave from the conquest period at Szentes-derekegyházi oldal.* Szentes.
Langó–Türk 2004
Langó Péter–Türk Attila: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához). – Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő. (Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantiniscen Schnallen und eifachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10, 365–457.
Laszlovszky–Siklódi 1991
Laszlovszy, József–Siklódi, Csilla: Archaeological theory in Hungary since 1960: theories without theoretical archaeology. In: *Archaeological theory in Europe. The last three decades.* Ed.: Hodder, Ian. New York, 272–298.
László 1944
László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest.
László 1950
László Gyula: Honfoglalás kori régészetünk és a magyar nagycsalád. *Archaeologiai Értesítő* 77, 137–142.
László 1970
László Gyula: A „kettős honfoglalásról." – Über die „doppelte Landnahme" der Ungarn. *Archaeologiai Értesítő* 97, 161–190.
László 1988
László Gyula: *Árpád népe.* Budapest.
Lőrinczy 1985
Lőrinczy Gábor: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője. – Das Gräberfeld von Szegvár-Szőlőkalja aus dem 10. Jh. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 141–162.
Lőrinczy–Türk 2011
Lőrinczy Gábor–Türk Attila: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez. – Gräberfelder des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh., der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12, 419–479.
Madaras 1993
Madaras László: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. – Das vermutete Fortleben des Awarentums im 9. Jahrhundert in der Tiefebene im Spiegel der archäologischen Quelle. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 11–32.
Marosi 1997
Marosi Ernő: A magyar középkor művészete a Nemzeti Múzeumban a millecentenáriumi év kiállításain. *BUKSZ* 8/2, 162–164.
Mesterházy 1965
Mesterházy Károly: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. – Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende in Karpatenbecken. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 47, 95–113.
Mesterházy 1968
Mesterházy Károly: Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilineáris nagycsalád. – Some facts on the stucture of Hungarian commonality joint families at the time of the conquest. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 131–178.
Mesterházy 1980
Mesterházy Károly: *Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál.* Budapest.
Mesterházy 1981
Mesterházy Károly: Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. – Steigbügel karolingisch-normannischen Typs bei den landnehmenden Ungarn. *Folia Archaeologica* 32, 211–223.
Mesterházy 1983
Mesterházy Károly: Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák. – Edelmetall-Varianten von Schmuckstücken des Gemeinvolkes: goldene Schläfenringe mit S-förmigem Ende. *Alba Regia* 20, 143–151.
Mesterházy 1984
Mesterházy, Károly: J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. PZ, 56 (1981) Seite 3–167, Taf. 53. *Alba Regia* 21, 275–276.
Mesterházy 1990a
Mesterházy Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben

I. – Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh., I. *Folia Archaeologica* 41, 87–115.

Mesterházy 1990b
Mesterházy Károly: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglaláskori emlékek időrendje. – The metal workshop in the Upper Tisza region and the chronology of finds from the Conquest period. *Agria* 25–26, 235–274.

Mesterházy 1990c
Mesterházy Károly. Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben. – Погребальный порядок в могильнике X–XI вв. из Артанда. – Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10–11. Jahrhundert. *Archaeologiai Értesítő* 117, 50–57.

Mesterházy 1991
Mesterházy Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben. II. – Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh., II. *Folia Archaeologica* 42, 145–177.

Mesterházy 1993a
Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 1993/3–4, 450–468.

Mesterházy 1993b
Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. *Századok* 1993/2, 270–310.

Mesterházy 1994
Mesterházy Károly: Az ún. tokaji kincs revíziója. – Revision der sog. Tokajer Schatzes. *Folia Archaeologica* 43, 193–244.

Mesterházy 1995
Mesterházy Károly: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században. – Le duc hongrois et son accompagnement dans le 10e siècle. – The reigning princes of Hungary and their retinue in the 10th century). *Századok* 129, 1033–1052.

Mesterházy 1996
Mesterházy Károly: A királyföldi kincs és kapcsolatai. – Der Königsbodener Schatz und seine Verbindungen. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Szerk.: Wolf Mária–Révész László. Miskolc, 57–64.

Mesterházy 1997
Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok tárgyi emlékei. *Életünk* 35, 30–67.

Mesterházy 1998
Mesterházy Károly: Társadalmi struktúrák régészeti vizsgálata. – Die archaeologische Untersuchung der gesellschaftlichen Strukturen. In: *Az Alföld társadalma. – Society of Great Hungarian Plain. – Die Gesellschaft der Großen Ungarischen Tiefebene.* Szerk.: Novák László. Nagykőrös, 19–45. (Arany János Múzeum Közleményei 8.)

Mesterházy 2000
Mesterházy Károly: Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból. – Great Moravian ornamental buttons in the magyar graves Hungarian conquest period. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 211–227.

Mesterházy 2002
Mesterházy Károly: Dunántúl a 10. században. *Századok* 136, 327–340.

Mesterházy 2004
Mesterházy, Károly: Hacksilberfunde im Karpatenbecken. In: *Zbornik na počest' Dariny Bialekovej.* Red.: Fusek, Gabriel. Nitra, 235–250.

Mészáros–Paluch–Szalontai 2005
Mészáros Patrícia–Paluch Tibor–Szalontai Csaba: Szeged-Kiskundorozsma, Subasa. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004*. Budapest, 286.

Móra 1932
Móra Ferenc: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. *Ethnographia* 43, 54–68.

Müller 1994
Müller Róbert: Karoling udvarház és temetője Zalaszabar-Borjúállás szigetről. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács László. Budapest, 91–98.

M. Nepper 2002
M. Nepper Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. – Die Grabfunden aus dem 10.–11. Jh. in Komitat Hajdú-Bihar.* Budapest–Debrecen.

Nagy 1913
Nagy Géza: Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. – La conquête de Transylvanie et les trouvailles. *Archaeologiai Értesítő* 33, 268–275.

Nemeskéri–Acsádi 1952
Nemeskéri János–Acsádi György: Történeti demográfiai vizsgálatok a kérpusztai XI. századi temető anyagából. – Analyses of Historical Demography from the Eleventh Century Cemetery at Kérpuszta. *Archaeologiai Értesítő* 79, 134–147.

Nemeskéri–Lipták–Szőke 1953
Nemeskéri, János–Lipták, Pál–Szőke, Béla: Le cimetière du XIe siècle de Kérpuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3, 205–370.
Olajos 2001
Olajos Teréz: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai.* Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.)
Petkes 2011
Petkes Zsolt: Rúdzablák a 10–12. századi Kárpát-medencében. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. Konferenciája.* Szerk.: Bíró Szilvia–Tomka Péter. Győr, 231–246. (Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága – Tanulmányok 3.)
Posta 1903
Posta Béla: Levél a szerkesztőhöz. *Ethnographia* 14, 153–157.
Raskó 2008
Raskó István: A DNS mint régészeti lelet. *Magyar Tudomány* 169/10, 1199–1203.
Reizner 1891
Reizner János: Magyar pogánykori sírleletek (Szeged-királyhalmi és bojárhalmi lelet). *Archaeologiai Értesítő* 112, 91–114.
Rejholcová 1995a
Rejholcová, Maria: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Katalóg.* (Archaeologica Slovaca Monographiae 15.)
Rejholcová 1995b
Rejholcová, Maria: *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse.* (Archaeologica Slovaca Monographiae 15.)
Révész 1984–1985
Révész László: Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? – Über die Existenz der großfamiliären Gräberfelder bei den landnehmenden Ungarn. – Byli li bol'šesemejnye mogil'niki u vengrov-obretatelej rodiny? *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 615–640.
Révész 1987
Révész, László: Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39, 257–285.
Révész 1988
Révész László: Gömbsorcsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. – Ohrgehänge mit Kugelreichenanhänger im Karpatenbecken. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 25–26, 141–159.
Révész 1990
Révész László: Készenléti íjtartó tegezek a magyar honfoglalás kori sírokban. – Die Berit-schafts-bogenbehälter (Gorythos) in den Gräbern der ungarischen Landnahmezeit. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 28–29, 31–49.
Révész 1990a
Révész László: Honfoglalás kori veretes tarsolyok Karosról. – Landnahmezeitliche beschlagverzierte Taschen von Karos. *Agria* 26–27, 275–309.
Révész 1991
Révész László: X. századi magyar fejedelmi kíséret temetői Karoson. *Valóság* 10, 87–97.
Révész 1993
Révész László: Veretekkel díszített lószerszámok a honfoglalás kori női és férfi sírokból. – Mit Beschlägen geschmükte Pferdegeschirre aus den landnahmenzeitliche Frauen und Mannergräber. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2, 351–416.
Révész 1994
Révész László: Honfoglalás kori tarsolylemezek Karosról. – Landnahmezeitliche Taschendeckplatten von Karos. In: *A kőkortól a középkorig.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 349–368.
Révész 1996a
Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. – Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.* Miskolc.
Révész 1996b
Révész László: Kenézlő-Fazekaszug I–II. temető. In: *A honfoglaló magyarság.* Kiállítási katalógus. Főszerk.: Fodor István. Szerk.: Wolf Mária–Révész László–M. Nepper Ibolya. Budapest, 150–157.
Révész 1997a
Révész László: Kristó Gyula könyvéről. *Századok* 131, 215–233.
Révész 1997b
Révész László: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen. – Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3, 169–195.
Révész 1998
Révész László: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. – Gesichtspunkte zur Be-

stimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde aufgrund der östlichen Analogien. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4, 523–532.

Révész 1999a
Révész László: Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán. – Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd-Hékútpuszta. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37, 267–299.

Révész 1999b
Révész László: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában.* Budapest.

Révész 2000
Révész László: Hitelesítő ásatás a tuzséri honfoglalás kori temető területén. – Nachgrabung im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tuzsér. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 42, 7–32.

Révész 2001
Révész László: *Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. – Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas.* Budapest–Kiskunhalas.

Révész 2002
Honfoglalás kori temető Tiszanána-Cseh-tanyán. – Landnahmezeitliches Gräberfeld im Tiszanána-Cseh-Gehöft. *Folia Archaeologica* 49–50, 263–303.

Révész 2003a
Révész László: A bezdédi honfoglalás kori temető. Egy régészeti fikció nyomában. In: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. – Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz.* Szerk.: Istvánovits Eszter. Nyíregyháza, 432–441.

Révész 2003b
Révész, László: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Bezdéd. Angaben zur Ausgrabung und zur Auswertung des Fundmaterials. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 137–170.

Révész 2005
Révész László: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán. – Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla. *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 47, 161–213.

Révész 2006a
Révész, László: Zur absoluten Datierung frühungarischer Gräber. Archäologische Datierung–naturwissenschaftliche Datierung. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich).* Hrsg.: Daim, Falko–Lauermann, Ernst. Mainz, 189–210. (Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums, Band 64.)

Révész 2006b
Révész László: Honfoglalás kori sír az alsó-ausztriai Gnadendorfban. *Csodaszarvas.* II. Szerk.: Molnár Ádám. Szeged, 77–116.

Révész 2006c
Révész, László: Auswertung der Funde. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich).* Hrsg.: Daim, Falko–Lauermann, Ernst. Mainz, 119–158. (Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums, Band 64.)

Révész 2007
Révész László: Szempontok a honfoglalás kori temetők pénz- és nemesfém leleteinek értékeléséhez. In: *A numizmatika és a társtudományok.* VI. Szerk.: Torbágyi Melinda. Székesfehérvár, 81–93.

Révész 2008
Révész László: *Honfoglalás- és államalapítás kori temetők Heves megyében. – Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10–11. Jahrhundert.* Budapest.

Révész 2010
Révész László: Keselyű a Paradicsomban, avagy a honfoglaló magyarok művészete. In: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk.: Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György. Szeged, 373–383.

Révész 2012
Révész László: Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében. In: *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* Szerk.: Anders Alexandra–Balogh Csilla–Türk Attila. Budapest, 401–420. (Opitz Archaeologica 6.)

Ricz 1993
Ricz Péter: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. – Angaben zur chronologischen Frage der Auflassung der awarischen Gräberfelder der Nordbatschka. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 171–186.

Róna-Tas 1996
Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest.

Roska 1913
Roska Márton: Árpádkori temető Vajdahunyadon. – Sepultures de l'epoque d'Arpad, à Vajdahunyad. *Dolgozatok* 4, 166–225.
Roska 1914
Roska Márton: Árpádkori temető Várfalván. – Cimetière de l'époque des Arpádes à Várfalva. *Dolgozatok* 5, 125–187.
Roska 1936
Roska Márton: A honfoglalás és Erdély. In: *A történeti Erdély.* Szerk.: Asztalos Miklós. Budapest, 3–12.
Ruttkay 1975
Ruttkay, Alexander: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. I. *Slovenská Archeológia* 23, 119–216.
Ruttkay 1976
Ruttkay, Alexander: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. II. *Slovenská Archeológia* 24, 245–396.
Ruttkay 1994
Ruttkay, Alexander: A blatnicai lelet és köre. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács László. Budapest, 109–118.
Ruttkay 2000
Ruttkay, Alexander: Uralmi struktúrák kialakulása a nyugati szlávoknál a mai Szlovákia területén. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Wieczorek, Alfried–Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 202–204.
Schulze 1984
Schulze, Mechtild: Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 n. Chr.). *Jahrbuch der Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31, 473–514.
Schulze-Dörrlamm 1988
Schulze-Dörrlamm, Mechthild: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. *Jahrbuch der Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz* 35, 373–478.
Schwarz 1975
Schwarz, Klaus: Der frühmittelalterliche Landesausbau in Nordost-Bayern archaeologisch gesehen. In: *Ausgrabungen in Deutschland (1950–1975).* II. Mainz, 338–409.
Schwarz 1984
Schwarz, Klaus: *Frühmittelalterlicher Landesausbau im östlichen Franken zwischen Steigerwald Frankenwald und Oberpfalzer Wald*. Mainz. (Römisch–Germanisches Zentralmuseum Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien 5.)
Stadler 2006
Stadler, Peter: Radiocarbondatierungen von Skelettproben aus Gnadendorf und von Vergleichsfunden. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich).* Hrsg.: Daim, Falko–Lauermann, Ernst. Mainz, 107–118. (Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums, Band 64.)
Steinhübel 2000
Steinhübel, Jan: A nyitrai hercegség a Nagymorva Birodalomban és Magyarország területén. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok.* Szerk.: Wieczorek, Alfried–Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 190–191.
Steuer 1979
Steuer, Heiko: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Zur Analyze der Auswertungsmethode des archäologischen Quellenmaterials. In: *Geschichtswissenschaft und Archäologie.* Hrsg.: Jankuhn, Herbert–Wenskus, Reinhard. Sigmaringen, 595–633. (Vorträge und Forschungen 22.)
Steuer 1982
Steuer, Heiko: *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa.* Göttingen. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 128.)
Strelczyk 2000
Strelczyk, Jerzy: Lengyelország a 10. században. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok.* Szerk.: Wieczorek, Alfried–Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 275–281.
Szabó 1966
Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon.* Budapest.
Szabó 1970
Szabó János Győző: A honfoglalás kori temetőárkok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásatásokról. – Zur Frage der landnahmezeitlichen Gräberfeldgruben. Bericht über die Ausgrabung in Kál, Kom. Heves. *Archaeologiai Értesítő* 97, 264–271.
Szabó 1974
Szabó János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. I. A történeti földrajzi kép.

– Poselenie i mogil'nik èpohi Arpadov v okrestnostjah derevni arud, I. Istoriko-geografičeskij očerk. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 11–12 (1973–74), 21–73.

Szabó 1975
Szabó János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. II. A település. – Poselenie i mogil'nik èpohi Arpadov v okrestnostjah derevni arud. II. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 13, 19–68.

Szabó 1976
Szabó János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. III. A temető leírása és rendellenes temetkezéseinek párhuzamai. – Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Árpádenzeit bei Sarud. III. Beschreibung des Friedhofes und Untersuchung der aussergewöhnlichen Beisetzungen. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 15, 1–89.

Szabó 1980
Szabó János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. – Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud. IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 16–17 (1978–79), 45–136.

Szabó 1987
Szabó, János Győző: Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. *Communicationes Archaeologicae Hungarie* 83–98.

Szalontai 1987–1989
Szalontai Csaba: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez. II: Szarvas-Kákapuszta késő avar temetője. Zametki po istorii Vengerskoj nizmennosti v IX veke. II: Avarskij mogil'nik Sarvaš-Kakapusta-Kettëshalom. – Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert. II: Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapuszta Kettőshalom. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 31–32, 309–347.

Szőke 1954
Szőke Béla: Adatok a kisalföld IX. és X. századi történetéhez. – Angaben zur Geschichte der kleinen Tiefebene im 9. und 10. Jahrhundert. *Archaeologiai Értesítő* 81, 119–137.

Szőke 1962
Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Budapest. (Régészeti Tanulmányok 1.)

Szőke 1992
Szőke, Béla Miklós: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubechör und Schmuck). In: *Awarenforschungen.* Hrsg.: Falko Daim. Wien, 841–968. (Archaeologia Austriaca Monographien 2.)

Szőke 1994a
Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a 9. században. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács László. Budapest, 77–84.

Szőke 1994b
Szőke Béla Miklós: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu. I–II. – Karolingerzeitliche Dienstvölkerbestattungen im Umkreis Mosaburg/Zalavár: Garabonc-Ófalu. I–II. *Zalai Múzeum* 5, 251–317.

Szőke 1996
Szőke Béla Miklós: Plaga Orientalis. (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: *Honfoglaló őseink.* Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 11–44.

Szőke 1998
Szőke Béla Miklós: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. *Ars Hungarica* 2, 257–319.

Szőke 2005
Szőke Béla Miklós: Templom, egyén és közösség a Karoling Birodalom keleti peremterületén. – Church, individuals and community on the eastern periphery of the Carolingian empire. In: *A halál árnyékának völgyében járok…" A középkori templom körüli temetők kutatása.* Szerk.: Ritoók Ágnes–Simonyi Erika. Budapest, 19–30. (Opuscula Hungarica 6.)

Szőke–Vándor 1987
Szőke Béla Miklós–Vándor László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. – Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló.* Budapest. (Fontes Archaeologici Hungariae.)

Tainter 1975
Tainter, Joseph A.: Social inference and mortuary practices: an experiment in numerical classification. *World Archaeology* 7, 1–15.

Takács 1991
Takács Miklós: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. In: *A népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi találkozóján elhangzott előadások.*

Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 503–528. (= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85.)

Takács 1997
Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula A magyar állam megszületése című könyvéről). *Századok* 131, 168–215.

Takács 2000
Takács Miklós: Népvándorláskor-kutatások Kis-Jugoszláviában, az 1990-es években. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája.* Szerk.: Bende Lívia–Lőrinczy Gábor–Szalontai Csaba. Szeged, 393–414.

Takács 2006a
Takács Miklós: A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. – Die mittelalterliche Archäologie zwischen 1918 und 1987 in der Voivodina. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára.* Szerk.: F. Romhányi Beatrix. Budapest, 147–179. (= Studia Caroliensia 7/3–4.)

Takács 2006b
Takács Miklós: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. *Korall* 24–25, 163–202.

Takács 2006c
Takács Miklós: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. – Three opinions regarding the hungarian conquerors. *Dolgozatok* (Új sorozat) 1, 67–98.

Tettamanti 1975
Tettamanti Sarolta: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. – Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken. *Studia Comitatensia* 3, 79–123.

Tomka 1992
Tomka Péter: Régészet és néprajz. Az interpretáció kérdései a temetkezési szokások kutatásában. – Archäologie und Ethnographie. Einige Fragen der Interpretation in der Forschung der Bestattungsgebräuche. In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön.* Szerk.: Novák László. Nagykőrös, 65–73. (Arany János Múzeum Közleményei 7.)

Tomka 1996
Tomka Péter: „Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítás Miskolcon 1995. július 17–1996. január 31. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 251–253.

Tomka 2000
Tomka Péter: Régészeti kommentár a Lébény-Kaszás 10–11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyaleletéhez. – Archaeological Commentary on the Trephined Skull of Grave 44 in the 10–11-Century Graveyard of Lébény-Kaszás – Archäologischer Kommentar zum trepaniertem Schädel aus Grab Nr. 44 des Gräberfeldes Lébény-Kaszásdomb aus dem 10.–11. Jh. *Arrabona* 38, 63–96.

H. Tóth 1993
H. Tóth Imre: A magyar nyelv bolgár-szláv jövevényszavainak problematikája. – Die Problematik der bulgarslawischen Lehnwörter in dem Ungarischen. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 197–205.

Tóth 2014
Tóth Anikó: *A nyíri Mezőség a 10–11. században. – The 'Mezőség' of the 'Nyírség region' in the 10th–11th century.* Szeged. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7.)

Török 1962
Török Gyula: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert.* Budapest. (Archaeologia Hungarica 39.)

Treštik 2000
Treštik, Dusan: Kísérletek a szláv birodalom megteremtésére: Nagy-Morvaország. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok.* Szerk.: Wieczorek, Alfried–Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 183–185.

Trogmayer 1960–1962
Trogmayer Ottó: X–XII. századi magyar temető Békésen. – Ein ungarischer Friedhof in Békés. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 9–38.

Türk 2009
Türk Attila: Adatok és szempontok a Kárpát-medence X–XI. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: *Avarok, bolgárok, magyarok.* Szerk.: Csáji László Koppány. Budapest, 87–125.

Türk 2010
Türk Attila: Adatok és szempontok a szaltovói kultúrkörnek a magyar őstörténet régészeti kutatásában játszott szerepéről. In: *Középkortörténeti tanulmányok. 6.* Szerk.: G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 261–306.

Vályi 1996
Vályi Katalin: Bolgár és késő avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. In: *Honfogla-*

ló magyarság, Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem. Szerk.: Pálfi György–Farkas Gyula–Molnár Erika. Szeged, 43–58.

Vándor 2002
Vándor László: Zalavár a királyi vármegye központja. In: *Központok a Zala mentén.* Zalaegerszeg, 101–104.

Varga 2013
Varga Sándor: 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében. – Nischengräber des 10–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 297–320. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Vörös 2000
Vörös István: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: *A középkori magyar agrárium.* Szerk.: Bende Lívia–Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 71–120.

Vörös 2001
Vörös István: A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései. I. Szabolcs–Nyírség. – Ancient Hungarian burials with horse in the Upper Tisza region. I. Szabolcs–Nyírség. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 43, 569–601.

Vörös 2013
Vörös István: Adatok a honfoglalás kori lovastemetkezésekhez. – Angaben zu den Pferdebestattungen der Landnahmezeit. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 321–336. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Wolf 1994
Wolf Mária: A Felső-Tisza-vidék 9. századi szláv emlékei. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács László. Budapest, 119–128.

A honfoglalás kor és a településrégészet

Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói*

TAKÁCS MIKLÓS

1. Hogyan járulhat hozzá a településrégészet a honfoglalás korának kutatásához?

Egy kutatási terület újszerűségét szokta jelezni az, ha létjogosultságáról szólni szükséges. Most a településrégészet esetében is meg kell tenni e kis kitérőt, annak ellenére, hogy a 8–11. század vonatkozásában már több mint egy évszázada folynak Magyarországon településrégészeti kutatások, sőt fél évszázada annak, hogy egy szigorú feltárási módszertan is megfogalmazódott.[1] Ennek okán első helyen Méri Istvánra és az általa feltárt, egyes részeiben a 10–11. századig visszanyúló tiszalök-rázomi teleprészletre kell utalni.[2] Egy további, jellemző, de településrégészeti példaként alig számon tartott elemzésként Bálint Csanád egyik, még az 1970-es évek közepén írott munkája említendő, amelyben az egyes talajfajták – és közvetett módon az ezeket borító növénytakaró – szerepét vizsgálta a honfoglaló magyarok megtelepedésében.[3] E kutatásra, és számos hasonló, a 10–11. századi temetők elterjedési sajátságait vizsgáló elemzésre jellemző egy általános hiányosság, a fontos megállapítások kimondásán túl is. Azon felismerés hiánya, hogy az elemzésre kiválasztott kérdésfelvetés a településrégészet tárgykörébe tartozik. Ennek következtében ki kell mondani: a településrégészet mint a középkor-régészet egyik ága nem csupán a telepfeltárások vizsgálatát jelenti.[4] Jóval több annál. E kutatási terület az összes régészetileg gyűjthető információ – így például a korabeli temetők topográfiai helyének térképezéséből leszűrt következtetések – feldolgozását és értelmezését jelenti. Az ilyen, széles horizontú elemzés Nyugat-Európában általánosan ismert és elfogadott, nemcsak a falusias települések régészeti vizsgálatában, hanem az úgynevezett környezetrégészetben is. Egy olyan kutatási ágban, amely a telepfeltárások eredményein túl, sőt sokszor azok helyett is – számos természettudományos vizsgálati módot von be a középkori települések természeti környezetének pontos rekonstrukciója érdekében.

2. A honfoglaló társadalom szerkezetéről, etnikai megoszlásáról és életmódjáról alkotott képünk mint a településrégészeti elemzés értelmezési kerete

Általánosságban kimondható, hogy bármilyen településrégészeti elemzés megbízhatósága nagymértékben függ attól, ismerjük-e kellő részletességgel a települési képet létrehozó közösség nagyságát, szerkezetét, valamint életmódját. Vagyis, ha ezt az elvet a konkrét vizsgálati témára fordítjuk le: a honfoglalók által a 10. századi Kárpát-medencében kialakított települési képet akkor tudjuk régészeti eszközökkel rekonstruálni, ha van fogalmunk az e kérdésekre adandó válaszokról. E ponton sajnos be kell vallanunk, hogy mindhárom kérdés egy-egy olyan kutatási probléma, amelyekről még a hozzáértők körében is több, egymásnak ellentmondó elgondolás él párhuzamosan egymás mellett.[5] A lélekszám esetében a településrégészt óvatosságra kell, hogy intse az egyes rekonstruált értékek nagyságrendje közötti igen nagy különbség. A honfoglalók létszámát kikövetkeztetni igyekvő Pauler Gyula, Györffy György, Róna-Tas András, Kristó Gyula, illetve Vékony Gábor – hogy csak a legismertebb kutatókat említsem – e számot 14 375 és 400 000 közé tették, a honfoglalóknak a Kárpát-medence korabeli összlakosságán belüli részarányát pedig 1 és 80 százalék közti értékre becsülték.[6]

Mivel e számok egyetlen adat, a honfoglaló sereg – állítólagos – húszezres létszámának[7] a felszorzásán

* Készült az OTKA 104533-as számú, „Az átalakulás évszázadai – települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8–11. században" című kutatási program keretei között.

1 A magyarországi, középkori településrégészet fő eredményeiről lásd: Bálint et al. 2003, 383–388.

2 Méri 1952, 49–67.

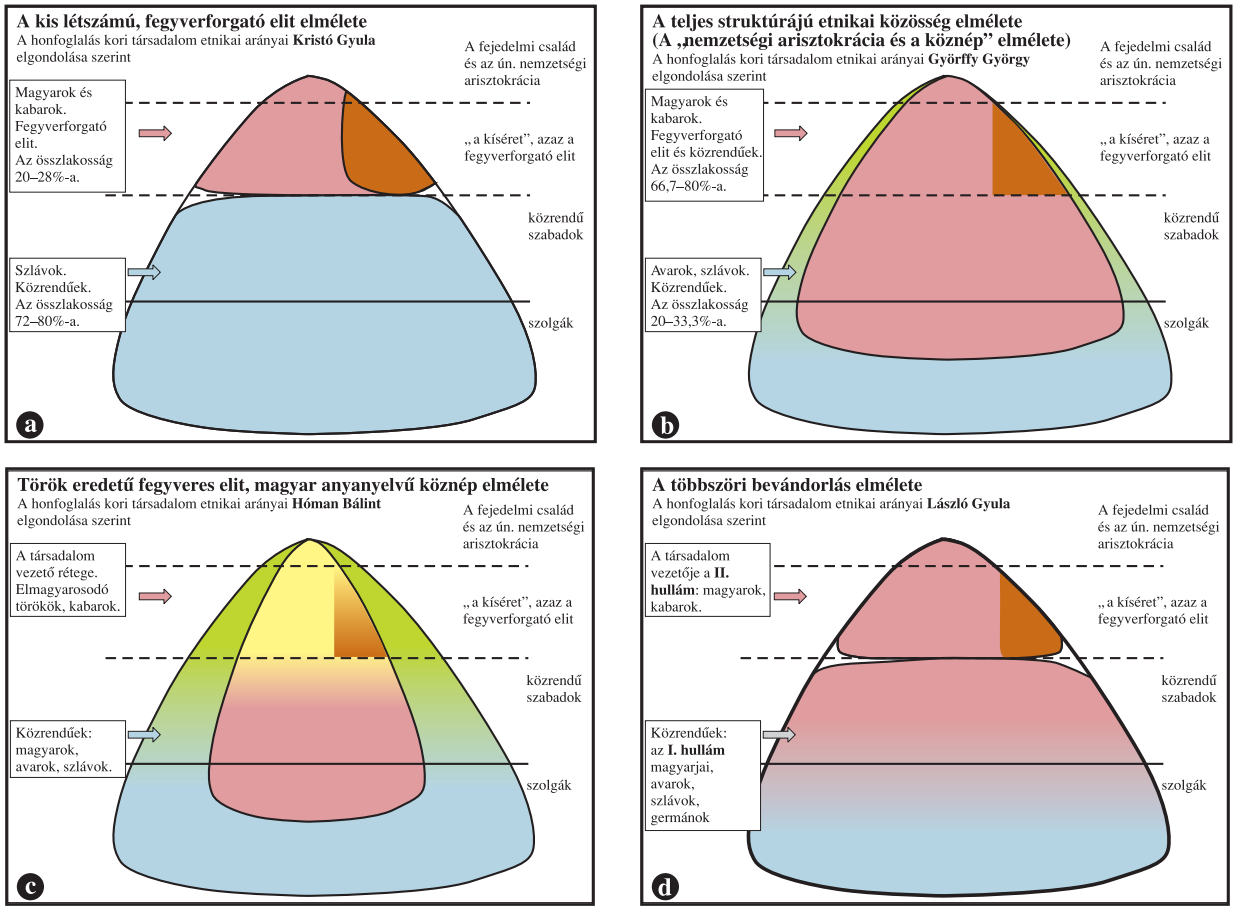
3 Bálint 1980, 35–52.

4 A településrégészet meghatározásához lásd: Jankuhn 1977, 1–8.

5 Takács 2006a, 67–98.

6 Pauler 1899, 373–374. 5. j.; Györffy 1963, 46–47; Györffy 1977a, 140; Györffy 1983, 38; Róna-Tas 1996, 227; Kristó 1995, 133–134; Vékony 2001, 99.

7 MEH 1986.

1. a–d. ábra. A honfoglaló magyar társadalom szerkezeti diagramja a különböző rekonstrukciók szerint

alapuló becslések, hipotetikus érvényük nyilvánvaló. Különböző nagyságrendjük jól jelzi a honfoglalók gazdálkodásáról, illetve társadalmi szerkezetéről vallott nézetek különbözőségeit. Négy, pontosabban három plusz egy elgondolás született e két kérdés megválaszolására.[8] Az első *(1. a. ábra)* szerint a kis lélekszámú honfoglalók klasszikus nomád életmódot éltek, és csak hiányos társadalmi struktúrával rendelkeztek, mert szinte mindannyian a fegyverforgató elithez tartoztak. E nézet örvendett és örvend a legnagyobb népszerűségnek. Hívei közé tartozott a 19. század végén Marczali Henrik vagy Hampel József, az ezredforduló előtti években pedig Kristó Gyula.[9] A második elgondolás *(1. b. ábra)* szerint a honfoglaló magyarok egy komplex, talán leginkább a félnomád szóval leírható gazdálkodást folytattak, a rideg nagyállat-tartás mellett jelentős földműveléssel. Társadalmuknak pedig nemcsak elitje, hanem közrendű rétege is volt. E nézetrendszert egy-egy régész, illetve történész: Szőke Béla, illetve Györffy György dolgozta ki az 1960-as évek elején.[10] A harmadik nézetrendszer *(1. c. ábra)* nemcsak a gazdálkodás, hanem az etnikai eredet szempontjából is komplex képletnek tartja a honfoglaló magyarokat. Azzal számol, hogy egy török nyelvű és nomád gazdálkodással bíró fegyveres elit még a honfoglalás előtti évszázadokban rátelepedett a finnugor anyanyelvvel rendelkező előmagyarságra. Ennek következtében, a honfoglalás idején a török eredetű fegyveres elit még részben őrizte török anyanyelvét, miközben már részben el is magyarosodott a magyar anyanyelvű köznép hatására. E nézetrendszert Hóman Bálint dolgozta ki az 1930-as években,[11] és érték ugyan kritikai megjegyzések, de egyetlen alapos, tehát tények sorára hivatkozó cáfolat sem született róla. Végezetül: a negyedik elgondolás *(1. d. ábra)* a társadalmi struktúra különbözőségeit a többszöri bevándorlásból igyekszik levezetni. E feltevést Vámbéry Ármin, illetve Nagy Géza dolgozta ki a 19–20. század fordulóján, majd László Gyula fo-

8 Takács 2006a, 67–98.
9 Marczali 1895, 53; Hampel é. n., 119–120; Kristó 1995, 219.
10 Györffy 1958, 595, 611; Szőke 1962.
11 Hóman 1935, 93.

galmazta újra az 1950–1960-as években.[12] Elgondolását a szakemberek túlnyomó többsége elvetette.[13]

Mit tehet a településrégész, ha egy adott korszak leleteiből négy, egymástól ennyire eltérő történeti modell figyelembevételével kell, kellene települési képet rekonstruálnia? Vagy – óvatosságból – csak olyan általános következtetéseket tesz, amelyek az összes nézetrendszer szempontjából értékelhetők, vagy pedig a saját maga által gyűjtött adatállomány alapján önmaga is értékeli a megfogalmazott elgondolásokat. Mi ezt az eljárást fogjuk követni, és számolunk magyar közrendűekkel.[14] Tesszük ezt oly módon, hogy mindvégig hangsúlyozzuk állásfoglalásunk és a belőle következő elgondolásaink hipotetikus jellegét.

3. Egy mozaikkocka a Kárpát-medence 9. századi települési képéből

Érdemes áttekintésünkben felvillantani egy adatot a Kárpát-medence 9. századi településrégészetéből, mivel a 10. századi lakosság egy részének az ősei már a honfoglalás előtti évszázadban is itt éltek. Egyetlen részkérdésre fogunk koncentrálni. Arra, hogy alátámasztható-e településrégészeti leletekkel Váczy Péter és Györffy György meglátása a Kárpát-medence 9. századi elnéptelenedéséről.[15] A telepfeltárások – az összes keltezési nehézség ellenére – arra utalnak, hogy már a kiindulópont is megkérdőjelezhető. Györffy György, majd a nyomában több régész is azt feltételezte, hogy a 8–9. század fordulóján lezajlott frank és bolgár hadjáratok nemcsak az Avar Kaganátust mint uralmi képletet számolták fel, hanem az avar népesség jelentős hányadát is kiirtották. Ennek azonban ellentmond, hogy az utóbbi két évtizedben számos, 8–9. századra keltezett telep különböző nagyságú részletét sikerült feltárni a frank, illetve a bolgár haderő felvonulási útvonalának közvetlen közelében – a Nyugat-Dunántúlon, a Muraközben, a Szerémség délkeleti szélén – a háborús pusztítás legcsekélyebb régészeti nyoma nélkül.[16] Ha pedig az ilyen, képletesen szólva a kaganátus kapuiban létesített, kései avar településeken nincs régészeti nyoma egy megsemmisítő erejű támadásnak, egészen egyszerűen nem életszerű elvárni azt, hogy a hadfelvonulási útvonalaktól több száz kilométerre fekvő települések megszűnését is e hadjáratok okozták volna.[17] E kijelentés erejét sajnos csökkenti a kora középkori telepfeltárások értelmezésénél rendszerint kimutatható keltezési bizonytalanság.[18] E gátló tényező erejét azonban – nézetünk szerint – az idekapcsolható feltárások nagy száma igencsak csökkenti. Sőt e ponton az sem elhanyagolható körülmény, hogy igenis rendelkezünk régészeti adatokkal egy olyan hadjáratról, amely a középkori Magyarország népességének egy jelentős hányadát kiirtotta: ilyen a faluásatások sokaságában dokumentálható, 1241–1242. évi tatárjárás.[19] A két korszak már jelenleg is ismert és közölt települési leleteinek párhuzamba állítása alapján ugyanis kimondható, hogy a 8–9. század fordulójának frank és bolgár hadjáratai nem jártak „tatár típusú" népességveszteséggel.

4. Mozaikkockák a Kárpát-medence települési képéből, a honfoglalás utáni időkből

Több nehézséggel is számolni kell a Kárpát-medence 10–11. századi településrégészeti képének a rekonstruálása során. Első helyen a forráshiány említendő. Legoptimistább becslés szerint is a 10–11. századi településrégészeti leleteknek eddig még csupán 1 százalékát sikerült feltárni. Sőt: a feltárt leletanyagnak is csak igen kis részét, egy szintén optimista becslés

12 Vámbéry 1895, 74, 75; Nagy 1895, CCCLII; László 1970, 161–190; László 1978.

13 A kettős honfoglalás elméletének összefoglaló kritikája: Kristó 1994b, 346–347. Az egyes kritikai megnyilatkozások könyvészeti adatait az alábbi munkánkban vettük számba: Takács 2006a, 79–81.

14 Követve ily módon a magyar régészek többségét, és különösképpen a mestert, Bóna Istvánt. Idevonatkozó munkái közül: Bóna 1990, 109–174; Bóna 1997, 345–362; Bóna 2000.

15 Váczy 1972, 395–420; Györffy–Zólyomi 1994, 28–30. Elfogadta és évtizedeken át több munkájában is hirdette e nézetrendszert Bóna István is: Bóna 1966, 319–323; Bóna 1975, 343; Bóna 1994, 67–75.

16 Ilyen földrajzi fekvésűek az alábbi telepfeltárások: *Hársliget (Lipovci–Popava II.* – Slo.): Cipot 2008, 59–63; *Lébény-Kaszás-domb*: Takács 1996a, 379–382; Takács 2002, 170–178; *Mosonszentmiklós-Lednice-dűlő*: Figler András ásatása, az adatra Tomka Péter és Martinsich Balázs szíves szóbeli közlése alapján hivatkozunk. *Muraszombat (Murska Sobota–Grofovsko* – Slo.): Novšak, 2002, 27–32; *Zimony (Zemun–Šljunkara* – Srb.): Janković 1995–1996, 123–137; *Vát–Telekes-dűlő*: Skriba 2010, 209–244; *Zorkóháza (Nedelica* – Slo.): Lazar 2008, 75–78.

17 Egyetlen példaként a Kompolt-Kistéri-tanyán feltárt, többhektáros kiterjedésű, 8–9. századi, sőt feltehetően a 10. századba is átnyúló településre utalunk. E telepfeltárásról az alábbi közlemények ismertetik az első eredményeket: Takács–Vaday 2004, 5–104; Vaday–Takács 2011, 519–604; Takács–Vaday 2012, 743–769.

18 Lásd erről: Takács 2009, 223–252.

19 Laszlovszky 2007, 39–43.

szerint nagyjából 1 százalékát sikerült alaposabban feldolgozni.[20] E két adat jól mutatja, hogy következtetéseink szükségszerűen hipotetikus érvényűek. A körültekintő és óvatos érvelés iránti igényt erősíti a harmadik gátló tényező: az, hogy – néhány igen ritka, természettudományos eszközökkel keltezett lelettől eltekintve[21] – csak keretjelleggel, tehát két évszázados pontossággal lehet keltezni a 10–11. századi településjelenségek leggyakoribb lelettípusát, a cserépedénytöredékeket.[22] Negyedik helyen pedig arra kell utalni, hogy a Kárpát-medencei, kora középkori településeket régészeti eszközökkel elemző kutatók túl gyakran helyezik előtérbe az etnikai azonosítás kérdéskörét, nyilvánvaló módon saját koruk, a „hosszú" 20. század eszmeáramlatainak a hatására.[23] Pedig a valóság az etnikai azonosítások vonatkozásában igencsak kiábrándító: a 10–11. századi telepfeltárások többségét – az erre utaló és valóban megbízható leletek rendkívül csekély száma miatt – csak közvetve, áttételesen és nagy bizonytalanságok árán lehet etnikumok szerint szétválasztani.[24] Itt kell azonban megjegyezni azt is, hogy a feltárt települések nemcsak a honfoglaló magyarokhoz köthetők nehezen, hanem a különböző avar, szláv vagy germán etnikai csoportok szempontjából is „némák" – hogy csak a 10. században valóban a Kárpát-medencében lakó etnikumokat említsük.[25]

A 10–11. századi – de jegyezzük meg azonnal: ugyanígy a 7–9. századi – telepkutatás az utóbbi másfél-két évtizedben egy sajátos köztes állapotba került. Az infrastrukturális beruházások részeként 2012 előtt kivitelezett nagy alapterületű mentőásatások[26] révén már elegendő adatunk van számos régebbi állítás megkérdőjelezésére. Egy új, átfogóbb és talán pontosabb kép kialakításához viszont a képzeletbeli kirakónak még túl kevés eleme áll a kutató rendelkezésére. Így az alábbiakban csak néhány tényezőt villantunk fel.

Mivel a települések leggyakoribb lelete – amint erre már utaltunk – a kerámia, az etnikai azonosítás egyik kiindulópontja az lehetne, ha sikerülne meghatározni azon edényformák körét, amelyek a honfoglalás révén kerültek a Kárpát-medencébe.[27] E kérdés azonban, az utóbbi évek-évtizedek anyagátrostálásai – így Bóna István, Fodor István, Jankovich-Bésán Dénes, Lázár Sarolta, Merva Szabina, Mesterházy Károly, Pap Ildikó Katalin, Parádi Nándor, Rácz Tibor Ákos, Simonyi Erika, Szabó János Győző, Takács Melinda, Vaday Andrea, Vékony Gábor, Wolf Mária, e tanulmány írója és több további, alább említendő kutató által kivitelezett elemzések – után[28] sem tekinthető véglegesen megoldottnak. Csak egy-egy egyedi formájú korsóról,[29] nagyméretű tárolófazékról,[30] illetve a vállain fülekkel is ellátott bordás, illetve hengeres nyakú edényről[31] állítható nagy valószínűséggel, hogy a magyar honfoglalással kerültek a Kárpát-medencébe. Eközben a honfoglalók által behozottnak tartott, gömbölyű aljú cserépbogrács esetében bizonyos adatok arra utalnak, hogy az a 10. század folyamán, délkeleti irányból, Északkelet-Bulgáriából, a bizánci kultúrkör peremről elterjedt edénytípus. Emellett nemcsak a két terület néhány lelete közötti feltűnő hasonlóság szólhat,[32] hanem a bográcsot tartalmazó, illetve bográcstalan 10–11. századi lelőhelyek együttes térképezése is,[33] mert ebből a bográcsos lelőhelyek

20 Erre vonatkozó becsléseinket az alábbi munkában adtuk közre: Takács 2010, 1–3.

21 Így például Gömöri 2000, 249–256; Merva 2012a, 271–286.

22 E következtetést a közelmúltban mi magunk is nagy hangsúllyal fogalmaztuk újra: Takács 2009, 223–252.

23 A „hosszú 20. század" fogalmát a „hosszú 17. század" fogalmának (Braudel 1949.) mintájára alkottuk meg. Eddig még csak a terepkutatások vonatkozásában született meg összefoglaló áttekintés a 20. századi ideológiák régészeti hatásairól Magyarországon: Vékony 2003, 19–21.

24 A magyarországi településrégészetben csak néhány szakember elemezte az etnikai azonosítás módszertani alapjainak a problematikáját. Kiindulópontként ez esetben is Bóna István egyes megnyilatkozásai kell szolgáljanak. A 10–11. századi telepleletek etnikai értelmezésének elvi lehetőségeiről egy olyan recenzióban mondott ki fontos tényeket, amelyet Kurt Horedt Malomfalva-feldolgozásának a második kötetéről állított össze: Bóna 1985, 223–236.

25 A számos optimista, illetve eleve csak egyetlen etnikum jelenlétének a lehetőségével számoló, és jórészt a kelet-középeurópai vagy a balkáni térségben íródott megnyilatkozással szemben arra szeretnénk emlékeztetni, hogy Herbert Jankuhn eleve kizárta az etnikai meghatározás problematikáját a településrégészet lehetséges kérdésfelvetései közül. Negatív álláspontjának alapjául nemcsak a leletek politikai célokra történő felhasználása, hanem az elemzéshez felhasznált leletek kiválasztásának esetleges, sokszor problematikus jellege szolgált. Jankuhn 1977, 4–6.

26 E munkálatok telepfeltárási eredményeiről a közelmúltban állítottunk össze egy vázlatos áttekintést: Takács 2010, 1–68.

27 Összefoglalóan: Takács 1997a, 205–223. Az ott bemutatott edénytípusok egy részét, így a gömbölyű aljú, fémbográcsot másoló cserépbográcsot ma már nem tekintjük a magyar honfoglalás „keleti hozadékának": Takács 2012, 427–435.

28 A 10–11. századi telepeket feldolgozó szakirodalom listáját a közelmúltban az alábbi tanulmányunkban állítottuk össze: Takács 2012, 464–484.

29 Karos, II. temető, 66. sír: Révész 1996, 328. 4. ábra.

30 Wolf 1992, 425. 26. kép; Wolf 1996b, 416. számozatlan kép.

31 Mesterházy 1975, 99–115; Fodor 1985, 165–170; Merva 2014; Takács 2012, 413–420.

32 Henning, 2007, 13. tábla 244.

33 Takács 2012, 8–10. térkép.

délvidéki gyakorisága olvasható le. Az elterjedés idejének a pontosítását a természettudományos keltezési eljárások segíthetik. Így például a nyugat-szerémségi Beketinci (Hr.) határában egy olyan, bográcstöredéket is tartalmazó gödröt sikerült kibontani, amelynek ^{14}C keltezése 970 és 1030 közé tehető, 68,2% valószínűséggel[34] *(2. ábra).*

A telepszerkezetek szintjén a feltárások leletanyaga nem annyira az etnikai, hanem a természeti környezet által befolyásolt különbségek regisztrálására alkalmas. Az eltérések nem elsősorban a lakók – bizonyosan meglevő, de igencsak esetlegesen, sőt az egyes adatokat túlértelmezve kimutatható – eltérő etnikai hátterével, hanem sokkal inkább az adott lelőhely mikrokörnyezetével magyarázhatóak. Érvényes e megállapítás – hogy csak néhány fontos telepfeltárás helyszínére utaljunk – a nyugat-dunántúli Lébénytől az erdélyi Malomfalváig (Moresti, Ro.), vagy a Felső-Tisza-vidéki Nyíregyházától a nyugat-szerémségi Beketincig (Hr.), illetve a Mura-vidéki Alsólendváig (Lendva – Slo.).[35] A feltárások alaptérképeinek a többsége[36] szórt, halmazszerű települési képre utal, bár gyakran megfigyelhető, hogy a veremházak, külső kemencék, kutak vagy a tárolóvermek a település egy-egy meghatározott részén koncentrálódnak. A település belterületének hosszanti árkokkal történő felosztására is akad egy-egy ritka példa[37] – igaz, a 10–11. századi időszaknak inkább a második feléből. Mindez pontosan mutatja, hogy a települések belső terének szabályozott felosztásának a gyakorlata csak az Árpád-kor közepétől terjedt el nagyobb mértékben.[38] Talán az eddigieknél nagyobb figyelmet lehetne fordítani arra is, hogy több esetben is kimutatható: egy-egy 12–13. században felvirágzó falu helyén (előzményeként?) a 10–11. században már létezett egy kisméretű szállásszerű település. Ezt példázza két olyan, klasszikusnak számító, és már évtizedek óta közölt telepfeltárás Tiszalök-Rázomról, illetve Tiszaeszlár-Bashalomról,[39] amelyek esetében a szakmai

2. ábra. Cserépbogrács-töredék Beketinciből (Horv.) (K. Minichreiter nyomán)

közvélemény csak minimális mértékben tartja számon a korai Árpád-kori települési objektumok meglétét.

A Kárpát-medencei 10–11. századi lakóépületek maradványait szemlélve – elegendő, ha itt egyetlen példaként a Ménfőcsanak-Szeles-dűlői veremházakra utalunk[40] – egy évtizedekkel ezelőtt közölt megfigyelést kell újrafogalmaznunk. A korai középkori Kárpát-medence egy olyan nagyobb, a kelet-európai sztyepp ligetes sávját is magában foglaló, kelet-, illetve közép-európai régió része volt, ahol a 8–11. században már többé-kevésbé állandó települések álltak, lényegében azonos típusú, szögletes veremházakkal.[41] Ilyen típusú lakóházak épültek – a nagyobb nyomaték kedvéért emeljük ki külön is – a kelet-európai sztyepp ligetes övezetében is a 8–11. században![42] A kivételt csak néhány, meglehetősen ritkán előforduló lakóobjektum, például a 10. századi Kárpát-medence leletanyagában alig néhány esettel adatolható kerek alaprajzú veremház jelenti (lásd például a Ménfőcsanak-Szeles-dűlői 147. objektum)[43] *(3. a–b. ábra).* Az elmondottak következtében tulajdonképpen nem is várható, hogy a honfoglalók közrendűi – ha a fentebbi 2., 3., illetve 4. elmélet alapján elfogadjuk létezésüket – más típusú lakóobjektumokat építettek volna, mint a 9. századot a Kárpát-medencében átvészelő avar, szláv, germán anyanyelvű sorstársaik. A kelet-európai átlagtól eltérő, „nomád" jellegű települési struktúra elemeinek a majdnem teljes hiánya a 10. századi Kárpát-medencében tehát arra utal, hogy a honfoglalók közrendűi a meghódítottakhoz hasonló, tehát lényegében letelepült életet kellett éljenek. Telepeik ennek következtében „olvadtak bele" alig kihámozható mó-

34 Minichreiter–Marković 2013, 162, 172.

35 Takács 1996, 197–217; Horedt 1984; Takács M. (sajtó alatt); Minichreiter–Marković 2013; Kerrman 2008.

36 Lásd például Mesterházy 1983, 138. 2. kép; Horedt 1984; Vékony 1988; Vékony 1996, 20–21. számozatlan ábra; Jankovich 1991, 198. 2. kép; Ilon 1996, 299. 2. ábra; Takács 1996b, 1. térkép; Simonyi 2001, 374. 1. kép; Rácz 2009; Jankovich 2011, 80, 81. ábra; Minichreiter–Marković 2013, 159. 92. kép.

37 Lásd például a bény-cénaparti (Biňa – SK) telepfeltárás összesítő alaprajzát: Ruttkay–Cheben 1992, 4. ábra.

38 Takács 2010, 16–18.

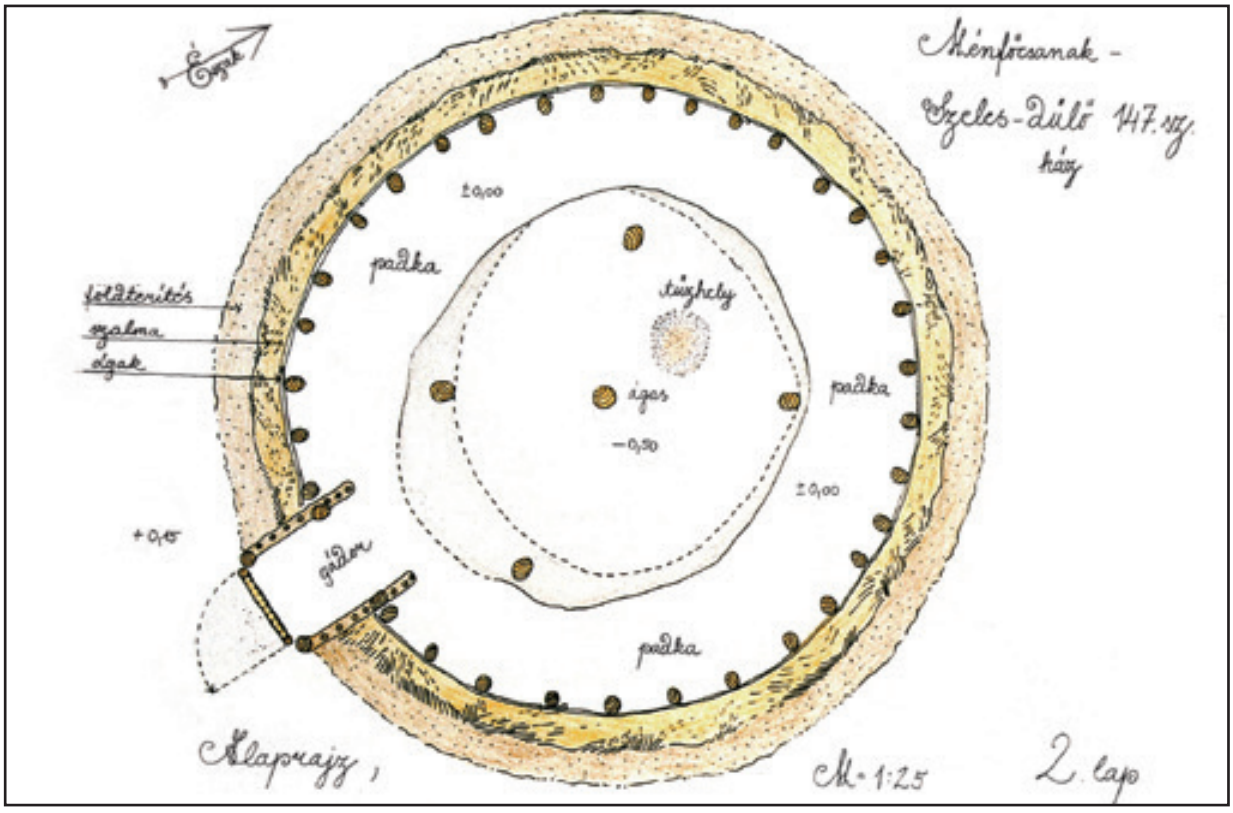
39 Kovalovszki 1980, Méri–Kovalovszki 2000.

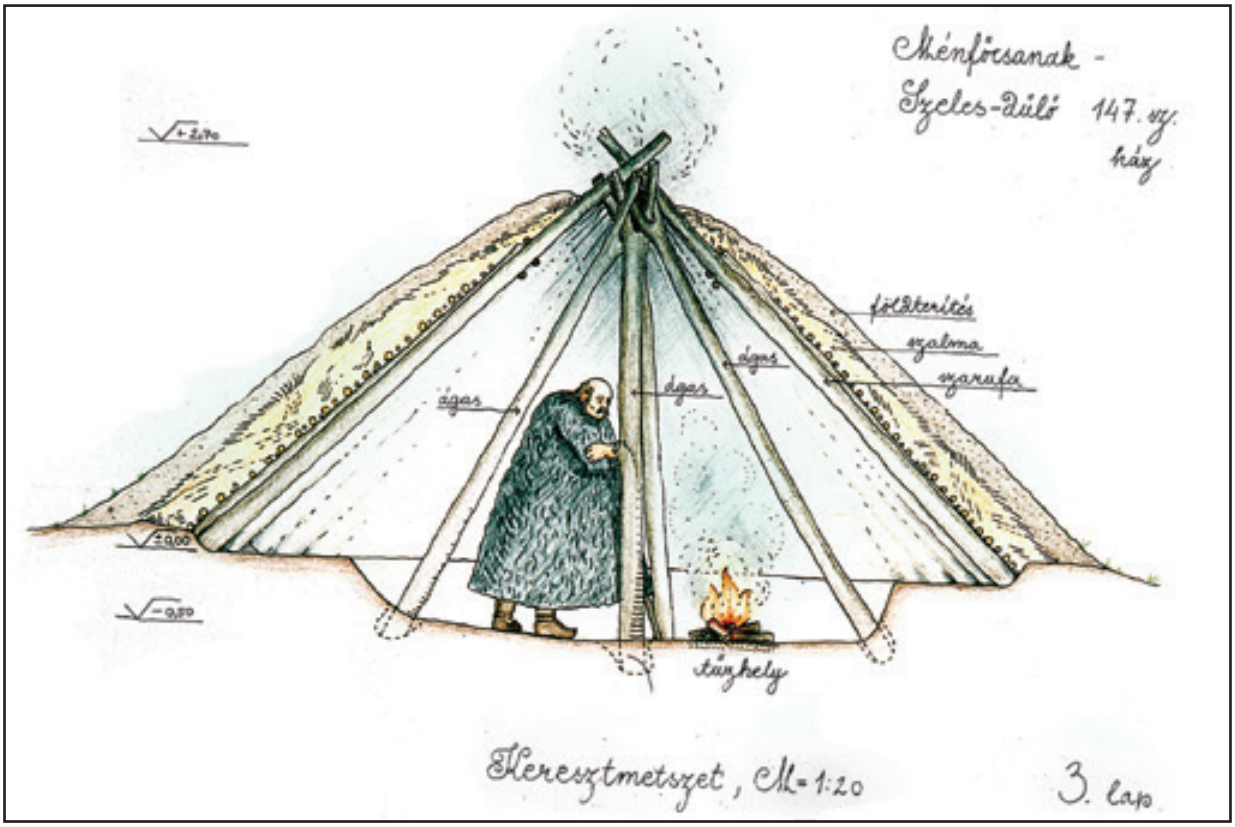
40 Takács 2006b, 537–565.

41 Ezt e tényt elsőként Peter Donat rögzítette. Sajnos azonban oly módon, hogy megfigyeléséből nem egy kultúrtörténeti okfejtést, hanem egy erősen leegyszerűsítő, és számos ponton téves etnikai azonosítást igyekezett kikovácsolni: Donat 1980.

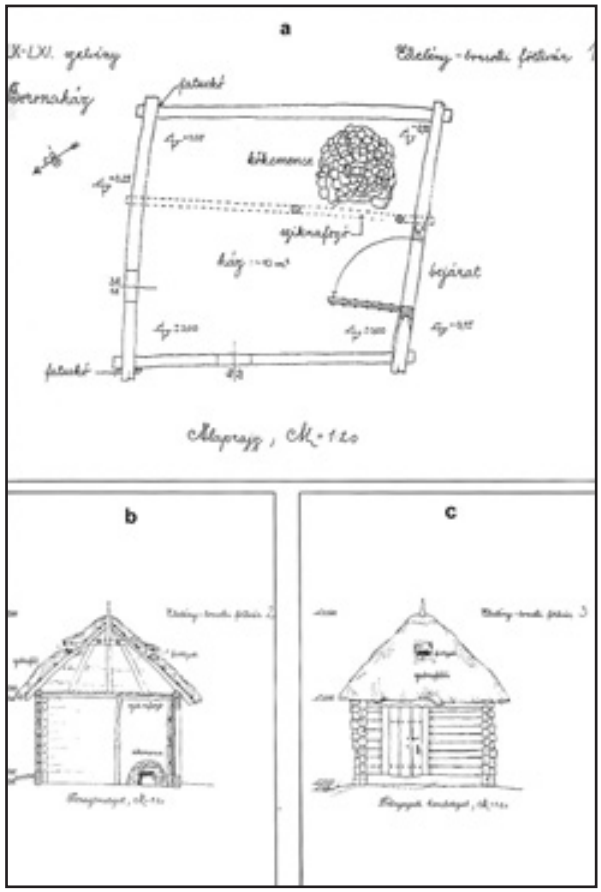
42 Pletnëva 1981, 157. 43. ábra.

43 Sabján–Takács 2002, 95–119.

3. a–b. ábra. A Ménfőcsanak-Szeles-dűlői kerek ház (147. obj.) Sabján Tibor rekonstrukciója szerint

4. a–c. ábra. Az Edelény – borsodi 8. ház Sabján Tibor rekonstrukciója szerint (Wolf Mária nyomán)

don a 10–11. századi telepfeltárások eredményeiből kirajzolódó, régészeti összképbe.

A gyér írott forrás, illetve a temetők feltárása során szerzett tapasztalatok[44] arra utalnak, hogy a honfoglalók fegyverforgató elitje a közrendűeknél jobban ragaszkodhatott a sztyeppi hagyományokhoz.[45] Egyes településrégészeti adatok szerint azonban e réteg is inkább csak a látszat szintjén igyekezett fenntartani a nomadizmus bizonyos elemeit. Igen érdekes tanulságokkal szolgál a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Edelény falu határában Wolf Mária által feltárt borsodi földvár leletanyaga.[46] Az itt kibontott, 10. századi településrészlet joggal sejthetően a honfoglalók fegyveres rétegének egy közösségéhez köthető, mivel az egyes települési objektumok betöltésében viszonylag nagy mennyiségben kerültek napvilágra az e réteg sírjaiból ismert nyílhegyek, ruhadíszek, csatok, sőt egy csontból faragott, palmettadíszes zabla-pofarúd is.[47] A telep ilyen értelmezése folytán kap nagy jelentőséget az, hogy lakói boronaházakban *(4. a–c. ábra),* sőt egy esetben kőalapozású, feltehetően fafalú házban laktak,[48] és az egyik, leégett boronaház (8. ház) betöltéséből jelentős mennyiségű gabonanemű került napvilágra.[49] Az így kialakuló összkép nem egyeztethető a nomadizmus klasszikus formáját űző közösségek jurtákból álló településeivel.[50] Bár így is akad párhuzama a kora középkori, kelet-európai steppén, például a sokszor hivatkozott szaltovói kultúrában.[51] Olyan közösségeknél, amelyek életmódja félnomádként jellemezhető.

5. Hogyan tovább? Hogyan pontosíthatjuk a jelenleg még elmosódó és hiányos összképet?

Előadásunk utolsó fejezetét egy olyan tény kimondásával kell kezdenünk, amely a régészek számára magától értetődő, a szélesebb közönség mégis alig ismeri. Egy-egy régészeti ásatás azáltal válik teljessé, ha a feltárt sírokat, települési objektumokat és a bennük kibontott leleteket fáradságos munkával feldolgozzuk, azaz leírjuk, értelmezzük és eredményeinket szakmai fórumokon, lehetőleg nyomtatott formában közöljük. Egy-egy ásatás eredményei csak ilyen szorgos és sokszor fáradságos munka által válhatnak adattá, jó esetben ismeretanyaggá, végső soron tudássá. Az elmondottakból következik, hogy a nagyberuházások által érintett kora középkori telepek mentési munkáinak még csak az első, mondhatni látványosabb felét végeztük el az utóbbi két évtizedben azáltal, hogy tűzoltómunkában feltártuk több tucat 9–11. századi településnek

44 A 10. századi fegyveres elit öltözködésében, temetkezési szokásaiban, valamint a hadakozás módjában őrizhette leginkább a sztyeppi hagyományokat. A honfoglalás kori anyagi kultúra felsorolt részeit a sírleletek elemzése, illetve a nyugat-európai írott forrásokban őrzött adatok alapján lehet alaposabban megismerni. Összefoglalóan értekezett a sírleletek alapján kirajzolódó anyagi kultúráról: László 1944; Bóna 1990, 109–174; Bóna 1997, 345–362; Bóna 2000; Bálint 1989, 195–235; Bálint 1991; Révész 1996; valamint a közelmúltban Langó 2007.

45 Meg kell jegyeznünk, hogy érvelésünk e ponton némiképp eltér egy 1997-es vitacikkünkben képviselt álláspontunktól, mert ott még a fegyverforgató elit és a köznép azonos életmódjának a tételét képviseltük: Takács 1997b.

46 Wolf 1992, 393–442; Wolf 1996a, 242–249; Wolf 1996b, 417–423; Wolf 2000, 590–592; Wolf 2001, 127–146.

47 Wolf 1996b, 423. 11. ábra.

48 Wolf 2001, 127–146.

49 Uo., 132–133.

50 A nomád gazdálkodás mibenlétét máig ható érvénnyel elemezte Váczy 1958, 291–316; lásd még: Vajda 1968. A nomád és a félnomád gazdálkodási mód közötti különbségről: Györffy 1977, 397–419; Takács 1997b, 192–193.

51 Pletnëva 1981, 157. 43. ábra; Pletnëva 1989, 26–44.

mintegy 80–100 hektárnyi területét.[52] (A keretszerű számadatok a kronológiai besorolás bizonytalanságait tükrözik.) A munka második fele, a tudás megszerzését jelentő feldolgozás a lelőhelyek többségében sajnos még meg sem indulhatott.

A magyar településrégészet jelenlegi helyzetét azonban csak akkor láthatjuk át pontosan, ha a negatív előjelű összképen belül észrevesszük a pozitív részleteket, ha úgy tetszik: a kitörési pontokat. Egyik ilyennek tekintjük azt, hogy 2012-ben, egy megnyert OTKA-pályázat segítségével sikerült egy olyan, jelenleg 10 főből álló kutatócsoportot alapítanunk,[53] amely vállalta: 4 év megfeszített munkával fel fog dolgozni mintegy másfél tucatnyi nagy alapfelületű 8–11. századi telepfeltárást. A többségükben fiatalokból álló csoportunk tagjai oly módon igyekeznek a kiválasztott telepfeltárásokat feldolgozni, hogy a hagyományosan alkalmazott elemzési eljárások mellett anyagelemzést, illetve tájrégészeti kérdésfelvetéseket is integrálni fognak kutatásaikba (csoportunk két tagja természettudós!). Hangsúlyos szerepet kap továbbá az időrend pontosításának az igénye, mert a Kárpát-medencei, 8–11. századi telepásatások leletei igencsak alátámasztják azt a meglátást, hogy minden régészeti problémának igenis van kronológiai vetülete. Bajkai Rozália[54] és Vaday Andrea[55] a 9. század honfoglalást megelőző településeinek időrendi pontosításában tesz értékes megfigyeléseket a Hajdúságban és a Mátraalján több leletmentés anyagának a bevonásával. Rácz Tibor Ákos[56] és Petkes Zsolt a 10–11. századi telepek szerkezetét elemzi Budapest, Kecskemét, illetve Tolna térségében, szintén több ásatás leleteinek a feldolgozása által. Merva Szabina egyrészt a 10–11. századi kerámia pontosabb keltezhetőségét vizsgálja, másrészt a honfoglalással megjelenő kerámia, illetve az Avar Kaganátus bukását, majd a magyar honfoglalást túlélő népesség kerámiaanyagának szétválaszthatóságát kutatja.[57] Pap Ildikó Katalin a Vas megyei, 10–11. századi cserépanyag keltezésében tesz lényeges előrelépést, külön megvizsgálva azt, hogy vajon az úgynevezett fogaskerék-minta e régióban is ugyanakkor terjedt-e el, mint a Kárpát-medence keletebbi részein.[58] Végezetül: Takács Melinda egy olyan település 10–11. századi rétegét elemzi Nyíregyháza határából, amelynek kezdete visszanyúlik a 8. századig,[59] miközben itt is feltűnnek olyan edénytípusok, amelyek Kárpát-medencei megjelenését a honfoglaláshoz szokás kötni. A felsorolt kutatások nagy, tehát történetileg is értelmezhető kérdése: milyen mértékben élték meg, illetve élték át a honfoglalást egyes „posztavar" telepek. Igencsak tanulságos e szempontból a Kompolt-Kistéri-tanyai telepfeltárás egyik kútja, amelynek betöltéséből nemcsak avar kor utáni kerámia, hanem egy korongolt, gömbölyű aljú cserépbogrács, tehát – saját jelenlegi álláspontunk szerint – egy a 10. század közepétől, második felétől megjelenő edénytípus is napvilágra került.[60]

Az előzőekben vázolt kutatások végeredményeként reméljük: sikerül oly mértékig bővíteni a 8–11. századi településekről szóló, és valóban megbízható adatállományt, hogy a jelen beszámolónk címében megjelölt problémákra 2016 után a jelenleginél valamivel pontosabb, vagy legalábbis több adatra támaszkodó választ tudunk majd adni.

* * *

Zárszóként egy nyilvánvaló tényre szeretnénk utalni. A Kárpát-medence 8–9., illetve 10–11. századi településeinek a régészeti elemzése természetesen csak arra adhat választ, hogy hogyan lakhattak, gazdálkodhattak a honfoglalást megélő alapnépesség egyes tagjai, illetve maguk a honfoglalók. Remélhetőleg azonban már nem kell hosszú időt várni arra sem, hogy magyar kutatók olyan ukrajnai vagy oroszországi ásatásokon is részt vehessenek, ahol a honfoglalást megelőző időszak előmagyarokhoz köthető települési leleteit lehet majd feltárni. Ilyen ásatások azonban csak akkor hozhatnak majd pontosabb eredményeket, ha egyéb adatok – például megbízhatóan magyarnak meghatározott sírok – alapján sikerül pontosan lokalizálni az előmagyar népesség szállásterületeit a honfoglalás előtti időszakban.

52 Az 1990–2005 között folytatott, 10–13. századi telepfeltárások jegyzékét alábbi munkánkban állítottuk össze: Takács 2010, 22–59.

53 OTKA 105433 számú, „Az átalakulás évszázadai – települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8–11. században" című pályázat. A kutatócsoport tagjai: Bajkai Rozália, Gherdán Katalin, Merva Szabina, Pap Ildikó Katalin, Petkes Zsolt, Rácz Tibor Ákos, Takács Melinda, Takács Miklós, Tóth Mária, Vaday Andrea. Lásd még: Takács 2013.

54 Bajkai 2012a, 9–44; Bajkai 2012b, 407–480.

55 Takács–Vaday 2004, 5–104; Vaday–Takács 2011, 519–604; Takács–Vaday 2012, 743–769.

56 Rácz 2010; Rácz 2010, 69–79; Rácz–Tari 2011, 53–76.

57 Merva 2012a, 271–286; Merva 2012b, 5–31.

58 Pap (sajtó alatt).

59 Takács (sajtó alatt).

60 Vaday–Takács 2011, 519–604.

Irodalom

Bajkai 2012a
Bajkai Rozália: Egy késő avar kori település kutatási lehetőségei az Alföld északi peremén, Hajdújárás-Mácsi-dűlő. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén.* Szerk.: Liska András–Szatmári Imre. Békéscsaba, 9–44. (Tempora obscura 3.)

Bajkai 2012b
Bajkai Rozália: Avar kori településrészletek Kántorjánosi és Pócspetri határában. In: *Ante Viam Stratram. A Magyar Nemzeti Múzeum feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán.* Szerk.: Szabó Ádám–Masek Zsófia. Budapest, 407–480.

Bálint 1980
Bálint Csanád: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. *Ethnographia* 91:1, 35–52.

Bálint 1989
Bálint, Csanád: *Die Archäologie der Steppe. Völkerschaften zwischen Volga und Donau in 6.–10. Jahrhundert.* Wien–Köln.

Bálint 1980
Bálint, Csanád: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* Budapest. (Studia Archaeologica 11.)

Bálint et al. 2003
Bálint Marianna–Laszlovszky József–Romhányi Beatrix–Sabján Tibor–Takács Miklós: Középkori falvak és határuk. In: *Magyar régészet az ezredfordulón.* Szerk.: Visy Zsolt. Budapest, 383–388.

Bóna 1966
Bóna, István: „Cunpald fecit". Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awarenmission in Pannonien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18, 279–323.

Bóna 1975
Bóna István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Szerk.: Székely György–Bartha Antal. Budapest, I, 265–373.

Bóna 1985
Bóna, István: Arpadenzeitliche Dörfer, Kirche und Friedhof am Marosfluss. *Acta Archaeologica* 37, 223–236.

Bóna 1990
Bóna, István: Zeit der ungarisch-slawischen Zusammenlebens. In: *Kurze Geschichte Siebenbürgen.* Hrsg.: Köpeczi, Béla. Budapest, 109–174.

Bóna 1994
Bóna István: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács László. Budapest, 67–75.

Bóna 1997
Bóna, István: Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. *Acta Archaeologica* 49, 345–362.

Bóna 2000
Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században.* Budapest.

Braudel 1949
Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II.* Paris.

Cipot 2008
Cipot, Dašenka: Zgodnjosredoveške jami iz Popave I. pri Lipovcih. In: *Srednji Vek – Mittelalter. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino. – Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene.* Hrsg.: Guštin, Mitja. Ljubljana 2008, 59–63.

Donat 1980
Donat, Peter: *Haus, Hof und Dorf im Mitteleuropa vom 7.–12. Jh.* Berlin. (Shriften zur Vor- und Frühgeschichte 33.)

Fodor 1985
Fodor István: Honfoglalás kori bordázott nyakú edényeink származásáról. – Über den Ursprung der landnahmezeitlichen Gefäße mit geripptem Hals. *Folia Archaeologica* 36, 165–170.

Gömöri 2000
Gömöri János: *Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere. I. Vasművesség.* Sopron.

Györffy 1958
Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. 2. rész. *Századok* 92:5/6, 565–615.

Györffy 1963
Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1849-ig.* Szerk.: Kovacsics József. Budapest, 45–62.

Györffy 1977a
Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés, kalandozás. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 123–156

Györffy 1977b
Györffy György: *István király és műve*. Budapest.

Györffy 1983
Györffy György: *Wirtschaft und Gesellschaft um die Jahrtausendwende. Mit einem Abhang Gesetze und Synodalbeschlüsse Ungarns aus dem 11. Jahrhundert nach der Textausgabe von Levente Závodszky*. Budapest. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 186.)

Györffy–Zólyomi 1994
Györffy György–Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 13–37.

Hampel é. n.
Hampel József: A honfoglalók emlékei. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű*. Szerk.: Csánki Dezső. Budapest [é. n.].

Henning 2007
Henning, Joachim: Catalogue of archaeological finds from Pliska. In: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. 2. Byzantium, Pliskaand the Balkans*. Eds.: Joachim Henning–Walter De Gruyter. Berlin–New York, 661–704.

Hóman 1935
Hóman Bálint: Első könyv: Az ősidőktől a XII. század végéig. In: Hóman Bálint–Szegfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, I, 15–417.

Horedt 1984
Horedt, Kurt: *Moreşti 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bonn.

Ilon 1996
Ilon Gábor: Újabb régészeti adatok Pápa középkori történetéhez. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6, 297–316.

Janković 1995–1996
Janković, Milica: Slovensko naselje kod Zemuna. – Slav Settlement near Zemun. *Rad Muzeja Vojvodine* 37–38, 123–137.

Jankovich 1991
Jankovich B. Dénes: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén. *Zalai Múzeum* 3, 185–210.

Jankovich 2011
Jankovich B. Dénes: Settlement Details from the Avar Periods and the Árpád Period. In: *Archaeological Investigation in County Békés 1986–1992*. Eds.: H. Vaday Andrea–Jankovich B. Dénes–Kovács László. Budapest, 19–157.

Jankuhn 1977
Jankuhn, Herbert: *Einführung in die Siedlungsarchäologie*. Berlin.

Kerman 2008
Kerman, Branko: Srednjeveška lončenina z najdišča Gornje njive 2 pri Lendavi. In: *Srednji vek – Mittelalter. Arheološke raztiskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino. – Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*. Ed.: Guštin, Mitja. Ljubljana.

Kovalovszki Júlia 1980
Kovalovszki Júlia: *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század)*. Budapest. (Fontes Archaeologici Hungariae)

Kristó 1994
Kristó Gyula: Kettős honfoglalás. In: KMTL, 346–347.

Kristó 1995
Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.)

Langó 2007
Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest.

Laszlovszky 2007
Laszlovszky József: Az ország pusztulása. In: *A tatárjárás (1241–42)*. Szerk.: Ritoók Ágnes–Garam Éva. Budapest, 39–43.

László 1944
László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest.

László 1970
László Gyula: A „kettős honfoglalás"-ról. *Archaeologiai Értesítő* 97, 161–190.

László 1978
László Gyula: *A „kettős honfoglalás"*. Budapest.

Lazar 2008
Lazar, Evgen: Nedelica – zgodnosrednjeveško selišče. In: *Srednji Vek – Mittelalter. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino. – Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*. Ed.: Guštin, Mitja. Ljubljana, 2008, 75–78

Marczali 1895
Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *Magyarország a királyság megalapításáig. A magyar nemzet története. I. kötet.* Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest.

MEH 1986
A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: Györffy György. Budapest.

Merva 2012a
Merva Szabina: A 10–11. századi kerámia keltezésének problematikája egy kisalföldi esettanulmány tükrében. In: *Hadak útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetele.* Szerk.: Petkes Zsolt. Budapest, 271–286.

Merva 2012b
Merva Szabina: A kora Árpád-kori sáncvárak keltezési lehetőségeiről. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 15, 5–31.

Merva 2014
Merva Szabina: The Analysis of Pottery from 10th–11th Century Graves in the Carpathian Basin. Technological and Typochronological Studies. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Proceedings of the Bulgarian–Hungarian Meeting, Sofia, May 27–28, 2009.* Eds.: Lyudmila Doncheva-Petkova–Balogh Csilla–Türk Attila. Szofia–Piliscsaba, 2014, 197–261.

Mesterházy 1975
Mesterházy Károly: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. – Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik. *Folia Archaeologica* 26, 99–115.

Mesterházy 1983
Mesterházy Károly: Településásatás Veresegyház-Ivacson. *Commonicationes Archaeologiae Hungariae* 133–161.

Méri 1952
Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményeiről I. – Otčet o raskopkah v Tissalëk - Razompusta. *Archaeologiai Értesítő* 79, 49–67.

Méri–Kovalovszki 2000
Méri István–Kovalovszki Júlia: *Egy Árpád-kori falu leletmentő ásatása. Tiszalök-Rázom 1950–1953. Die Fundrettung eines ungarischen Dorfes aus der Arpadenzeit. Tiszalök-Rázom 1950–1953.* Budapest. (Opuscula Hungarica 2.)

Minichreiter–Marković 2013
Minichreiter, Kornelija–Marković, Zorko: *Beketinci Bentež. Naselje iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka. Eneolithic, Early Medieval and Late Medieval Settlements.* Zagreb.

Nagy 1895
Nagy Géza: Magyarország története a népvándorlás korában. In: *A magyar nemzet története. I. kötet. Magyarország a királyság megalapításáig.* Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest.

Novšak 2002
Novšak, Matjaž: Zgodnjosnosrednjeveške najdbe sa najdšča Grofovsko pri Murski Soboti. In: *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp.– Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen.* Ed.: Guštin, Mitja. Ljubljana, 2002, 27–32.

Pap (sajtó alatt)
Pap Ildikó Katalin: Továbbélő és új elemek Vas megye kora Árpád-kori kerámiaanyagában. In: *„A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni" – Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2013. január 9–11. között megrendezett konferencia előadásai.* Szerk.: Simonyi Erika–Tomka Gábor.

Pauler 1899
Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* I. kötet. Budapest [reprint: Budapest, 1984].

Pletnëva 1981
Pletnëva, Svetlana A.: Saltovo–majackaja kul'tura. In: *Stepi Evrazii v ëpohu Srednevekovja. Arheologija SSSR.* Moscou, 62–75.

Pletnëva 1989
Pletnëva, Svetlana A.: *Na slavjansko-hazarskom pograniče. Dmitrievskij arheologičeskij kompleks.* Moskva.

Rácz 2009
Rácz Tibor Ákos: Egy Árpád-kori falu feltárása Vecsés mellett. In: *Sírások blogja.* http://sirasok.blog.hu/2009/01/20/arpad_kor (Legutóbbi megtekintés időpontja: 2012. 06. 06.)

Rácz 2010
Rácz Tibor Ákos: Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalában – Characteristics of the Structure of Árpádian-era Settlements. Investigations Along the Line Followed by the M0 Motorway

and the Highway 4 Bypass). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon.* Szerk.: Benkő Elek–Kovács Gyöngyi. Budapest, 69–79.

Rácz–Tari 2011
Rácz Tibor Ákos–Tari Edit: Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák régészeti terepbejárások és feltárások alapján. In: *„Fél évszázad terepen". Tanulmánykötet Torma István tiszteletére, 70. születésnapja alkalmából.* Szerk.: Kővári Klára–Miklós Zsuzsa. Budapest, 2011, 53–76.

Révész 1996
Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* Miskolc. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.)

Róna-Tas 1996
Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest.

Ruttkay–Cheben 1992
Ruttkay, Matej–Cheben, Ivan: Včasnostredoveké sídlisko a pohrebisko v Bíňi. *Slovenská Archeológia* 40, 109–132.

Sabján–Takács 2002
Sabján Tibor–Takács Miklós: A ménfőcsanaki 147. objektum – feltárás, rekonstrukció, értelmezés. In: *Központok és falvak a honfoglalás- és Árpád-kori Magyarországon.* Szerk. Cseh Julianna. Tatabánya, 95–119.

Simonyi 2001
Simonyi Erika: Kora Árpád-kori településrészlet Mezőkeresztes Cethalomról. Újabb adatok az Északkelet-magyarországi Árpád-kori kerámia keltezéséhez és az ún. fabéléses lakóházakról. *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 23, 359–390.

Skriba 2010
Skriba Péter: 9. századi település a Hosszú-víz völgyében (Vát – Telekes-dűlő, Vas megye). – Eine Siedlung des 9. Jahrhunderts im Tal des Hosszúvíz (Vát – Telekes-dűlő, Kom. Vas). *Archaeologiai Értesítő* 135, 209–244.

Szőke 1962
Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Budapest. (Régészeti Tanulmányok 1.)

Takács Melinda (sajtó alatt)
Takács Melinda: A Felső-Tisza-vidék és a Nyírség 9. századi kerámiaművességének problémás kérdéseiről. In: *„A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni" – Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2013. január 9–11. között megrendezett konferencia előadásai.* Szerk.: Simonyi Erika–Tomka Gábor.

Takács 1996a
Takács, Miklós: Die awarenzeitlichen Siedlungen von Lébény. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996.* Hrsg.: Daim, Falko. Eisenstadt, 378–382.

Takács 1996b
Takács Miklós: Honfoglalás- és kora Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya nyugat-magyarországi szakaszán. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Szerk.: Wolf Mária–Révész László. Miskolc, 197–217.

Takács 1997a
Takács, Miklós: A honfoglalás-kori edényművesség. In: *Honfoglalás és néprajz.* Szerk.: Kovács László–Paládi-Kovács Attila. Budapest, 205–223.

Takács 1997b
Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged 1995. c. könyvéről.) *Századok* 131/1, 168–215.

Takács 2002
Takács Miklós: A Lébény Kaszás-dombi 373-as objektum kerámiája – Die Keramik des Siedlungsobjektes Nr. 373 von Lébény – Kaszás-domb. In: *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp. – Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen.* Ljubljana, 170–178.

Takács 2006a
Takács Miklós: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. – Three Opinions regarding the Hungarian Conquerors. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából.* Új sorozat 1 (11.), 67–98.

Takács 2006b
Takács Miklós: A Ménfőcsanak-Szeles-dűlői lelőhelyen 1990–91-ben feltárt, Árpád-kori veremházak. In: Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére. *Arrabona* 4/1, 537–565.

Takács 2009
Takács, Miklós: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn.

Erläuterung zu zwei chronologischen Tabellen. *Acta Archaeologica* 60, 223–252.

Takács 2010
Takács Miklós: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. – The Researching of Árpádian-era (Eleventh-Thirteenth-century) Village-like Settlements in Hungary Between 1990 and 2005. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. – Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary.* Szerk.: Benkő Elek–Kovács Gyöngyi. Budapest, I, 1–68.

Takács 2012
Takács Miklós: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – másodszor. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén.* Szerk.: Liska András–Szatmári Imre. Békéscsaba, 405–500. (Tempora Obscura 3.)

Takács 2013
Takács Miklós: Az átalakulás évszázadai. Egy kora középkori telepkutatási projekt bemutatása. In: *Magyar Régészet. Online magazin* 2013 tél. www.magyarregeszet.hu

Takács–Vaday 2004
Takács Miklós–Vaday Andrea: Avar edényégető kemencék Kompolton. – Awarenzeitliche Töpferofen in Kompolt-Kistéri-tanya. *Agria* 40, 5–104.

Takács–Vaday 2012
Takács Miklós–Vaday Andrea: A Kompolt-Kistéri tanyai kézzel formált és utánkorongolt cserépbográcsok. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére.* Szerk.: Vida Tivadar. Budapest, 743–769.

Váczy 1958
Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. (Észrevételek Bónis György: „István király" c. művéhez). *Századok* 92, 265–345.

Váczy 1972
Váczy, Péter: Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 20, 395–420.

Vaday–Takács 2011
Vaday Andrea–Takács Miklós: Megjegyzések a lassú korongon formált, gömbölyű aljú bográcsok időrendjéhez. (A Kompolt-Kistéri tanya 405., 406. és 439. objektum leletanyaga.) In: *Sötét idők falvai.* Szerk.: Szilágyi Krisztián Antal–Kolozsi Borbála. Debrecen, 2. kötet, 519–604. (Tempora obscura 1.)

Vajda 1968
Vajda, László: *Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen.* I. Wiesbaden.

Vámbéry 1895
Vámbéry Ármin: *A magyarság keletkezése és gyarapodása.* Budapest. [Reprint: Budapest 1989.]

Vékony 1988
Vékony Gábor: Későnépvándorláskori és Árpád-kori települések Tatabánya-Dózsakertben. In: *Komárom megye története.* I. Szerk.: Gombkötő Gábor. Tatabánya, 283–316.

Vékony 1996
Vékony Gábor: *Honfoglaló magyar szállás. X. századi magyar falu az Által-ér mellett.* Kiállítási katalógus. Tatabánya.

Vékony 2001
Vékony Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. *Történeti demográfiai évkönyv* 2001, 81–103.

Vékony 2003
Vékony Gábor: A régészeti terepkutatás története Magyarországon. In: *Magyar régészet az ezredfordulón.* Szerk.: Visy Zsolt. Budapest, 15–21.

Wolf 1992
Wolf Mária: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásairól (1987–1990). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32, 393–442.

Wolf 1996a
Wolf Mária: A borsodi földvár. – Die Borsoder Erdburg. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Szerk.: Wolf Mária–Révész László. Miskolc, 242–249.

Wolf 1996b
Wolf Mária: Edelény-Borsodi földvár. In: *„Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság.* Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Fodor István. Budapest, 417–423.

Wolf 2000
Wolf, Mária: Der Burgwall von Borsod. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Handbuch zur Ausstellung.* II. Hrsg.: Wieczorek, Alfried–Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 590–592.

Wolf 2001
Wolf Mária: 10. századi település Edelény-Borsodon. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szerk.: Cseri Miklós–Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 127–146.

A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai

FÓTHI ERZSÉBET

Az avar korban valóságos népességrobbanás következett be a Kárpát-medencében, ezért ennek a folyamatnak helyes értelmezése kiemelkedő fontosságú a magyar etnogenezis elemzésében. A korábbi korokhoz viszonyított népességgyarapodás vizsgálatánál több tényezőt is figyelembe kell vennünk.

1. Az avar kor előtti lakosság továbbélése

A korábban hamvasztásos temetkezést gyakorló népcsoportok korhasztásos temetkezésre való fokozatos áttérése, ezáltal az addigi latens állapotból a kutatás számára láthatókká válása valószínűleg számottevő tényező a népességgyarapodásban, de a kutatási adatok hiányossága miatt ezt a kérdést most nem érintem.

Habár az avar kor előtti római kori lakosság továbbélésével az utóbbi évtizedben több kutató is foglalkozott,[1] az alábbiakban a saját elemzésem eredményeire szorítkozom.

A romanizált pannóniai népesség továbbélése a Dunántúlon és a Felvidéken számos esetben bizonyítható. A kiemelkedő esetszámú római kori népesség a következő lelőhelyeken jelenik meg: Solva (Esztergom)-Bánomi dűlő,[2] Gorsium (Tác)-Margittelep,[3] míg a Dél-dunántúli rómaiak összevont mintája és az Észak-dunántúli rómaiak összevont mintája[4] alapján számított szignifikáns analógiák[5] pedig a következő temetőknél jelentkeznek:

Avar kor: Keszthely-Fenékpuszta-Déli erődfal,[6] Keszthely-Városi temetők,[7] Zalakomár-Lesvári dűlő,[8] Zwölfaxing,[9] Érsekújvár,[10] Csákberény-Orondpuszta,[11] Solymár.[12]

9. század: Alsórajk-Határi tábla,[13] Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta,[14] Garabonc-Ófalu I.,[15] Zalaszabar-Borjúállás,[16] Zalaszabar-Dezsősziget,[17] Balatonmogyoród-Kolon.[18]

10–13. század: Háromszéki székelyek.[19]

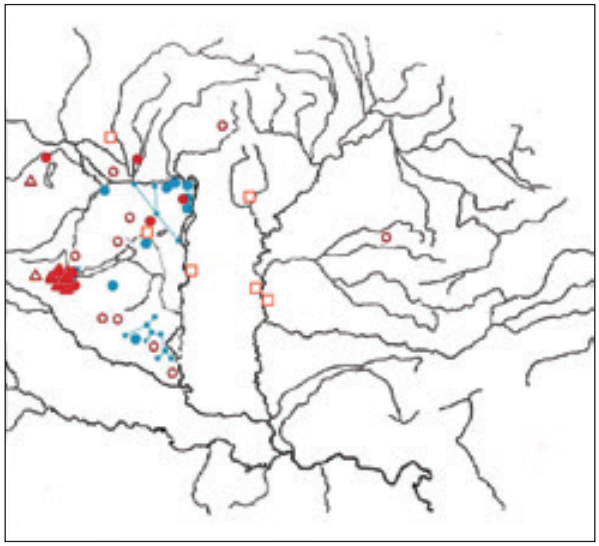
A hasonlóság mértékét $C_R^2 < 0{,}3$-ig kiterjesztve azokat a lelőhelyeket térképeztem fel, ahol kismértékben előfordulhat autochton résznépesség. Ezek a következők:

Avar kor: Fészerlak,[20] Balatonfűzfő,[21] Zsély,[22] Környe,[23] Ártánd-Kapitányhegy,[24] Holiare,[25] Keszthely környéki temetők,[26] Szebény,[27] Szekszárd-Palánkpuszta,[28] Toponár.[29]

9. század: Sopronkőhida I.,[30] Zalavár-Rezes.[31]

10–13. századi: Jászdózsa-Kápolnahalom,[32] Csongrád-Felgyő,[33] Szered,[34] Székesfehérvár-Száraz-

1 Éry 2000, 358–359; Merczi 2006, 37–52; Merczi 2007, 129–143.
2 Merczi 2008, 419, 3. táblázat.
3 Éry 2000, 364, 6. táblázat.
4 Mindkét összevont minta részletezése: Fóthi et al. 2012, 650.
5 Azokat a népességeket tekintem az alábbiakban szignifikánsan hasonlónak, amelyek között az összesített Penrose-távolság $C_R^2 < 0{,}197$. Valamennyi esetben a férfiak M1, 8, 9, 17, 45, 48, 51, 52, 54, 55 méretátlagai alapján számolok.
6 Fóthi 2010, 369, 5. táblázat.
7 Wenger 1977, 167, 11. táblázat.
8 Éry 2001, 146, 2a táblázat.
9 Szilvassy 1980, 43, 5. táblázat; 47, 6. táblázat; 57, 11. táblázat.
10 Stloukal–Hanáková 1966, 185–189, 6. táblázat.
11 Tóth 1962, 531, 2. táblázat.
12 Ferencz 1983, 20, 3. táblázat.
13 Éry 1996, 157, 7. táblázat.
14 Éry et al. 2004, 50, 4. táblázat.
15 Éry 1992, 398–399, 13. táblázat.
16 Mende 2000, 243, F7/a táblázat.
17 Éry 1992, 402–403, 15. táblázat.
18 Mende 2000, 293, F12/a táblázat.
19 Fóthi et al. 2012, 645, 53. táblázat.
20 Fóthi 1988, 48, 8. táblázat.
21 Éry 1994, 260, 5. táblázat.
22 Stloukal–Hanáková 1974, 155, 5. táblázat.
23 Tóth 1971, 157, 2. táblázat.
24 Éry 1966, 93, 2. táblázat; 1967, 482, 14. táblázat.
25 Malá 1965, 432, 11. táblázat.
26 Varga et al. 2003, 138, 4. táblázat.
27 Tóth 1961, 589, 2. táblázat.
28 Lipták 1974, 201, 2. táblázat.
29 Wenger 1974, 15. táblázat.
30 N. Gonda 1993, 107, 4. táblázat.
31 Évinger közöletlen adatai. Hálásan köszönöm, hogy az adatokat megismerhettem.
32 Lipták 1957, 219, 11. táblázat.
33 Bartucz–Farkas 1956, 242, 5. táblázat.
34 Éry 1994, függelék, 295–296, 1a táblázat alapján számolt átlagok.

1. ábra. A római kori lakosság antropológiai analógiái

Kék kitöltött kör: római kori és késő antik népesség. Piros kör: avar kori, piros háromszög: 9. századi, piros négyzet: honfoglalás és Árpád-kori analógia. Kitöltött: $C_R^2 < 0{,}197$; üres: $C_R^2 < 0{,}300$.

rét,[35] Szegvár-Oromdűlő,[36] Székelypetőfalva[37] és Solt-Tételhegy.[38]

Az *1. ábrá*n bemutatott igen nagyszámú analógia tanúsága szerint a Dunántúl lakossága az avar hódítást számottevő veszteség nélkül túlélte és részt vett az avar, később az Árpád-kor népességének alakításában. A népesség kontinuitását elsősorban Keszthely tág körzetében és Észak-Kelet-Dunántúlon, valamint a Dunától északra eső területeken lehet igazolni. A tágabban értelmezett hasonlóság kiterjed a Kárpát-medence további területeire és Erdély háromszéki lakosságára is. A romanizált pannóniai lakosság nemcsak a Dunántúlon, hanem az Árpád-kortól – valószínűleg lakossági áttelepítésekkel összefüggésben – sporadikusan a Kárpát-medence más tájain is népességalkotó tényezőként jelent meg. Figyelembe véve a minták közötti több évszázados, esetenként több mint fél évezredes időbeli eltérést, ez a nagyfokú antropológiai hasonlóság annak bizonyítéka, hogy a magyar népnek rendkívül jelentős autochton Kárpát-medencei gyökerei vannak.

35 Acsády–Nemeskéri 1959, 552, 41. és 554, 42. táblázat alapján számolt átlagok.
36 Marcsik 1997, 311, 11. táblázat.
37 Fóthi et al. 2012, 572, 4. táblázat.
38 Fóthi–Bernert közöletlen adatai.

A római *limes* mentén számos germán törzs élt, de az írott források Pannóniában is megemlítik jelenlétüket. Közülük a *longobárdok* antropológiai leírása viszonylag kielégítő. Az ismert történeti eseményekkel összhangban az avar kori leletanyagban nem mutatható ki longobárd továbbélés.

Az Alföld jelentős *gepida* lakossága Kárpát-medencei továbbélésének megítélésében számos problematikus terület van. Habár több temető antropológiai közlése is rendelkezésünkre áll, az antropológiai összehasonlító vizsgálatok a gepida továbbélésre mégsem szolgáltatnak semmilyen bizonyítékot. Ennek véleményem szerint az oka inkább a leletanyag szegénységében, mint a népesség elpusztulásában kereshető. A gepida temetőkben ugyanis a koponyák jelentős része torzított, ami leszűkíti az összehasonlításba bevonható egyének számát.

Ugyanez a helyzet a *gót* és *alán* anyaggal is. A mesterségesen torzított koponya formája csak nagyon kevéssé függ a genetikai meghatározottságtól, ezért a hagyományos antropológiai összehasonlítás ezekben az esetekben nem működik. Továbblépésre a molekuláris vizsgálatokkal van esély.

A *szarmata kori lakosság* továbbélésére ugyancsak kevés bizonyíték van, de ennek szintén technikai okai lehetnek. A szarmata embertani anyag a lelőhelyek nagy száma ellenére is nagyon gyér, ugyanis a csontok – ma még mindig tisztázatlan okok miatt – rendkívül rossz állapotúak. Valószínűleg a szarmata kori lakosság továbbélésének kérdésében is a molekuláris vizsgálatok kiteljesedése hozhat áttörést.

2. Új népesség beáramlása

Az teljesen nyilvánvaló, hogy az avar hódítással egy kifejezetten mongolid vonásokkal rendelkező nép jelent meg a Kárpát-medencében. Lelőhelyeik – összhangban az Avar Birodalomban betöltött vezető szerepükkel (közéjük tartozott a kunbábonyi kagán is) – behálózták csaknem az egész Kárpát-medencét. Azonban az egész népességnek mindössze 2%-át képviselték,[39] ezért a magyar etnogenezisben nem számítanak jelentős tényezőnek.

Azonban sem a római kori lakosság továbbélésével, sem a mongolid népesség beáramlásával nem írható le az a népességszaporulat, ami a korszakot jellemzi. A kérdés tehát az, hogy a mongol avarokkal együtt jöt-

39 Tóth 1970, 29.

tek-e más népek is az avar kor elején, vagy annak bármely szakaszában a Kárpát-medencébe. Mivel a nagy avar kori temetők rendkívül heterogének, bennük összekeveredve jelentkezhetnek a korábban itt élők és az újonnan jöttek leszármazottjai. Ezért olyan attribútumot kerestem, ami alapján nagyobb valószínűséggel kiszűrhetők az újonnan jöttek. Ez az attribútum a férfiak jellegzetes viselete, az öv volt.

Az avar kor egyik legtöbbet vitatott régészeti kérdése a korszak felosztása a fémművesség alapján. Antropológiai szempontból ez leegyszerűsítve úgy fogalmazható meg, hogy a korai korszakra jellemző lemezes és préselt övdíszgarnitúrák, valamint a késői korszak jellegzetes alakos (nem kizárólagosan griffes) és indás motívumokkal díszített öntött garnitúrái ugyanannak a népességnek attribútumai-e, vagy mindkettőt másmás népesség hozta létre? Azaz egy vagy több (kettő, esetleg három) hullámban a Kárpát-medencébe érkező népességekről beszélünk ?

Az antropológiai csoportosításhoz Fancsalszky Gábor adatgyűjtését vettem alapul.[40] Többségében olyan nagy avar kori temetők szerepelnek a mintában, amelyeknek korai és késői része is van.[41] Fancsalszky adatgyűjtéséből hiányoznak azok a temetők, amelyekben csak korai, préselt vagy lemezes övgarnitúrák találhatók; ez az általam létrehozott adatbázist is korlátozta. További korlátot jelentett az, hogy néhány releváns temető (például Komárom-Hajógyár) külön adatait nem közölték.

A vizsgálat során három mintát hoztam létre: az egyikbe a préselt vagy lemezes övgarnitúrával, a másikba az öntött technikával készített és indás motívumokkal díszített övű férfiakat gyűjtöttem össze, míg a harmadik mintába az ugyancsak öntött, de alakos, köztük griffes motívumú övekkel rendelkező férfiak kerültek. Csak ép koponyákat vontam be a vizsgálatba. Az *1. táblázat* a három csoport koponyaméreteinek paramétereit tartalmazza.

A csoportok között lévő biológiai kapcsolatot vizsgálva a következő eredményt kaptam:

1. A *2. ábra* a három csoport valamennyi elemét bemutató szórásgörbe, amely szemléletesen ábrázolja, hogy az egész minta egyenletesen oszlik meg, nem különül el egymástól a három csoport. A korai övesek és a késői indás csoport megoszlása csaknem teljesen azonos, azaz az indásokat a korai népesség leszármazottjaiként tarthatjuk számon. Az alakosokban látszik némi eltérés a másik két csoporttól: a legnagyobb koponyahossz itt egy kivételtől eltekintve nem haladja meg a 185 mm-t. Ezt a csoportot érdemes lenne megvizsgálni további, eddig nem publikált adatok bevonásával.

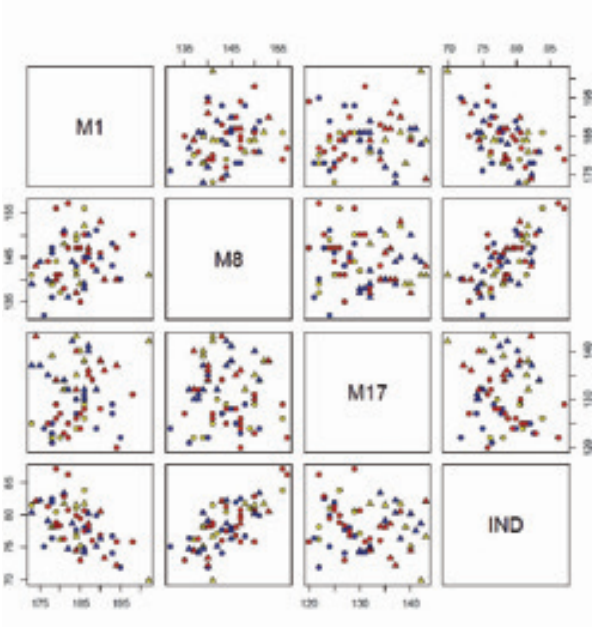
Ugyanezt az eredményt kaptam a biológiai távolság számítással is. A korai avar kor és a késői avar időszak mindkét csoportja szignifikánsan hasonlít

Méretek	Esetszám	Maximum	Minimum	Átlag	Szórás
Kora avar csoport					
Martin 1	26	198	174	184,88	5,68
Martin 8	26	157	135	144,85	5,72
Martin 9	26	109	87	96,65	5,36
Martin 17	26	143	120	130,31	5,92
Martin 45	26	144	123	133,69	5,39
Martin 48	26	85	66	71,42	3,74
Martin 51	26	44	36	40,35	1,79
Martin 52	26	38	30	32,96	2,01
Martin 54	26	31	23	25,42	1,92
Martin 55	26	60,00	46	52,77	3,39
Index 8:1	26	87,15	72,16	78,41	3,76
Késő avar indás csoport					
Martin 1	24	195	173	184,00	6,04
Martin 8	24	151	132	142,46	5,06
Martin 9	24	106	89	97,29	4,19
Martin 17	24	142	121	130,88	6,17
Martin 45	24	144	127	134,29	4,13
Martin 48	24	78	64	70,58	3,54
Martin 51	24	45	37	41,71	2,26
Martin 52	24	38	31	33,92	1,74
Martin 54	24	35	22	25,58	3,02
Martin 55	24	57	46	51,83	2,88
Index 8:1	24	83,43	71,79	77,48	3,20
Késő avar alakos csoport					
Martin 1	15	202	173	183,33	6,40
Martin 8	15	156	137	144,53	5,80
Martin 9	15	105	88	96,87	4,10
Martin 17	15	143	122	131,73	7,31
Martin 45	15	143	122	135,07	5,22
Martin 48	15	78	68	72,93	3,22
Martin 51	15	43	37	40,73	1,79
Martin 52	15	36	32	33,67	1,29
Martin 54	15	30	22	25,67	1,99
Martin 55	15	61	48	53,27	3,67
Index 8:1	15	83,87	69,80	78,90	3,57

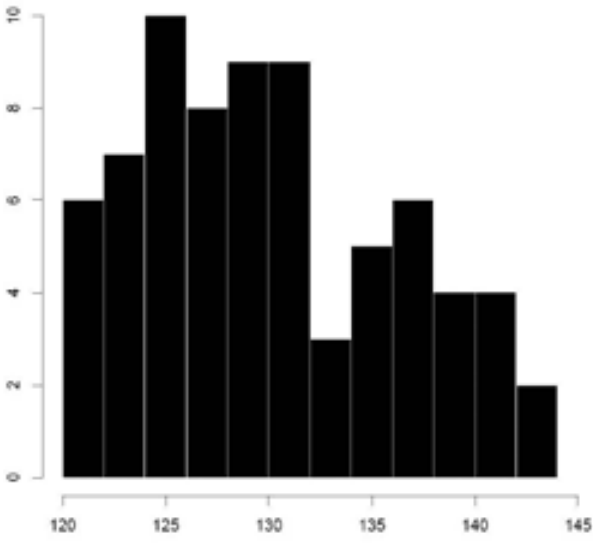
1. táblázat. Avar öves csoportok koponyaparaméterei

40 Fancsalszky 2004, 21–35; Fancsalszky 2007, 21–32.

41 A bevont temetők felsorolását ld. a 2. táblázat aláírásában.

2. ábra. Az avar övesek szórásgörbéje (Martin 1, 8, 17 és a 8:1 index szerint)
Piros: kora avar; kék: indás övű késő avar; sárga: alakos övű késő avar; kör: alacsony agykoponyájú A típus, háromszög: magas agykoponyájú B típus.

3. ábra. Az avar övesek koponyamagasság szerinti megoszlása

egymásra.[42] A kora avar és a késő avar alakos csoport között még kisebb az eltérés, mint a két késő avar kori minta között; a korai és a késő avar kor felövezett férfiai embertanilag lényegében azonos népességnek tekinthetők. Az itt ismertetett antropológiai kép tehát nem támasztja alá azt az elképzelést, hogy az avar kor korai és késői szakaszában alapvetően eltérő népességgel kell számolnunk.

2. Mindhárom csoportnak közös vonása, hogy akad közöttük ugyan a mongolidok közül is néhány egyén, de túlnyomó többségben nem mongolid népesség alkotja az övesek népét, hanem europid.

3. A vizsgálati eredmények közül leglényegesebbnek azt a mindhárom csoportban csaknem azonos módon megfigyelt jelenséget tartom, hogy az övgarnitúrával rendelkező népesség egy kifejezetten alacsony agykoponyájú (A típus) és egy magasabb agykoponyájú (B típus) europid alcsoportra bontható. Azaz az avar kor népessége az övgarnitúrával rendelkező férfiak alapján nem horizontálisan – korai és késői korra –, hanem vertikálisan – az egész avar koron végig megfigyelhetően – alacsony és magas agykoponyájú népességre osztható. Ezt mutatja be a *3. ábrá*n a legnagyobb koponyamagasság histogramja. A kétcsúcsú eloszlásgörbe markánsan jelzi a két eltérő csoportot. A két csoport között olyan nagy a különbség – mintegy 15% a koponya magassága alapján –, ami nem hagy kétséget az eltérő eredetre vonatkozóan.

A két avar kori típus koponyaparamétereit a *2. táblázat* tartalmazza. A táblázat aláírásában felsoroltam a figyelembe vett lelőhelyeket és sírokat.

A biológiai távolságszámítás segítségével megkíséreltem behatárolni azokat a Kárpát-medencei népcsoportokat, amelyek egészéhez hasonlítanak az avar övesek, függetlenül attól, hogy hány felövezett férfi volt a temetőben.

A *korai (préselt, lemezes) övesek* tíz Kárpát-medencei szignifikáns analógiával[43] rendelkeznek, valamennyi az avar korból származik: alakos övesek, Üllő I., Kiskőrös-Város, Sükösd-Ságod,[44] Kecel I., Zwölfaxing, avar öves A típus, indás övesek, Szeged-Kundomb, Érsekújvár. Tehát mind az alakos, mind az indás övű csoport szignifikánsan hasonlít a korai öves csoportra, az előbbi egyenesen ahhoz legközelebb álló csoport.

Az *indás övesek*nek tizenkét szignifikáns analógiájuk van: Csákberény-Orondpuszta, Érsekújvár, Sükösd-Ságod, Szeged-Kundomb, Zwölfaxing,

42 Korai, lemezes avar csoport – öntött, indás övű késő avar csoport: $C_R^2 = 0{,}183$; korai lemezes avar csoport – öntött alakos övű késő avar csoport: $C_R^2 = 0{,}077$; öntött, indás övű késő avar csoport – öntött, alakos övű késő avar csoport: $C_R^2 = 0{,}160$.

43 $C_R^2 < 0{,}197$.

44 Marcsik közöletlen adatai. Hálásan köszönöm, hogy az adatokat megismerhettem.

Méretek	Esetszám	Maximum	Minimum	Átlag	Szórás
A típus					
Martin 1	39	198	173	183,49	5,75
Martin 8	39	157	132	144,54	5,68
Martin 9	39	109	87	96,49	4,98
Martin 17	39	134	120	126,08	3,15
Martin 45	39	144	123	133,85	5,08
Martin 48	39	85	64	71,59	3,95
Martin 51	39	45	36	40,87	1,98
Martin 52	39	38	30	33,08	1,78
Martin 54	39	32	22	25,00	2,15
Martin 55	39	60	46	52,44	3,31
Index 8:1	39	87,15	71,79	78,82	3,31
B típus					
Martin 1	34	202	173	184,62	5,69
Martin 8	34	153	135	142,88	5,2
Martin 9	34	106	89	97,76	3,66
Martin 17	34	143	126	135,88	4,37
Martin 45	34	142	122	134,59	4,48
Martin 48	34	76	64	70,76	3,28
Martin 51	34	45	37	41,35	2,09
Martin 52	34	38	30	33,85	1,58
Martin 54	34	35	22	25,88	2,37
Martin 55	34	61	46	32,88	2,98
Index 8:1	34	83,43	69,8	77,46	3,56

2. táblázat
Avar A és B típus koponyaparaméterei

A típus: Alattyán-Tulát 20., 219., 453., 472. sír (Wenger 1957, 17–26, 5. táblázat); Áporka-Ürbőpuszta 19. sír (Lipták 1951, 251, 1. táblázat); Ártánd-Kapitány dűlő 75. sír (Éry 1966, 98-99, 6. táblázat); Homokmégy-Halom 10., 31. sír (Lipták 1957b, 34, 8. táblázat); Kassa-Zsebes 132. sír (Thurzo 1984, 130–159, 9. táblázat); Kecel I 33., 85. sír (Lipták 1954, 176–177, 9. táblázat); Kiskőrös-Város 22., 33., 54., 67., 81., 89., 127., 158., 173. sír (Lipták 1983, 184–191, Suppl 1); Leobersdorf 21A. sír (Grefen-Peters 1987, 294–295, 1–3. táblázat); Szeged-Fehértó-A 45., 189., 230., 300. sír (Lipták–Vámos 1969, 12–19, 6. táblázat); Szeged-Kundomb 23., 58., 124., 130., 180. sír (Lipták–Marcsik 1966, 28–37, 11. táblázat); Üllő I 19., 132., 174., 257. sír (Lipták 1955, 286–287, 26. táblázat); Zwölfaxing 2., 5. sír (Szilvassy 1980, XI. táblázat); Zsély 98., 540., 771. sír (Stloukal–Hanáková 1974, 172–175, 29. táblázat).

B típus: Alattyán-Tulát 37., 77., 170., 214., 246., 369., 457., 484. sír (Wenger 1957, 17–26, 5. táblázat); Bélmegyer-Csömöki domb 136. sír (Deli 1997, 19, 4. táblázat); Homokmégy-Halom 102. sír (Lipták 1957b, 36, 8. táblázat); Kassa-Zsebes 67., 221. sír (Thurzo 1984, 130–159, 9. táblázat); Kecel I 41., 63. sír (Lipták 1954, 176–177, 9. táblázat); Kékesd 85. sír (Wenger 1968, 82, 3–4. táblázat); Kiskőrös-Pohibuj 23. sír (Lipták 1956, 50); Kiskőrös-Város 9., 175., 204. sír (Lipták 1983, 184–191, Suppl 1); Szebény 69., 142., 136. sír (Tóth 1961, 602–605, VIIIa és b táblázat); Szeged-Fehértó-A 3., 159., 303., 316. sír (Lipták–Vámos 1969, 12–19, 6. táblázat); Szeged-Kundomb 214. sír (Lipták–Marcsik 1966, 28–37, 11. táblázat); Szentes-Kaján 346. sír (Wenger 1955, 2. táblázat); Zwölfaxing 22A., 28., 91. sír (Szilvassy 1980, XI. táblázat); Zsély 124., 682., 818. sír (Stloukal–Hanáková 1974, 172–175, 29. táblázat).

Szeged-Fehértó-A, Alattyán-Tulát, alakos övesek, Szebény, Kiskőrös-Város, korai övesek, Solymár.

Az *alakos övesek*nek nyolc analógiájuk van: korai övesek, Üllő I., Székkutas,[45] indás övesek, Kiskőrös-Város, Kecel I., Érsekújvár, Szeged-Fehértó-A.

Avar öves A típus mindössze két szignifikáns analógiával rendelkezik: Sükösd-Ságod és a korai övesek. Viszonylag sok ilyen alacsony agykoponyájú van a Kiskőrös-Város, Szeged-Kundomb, Kecel I. és Üllő I. temetőkben, valamint az alakos övesek és az indás övesek között is, de egyik csoportban/temetőben sem domináló arányban.

Avar öves B típusnak hét analógiája van: dolicho-mesocran honfoglaló csoport,[46] Zalaszabar-Borjúállás, Solymár, Keszthely-Fenékpuszta-Déli erődfal, Érsekújvár, Mikulčice (1–4),[47] Zalakomár-Lesvári dűlő, de az indás övesek is a szignifikanciaszint határán vannak. Ez az analóg sor kifejezetten meglepő, hiszen csaknem kizárólag olyan temetőket tartalmaz, amelyekben nem, vagy alig voltak felövezett férfiak, és amelyek közül több jelentős római kori analógiával rendelkezik. A legmeglepőbb a honfoglalás kori szállási temetők dolicho-mesocran csoportjával való nagyon közeli hasonlósága ($C_R^2 = 0{,}025$), amelyre alább kitérek.

A magyar őstörténettel foglalkozó szakembereken messze túlhaladóan a széles közvéleményt is foglalkoztató kérdés a László Gyula nevével fémjelzett kettős honfoglalás hipotézise. Antropológiai értelemben ez a kérdés úgy vetődik fel, hogy létezett-e két nagy népi beáramlás a Kárpát-medencébe, és azok között létezett-e valamilyen kapcsolat. Az avar korban antropológiai értelemben két bizonyosan új, a korábbiaktól nagyon lényegesen eltérő népesség érkezett a Kárpát-medencébe: az egyik a kifejezetten mongolidok csoportja, a másik pedig az övesek európai népe. Az

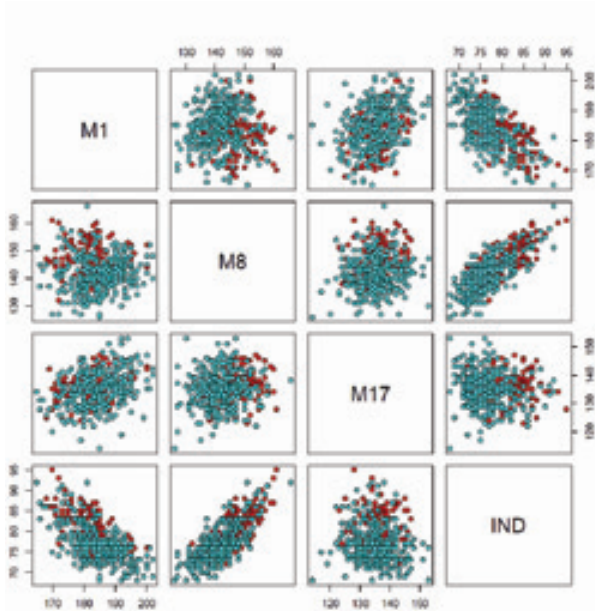
45 László 1984, 47, 17. táblázat.
46 Stloukal–Vyhnánek 1976.
47 Uo.

előbbi nyilvánvalóan nem azonosítható a honfoglaló magyarokkal, sem a vezető réteggel, sem a köznéppel. Az övesek összevetése a honfoglalás kori népességgel sokkal bonyolultabb kérdés. Ha csak a legegyszerűbb statisztikára, a két korszak temetőinek összehasonlítására bíznánk az ítéletet, akkor habozás nélkül elvetnénk az etnikai kapcsolatot, mert az avar övesek népe antropológiailag nem áll közel sem a köznép, sem a vezető réteg népességének *egészéhez*. Azt viszont nem állíthatjuk, hogy közük sincs egymáshoz. Ugyanis a honfoglalás kori népességben is megtalálható mind az A, mind a B típus, csak *lényegesen eltérő arányban:* az avaroknál kiegyenlített az arány, a honfoglalás korban a magas agykoponyájú B típus dominál a szállási temetők egy részében, az alacsony agykoponyájú A típus csak elenyésző arányban van jelen. Továbbá azért is nyitva kell hagyni ezt a kérdést, mert a keleti analógiák kutatása során arra az eredményre jutottam, hogy az avar kori népesség egy része és a Karossal, a Duna–Tisza közötti honfoglalókkal jellemzett népesség csaknem azonos területekről érkezhetett.

Mielőtt erre a kérdésre rátérnék, szólni kell néhány szót a honfoglalás kori leletanyag megoszlásáról.

3. A honfoglalás kor népességének antropológiai megoszlása

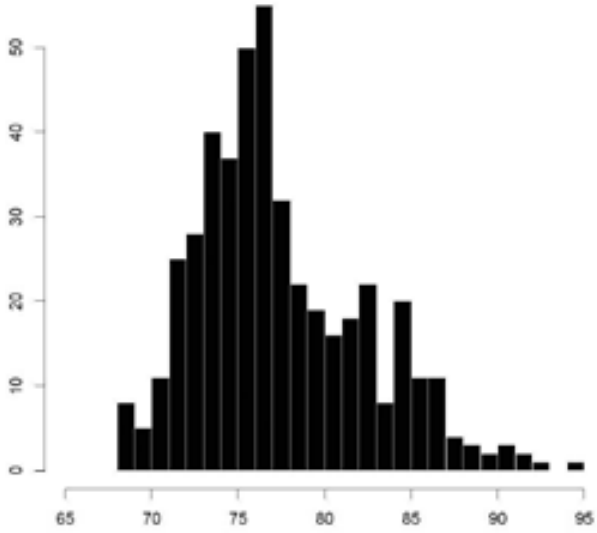
Az antropológiai vizsgálathoz honfoglalás kori minta férfi adatbázisát elemeztem. Olyan lelőhelyeket vontam be az összehasonlításba, amelyek a régészeti relatív kronológiai kormeghatározás szerint 10., illetve 10–11. századiak. A mintában tehát honfoglalás kori szállási temetők és olyan köznépi, más terminológia szerint falusi temetők szerepelnek, amelyeknek van 10. századi része is.[48] Összesen 467 ép[49] férfi agykoponya alkotja a mintát.

4. ábra. A 10–11. századi népesség szórásgörbéi (Martin 1, 8, 17 és a 8:1 index szerint). Piros: szállási temető; kék: falusi temető

Az elemzést az agykoponya hossza, szélessége, magassága és a szélesség-hossz index alapján végeztem. Az összefüggéseket először szórásgörbéken mutatom be.

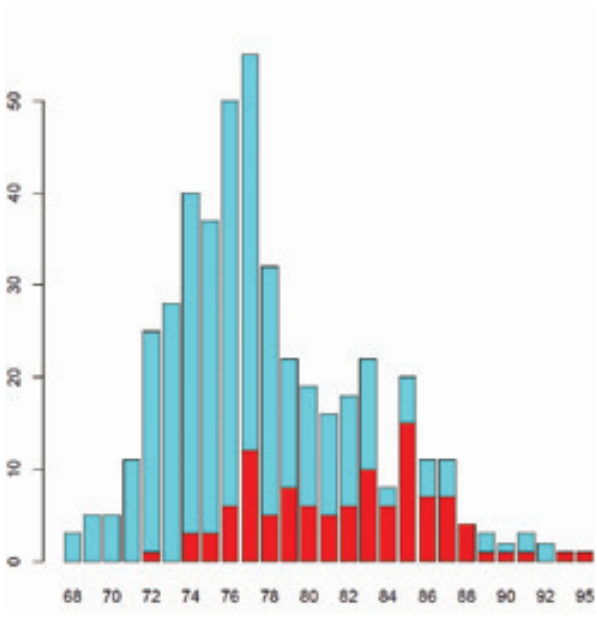
A *4. ábra* szórásgörbéi azt tanúsítják, hogy a szállási temetők népessége (piros) nem fedi le az egész halmazt, annak csupán mintegy harmadában fordulnak elő a szállási temetőkből való koponyák. Valamennyi mezőben körülírható egy terület, amelyben a szállási

5. ábra. A 10–11. századi népesség 8:1 index szerinti megoszlása

48 A 10–11. századi népesség részletesebb analízise során számos problémába ütköztem. Ezek közül itt csupán a lelőhely régészeti értékelésének vitapontjaira utalok: mely temetők tekinthetők szállási, a vezető réteg, a legkorábbi generáció stb. és melyek falusi, köznépi hagyatéknak. További problémát jelent a teljesen fel nem tárt, feldúlt, egyesével talált sírok értékelése. Ezek alapvető kérdések, ha arra keressük a választ, hogy a honfoglalás kor népességében hogy viszonyul egymáshoz a két csoport. Kovács Lászlótól kértem tanácsot, akinek köszönettel tartozom önzetlen segítségéért. Valószínűleg maradt vitatható vagy téves besorolás, amiért engem terhel a felelősség.

49 A legnagyobb koponyahossz, szélesség és magasság mérhető.

6. ábra. A 10–11. századi népesség 8:1 index szerinti megoszlása. Piros: szállási temető, kék: falusi temető

Szállási temetők: Abony (Éry 1994b, 292, 1a táblázat); Balatonfüred-Morvai u. (Fóthi 1996, 85); Bátorkeszi-Papajtó (Éry 1994b, 293, 1a táblázat); Bodrogszerdahely-Bálványdomb (Éry 1994b, 292, 1a táblázat); Budapest-Szenterzsébet (Éry 1994b, 292, 1a táblázat); Galánta (Éry 1994b, 295, 1a táblázat); Gerendás-Petőfi Tsz. (Éry 1994b, 295, 1a táblázat); Gerendás-Vízvári tanya (Éry 1994b, 295, 1a táblázat); Harta (Éry 1994b, 293, 1a táblázat); Hencida-Szerdekhalom (Fóthi közöletlen adat); Homokmégy-Halom (Éry 1994b, 292, 1a táblázat); Karos-Eperjesszög I., II., III. (Kustár 1996, 418–419, 3. táblázat); Kenézlő-Fazekaszug I., II. (Bíró–Fóthi 2005, 54, 1. táblázat); Ladánybene-Benepuszta (Éry 1994b, 292, 1a táblázat); Mindszent-Koszorús-dűlő (Éry 1994b, 292, 1a táblázat); Nagyhalász-Zomborhegy (Éry 1977, 16, 1. táblázat); Nagykőrös (Éry 1994b, 292, 1a táblázat); Naszvad-Partok dűlő (Éry 1994b, 295, 1a táblázat); Nemesksút (Éry 1994b, 295, 1a táblázat); Nyáregyháza-Pótharaszti puszta (Éry 1994b, 292, 1a táblázat); Orosháza-Dózsa Tsz. (Éry 1994b, 295, 1a táblázat); Orosháza-Görbics-tanya (Éry 1994b, 295, 1a táblázat); Piliny-Sirmányhegy (Lipták 1953); Rakamaz-Túróczi-part (Éry 1977, 16–17, 1. táblázat); Rétközberencs-Paromdomb (Éry 1977, 17, 1. táblázat); Szabadkígyós-Pálliget (Éry 1994b, 295, 1a táblázat); Szeged-Öthalom (Fóthi közöletlen adat); Szentes-Borbás tanya (Éry 1994b, 292, 1a táblázat); Szered (Éry 1994b, 295–296, 1a táblázat); Tiszaeszlár I, II (Éry 1977, 17, 1. táblázat); Tiszanána-Cseh-tanya (Kustár 1993. Az egyéni adatok közöletlenek. Megismeréséért hálás köszönet.); Tiszasüly-Éhhalom (Fóthi közöletlen adat); Tiszavasvári-Aranykerti tábla (Éry 1994b, 293, 1a táblázat); Tömörkény-Piactér (Éry 1994b, 292, 1a táblázat); Tuzsér-Boszorkányhegy (Éry 1977, 17, 1. táblázat); Újfehértó-Micskepuszta (Éry 1977, 17, 1. táblázat); Üllő-Ilona út (Nemeskéri–Gáspárdy 1954, 505–506, 2–3. táblázat).

Falusi temetők: Aldebrő-Mocsáros (Éry 1994b, 293, 1a táblázat); Csongrád-Vendelhalom (Fóthi közöletlen adat); Dunaalmás (Éry 1994b, 293, 1a táblázat); Eger-Szépasszonyvölgy (Nemeskéri–Gáspárdy 1954, 508–507, 5–6. táblázat); Halimba (Fóthi–Wenger közöletlen adatok); Kál-Legelő (Éry 1970, 50–52, 18. táblázat); Ibrány-Esbóhalom (Szathmáry et al. 1997, 138–139, 5. táblázat); Nagytarcsa (Éry 1994b, 294, 1a táblázat); Püspökladány (Szathmáry et al. közöletlen adatait Guba Zsuzsanna szívességéből ismertem meg); Sárbogárd-Tringer tanya (Éry 1994b, 294, 1a táblázat); Sárrétudvari-Hízóföld (Szathmáry et al. 1997, 140, 7. táblázat); Szabadkígyós-Tangazdaság (Éry 1994b, 295, 1a táblázat); Szalkszentmárton-Paréjoshát (Éry 1994b, 294, 1a táblázat); Szarvas-Ószőlő (Éry 1994b, 295, 1a táblázat); Szegvár-Oromdűlő (Marcsik 1997, 298, 2. táblázat); Tengelic (Éry 1971, 84–85, 13. táblázat); Tiszafüred-Nagykenderföldek (Fóthi 1996, egyéni adatok közöletlenek); Visonta-Szárazrét (Fóthi közöletlen adat); Vörs-Majori-dűlő (Bernert–Wéber 2005, 21–26, 6. táblázat); Vörs-Papkert B (Bernert közöletlen adat. Hálás köszönet az adatok hozzáféréséért).

temetők népe tömörül, és egy másik terület, amelyben zömmel a falusi temetőkből származók vannak (kék). A szállási temetők népének leggyakoribb antropológiai vonása a nagy koponyaszélesség, ami különösen a szélesség-hosszúság indexben mutatkozik meg. A falusi temetők népe lényegesen keskenyebb koponyájú. A szállási csoport koponyamagassága nagyobb ugyan, mint a falusi temetők népéé, de ebben a vonatkozásban nem olyan karakteres az eltérés.

Az *5. ábrá*n a koponyaszélesség-hosszúság index eloszlásfüggvényét láthatjuk. Ebből kiderült, hogy az egész 10–11. századi minta eloszlása nem normális, mint a homogén mintáknál; egy nagyobb lélekszámú keskeny koponyájú és egy kisebb lélekszámú széles koponyájú népességre oszlik a minta. Mivel egy folyamatosan, hosszú időn át együtt élő népességben a metrikus eloszlás kiegyenlítődik, ez a kétcsúcsú eloszlás azt bizonyítja, hogy a kétféle koponyaalkattal rendelkező népesség eltérő alapnépességből származik és egymással még nem keveredett össze.

A két csoport eltérése még jobban megmutatkozik akkor, ha a szélesség-hosszúság index eloszlásában megjelenítjük azt is, hogy az egyének mely csoportból származnak *(6. ábra)*. Alapvetően két csoportra bontottam a népességet: a kisebb csoportba (109 eset) a szállási temetőkből származó egyének kerültek (pi-

Méretek	Eset-szám	Maxi-mum	Mini-mum	Átlag	Szórás
Brachycran-hyperbrachycran honfoglaló csoport					
M1	51	188	168	178,27	5,11
M8	51	161	139	151,22	4,62
M9	51	106	90	99,08	4,2
M17	51	147	123	135,94	5,58
M45	51	157	128	138,98	6,5
M48	51	79	57	69,78	5,06
M51	51	46	38	42,29	1,84
M52	51	38	28	33,75	2,35
M54	51	31	16	25,65	2,42
M55	51	60	46	53,43	3,9
Index 8:1		97,71	80	84,87	3,06
Dolicho-mesocran honfoglaló csoport					
M1	35	200	172	185,6	6,84
M8	35	153	131	142,86	5,21
M9	35	107	88	97,94	4,97
M17	35	146	124	135,94	5,36
M45	35	144	126	135,03	4,905
M48	35	80	64	71,57	4,2
M51	35	46	37	41,11	2,58
M52	35	39	30	33,54	2,42
M54	35	30	21	25,94	2,3
M55	35	59	47	53,34	3,18
Index 8:1	35	80,87	72	77	2,21

3. táblázat. Szállási temetők brachycran és dolicho-mesocran csoportjának metrikus paraméterei

Brachycran csoport: Balatonfüred-Morvai u. 1. sír; Bátorkeszi-Papajtó 15. sír; Bodrogszerdahely-Bálványdomb 3. sír; Budapest-Szenterzsébet lsz. 11797; Gerendás-Petőfi Tsz.; Hencida-Szerdekhalom lsz. 2497; Homokmégy-Halom 3. sír; Karos-Eperjesszög II. 6., 10., 16., 36., 52., 60., 61., 69. sír; Karos-Eperjesszög III. 11., 12., 14., 17. sír; Kenézlő-Fazekaszug I., II. lsz. 1031, 10936; Ladánybene-Benepuszta lsz. 1432; Mindszent-Koszorús-dűlő 2. sír; Nagykőrös 1. sír; Naszvad-Partok-dűlő 2. sír; Nemeskosút 29., 32., sír; Nyáregyháza-Pótharaszti puszta 1. sír; Orosháza-Dózsa Tsz. 2. sír; Piliny-Leshegy 3. sír; Rétközberencs-Paromdomb 1., 2. sír; Szeged-Öthalom 5., lsz. 1805, 1807; Szentes-Borbás tanya 5., 17. sír; Szered I. és II. 3/a/55., 2/c/55., szn/55., 6/b/55., sír; Tiszanána-Cseh-tanya 18., 19., 31. sír; Tiszasüly-Éhhalom 1. sír; Tiszavasvári-Aranykerti tábla 8. sír; Tömörkény-Piactér 1., sír; Tuzsér-Boszorkányhegy lsz. 10945; Üllő-Ilona út 1, 5., 19. sír.

Mesocran csoport: Abony -; Gerendás-Vízvári tanya 1. sír; Harta 1. sír; Hencida-Szerdekhalom 26. sír, lsz. 4212; Homokmégy-Halom 4., 6. sír; Karos-Eperjesszög I. 2., 3. sír; Kenézlő-Fazekaszug I., II. lsz. 1025, 1033; Nagykőrös 2. sír; Naszvad-Partok-dűlő 3. sír; Orosháza-Dózsa Tsz. 1. sír; Orosháza-Görbics-tanya 1. sír; Piliny-Leshegy 4. sír; Rakamaz-Túróczi part 1. sír; Szabadkígyós-Pálliget 7., 13. sír; Szarvas-Ószőlő I, 8., 9., 10. sír; Szentes-Borbás-tanya 7., 8., 13. sír; Szered I. és II. 17/b/55., 2/b/55., 4/a/55. sír; Tiszaeszlár I, II 8. sír; Tiszavasvári-Aranykerti tábla 7. sír; Újfehértó-Micskepuszta lsz. 10944; Üllő-Ilona út C, 18., 21., 23. sír.

ros), a nagyobb csoportba (345 eset) a falusi temetőkből valók vannak (kék).[50]

Először is, az ábrán nagyon szembeötlő a két csoport közötti számbeli aránytalanság. A falusi temetőkben lényegesen nagyobb létszámú népességet találunk. A másik feltűnő jelenség a két csoport eloszlásának alaki eltérése. A nagyon keskeny (hyperdolichocran) mezőben szinte csak falusi temetőkből származó egyének vannak, míg a sor végén, a széles (brachycran) és a nagyon széles (hyperbrachycran) mezőben a szállási temetőkből származók csoportosulnak.

Az ábrán az is látszik, hogy a szállási temetőkben eltemetett népesség sem egységes; két csoportból áll: van egy csúcs a dolicho-mesocran mezőben, a 77-es koponyaindex környékén és egy másik a hyperbrachycran mezőben, a 85-ös index környékén. E két utóbbi halmaz eloszlása olyan szabályos, hogy véleményem szerint a honfoglalók két etnikai csoportját reprezentálják. Mindkét csoport képviselői előfordulnak a Felső-Tisza-vidéken, a Duna–Tisza közén és a Dél-Alföldön is, de nem azonos arányban.

A dolicho-mesocran csoportba (a továbbiakban mesocran csoport) tartozik a Békés megyéből származó leletek többsége, míg a Felső-Tisza-vidéken a brachycran-hyperbrachycran (a továbbiakban brachycran csoport), „törökös" elemek vannak túlsúlyban. Számos lelőhely megoszlik a koponyaalkat tekintetében: a karosi egyes temető négy mérhető koponyájából három a mesocran (2., 3., 13. sír) és csak egy brachycran (25%), addig a másik két karosi temető valamennyi koponyája a brachycran-hyperbrachycran csoportba kerül (100%). Ugyancsak 100%-os a brachycran-hyperbrachycran elemek aránya a tiszanánai, a szeged-öthalmi temetőben és közel ilyen magas a szeredi temetőben. Az üllői, szentes-borbás-tanyai temetőben kiegyen-

50 A figyelembe vett temetők felsorolása a 6. ábra aláírásában látható.

lített a két csoport aránya. A két honfoglaló csoport metrikus paramétereit a *3. táblázat* tartalmazza.

Az elemzésből nagyon határozottan kirajzolódott, hogy a honfoglalás kori leletanyag értelmezésénél a sírokra lebontott vizsgálat alapvető és elkerülhetetlen. Az úgynevezett szállástemetőkben is vannak olyan koponyák, amelyek a falusi temetőkre jellemzőek, ugyanakkor a falusi temetőkben is előfordulnak – kis számban és változó arányban – a szállási temetőkre jellemző formák. A kutatásban tovább lépni, az adatokat „tisztítani", helyesen értelmezni csak összehangolt régészeti és antropológiai elemzéssel lehet, amelyre a Magyar Őstörténeti Témacsoport reményhetően lehetőséget biztosít.

4. Keleti analógiák kutatása

Az összehasonlító vizsgálatban a népességeket a férfiak méretátlagaival jellemeztem (M1, 8, 9, 17, 45, 48, 51, 52, 54, 55), a biológiai hasonlóságot az egyesített Penrose-távolság alapján számoltam. A hasonlósági kör megrajzolását földrajzi és időbeli értelemben is célul tűztem ki, ezért az összehasonlításba bevont történeti népességeket tág időhatárok mentén vettem figyelembe; a bronzkortól a középkorig szerepeltek minták az összehasonlításban a Kárpát-medencéből és az attól keletre fekvő területekről. A mintaválasztás alapvető célja az avar és honfoglalás korihoz hasonló genetikai hátterű alapnépesség feltérképezése volt. Alapvetően azt kerestem, hogy honnan indult el, milyen népességcsoportból szakadhatott ki az a nép, amely végül a Kárpát-medencében telepedett meg. Közel 600 minta adataival hasonlítottam össze az avar és honfoglalás kori adatokat. Az egyesített Penrose-távolság alapján azokat a népességeket tekintettem 99%-os szignifikanciaszinten hasonlóknak, amelyeknél a számított távolság $C_R^2 < 0{,}197$ (a táblázatban dőlt és kövérített számokkal jelölve). A *4–7. táblázat*ban adtam meg a biológiai távolságszámítás eredményeit. Terjedelmi okokból csak azokat a Penrose-távolság-eredményeket közlöm, amelyeknél a $C_R^2 < 0{,}300$. Kivételt azzal a céllal tettem, hogy rávilágítsak néhány releváns jelenségre. E tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a magyar őstörténet szempontjából számos lényeges kérdésre kitérjek, alábbiakban csupán néhány, általam különösen fontosnak tartott szemponttal foglalkozom.

A szállási és a falusi temetőkben eltemetett népesség eltérő eredete nagyon világosan megmutatkozik, ha összevetjük a magyarországi anyagot a keleti történeti mintákkal. A jelenleg publikált minták alapján nem túlzás azt mondani, hogy a két csoport között kontinensnyi különbség van. Míg a nagyobb sírszámú temetőkből való, hosszú-keskeny koponyájú, szegényes mellékletű népesség analógiái csak Európában találhatók meg, az ázsiai térfélen hiányoznak, addig a szállási temetők brachycran csoportjának a legtöbb és főleg legkorábbi analógiái az eurázsiai kontinens Urálon túli részén találhatók.

A nagyobb sírszámú falusi temetők népe önmagában sem egységes, az európai sztyepp számos pontján találunk párhuzamokat (itt nem térek ki azokra a temetőkre, amelyeknek az antropológiai párhuzamai nem keletiek). Keleti párhuzamok közül is csupán jelzésszerűen említek néhány szálat:

A *Tiszafüred-Nagykenderföldek* temető minden szignifikáns analógiája Kelet-Európából, nagyrészt az ukrán sztyeppéről származik *(4. táblázat)*. Sokkal közelebb áll a bahmutyinszkaja kultúra, az ukrán sztyepp szarmata kori és a krími szkíta kori népességhez, mint bármely Kárpát-medencei anyaghoz. Hasonló népességet találunk a Kazár Birodalom alán ágát reprezentáló Szaltovo-majackaja kultúra körében is. A kultúrának nevet adó Majackoe gorodiscse temető legközelebbi analógiái közé tartozik a tiszafüredi, még közelebb áll hozzá, mint számos más népesség a közvetlen környezetéből. Ugyanakkor a tiszafüredi temető rendkívül távol áll a honfoglaló szállási temetők brachycran, „törökös" csoportjától és a karosi népességtől is. Az antropológiai analógiák alapján a tiszafüredit kelet-európai sztyeppi eredetű népességnek tartom.

Kál-Legelő hasonlóságát vizsgálva az első helyeken a Volga–Káma vidékéről származó népességek vannak, csak ezután következnek a Kárpát-medencei párhuzamok. Az anyag szignifikáns analógiái a vaskorig nyúlnak vissza, a Karaabüzszkaja és az ananyinói kultúra népéhez, majd folytatódnak a Szaratov környéki volgai szarmaták és a 4–5. századi lomovatovói kultúra két temetőjével is *(5. táblázat)*.

A honfoglalás kori köznépi temetők sztyeppi és Volga–Káma-vidéki analógiái arra mutatnak rá, hogy az antropológiában a honfoglalás kor, ezzel együtt a magyar honfoglaló nép értelmezésében komoly korrekciókat kellene tennünk. A vaskori karaabüzszkaja és ananyinói kultúra legközelebbi párhuzamai között közel ugyanannyi magyarországi, mint Volga–Káma-vidéki minta van. A volgai szarmaták közeli analógiái között is több honfoglalás kori, illetve kora Árpád-kori mintát találunk. Ezek a magyarországi minták vi-

Tiszafüred-Nagykenderföldek (Fóthi 1996)	CR^2
Birszk, bahmutyinszkaja kultúra (3–7. sz.) (Efimova 1991)	***0.108630112427225***
Késő szarmaták-összevont minta, ukrán–orosz sztyepp (Balabanova 2005)	***0.139102750401145***
Szkíták, ukrán sztyepp (7–2. sz.) (Konduktorova 1972)	***0.171587600817478***
Korai szkíták, É.-Pontus (Konduktorova 1972)	***0.180976515404588***
Majackoe gorodiscse, szaltovo-majackaja kultúra (8–9. sz.) (Konduktorova–Szegeda 1987)	***0.185519956726298***
Kairi, A-Dnyeper (11–12. sz.) (Alekseev 1969)	0.198641586148568
Karaabüzszkaja kultúra (Kr. e. 3–2. sz.) (Efimova 1991)	0.200720478388581
Babij bugor, volgai bolgár (10–15. sz.) (Efimova 1991)	0.204971466728094
Szarmaták, asztrahányi csoport (Balabanova 2005)	0.210928945188825
Sarkel – Északi fal (10–11. sz.) (Efimova–Konduktorova 1993)	0.214561264113265
Katakombás kultúra, Ukrajna (Kr. e. 2100–1500) (Konduktorova 1973)	0.219494821789587
Szarmaták, Aksajskaja csoport (Balabanova 2005)	0.223789158357803
Nyikolajevka-Kazatszkoje, szkíták, A-Dnyeper (Kr. e. 3. sz.–Kr. u. 3. sz.) (Konduktorova 77)	0.225353255187118
Csenyahov kultúra, Közép-Dnyeper (2–5. sz.) (Konduktorova 1972)	0.244469949634846
Tankejevka (9–11. sz.) (Akimova 1973)	0.248106283786828
Verhne Saltovo (8–9. sz.) (Alekseev 1962a)	0.255850679141951
Mesocran honfoglaló csoport	0.259863254880389
Dmitrovszkij, szaltovo-majackaja kultúra (8–9. sz.) (Konduktorova–Szegeda 1990)	0.276185739963912
Gerendavázas kultúra, Ukrajna (Kr. e. 1500–1000) (Konduktorova 1973)	0.277606974431747
Avar öves B típus	0.288684341059448
Sarkel – nagykurgán (10–11. sz.) (Efimova–Konduktorova 1993)	0.292637648045297
Volgai szarmaták (Szaratov) (0–4. sz.) (Firstein 1958)	0.300694838171602
Kusnyarenkovo, Baskíria (3–7. sz.) (Efimova 1991)	0.304446975689784
Szered (Éry 1994a)	0.305057203476159
Sárrétudvari-Hízóföld (Oláh 1990)	0.306635794272712
Csenyahov kultúra, Moldavia (1–5. sz.) (Velikanova 1961, Konduktorova 1972)	0.307794739915676
Szegvár-Oromdűlő (Marcsik 1997)	0.315216607196969
Brachycran honfoglaló csoport	0.829064158348784
Karos-Eperjesszög (Kustár 1996)	0.896374330287505

4. táblázat. Tiszafüred-Nagykenderföldek temető antropológiai analógiái

szont nem a honfoglaló vezető réteg, hanem a köznép temetőiből kerülnek ki. Azaz a Volga–Káma vidéke nem a honfoglalás kori népesség gazdag mellékletekkel eltemetett vezető rétege, hanem a honfoglaló köznép számára lehetett az őshaza, a Magna Hungária.

5. Karos-Eperjesszög temető antropológiai analógiái

A *Karos* típusú honfoglaló leletanyag a megnövekedett feltárások ellenére sem rendelkezik európai szignifikáns analógiákkal. Igaz ugyan, hogy az úgynevezett Szubotcy-típusú temetők még nincsenek antropológiailag leírva, de azok e népcsoport vándorlásának egy állomását, nem pedig az eredetét képviselik. Rendkívül fontosnak tartom a magyar etnogenezis szempontjából a kelet-európai sztyeppi vándorlás részleteinek kutatását; fel kell hívnom azonban a szakma figyelmét arra, hogy ha a kiindulás helyét akarjuk megtalálni, akkor távolabbra kell tekintenünk.

Karos-Eperjesszög a honfoglalás kor kiemelkedő fontosságú temetője. A karosi népesség három szignifikáns analógiával rendelkezik, mindhárom a Kárpát-medencéből: a tiszanánai 10. századi szállási temető, értelemszerűen a honfoglalók hyperbrachycran-brachycran csoportja, valamint a Szegvár-Oromdűlő kora avar kori temető. Ez utóbbi kapcsolat kifejtését egy most készülő munkámban teszem meg, jelen tanulmányban csak az eredmény közlésére szorítkozom. A biológiai távolság számítás adatait a *6. táblázat* tartalmazza.

Kál-Legelő (Éry 1970)	CR^2
Volgai szarmaták (Szaratov) (0–4. sz.) (Firstein 1958)	**0.121213424665906**
Szauromata-Alsó-Volga (Firstein 1961; Konduktorova 1972)	***0.15385610267755***
Szarmaták, asztrahányi csoport (Balabanova 2005)	**0.156242396088546**
Mitinszkij-Demenszkij, lomovatovói kultúra (4–8. sz.) (Alekseev 69)	**0.183615576213744**
Inkerman-Dolina, szarmaták (3–6. sz.) (Rösing–Schwidetzky 1977)	***0.185015725014981***
Karaabüzszkaja kultúra (Kr. e. 3–2. sz.) (Efimova 1991)	**0.190592739573684**
Mitinszkij, lomovatovói kultúra (4–5. sz.) (Efimova 1991)	**0.196962389534217**
Ananyinói kultúra, Közép-Volga, vaskor (Efimova 1991)	0.198296626400898
Azmetyevo, „ugorok", Baskíria (13–14. sz.) (Gazimzjanov közöletlen adat)*	0.240354555846925
Katakombás kultúra, Ukrajna (Kr. e. 2100–1500) (Konduktorova 1973)	0.242391383955024
Szkíták, ukrán sztyepp (7–2. sz.) (Konduktorova 1972)	0.253029039932491
Taktalacsuk, „ugorok", Baskíria (13–14. sz.) (Gazimzjanov közöletlen adat)*	0.26212109124712
Csufut-Kale (5–7. sz.) (Sokolova 1958)	0.263013217986712
Muranszki (10–13. sz.) (Efimova 1991)	0.263397908206576
Bolsie Tarhani (8–9. sz.) (Akimova 1964)	0.273247921924891
Szebény (8. sz.) (Tóth 1961)	0.277714642315588
Volgai bolgárok – összevont minta (10–13. sz.) (Efimova 1991)	0.287432486798742
Polomszkij (3–9. sz.) (Efimova 1991)	0.290150189244807
Majackoe gorodiscse, szaltovo-majackaja kultúra (8–9. sz.) (Konduktorova–Szegeda 1987)	0.292870090925879
Sárrétudvari-Hízóföld (Oláh 1990)	0.2941424907708
Limbar, Dnyeszter (12–14. sz.) (Efimova–Konduktorova 1993)	0.298228958210606
Muranszkij (7–11. sz.) (Efimova 1991)	0.299744761139754
Kusnyarenkovo, Baskíria (3–7. sz.) (Efimova 1991)	0.299887900906243
Mesocran honfoglaló csoport	0.496459355332223
Brachycran honfoglaló csoport	0.756847210440551
Karos-Eperjesszög (Kustár 1996)	1.1500930596515

5. táblázat. Kál-Legelő temető antropológiai analógiái

* Az „ugorok" meghatározás Gazimzjanov és Kazakov szóbeli közlése. *Hálásan köszönöm Gazimzjanovnak, hogy megismerhettem a közöletlen adatait.*

A szignifikancia határán valamelyest túl, de még szintén jelentős hasonlóságot mutatva helyezkedik el az analóg sorban az Alföld honfoglalás kori szállási temetői anyagból összeállított Éry-féle A csoport ($C_R^2 = 0{,}251$). A keleti analógiák sorát nem kelet-európai sztyeppi anyagok, hanem a türk etnogenezis időben és térben szélesen elterülő leletei jelentik. A Kárpát-medencei hasonló leletek után közvetlenül a Tien-san szaka kori uszun (Kr. e. 5–4. sz.) emlékanyaga áll, megnyitván az ázsiai, döntő részben közép-ázsiai antropológiai analógiák hosszú sorát. A legrégebbre visszanyúló és leginkább folytonos sor a Tien-sanba vezet. A több mint 600 európai és ázsiai lelőhely adatait bevonó összehasonlításban a tizenkét legközelebbi szériából öt a Kárpát-medencében, öt pedig Kirgizisztánban, a Tien-sanban van. A karosi népesség antropológiai analógiáinak sora a Tien-san történeti anyagában a szaka korszakig nyúlik vissza, és hiánytalanul folytatódik az uszun, hun koron át a nomád türkök korai és késői korszakáig. A karosi népesség a türk népek rendkívül összetett, etnikailag és kulturálisan széles alapokon álló, földrajzilag rendkívül kiterjedt területen megvalósuló etnogenezisében ahhoz a réteghez tartozik, amelyben az iráni szaka gyökerek dominálnak, az altaji „őstürk" elem, vele együtt a mongolid embertani jelleg elenyésző arányban van jelen. A karosiakhoz a korban közel hasonló népességek közül Tuva 8–9. századi népessége áll, amelyet az ásatást vezető Kyzlasov és az antropológus Alekseev ujgurnak tartott.[51] Tuva és a Tien-san szoros történeti antropológiai kapcsolatát mind a tuvai terü-

51 Alekseev 1962b, 57.

Karos-Eperjesszög	CR^2
Tiszanána-Cseh tanya (10. sz.) (Kustár 1993)	***0.0889575052762044***
Brachycran honfoglaló csoport	***0.160875009126204***
Szegvár-Oromdűlő (avar kor) (Marcsik közöletlen adat)*	***0.195922652308536***
Szaka-kora uszun, Tien-san, Kirgízia (5–4. sz.) (Ginzburg 1954)	0.230461527935152
Tuva, ujgur (8–9. sz.) (Alekseev 1962a)	0.246699288845068
Honfoglaló A csoport (10. sz.) (Éry 1983)	0.251442001267334
Hunok, Tien-san (2–4. sz.), Kirgízia (Ginzburg 1954)**	0.253758377366391
Uszunok, Karakol (Przsevalszk), Kirgízia (Debets, Trofimova cit. Iszmagulov 1970)	0.274713192840098
Mangup-Kale (5–7. sz.), Krím (Debec 1949)	0.297868413367926
Türk nomádok, Tien-san (6–8. sz.), Kirgízia (Miklasevszkaja cit. Ginzburg–Trofimova 1972)	0.301886347861436
Pitvaros-Víztározó (avar kor) (Molnár 2000)	0.303007744259839
Türk nomádok, Tien-san (6–13. sz.), Kirgízia (Ginzburg, Miklasevszkaja cit. Ginzburg–Trofimova 1972)	0.322063527798085
Jenyiszeji kirgizek (Alekseev–Gohman 1984)	0.341112488499241
Sarkel – kis kurgánok, nomádok (10–11. sz.) (Ginzburg 1951)	0.348015578913088
Türk nomádok, K-Kazahsztán, kimakok (8–10. sz.) (Ginzburg–Trofimova 1972)	0.355046068112164
Türk nomádok, Volgográd (10–12. sz.) (Ginzburg–Trofimova 1972)	0.359641620591917
Eszki-Kermen (12–13. sz.), Krím (Zinevič 1973)	0.372408403100383
Uszun, Szemirecse, padmalyos temetkezések, Kazasztán (Ismagulov 1970)	0.376183980891025
Tiszavasvári (avar kor) (Wenger 1972)	0.378063309302671
Türk nomádok, Baraba-puszta	0.389558590527142
Honfoglaló E csoport (10. sz.) (Éry 1983)	0.393799062146422
Sarkel – nagy kurgánok (10–11. sz.) (Ginzburg 1951)	0.39590892547913
Mangup-Kale (6–15. sz.), Krím (Zinevič 1973)	0.397605610907279
Uszunok, Alaj, Kirgízia (Ginzburg 1954)	0.405946458177523
Bolsie Tarhani (8–9. sz.) (Akimova 1964)	0.422309418079025
Uszunok, Irtis (Kr. e. 3. sz.–Kr. u. 2. sz.) (Ginzburg–Trofimova 1972)	0.422477337751067
Uszunok, Délkelet-Kazahsztán (Ismagulov 1970)	0.424884811586991
Krasznorecsenszkoje gorodiscse, Kirgízia (11–12. sz.) (Alekseev–Gohman 1984)	0.442787571610919
Türkök, Tuva (13–15. sz.) (Alekseev 1962a)	0.444295056926323
Zlivki (8–9. sz.) (Efimova–Konduktorova 1993)	0.454806058182613
Kajbel II. (10–12. sz.) (Efimova 1991)	0.456336001675659
Szkíta kor, Nyugat-Tuva (Alekseev 1962)	0.466053346135532
Türk nomádok, Nyugat-Kazahsztán (11–15. sz.) (Ginzburg–Trofimova 1972)	0.475692253898278
Türk nomádok, Minuszinszki-medence, D-Szibéria (7–11. sz.) (Ginzburg–Trofimova 1972)	0.486144391276799
Türk nomádok, Dél-Altáj (7–10. sz.) (Ginzburg–Trofimova 1972)	0.492158878321154
Türk nomádok, Irtis, Kazahsztán (6–12. sz.) (Ginzburg–Trofimova 1972)	0.501222648631654
Türk nomádok. ÉNy.-Altáj (7–10. sz.) (Ginzburg–Trofimova 1972)	0.503535235197897
Honfoglaló B csoport (10. sz.) (Éry 1983)	0.58809900534916
Dolicho-mesocran honfoglaló csoport	0.694077180165408
Honfoglaló D csoport (10. sz.) (Éry 1983)	0.808254320907051
Honfoglaló C csoport (10. sz.) (Éry 1983)	1.03940461106781

6. táblázat. Karos-Eperjesszög I, II, III temető antropológiai analógiái
** Hálásan köszönöm Marcsik Antóniának, hogy megismerhettem a közöletlen adatait.*
*** A méretátlagokat a torzított koponya kihagyásával számoltam.*

let történeti anyagát elemző Alekseev, mind a tien-sani anyagot leíró Ginzburg hangsúlyozza.

Ginzburg szerint a népesség a helyi, pamiro-fergánai típuson kívül számos dél-szibériai, andronovói és uráli elemet tartalmaz. Ezek a formák a magyar honfoglalás kori anyagnak is jól ismert elemei.

A Felső-Tisza-vidék 10. századi népességének heterogenitását mindennél jobban kifejezi az a tény,

Brachycran honfoglaló csoport	CR^2
Eszki-Kermen (12–13. sz.) (Zinevič 1973)	***0.0985348585750259***
E csoport (10. sz.) (Éry 1983)	***0.147225935499152***
Szaka-kora uszun, Tien-san, Kirgízia (5–4. sz.) (Ginzburg 1954)	***0.15029226719502***
Tiszanána-Cseh tanya (10. sz.) (Kustár 1993)	***0.153772793128368***
Mangup-Kale (6–15. sz.), Krím (Zinevič 1973)	***0.159847391040842***
Karos-Eperjesszög (Kustár 1993)	***0.160875009126204***
Mangup-Kale (5–7. sz.), Krím (Debec 1949)	***0.183448330354853***
Bolsie Tarhani (8–9. sz.), volgai bolgár (Akimova 1964)	0.212038305142229
Staro-Kujbisev (10–12. sz.), volgai bolgár (Postnikova-Rug' 1987)	0.244689484766006
Tuva, ujgur (8–9. sz.) (Alekseev 1962)	0.252096443273031
Honfoglaló A csoport (10. sz.) (Éry 1983)	0.283113513686591
Uszunok, Alaj, Kirgízia (Kr. e. 3. sz. – Kr. u. 2. sz.) (Ginzburg 1954)	0.286635995651907

7. táblázat. Brachycran honfoglalás kori csoport antropológiai analógiái

hogy a karosi három temetőből álló minta sokkal távolabb van – a Felső-Tisza-vidéknek a Karos-Eperjesszög II, III temető leleteit még nem, de az összes többi ma ismert antropológiai leletet tartalmazó – Éry-féle B csoporttól ($C_R^2 = 0{,}588$), mint bármely közép-ázsiai népességtől a szaka kortól a türk korig.

A jelen tanulmányban bevezetett *brachycran honfoglaló csoport*ot centrumba állító statisztikai vizsgálat eredménye *(7. táblázat)* megerősíti a honfoglaló vezető rétegnek a tien-sani szaka-kori uszun korszakkal, mint az időben és térben legtávolabbi ősökkel való kapcsolatát ($C_R^2 = 0{,}150$), de rávilágít a népesség európai történetére is. A honfoglalók brachycran koponyájú, lóval, fegyverrel eltemetett „türkös" csoportja antropológiailag szignifikánsan hasonlít a krími Eszki-Kermen ($C_R^2 = 0{,}098$) és Mangup-Kale I és II ($C_R^2 = 0{,}159$; $C_R^2 = 0{,}183$) lelőhelyek anyagára, a szignifikancia határán valamivel túl pedig a Közép-Volga menti Bolsie Tarhani ($C_R^2 = 0{,}212$) és Staro-Kujbisev ($C_R^2 = 0{,}245$) népességére is. E két utóbbi temető a volgai bolgárok hagyatéka. Tehát minél tisztábban a brachycran koponyájú honfoglalókat helyezzük a vizsgálatunk középpontjába, annál világosabban kirajzolódnak ennek a honfoglaló vezető rétegnek a dél-közép-ázsiai szaka–uszun–hun gyökerei, de a kelet-európai vándorlás fontos állomásai is. A Volga–Káma-vidéki Magna Hungária számukra nem lehetett az őshaza, mert a hozzájuk hasonló „türkös" antropológiai elem ott csak a korai bolgárokkal volt jelen, akiknek szintén Közép-Ázsiába vezetnek a történeti szálai. Azonban azt sem mondhatjuk, hogy nem jártak itt, nem érintkezhettek ebben a térségben a honfoglalók más rétegeivel. A történet antropológiai megközelítéséhez mind a magyarországi, mind a Volga–Káma-vidéki antropológiai adatok differenciáltabb figyelembevételére („tisztítására") van szükség. A temetők vagy a földrajzi régiók metrikus átlagaival már nem jutunk közelebb a népességtörténeti események feltárásához. A közös maghoz ugyanis mind a Volga–Káma-vidéken, mind a Kárpát-medencében más-más népességelemek tapadtak, amelyek elfedik a hasonlóságot, nehezítik a kapcsolat felismerését, illetve annak helyes értelmezését. Itt ismét utalnom kell egy fentebbi megjegyzésemre, hogy a továbblépéshez szorosabb interdiszciplináris együttműködésre lenne szükség.

A honfoglalás kori szállási temetők másik csoportja, a *dolicho-mesocran csoport* minden másnál közelebb áll az *avar kori övesek B típus*ához ($C_R^2 = 0{,}025$). Mindkét csoport jelentős Kárpát-medencei autochton hagyománnyal is rendelkezik, de szignifikáns analógiákkal bír a kelet-európai sztyepp több mintájával, Közép-Ázsiában pedig Isfana, a Ferganai-medence hun–szarmata kori és a Tien-san 5–7. századi, Kjukjalda lelőhelyről való, a Bernstam és Ginzburg által heftalitaként meghatározott anyagával. Miután a két csoport kapcsolata mindkét korszakban jelentős néptömeget érint, az összefüggések feltárásával, a Kárpát-medencei autochton szál kifejtésével és a keleti kapcsolatrendszer feltérképezésével egy későbbi, önálló tanulmányban kívánok foglalkozni.

Végezetül nem feledkezhetünk meg az alacsony agykoponyájú avar öves csoportról sem (A típus). Korábbi avar kori összehasonlító vizsgálatomban[52] semmilyen analógiát nem találtam erre, ahogy nagy tanulmányában Éry Kinga sem.[53] Igazán meggyő-

52 Fóthi 1998, 506.
53 Éry 1983, 43–48.

ző eredmény most sem született. Annak ellenére, hogy antropológiailag europidok, több mint félezer európai mintával való összevetés után sem találtam ehhez a csoporthoz hasonlót az európai minták között. Valamivel az 1%-os eltérésnél ugyan távolabbi szinten, de a magyarországi csoport legközelebbi antropológiai analógiái a szibériai Tuva szkíta kori népessége ($C_R^2 = 0{,}252$),[54] valamint a szibériai hantik ($C_R^2 = 0{,}282$).[55] Az avar övesek az agykoponya alakja és formája tekintetében rendkívül hasonlítanak erre a szibériai archaikus népre, az arcuk viszont lényegesen több modern europid vonást mutat.

6. Összefoglalás

A magyar etnogenezis olyan sokényezős folyamat, amely nem egyszerűsíthető le egyetlen kiragadott szál követésére. Az antropológiai adatok elemzésével nem látok esélyt olyan elmélet támogatására, hogy egyetlen őshazából elindult egy nagy nép, hosszasan együtt vándorolt a kelet-európai sztyeppén, csatlakozott hozzá néhány néptöredék, majd mint a magyarok egyetlen nagy tömege megérkezett a Kárpát-medencébe és benépesítette azt.

Véleményem szerint az Árpád-kori magyar nép a Kárpát-medencében alakult ki, meghatározó elemei egyrészt az avar kor előtti lakosság, másrészt a legalább két hullámban keletről jött két népszövetség: az avarok és a 9. század végi honfoglalók összetett, de egymástól nem független népe.

Irodalom

Acsádi–Nemeskéri 1959
: Acsádi, György–Nemeskéri, János: La population de Székesfehérvár X^e^ et XIIe siècles. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 51, 493–564.

Akimova 1964
: Akimova, M.: Materialü k antropologii rannih bolgar. In: *Rannie bolgarü na Volge.* Ed.: Gening, V. F. V.–Halikov, A. K. Moszkva, 177–196.

Akimova 1973
: Akimova, M.: Antropologicsesskie materialü iz Tankejevskovo mogolnika. *Voprosü Antropologii* 14, 15–29.

Alekseev 1962a
: Alekseev, V. Pavlovics: *Antropologia Saltivkovo mogolnika. Materiali z antropologii Ukraini.* Kiev.

Alekseev 1962b
: Alekseev, V. Pavlovics: Osnovnüe etapi istorii antropologiceszki tipov Tuvü. *Sovetskaja Etnografia* 3, 49–58.

Alekseev 1969
: Alekseev, V. Pavlovics: *Proishozdenie narodov vostocnoj Evropü.* Moszkva.

Alekseev–Gohman 1984
: Alekseev, V. Pavlovics– Gohman, I. I.: *Antropologia Aziatskoj casti SSSR.* Moszkva.

Balabanova 2005
: Balabanova, M. A.: Rekonstrukcia socialnoj organizacii pozdnih sarmatov po antropologiceskim dannüm. http://annales.info/sarmat/small/nav6b.htm.

Bartucz–Farkas 1956
: Bartucz Lajos–Farkas Gyula: Anthropologische Untersuchung der in Csongrád-Felgyő gefundenen Skelette aus der Arpadenzeit. *Acta Biologica Szegediensis* 2, 235–261.

Bernert–Wéber 2005
: Zsolt Bernert–Katalin Wéber: Anthropological data of Vörs-Majori dűlő cemetery. *Anthropological Data of Hungarian Historical Populations* 1, 3–38.

Bíró–Fóthi 2005
: Bíró András–Fóthi Erzsébet: A Kenézlő-Fazekaszug I–II. honfoglalás kori temetők embertani vizsgálata. In: *IV. Kárpát-medencei biológiai szimpozium, 2005. október 17–19. Előadáskötet.* Szerk.: Korsós Zoltán. Budapest, 51–55.

Debec 1949
: Debec, Georgij Francevics: *Antropologiceskij sostav naselenija srednevekovüh gorodov Krüma.* (Sbornik Muzeja Antropologii i Etnografii 12.)

Deli 1997
: Deli Dóra: *Egy avar kori széria embertani leleteinek metrikus feldolgozása.* Szakdolgozat. Szeged.

Efimova 1991
: Efimova, Svetlana: *Paleoantropologia Povolzja i Priuralja.* Moszkva.

54 Alekseev 1962b, 52.

55 Alekseev–Gohman 1984, 125, 47. táblázat.

Efimova–Konduktorova 1993
Efimova, Svetlana–Tatjana, Konduktorova: Volgarskij komponent v antropologiceskom sostave naselenija Saltovo-Majackoj kulturü Podonja. (*Voprosü Antropologii* 87.)
Éry 1966
Éry Kinga: The osteological data of the 9th century population of Ártánd. *Anthropologia Hungarica* 7, 85–114.
Éry 1967
Éry Kinga: An anthropological study of the Late Avar period population of Ártánd, Hungary. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 59, 465–484.
Éry 1968
Éry Kinga: Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. *Alba Regia* 8–9, 93–147.
Éry 1970
Éry Kinga: Anthropological Studies on a Tenth Century Population of Kál, Hungary. *Anthropologia Hungarica* 9, 9–62.
Éry 1971
Éry Kinga: The Anthropological Examination of a Tenth Century Population at Tengelic, Hungary. *Anthropologica Hungarica* 10, 49–89.
Éry 1977
Éry Kinga: Embertani adatok a Felső-Tiszavidék X. századi népességéhez. *Anthropológiai Közlemények* 21, 15–30.
Éry 1983
Éry Kinga: Összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességének embertanához. – Comparative statistical studies of the physical anthropology of the Carpathian Basin population between 6–12th centuries A. D. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16, 35–85.
Éry 1992
Éry Kinga: Anthropologische Untersuchungen an drei Populationen aus dem 9. Jahrhundert in Westungarn (Gräberfelder Garabonc I und II, Zalaszabar-Dezsősziget). *Antaeus* 21, 337–481.
Éry 1994a
Éry Kinga: Kora avar kori népesség csontmaradványai Balatonfűzfő határából. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19–20, 251–275.
Éry 1994b
Éry Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács László. Budapest, 217–224.
Éry 1996
Éry Kinga: Anthropologische Untersuchungen an zwei Frühgeschichtlichen Populationen des Hahoter Beckens (SW-Ungarn). *Antaeus* 23, 147–165.
Éry 2000
Éry Kinga: Anthropological studies on a Late Roman Period population at Tác-Margittelep. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 92, 347–453.
Éry 2001
Éry Kinga: Késő avar kori népesség Zalakomár határából. *Zalai Múzeum* 10, 141–150.
Éry et al. 2004
Éry Kinga–Marcsik Antónia–Suskovics Csilla–Targubáné Rendes Katalin–Tóth Gábor: Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta 9–10. századi népességének embertani képe. In: *Karoling-kori emlékek (Régészet és antropológia).* Szerk.: Tóth Gábor. Szombathely, 33–84.
Fancsalszky 2004
Fancsalszky Gábor: *Állat- és emberábrázolás a késő avar kori öntött bronz övvereteken.* Bölcsészdoktori (PhD) disszertáció. Budapest.
Fancsalszky 2007
Fancsalszky Gábor: *Állat- és emberábrázolás a késő avar kori öntött bronz övvereteken.* Budapest.
Ferencz 1983
Ferencz, Márta: The Avar-age cemetery at Solymár. *Anthropologia Hungarica* 18, 9–41.
Firstein 1958
Firstein, B. V.: Sarmaty Niznego Povolzja po antropologiceskom osvescenii. In: Tóth Tibor–B. V. Firstein: *Antropologiceskie dannye k voprosu o velikom pereselenii narodov. Avary i Sarmaty.* Leningrad, 69–201.
Fóthi 1988
Fóthi Erzsébet: The anthropological investigation of the Avar-age cemetery of Fészerlak. *Anthropologia Hungarica* 20, 31–53.
Fóthi 1996
Fóthi Erzsébet: A Tiszafüred-Nagykenderföldek honfoglalás kori temető antropológiai vizsgálata. – Die anthropologische Untersuchung des Begräbnisplatzes aus der Zeit der Landnahme in Tiszafüred-Nagykenderföldek. In: *A magyar*

honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: Wolf Mária–Révész László. Miskolc, 294–312.

Fóthi 1998
Fóthi Erzsébet: Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek etnogeneziséhez. Embertani kapcsolatok a 6–8. században az eurázsiai steppe és a Kárpát-medence között. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4, 497–521.

Fóthi 2010
Fóthi Erzsébet: Ergebnisse der anthropologischen Untersuchung der Skelettreste aus den Gräbern der Nekropolen vor der Südmauer der Festung von Keszthely-Fenékpuszta. In: Müller Róbert: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta.* Budapest, 363–374.

Fóthi et al. 2012
Fóthi Erzsébet–Bernert Zsolt–Hajdú Tamás–Kővári Ivett: Középkori embertani leletek a Székelyföldön. – Anthropological characterisation of Szeklers in the Middle Ages. Researching the origins of the Szeklers using the multivariate statistical method. In: Benkő Elek: *A középkori Székelyföld.* Budapest, 473–662.

Ginzburg 1951
Ginzburg, Z. Z.: Antropologiceskie materilü k probleme proishozdenija naselenija Kazarskogo kaganata. *Sbornik MAE* 13, 309–416.

Ginzburg 1954
Ginzburg, V. V.: Drevnee naselenie Centralnogo Tjan-Sanja i Alaja po antropologiceskim dannüm (I tüsjaceletie do n. e. – I tüsjaceletie n. e.). *Srednеaziatskij Etnograficeskij Sbornik. Trudü Instituta Etnografii* 21, 354–412.

Ginzburg–Trofimova 1972
Ginzburg, V. V.–Trofimova, T. A.: *Paleoantropologia Srednej Azii.* Moszkva.

Grefen-Peters 1987
Grefen-Peters, Silke: Anthropologische und zoologische auswertung. In: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ.* Hrsg.: Falco Daim. Wien, 79–323.

Ismagulov 1970
Ismagulov, O.: *Naselenie Kazahstana ot epohi bronzü do sovremennosti.* Alma Ata.

Konduktorova 1972
Konduktorova, Tatjana: *Antropologija drevnevo naselenia Ukrajnü.* Moszkva.

Konduktorova 1973
Konduktorova, Tatjana: *Antropologia naselenia Ukrainü mezolita, neolita i epohi bronzü.* Moszkva.

Konduktorova 1977
Konduktorova, Tatjana: Scythian descendants on the Lower Dnieper-River according to the anthropological material from the Nikoleavka-Kazatskoe cemetery. *Anthropologie* 15, 185–232.

Konduktorova–Szegeda 1987
Konduktorova, Tatjana–Szegeda, Svetlana: Kraniologiceskaja i odontologiceskaja harakteristika ljudej iz Majackogo mogilnika VII-IX. vv. n. e. *Voprosü Antropologii* 78.

Konduktorova–Segeda 1990
Konduktorova, Tatjana–Segeda, Svetlana: Kraniologiceskaja i odontologiceskaja harakteristika ljudej saltovo-majackoj kultury iz sela Dmitrovskoe. *Voprosü Antropologii* 84.

Kőhegyi–Marcsik 1971
Kőhegyi Mihály–Marcsik Antónia: The avar-age cemetery at Sükösd. *Acta Antiqua et Archaeologica* 14, 87–94.

Kustár 1993
Kustár Ágnes: A tiszanánai honfoglaláskori temető embertani vizsgálata. *Anthropológiai Közlemények* 35, 119–140.

Kustár 1996
Kustár Ágnes: A Karos-Eperjesszögi I.–II.–III. honfoglalás kori temetők embertani vizsgálata. In: Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők.* Miskolc, 395–456.

László 1984
László Györgyi: *A Székkutas-kápolnadűlői késő avar kori temető 1979–1981-es ásatás embertani anyagának vizsgálata.* Szakdolgozat. Szeged.

Lipták 1951
Lipták Pál: Étude anthropologique du cimetière avare d'Áporkaiürbőpuszta (Commune de Bugyi). *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 1, 232–259.

Lipták 1953
Lipták Pál: La population de la Région de Nógrád au Moyen Age. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarium Hungaricae* 3, 289–338.

Lipták 1954
Lipták Pál: Kecel-környéki avarok. – Les Avares des environs de Kecel. *Biológiai Közlemények* 2, 159–180.

Lipták 1955
Lipták Pál: Recherches anthropologiques sur les ossements avares des environs d'Üllő. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 6, 231–316.
Lipták 1956
Lipták Pál: Contributions a l'anthropologie des temps avars de la région de Kiskőrös. *Crania Hungarica* 1, 47–52.
Lipták 1957
Lipták Pál: Awaren und Magyaren im Donau–Theiss Zwischenstromgebiet. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8, 199–268.
Lipták 1957a
Lipták Pál: Homokmégy-Halom avarkori népessége. – The Avar age population of Homokmégy-Halom. *Anthropologiai Közlemények* 4, 25–45.
Lipták 1974
Lipták Pál: Anthropological analysis of the Avar period population of Szekszárd-Palánkpuszta. *Acta Biologica Szegediensis* 20, 199–211.
Lipták 1983
Lipták Pál: *Avars and Ancient Hungarians.* Budapest.
Lipták–Marcsik 1966
Lipták Pál–Marcsik Antónia: Szeged-Kundomb avarkori népességének embertani vizsgálata. – An anthropological examination of the Avar Age population of Szeged-Kundomb. *Anthropologiai Közlemények* 10, 13–56.
Lipták–Vámos 1969
Lipták Pál–Vámos Károly: A Fehértó-A megnevezésű avar kori temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. – An anthropological examination of the skeletal material of the Avar Age cemetery called Fehértó-A. *Anthropologiai Közlemények* 13, 3–30.
Malá 1965
Malá, Helena: Anthropologische analyse von skelettresten aus dem slawisch-awarischen Gräberfeld in Holiare. *Slovenská Archeológia* 13/2, 423–451.
Marcsik 1997
Marcsik Antónia: Szegvár-Oromdűlő 10. és 11. századi embertani leleteinek vizsgálata. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3, 287–322.
Mende 2000
Mende Balázs Gusztáv: *Történeti népességek a Zala-vidéken. (9–12. századi temetők paleoantropológiai jellemzése a csontozat metrikus jellegei alapján).* PhD doktori értekezés, Szeged.
Merczi 2007
Merczi Mónika: A Kelet-Dunántúlon élt késő római népesség újabb összehasonlító vizsgálata. *Anthropologiai Közlemények* 48, 129–143.
Merczi 2008
Merczi Mónika: Embertani vizsgálatok. – Anthropologische Analyse. In: H. Kelemen Márta: *Solva. Esztergom későrómai temetői. – Die Spätrömischen Gräberfelder von Esztergom.* Budapest, 403–478. (Libelli Archaeologici 3.)
Molnár 2000
Molnár Erika: *Egy avar kori temető (Pitvaros-Víztározó) szisztematikus embertani feldolgozása.* PhD-értekezés, Szegedi Tudományegyetem TTK Embertani Tanszék 187.
Nemeskéri–Gáspárdy 1954
Nemeskéri János–Gáspárdy Géza: Megjegyzések a magyar őstörténet embertani vonatkozásaihoz. Az üllői és egri honfoglaláskori temetők embertani vizsgálata. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 46, 485–526.
N. Gonda 1993
N. Gonda Katalin: Sopronkőhida IX. századi temetőjének embertani feldolgozása. *Anthropológiai Közlemények* 35, 101–117.
Oláh 1990
Oláh Sándor: *Sárrétudvari-Hízóföld honfoglalás kori temetőjének történeti embertani értékelése.* Doktori értekezés, Szeged.
Postnikova-Rug 1987
Postnikova-Rug, H. M.: *Antropologiceskie dannüe k voprosü ob etniceskih vzaimootnoseniah na Srednej Volge k X–XIV. vv.* Moszkva.
Rösing–Schwidetzky 1977
Rösing, Friedrich. W.–Schwidetzky, Ilse: Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500–1000 n.d.Z.). *Homo* 28, 65–115.
Sokolova 1958
Sokolova, K. F.: Antropologiceskij material iz Alustinskogo mogilnika. *Sovetskaja Antropologia* 2, 55–67.

Stloukal–Hanáková 1966
Stloukal, Milan–Hanáková, Hana: Anthropologie der Slawen aus dem Gräberfeld in Nové Zámky. *Slovenská Archeológia* 14, 167–204.
Stloukal–Hanáková 1974
Stloukal, Milan–Hanáková, Hana: Antropologicky vyzkum pohrebiste ze 7–8. stoleti v Želovcich. *Slovenská Archeológia* 22, 129–188.
Stloukal–Vyhnánek 1976
Stloukal, Milan–Vyhnánek, Lubos: *Slováné velkomoravskyh Mikulčic*. Prága.
Szathmáry et al. 1997
Szathmáry László–Guba Zsuzsanna–Oláh Sándor–Pap Ildikó: Interpretation of 10th–11th century populations in the northern part of the region east of the Tisza on the basis of representative samples. *Acta Biologica Szegediensis* 42, 135–143.
Szilvassy 1980
Szilvassy, Josef: Die Skelette aus dem awarischen Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich. *Anthropologische Forschungen* 3, 1–104.
Thurzo 1984
Thurzo, Milan: Metrische merkmale der Menschlichen Skelettreste aus dem slawisch-awarischen Gräberfeld (7.–9. Jh. u. Z.) in Košice-Šebastovce (bez. Košice-Stadt), Ostslowakei. *Acta Interdisciplinaria Archaeologica* 3, 1–262.
Tóth 1961
Tóth Tibor: Mogilnik I. avarskogo vremeni s. Szebény (VIII. v.). – The cemetery of Szebény I. (8th century) from the Avar epoch. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 53, 571–613.
Tóth 1962
Tóth Tibor: Le cimetière de Csákberény provenant des débuts de l'époque avare (VIe et VIIe siécles). *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 54, 521–549.
Tóth 1970
Tóth Tibor: Ob udelnom vese mongoloidnyh elementov v naselenii Avarskogo kaganata. In: Tóth Tibor–B. V. Firstein: *Antropologiceskie dannye k voprosu o velikom pereselenii narodov. Avary i Sarmaty*. Leningrad, 5–68.
Tóth 1971
Tóth, Tibor: The cemetery of Környe (6th–7th c.). In: *Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe.* Hrsg.: Salamon Ágnes–Erdélyi István. Budapest, 153–168. (Studia Archaeologica 5.)
Varga et al. 2003
Varga Péter–Bernert Zsolt–Gyenis Gyula–Fóthi Erzsébet: Multivariate Statistics on Roman and Migration Period Populations of the Carpathian Basin. *Anthropologie* 41/1–2, 135–144.
Velikanova 1961
Velikanova, M. C.: *Paleoantropologija prutszko-dnyesztrovszkovo mezsdurecsja*. Moszkva.
Wenger 1955
Wenger Sándor: Szentes-Kaján népvándorláskori népességének embertani típusai (VII–VIII. szd.). – Anthropological types of the population of the Great Migration Period at Szentes-Kaján. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 6, 391–410.
Wenger 1957
Wenger Sándor: Données ostéométriques sur le matériel anthropologiques du cimetiere d'Alatytyán-Tulát, provenant de l'epoque avare. *Craniologia Hungarica* 2, 1–55.
Wenger 1968
Wenger Sándor: Data to the anthropology of the Avar Period population of the Transdanubia. *Anthropologia Hungarica* 8, 59–96.
Wenger 1972
Wenger Sándor: Anthropological examination of the osteological material deriving from the Avar period cemetery at Tiszavasvári (Hungary). – A tiszavasvári avarkori temető osteologiai leleteinek embertani vizsgálata. *Anthropologia Hungarica* 11, 5–81.
Wenger 1974
Wenger Sándor: Déldunántúl avarkori népességének embertani problémái. – On the anthropological problems of the Avar-age populations in the Southern Transdanubia. *Anthropologia Hungarica* 13, 5–86.
Wenger 1977
Wenger Sándor: Analyses anthropologiques de nouvelles déconvertes de Keszthely (Transdanubie) provenant de l'époque avare. – Újabb dunántúli (Keszthely-Belváros) avarkori csontvázleletek antropológiai elemzése. *Anthropologia Hungarica* 15, 125–190.
Zinevič 1973
Zinevič, G. P.: *Antropologičeskie materialy srednevekovyx mogilnikov Ugo-Zapadnogo Kryma*. Kiev.

Genetikai múltba nézés, egy magyar torzó tanulságai

RASKÓ ISTVÁN

A gének szintjén kimutatható különbözőségeknek vagy polimorfizmusoknak a mértéke genetikai történetünk, rokonsági fokunk „genetikai ujjlenyomataként" szolgál. Népcsoportok földrajzi eredetének, genetikai rokonságának meghatározására vagy sejtmagi, vagy mitokondriális DNS bélyegek használhatók. Olyan egyszerű, a genetika szabályainak megfelelő öröklődési mintázatot mutató bélyegekre, markerekre van szükség, amelyek sokalakúságot, polimorfizmust mutatnak, ami azt jelenti, hogy egy populáción belül legalább két alléljük, vagyis két genetikai változatuk van jelen. Az egyes változatok abban a földrajzi régióban a leggyakoribbak, ahol évezredekkel ezelőtt mutációk következtében kialakultak. A filogenetikailag fontos változatok vándorlás útján terjednek el. A népcsoportok közös együttélése alatt kialakult mutációk megmaradnak, míg a csoportok szétválása után kialakult változatok már csak az adott populációra lesznek jellemzőek. Így minden populáció hordozza a közösen kialakult ősi mutációkat, illetve a vándorlása során kialakult újabb és újabb mutációkat. Jelenleg a Föld különböző részein élő népcsoportok közös földrajzi eredetére utal az azonos genetikai változatok jelenléte.

Az ember teljes genetikai információjának közel 99 százaléka a sejtmagban, kromoszómákba csomagolva, míg a maradék 1 százaléka a mitokondriumokban található. A sejtmagi géneket mindkét szülő egyenlő mértékben hagyományozza ránk, ráadásul az egyedfejlődés egy bizonyos stádiumában ezek keverednek is egymással. A legutolsó nemzedékben 2 sejtmagi felmenőnk van, egy generációval „feljebb" már 4 nukleáris elődöt találunk. Húsz emberöltőre visszamenően pedig, átlagosan 25 éves generációs idővel számolva, több mint 1 millió azon elődök száma, akik hozzájárultak sejtmagbéli génjeinkhez. Ezért a nukleáris DNS variációk a mai nagy felbontóképességű technológiákkal csak a populációk átlagának rokonsági mutatói meghatározásában elsődlegesek.

Az emberi populációk közötti földrajzi távolságon alapuló elkülönülés természetes. Azok, akik azonos földrajzi régióban élnek, azonos nyelvet beszélnek, azonos kulturális értékeket tekintenek fontosnak, általában egymással házasodnak és elkülönülnek a távolabbi területeken élő populációktól. Az azonos földrajzi környezetben élő populációk génfrekvencia-értékei ezért hasonlóak és eltérnek a más földrajzi környezetben élőkétől. Specifikus kérdések megválaszolására ad lehetőséget a sejtekben több száz vagy ezer példányban is előforduló sejtrészecske, a mitokondrium DNS, és a férfi nemi kromoszóma, az Y kromoszóma. A mitokondrium csakis anyai ágon öröklődik, ezért kiválóan alkalmas a különböző embercsoportok anyai ági leszármazási vonalainak meghatározására, az Y kromoszóma pedig – amely kizárólag apáról fiúra öröklődik – az apai leszármazási vonal vizsgálatára használható.

Különféle európai, ázsiai, amerikai és afrikai népeknél folytak vagy folynak történeti genetikai vizsgálatok, amelyeknek az a céljuk, hogy feltárják az adott népcsoport más populációkkal való rokonsági viszonyait és földrajzi eredetét. Számunkra kézenfekvő volt, hogy saját népünk történelmének, eredetének a vizsgálatára fordítsuk figyelmünket. Magyarország történelme folyamán számos népcsoport telepedett le a korai Magyarország területén. Napjainkra ezek a csoportok genetikailag teljesen beolvadtak a magyar népességbe (csak néhány település őriz nevében információt az oda letelepedett népcsoportokról). Ennek alapján kezdődtek azok a vizsgálatok, amelyeket az MTA Régészeti Intézetének, valamint az MTA SZBK Genetikai Intézet általam vezetett kutatócsoportjának kutatói a 2000-es évek elején elindítottak. Munkánk célja az volt, hogy föltárjuk saját népünk korai történelmének, a honfoglalás korának genetikai viszonyait, illetve annak sajátságait. Választ akartunk kapni arra a kérdésre, hogy mennyire volt genetikailag egységes a hazánk területére érkezett honfoglalás kori magyarság, s milyen eredetű anyai és apai ági elemeket hordozott. Ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket megválaszoljuk, régészetileg jellemzett, bizonyíthatóan a honfoglalás korából származó csontanyagra volt szükségünk, amelyből DNS-t vonhattunk ki és következtetéseket tehettünk a mitokondriális és Y kromoszómális haplocsoportokra. Vizsgálatainkba

ma élő magyar, székely, gyimesi és moldvai csángó emberek DNS-ét is bevontuk.

A honfoglalás kori leletanyagot a régészeti mellékletek alapján két csoportba oszthatjuk. Az egyik csoportba azok a csontmaradványok kerültek, amelyeket a korra jellemző lovas temetkezéssel, gazdag régészeti leletanyaggal temettek el. A másik csoportot 10. és 11. századból származó, szegényes régészeti leletanyagú, úgynevezett köznépi sírokból való csontleletek adták. 136 mintából 94 esetben sikerült örökítőanyagot izolálni, amiből 69 esetben sikeres volt az anyai örökítővonal meghatározása. Vizsgálatainkkal megállapíthattuk, hogy a gazdag leletanyagú sírok csontleleteinek egy része olyan mitokondriális csoportokba tartozott, amelyek legnagyobb gyakorisággal Ázsiában találhatóak. Az összes ilyen csontlelet összesen mintegy 23 százalékban ázsiai típusú mitokondriális csoportokhoz tartozott. A köznépi temetők, valamint a ma élő magyar és székely emberek mintái azonban csak mintegy 1–5 százalékban hordoztak ázsiai eredetű anyai vonalakat. Amikor az egyedi leletek mitokondriális DNS építőköveinek sorrendjét statisztikai analízisnek vetettük alá, és egyenként összehasonlítottuk más, Eurázsia különböző területein élő népcsoportok tagjaival, akkor azt találtuk, hogy a ma élő magyar, illetve székely populációból származó minták halmaza – a köznépi temetőkből származó mintákkal együtt – az európai népcsoportok közé kerültek, azokhoz voltak genetikai rokonságuk szintjén a legközelebb; a gazdag leletanyagú honfoglaló sírok mintái viszont az ázsiai populációkkal mutattak genetikai rokonságot. A későbbiekben vizsgálatainkba ma élő gyimesi és moldvai csángó emberektől származó DNS-mintákat is bevontunk. Ezek statisztikai vizsgálata azt mutatta, hogy a legnagyobb genetikai hasonlóság a gazdag leletanyagú sírok csontanayagának mintái és a moldvai csángók mintái között van, míg a köznépi temetőkből származó minták a ma élő magyarok, székelyek és gyimesi csángók mintáival mutatnak hasonlóságot. Az apai ági genetikai rokonság meghatározása a régészeti leletanyagból sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött, mint a mitokondriális DNS-t érintő vizsgálatok. Bár csak néhány gazdag leletanyagú sírban föllelt férficsontból tudtunk értékelhető Y kromoszóma DNS-t kinyerni, azt megállapíthattuk, hogy a minták egy része egy olyan Y kromoszómás bélyeget hordoz, amely csak azon ma élő uráli népek férfilakosságánál fordul elő nagy gyakorisággal, akiket a történészek és néprajzkutatók a magyarság ősi rokonainak tekintenek. Érdekes módon a ma élő magyar és székely férfiakban ez a bélyeg hiányzik, illetőleg csak nagyon ritkán fordul elő. A ma élő magyar és székely férfiak a többi európai populációra jellemző Y kromoszómális jellegzetességeket mutattak, egyedül a J haplocsoport előfordulása volt magasabb. Az anyai és az apai ági genetikai vizsgálatokból azt a következtetést vonhattuk le, hogy a honfoglalás kori leletanyag nem volt genetikailag egységes, míg a köznépi temetők leletanyaga inkább a ma élő magyar nyelvű populációk európai jellegzetességeit hordozta, az úgynevezett klasszikus honfoglalók nagy gyakorisággal ázsiai eredetű apai, illetve anyai ági genetikai elemeket hordoztak.

Későbbi vizsgálatainkban egy másik tulajdonság genetikai meghatározóját is megvizsgáltuk. Ez a felnőttkori tejemésztés képességének a genetikai alapja. Ismeretes, hogy a tej emésztésében részt vevő fehérje bizonyos embereknél felnőttkorban hiányzik. A genetikusok megállapították, hogy a tejemésztés képessége kulturális szelekcióval, a tejtermelő állatok háziasításával, mintegy hatezer éve alakult ki, és a tulajdonság jellegzetes földrajzi eloszlást mutat: legnagyobb gyakorisággal Európa északi területein marad meg az emberek felnőttkorában is, délre haladva egyre ritkábban található meg, az ázsiai népeknél hiányzik, vagy ritkán fordul elő.

Megállapítottuk, hogy a ma élő magyar lakosság 63 százaléka, a székelyek 71 százaléka képes felnőttkorában is emészteni a tejet. Ez alacsonyabb, mint a svéd és finn adat (81,5 százalék), magasabb, mint a francia (43,1 százalék) és az észak-itáliai (35,7 százalék), és hasonló a portugálhoz (62 százalék). Érdekes az az összefüggés, amit a honfoglalás kori csontleleteknél kaptunk. Az általunk vizsgált honfoglalóleletekből azt láttuk, hogy a kép szinte fordítottja a ma élő magyar populációkénak, ugyanis a honfoglalók több mint 80 százaléka képtelen volt felnőttkorban a tejemésztésre. Ez az adat majdnem teljesen megegyezik a magyar rokonsághoz tartozó ma élő uráli népek adataival, akiknek mintegy 70 százaléka képtelen a tejet emészteni, így ez is a honfoglalók ázsiai eredetének bizonyítéka.

A honfoglalás a mai magyarság genetikai képének alakításában tehát genetikai értelemben csak egy kis epizód volt, az úgynevezett klasszikus honfoglalók genetikai hozzájárulása a mai népesség genetikai mintázatához jelentéktelen. A magyarság korántsem nyugodt történelme következtében az anyai és apai genetikai elemek változása a nyári égbolt felhőinek

az állandó változásához volt hasonló, amely az évszázadok során beleolvadt az egységes európai égboltba. A régészeti genetikai vizsgálatok a jelen szakaszukban csak egy kis lépést, egy pillanatfelvételt jelentenek a magyarság genetikai képének megértésében és a honfoglalás kori Kárpát-medence lakosságának jellemzésében. Az értelmezés kiteljesedéséhez a többi honfoglalás kori, valamint a honfoglalást megelőző és követő korok leletanyagának vizsgálata szolgáltathat további adatokat. Erre az új genetikai technológiák a mi, mára már elavult vizsgálatainkhoz képest gyorsabb, nagyobb esetszámot biztosító, átfogóbb képet adnának. Tudomásunk szerint a mi vizsgálatunk volt az első, amelyet az adott témában hazánkban végeztek, és nemzetközi, referált, impact factorral rendelkező, tudományos folyóiratokban közöltek.

Beszámoló a Kárpát-medence 7–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről

CSŐSZ ARANKA–MENDE BALÁZS GUSZTÁV

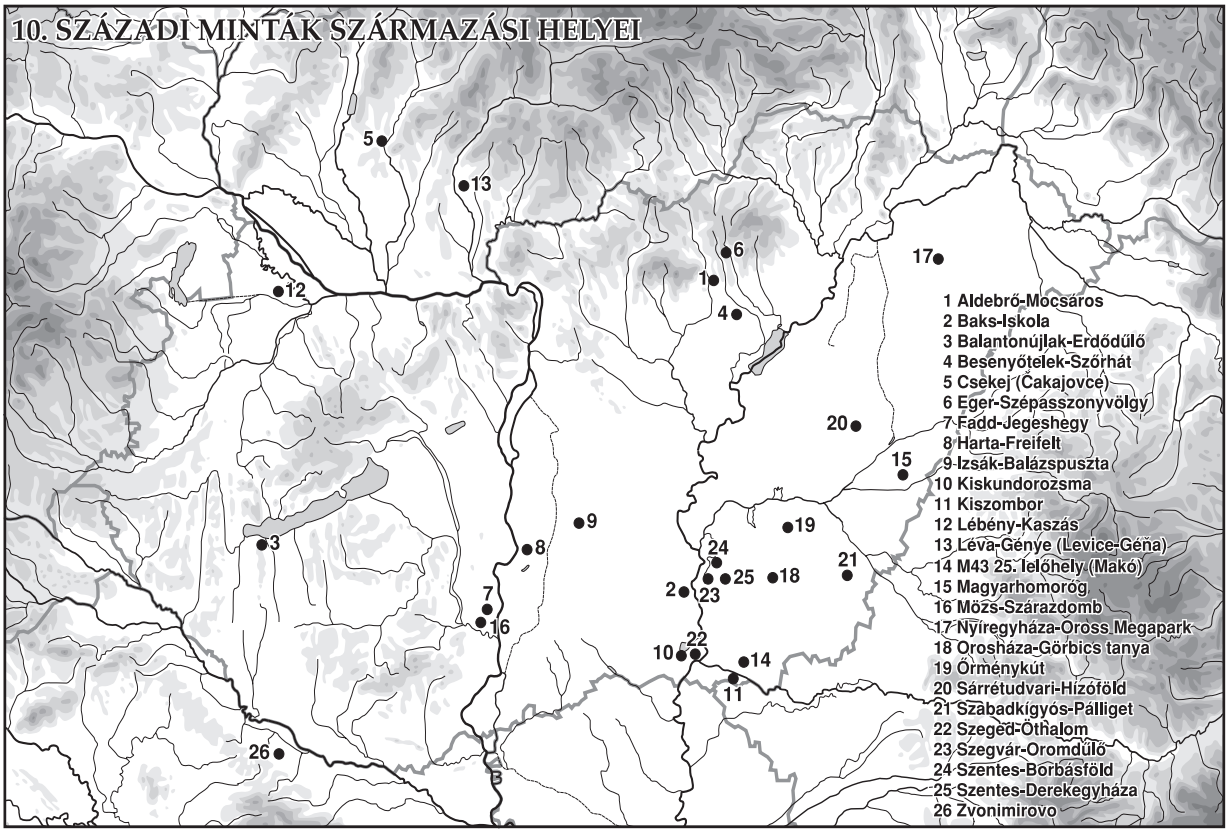
A régészeti korú csontanyag vizsgálatát célzó molekuláris genetikai műhely létrehozása hazánkban Raskó István nevéhez fűződik. A szegedi kutatócsoport megalakítása alig egy évtizeddel követte az első archeogenetikai vizsgálatokról beszámoló nemzetközi közléseket.[1] Az ez irányú kutatás Magyarországon a kezdeti éveket[2] követően egy interdiszciplináris összefogássá nőtte ki magát, melynek eredményeképp felépült Budapesten az első, kizárólag archaikus emberi maradványok molekuláris genetikai vizsgálatára létrehozott laboratórium, melynek köszönhetően 2005-től már az MTA BTK Régészeti Intézet Archeogenetikai Laboratóriumában zajlanak a vizsgálatok.[3] Kutatásunk folytatása a Raskó István és csoportja által megkezdett útnak, melynek célja a honfoglaló népesség anyai leszármazási vonalainak feltérképezése volt.

Vizsgálataink a mitokondriális DNS hipervariábilis szegmens I. régiójának (továbbiakban mtDNS HVSI) elemzésére irányulnak. A HVSI alapján kapott eredményt a mitokondriális genom különböző részein elhelyezkedő (HVSII, kódoló régió), filogenetikai szempontból kitüntetett pozíciók vizsgálatával egészítjük ki. A vizsgálat végeredményeképpen minden csont- vagy fogmintából kapunk egy mitokondriális mintázatot (haplotípust), mely mintázat a mtDNS különböző nukleotid pozícióiban bekövetkezett változások (mutációk) eredménye a referenciához képest.[4] Ezek a haplotípusok egyes ősi mutációk alapján különböző csoportokba (haplocsoportokba) sorolhatók. Egy-egy haplocsoport így bizonyos mutációkat közösen hordozó haplotípusok összessége, mely haplotípusok mindegyike hordozza magát a csoportot definiáló mutációkat, valamint egyéb, csak az adott típusra jellemző eltéréseket.[5] Két mintának – azaz személynek – akkor azonos a haplotípusa, ha ugyanazon mutációkat (eltéréseket) hordozzák, vagyis mtDNS-állományuk teljesen egyforma. A haplocsoportokat definiáló mutációk többsége a törzsfejlődés során csak egyszer következett be, és megjelenése kontinenshez köthető.[6] Továbbá a mitokondriumok maternálisan öröklődnek,[7] így ezen genetikai marker vizsgálatával anyai leszármazási vonalak térképezhetők fel.

A honfoglaló magyarság genetikai vizsgálatát célzó kutatások eredményeiről 2007 során jelent meg az első szakmai beszámoló.[8] Azóta az értékelésbe bevonható honfoglaló minták száma közel 120-ra bővült. A megnövekedett mintaszám által kirajzolt haplocsoportoknak az európai és ázsiai anyai nyalábok közti megoszlása alapjában változatlan maradt; továbbra is az európai csoportok mutathatók ki többségben, azonban megnövekedett az ázsiai vonalak aránya. A minták 23 százaléka mutatott ázsiai anyai vonalat. Az ázsiai haplocsoportokat/haplotípusokat képviselő minták százalékos növekedése nemcsak esetszám-gyarapodást, hanem új, a honfoglalók között eddig még nem detektált mitokondriális haplocsoportok felbukkanását is jelenti. Ilyen, a 10. századi minták közt eddig még le nem írt anyai vonal a G és az F haplocsoport. Az európai vonalakhoz tartozó minták között is kimutathatók voltak új haplocsoportok, így a W és a K.

Nehéz megállapítani, hogy az ázsiai és európai vonalak arányában tapasztalt elmozdulás, valamint az új csoportok kimutatása magyarázható-e önmagában a feldolgozott minták mennyiségi növekedésével, vagy az eddigiektől némiképp eltérő eredmény kialakulásában a korábbitól eltérő szempontrendszerű mintavétel is közrejátszhatott.[9]

1 Wang–Lu 1981; Higuchi et al. 1984; Svante 1985.
2 Kalmár et al. 2000.
3 A kezdeményezés az MTA Régészeti Intézet korábbi igazgatójának, Bálint Csanádnak és a Szegedi Biológiai Központ Genetikai Intézet akkori igazgatójának, Raskó Istvánnak a nevéhez fűződik, és két, egymást követő sikeres pályázat keretében valósult meg.
4 Anderson et al. 1981; Andrews et al. 1999.
5 Torroni et al. 2006.
6 Torroni et al. 1993; Torroni et al. 1996.
7 Fernández-Silva et al. 2003.
8 Tömöry et al. 2007.
9 Bálint–Langó 2008.

1. térkép. 10. századi minták származási helye

A kutatás tematikája, vizsgálati eredmények

A minták kiválasztásakor két dologra törekedtünk: egyrészt igyekeztünk olyan leletanyagokat vizsgálat alá vonni, amelyekből a kapott eredmények segítik kisebb, a régészeti kutatás számára jelentős kérdések megválaszolását. Másrészt törekedtünk az egész Kárpát-medencét lefedő mintagyűjtésre. A térképen megjelölt 10. századi lelőhelyekről eredményesen vizsgált mintával/mintákkal rendelkezünk.

A régészeti kutatás számára kitüntetett témánk a 10. századi magyarság temetkezési szokásrendjének archeogenetikai módszerekkel való kutatása. Arra a kérdésre kerestünk választ, hogy a 10. századi, kis sírszámú, klasszikus honfoglaló leletanyagú temetők értelmezhetők-e családi rend szerinti temetkezésekként, ahogy azt az általánosan elfogadott régészeti prekoncepció alapján vártuk.

Egy népességen belül a kisebb szerveződési egységekre – mint például a család –, vagy akár az egész közösségre vonatkozó kérdések megválaszolása esetében a vizsgálandó temető kiválasztásánál fontos szempont a teljes feltártság. Amennyiben nem vonjuk az összes eltemetett egyént vizsgálatba, úgy a „hiányzó" adatok megkérdőjelezhetik a temető népességéről kialakított, genetikai vizsgálatokon alapuló következtetéseket. Ennek kiküszöbölésére *teljes temetőket* vizsgáltunk, ahol a *teljes temető* fogalma teljesen feltárt, körbeásott, és a lelőhely összes sírjára kiterjedő mintavételt jelent. A harta-freifelti temető volt hazánkban az első, melyben a genetikai vizsgálat a temető összes sírjára kiterjedt. A leletek elemzése meglepő megfigyeléssel zárult, ugyanis a várttól eltérően a temetőben (anyai ágon) családok jelenléte nem volt kimutatható. Az eredmény még érdekesebb annak ismeretében, hogy az ide eltemetettek több mint 80 százalékát nők alkották.

Az utóbbi években további 5 olyan temető embertani leletanyagát vontuk vizsgálat alá, amelyek megfeleltek a fent említett feltételeknek (Kiskundorozsma-Hosszúhát, Szeged-Öthalom, Léva-Génye [Levice-Géna], Szentes-Derekegyháza, Balatonújlak-Erdődűlő). Ezen vizsgálatok során az derült ki, hogy a Hartán megfigyelt mitokondriális haplotípus-heterogenitás nem egyedülálló a klasszikus leletanyagú 10. századi lelőhelyek tekintetében. A további kutatások

eredményei azt mutatják, hogy bár néhány temetőben ezek a feltételezett családok anyai vonalon kimutathatók, azonban az általunk vizsgált 10. századi lelőhelyek többségénél nem találtunk két olyan személyt, akiknek vélelmezhetően ugyanaz lett volna az édesanyja, vagy köztük anya-gyermek/nagymama-unoka leszármazási kapcsolatot lehetne feltételezni. A temetők többségében a közös anyai leszármazást mutató személyek hiánya több dologra utalhat:

– maguk a temetőket létrehozó közösségek nem családi alapon szerveződtek,

– vagy ezeket a temetőket olyan rövid ideig használták, hogy nem volt elég idő a közösséget alkotó családok temetkezésekben való leképeződésére.[10]

Fenti megállapítás alól kivételt képez a balatonújlaki és a szentes-derekegyházi lelőhely. A temetők mitokondriális örökítő anyag tekintetében azonosságokat nem mutató sírjai mellett két, több mintát érintő anyai vonal (haplotípus-egyezések) jelenléte is kimutatható mindkét lelőhelyen. A megfigyelt anyai vonalú összefüggések a balatonújlaki és szentes-derekegyházi lelőhelyek esetében a többi lelőhelytől hosszabb temetőhasználatot, vagy a népesség egy nagyobb részét, vagy egészét rövid időn belül érintő esemény (például járvány) bekövetkeztét valószínűsítheti.[10]

A 10. századi adatbázisunkat felépítő minták fele teljességre törekvő temetőelemzésből származik, így az ezekből levonható konzekvenciák saját „környezetükben", azaz lokális viszonyrendszerükben is értelmezhetők/értelmezendők, valamint lehetőséget teremtenek a különböző temetők (közösségek/népcsoportok) közötti összehasonlításra is. Ennek megfelelően áttekintettük a mitokondriális HVS-profilok temetők szerinti megoszlását is. A különböző temetők DNS-adatainak összevetése – a temetőkön belüli elemzéshez hasonlóan – szintén meglepő eredményt hozott, mivel a különböző temetők között azonos HVS-mintázatokat (haplotípus szintű egyezéseket) figyeltünk meg. Ez azt jelenti, hogy az általunk eddig elemzett temetők többségéből „hiányzó" közös anyai vonalak (haplotípus szintű egyezések) a Kárpát-medence különböző részein feltárt lelőhelyek sírjai között mutathatók ki. Az előzőekben tett megállapításból következő rövid temetőhasználatot feltételezve, az az ésszerű magyarázat adódik, hogy az ezeket a 9–10. századi temetkezőhelyeket létrehozó közösségek mozoghattak.[10]

10 Eredményeink interpretálását történész és régész kollégákkal történő megbeszélés előzte meg.

A kutatás kiterjesztése

Az eddigiekben a kutatás célja a honfoglaló magyarság genetikai vizsgálata volt, azonban a honfoglaló adatbázis bővítését követően szeretnénk elemzésünket a 10. századot megelőző időszakra is kiterjeszteni. Az ebbe az irányba történő elmozdulást jelzi, hogy laboratóriumunkban sikerült már 30, az avar korra keltezett emberi maradvány mitokondriális HVSI profilját meghatároznunk.[11] Az avar kor mind időbeni, mind népességszámbeli nagyságrendjének ismeretében azonban mindaddig, amíg a mintaszám el nem ér egy statisztikailag reprezentatívabb mennyiséget, ezen mintázatok a honfoglalókkal, vagy bármely más archaikus vagy modern népességgel való összevetésének eredménye kiemelt óvatossággal kezelendő. A kategorizálható 30 avar minta között legnagyobb számban a H haplocsoport fordul elő, gyakoriságban ezt követi a T, majd a J és az U. Az európai haplocsoportok közül megjelenik még a K, az ázsiai nyalábok közül a D, a C és az F haplocsoportok vannak jelen.

Megfigyeléseink

A 30 avar kori minta mitokondriális mintázatát összehasonlítottuk a 10. századi adatbázisunkat alkotó honfoglaló szekvenciákkal. Négy avar mintának a haplotípusát megtaláltuk a honfoglaló szekvenciák között is. Közülük kettő különösen érdekes, mert az ezekkel az avar mintákkal megegyező honfoglaló minták nem mutatnak egyezést egyetlen más 10. századi honfoglalóval sem, ugyanakkor ezek a honfoglaló és avar minták a mai magyar nyelvű populációk körében is ritka haplotípusokat képviselnek. Ezek a K és az F haplocsoport egy-egy haplotípusa. A K haplocsoportba tartozó haplotípus gyakorisága magyarul beszélő, recens populációkban *(lásd a következő oldalon lévő táblázatot)*: 3/ 313 magyar minta, 0/ 254 székely minta, 2/ 238 csángó minta.[12] Az F haplocsoport haplotípusa még ritkább előfordulást mutat: 0/ 313 magyar minta, 0/ 254 székely minta, 0/ 238 csángó mintát vizsgálva. Vagyis az általunk eddig megvizsgált archaikus leletek között két – a recens magyar populációk körében ki-

11 Munkánkat a szegedi Móra Ferenc Múzeum avar korszakkal foglalkozó kutatóival (Bende Lívia, Balogh Csilla, Lőrinczy Gábor) együtt végeztük, együttműködésüket ezúton is köszönjük.

12 Egyed et al. 2007; Tömöry et al. 2007.

fejezetten ritka vagy elő sem forduló – haplocsoport tekintetében is találtunk olyan mintákat, melyek polimorfizmusai teljesen megegyeztek. Mindkét esetben az egyik egy honfoglaló, a másik egy avar egyénhez köthető. A csontvázakon megfigyelhető nemi morfológiai jellegek alapján mindkét avar személy nő volt,[13] ami lehetővé tette, hogy a vizsgált mitokondriális állományukat leszármazottaikba továbbörökítsék (férfiak esetén a mtDNS nem adódik át az utódokba). Az egyezést mutató avar és honfoglaló minták HVS haplotípusának adott környezetben vett genetikai egyedisége, valamint feltárási helyük relatív földrajzi közelsége *(1. térkép)*, egymást erősítő érvként többféle értelmezési lehetőséget vet fel:

– a Kárpát-medencei továbbélés lehetősége;

– a honfoglaló nők ugyanarról a földrajzi területről, és/vagy népességcsoportból érkezhettek, ahonnan az avar nők is;

– mivel a 7. századot megelőző időszakokból még nem rendelkezünk adatokkal, így elméletileg az sem zárható ki, hogy ezek a mitokondriális vonalak esetleg az avar kort jóval megelőzően is jelen voltak a Kárpát-medencében.[10]

A továbblépés lehetősége

A magyar etnogenezis kutatása szempontjából elengedhetetlen a magyarság keleti kapcsolatrendszerének vizsgálata. A magyar törzsszövetség szálláshelyét a Kárpát-medencei letelepedés előtt a sztyeppén, illetve az erdős sztyeppi övezetben – a mai Ukrajna és Oroszország területén – lokalizálják a kutatók, amely régió meghatározó 8–9. század régészeti kultúrájának az úgynevezett szaltovói kultúra számított. A magyar történeti és régészeti kutatás hosszú időn keresztül úgy vélte, hogy a magyar törzsszövetség a 8. század második felétől azon a területen élt, illetve ott vándorolt keresztül, ahol a szaltovói kultúra található, de az újabb magyar és ukrán, valamint orosz régészeti kutatások ma már kevésbé látják bizonyítottnak a szaltovói terület régészeti emlékanyaga és a kora magyar leletanyag közötti konkrét kapcsolatokat.[14] E kérdés körbejárásához nyújthatnak újabb tudományos érveket a genetikai vizsgálatok. A kultúrkörhöz tartozó és eredményesen vizsgált eddigi 6 minta egyelőre csupán arra elegendő, hogy jelezze az irányt, mely felé a jövőben haladni szeretnénk.[15]

A K és F haplocsoport fellelt haplotípusainak gyakorisága

Minták		Előfordulási gyakoriság haplotípus-egyezések száma haplocsoporton belül		N=
		a K	az F	
Mai, magyar nyelvű populációk[12]	székely	3	0	314
	magyar	0	0	254
	csángó	2	0	238
Archaikus minták	avar	1	1	30
	honfoglaló	1	1	120

Irodalom

Anderson et al. 1981
: Stephen Anderson–Alan T. Bankier–Barclay G. Barrell–Maarten H. L. Debruijn–Alan R. Coulson–Jacques Drouin–Ian C. Eperon–Donald P. Nierlich–Bruce A. Roe–Frederick Sanger–Peter H. Schreier–Andrew J. H. Smith–Roger Staden–Ian G. Young: Sequence and organization of the human mitochondrial genome. *Nature* 290, 457–465.

Andrews et al. 1999
: Richard M. Andrews–Iwona Kubacka–Patrick F. Chinnery–Robert N. Lightowlers–Douglass M. Turnbull–Neil Howell: Reanalysis and revision of the Cambridge reference sequence for human mitochondrial DNA. *Nature Genetics* 23, 147.

Bálint–Langó 2008
: Bálint Csanád–Langó Péter: A történeti-genetikai módszerrel elemzett, 10–11. századi embercsontok kiválasztásának szempontjai. *Magyar Tudomány* 169:10, 1217–1219.

B. Nagy 2003
: B. Nagy Katalin: A székkutas-kápolnadűlői avar temető. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.* Szerk.: Bende Lívia–Lőrinczy Gábor. Szeged. (Monumenta Archaeologica 1.)

13 B. Nagy 2003.

14 Türk 2013.

15 Csősz et al. 2013.

Csősz et al. 2003
Csősz Aranka–Langó Péter–Mende Balázs: Археогенетические исследования материалов салтовской и древневенгерской культур (Archaeogenetic researches of Saltovska and ancient Hungarians culture). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2012.* Київ–Полтава, 2012, 94–101.

Egyed et al. 2007
Egyed, Balázs–Anita Brandstätter–Jodi A. Irwin–Zsolt, Pádár–Thomas J. Parsons–Walther Parson: Mitochondrial control region sequence variations in the Hungarian population: analysis of population samples from Hungary and from Transylvania (Romania). *Forensic Science International. Genetics* 2007 Jun; 1(2):158–162. doi: 10.1016/j.fsigen.2007.03.001. Epub 2007 Apr 20.

Fernández-Silva et al. 2003
Patricio Fernández-Silva–José A. Enriquez–Julio Montoya: Replication and transcription of mammalian mitochondrial DNA. *Experimental Physiology* 88, 41–56. Review.

Higuchi et al. 1984
Higuchi, Russell–Barbara Bowman–Mary Freiberger–Oliver A. Ryder–Allan C. Wilson: DNA Sequences from the Quagga, an Extinct Member of the Horse Family. *Nature* 312, 282–284.

Kalmár et al. 2000
Kalmár, Tibor–Bachrati, Z. Csanád–Marcsik, Antónia–Raskó, István: A simple and efficient method for PCR amplifiable DNA extraction from ancient bones. *Nucleic Acids Research* 28, E67.

Svante 1985
Svante Pääbo: Molecular Cloning of Ancient Egyptian Mummy DNA. *Nature* 314, 644–645.

Tömöry Gy. et al. 2007
Tömöry, Gyöngyvér–Csányi, Bernadett–Bogácsi-Szabó, Erika–Kalmár, Tibor–Czibula, Ágnes–Csősz, Aranka–Priskin, Katalin–Mende, Balázs–Langó, Péter–C. Stephen Downes–Raskó, István: Comparison of maternal lineage and biogeographic analysis of ancient and modern Hungarian populations. *American Journal of Physical Anthropology* 134:3, 354–368.

Torroni et al. 1993
Antonio Torroni–Theodore G. Schurr–Margaret F. Cabell–Michael D. Brown–James V. Neel–Merethe Larsen–David G. Smith–Carlos M. Vullo–Douglass C. Wallace: Asian affinities and continental radiation of the four founding Native American mtDNAs. *American Journal of Human Genetics* 53, 563–590.

Torroni et al. 1996
Antonio Torroni–Kirsi Huoponen–Paolo Francalacci–Maurizio Petrozzi–Laura Morelli–Rosaria Scozzari–Domenica Obinu–Marja-Liisa Savontaus–Douglass C. Wallace: Classification of European mtDNAs from an analysis of three European populations. *Genetics* 144, 1835–1850.

Torroni et al. 2006
Antonio Torroni–Alessandro Achilli–Vincent Macaulay–Martin B. Richards–Hans-Jürgen Bandelt: Harvesting the fruit of the human mtDNA tree. *Trends in Genetics* 22, 339–345.

Türk 2013
Türk Attila: От Урала до Карпатов. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум.* Ред.: С. Г. Боталов–Н. О. Иванова. Челябинск, 2013, 231–236.

Wang–Lu 1981
Wang, G. H.–Lu, C. L.: Isolation and Identification of Nucleic Acids of the Liver from a Corpse from the Changssha Han Tomb. *Sheng wu hua hsueh yu sheng wu wu li chin chan. (Progress in Biochemistry and Biophysics)* 17, 70–75.

Elnöki zárszó – Régészet, embertan, genetika szekció*

KOVÁCS LÁSZLÓ

Tisztelt Főigazgató Úr, Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Bizonyára észrevették azt, hogy az elnökségem alá tartozó öt előadás tulajdonképpen a honfoglalás kor kutatásában a sír- és temetőásatásoknak, illetve a terepásatásoknak az arányát tükrözte. Talán még nem is egészen valósan, hiszen az előbbiek már csaknem 190 éve és sokkal több lelőhelyen folynak, az utóbbiak igazán – tehát, amikor már tudták, hogy mit is ásnak – körülbelül csak hatvan éve.[1]

Révész László olyan szemléletesen foglalta össze a korszak kutatási sajátosságait – illetve azokat a hiányosságokat, amelyekkel folyamatosan küszködünk[2] –, hogy ezekre időmegtakarítás céljából ki sem térnék. Révész minden megállapításával egyetértek, s nem véletlen, hogy vállvetve igyekszünk a helyzeten változtatni, elsősorban a honfoglalás kori leletek alább bemutatandó korpuszsorozatának újabb és újabb köteteivel: a szerzők felkérésével és támogatásával, az elkészült művek megjelentetésével. Csak annyit kívánok mondani, hogy az előadó által bemutatott nehézségek ellenére a régészet a szakemberek és a nagyközönség számára egyaránt igyekezett közzétenni a honfoglalás kori temetőkben megfigyelhető temetkezési szokásokról és leletanyagról a legfontosabb ismereteket. Erre szolgált például az angol, finn, francia, olasz és spanyol nyelven is kiadott millecentenáriumi nagy katalógus, amelynek összeállításában a hazai kutatók színe-java közreműködött.[3] Ugyan Révész László is szólt róla, de magam is megemlítem, hogy Kiss Attila monográfiáját[4] követően, a mi kettőnk, tehát a Révész László és Kovács László szerkesztőpáros gondozásában immáron hat kötete jelent meg a honfoglalás kori leletkorpusznak, a legújabbat éppen a mostani konferencia déli szünetében mutatta be Révész László és a szerző, Gáll Erwin.[5] Végezetül további négy újabb kötet áll oly mértékben készen, hogy a megjelentetésük csupán a kiadási költségeik pályázati megszerzésétől függ.[6] Míg azonban a korpuszsorozat tárgya a temetők és sírok leleteinek hagyományos publikálása, a kutatás már olyan szintre jutott, hogy egyetlen nem is feltűnően gazdag, 14–18 éves fiatalember sírjában megfigyelt temetkezési szokásokról, emberi és állati maradványokról, valamint a régészeti leletek feldolgozásáról egy háromszáz oldalas monográfiát jelentetett meg a magyar és osztrák kutatóközösség.[7]

A továbbiakban a temetőtípusokkal kapcsolatos, Révész László által megemlített nézeteimmel folytatnám, mert ezeket fel tudom majd használni azokhoz a gondolatokhoz, amelyeket mind az embertani, mind pedig a genetikai vizsgálatokkal kapcsolatban mondanék.

A sztyeppi népek nem irtották ki azt a népességet, amelyiknek a földjét elfoglalták, csak a vezető réteget semmisítették meg. A honfoglaló magyarok sem pusztították ki a helyben talált lakosságot, hanem még növelték is a számukat, ahogy arról Piligrim passaui püspök (920 k., 971–991) VII. Benedek pápához (974–983) 974-ben írott levelében beszámolt. Szerinte a Magyarországra küldött szerzetesek, papok és

* Az elmondottak szabadon átdolgozott változata, amely a következő öt előadásra vonatkozott: Révész 2013; Takács 2013; Raskó 2013; Mende 2013; Fóthi 2013.

1 A honfoglalás kori kutatások 1834 és 1993 közötti eredményeinek összefoglalása: Mesterházy 1993. A temetőásatások kutatástörténete: Langó 2007, 51–132. A településásatásoké: Langó 2007, 41–44.

2 Révész 2013.

3 Őseinket 1996.

4 Kiss 1983.

5 Révész 1996; Kiss 2000; M. Nepper 2002; Istvánovits 2003; Révész 2008, Gáll 2013. Az elnöki zárszó elhangzása óta egy újabb kötet is megjelent: Tóth 2014.

6 H. Tóth 2011; Horváth 2012; Kovács 2013b; Gallina–Varga 2013.

7 A lelőhely, a sír és a leletek leírásán túl a tinédzser antropológiai és genetikai, lovának, valamint az ételmellékletként a sírjába tett lócombcsontnak, illetőleg a szablyaszereléke cápa- vagy rájabőr bevonatának régészeti állattani vizsgálatát, ruházata selyem- és finom lenvászon maradványainak elemzését, ruha- vagy lószerszámdísz szerepű tíz itáliai denárának érmetani értékelését, a csontváz ^{14}C-korhatározását, a szablya, az öv- és szablyaveretek gyártástechnológiai és archaeometriai vizsgálatát is tartalmazó kötetet a sír finom korhatározásával, a lelőhely földrajzi, településföldrajzi és történeti elemzésével foglalkozó fejezetek zárták: Gnadendorf 2006; Révész–Takács 1996.

klerikusok olyan keresztényekkel találkoztak, akiket a magyarok fogolyként hurcoltak haza a kalandozó hadjáratokról, és eddig nem volt módjuk a gyermekeiket megkereszteltetni.[8] Nem tudhatjuk, hogy hány keresztény ember vagy család betelepítésével számolhatunk, és nem tudjuk, hogy 10. századi keresztény temetkezéseiknek – ha voltak – hogyan kellene a régészeti anyagban jelentkezniük. Mindenesetre mind őket, mind a honfoglaló magyarokat, mind a velük együtt érkezett kavarokat – azaz az alán, kazár, káliz, székely és volgai bolgár, pogány és muszlim, esetleg zsidó népességet –, mind pedig a helyben maradt korábbi avar, szláv és egyéb pogány, illetve keresztény lakosokat is meg kellene találnunk a korszak temetőiben, de azonosításuk egyelőre meghaladja a képességeinket. Van azonban egy olyan kutatási terület, ahol a régészeti módszerek alkalmazása megfelelő eredménnyel járhat: ez a Kárpát-medence 9–12. századi temetőinek vizsgálata abból a szempontból, hogy milyen időhatárok között használt típusokat lehet kimutatni közöttük. Azért kell a 9. században még használt vagy akkor megnyitott temetőkkel kezdenünk, mert ezek egy részébe a 10–12. században, sőt esetleg még tovább is temetkeztek. Természetesen új temetők létesítésével számolhatunk a 10–11. és a 12. században is. A régész ugyan szakmailag korrekt módon nyilatkozhat egy-egy temető megnyitásának, illetve felhagyásának idejéről, s legjobb esetben éppen közreadott temetőjét Kárpát-medencei kitekintéssel gyűjtött hasonló időhorizontú párhuzamokhoz hasonlíthatja, de lényeges továbblépésre nincsen módja. Pedig mind a két nevezett időpont valamilyen folyamat része volt, a honfoglalást követő magyar letelepedéssel kapcsolatos „megnyitások" előzményei a Kárpátokon kívül maradtak, de azok a helybeliek, akik a magyarok bejövetelének hírére nem menekültek ki az országból, az ekkortájt felhagyott korábbi temetőik helyett újat nyitottak. A „felhagyások" még inkább egy Kárpát-medencei településsorozat láncszemei voltak, hiszen minden temetőjét felhagyó közösség – amennyiben nem érte teljes körű katasztrófa: szomszédharc, ellenséges seregek átvonulása, hadszíntérré válás stb. – továbbköltözött, és új települése mellett szükségképpen új temetőt nyitott. E települési és temetőhasználati láncszemek kapcsolódásának felismerése két okból is nehéz. Egyrészt fogalmunk sincs, hogy egy település lakossága korábbi lakóhelyéről milyen irányba és távolságra vándorolt, másrészt alig-alig tudjuk akár évtizedes pontossággal is meghatározni az általuk létesített temető használatának kezdetét és végét. Ennek pedig ismét két oka van: először is talán könnyebb a dolgunk a kevés teljesen feltárt lelőhellyel, de mindenképpen nehezebb a döntő többségű, csak részlegesen megismertekkel, hiszen nem tudhatjuk, hogy hány és milyen mellékletanyagú temetkezés maradt még a földben. Másodszor pedig egyelőre olyan kidolgozatlan a tárgytípusok keltezési rendszere (tipokronológiája), hogy kevés a fogódzónk a tárgyak, az őket tartalmazó sírok, s végül a korhatározott temetkezések alapján a temetők időhatárainak megállapításához. Bármennyire is hihetetlen, a keltezési nehézségek – ha más vonatkozásban is – még az érmés sírokra is vonatkoznak. A 9. századi sírokba nem került korabeli pénz. A 10. századi temetőkben és a 9–12. századi temetők 10. századi sírjaiban természetesen csak idegen pénzek bukkannak fel, amelyek általában a kibocsátó uralkodó, előkelőség, püspök első hivatali évétől, a muszlim dirhemek esetében pedig a megjelölt verési évtől számított *terminus post quem (tpq.)* évet jelzik. A helyi pénzforgalomban töltött idő, majd a magyar tulajdonos általi megszerzés, esetenként a bizonyítható tulajdonosváltás és a hazai használati idő együttes hosszúságát azonban csak megbecsülni tudjuk, vagyis a földbe kerülés idejét konkrétan nem lehet meghatározni.[9] Más a helyzet a teljesen feltárt kisebb-nagyobb sírszámú, de magyar érme nélküli, tehát az ezredforduló táján megszűntnek sejthető temetőkkel, mert jogos az a feltételezés, hogy az egyes közösségekben nem egy időben terjedt el **(9, 10, 12),**[10] vagy akár el is maradt **(13)** a 11. századi pénzmellékletadás szokása, tehát valameddig az ezredfordulót követően is tovább használhatták őket. Hasonló következtetésre jogosítanak azok a teljesen feltárt temetők, ahol magyar denárok kizárólag szórványleletként láttak napvilágot, vagyis elpusztult sírokat jelezve nemcsak megkérdőjelezték a feltárt sírokból hiányzó érmék keltezési jelentőségét, hanem a temetők használatát I. István, sőt I. András koráig is meghosszabbodottnak láttathatják **(8, 11).** Más nehézségek jelentkeznek a teljesen feltárt 9–12. századi temetők 11. századinak vélt részében, illetve a 11. század elején vagy kissé ez előtt létesített temetőkben, mert a legkorábbi magyar pénzt kibocsátó uralkodó, azaz I. István trónra lépésének éve[11] előtt tetsző-

8 Kovács 2011, 39, 136–137. (No. 90.)

9 Kovács 2011, 90–95.

10 A későbbiekben az 1. táblázat lelőhelyeire zárójelben félkövérrel szedett sorszámaikkal utaltam.

11 Általában ez a dátum használatos, mert a több érmét kibocsátó uralkodók vereteinek is legfeljebb a sorrendje kidolgozott, illetve feltételezett, de nem az időrendje, például I. István

leges számú évtizedet lehet, sőt szokás beszámítani az érme nélküli és érmés temetkezések összterületének („foltjának", „sávjának") aránya nyomán.[12] Másrészt van olyan teljesen feltárt 11. századi temető is, amelyből mindössze egyetlen, későinek számító érme került elő **(25),** visszamenőleg is jól érzékeltetve azt az eddig említetlen általános problémát, hogy az egyetlen vagy kevés érmét tartalmazó sírok melyik részét keltezik a temetőnek. Általánosságban megállapítható, hogy egy új helyre érkezett faluközösség minél később nyitotta meg a temetőjét, annál kisebb a sírokba tett mellékletek típusválasztéka és mennyisége. Konkrét esetben viszont az lehetett a döntő, hogy az általános változásokat[13] is figyelembe véve milyen temetkezési szokásokhoz ragaszkodtak továbbra is egyes, a falu közössége által befolyásolt emberek.[14]

Azt hiszem, kellően részletesen elemeztem azokat a nehézségeket, amelyekkel a 9–12. századi temetőtípusok meghatározása során szembesülünk, de mindezek mellett meg kell még említenünk a feltártság kérdését is. Magam 120 temetőt vizsgáltam meg, amelyek közül csak 31 volt teljesen feltárt vagy annak tekintett (lásd az *1. táblázat*ot). A belőlük nyert megfigyeléseket igyekeztem a csak részleteiben megkutatott nagyobb lelőhelyekre is kiterjeszteni.[15]

Első megközelítésként egy-egy teljesen feltárt temető nagyságából, azaz sírszámából kiindulva a létesítő és használó közösség helyben lakásának hosszúságára igyekeztem következtetni, egyelőre minden egyébtől függetlenül. A kis – néhányszor tíz, de döntő többségében száz alatti – sírszámú, vagyis rövid használati idejűnek feltételezhető temetőket szállási temetőknek, a nagyobb – döntő többségében több száz feletti – sírszámú, hosszabb használati idejűnek vélhető temetőket falusi temetőknek neveztem el. Ez a durva felosztás lehetővé teszi a látszatra legkülönfélébb temetők csoportosítását, függetlenül a fenntartó település lakóinak gazdálkodásától (állattenyésztő, földművelő vagy vegyes gazdálkodás), feltételezett rokonsági kapcsolataitól,[16] sőt az eltemetettek sírmellékleteiből következtetett társadalmi helyzetétől is, jóllehet ez utóbbi szempont mindeddig a csoportosítások alap-

(1000–1038): H2, H1, I. András (1046–1060): H8, H9, Salamon (1063–1074): H14–H15, H17, H16?, I. László (1077–1095): H21, H22 (?), a további H23?–30?, Kálmán (1095–1116): H31, a további H32?–43?, II. István (1116–1131): H44?–H48?, II. Béla (1131–1141): H49?–H54?: Kovács 1997, 24–198. A H jelzetű számok Huszár 1979. katalógusszámait jelentik.

12 Ennek az aránynak a különbözőségei néhány (csaknem) teljesen feltárt, hosszú ideig használt temetőben – például a csekeji, halimbai, ipolykiskeszi, majsi **(1, 16, 18, 19)** – ránézésre is felismerhetők, míg az ezredforduló táján (kissé korábban vagy később) áttelepítettnek ítélhető temetők – például a fiadi, magyarhomorogi, pusztaszentlászlói, tiszalúci **(23, 26, 27, 30)** – érme nélküli részletének nagysága, s ebből következően a két rész használati idejének aránya nehezebben ítélhető meg. Néhány érmés temetőtérkép: Kovács 1997, 85–93: 4–12. kép.

13 Például a lovas temetkezés, a fegyverek, a veretes viselet és öv, bizonyos ékszerek, az edényben adott ételmelléklet sírba tételének nagyjából a 11. század elején bekövetkezett elhagyása egyházi ráhatás, az elhunyt vagy a temetést végző rokonság vagyoni helyzetének, illetve másvilágképének változása, vagy egyéb okok következtében.

14 Egyéni óhajjal lehet magyarázni például a tiszalúci temető **(30)** 163. és 225. sírjába temetett fiatal nőknek azokat az ékszereit és viseleti tárgyait, amelyek páratlan módon eltértek a közösség további 50 (közülük 35 mellékletes) nőtagjának hagyatékától, mert talán idegenből házasodva hozták ezeket magukkal, vagy csupán mindketten abban különböztek a többi nőtől, hogy elvárták ezeknek is a sírmellékletül adását. Kerek és csüngős ingnyakveretek, kerek rozetta egyedül a 164., kockásra vagdalt felületű gyöngyök, nyak- és karperec pedig egyedül a 225. sírban láttak napvilágot.

15 Az alább bemutatott I–III., V–VII. típusú temetők körében a teljesen feltárt vagy annak tekintett lelőhelyek mellett önkényes kiválasztással csak a legalább száz sír körüli vagy annál nagyobb temetőrészletekkel foglalkoztam, mert a kisebbeket még kevésbé lehet típusmegjelöléssel illetni. Kovács 2013, 2. táblázat. A IV. típusú temetőknél mutatkozott meg leginkább munkám vázlat jellege, hiszen a sajátos leletanyaguk alapján több százra becsülhető ilyen temetők összegyűjtése és a téma szerinti rendszerezése nem fért vállalkozásom keretébe. E lelőhelyek közül áttekintettem a páros sírokat, a kis- és nagycsaládi temetőket, a szolgáival temetett előkelő férfi, továbbá az előkelő nő köré temetett férfiak önálló típusnak tekintett temetőit, amelyek ebben a formában többé-kevésbé nem léteztek, valamint a Bóna István által katonatemetőkként elkülönített, s az általa megjelölt tulajdonságok szerint valószínűleg ugyancsak nem létező objektumokat, s ezekkel, valamint a temetőmagból és távoli sírokból egyesíteni vélt síregyüttesekkel elegendő számú teljesen feltárt IV. típusú temetőt tudtam megnevezni temetőtipológiámhoz. Ezt a lelőhelylistát itt semmiképpen sem tudom mellékelni. Kovács 2013, 1. és 3. táblázat. Más megközelítéssel önálló tanulmányban foglalkoztam a 11–12. századi templom körüli temetőkkel is: Kovács 2013a.

16 A hagyományos/metrikus embertani vizsgálat általában nem képes sem a testvérek, sem a gyermekeik közvetítésével a házaspárok meghatározására, vagyis az ily módon mégis megadott nemi és életkori adatokból becsült rokonság mindeddig csupán bizonyíthatatlan feltevések éleseszűen indokolt magyarázata volt. Rokonsági és generációs megfigyeléseket eddig csak a csontkémiai/szerológiai vizsgálatokat végző Lengyel Imre tett, mivel azonban módszere követhetetlenné, eredményessége pedig ellenőrizhetetlenné vált, egyelőre aggályos a megállapításainak felhasználása; erről részletesen: Kovács 2011a. A jövőt a DNS-vizsgálatok jelentik akkor is, ha a hartai megfigyelések – rájuk alább térek ki – a szállási temetők szerkezetére általánossá válnak, de akkor is, ha nem, mert a nemi és életkori, valamint rokonsági meghatározásaik mindenképpen érvényben maradnak.

Sorszám	A lelőhely neve	A temető típusa	Teljes sírszám +: valószínű további sírok	Idegen érmék			Magyar denárok												
				római érmék	10. századi idegen érmék	I. Břetislav (1037–1055)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)
1.	Csekej-Templom-dűlő (Čakajovce, SK)	I. típus (3 lelőhellyel)	805+		2		4			4	2	1	5			9	1		1
2.	Zalaszabar-Borjúállás-sziget	II. típus (6 lelőhellyel)	805																
3.	Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta	IIIa típus (17 lelőhellyel)	317																
4.	Garabonc-Ófalu I. temető		81																
5.	Garabonc-Ófalu II. temető		41																
6.	Tiszafüred-Majoroshalom		1283																
7.	Szarvas-Kákapuszta	IIIb típus (16 lelőhellyel)	49+																
8.	Lébény-Kaszás-domb	V. típus (15 lelőhellyel)	98+				*1*												
9.	Sándorfalva-Eperjes		105		1														
10.	Sárbogárd-Tringer-tanya		100																
11.	Sárrétudvari-Hízóföld		269+	1	2					*1*									
12.	Szob-Kiserdő		82+		3														
13.	Visonta-Felsőrét		77+																
14.	Vörs-Majori-dűlő		404		1														
15.	Hajdúdorog-Temetőhegy	VI. típus (25 lelőhellyel)	716+		*1*		1			2	2		7	2	1	7			1
16.	Halimba-Cseres		932+	5	3		1			6	3	1	18			18	1		1
17.	Ibrány-Esbó-halom		269	1	1		2						2						
18.	Ipolykiskeszi-Felsőkenderesek (Malé Kosihy, SK)		435		2		3				2		3						
19.	Majs-Udvari rétek		1130	8			8	7	3	17	4	1		1		1			
20.	Püspökladány-Eperjesvölgy		637	1			8	1		7	7	2	16			3			
21.	Rácalmás-Göböljárás		795				1			3									
22.	Balatonmagyaród-Felső-Koloni-dűlő	VII. típus (38 lelőhellyel)	553									1	3	1		1			
23.	Fiad-Kérpuszta		388				1	1	1	2			3			2			
24.	Karcsa-Kormoska		107								1					6 *1*			
25.	Letkés-Téglaégető I.		91													1			
26.	Magyarhomorog-Kónyadomb		540				14	9	2	33	3	6	23	1	1	41	2	1	
27.	Pusztaszentlászló-Deáksűrű		237+										4	2	2	29	3		3
28.	Sarkadkeresztúr-Csapháti-legelő		132+				5	1	1	2	2	3	9	1		5			
29.	Szabadka-Vörösegyháza A. (Subotica, SK)		60?							1						*1*			
30.	Tiszalúc-Sarkadpuszta		252						1	5	2		9	1	1	11			
31.	Újlőrincfalva-Magyarad		64+				2		1										

1. táblázat

Pénzes sírok a teljesen vagy csaknem teljesen feltárt falusi temetők típusaiban, zárójelben a tanulmányozott részlegesen feltárt temetők számával együtt. Az idegen érmés sírok római és 10. századi pénzeinek kibocsátói nincsenek megnevezve, a 11–12. századi magyar denárok a kibocsátók szerint rendezettek. A számok nem a temetők összes érmeleletének, hanem érmés sírjaik (záró)pénzének mennyiségét jelzik, a dőlt és aláhúzott számok pedig szórvány érmét jeleznek.

követelménye volt. Ezzel a felosztással mód nyílhat a lelőhelyek további – a hajdani valóság tarkaságát ugyan semmiképpen sem tükröző – csoportosítására, s legalább előzményük, illetve folytatásuk elméleti lehetőségének megnevezésére, vagyis annak a települési rendszernek a sejtetésére, amelynek keretei közt a Magyar Nagyfejedelemség, majd Királyság népei éltek, s amely közösségek mozgását a temetők mozaikja tükrözheti vissza.[17] Mindezeket előrebocsátva a következő temetőtípusokat véltem elkülöníthetőnek:

A honfoglalást megélt vagy átélt 9. századi dunántúli és felvidéki lakosság településeihez tartozó temetőknek számos típusa különíthető el: a kezdetben csak a magyar politikai hatalom alatt, majd a tárgyakat, temetkezési szokásokat átvevő, később a közösségbe települt magyarokkal együtt lakó, folyamatosan tovább élő közösségek falusi temetői (I. típus), a 10. században, sőt azután is fennmaradó templom körüli temetők (II. típus), a 895 táján megszűnő, vagy csak a 10. század elején/közepén felhagyott falusi temetők (IIIa típus). A Dunától keletre a helyzet jelenleg áttekinthetetlen, mert a késő avar kori temetőkben különféle módozatokban megjelenő honfoglaló magyar sírok (IIIb típus) alapján a temetőhasználat folyamatossága, azaz a 10. századi avar–magyar együttélés az antropológiai vizsgálatok által más lelőhelyek között kimutatott 9. és 11. századi embertani (metrikus) kapcsolatok ellenére sem bizonyítható. Mivel a továbbélés az idézett történeti források alapján e keleti vidéken sem vonható kétségbe, a bizonyítékok hiánya a régészeti kutatás számláját terheli.

A honfoglaló magyarok egyik települési formája a rövid ideig használt szállás lehetett. A magyar településterületet a legjellemzőbb módon megjelenítő szállások hálózatához a kisebb, 5/10–50/75 síros temetőket csatlakoztathatjuk (IV. típus).[18] Az általam szállásinak nevezett temetők temetkezéseiben mutatkoztak és őrződtek meg a honfoglaló magyarok jellegzetes temetkezési szokásai, ezekben maradtak meg a legváltozatosabb együttesben megjelenő, legértékesebb anyagokból készült, legnagyobb darabszámban mellékelt, és idegen érmékkel a lehetőségek szerint legjobban keltezhető tárgyai. A legkorábbi szállásokhoz nyitott legkorábbi szállási temetőket magától értetődően 895 táján létesíthették, s az a régészeti gyakorlat hibája, hogy ezeket nem tudjuk szabatosan kimutatni a nagyszámú, részben teljesen feltárt szállási temető között. A szállási temetőket fenntartó közösségek a 10. században még szabadon változtatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költöztek odébb ismeretlen irányban és távolságra, felhagyva a régi temetővel, s újat nyitva az új helyen. Valamikor a 10. század második fele és a 11. század eleje között hagytak fel ezzel a temetkezési gyakorlattal, talán a tartósabb letelepedés következtében. Felhagyásuk korának vitatott, de szemléletes bizonyítéka a magyar denárok teljes hiánya a mellékleteik között.

A honfoglaló magyarok másik települési formája a falu lehetett. A legkorábban létesített falvak lakói ugyancsak 895-től kezdve nyithatták meg az általam falusinak nevezett temetőiket. Ha bizonyítani tudnánk, hogy bizonyos temetők megnyitása csak néhány évtizeddel később történt, ott akár szállási temető is lehetett az előzményük. Az talán örökre eldönthetetlen marad, hogy egyes falusi temetőket miért – általános érvényű külső ráhatás (áttelepítés) következtében, netán szubjektív okból – hagytak fel a fenntartóik 50–100 sír megásását követően a 10. század vége körül, amit a magyar denárok mellékleteinek hiánya jelez (V. típus), illetve másokat miért használták tovább a 11., sőt akár a 12. században is, időközben akár 300–1100 sírt is megásva (VI. típus).

Nagyon valószínű, hogy a 9. században itt talált lakosságnak a magyar honfoglalást folyamatos helyben lakással túlélő, falusi és templom körüli temetőit a 10. században is tovább használó (I–II. típus) részén kívül azok, akik a 9. századi temetőjükkel a 10. század elején felhagytak (IIIa típus) és új helyre költöztek, vagy tovább költöztették őket, a magyarokéval egy időben használatos falusi temetők mindkét fajtáját (V–VI. típus) is megnyitották. A magyar és nem magyar temetők között ekkor még az eltemetettek temetkezési szokásaiban, illetve mellékleteiben különbséget lehet tenni. Később, a 10. század második felében azonban a működő temetők legtöbb válfajában (I–II., V–VI. típus) jelentkezett az az ékszeranyag, amely – a szállási temetőket (IV. típus) kivéve – a magyar jellegű fegyverzet, viselet és ékszerkészlet tárgyainak mintegy fél évszázados háttérbe szorulása mellett fokozatosan – a magyar jellegű falusi temetőkben (VI. típus) lassabban és párhuzamosabban – kizárólagossá válva, a Magyar Nagyfejedelemség, majd Királyság falusi

17 Természetesen ez a jelenség a településekre ugyanígy vonatkozott, hiszen a temetők „helyváltoztatását" az őket létesítő és használó közösségek helyváltoztatása okozta. Azonban a temetők itt tárgyalt időrendi csoportosításához hasonló felosztás a települések régészeti lelőhelyeit illetően (egyelőre?) elképzelhetetlen. Takács 2013.

18 A szállási (IV. típusú) temetők teljesen feltárt lelőhelyeinek hiányát a 17. jegyzetben indokoltam meg.

lakosságának (köznépének) mellékletegyüttesévé egyszerűsödött (helytelenül máig is Bijelo Brdó-i kultúrának nevezve).

Annak a forrás-alátámasztás nélküli, bizonyítatlan feltevésnek megfelelően, hogy Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodása idején jelentős áttelepítések történtek az országban, a korábbi helyükön megszűnő települések egész sorához tartozó szállási temetőkkel (IV. típus), vagy 10. századi falusi temetőkkel (V. típus) hagyhattak fel, más falusi temetők pedig ekkortájt keletkezhettek (VII. típus), és nagyjából ugyanerre az időszakra szokás az egyes hosszabb életű falusi temetőkben (VI. típus) mind régészetileg, mind embertanilag feltételezett népességcserét is feltételezni. Lehetséges, hogy ez a folyamat hosszabb időn át zajlott, mert bár a szállási temetők felhagyása a 10. század második felénél pontosabban aligha keltezhető, a 10. századi falusi temetők legalább egy része még a 11. század elején is használatban maradt, viszont néhol a 11. századinak tekinthető falusi temetők megnyitása bizonyára már a 10. század utolsó harmadától kezdve bekövetkezhetett.

Az előbbiekben többször említett 11. századi falusi temetők (VII. típus) megnyitására tehát a 10. század végén–11. század elején kerülhetett sor, amit némelyiküknek az első magyar érmés (I. István verette denáros) temetőrészt megelőző, magyar veret nélküli, nehezen keltezhető használati idejű kisebb-nagyobb része tanúsít. Az ezen temetőket létesítő közösségek tehát új helyre települve nyitották meg temetőjüket, magyar jellegű előzményeiket elméleti alapon a szállási és magyar 10. századi falusi (IV–V. típus), a helybéli jellegűek előzményeit pedig a helybéliek 10. századi falusi (V. típus) temetőiben kereshetjük. Megnyitásuk idejét a mellékleteik között talált I. István és Salamon uralkodási ideje között regnált királyok által kibocsátott denárok jelzik, felhagyásukét pedig legtöbbször I. László érméi.

A tárgyalt temetők mellett, a 11. században hullámzó intenzitással, de mégis rohamosan szaporodásnak indultak az új, templom körüli temetők,[19] azaz cintermek (VIII. típus), amelyek a 12. század közepe tájától a jász és kun betelepülésig[20] kizárólagossá váltak. A falusi temetőknek a 11–12. században létező minden válfajában (I., VI–VII. típus) a 12. századi magyar uralkodók, Kálmán, ritkán II. István, és valamiféle szubjektív meggondolásból az elődjéénél gyakrabban, II. (Vak) Béla denárai az utolsók.

A vázolt rendszernek legalább egy, általam is ismert hibája van: a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl 9. századi temetőinek kérdése. Mivel jelenleg mindössze egyetlen olyan teljesen feltárt késő avar kori temető ismeretes, amelynek felhagyását a közreadó, Garam Éva a század vége tájára valószínűsítette **(6),** nincs kapcsolat az avarok 822. évi utolsó említése – amikor követeik megjelentek a frankfurti birodalmi gyűlésen – és a 895-ös magyar honfoglalás között. Az előző szekcióban elmondott előadásában Szőke Béla Miklós feleleventette azt a régebbi gondolatot, hogy a magyarok egy része már 862 táján megjelent a Kárpát-medence keleti felében, s így csupán nagyjából a század közepén kellene keresni az egyébként feltételezhető késő avar–magyar kapcsolatfelvétel korát. Mivel azonban Szőke csupán logikai érveket használt, és történeti vagy régészeti forrásbizonyítékai nincsenek sem a 822–862., sem a 822–895. évek közötti időszakra, ezt a feltevést egyelőre nem lehet támogatni.[21] Pedig a 9. századi lakosság továbbélését Kárpát-medencei mértékben azért kellene a 10. századi régészeti leletekben kimutatni, mert az antropológusok határozott kapcsolatokat figyeltek meg a hagyományosan 822-ig számított késő avar kori és a 11. századi falusi/köznépi temetők embertani anyagában.[22] Azonban elolvasva

19 A velük kapcsolatos mondanivalóm: Kovács 2013b.

20 A témámhoz „későisége" következtében nem tartozó jászok és kunok pogány és keresztény temetkezési szokásait – kutatástörténettel – Selmeczi László tekintette át, gyűjteményes kötetében többször foglalkozva velük: Selmeczi 1992, 31–33, 44–46, 92–93, 101–104, 147, 174–178, 222–225. Újabb összefoglalást adott a kun szállásokról és a szállástemetőkről: Hatházi 2004, 192–194; Selmeczi 2011, 227–2677.

21 Magam is elutasítóan foglalkoztam vele: Kovács 2011, 55–56; Kovács 2013, 511–605.

22 Éry Kinga vizsgálatai szerint a Duna–Tisza közének avar kori alacsony (rövid és széles) agykoponyájú europid, europo-mongolid jellegű népessége a 9. századi gyepű létrehozásakor eltűnt (kitelepítették, szétszórták), míg a Tiszántúl különféle koponyaformájú avar kori lakosai közül az europid hosszúkás koponyájúak továbbélése a kora Árpád-korban kimutatható. Az Alföldön általános kora Árpád-kori hosszúfejű, europid népesség viszont nem lehet leszármazottja az itteni honfoglaló magyaroknak, mert annyira elüt tőlük, elődeiket a késő avar kori hosszúfejű europid népességben lehet sejteni. „Legkevésbé az látszik valószínűnek, hogy ez a népesség a honfoglalás után került az Alföldre, hiszen nagyobb tömegű lakosság 10. századi betelepítéséről sem írott, sem régészeti források nem szólnak. De nem látszik igazolhatónak az a feltevés sem, hogy e hosszúfejű, europid népesség a honfoglalókkal együtt érkezett a Kárpát-medencébe – Lipták szerint mint a honfoglalók köznépe –, temetőikből ugyanis ... hiányzik a honfoglalókra, illetve a 10. század elejére utaló, a folytonosságot tanúsító leletanyag. A leginkább valószínű az lehet, hogy ezen Árpád-kori népesség ősei már több nemzedékkel a honfoglalás előtt

Éry Kinga és Lipták Pál idézett megállapításait, azonnal felmerül a kérdés, hogy a két korszak milyen feltártságú és keltezésű temetőinek leleteit hasonlították össze.

Itt kell most – embertani szakértelem híján kényszerűségből – Fóthi Erzsébet előadásához, pontosabban annak is csupán a honfoglaló magyarokat érintő részleteihez kapcsolódnom.[23] Az előadó szerint az embertanilag azonos összetételűnek ítélt korai és késő avar kori népességből kiemelt, egyértelműen europid jellegű, öves viseletben eltemetett férfiak csoportja a kifejezetten alacsony (A típus) és egy magasabb agykoponyájú (B típus) alcsoportra bontható. Utóbbiak – a heftalitákig, azaz az úgynevezett fehér hunokig visszavezethető keleti analógiáik szerint – olyan jellegzetes honfoglaló magyar anyaggal lehetnek közös gyökerűek, mint a karosi vagy a Duna–Tisza közi temetők halottai. A honfoglalóknál ugyanis a többséget jelentő, nagyobb sírszámú – ha jól értem, itt a régészetileg közöletlen Tiszafüred-Nagykenderföldek, és a Kál-Legelő (szerintem V. típusú falusi) – temetők szegényesebb sírjaiból való, hosszú-keskeny koponyájú egyéneknek csak európai vas- és szarmata kori párhuzamai vannak, míg a kisebbséget jelentő, magányos vagy kis sírszámú (példaként említve a karosi I–III.) temetőkből származó, fegyveres, lovas mellékletű, rövid és széles koponyájúaknak meg csak Urálon túli megfelelői ismeretesek a tien-sani hunok, vagy a 8–9. századi tuvai ujgurok köréből, továbbá az előadásban nem részletezett Duna–Tisza közi honfoglaló magyarok lovas, fegyveres csoportjának a nagyjából hasonló területen a szkítáktól a heftalitákig kutatott népességekben. Végül is az előadó szerint Dél-Közép-Ázsiának, elsősorban a Tien-san, másodsorban a Szemirecsje/Hétfolyó vidékének szaka kortól a türk korszakig (Kr. e. 3.–Kr. u. 7. sz.) terjedő időszaka embertani anyag szempontjából összefüggésbe hozható a Kárpát-medence avar és honfoglaló magyar anyagával. Végezetül mondanivalóját a következő összegzéssel zárta: „A magyar nép a Kárpát-medencében alakult ki, meghatározó elemei egyrészt az avar kor előtti lakosság, másrészt a legalább két hullámban keletről jött két népszövetség: az avarok és a 9. század végi honfoglalók összetett, de egymástól nem független népe."[24]

Az embertan önálló természettudomány, amely általánosító szinten egyebek között etnogenetikai folyamatok meghatározására is törekszik, de természetesen csupán azon lelőhelyek embertani maradványait vizsgálhatja, amelyek megfelelő színvonalúan közöltek. Ebből következik, hogy a háttéranyagának összeállítása nem mindig a régészeti elvárások szerint történik. Másrészt a régészet a maga kutatási gyakorlatában nem tudja követni az embertani összegzések statisztikai számításokon alapuló, időben évezredekre, térben sok ezer kilométerre kiterjedő, mozaikszerűen összekapcsolható eredményeit. Mindebből számomra úgy tűnik, hogy az avar–magyar eredetkérdés bonyolultabb lehet, mint ahogy Fóthi Erzsébet véli. A Kárpát-medencére térve: régészeti szempontból semmitmondó az 568–822 közé keltezhető avar leletanyagból kiemelt, azonos összetételűnek tekintett „öves férfiak" csoportja, akik a szóban forgó harmadfélszáz évet nem élhették át etnikai változások nélkül. Ugyanakkor nagyon jelentős a késő avar kori és a kora Árpád-kori köznépi lakosság kapcsolatának megállapítása, azonban a két megnevezett időszak között a 9–10. századi temetők sorozatának embertani anyagával kellene kimutatni a folyamatosságot. Ehhez, valamint a megfelelő 8. és 11. századi lelőhelyek kiválasztásához a két tudomány kutatóinak együttműködésére volna szükség.

Az embertani kutatások jövőjét a DNS-vizsgálatok jelentik. A Raskó István által, konkrét idő- és térbeli kapcsolatokra való utalás nélkül ismertetett első eredmények szerint,[25] a honfoglalás kori köznépi (= falusi temetőbeli) minták európai mintákkal mutattak kapcsolatot, a lovas temetkezéses, gazdag mellékletűek mintegy negyedrésze viszont ázsiai jellegzetességekkel rendelkezett. Vizsgálta a tejemésztés képességét is, amely a honfoglalóknál igen alacsony, csak mintegy 20 százalékos volt, ami ugyancsak ázsiai sajátosság. A recens DNS-mintákat vizsgálva arra – a régészetileg jelenleg aligha használható – eredményre jutott, hogy a legnagyobb genetikai hasonlóság a gazdag leletanyagú sírok mintái és a moldvai csángók mintái között van, míg a köznépi minták a ma élő magyarok, székelyek és a gyimesi csángók mintáival mutatnak hasonlóságot.[26] Ezúttal is a vizsgálati anyag kiválasztásának jelentőségére hívnám fel a figyelmet, hiszen lovas, viszonylag gazdag temetkezések nem csupán a szállási (IV. típus), hanem a falusi temetők bizonyos csoportjaiban is előfordultak (V–VI. típus).

a Kárpát-medencében tanyáztak, amire egységes embertani képük és gyaníthatóan jelentős lélekszámuk is utal." Éry 1993, 45–46.

23 A hozzászólásom szövegváltozatát Fóthi 2013-ra építettem.

24 Fóthi 2013, 5.

25 Raskó 2013.

26 Uo., 3.

Még érdekesebb eredményekkel jártak a kisebb sírszámú temetőkön végzett konkrét vizsgálatok, amelyek Mende Balázs kutatócsoportjának meglepően új következtetések levonását tették lehetővé. A hartafreifelti 20 síros szállási temetőben nyugvó 3 férfi, 15 nő és 2 inf. I korú kisgyermek között nem volt genetikai rokonság,[27] vagyis a temetőbe egy nagyobb közösség rövidebb időszak alatt véletlenszerűen elhunyt tagjait hantolták el.[28] Hasonló eredményt hozott a balatonújlak-erdő-dűlői 17 síros temető vizsgálata is.[29] A meglepetést csak fokozta, hogy a várt egyezéseket inkább a vizsgált egyéb lelőhelyű temetők között találták meg,[30] jelezvén, hogy a népesség, illetve az azt alkotó személyek mozogtak, mégpedig annál gyorsabban, hogy a vérségi kapcsolataik nyomot hagytak volna a nagyon rövid ideig használt (szállási?) temetőkben.[31]

Végezetül Takács Miklós jól felépített előadásához csupán néhány kiegészítő megjegyzéssel élnék. Nyilvánvaló, hogy a településásatások még inkább küszködnek a keltezés nehézségeivel, de a feltárások egyenetlen földrajzi elhelyezkedéséből következő problémákkal is. Ugyanis miközben megelégedéssel szemlélhetjük a 8–9. századra keltezett telepek különböző nagyságú feltárt részleteit a frank, illetve a bolgár haderő felvonulási útvonalának közvetlen közelében: a Nyugat-Dunántúlon, a Muraközben, a Szerémség keleti, illetve a Bánát délnyugati részén, a háborús pusztítás legcsekélyebb régészeti nyoma nélkül, helyes az a következtetés, hogy e hadműveleti vonalaktól távolabbi településeket még kevésbé érte volna pusztulás. A baj csak ott van, hogy a Dunától keletre, ott, ahol egyelőre nincsenek kimutatva a 10. századig tovább élő kései avar lakosság temetői, ott egyáltalán nincsenek 9. századi telepnyomok sem. A 10. századi települési lelőhelyeken a temetőknél már megismert feltáratlanság, feldolgozatlanság, keltezés és az erőszakolt etnikai azonosítási törekvések nehézségei még súlyosabban ismétlődnek, nem véletlen tehát, hogy a kutatás előrelépése leginkább a minden szempontból leglényegesebb információkat kínáló kerámiatípusok körében mutatkozott. Takács Miklós rendkívül fontos megállapítása, hogy a kora középkori Kárpát-medence egy olyan nagyobb, a kelet-európai sztyepp ligetes sávját is magában foglaló, kelet-, illetve közép-európai régió része volt, ahol a 8–11. században már többékevésbé állandó települések álltak, lényegében olyan azonos típusú, szögletes veremházakkal, amilyeneket a honfoglalók köznépe is épített falusi jellegű településein, ezért létesíthette mellettük a hosszabb használati idejű, nagy sírszámú falusi típusú temetőit. Merészség volna állítani, hogy a honfoglalók fegyverforgató elitjének a sztyeppi hagyományokhoz, a nomadizmus bizonyos elemeinek látszatához való, Takács Miklós jelezte ragaszkodása éppen e rétegnek – a rövidebb

27 „Az a tény, hogy a vizsgált egyének nem állnak genetikailag rokonságban egymással, arra enged következtetni, hogy a közösség vagy nem vérségi (családi) rendben szerveződött, vagy a temető használati ideje nem tette lehetővé, hogy a családi kapcsolatrendszer a temetkezésekben is leképeződjön … E temető vizsgálata elsősorban a régészet számára hozhat áttörést, kikényszerítve új módszertani szempontrendszer(ek) kialakítását. A temetőt kezdetben a lelőhelyen talált viszonylag kevés sír miatt ún. 'kiscsaládi temetkezési rendszer' keretei között értelmeztük, de a genetikai eredmények ellentmondtak ennek … A kiscsaládi temetőmodell befolyásolta a kronológiai szemléletet is, hiszen ezáltal a korábban a családon belüli születési sorrendből levezetett tipokronológia új, lényegesen rövidebb periódusokra osztható megközelítéssel számolt. A vizsgálati eredményt jelenleg kétféle módon tudjuk interpretálni: 1. a női sírok 'feleségek', 'ágyasok' maradványait rejtik, 2. a temető nem családi rend alapján alakult ki. Mindkét értelmezés magában hordozza a következtetést, hogy a temető használati ideje igen rövid lehetett." Bogácsi-Szabó et al. 2008, 1210–1211. A kétféle interpretációhoz annyi hozzáfűzhető, hogy az 1. alapján a temetőt talán hosszabb ideig használhatták volna, mint a 2. szerint, ugyanis míg az utóbbiban egy meghatározhatatlan hosszúságú időszakasz összes halottját temették volna el, az előbbibe az „összetartozó" férfiakat és nőket az eltérő időben bekövetkezett haláluk alkalmával a már máshová költözött hozzátartozók vitték volna vissza a régi, egyébként már felhagyott temetőbe.

28 Ez a megállapítás természetesen csupán a hartaihoz hasonló kisebb-nagyobb szállási temetőkre vonatkozik, hiszen a huzamosabb ideig egy helyben lakás következtében kialakult hosszú használati idejű falusi temetőkben a családtagok értelemszerűen kellett kapjanak – legfeljebb jelenleg nem kimutatható módon – az egymás közelébe temetésre alkalmas helyet.

29 „A balatonújlaki temetőben folytatott vizsgálatok eddigi eredményei hasonlóak a hartaihoz. Anyai ági rokonság mindösszesen a temető központi sírsorától távolabb fekvő 14–15. sír között lehetséges, amennyiben a további vizsgálatok ezt megerősítik. A többi sír esetében ilyen kapcsolat nem mutatható ki. Mindezen eredmények felvetik annak a lehetőségét, hogy a temetőn belül vélelmezett kisebb közösségek mennyiben tekinthetők családoknak és ebben az esetben érvényes-e a 10. századi temetőkutatáson belül általánosan vallott kiscsaládi modell." Langó–Siklósi 2013, 151.

30 A mintákat szolgáltató sírok lelőhelyei – Baks-Iskola, Balatonújlak-Erdő-dűlő, Besenyőtelek-Szőrhát, Csekej-Templom-dűlő (Čakajovce, SK), Derekegyház, Harta-Freifelt, Kiskundorozsma-Hosszúhát, Léva-Génye (Levice, SK), Kiszombor-E-temető, Makó-Igási-járandó, M43/25 lh, Örménykút-2. lh., Szeged-Öthalom, Szentes-Borbásföld – kapcsolatainak részletezése: Mende 2013 (előadásának videomellékletében).

31 Mende 2013, 6.

használati idejű, kisebb sírszámú szállási temetők létesítéséből következtethetően – ugyancsak rövidebb életű, mozgékonyabb szállásaiban nyilvánult volna meg, hiszen az előadó az edelényi borsodi földvárban feltárt településeken igen ritka fémleleteket tartalmazó, egyébként pedig félnomád kelet-európai párhuzamokkal is rendelkező boronaházas és kőalapozású faházas épületeket állította szembe a nomád jurtákkal. Végezetül ugyancsak jól összecsengenek az előadónak a településkutatás fellendítésére tett erőfeszítéseit bemutató végszavai a temetőásatások anyagának feldolgozásával kapcsolatos törekvések eredményeivel.

Irodalom

Bogácsi-Szabó et. al. 2008
Bogácsi-Szabó Erika–Csányi Bernadett–Tömöry Gyöngyvér–Blazsó Péter–Csősz Aranka–Kiss Dóra–Langó Péter–Köhler Kitti–Raskó István: Archeogenetikai vizsgálatok a Kárpát-medence 10. századi népességén. *Magyar Tudomány* 169, 1204–1216.

Gnadendorf 2000
Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). Hrsg.: Falko Daim–Ernst Lauermann. Mainz. (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 64.)

Éry 1993
Éry Kinga: Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről. – Gedanken über die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 45–47.

Fóthi 2013
Fóthi Erzsébet: A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai. http://www.btk.mta.hu/magyar-ostorteneti-temacsoport-hu/tudomany-es-hagyomanyorzes-konferencia/287-regeszet-embertan-genetika

Gáll 2013
Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői.* I–II. Szeged. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.)

Gallina–Varga 2013
Gallina Zsolt–Varga Sándor: *A Kalocsai Sárköz 10–11. századi sír- és kincsleletei.* I–II. Budapest. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10.) (Előkészületben.)

Hatházi 2004
Hatházi Gábor: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon. – Die archäologische Funde und Befunde der Kumanen im Osten Transdanubiens.* Budapest. (Opuscula Hungarica 5.)

A honfoglaláskor 2012
A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 2.) Ünnepi kiadvány egy példányban, 2012. október 18.

A honfoglaláskor 2013
A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Horváth 2012
Horváth Ciprián: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei.* I–II. Budapest. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8.) (Előkészületben.)

Huszár 1979
Huszár, Lajos: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute.* Budapest–München.

Istvánovits 2003
Istvánovits Eszter: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga.* Nyíregyháza. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4.)

Kiss 1983
Kiss Attila: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei.* Szerk.: Dienes István. Budapest. (Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. 1.)

Kiss 2000
Kiss Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei.* Szombathely. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2.)

Kovács 1997
Kovács, László: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence Szent István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. – Über die früharpadenzeitliche ungarische Münzprägung. Numismatische und archäologische Studien über die Münzen der Zwischenzeit der Regierung von Stephan I. der Heiligen bis zum Bela*

II. [1000–1141] im Karpatenbecken. Budapest (Varia Archaeologica Hungarica 7.)

Kovács 2011
Kovács László: *A magyar kalandozások zsákmányáról.* Budapest.

Kovács 2011a
Kovács László: Bár személyesen megbeszélhettük volna! Megjegyzések Lengyel Imre biokémiai nem- és életkor-meghatározási eredményeihez. – Hätten wir es doch persöhnlich besprechen können! Anmerkungen zu den Ergebnissen der biochemischen Geschlechts- und Altersbestimmungen von Imre Lengyel. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12, 559–608.

Kovács 2013
Kovács László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményeikre (Vázlat). In: *A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 511–605. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Kovács 2013a
Kovács László: Az érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). Függelék a kaukázusi hunok 7. századi megkeresztelkedéséről. In: *A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 227–295. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Kovács 2013b
Kovács László: *A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető.* Budapest. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 9.) (Előkészületben.)

Langó 2007
Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében.* Budapest.

Langó–Siklósi 2013
Langó Péter–Siklósi Zsuzsanna: 10. századi temető Balatonújlak-Erdő-dűlőn. In: *A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 143–160. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Mende 2013
Mende Balázs: Kisebb temetkezési egységek önálló genetikai elemzése: A továbblépés lehetőségei. http://www.btk.mta.hu/magyar-ostorteneti-temacsoport-hu/tudomany-es-hagyomanyorzes-konferencia/287-regeszet-embertan-genetika

Mesterházy 1993
Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. *Századok* 127, 270–311.

M. Nepper 2002
M. Nepper Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei.* Budapest–Debrecen. I–II. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.)

Őseinket 1996
„Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, 1996. március 16–december 31. Szerk.: Fodor István. [Révész László, Wolf Mária és M. Nepper Ibolya közreműködésével.] Budapest.

Raskó 2013
Raskó István: Genetikai múltba nézés, egy magyar torzó tanulságai. http://www.btk.mta.hu/magyar-ostorteneti-temacsoport-hu/tudomany-es-hagyomanyorzes-konferencia/287-regeszet-embertan-genetika

Révész 1996
Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* Miskolc. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.)

Révész 2008
Révész László: *Heves megye 10–11. századi temetői.* Budapest. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5.)

Révész 2013
Révész László: A magyar honfoglalás kora. A Kárpát-medence a 10. században. http://www.btk.mta.hu/magyar-ostorteneti-temacsoport-hu/tudomany-es-hagyomanyorzes-konferencia/287-regeszet-embertan-genetika

Révész–Takács 2006
Révész László–Takács Miklós: *„Hajtott a lélek erre nyugatra..." Honfoglalás kori magyar ifjú sírja az ausztriai Gnadendorfban.* Budapest–Békéscsaba.

Selmeczi 1992
Selmeczi László: *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról.* Debrecen. (Folklór és Ethnográfia 64.)
Selmeczi 2011
Selmeczi László: *Kötöny népe Magyarországon.* Karcag.
Szőke 2013
Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. http://www.btk.mta.hu/magyar-ostorteneti-temacsoport-hu/tudomany-es-hagyomanyorzes-konferencia.html?start=5
Takács 2013
Takács Miklós: A honfoglaláskor és a településrégészet. Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói. http://www.btk.mta.hu/magyar-ostorteneti-temacsoport-hu/tudomany-es-hagyomanyorzes-konferencia.html?start=5
Tóth 2011
Tóth Anikó: *A Nyíri Mezőség a 10–11. században.* I–II. Budapest. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7.) (Előkészületben.)
Tóth 2014
Tóth Anikó: *A Nyíri Mezőség a 10–11. században.* I–II. Budapest. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7.)

NYELVTÖRTÉNET

Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

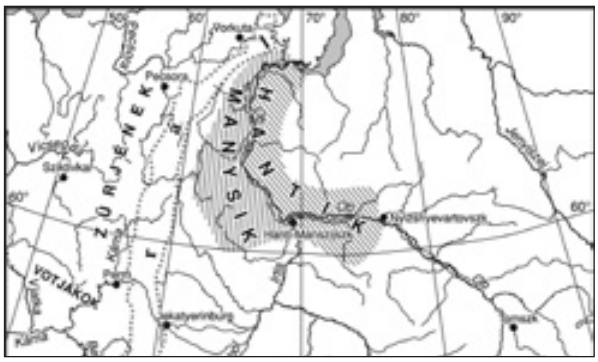
1. Célkitűzés

Előadásom célja, hogy az ugor nyelvek példáján bemutassam, a nyelvtudomány milyen eszközökkel élhet írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek őstörténetének felderítésére. Egyrészt amellett fogok érvelni, hogy az alkalmazható nyelvészeti megközelítések között nincsenek fontosságbeli különbségek: az összehasonlító módszerek közül valamennyinek, azaz a történeti összehasonlító módszernek, az areális nyelvészetnek és a kontaktológiai vizsgálatoknak, valamint a tipológiának azonos a súlya. Másrészt meg amellett fogok érveket felhozni, hogy csakis e három összehasonlító módszer együttes alkalmazása hozhat eredményt nyelvek őstörténetének vizsgálatában. Okom arra vonatkozóan, hogy miért az ugor nyelveket választottam példaként, könnyen megfogalmazható: a magyar nyelv előtörténete nem ismerhető meg és nem tárgyalható ahhoz a két nyelvhez, az obi-ugor nyelvekhez fűződő történeti viszonyának ismerete nékül, amelyek az uráli nyelvcsalád tagjai közül hozzá a legközelebb állnak. A három nyelv közös előzményéből való kiválás és az adatolt, nyelvemlékes kor közötti ősmagyar korszak igen összetett nyelvi eseményei nem vizsgálhatók szisztematikusan, rendszerezetten, ha nem vagyunk tisztában azzal, milyen lehetett az a nyelvi változat, az ugor együttélés nyelvi változata, amelyik a kiindulópontot jelenti az ősmagyar tekintetében. A nyelvtudomány módszertani felkészültsége nyelvek őstörténetének tanulmányozására a 19. század végétől egyre differenciáltabb lett. Előadásomban, mely hangsúlyozottan módszertani jellegű, nem a három nyelv rendszerbéli azonosságairól vagy különbségeiről szándékozom számot adni, s az sem célom, hogy a rokonításuk mellett vagy ellen felhozható érveket mérlegeljem. Arra próbálok rámutatni, milyen módszereket vethet be a nyelvészet az őstörténet vizsgálatakor, s arra is, hogy a nyelvi őstörténeti kutatásokban miért nem lehet kizárólagos szerepet tulajdonítani az összehasonlító módszerek egyikének sem. A nyelvtudományban általában, de a történeti és diakrón nyelvészetben különösképp fontos, hogy a múltról tehető állításokat plauzibilitásuk szerint értékeljük. Ez pedig csakis a különféle megközelítések révén hozható eredmények összevetésével lehetséges.

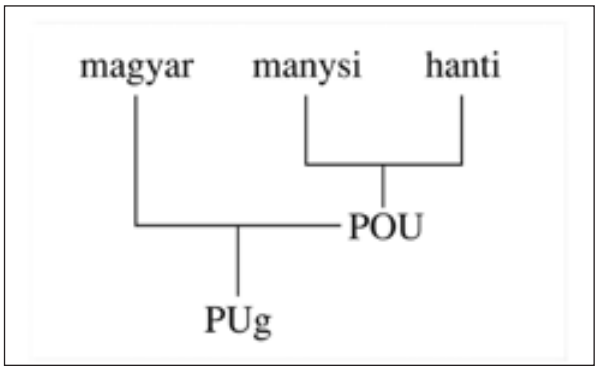
Mondandómat a következő rend szerint adom elő: (1) az ugor nyelvekre vonatkozó legalapvetőbb ismérvek bemutatása után (2) megkísérlem elhelyezni a nyelvtörténet helyét az őstörténetre vonatkozó történeti tudományok között (3), majd az ugor nyelvek példájának segítségével rámutatok arra, hogy a különféle összehasonlító módszerekkel milyen ismeretekhez juthatunk nyelvek előtörténetét illetően (4). Összefoglalásként az ugor kutatások egyik legaktuálisabb eseményére utalok (5).

2. Az ugor nyelvek

A manysi (vogul), a hanti (osztják) és a magyar együttesen a finnugor nyelvcsalád ugor ágát képezi. A két obi-ugor, hagyományosan írásbeliséggel nem rendelkező nyelvet Nyugat-Szibériában, Közép-Oroszországban főként az Ob folyó és mellékfolyói mentén beszélik *(1. térkép)*. A hanti és a manysi az uráli nyelvek között a legveszélyeztetettebbek közé tartozik. Az 558 000 km² területen (ami nagyobb, mint Franciaországé) a két őshonos nép ma már csak 1,5%-át adja a terület lakosságának, elsősorban a folyamatos, főként orosz bevándorlás következtében. A 22 000 hanti közül 30 százalék, a 8000 manysi közül 20 százalék

1. térkép

1. ábra

beszéli anyanyelvét, többségük mindkét nyelv esetében 50 év feletti, s a fiatalabb generációk már nem sajátítják el e nyelveket. A nagy dialektális megoszlású hanti nyelvjárásai közül a déli csoport teljesen kihalt, a manysi dialektusok közül már csak az északi él.[1] A hagyományos kettős elágazású családfamodell szerint a finnugor alapnyelvből (PFU) először az ugor nyelvek együttese vált ki (ugor alapnyelv, PUg), s élt önállóan a Kr. e. 3. évezred végétől kb. a Kr. e. 1. évezred közepéig az Urál hegység déli ligetes-sztyeppés vidékén. Ezt követően a magyar beszélői közösség vándorolt el, s jóval később az obi-ugorok (obi-ugor alapnyelv, POU) is kettéváltak. A két obi-ugor nyelv közötti egyezések jelentősebbek, mint a két nyelv és a magyar közöttiek, meggondolásokra adva okot egymás közötti viszonyukat illetően, különös tekintettel arra, hogy a magyar és a manysi közötti egyezések száma, illetőleg jellege számottevőbb. Míg az uráli nyelvcsalád a világ közel 30 (hangzó) nyelvcsaládja között tudományosan a legmegalapozottabbak közé tartozik, a nyelvcsaládon belüli, egymás közti nyelvi relációk tekintetében adódnak még vizsgálandó részletek *(1. ábra)*.

3. Nyelvtörténet és társai

A nyelvi őstörténet (nyelvészeti paleontológia, alkalmazott nyelvtörténet) a történeti nyelvészet megállapításait alkalmazza történeti, kultúrtörténeti következtetések levonására. Humán tudományokkal (a régészettel, a történettudománnyal, az etnográfiával stb.) és természettudományokkal (a humánbiológiával, a genetikával, az ökológiával, földrajztudománnyal stb.) együtt interdiszciplináris területet képezve kísérel meg minél pontosabb következtetésekre jutni emberi közösségek múltját, annak rekonstruálását illetően. A nyelvi változásoknak messze túlnyomó többsége ugyanis megmagyarázhatatlan mindazon társadalomtörténeti (demográfiai, gazdasági), illetve ökológiai folyamatok nélkül, amelyek a beszélői közösség történetére befolyással vannak. A nyelvi őshazára vonatkozó megállapításokkal, a migrációelmélettel, az alapnyelvek rekonstruált szókincséből adódóan a kultúrára vonatkozó következtetésekkel, a jövevényszó-kutatásokkal, az onomasztikával, a dialektológiával, a nyelvi változatok terjedésével – és még lehetne folytatni a sort – együtt az összehasonlító módszerek értékes információkkal szolgálnak a nyelvi őstörténet számára.[2] A nyelvi őstörténetnek azonban megvannak a maga korlátai vagy még inkább zsákutcái, amelyek nem utolsósorban az említett társtudományokkal való kevéssé differenciált egyeztetésekből adódhatnak. Csupán az etnikum és a nyelv összefüggéseire utalva: valamely közösség etnikai besorolása csupán a közösség által beszélt nyelv alapján, illetőleg megfordítva, valamely közösség nyelvi besorolása pusztán etnikai jellemzői alapján félrevezető, nem felel meg a valóságnak. Ugyanazon etnikai csoport beszélhet különféle nyelveket, s azonos beszélői közösségek is felépülhetnek különféle etnikai csoportokból. Nem szólva arról, hogy a nyelv változása és a kultúra változása igen eltérő természetű folyamat: anyagi kultúráját egy közösség sokkal gyorsabban cserélheti fel, mint a nyelvét. Egy 4000 évvel ezelőtti észak-európai régészeti kultúra – például a fésűskerámia-kultúra – képviselői vajon etnikailag és nyelvileg homogén népességet képviseltek? A cserépdarabok nem beszélnek semmilyen nyelven,[3] s csak óvatos egyeztetések révén deríthető ki, a régészet milyen segítséget nyújthat a nyelvészetnek alapnyelvek datálását illetően. Ezért jelenthet jókora módszertani csapdát minden kísérlet, amely az archeológia vagy a történelem és a nyelvészet eltérő fogalmi rendszerének „egy-az-egyben" való megfeleltetését célozza. Persze a régészetnek is van panaszkodnivalója a nyelvtörténetre: a történeti nyelvészet még a legdifferenciáltabb módszerekkel sem képes körülbelül 6000 évvel régebbi időszakig visszanyúlni, mert a rekonstrukció homogenizáló jellege következtében minél mélyebbre hatolunk vissza az időbe, úgy mállik szét szinte kezeink között az adat.

1 http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/media/pics/Russlandkarte.png

2 Campbell 1999, 378.

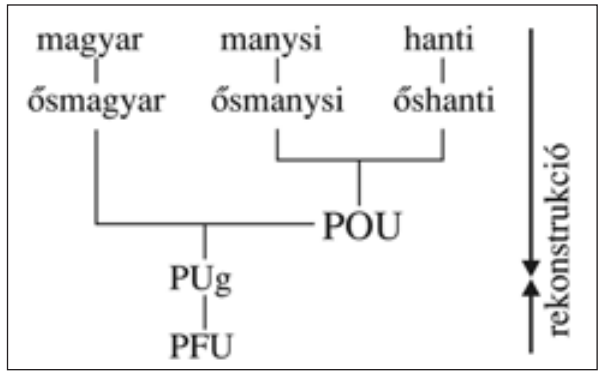
3 de Smit 2004.

4. Az összehasonlító nyelvészet változatai

Ismeretes, hogy nyelvek összehasonlításának, attól függően, hogy mi az összehasonlítás célja, különféle módjai vannak. Tudománytörténetileg a 19. századig visszanyúlóan a legrégibb a nyelvek lehetséges rokonsági viszonyait vizsgáló történeti összehasonlító módszer, mely a különféle nyelvi szintekben megmutatkozó szisztematikus megfelelések (azonosságok, illetőleg különbözőségek) alapján következtet nyelvek genetikus kapcsolatára. A kontaktusnyelvészet arra kíváncsi, hogy a nyelvek közötti hasonlóságokat miként eredményezik nyelvi kölcsönhatások, legyenek azok bár areálisak (több nyelv földrajzi közelségéből adódók), vagy csupán két nyelv kapcsolatából következők, megmutatkozva – noha nem azonos gyakorisággal – valamennyi nyelvi szinten. A nyelvtipológia (s vele karöltve az univerzálékutatás) pedig azt vizsgálja, hogy mindazok az egyezések, amelyek nem tulajdoníthatók sem rokonsági összefüggéseknek, sem pedig nyelvi kontaktusokból adódóknak, miként következnek az emberi nyelvre jellemző szerteágazó, de mégiscsak véges számú tulajdonságok összességéből. A bevezetőben mondottakat megismételve: mindezen összehasonlítások egyaránt, egyenlő súllyal jönnek számításba nyelvek (elő)történetének a vizsgálatában.

4.1. A történeti összehasonlító módszer

A különféle nyelvi szintekben (a fonológiában, a morfológiában, a szintaxisban, a szemantikában és a szókincsben) megmutatkozó szisztematikus egyezések, de még inkább szisztematikus különbözőségek alapján a nyelvek egymáshoz viszonyított rokonsági foka a nyelvi családfán modellálható *(l. a 2. ábrát)*. A hagyományos modellben, melynél minden problémája ellenére jobbat – noha történnek rá kísérletek, főleg olyan nyelvek esetében, amelyek sajátos történetük miatt kevéssé feleltethetők meg a hagyományos családfának, ám az ugor nyelvek nem ilyenek – még nem tudott szerkeszteni a nyelvtörténet, minden nyelvnek csak egyetlen előzménye van, ami azután tovább és tovább ágazhatik (a hagyományos modell szerint mindig kétfelé). A legkorábbi ős (az ugor nyelvek esetében az uráli alapnyelv) és a mai nyelvek (leány nyelvek) között a szétválásoknak megfelelően közbülső nyelvi szintek adódnak (ezek a közbülső vagy relatív alapnyelvek). A magyar, a manysi és a hanti esetében ilyen a finnugor

2. ábra

alapnyelv és az ugor alapnyelv, az obi-ugor nyelvek esetében meg még az obi-ugor alapnyelv. Ahhoz, hogy például a magyar nyelv legközvetlenebb előzményét, az ugor alapnyelvet megismerhessük, először az obi-ugor nyelvek legkorábbi állapotát (tehát az ősmanysit, az őshantit) figyelembe véve rekonstruálandó az obi-ugor állapot, majd ezt az ősmagyarral egybevetve az ugor alapnyelvi állapot *(2. ábra)*.

A modellben megjelenő nyelvek beszélőinek elkülönüléséről (mely nem jelent automatikusan térbeli elkülönülést is, ha mögötte társadalmi okok húzódnak meg),[4] földrajzi szétvándorlásáról és kultúrájuk változásáról e modell nem árul el semmit, s nem is ilyen céllal jött létre. Ugyanakkor tudvalévő, hogy beszélői közösségek migrációját sokféle ok indíthatja el, a térben és időben zajló mozgások során a legkülönfélébb kapcsolatoknak lehet kitéve a közösség és a nyelv. A nyelv, amelyik őrzi a történeti előzményből átöröklött rendszerbéli tulajdonságait, de kialakít ettől független önálló tulajdonságokat és ugyanakkor különböző mértékben, de felmutat nyelvi kontaktusokból adódó hatásokat is. Ez a nyelvek „normális" létezési és változási módja. Ennek ellenére világos az is, és erről nem szabad megfeledkezni: az átöröklött tulajdonságok és a kontaktusokból származó tulajdonságok ontológiai szempontból különbözők.

A múlt század 70-es éveinek legvégére a finnugrisztikában a hangtani, morfológiai és szókincsbéli egyezések szisztematikus áttekintése és mérlegelése alapján – jóllehet nem fenntartások nélkül – konszenzus fogalmazódott meg az ugor nyelvek egymáshoz való viszonyát, illetve egy ugor alapnyelvi szint rekonstruálhatóságát illetően, ami a hagyományos családfamodellnek felel meg.[5] Két vagy több nyelv egy

4 Itkonen 1983, 353–354.

5 Honti 1979a; Honti 1979b; Honti 1997; Honti 1998; Honti 1999. (Az ellenkező nézetek kritikájával.)

közös előzményből való együttes kiválásának, s együttes önállósulásának bizonyítéka, hogy olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyekkel más, velük rokon nyelv nem. Ezek a tulajdonságok kétfélék lehetnek, jóllehet mindkettőt innovációnak, közös újításnak nevezzük. Innovációról van szó akkor, amikor a közös előzményből átörökített nyelvi elemek vagy szerkezetek azonos változási folyamatokon mennek keresztül, olyan folyamatokon, amelyek a többi rokon nyelvben nem figyelhetők meg. Az ugor nyelvek esetében ilyen például a '2' jelentésű számnév nem jelzői alakjának morfológiai megformáltsága, amelyben a kettősszám *γ jelölőjével jönnek létre ezekben, s csak ezekben a nyelvekben az alakok:[6]

(1a)	jelzői alak (1b)	nem jelzői alak
magyar	*két*	*kettő* (< **kätVγ*)
manysi (északi dial.)	*kit*	*kitəγ*
hanti (keleti dial.)	*kät*	*kätəγ*

Közös innovációról beszélünk akkor is, amikor egy eladdig nem létező elem vagy szerkezet jelentkezik az együttesen kivált, s közbülső alapnyelvet alkotó nyelvi változatban. Ilyen például az az *l* elem, amelyik megvan egy sor 'valahonnan ki-/el' jelentésű (ablativusi) toldalékban, határozószóban, névutóban:[7]

(2)

magyar	manysi (északi dial.)	hanti (északi dial.)
-ból/-ből	*-nəl: konəl* 'kívülről'	*-əʌta*: *kaməʌta* 'kintről'
-tól/-től	*jujil* 'hátulról'	*nąməʌta* 'föntről'
-ról/-ről		
mögül		
közül		

4.2. Nyelvi kapcsolatok: areális hatások, kontaktusok

Közös innovációkról beszélünk akkor is, amikor szorosabb együttélésük folyamán a nyelvek kapcsolatba kerülnek más nyelvekkel (beszélői közösségekkel), amelyektől nyelvi elemeket vagy szerkezeti mintákat kölcsönöznek, s bizonyítható, hogy azokat még nem későbbi, önálló életük során vették át, azaz nem egymástól függetlenül. Ezek a kontaktusok, mint utaltunk rá, a családfamodellen nem ábrázolhatók, holott egyenrangúan fontos érvek nyelvek őstörténetét illetően. Ilyen például a magyar '7' számnév, ami az ősiráni ból került át az ugor alapnyelvbe,[8] s így öröklődött át a magyarba:

(3) magyar *hét* '7; weak, Woche' ~ manysi (északi dial.) *sāt* ~ hanti (északi dial.) *läpət* < PUg. *ϑäptV* '7; weak, Woche' < ősiráni **sapta* '7'

Bizonyíthatóságon azt értjük, hogy a közösen átvett szavak alakjának változására ugyanazok a folyamatok jellemzők vagy pedig másfélék, mint a korábbi alapnyelvből együttesen átöröklött vagy belső keletkezésű alakokra. Nyelvek történetét vizsgálva gyakran meglehetősen nehéz elkülöníteni a közvetlen nyelvi kapcsolatokat azoktól a kontaktusoktól, amelyek több nyelv földrajzi szomszédságából, hosszabb ideig tartó kapcsolatrendszeréből adódnak. Ilyenkor az areális közelségek következtében (ugyancsak kölcsönzések révén persze) hasonló tulajdonságok alakulhatnak ki egymással egyébként rokonságban álló nyelvek (másodlagos egyezések) és nem rokon nyelvek között is. Az ugor nyelvek egyik legjellemzőbb tulajdonsága és összetartozásuk egyik bizonyítéka, hogy bennük a finnugor alapnyelvi szibilláns mássalhangzók egységes képet mutató változása ebben a korban kezdődött el:[9]

(4)
PFU **s*/**š* > magyar Ø, manysi *t*, hanti *l* ~ *j* ~ Ø ~ *ʌ* ~ *t*
PFU **ś* > magyar, manysi, hanti *s* [= *sz*]

Ezek a változások markánsan elkülönítik az ugor nyelveket a többi finnugor nyelvtől. Ám ha például olyan uráli nyelvek, amelyek Szibériában az uráli nyelvek keleti ágához tartoznak – s ilyenek a szamojéd nyelvek –, ugyanazt a változást mutatják,[10] mint a hanti vagy a manysi, akkor felmerül annak a lehetősége, hogy a fenti változás inkább földrajzi közelségnek és nyelvi egymásra hatásnak a következménye.[11] Ilyenkor mérlegelni kell, melyik a plauzibilisebb magyarázat, de van egy harmadik lehetőség is. Ismeretes, hogy egy nyelvi változást egy és ugyanazon nyelvben vagy az adott nyelvvel szomszédos nyelvben már létező forma vagy szerkezet felerősíthet, megtámogathat. A genetikai kapcsolat egyik bizonyítékaként szereplő hangváltozás bizonyíték volta nem gyengül, hanem szélesebb kontextusba helyeződik. Ezek a bonyolult kölcsönha-

6 Honti 1999, 29.
7 Honti 2012, 47.
8 Korenchy 1972, 70–71; UEW 844; Honti 1993, 103–106.
9 Honti 1999, 27.
10 Sammallahti 1988, 485.
11 Salminen 2002.

tások együttesen vizsgálandók, óvatosan kezelve a magyarázati lehetőségek (vagy csak belső keletkezéssel, vagy csak külső hatással magyarázható-e egy jelenség) kizárólagosságát.[12]

Történeti szempontból minden nyelv mutat rétegződéseket aszerint, hogy különféle kontaktusainak (areális kapcsolat, közvetlen kölcsönzés, ad-/szupersztrátum) köszönhetően az átvett elemek vagy minták mikor kerültek be a nyelvbe. Ennek megfelelően, kiindulópontként a közös előzményből hozott, de folyamatosan változó tulajdonságokat s a belső fejleményeket véve alapul, a kontaktusokból adódó elemek és tulajdonságok rétegződését, sztrátumainak egymásra és egymásba épülését mutatják a nyelvek. Az őstörténeti vizsgálatokban – s ez nem csupán a jövevényszavak azonosítására vonatkozik – a nyelvészeti sztratigráfia éppen e sztrátumok, rétegek szétválasztására irányul.[13] S ez az a pont, ahol a kontaktusokból adódó eredmények az archeológia megállapításaival óvatosan összevetve támpontot nyújthatnak egy nyelv beszélői közösségének migrációját, kultúrájának változását illetően.[14]

4.3. A nyelvészeti tipológia

Felmerül a kérdés, vajon a tipológia, amely elsősorban nem genetikailag, s nem is areális-kontaktológiai tekintetben hasonlítja össze a nyelveket, miként lehet mégis egyenrangúan fontos módszer az őstörténeti vizsgálatokban. A nyelvi őstörténet kutatása, mint ahogyan írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek korábbi állapotainak, s a diakrón folyamatoknak a megismerése sem, nem lehetséges másként, csupán a rekonstrukció segítségével. A rekonstrukció megbízhatósága egy sor, ismert feltételtől függ, de közöttük is kitüntetett helyet foglal el az uniformitás elve,[15] ami azt mondja ki, hogy a múlt állapotaira rekonstruált folyamatok nem különböznek a jelenben érvényes, s valós időben megfigyelhető folyamatoktól. Másként fogalmazva: nem rekonstruálható olyan elem, rendszer vagy folyamat, ami ellentmond a természetes nyelvekről rendelkezésre álló tapasztalatunknak. A természetes nyelvek rendszerbéli tulajdonságait, jelenségeinek implikatúráit pedig a tipológia bocsátja rendelkezésünkre. Így már könnyen belátható, hogy az elv betartása hogyan menti meg az őstörténetet (is) attól, hogy olyasmit posztuláljon, aminek semmi köze – fogalmazzunk általánosítva – az emberi nyelvhez. De hozzásegíthet ahhoz is, hogy az alternatívként jelentkező rekonstruktumok közül a tipológiailag és történetileg plauzibilisabbat részesítsük előnyben.

5. Összefoglalás

Előadásomban sorra vettem, hogy a nyelvészeti összehasonlító módszerek miként alkalmazhatók nyelvek őstörténetének megismerésében, s érveket igyekeztem felhozni arra, e módszerek miért nem nélkülözhetik egymást a kutatásban. Az őstörténeti vizsgálatok messze túlnyomó többsége, érthető módon, a szókincsvizsgálatokra irányul, hiszen egy közösség valamikor kultúrája, lakóhelye, vándorlása, egyáltalán az, hogy múltja, történelme van, a szavakban, jelentésükben tükröződik legközvetlenebbül. Azonban abban a folyamatban, amelynek eredményeként nyelvek szókincsét a maguk fonológiai, szemantikai és grammatikai jellemzőjével (például szófaji hovatartozásukkal, morfológiai felépítésükkel) együtt magunk előtt látjuk, mozgósítva van a nyelv valamennyi szintjéről alkotott történeti tudásunk. Az őstörténet kutatása a nyelvész számára a nyelv történetének kutatását jelenti a maga teljességében. Az ugor nyelvek történetének szisztematikus, a rendszer valamennyi szintjére kiterjedő összefoglaló leírása még nem történt meg, s ennek okai szerteágazók.[16] A magyar nyelv honfoglalás előtti, nyugati ótörök jövevényszavainak feldolgozása,[17] mintegy szükségszerű módszertani „melléktermékként" azonban kezünkbe adja az ugor alapnyelv hangtörténetének egy változatát, s az ősmagyarét is (ami nélkül ugor hangtörténet aligha lenne elképzelhető). Ezzel esély teremtődött tehát arra, hogy az ugor nyelvek, valamint a magyar nyelv őstörténeti kutatása új lendületet kapjon. Úgy legyen.

12 Laakso 2001; Laakso 2010; Laakso 2012.
13 Andersen 2003.
14 A finnugrisztikában a számi nyelvek indoeurópai jövevényszavaira vonatkozóan: Kallio 2009.
15 Joseph–Janda 2003, 23–37.
16 Bakró-Nagy 2013.
17 WOT.

Irodalom

Andersen 2003
Andersen, Henning: *Language Contacts in Prehistory. Studies in Stratigraphy.* Amsterdam.

Bakró-Nagy 2013
Bakró-Nagy Marianne: Mit tudunk az ugor történeti fonológiájáról? A nyugati ótörök és magyar kapcsolatok hozadéka. In: *Nyelvelmélet – kontaktológia. Műhelykonferencia előadásai.* Szerk.: É. Kiss Katalin–Hegedüs Attila–Agyagási Klára. Piliscsaba. Előkészületben. 173–189.

Cambell 1999
Cambell, Lyle: *Historical linguistics.* 2. kiadás. Cambridge – Massachusetts.

de Smit 2004
de Smit, Merlijn: A 'Paradigm Shift' in Finnish Linguistic Prehistory. In Butterflies and Wheels. http://www.butterfliesandwheels.org/2004/a-paradigm-shift-in-finnish-linguistic-prehistory/

Honti 1979a
Honti László: Az ugor nyelvek jellemző vonásai. (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez). *Nyelvtudományi Közlemények* 81, 225–245.

Honti 1979b
Honti, László: Characteristic Features of Ugric Languages (Observations on the Question of Ugric Unity). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29, 1–26.

Honti 1993
Honti, László: *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen.* Budapest.

Honti 1997
Honti László: *Az ugor alapnyelv kérdéséhez.* Budapest. (Budapesti Finnugor Füzetek 7.)

Honti 1998
Honti László: Ugrilainen kantakieli – erheellinen vai reaalinen hypoteesi? *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 228, 176–187.

Honti 1999
Honti László: Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? In: *Ugor Műhely, 1997. szeptember 17–19. Budapesti Uráli Műhely.* I. Szerk.: Bakró-Nagy Marianne–Molnár Zoltán–Salánki Zsuzsanna–Sipos Mária. Budapest, 19–41.

Honti 2007
Honti, László: Syntaktische Konstruktionen fremden Ursprungs: Eine skeptische Stellungnahme. *Incontri Linguistici* 30, 49–70.

Honti 2012
Honti László: *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak.* Budapest.

Itkonen 1983
Itkonen, Terho: Välikatsaus suomen kielen juuriin. *Virittäjä* 87, 190–229, 349–386.

Joseph–Janda 2003
The Handbook of Historical Linguistics. Eds.: Brian D. Joseph–Richard D. Janda. Oxford.

Kallio, 2009
Kallio, Petri: Stratigraphy of Indo-European loanwords in Saami. In: *Máttut – máddagat: The Roots of Saami Ethnicities, Societies and Spaces / Places.* Ed.: Tiina Äikäs. Oulu, 30–45. (Giellagas-instituutin julkaisut 12.) . <http://www.mv.helsinki.fi/home/petkalli/mattut.pdf>

Korenchy 1972
Korenchy, Éva: *Iranishe Lehnwörter in den obugrischen Sprachen.* Budapest.

Laakso 2001
Laakso, Johanna: Native or Borrowed, or Both: is It Possible to Have Many Mothers? *Word* 52:2, 197–212.

Laakso 2010
Laakso, Johanna: Contact and the Finno-Ugric Languages. In: *The Handbook of Language Contacts.* Ed.: Raymond Hickey. Malden, 598–617.

Laakso 2012
Laakso, Johanna: Language contact in space and time: Perspectives and pitfalls in diachronic contact linguistics. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 35, 173–188.

Salminen 2002
Salminen, Tapani: Problems in the taxonomy of the Uralic languages in the light of modern comparative studies. In: А. И. Кузнецовой (отв. ред.): *Лингвистический беспредел: сборник статей к 70-летию.* Москва, 44–55. http://www.helsinki.fi/~tasalmin/kuzn.html

Sammallahti 1988
Sammallahti, Pekka: Historical Phonology of the Uralic Languages – with Special Reference to Samoyed, Ugric, and Permic. In: *The Uralic Languages.* Ed.: Denis Sinor Leiden–New York, 478–554.

UEW
Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Hrsg.: Rédei, Károly. Budapest–Wiesbaden, 1986.

WOT
Róna-Tas, András–Berta, Árpád: *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian.* Wiesbaden, 2011.

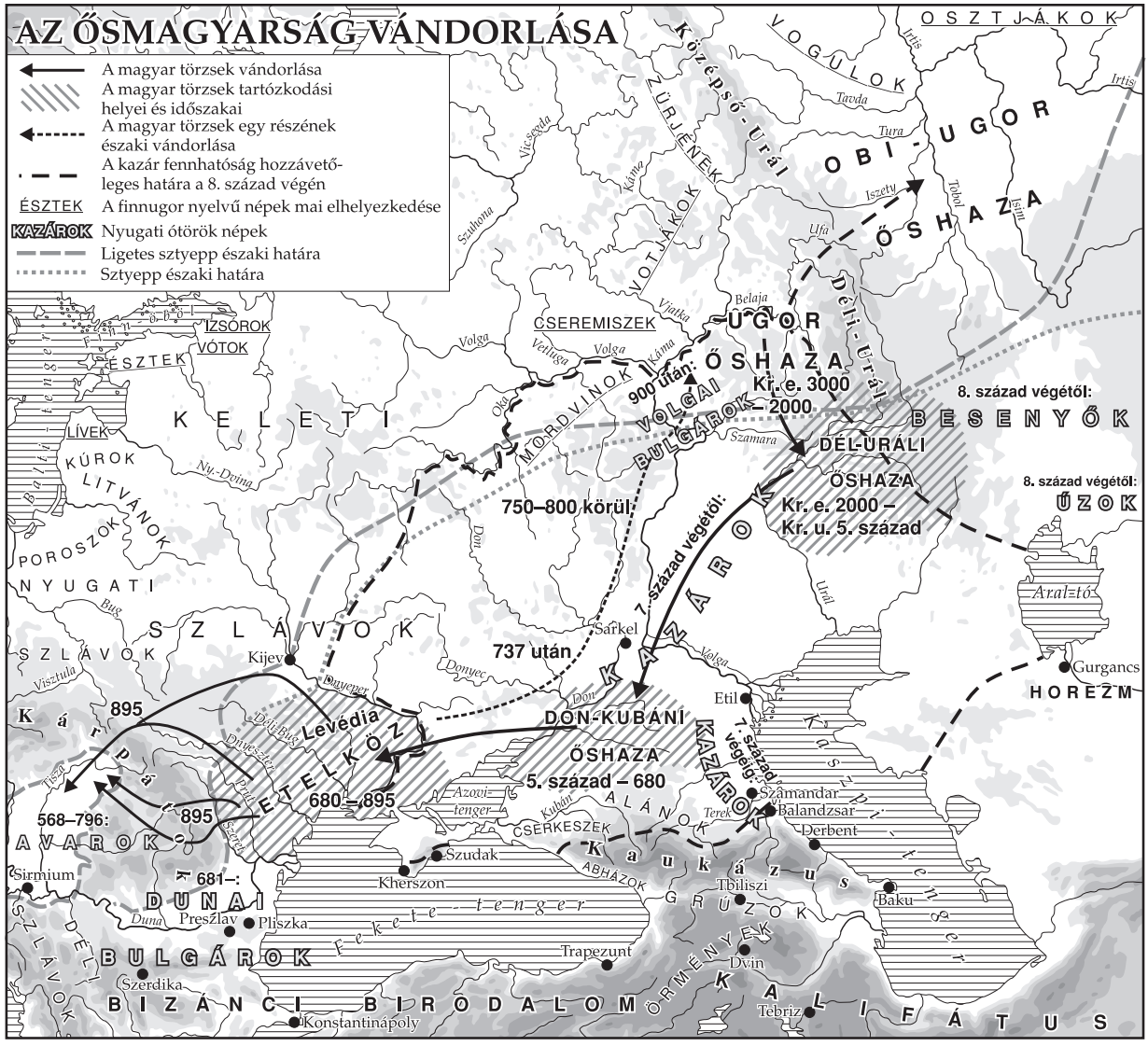
A magyar–török nyelvi kapcsolatok

AGYAGÁSI KLÁRA

A magyar–török nyelvi kapcsolatok a magyar nép és nyelv történetének korai szakaszában kezdődtek. Ilyen kapcsolatokra nyilvánvalóan az után kerülhetett sor, hogy a magyarok elődei kiváltak az ugor közösségből, és a magyar őshazában a nyelvükben zajló saját egyedi nyelvi változások fokozatos érvényre juttatása által létrehozták az ősmagyar nyelvi rendszert. Az ősmagyar lakosság a magyar őshazában dél felől már érintkezhetett a sztyeppeövezettel, ahol a népvándorlás aktuális folyamatainak eredményeképp török népcsoportokkal találkozhatott.[1]

A források szerint török népcsoportok (különböző ogur és bulgár törzsszövetségek) a Kr. u. 5. században jelentek meg Európában. Nem zárható ki, hogy a magyar–török érintkezés első laza formái a magyarok délnyugati irányú vándorlásának korai szakaszában

1 Róna-Tas 1996, 246–250.

már megkezdődtek, de az intenzív magyar–török történeti és nyelvi kapcsolatokra minden bizonnyal a Kazár Birodalom létrejötte után, a 7. század második felében, a magyaroknak a Don–Kubán folyók közén való megtelepedését követően került sor. A kapcsolatok ettől kezdve megszakítás nélkül folytatódtak az Etelközbe való áttelepülés során, sőt a honfoglalás idején és az Árpád-korban is, egészen a tatárjárásig.[2] A magyar–török nyelvi kapcsolatok e hosszú intervalluma alatt a magyar nyelvet jelentős, legfeltűnőbb módon a szókészletben megragadható török hatás érte, és ez a hatás korán felhívta magára a kutatók figyelmét.

A 18. század első felétől tudósok sora tárgyalta a török–magyar nyelvviszonyt és egyes török–magyar szóegyezéseket. A kutatásnak e korai szakaszában – az összehasonlító-történeti módszer megjelenésének kezdetén – egy közkeletűnek mondható vélekedés terhelte a nyelvi vizsgálatokat, mely szerint a nyelvrokonság kimutatása egyúttal egy nép etnikai rokonságát is meghatározza. A későbbi kutatások során azonban egyre inkább bebizonyosodott,[3] hogy a nyelvi adatokra épülő összehasonlító-történeti kutatások eredményeinek csak a nyelv történetén belül van relevanciájuk.

A magyar nyelv török elemeinek első monografikus feldolgozása, mely Gombocz Zoltán nevéhez fűződik, a török szókészleti elemeket korai nyelvi érintkezések eredményeképp értelmezi.

Gombocz Zoltán korszakos jelentőségű művében, a *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*[4] című könyvében fektette le hosszú időre a török jövevényszavak vizsgálatának módszertani alapjait. E műtől veszi kezdetét a magyar nyelv török jövevényszavainak három (korai, vagyis honfoglalás előtti, középső, azaz kun-kipcsak és kései, azaz oszmán-török hódoltság kori) időrendi rétegbe való sorolása, ahol az időrendi besorolás egyúttal rámutat a konkrét török átadó nyelvre. A korai réteg forrásaként Gombocz Zoltán azért nevezi meg a bulgár-török nyelvet, mert hangtani kritériumok (az *r* és *l* mássalhangzók jelenléte az összes többi török nyelvben előforduló *z* és *š* helyén) adnak erre alapot. A korai nyelvi kapcsolatok hangtani kritériumok alapján való bizonyítása érdekében a bulgár-török nyelv egyetlen mai leszármazottjának, a csuvasnak kiemelt szerepet tulajdonít.

A következő nagy előrelépést a téma átfogó vizsgálatában Ligeti Lajos életműve jelenti. Ligeti Lajos feladatának tekintette, hogy felrajzolja minden egyes vizsgált magyar szó teljes török nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi hátterét (ezek esetleges altaji összefüggéseivel együtt), és mérlegelje a valószínű donornyelvi hangalakokat. Ugyanakkor a pontos donornyelvi rekonstrukciót nem vállalta.

Az 1960-as évek elejétől Ligeti Lajos kutatásaival párhuzamosan folyt a Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótárának (TESz)[5] kiadásra való előkészítése, majd három kötetben való megjelentetése. Ebben egy helyütt állt rendelkezésre valamennyi, időközben feltárt, török eredetűnek tartott jövevényszó a teljes török adatbázissal, ami kiegészült a magyar alakok történeti és nyelvjárási forrásadataival, vagyis a párhuzamos magyar adatbázissal. Ez az adatbőség tette lehetővé az átadó alakok rekonstrukcióját, és hozta felszínre azt a meglepő tényt, hogy a török jövevényszavak túlnyomó többsége nem hordoz csuvasos hangtani kritériumokat.

E helyzet következményeképp is értelmezhető, hogy Ligeti következő nagymonográfiájában[6] a hangsúlyt a csuvas elődje mellett donornyelvként felmerülő egyéb (oguz és kipcsak) török nyelvek hangtani kritériumainak a bemutatására, a török–magyar nyelvi kapcsolatok történeti hátterére, időrendjére, a török és a magyar hangtörténet konvergens fejlődésére helyezte.

Az 1986-ban megjelent monográfia az átvételek korának kérdésében hozott újat: a kölcsönzések időrendjét Ligeti Lajos kiterjesztette az Árpád-korra is, azonban nem tudta megoldani a donornyelv problémáját.

A magyar nyelv török jövevényszavait a TESz német nyelvű, átdolgozott kiadása, az EWUng[7] is tartalmazza. Annak ellenére, hogy a korábbi művekhez képest a történeti turkológia,[8] a bulgár-török nyelvi ág[9]

2 Róna-Tas 1999.

3 A nyelv- és etnikumtörténet különbözőségét a nyelv- és a történettudományi kutatások évtizedekkel ezelőtt felismerték már. E felismerésen alapul a nyelvészeti strata-kutatás, amely Wolfgang Veenker kutatása nyomán (Veenker 1967) éppen bizonyos, eredetileg finnugor nyelvű etnikai csoportok példáján szemléltette a nyelv- és etnikumtörténet különbözőségét. Később Veenker eredményeit a történettudomány megerősítette (Kappeler 2004). Végül napjainkban a humángenetika szolgáltatja a vonatkozó bizonyítékokat a nyelvtörténet és etnikumtörténet elkülönítésének szükségességére.

4 Gombocz 1912.

5 TESz.

6 Ligeti 1986.

7 EWUng.

8 Dankoff–Kelly 1982–1985; Erdal 1991.

9 Róna-Tas 1982; Róna-Tas 1986.

és a kontaktusnyelvészeti metodológia[10] kutatása hatalmasat lépett előre, az EWUng csak az újabb keletű etimológiai szakirodalom feldolgozása szintjén újult meg. A 20. század végén tehát, annak ellenére, hogy 1912-től kezdődően öt korszakos jelentőségű mű született a magyar–török nyelvi kapcsolatok témájában, alapvető kérdések maradtak megválaszolatlanul, és fontos nemzetközi kutatási eredmények adta továbblépési lehetőségek maradtak kihasználatlanul.

E körülmények indokolták egy olyan új alapkutatás megindítását az ezredfordulón, amely a történeti nyelvtudomány 21. századi nemzetközi színvonalán, valamennyi elérhető nyelvi forrás alapján, a magyar és külföldi háttérkutatási eredmények lehetőleg teljes körének felhasználásával képes a magyar–török nyelvi kapcsolatok vonatkozásában minden korábban nyitva hagyott régi és a kontaktusnyelvészet által felvetett új kérdést megválaszolni.

Az új kutatási eredmények Róna-Tas András és Berta Árpád *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* címmel 2011-ben Wiesbadenben megjelent nagymonográfiájában 1494 oldalon láttak napvilágot.[11]

A nagymonográfia nyelvi korpusza alapvetően a TESz és az EWUng szóállományán alapul. Az új kiadvány alkotói azonban kutatásukba nemcsak a korábban már biztos, vagy valószínűen török eredetűnek meghatározott irodalmi nyelvi szavakat vonták be, hanem a vitatott eredetűeket, az ismeretlen eredetűeket, az archaizmusokat és olyan tájszavakat is, amelyeknél – kunsági elterjedtségüknél fogva – nagy valószínűséggel jöhetett szóba a török származtatás. Ugyancsak etimológiai elemzés tárgyává váltak olyan magyar tulajdonnevek – köztük török közszóra visszamenő földrajzi nevek és tisztségnévi eredetű személynevek –, melyek hangtani vagy művelődéstörténeti szempontból az átadó vagy a befogadó nyelv számára fontos információt hordoztak. Nem kerültek be viszont a korpuszba a magyar törzsnevek,[12] minthogy korábban felvetett török származtatásukat az újabban előkerült források és az újabb török történeti szóképzési kutatások nem erősítették meg.

A kutatás kezdetén a szerzők 561 címszót választottak ki adatgyűjtés céljából. A végeredmény tanúsága szerint ebből 70 elutasított etimológia született, további 72 korábban önálló címszó más címszavak alá lett besorolva, és 35 könnyen leválasztható volt mint biztos kun jövevény, így a fennmaradó 384 szó esetében kellett a donornyelvi problémát megoldani. Ez a szóállomány a korábbi kutatások szerint vagy r-török (bulgár-török) kritériumokat mutatott fel, vagy sem az r-török, sem a másik (z-török) nyelvi ág szempontjából nem volt kritériumhordozó. Róna-Tas András még az új kutatás megkezdése előtt publikálta[13] munkahipotézisét, melyben javasolta, hogy a donornyelv kérdését kronológiai és területi alapon definiálják, kikerülve azt a csapdát, ami a kritérium nélküli szavaknak valamely – a forrásokban előforduló – ótörök kori népnév alá történő hibás besorolásából fakadhat. Ő maga nevezte el nyugati ótöröknek mindazon nyelvváltozatok összességét, melyek a magyar–török kapcsolatok idején (a 7. és a 13. század között) Kelet-Európában jelen voltak és potenciális donornyelvi változatokként szóba jöhettek. Ez a szemléletmód tette lehetővé, hogy az új kutatásban a magyar nyelvet végső fokon mint a nyugati ótörök kutatásának forrását jelenítse meg.

Az új kutatásban a szerzők részben megőrizték a magyar turkológia tradicionális módszertani hagyományát, nevezetesen a történeti-összehasonlító módszer szigorú alkalmazását. Másrészt azonban számos, a korábbi kutatásoktól eltérő célkitűzésük volt:

1. Induktív etimológiai vizsgálat lefolytatása, mely során a magyar nyelvi alakok alapján konstruált adatok szolgáltatják a vizsgálat kiindulópontját – nem pedig fordítva. A szerzők a magyar hangalakokból, ezek hangtani, szerkezeti, alaktani elemzéséből kívántak eljutni előbb a recipiensnyelvi változathoz, majd a török átadó alakokhoz és azok sajátosságaihoz.

2. Megfelelő nyelvleírási mód használata, mely lehetővé teszi olyan donornyelv leírását, melynek nincsenek egykorú írott emlékei.

3. A donornyelvi képzett szavakban a török szóképzési modellek meghatározása.

4. A kontaktológiai szempont érvényesítése: a török nyelv hangtani és alaktani elemei beilleszkedésének rekonstrukciója az aktuális magyar hangtani és alaktani rendszerbe.

Az induktív tárgyalási módot szemlélteti az etimológiai szócikkek szerkezete.

A szócikkek első eleme az úgynevezett „fej", ami a szócikk tömörített etimológiai levezetéseként értelmezhető. Ez első helyen tartalmazza a magyar szó mai magyar helyesírású, legtöbbször irodalmi nyelvi alakját, jelentését, majd ezt követi a magyar történe-

10 Johanson 1992.

11 Róna-Tas–Berta 2011; Agyagási 2013a.

12 Németh 1991, 25–108; Berta 1991.

13 Róna-Tas 1998.

ti blokk, melyben a címszó első történeti előfordulásának dátuma, eredeti írásképe, az íráskép fonetikai értelmezése jelenik meg. Ennek a végén következik a magyar nyelvtörténeti forrásadatok alapján (többnyire a 10. század utánra) megállapítható ómagyar alakváltozat, melyet követ a még korábbi (ősmagyar korra tehető) recipiensnyelvi alak rekonstrukciója.

Az ősmagyar recipiens alak megállapítása egy olyan előzetes vizsgálaton nyugszik, melynek részletei a monográfia későbbi fejezetében vannak kifejtve: ez nem más, mint az ugor alapnyelv fonológiai rekonstrukciója és az alapnyelvi fonémák változási menetének a leírása a bomló ősugortól a korai ősmagyaron át a kései ősmagyar korral bezárólag. Az ősugor és ősmagyar rekonstrukció azonban nem állt rendelkezésre a korábbi finnugrisztikai és magyar nyelvtörténeti kutatásokban. Ezt egy turkológusnak, Róna-Tas Andrásnak kellett elvégeznie ahhoz, hogy a saját szaktudománya irányából feltett kérdésekre szakszerű, tudományosan hiteles válaszokat tudjon adni. Ez a páratlanul fontos, és az eddigi kutatásokból teljesen hiányzó láncszem teszi lehetővé ugyanis, hogy a magyar nyelv ótörök jövevényszavainak átvételi folyamatában a magyar nyelv mint forrás felől megalapozottan lehessen eljutni a donornyelvi rekonstrukcióhoz. Nyilvánvaló, hogy a feladat nagyon nehéz volt, de született egy eredmény, mely az összehasonlító-történeti módszernek ugor nyelvi anyagon való korrekt alkalmazásán nyugszik. Lehet, hogy ezt az eredményt a későbbiekben árnyalni fogja a finnugrisztika, de úttörő volta vitathatatlan, és megléte már a mostani formájában is jelentősen emeli a magyar–török nyelvi kapcsolatok tudományos leírásának plauzibilitását.

A donornyelvi rekonstrukciók természetszerűleg nem egyedül az ősmagyar recipiensnyelvi rekonstruktumokon nyugszanak. A nagymonográfia szerzői olyan etimológiai adatbázist állítottak össze, amely nyelvtörténeti korszakonként, írástípusonként tartalmazza a recipiensnyelvi alakok török megfeleléseit a teljes török nyelvcsalád minden ágára vonatkozóan az összes ma ismert írott és szóbeli forrásból. A donornyelvi rekonstruktumok megállapítása azért nehéz és különleges, mert a szerzők úgy kívánnak rekonstruálni egy ótörök kori nyelvváltozatot, hogy ennek a nyelvváltozatnak nincsenek egykorú belső írott emlékei, amelyek primer forrásként lennének használhatók. A dunai-bulgár töredékes fejedelmi listák erősen romlott állapotban maradtak fenn, és eleve csekély mennyiségű nyelvi anyagot tartalmaznak, de még a középtörök korszakból is csak igen kevés belső forrás áll rendelkezésre (volgai bulgár sírfeliratok).[14] Nyilvánvaló, hogy a csuvas adatok a donornyelvi rekonstrukció során fontos szerephez jutnak. A szerzők a csuvasból vagy a volgai bulgárból származó adatokat akkor is idézik, amikor ezek esetenként a csuvasban nem őrződtek meg, hanem csak jövevényszóként élnek tovább a Volga-vidék finnugor vagy kipcsak nyelveiben, vagy átkerültek az oroszba, az oszétba, esetleg a korai mongolba. A részletes török nyelvtörténeti adatbázis a donornyelvi rekonstrukciókhoz megfelelő támpontként szolgál. A szerzőknek sikerült a nyugati ótörök nyelv magán- és mássalhangzó-állományát meghatározniuk, méghozzá a magyar–török nyelvi kapcsolatok időtartamát három alkorszakra osztva, és a korszakok közötti hangváltozások eredményeit a magyar nyelvbe került példákon szemléltetve. Ebben elkülönül az r-török nyelvváltozatoknak és a z-török (kun) nyelvnek a változási rendje,[15] ami megalapozza Róna-Tas Andrásnak azt a vélekedését, hogy a nyugati ótörök nyelvváltozatot mint a kelet-európai térségben a tatárjárás előtt beszélt domináns török nyelvet legcélszerűbb ogurként megnevezni (szembeállítva a köztörök oguzzal). Ez a megoldás azt az újabb felismerést engedi meg, hogy a tatárjárás előtt a kelet-európai térségben sokféle néven jelentek meg ugyan török törzsek és törzsszövetségek, de a differenciált etnikai vagy politikai csoportosulások nem jelentik egyúttal ezek népességének éles nyelvi differenciáltságát. A prototörök mássalhangzók nyugati ótörök megfelelései általában véve rendszerszerűen mutatják a z-török és r-török nyelvek hangváltozásainak különbségét, de néhány archifonémának az r-török csoporton belüli kettes vagy négyes képviselete dokumentálható.

A donornyelvi rekonstrukció természetszerűleg nemcsak a tőszavak hangalakjának a rekonstrukcióját jelenti, hanem a képzett szavak hangalakjának és teljes morfémaszerkezetének a rekonstrukcióját is. E tekintetben a nagymonográfia ismét új utakon jár.

A morfológiai fejezetben a szerző – itt már csak Róna-Tas András – egyfelől szétválasztja az ótörökben idegen eredetű szavakat, az idegen eredetű, de török képzővel képzetteket, a nyugati ótörök eredetű, de harmadik nyelv közvetítésével a magyarba érkezetteket, valamint a belső keletkezésű ótörök képzett szavakat, másfelől tárgyalja a homofón magyar deverbális verbumképzőkre gyakorolt török hatást.

14 Erdal 1993.
15 Agyagási 2013b.

A recipiensnyelvi és donornyelvi alakok szembesítése (különösen a képzett szavak esetében) lehetővé teszi annak a folyamatnak az újraértelmezését, hogy mi is történt valójában a jövevényszó-kölcsönzés során. Ez a kérdés már azért is figyelmet érdemel, mert a könyv nemcsak a közvetlen kölcsönzésű szavakkal foglalkozik, hanem azokat az átvételeket is tárgyalja, amelyek az elszlávosodott nyugati ótörök nyelvű avarok nyelvéből került az ősmagyarba, vagy a nyugati ótörökből keleti szláv közvetítéssel érkeztek nyelvünkbe.

Róna-Tas András a kölcsönzési folyamat tudományos leírásában is túllép a történeti nyelvészetben tradicionálisnak számító gyakorlaton azzal, hogy az ótörök jövevényszavakat kódmásolási eredményekként kezeli. A kódmásolás Lars Johanson definíciója szerint az a folyamat, mely során valamely forrásnyelvnek az egyidejűleg működő aktív reprodukciós eszközrendszere (nyelvi kódja) részleges vagy teljes mértékben másolás tárgyává válik, és a célnyelvben reprodukálódik.

A kódmásolás a magyar nyelv török jövevényszavai vonatkozásában meglepő eredménnyel zárult. Az ősmagyar korszak során nem épültek be idegen hangok a magyar hangrendszerbe, hanem a nyelv hanghelyettesítések különböző típusaival küszöbölte ki néhány hang idegenségét. Noha képzett szavakban jelentős számú török szóképző morféma került a magyar nyelvbe, ezek nem keltek önálló életre. Kiváltképp nem szorították ki a magyarban már meglévő, belső keletkezésű, funkcionálisan hasonló szóképző elemeket. A magyar nyelv finnugor és ugor alapokon álló nyelvi kódja nem sérült, csupán néhány elemmel kiegészült.[16] (Ennek ellenére a kétnyelvűség bizonyos társadalmi csoportokban a kapcsolatok során nem zárható ki.) Megalapozottan állítható, hogy a magyar–török nyelvi kapcsolatok kezdetén két, tipológiailag hasonló (agglutináló), de genetikusan egymástól teljesen különböző hangtani és alaktani rendszer találkozott, és a török rendszer hatása nem akadályozta azokat a nyelvi változásokat, amelyek a magyar nyelv fonológiai és morfológiai rendszerének ősmagyar kori individuális változási folyamataiként váltak ismertté.

A magyar nyelv által kölcsönzött szavak jelentéstani vallomása megerősíti, hogy a magyarság a nyugati ótörökökkel folytatott kapcsolatai során a nagyállattartó nomadizmust mint gazdasági létformát vette át. Ehhez kiegészítésképpen társult a növénytermesztés, a zöldség- és gyümölcstermesztés néhány ága, de kísérte ezt az életformát a hálóval való halászat és a solymászat is, amit az alábbi, ótörök eredetű magyar szavak mutatnak:

Állattartás: *barom, bika, bölény, borjú, ünő, ökör, tinó, tulok, sajt, író, köpü, ártány, disznó, sertés, gyapjú, szűcs, kos, ürü, toklyó, kecske, tyúk, tojik, kuvasz, karám, ól, tőzeg, vályú.*

Növénytermesztés: *arat, árok, árpa, boglya, borsó, búza, csalán, csepű, dara, eke, gaz, gyékény, gyepű, katang, kender, komló, kóró, kéve, orsó, őröl, sarló, szérű, tarló, tiló, torma.*

Gyümölcstermesztés: *gyümölcs, szőlő, bor, szűr-, körte, alma, dió, kökény, som.*

Halászat: *csabak, sőreg, tok, gyalom, gyertya, hajó, szaka, vejsze, vék.*

Solymászat: *bese, turul, herjó, karvaly, keselyű, sólyom, szongor.*

Jelentős számban képviseli magát a jövevényszavak között egyfelől a nomadizmushoz kötődő természeti vallási, másfelől a társadalmi és politikai élet jelenségeit megnevező terminológia: *báj, bálvány, boszorkány, bölcs, táltos, bűvös, igéz, kép, imád, sárkány; betű, böjt, bűn, bocsát, búcsú, egyház, ünnep, gyónik, gyarló, gyász, erkölcs, gyűlöl, koporsó, börtön, kín, érdem, erő, bíró.*

Az új kutatás kulturális-civilizációtörténeti tanulsága, hogy a magyarság a törökséggel folytatott kapcsolatai során finnugor nyelvű, de török műveltségű néppé vált.

Végül, Róna-Tas András és Berta Árpád monográfiájának tudománytörténeti jelentősége, hogy a nyugati ótörök nyelvváltozat magyar nyelv által megőrzött szóállományát mint élő nyelvi forrást a nemzetközi kutatás számára is hozzáférhetővé, sőt a továbbiakban megkerülhetetlenné tette. A továbblépés lehetősége a magyar–török nyelvviszony vizsgálatában a mondattan irányába mutat. Ugyancsak hozhat eredményt a kun-kipcsak réteg további kutatása a határon túli, elsősorban erdélyi magyar és kárpátaljai nyelvjárásokban.

Irodalom

Agyagási 2013a
Agyagási Klára: Róna-Tas, András–Berta, Árpád: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I–II. Turcologica Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2011. 1498 oldal. *Nyelvtudományi Közlemények* 108, 443–461.

16 É. Kiss 2013.

Agyagási 2013b
Agyagási Klára: Nyugati ótörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az *ogur* hangtörténet számára. In: *Nyelvelmélet–kontaktológia.* Szerk.: É. Kiss Katalin–Hegedüs Attila–Agyagási Klára. Piliscsaba, 155–172.

TESz
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Szerk.: Benkő Loránd. Budapest, 1967–1976.

EWUng
Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–III. Szerk.: Benkő Loránd. Budapest, 1993–1997.

Berta 1991
Berta Árpád: Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92, 3–40.

Dankoff–Kelly 1982–1985
Robert Dankoff–James Kelly: *Mahmūd al-Kāšyari: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luγāt at-Turk).* I–III. Duxbury.

É. Kiss 2013
É. Kiss Katalin: Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: *Nyelvelmélet–kontaktológia.* Szerk.: Agyagási Klára–Hegedüs Attila–É. Kiss Katalin. Piliscsaba, 190–205.

Erdal 1991
Marcel Erdal: *Old-Turkic word formation.* I–II. Wiesbaden. (Turcologica 7.)

Erdal 1993
Marcel Erdal: *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften.* Wiesbaden. (Turcologica 13.)

Gombocz 1912
Gombocz, Zoltán: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* Helsinki. (Memoire de la Société Finno-Ougrienne 30.)

Johanson 1992
Lars Johanson: *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten.* Stuttgart.

Kappeler 2004
Andreas Kappeler (hrsg.): *Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen.* Wiesbaden. (Forschungen zur osteuropäische Geschichte 63.)

Ligeti 1986
Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest.

Németh 1991
Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Budapest.

Róna-Tas 1982
Róna-Tas András: *Studies in Chuvash Etymology*. Szeged.

Róna-Tas 1986
Róna-Tas András: *Language and History: Contributions to Comparative Altaistics.* Szeged.

Róna-Tas 1996
Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest.

Róna-Tas 1998
Róna-Tas András: Western Old Turkic. In: *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3–6, 1994.* Ed.: Johanson, Lars. Wiesbaden, 619–626. (Turcologica 32.)

Róna-Tas 1999
Róna-Tas András: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages.* Budapest–New York.

Róna-Tas–Berta 2011
Róna-Tas András–Berta Árpád: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian.* I–II. Wiesbaden. (Turcologica 84.)

Veenker 1967
Wolfgang Veenker: *Die Frage der finnougrischen Substrats in der russischen Sprache.* Bloomington.

A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok

ZOLTÁN ANDRÁS

A mai magyar szókincs legnagyobb tömegű idegen eredetű elemét szláv jövevényszavaink képezik.[1] E kétségtelen tény jelentőségét Melich János óta azzal szokás kisebbíteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (orosz, bolgár, szerbhorvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb hatást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került.[2] Ugyanakkor viszont legrégebbi szláv jövevényszavaink esetében legtöbbször nem dönthető el még az sem, hogy a szláv nyelvek mely csoportjából származnak, mert semmiféle alaki vagy jelentéstani megkülönböztető jegyük sincs, amely a szláv nyelveken belül valamely konkrét nyelvhez vagy legalább nyelvcsoporthoz kötné őket (például *barát, mák, rák, széna, szita* szavaink szláv előképe ma is nagyjából ugyanúgy hangzik az összes környező szláv nyelvben). Melich felfogását Kniezsa István is követte: „A magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes szláv hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az ős-szlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban. Ezért tehát voltaképpen nem is szláv, hanem külön tót, orosz, szerb, horvát, bolgár, illetve szlovén hatásokról kellene beszélnünk." Kniezsa gyakorló etimológusként mindjárt hozzáteszi: „Az anyag természete azonban a legtöbbször ezt a széttagolást nem teszi lehetővé. Egyes esetekben meg tudjuk ugyan mondani, hogy bizonyos szó például csak bolgár lehet, mint például a *mezsgye, mostoha, rozsda*, vagy pedig szerb, mint a *gatya, parittya, kótyavetye* és a *paprika* szavaknál, túlnyomó többségénél azonban igen kevés támpontunk van arra vonatkozólag, vajon a szó északról vagy délről került-e a magyarba?"[3] Kniezsa itt arra céloz, hogy gyakran az sem segít meghatározni valamely szláv jövevényszavunk közelebbi forrását, ha amúgy lenne hangtani fogódzónk: a *barázda, kalász* típusú szavak esetében ugyan kizárható a *borozda, kolos* típusú keleti szláv vagy a *brózda* > *bruzda, kłos* típusú lengyel alakokból való származás, de az ilyen szavak még mindig jöhettek nemcsak bármely déli szláv nyelvből, hanem a tőlünk északra lévő morva-szlovák nyelvjárásokból is. Ebben az esetben a hangtani kritérium, tudniillik hogy az ilyen szavak csak a déli szláv nyelvekre, valamint a csehre és a szlovákra jellemző *brazda, klasz* hangalakú átadó nyelvi alakokból származhatnak, csupán az amúgy is valószínűtlen lengyel és keleti szláv eredetet zárják ki, de hogy a magyarral a legnagyobb területen érintkező szláv nyelvek közül melyik lehetett az átadó, arra semmiféle eligazítást nem nyújt ez a kritérium.

Ezzel a mai magyar nyelvtudományi kézikönyvekben is közkeletű[4] felfogással szemben a magyar honfoglalás korában és a honfoglalást követő egy-kétszáz évben, vagyis a szláv–magyar érintkezések legintenzívebb szakaszában a szlávok még egy nyelvjárásilag ugyan tagolt, de nagyjából egységes, ráadásul mind saját maguk, mind a külső megfigyelők által egységesnek tekintett nyelven beszéltek. Tehát az a tény, hogy egyes régi szláv jövevényszavainkról gyakran nem dönthető el, mely szláv nyelvből kerültek a magyarba, nem kutatási módszereink hiányosságából, hanem az anyag természetéből adódik: a 9–11. században még nem is alakultak ki az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások közé ékelődött. Tekintve, hogy legrégibb szláv jövevényszavaink zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészén el van terjedve és történetileg sem mutatható ki, hogy valamely peremvidékről kiindulva vált volna idővel összmagyar elterjedésűvé, fel kell tételezni, hogy átvételükre a Kárpát-medence központi vidékein került sor, mégpedig a honfoglaláskor ott talált és idővel a magyarság által teljes egészében asszimilált szlávok nyelvéből.[5] Ezt a rendkívül ésszerű fel-

1 Papp 1967, 521.

2 Melich 1910.

3 Kniezsa 1942, 178.

4 Kiss 1993, 111; Zsilinszky 2003, 382.

5 Nem zárható ki természetesen, hogy egyes, szintén az egész magyar nyelvterületen elterjedt szláv jövevényszavaink a honfoglalás előtt kerültek nyelvünkbe, mégpedig a keleti szlávból. Kniezsa István ezek közé sorolta *lengyel* (Kniezsa 1955, 312–313), *szégye* 'erős husángokból való halfogó rekeszték' (Kniezsa 1955,

fogást az uralisztikában és a szlavisztikában egyaránt járatos Evgenij Arnol'dovič Chelimskij (1950–2007) kezdte hirdetni az 1980-as évek második felében,[6] de nézetei nem váltottak ki különösebb visszhangot a magyar nyelvtudományban. Ehhez ugyanis fel kellett volna adni azt a magyar szlavisztikában mély gyökeret eresztett, de már a 20. század elején meghaladott nézetet, miszerint az ősszláv nyelv korszaka csupán a Kr. u. 5. századig tartott.[7] Ezzel szemben már N. S. Trubetzkoy (1925) óta közismert, hogy egy nyelv akkor esik szét két vagy több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös változásokat átélni, így tehát az ősszláv nyelv végső határa az utolsó közös szláv innováció, vagyis a redukált magánhangzók (az úgynevezett *jer*ek) eltűnése (12. század).[8]

Bármily kézenfekvő is Evgenij Chelimskij álláspontja, miszerint legrégebbi szláv jövevényszavaink szubsztrátum jellegűek és a magyarság által később teljesen asszimilált Kárpát-medencei szlávok általa pannóniai szlávnak nevezett késői ősszláv dialektusából származnak, túlzottan kategorikus megállapításai némi finomítást igényelnek. Egyrészt a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel is kapcsolatba került. Ezeknek a marginális nyelvi kapcsolatoknak a révén átvett korai jövevényszavak száma nyilván kisebb a tartós együttélés során az ország belsejében élő szlávoktól átvett kölcsönzéseknél, de létük bizonyítható és átvételi útvonaluk is nyomon követhető (például *hálát ad, karácsony, pitvar*).[9] Másrészt bármennyire is igyekezett Evgenij Chelimskij ezt a pannóniai szlávot egységes dialektusnak láttatni, az anyag tüzetes vizsgálata mégis legalább két szláv nyelvjárást enged feltételezni.

Az egyik ezek közül kétségtelenül az a pannóniai szláv, amely egy déli szláv–nyugati szláv átmeneti dialektus lehetett, s hidat képezve a mai horvátok és szlovének elődei, valamint a morvák és a nyugatszlovákok elődei által beszélt nyelvjárások között a Dunántúl nagyobb részén lehetett elterjedve. Ebben a nyelvjárásban a nyugati szláv jellegzetességek délszláv vonásokkal ötvöződtek. Nyugati szláv jellegzetesség az ősszláv szókezdő **ort-, *olt-* hangkapcsolatok (ahol a *t* bármely mássalhangzó) **rot-, *lot-* hangkapcsolatokká való fejlődése, ami a magyarban rövid *a*-ként tükröződik: m. *rab* < pannóniai szláv **robъ* < korai ősszláv **orbъ,* m. *ladik* < pannóniai szláv **lod-* < korai ősszláv **oldьjь.* Nyugati szláv jellegzetesség volt a pannóniai szlávban az ősszláv **dl* megőrzése (a déli szlávoknál **dl* > *l*), amely a magyarban hosszú *ll*-ként jelentkezik (**vidla* > *villa, *motovidlo* > *motolla*); Chelimskij szerint a **dl* > *ll* változás már a pannóniai szlávban végbement.[10] Ugyanakkor a déli szlávok és azon belül a horvátok és a szlovének elődeinek a nyelvjárására mutat az ősszláv **tj* és **dj* sorsa: a **dj* utódhangja a magyarban *gy* (vö. horvát *đ*): m. *megye* < ősszláv **medja* (horv. *mèđa*), m. *ragya* < ősszláv **rъdja* (vö. horvát *rđa*), a **tj* reflexe pedig *ty* vagy *cs* (horvát *ć*, szlovén *č*): m. *paritytya* < pannóniai szláv **pratja* < korai ősszláv **portja* (horv. *prȁća,* szlovén *práča*), m. *lencse* < ősszláv **lętja* (vö. horvát *lêća,* szlovén *léča*).

Emellett létezett még egy másik nyelvjárás is, amelyben az ősszláv *dl* hangkapcsolatból *l* lett, akárcsak a legtöbb déli és keleti szláv nyelvjárásban; ez az *l* a magyarban rövid *l*-ként jelentkezik: m. *zab(o)la* < déli szláv **zobalo* < ősszláv **zobadlo,*[11] m. *nyoszolya* < déli szláv < **nosilo* < ősszláv **nosidlo.* Az ősszláv szókezdő **ort-, *olt-* hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt itt *rat-, lat-* alakult (a *t* itt is bármely mássalhangzó jele), mint az összes déli szláv nyelvjárásban, s ez a magyarban *rá*-ként tükröződik (a *la*-ra nincs példánk): m. nyj. *rásza* 'palánta' < déli szláv **rasadъ* < **raz-sadъ* < ősszláv **orz-sadъ* (az **orz-saditi* 'szétültet' igéből képzett főnév), bolgár *pásczad* 'palántázás', horvát *rȁsad* 'palántázás; palánta'; m. elavult *rászt* 'lépduzzadás' < déli szláv **rastъ* < ősszláv **orstъ*, horvát *râst* 'növekedés'; (régen) 'lépbetegség'. Az ősszláv **tj, *dj*

494–495), *tanya* 'halászó hely' (Kniezsa 1955, 517–518), *terem* (uo., 772) és – némi fenntartással – *halom* (uo., 210–211) és *naszád* (uo., 354) szavakat. Mindez lehetséges, de nyelvészetileg egyértelműen nem bizonyítható (Chelimskij 1989, 197–198; Chelimskij 2000, 415).

6 Chelimskij 1988.

7 Kniezsa 1942, 178; Kiss 1994, 361.

8 Trubetzkoy 1925.

9 Zoltán 1986, 134–136.

10 Chelimskij 1988, 359.

11 Uo., 359. A *zabla* szót is a pannóniai szlávból magyarázta mondván, hogy a második szótagbeli magánhangzó kiesése után egy **zobadlo* > **zoballo*-féle alakból is csak *zabla* lehetett volna, ám a *zabola* (és nem **zabolla*) változat megléte világosan mutatja, hogy az átadó nyelvi szláv alakban nem *-dl-*, hanem csak *-l-* lehetett. Hagyatékából kiadott jegyzetei alapján ítélve később módosított álláspontján, s ő is *zabla* < *zobalo* < *zobadlo* fejlődést feltételezett, Stachowski 2009, 83. Mindamellett van példa arra is, amikor eldönthetetlen, hogy *-dl-* vagy *-l-* volt az átadó szláv nyelvi alakban: a magyar *gerlice* esetében akár a pannóniai szláv (és egyben ősszláv) **gъrdlica*, akár a déli szláv **gъrlica* előzményből indulunk ki, az eredmény ugyanaz. Érdekes, hogy bár Chelimskij eredetileg ezt is a pannóniai szláv **gъrdlica* alakból magyarázta (Chelimskij 1988, 359), később mégis megváltoztatta álláspontját és *gërlice* < **gъrlica* < **gъrdlica* változást feltételezett, noha ebben az esetben erre nem kényszerítette semmi. (Stachowski 2009, 85.)

hangkapcsolatokból ebben a nyelvjárásban *št, žd* lett, akárcsak az óegyházi szlávban (óbolgárban) és a mai bolgárban: m. *nyüst* < óbolgár *ništi* < ősszláv **nitji,* m. *mostoha* < óbolgár *maštecha* < ősszláv **matjecha,* m. *mezsgye* < óbolgár *mežda* < ősszláv **medja,* m. *rozsda* < óbolgár *rъžda* < ősszláv **rъdja*. Mindezek a jegyek így együttesen csak a bolgár(szláv)ból magyarázhatók.

A felsorolt és bolgárszlávra mutató példák többnyire az egész magyar nyelvterületen elterjedtek (az elavult *rászt* is ilyen lehetett, legalábbis nincs rá adat, hogy tájszó lett volna), e „bolgáros" szláv dialektus földrajzi elterjedéséhez csak a *rásza* 'palánta' nyújt némi támpontot, ez a tájszó ugyanis az egykori Gömör és Kishont vármegyékben, valamint Borsod és Szabolcs vármegyék északi peremén fordul elő,[12] vagyis jobbára a szlovák–magyar nyelvhatáron, miközben a szó a szomszédos szlovákból nem mutatható ki. (Egyébként is ott **rozsad* lenne várható.)[13]

A Kárpát-medencei egykori bolgárszláv nyelvjárások elterjedésére még egy fogódzónk van, mégpedig az ősszláv **kt'* hangkapcsolat, amely a *tj*-hez hasonlóan fejlődött, és a szláv nyelvek közül egyedül a bolgárban *št*-vé változott (ősszláv **pekt'* > óbolgár *peštъ* > m. *pest* 'kemence, barlang'). Ez a szó nemcsak hangtani, hanem szemantikai bolgarizmus is. Az ősszláv **pekt'* származékai az összes szláv nyelvben megvannak ugyan, de csak 'kályha, kemence' jelentésben, az ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett 'barlang' jelentése az alapszónak csak a bolgárban van: *neuų* 'kályha, kemence; barlang', mégpedig már az óbolgárban is: *peštъ* 1. 'kemence'; 'barlang'.[14]

Ez a bolgáros jellegű déli szláv dialektus a helynevek tanúsága szerint korántsem csak a délkeleti perifériákon, hanem az (akkori) ország központi vidékein (a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Gömörön és Tornán át Észak-Borsodig) volt elterjedve.[15]

Ha a fentiek alapján elfogadjuk, hogy a Kárpát-medence szívében viszonylag nagy területen a magyarság bolgár jellegű nyelvjárást beszélő szlávok közé települt, akkor viszont felül kell vizsgálnunk a szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink kronológiáját. Arról van ugyanis szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv **rędъ*), *galamb* (< szláv **golǫbъ*) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *ǫ* magánhangzókat még tükröző szavaink a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai. Ez a dátum bizonyos értelemben spekulatív, mivel biztosan csak azt tudjuk, hogy a 10. század közepén a keleti szlávban ezek a nazálisok már denazalizálódtak (*ę* > *'a, ǫ* > *u,* vö. az előbbi példákban: **rędъ* > orosz, ukrán *ряд, *golǫbъ* > orosz *голубь*, ukrán *голуб*). Azért teszik a szlavisták a denazalizációt a 10. század végére, hogy adjanak némi időt arra, hogy a magyarok a viszonylag nagyszámú, még a szláv nazálisokat tükröző jövevényszót az itt talált szlávoktól átvegyék (*abroncs, bolond, csombor, donga, dorong, galamb, gomba, gerenda, goromba, konkoly, konc, korong, lengyel, lencse, lanka, munka, péntek, piszträng, porond, rend, rombol, szombat, szomszéd, szent(el), szerencse, tompa* – hogy most itt csak az ismertebbeket soroljuk fel). Más megközelítésből úgy is mondhatnánk, hogy e felfogás szerint a magyarok elődei csak azért siettek elfoglalni a Kárpát-medencét a 9. század végén, hogy még mint valami zárványt megőrizhessék nyelvükben az immár eltűnőben lévő szláv nazális magánhangzók lenyomatát. Lehetséges azonban, hogy a keleti szlávokhoz hasonlóan a pannóniai szlávok nyelvében is megtörtént a denazalizáció már a 10. század közepére. Ebben az esetben viszont igen kevés idő állt rendelkezésre az ilyen magánhangzót tartalmazó népes jövevényszó-csoport átvételére.

Ebből a kelepcéből kétféleképpen lehet szabadulni. Az egyik kiút az úgynevezett kettős honfoglalás elfogadása, amint azt szlavistáink közül Király Péter szorgalmazza.[16] Ha ugyanis egy-két évszázaddal ko-

12 ÚMTSz 4: 675.

13 Az *ábra (< *obrazъ)* és a *pászta (< *postavъ)* analógiájára hivatkozva mind Kniezsa István (1955: 459), mind pedig Evgenij Chelimskij (1988, 357, vö. Stachowski 2009, 96) is lehetségesnek tartották, hogy a m. *rásza* egy szláv **rozsad* alakból származzék. Ennek azonban legfőbb akadálya az, hogy a szó nem mutatható ki a szlovákból. Elvileg származhatna a ruszinból is, ahol szintén *ro-* a szókezdet, vö. „Розсада n. rásza, palánta, fiatal káposzta, ültetvény, káposztamag (Csopey 1883, 343), de ezt sem a szóföldrajz, sem a szóvég hangalakja nem támogatja.

14 SJS 3: 32, StSl 1994, 445. Az óbolgárban emellett a *peštъ *-era* képzős *peštera* származéka is jelent 'barlang'-ot (SJS 3: 30; StSl 1994, 445), innen a mai orosz irodalmi *пещера* 'barlang'. Hasonló képzésű még az orosz nyj. *печóра*, ukrán *печéра*, fehérorosz *пячóра* 'barlang', de ezekben a nyelvekben az alapszó (orosz *печь*, ukrán *піч*, fehérorosz *печ*) sosem jelent 'barlang'-ot, hanem csak valamiféle 'tűzhely'-et.

15 Dénes 2009, 109.

16 Király 2006.

rábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire Király Péter adatainak kritikus megrostálása után[17] is van esély, akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott Makkay János is, aki szerint a nazálisos alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede".[18]

A másik kiút annak feltételezése lehet, hogy a magyarság érintkezett olyan szlávokkal is, akik tovább őrizték nyelvükben a nazálisokat, mint a pannóniai szlávok, s a magyaroknak volt alkalmuk még a 10. század után is nazális magánhangzókat tartalmazó szláv szavakat hallani és átvenni legszűkebb környezetükben.

Samuil Borisovič Bernštejn mutatott rá arra, hogy – saját fordításomban idézem – „a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális magánhangzók sorsát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórtan felfedezhetők már a 11. században. Meredeken emelkedik a példák száma a 12. században. Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az északkeleti bolgár nyelvjárások még a 13. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tőmorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a 14. században zárult le teljesen."[19] A 13–14. századra datálja a nazálisok kései denazalizációját a bolgárban H. Tóth Imre is.[20] Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végbe, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvföldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az északbolgár nyelvjárásterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a 13. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget tudomásom szerint sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette eddig figyelembe.[21] Ezért van az, hogy etimológiai szótáraink minden egyes szláv nazális reflexét tartalmazó jövevényszavunk esetében imamalomszerűen ismételgetik, hogy átvételük a 10. század vége előtt történt, ami viszont egy kissé önkényes meghosszabbítása a nazálisok létének a bolgárszlávon kívüli szláv nyelvjárásokban a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában. Sajnálatos módon ezekről a bolgárszláv nyelvjárásokról nem maradt fenn több információnk, mint amennyit róluk a magyar nyelv legrégibb szláv jövevényszavai tartalmaznak. A bolgárszláv szubsztrátum figyelembevétele teljesen új megvilágításba helyezi a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavaink időrendjének kérdését, mivel – mint láttuk – a bolgárban a denazalizáció lényegesen később ment végbe, mint a keleti szlávban (amiről biztos tudomásunk van) és a pannóniai szlávban (amint az a szomszéd – horvát, szlovén, szlovák – nyelvek alapján feltehető).

Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevényszavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre a Dunántúlon, hanem a 11–13. század folyamán is a nyelvterület központi és keleti, északkeleti részén, vagyis a *menszáros ~ mészáros, donga ~ duga* párok nem feltétlenül különböző *korban,* hanem éppolyan valószínűséggel különböző *helyen* párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.

17 Balogh 2007; Zoltán 2008.

18 Makkay 1994, 104; Makkay 2004, 46.

19 Bernštejn 1961, 245–246; Haralampiev 2001, 58–65.

20 H. Tóth 2011, 40–42.

21 Kniezsa István a *porong* takácsműszó kapcsán figyelmeztetett arra, hogy a bolgárból származtatott szónak nem kell okvetlenül X. század előttinek lennie, mivel a nazálisok a bolgárban viszonylag későn tűntek el (Kniezsa 1955, 438). A nazálisok kronológiai problémáiról részletesebben lásd: Zoltán 2011; Zoltán 2012a; Zoltán 2012b.

Irodalom

Balogh 2007
Balogh László: Új könyv a „kettős honfoglalásról" (Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 125, 3–19.

Bernštejn 1961
Бернштейн, С. Б.: *Очерк сравнительной грамматики славянских языков.* Москва. [Második kiadás: Москва, 2005.]

Chelimskij 1988
Хелимский, Е. А.: Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации.* Москва, 347–368. [Új kiadása: Chelimskij 2000, 418–434.]

Chelimskij 1989
Хелимский, Е. А.: Изучение ранних славяно-венгерских языковых отношений (Ма-

териалы и интерпретации. Вопрос об этноязыковых контактах венгров с восточными славянами). In: *Славяноведение и балканистика в странах Зарубежной Европы и США.* Ред.: А. С. Мыльников. Москва, 184–198.

Chelimskij 2000
Хелимский, Е. А.: *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи.* Москва.

Csopey 1883
Csopey László: *Rutén–magyar szótár.* Budapest.

Dénes 2009
Dénes György: Pest pataka. *Névtani Értesítő* 31, 105–111.

Haralampiev 2001
Харалампиев, Иван: *Историческа граматика на българския език.* Велико Търново.

Király 2006
Király Péter: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve.* Nyíregyháza. (Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 10.)

Kiss 1993
Kiss Jenő: A magyar nyelv. In: *A magyarságtudomány kézikönyve.* Szerk.: Kósa László. Budapest, 77–161.

Kiss 1994
Kiss Lajos: Néhány szlavisztikai műszóról (ősszláv nyelv, ószláv nyelv, egyházi szláv nyelv, óorosz nyelv). *Magyar Nyelv* 90, 361–363.

Kniezsa 1942
Kniezsa István: Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: *A magyarság és a szlávok.* Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, 168–188.

Kniezsa 1955
Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I/1–2. Budapest.

Makkay 1994
Makkay János: *A magyarság keltezése.* 2., átdolgozott és bővített kiadás. Szolnok.

Makkay 2004
Makkay János: *Korai szláv kölcsönszavaink keltezési kérdései és a honfoglalás.* Budapest.

Melich 1910
Melich János: *Nyelvünk szláv jövevényei.* Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13.)

Papp 1967
Papp Ferenc: A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. In: *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28.).* Szerk.: Imre Samu–Szathmári István. Budapest, 518–522. (Nyelvtudományi Értekezések 58.)

SJS
Slovník jazyka staroslověnského. Eds.: Josef Kurz–Zoé Hauptová. Praha, 1966–1997. (Lexikon linguae palaeoslovenicae 1–4.)

Stachowski 2009
Stachowski, Marek: Eugen Helimskis Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14, 35–107.

StSl 1994
Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Ред.: Цейтлин, Р. М.–Вечерка, В.–Благова, Э. Москва.

H. Tóth 2011
H. Tóth Imre: Fonetika. In: H. Tóth Imre–Balázs L. Gábor–Majoros Henrietta: *Bolgár történeti nyelvtan: Hangtan, alaktan.* Szeged, 32–63.

Trubeckoj 1987
Трубецкой, Н. С.: О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. In: Трубецкой, Н. С.: *Избранные труды по филологии.* Москва, 143–167.

Trubetzkoy 1925
Trubetzkoy, N. S.: Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 1, 287–319. [Új kiadása: Trubetzkoy 1988, 93–125. Orosz fordítása: Trubeckoj 1987.]

Trubetzkoy 1988.
Trubetzkoy, N. S.: *Opera slavica minora linguistica.* Wien.

ÚMTSz
Új magyar tájszótár. I–V. Szerk.: B. Lőrinczy Éva. Budapest, 1979–2010.

Zoltán 1986
Zoltán András: К вопросу о православном пласте венгерской христианской терминологии. In: *Cirill és Metód tevékenysége Pannóniában.* Szerk.: Király Péter. Budapest, 130–137. (Hungaro-Bulgarica 1.)

Zoltán 2008
Zoltán András: Király Péter, A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006. *Magyar Nyelv* 104, 355–359.

Zoltán 2011
Zoltán András: Вопрос о древнейшем пласте славянских заимствований в венгерском языке и хронология деназализации носовых в славянском. In: *Современная славистика и научное наследие Самуила Борисовича Бернштейна. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения выдающегося отечественного слависта д. ф. н., проф. С. Б. Бернштейна.* Ред.: А. Ф. Журавлев–Н. Е. Ананьева. Москва, 31–35.
Zoltán 2012a
Zoltán András: Szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink időrendje. In: *Legendák, kódexek, források: Tanulmányok a 80 esztendős H. Tóth Imre tiszteletére.* Szerk.: Kocsis Mihály–Majoros Henrietta. Szeged, 383–387.
Zoltán 2012b
Zoltán András: A szláv denazalizáció a magyar szavak tükrében. In: *A szótól a szövegig: Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2011. június 21–22.* Szerk.: Bárdosi Vilmos. Budapest, 277–280.
Zsilinszky 2003
Zsilinszky Éva: Szókészlettörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk.: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc. Budapest, 372–392.

A helynevek mint az őstörténet forrásai

HOFFMANN ISTVÁN

Előadásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a névkutatás hogyan tud hozzájárulni az őstörténeti kutatások eredményeihez. Anélkül, hogy az onomasztika tudományok között elfoglalt helyének sokat vitatott problematikáját kifejteném, szeretném előrebocsátani, hogy a névtant olyan interdiszciplináris kutatási területnek tekintem, amely a nevek vizsgálatában alapvetően a nyelvtudomány, közelebbről a nyelvtörténetírás módszereit használja fel azzal a céllal, hogy a múltról való ismereteinket gyarapítsa. Ilyen értelemben a névkutatást a történeti tudományok közé sorolhatjuk, de akár a történettudomány segédtudományaként is számon tarthatjuk, ami azonban a presztízsét megítélésem szerint nemhogy csökkenti, hanem éppen növeli.

A nyelvtörténetírás és benne a névtörténeti kutatás sokféle forrásból merít a nyelv s ennek részeként a nevek történetének vizsgálata során. E források között olyannyira kitüntetett szerepe van a nyelv írott formában fennmaradt emlékeinek, hogy más forrástípusokat is leginkább ezekhez kapcsolódóan vonhatunk be a siker reményében a kutatásokba. Közismert, hogy az őstörténeti kutatások szűkebb értelemben vett időszakára, a honfoglalással lezáruló történelmi korszakra vonatkozóan a magyar nyelvnek ilyen írásos emlékével alig rendelkezünk, olyan dokumentummal pedig, amely a magyarság körében jött volna létre, egyáltalán nem. Ez a körülmény igencsak felértékeli ezeket a korai forrásokat, amit a kutatók megkülönböztetett figyelme is jól mutat: a vizsgálatok közül itt most csak azokra a sokrétű elemzésekre utalok, amelyek a magyarság szállásterületeit megjelölő *Etelköz* és *Levédia* megnevezésekre irányultak.[1] Tudjuk persze, hogy ezeket a neveket is csak a honfoglalás után mintegy bő fél évszázaddal jegyezték le, az azt megelőző korokra vonatkozó hitelüket azonban aligha vonhatjuk kétségbe. E két ősmagyar kori név egyébként nyelvi szerkezetét tekintve az Árpád-kor talán két legjellegzetesebb magyar helynévtípusát testesíti meg, bizonyítva a két korszak között fennálló, a névadásban is megmutatkozó nyelvi folytonosságot.

Az írott források megjelenéséből és fokozatos felszaporodásából adódóan a névkutatásnak mérvadó módon csak a magyarság történetének az államalapítás körüli időszakára vonatkozóan lehet szava. Az Árpád-kor első századainak vizsgálata azonban a magyar őstörténeti kutatások számára sem elhanyagolható feladat. Ez egyrészt abból következik, hogy a honfoglalás és a magyarság Kárpát-medencében való megtelepedése jórészt ugyanazokkal a komplex tudományos módszerekkel tanulmányozható, mint amelyeket a tudomány az ősmagyar kor vizsgálatában is alkalmaz. Másrészt fontos ez az időszak abban a tekintetben is, hogy az ez idő tájt mégiscsak valamelyest felszaporodó forrásanyag fényében némileg jobb megvilágítást kaphatnak az ősmagyar kor viszonyai is. Ennek megfelelően a névkutatás mint a történeti segédtudományok egyik ága a Kárpát-medence honfoglalást követő nyelvi viszonyainak tisztázásával tud leginkább hozzájárulni az őstörténeti kutatások eredményeihez.

Valamely térség nyelvi helyzete nem valamiféle elvont viszonyrendszerként értelmezhető állapot, hanem az ott élő emberek valós kommunikációs kapcsolataként fogható fel, s ebből következően jogosan vetődik fel a kérdés a nyelveknek és az emberi társadalom különböző csoportjainak az összetartozására vonatkozóan. Tudjuk jól, hogy a nép, az etnikum és a nyelv kölcsönös viszonya bármely korban rendkívül összetett, sokszínű mintázatot mutat. Az etnikai identitást sokféle tényező alakítja ki, amelyek közül csak az egyik összetevő a nyelv.[2] A magyarság történetének kutatásában ennek ellenére gyakran előfordul, hogy az etnikum és a nyelv fogalmát lényegében azonos értelemben használják, többnyire azzal indokolva az eljárást, hogy a régi korokra vonatkozóan források hiányában kénytelenek vagyunk ezt a bonyolult összefüggést ily módon leegyszerűsíteni.[3]

Rá kell azonban mutatnunk arra is, hogy a magyarság etnikai tudatának kialakulásában és létében a

1 Ezek közül itt csak egyetlen kötetet említek meg: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 172. szám. Budapest, 1985.

2 Róna-Tas 1997, 18–26.

3 Kristó 2000, 11.

nyelvi összetartozás élménye sokkal erősebb tényezőnek számít, mint sok más etnikum esetében. A közeli nyelvrokonsággal rendelkező nyelvek beszélői – mint például a különböző szláv nyelvű etnikumok – önazonosságukat kevésbé kötik a nyelvhasználat kérdéséhez, a nyelvrokonaitól több ezer év óta elkülönültségben s ebből adódóan kommunikációs értelemben nyelvi elszigeteltségben élő magyarság számára viszont a nyelvi közösség az összetartozás tudatának igencsak meghatározó formálója lehet hosszú idők óta.

A továbbiakban arról szólok röviden, hogy a magyar nyelv- és névtörténeti kutatások milyen eredményeket értek el a honfoglalás körüli idők és az azt követő évszázadok nyelvi és – a fent említett összefüggésnek megfelelően – etnikai viszonyainak feltárásában. Ebben a kérdésben a kutatók döntően a helynevek vizsgálatára támaszkodtak, mivel a helynév eredendő funkciójából, a lokalizálás feladatából adódóan a leginkább helyhez köthető nyelvi elemként alkalmas arra, hogy általa megalkotóit, illetve használóit is hozzákapcsoljuk az adott térséghez. A név és a névadó nyelvének összekapcsolása a helynevek nyelvi eredetének megfejtése révén válik lehetségessé.

Ezzel a módszerrel készítette el Melich János a magyar névkutatás első nagy szintézisét, *A honfoglalás kori Magyarország* című művét,[4] amely már a címével is jelezte szerzőjének történettudományi célját, a Kárpát-medence etnikai képének megrajzolását. Ennek a maga korában úttörő jelentőségű, kiváló munkának a fő kérdésre adott válaszát ma már csak részben tudjuk ugyan elfogadni, ám Melich volt az, aki a helynevek etimológiai vizsgálatának nyelvtudományi módszerét megbízható tudományos szintre emelte, és ezáltal hosszú évtizedekre szólóan, szinte napjainkig hatóan meghatározta. E téren a modern tudományosság jó néhány általa megfogalmazott alapelvet ma is a magáénak vall.

Melich eredményeit és kutatási módszereit Kniezsa István fejlesztette tovább, elsősorban a *Magyarország népei a XI. században* c. munkájában – de emellett más műveiben is –, amelyben azt szándékozott rekonstruálni, hogy „Magyarország melyik részén milyen nyelvű népek laktak a XI. században".[5] Ennek felderítésében a nyelvészeti mellett régészeti és történettudományi bizonyítékokat is felhasznált, aminek már önmagában a szándékát is fontosnak kell tartanunk, noha argumentációjából a későbbiekben érthető módon többnyire a nyelvészeti érveket részesítették kitüntetett figyelemben. Kniezsa világosan látta, hogy „az ebből a korból származó adataink olyan szórványosak, hogy belőlük még egy kisebb terület népi összetételére sem kapunk határozott útmutatást", ezért olyan közvetett adatokat is felhasznált munkájában, amelyeket „korhatározó nyelvészeti kritériumokkal" lehet kiválasztani a későbbi forrásokból.[6]

Kniezsa a korai források gyarapítása végett dolgozta ki a később mások által történeti helynév-tipológiának nevezett elméletét, amely abból a megállapításból indul ki, hogy „Vannak [olyan] helynevek, amelyek önmagukban is korhatározó értékűek. Minden nyelvben vannak képzések, amelyek csak bizonyos korban keletkezhettek, e koron túl azonban már ilyen típusok nem alakultak."[7] Kniezsa ilyen helynévtípusnak tekintette többek között a honfoglaló törzsek neveiből alakult településneveket, a puszta személynevet tartalmazó helyneveket vagy az *-i* és a *-d* képzővel ellátott helyneveket. A kormeghatározó értékű nevek körét további jelenségekkel is kibővítette, legfőképpen a szláv > magyar helynévátvételek hangtörténeti vonatkozásaival. Ennek alapján a XI. századra vonatkozóan többféle nyelvészeti bizonyítékkal is számolt. Az ilyen módon jelentősen kibővült forrásanyag alapján rajzolta meg aztán sokat idézett térképét a Kárpát-medence XI. századi etnikai összetételéről.

Kniezsa újszerű nyelvészeti módszerét és az ezeken alapuló következtetéseit nemcsak nyelvész kortársai – köztük nagy tekintélyű, kiemelkedő kutatók[8] –, hanem a következő tudósgenerációk képviselői is komolyabb kritika nélkül fogadták el és használták fel munkáikban, tették meg nemegyszer további következtetések alapjává is. Az első határozott bírálat a történeti helynév-tipológiát csak az 1970-es évek közepén érte, akkor sem a nyelvészek, hanem egy fiatal történész, Kristó Gyula részéről.[9] Kristó az egyes névtípusoknak a tipológiában meghatározott merev időhatárait igyekezett tágítani gazdagon dokumentált meggyőző érvelés alapján. Ehhez a korrekcióhoz később mások is hozzájárultak egyes részletkérdések kapcsán. A tipológia fellazítása közben a kutatók azonban továbbra sem kérdőjelezték meg az elmélet alapjául szolgáló tézisek valóságtartalmát és az alkalmazott módszerek nyelv- és névtörténeti érvényességét.

4 Melich 1925–1929.

5 Kniezsa 1938, 367.

6 Kniezsa 1938, 367.

7 Kniezsa 1943–1944, 112–113.

8 Közülük is kiemelendő Bárczi Géza, aki a magyar szókincs történetéről írott összefoglaló munkájába (Bárczi 1958) emelte be Kniezsa eredményeit. Ennek alapján a jelzett elméletet egyesek Kniezsa–Bárczi-féle helynév-tipológiaként is emlegetik.

9 Kristó 1976.

Kniezsa elméletének átfogó bírálatát ugyancsak Kristó Gyula végezte el egy, az ezredfordulón közzétett tanulmányában. Ennek összefoglaló megállapításával, miszerint a Kniezsa által alkalmazott „eljárások számos ponton aggályosnak bizonyultak, vagyis összességükben [...] nem tűnnek alkalmasnak arra, hogy a 11. századi Magyarország népeiről, etnikai viszonyairól [...] megbízható, hiteles képet adjanak”,[10] alapvetően egyetérthetünk, Kristó kritikai megjegyzéseit tovább finomíthatjuk, sőt újabbakkal is megtoldhatjuk. Az ezzel kapcsolatos részletekre itt nem térhetek ki, csupán egyetlen idevágó, a probléma alapjait érintő általános jellegű észrevételt teszek. A nyelvek változási mintái azt mutatják számunkra, hogy az egyes nyelvi jelenségeket nem választják el egymástól merev időhatárok. Azok az alapvetően szemantikai és morfológiai meghatározottságú nyelvi formák, amelyekre Kniezsa és mások a településnevek kormeghatározó értékét alapozták, a nyelvben általában ugyancsak lassú, hosszú időn átívelő folyamatok során módosulnak, s felettébb különös volna, ha e változások csupán egyetlen szócsoport, a településnevek körében valósulnának meg viszonylag szűk, határozott idősávok közé szorítva.

Kristó a kritikán túlmenően arra is vállalkozott fent idézett munkájában, hogy Magyarország etnikai viszonyait Szent István korára vonatkozóan megvilágítsa, s úgy véli, hogy ennek révén tanulmányának „témája végső fokon szoros kapcsolatban van a honfoglalás kori Kárpát-medence etnikai viszonyainak megállapítására irányuló kutatások témáival” is.[11] E célok eléréséhez azonban új alapelvekre kell támaszkodnia, és újfajta módszertant kell alkalmaznia: írása nagyobbik részét Kristó ezek kifejtésének szenteli. A helyneveket érintő vizsgálatának jó néhány pontját azonban név- és nyelvtörténeti szempontból megalapozatlannak, sőt olykor nyilvánvalóan téves megközelítésnek tarthatjuk. Ennél is jelentősebb problémák merülnek fel az elemzésbe bevont másik két szócsoportnak, a személyneveknek és bizonyos típusú közszavaknak a nyelvi-etnikai azonosításra való felhasználásában. Kristó kísérletének a nyelv- és névtörténeti szempontú kritikájával még adós a magyar nyelvtörténetírás, ez mielőbb fontos feladata kell, hogy legyen a magyar nyelvtörténészeknek.

Anélkül, hogy a rendkívül bonyolult részletekbe itt belebocsátkoznék, legyen szabad néhány megjegyzést tennem az általa felvetett lehetőségek közül a személyneveknek a nyelvi-etnikai forrásértékével kapcsolatban. Kutatóink e kérdésben meglehetősen polarizált felfogást képviselnek. Mivel a személynevek döntően kulturális meghatározottságú nyelvi jelek, és a régiségben is erősen a divattól függő nyelvi elemek voltak, a többség azon a véleményen van, hogy nyelvi alkatuk, eredetük alapján az őket viselő személyek nyelvére, etnikumára következtetni nem lehet. Mások szerint viszont egy magyar vagy szláv közszóból alakult személynév nagy valószínűséggel egy ugyanolyan nyelvű személy megnevezése lehetett. Úgy vélem, hogy ennek a kétfajta felfogásnak a merevsége a legfőbb gátja egyelőre annak, hogy korai nyelvemlékeink gazdag személynévanyagának nyelv- és névtörténeti forrásértékét a jelenleginél megalapozottabban és hatékonyabban használhassuk fel. S noha számos új eredmény mutatkozik egyes régi személyneveink interpretálásában (közülük is kiemelendők Benkő Loránd Anonymus-tanulmányai),[12] az ezek mögött az elemzések mögött meghúzódó újfajta szemlélet a névrendszer egészének tárgyalását még nem hatotta át kellően. Egy korszerű onomasztikai elveken alapuló rendszertani felfogás alkalmazása új megvilágításba helyezhetné a régi személynevek egyes típusait, s megfelelő súlyt biztosíthatna az eddigiekben kevésbé tárgyalt névfajtáknak (például a nemzetségneveknek) is.[13] A megújuló személynév-vizsgálatok eredményei – a két névrendszer szoros kapcsolatából következően – bizonyos területeken a helynevek kutatásában is a jelenleginél biztosabb támaszul szolgálhatnának. A rendszerszempontú személynévvizsgálatok fellendüléséhez jó alapot szolgáltat Fehértói Katalinnak az Árpád-korra vonatkozó, teljességigénnyel összeállított személynévtára,[14] még akkor is, ha az eredményeit csak kellő kritikával használhatjuk fel.

Az eddig mondottakból az a benyomásunk támadhat, hogy a korai Árpád-korra vonatkozó névtörténeti kutatásoknak az egykori eredményeit mára a tudományos kritika szinte teljesen lerombolta anélkül, hogy a régebbi ismeretek helyébe újabb, megbízhatóbb tudást állított volna. A tudományterület helyzete szerencsére ennél azért jóval kedvezőbb képet mutat: a történeti névkutatás terén az elmúlt évtizedekben számos újítás tűnt föl, és egészében véve is egyfajta fellendülés mutatkozott meg. Az újabb eredményeknek szélesebb körben való elterjedését, más tudományterületeken való felhasználását azonban kétségkívül

10 Kristó 2000, 10.
11 Uo., 4.
12 Benkő 1998, 11–57; 2002; Benkő 2003, 20–80; Benkő 2009.
13 Hoffmann 2008.
14 Fehértói 2004.

gátolta az a körülmény, hogy a Kniezsáéhoz hasonló, átfogó igényű vállalkozás ezekből sajnos mind a mai napig nem született meg. A továbbiakban azokat az eredményeket és gondolatköröket szeretném felvázolni, amelyek egy ilyen szintézis létrehozásának a lehetősége felé mutatnak.

Az egymás eredményeire építő tudományterületek esetében különösen fontos, hogy a máshonnan átvett ismeretek minél megbízhatóbbak legyenek. Joggal figyelmeztet Róna-Tas András is arra, hogy „csak szigorú kritikával kezelt forrásanyagra alapozva lehet ebben a nehéz tudományágban [ti. az őstörténeti kutatásokban] előrejutni. A forrásfeltárás csak a legkülönfélébb szakemberek fáradságos és elmélyült munkásságának eredményeképpen valósulhat meg. Nyilvánvaló, hogy a sokfajta forrásban egyetlen kutató nem rendelkezhet egyforma kompetenciával."[15] A korai Árpád-kor kutatásában nagy jelentősége van annak, hogy az erre a korra vonatkozó források 1131-ig bezáróan Györffy Györgynek köszönhetően ma már korszerű kritikai kiadásban állnak a kutatók rendelkezésére.[16] Ennek ellenére érvényes Róna-Tas Andrásnak azon megállapítása is, mely szerint „A kutatások előrehaladtával a tudomány újabb és újabb ismeretekkel bővül, ezért a források kritikai kiadását bizonyos időnként még akkor is meg kellene újítani, ha azt a maga korában szakszerűen elvégezték."[17] A Tihanyi alapítólevél esetében például Szentgyörgyi Rudolf a közelmúltban bizonyította, hogy a legújabb technika felhasználásával még a viszonylag frissnek számító szövegkiadás is tovább finomítható.[18] Nyelv- és névtörténeti szempontból érthető módon leginkább az eredeti változatban ránk maradt hiteles oklevelek részesültek figyelemben, de kellő módszertani körültekintéssel a hiteles másolatok helynévanyaga is jól hasznosítható. A megfelelő módszertan kidolgozását követően emellett érdemben bővíthetik a felhasználható források körét az interpolált oklevelek is.[19] A kellő tudományos kritikával elvégzett forrásbővítéshez a korai magyar névkincset vizsgáló onomasztikának is fontos érdeke fűződik.

A korai helynevek magyarázatát nagyban segítik a későbbiekben feltűnő előfordulásaik. E téren helynévtörténeti szempontból szinte felbecsülhetetlen értéke van Györffy György történeti földrajzának,[20] de fontosak az olyan újabb forráskiadványok is, mint például az *Anjou-kori Oklevéltár.*[21] Az ómagyar kor egészének hatalmas helynévi forrásanyagát segíti nyelvészeti szempontból feltárni a *Korai magyar helynévszótár* közelmúltban megindult sorozata.[22] A nevek időtálló volta következtében legkorábbi helyneveink magyarázatában a jelenkori helynévkincsnek is igen fontos szerepe lehet. Az elmúlt évtizedekben sok százezer adatot közzétevő gyűjtemények hasznosíthatóságát bizonyára javítani fogja az a körülmény, hogy Magyar Digitális Helynévtár néven olyan online adatbázis jött létre,[23] amely egységes keretben kívánja hozzáférhetővé tenni ezt a hatalmas helynévállományt, s emellett arra is törekszik, hogy a magyar nyelvterületen ebben a tekintetben ma még bőségesen megmutatkozó fehér foltokat is idővel eltüntesse.

A helynévfejtéshez immár negyed százada nyújt hathatós támogatást Kiss Lajos munkája, a *Földrajzi nevek etimológiai szótára,*[24] amelyet attól függetlenül használhatunk bizalommal a részletezőbb helynévfejtések összefüggéseinek boncolgatásában, hogy egyébként teljesen egyetérthetünk Benkő Lorándnak az 1990-es évektől hangoztatott azon vélekedésével, amely szerint a történeti névkutatás egyik legfontosabb feladata az elavult, „véres torkú" etimológiák felülvizsgálata és kiigazítása.[25] Benkő ezeket módszertani tekintetben is tanulságos módon főleg Anonymus gesztájához kapcsolódóan végezte el ugyan,[26] s noha ez a mű közvetlen forrásként nem hasznosítható az őstörténeti kutatásokban, nem egy tekintetben sok tanulsága van ebben a vonatkozásban is. Az Árpád-kori helynév-etimológia ügyét több apró lépéssel vitték tovább azok a közelmúltban megjelent szótárak is, amelyek egy-egy vármegye korabeli helynévanyagát elemezték.[27]

A helynevek történeti-etimológiai magyarázatában újfajta eljárások is megjelentek, és rendeződtek egységes módszerré. A helynév-rekonstrukciónak nevezett eljárás[28] nem elégszik meg a hagyományos etimológiai vizsgálatnak azzal a céljával, hogy bemutassa a névnek

15 Róna-Tas 1997, 10.
16 Diplomata Hungariae Antiquissima.
17 Róna-Tas 1997, 49.
18 Szentgyörgyi 2010a.
19 Erre vonatkozóan Szőke Melinda kutatásai érdemelnek említést, különösen Szőke 2010; Szőke 2013a.
20 Györffy 1963–1998.
21 Anjou-kori Oklevéltár.
22 Korai magyar helynévszótár 1.
23 http://mdh.unideb.hu.
24 Kiss 1988.
25 Lásd például Benkő 1998, 116.
26 Benkő 1998, 11–108; Benkő 2003, 20–80, 133–167, 181–191.
27 Bényei–Pethő 1998, Tóth. 2001a; Póczos 2001; Rácz 2007; Tóth 2001b; Rácz 2005.
28 Hoffmann 2010a.

valamely nyelvben a keletkezéskor feltehető alakját, hanem tekintettel van arra is, hogy az egyes nyelvtörténeti adatok mögött meghúzódó korabeli formákat felderítse, emellett rekonstruálja a denotatív jelentésüket, s a morfológiai szerkezetükön túl megvilágítsa a szemantikai struktúrájukat is. A nyelvek közötti átvételek esetében különös figyelmet fordít a névintegráció körülményeire. A névrekonstrukció az egyes adatok elemzése során figyelembe veszi az adott nyelvemlék helynévemlítéseinek belső összefüggéseit, továbbá a magyar szórványoknak és a latin szövegnek a kapcsolatát.[29] Ez utóbbiak megvilágításában figyelembe kell venni azt a nyelvi szempontból is összetett helyzetet, amelyben egy-egy oklevél keletkezett, s amelynek során többféle nyelvi hatás is befolyásolhatta e dokumentumok megformálását. Ebből a helyzetből adódóan egyes nyelvi elemek, például az oklevelekben szereplő közszói említések (földrajzi köznevek, fanevek magyar nyelvű alakjai) kevésbé használhatók fel az általuk megjelölt területek nyelvjárási állapotának jellemzésére, mivel sokkal inkább az oklevélszerzők nyelvi lenyomatának tekinthetők.[30] Ebben és több más körülményben is a Kárpát-medence alig vizsgált korabeli nyelvi presztízsviszonyainak a kivetülését láthatjuk, ami egyébként a nyelvi változásoknak is fontos mozgatórugója.[31]

A modern névelméletekre támaszkodó helynévfelfogás a nevek keletkezésének szituációját is másképpen látja, mint a hagyományos megközelítések, s ezzel a szemlélettel segíteni tudja az egyes nevek névszociológiai értékének a feltárására irányuló törekvést, amit ugyancsak a névrekonstrukció részének tekintünk. A kommunikatív alapú névfelfogás a névadást minták szerint megvalósuló, bizonyos tekintetben tudatos tevékenységnek fogja fel, s ennek megfelelően az egyénnek általában véve nagyobb szerepet tulajdonít, mint a korábbi elméletek.[32] Az egyes névfajtáknak a névadáskor nem azonos a névszociológiai értékük, ami egyúttal azt is jelenti, hogy eltérő jellegű és mértékű az etnikai azonosító szerepük is. A természeti nevek létrejöttében főképpen a nyelvi-kommunikációs szükségletek játszanak szerepet, az úgynevezett műveltségi nevek esetében (amelyek közé a régiségben főképpen a településnevek tartoztak) viszont a névadáskor jelentős szerepet kapnak különféle társadalmi motívumok is. Ebből adódóan a településnév-adásban erősebben megjelenik a szándékosság és a tudatosság, s jobban kifejeződnek a nagyobb társadalmi presztízzsel rendelkező személyek és intézmények érdekei is. Több névtípus esetében kevésbé látjuk érvényesnek azt a széles körben elterjedt, ám kellően nem bizonyított felfogást, amely a névadókat nem a kérdéses helyen, hanem az elnevezett hely környezetében keresi, mivel a névadás mint aktus az elnevezett helynek a létrehozásához és a létrehozójához nagyobb valószínűséggel kapcsolható.[33] Ebben a megközelítésben felértékelődnek az oklevelek határleírásában szereplő mikrotoponimák – amelyekre az eddigi kutatások alig fordítottak figyelmet –, mivel ezek minden más névfajtánál magasabb névszociológiai értékkel és ennek megfelelően nagyobb etnikai azonosító erővel rendelkeznek.[34]

A korai helynevek vizsgálatának szemléleti megújulását mutató jegyeket, kutatási irányokat még hosszan részletezhetném, ehelyett azonban egy példán keresztül szeretném bemutatni azt, hogy mennyiben juthatunk eltérő eredményekre a fent vázolt újabb módszerek alapján, mint amit másfajta, hagyományos elemzések révén elérhetünk. A közelmúltban arra vállalkoztam, hogy a Tihanyi alapítólevélnek a helynévanyagát névtörténeti szempontból újraelemezzem.[35] Munkámat Bárczi Géza monográfiájára,[36] a magyar nyelvtörténetírás legkiválóbb teljesítményeinek egyikére alapozhattam, s figyelmemet ebből adódóan a magyar nyelvű elemek helynévi sajátosságainak vizsgálatára összpontosíthattam, érvényesítve a helynév-rekonstrukció módszerét is. Eredményeimet a nyelvi eredet és ennek etnikai felhasználhatóságát illetően alkalmam volt összevetni azokkal a megállapításokkal, amelyekre Kristó Gyula a fent idézett munkájában jutott.[37]

Kristó Magyarország Szent István korabeli etnikai összetételét kutatva a Tihanyi alapítólevél kapcsán megállapította, hogy „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont

29 Ennek fontosságát először Benkő Loránd hangsúlyozta (Benkő 1998, 84–93), hozzá kapcsolódóan: Hoffmann 2004; Szőke 2008; Szőke 2013b; Szentgyörgyi 2009; Szentgyörgyi 2010b.

30 Hoffmann 2004, 50–57.

31 A presztízsnek a nyelvi változásokban játszott szerepéhez: Róna-Tas 1997, 41.

32 Hoffmann 1993, 17–26.

33 Hoffmann 2005.

34 Ezek fontosságának tudatában a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* sorozata arra vállalkozott, hogy Györffy György történeti földrajzának (Györffy 1963–1998) mikrotoponímiai adatait önálló kötetekben, szótárszerű formában is közzétegye. Hoffmann–Rácz–Tóth 1997; Hoffmann–Rácz–Tóth 1999; Hoffmann–Rácz–Tóth 2012.

35 Hoffmann 2010b.

36 Bárczi 1951.

37 Kristó 2000.

döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településneveken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el."[38] Ennek igazolására 23 olyan szórványt sorol fel, amely szláv nyelvű lakosságra utal, majd négy általa török és egy német eredetűnek tartott helynevet mutat be.

Az általam elvégzett vizsgálat azonban teljesen más képet mutat: eszerint az alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév között mindössze kettő olyan található, amelynek keletkezését nem a magyarból, hanem valamely más nyelvből magyarázhatjuk meg: Kesztölc település és a Balaton neve szláv eredetű, s mindkettő átvétel útján került a magyarba. Abban a formájukban azonban, ahogyan a 11. század közepén előttünk állnak, már ezek is magyar nyelvű névhasználókra utalnak.[39] Ennek az összevetésnek a fényében értékelendők azok az eredmények is, amelyekre a fent jelzetthez hasonló elemzések alapján jutott Kristó Gyula, s amely szerint a honfoglaló magyarság létszámát az itt talált szláv népek 1,5–2,5-szeres arányban meghaladták.[40]

A fent idézett példa azt is szemléletesen jelzi, hogy a névkutatásnak a nyelvi elemek interpretálásában rendkívül nagy felelőssége van, mivel megállapításaira további következtetések épülhetnek. A hibás metodikával elért eredményekre alapozott hipotézisek aztán – az őstörténeti kutatások terén különösen veszélyes, ám egyáltalán nem ritka[41] – körkörös bizonyítás révén könnyen a tényszerű bizonyosság mezében jelenhetnek meg.

Előadásom befejezéseképpen néhány olyan kutatási feladatot szeretnék megjelölni, amelyek megvalósításával a nyelv- és névtörténeti vizsgálatok jelentősen segíthetik az őstörténeti kutatások előrehaladását.

Folytatni kell azoknak a munkáknak a sorát, amelyek a Kárpát-medence régi helyneveinek egy-egy típusát, illetve fajtáját mutatják be monografikus igénnyel. Kutatóink korábban feldolgozták a *-falu* elemet tartalmazó[42] és a templomcímből alakult[43] településneveket, továbbá a tájneveket.[44] Újabban összefoglalások készültek a víz-[45] és hegynevekről,[46] a népnévből,[47] illetve a képzéssel alakult[48] régi helyneveinkről. Ezek mellett szükség van további névtípusok szisztematikus feltárására is: leginkább a személynévi eredetű, a törzsnevekből, a foglalkozásnevekből és a természeti nevekből alakult településnevek elemzése tűnik fontos feladatnak. A hely- és a személynevek szoros kapcsolata miatt, de az antroponimák jelentős nyelv- és kultúrtörténeti értéke következtében is megkerülhetetlennek látom ennek a fontos névfajtának a modern névszemléleten alapuló újraértékelését. A fent említett névtípusok vizsgálatának általános tanulságai abban az elméleti keretben összegződhetnek, amelyet Tóth Valéria a településnevek változástipológiájával kapcsolatban vázolt fel,[49] s amely a korábbi történeti helynév-tipológiánál reálisabb képet tud nyújtani a helynevek keletkezésének és változásának tér- és időbeli folyamatairól, valamint ebben a nyelvhasználók szerepéről.

A nyelv- és névtörténeti kutatások terén én magam a legsürgetőbb feladatnak a 11. századi okleveles források rendszeres számbavételét tartom. Ezt különösen indokolttá teszi az a körülmény, hogy a magyar nyelvtörténet e legkorábbi forráscsoportjának átfogó értékelésére, adatainak teljes körű, tüzetes feldolgozására mind a mai napig nem került sor, noha kétségtelen, hogy ennek eredményei nemcsak az etimológiai, s ennek révén többek között az őstörténeti kutatásokat gazdagíthatják, hanem az olyan alapozó jellegű nyelvtörténeti diszciplínáknak az eredményeit is jelentősen befolyásolják majd, mint az elmúlt fél évszázadban sajnálatos módon némileg háttérbe szorult hang- és helyesírás-történet. Az idetartozó források közül a legfontosabbak (a veszprémvölgyi apácák adománylevele, a pannonhalmi oklevelek, a zselicszentjakabi, a százdi, a garamszentbenedeki alapítólevél, a bakonybéli összeírás stb.) monografikus feldolgozást, illetve újrafeldolgozást igényelnek.

Örömmel állapíthatom meg, hogy egy ilyen munkához az egyébként ritkán adódó személyi feltételek is adva vannak, mivel az utóbbi években a hazai névkutatás központjaiban, főképpen az ELTE és a Debreceni Egyetem nyelvészeti tanszékein olyan fiatal kutatók tűntek fel, akik tehetségüket e kutatási témákban fokozatszerző munkákban, könyvek, tanulmányok egész

38 Uo., 23.
39 Hoffmann 2010, 46–50; Hoffmann 2010, 126–139.
40 Kristó 2010, 41.
41 Ennek az eljárásnak a módszertani szempontból különösen veszélyes voltát Róna-Tas András is kiemelte: „Máskor azt a típusú körbebizonyítást látjuk, hogy egy valahol lehetséges hipotézisként éppen csak megemlített állítást a másik tudományban már bizonyítottnak fogadnak el, majd erre építve magyaráznak jelenségeket. Ezután az eredetileg csak feltevésként megpendített ötlet gazdája mint az ötletét igazoló bizonyosságot idézi kollégáját." (Róna-Tas 1997, 48).
42 Kázmér 1970.
43 Mező 1996.
44 Juhász 1988.
45 Győrffy 2011.
46 Reszegi 2011.
47 Rácz 2011.
48 Bényei 2012.
49 Tóth 2008.

sorában is bizonyították. Egy ilyen jelentős kutatási feladat végrehajtása azonban gondosan összehangolt kutatómunkát követel meg, amely leginkább egy kutatási program keretében valósulhat meg.

Ahhoz, hogy az egyes tudományszakok vizsgálatainak eredményei hatékonyabban beépülhessenek az őstörténeti kutatásokba, a különböző tudományterületeknek a jelenleginél jóval szorosabb együttműködésére is szükség van. A magyar nyelv- és névtörténeti stúdiumok az itt jelzett kutatási témákban elsősorban a szlavisztika és a turkológia kölcsönösen inspiráló hatását igénylik. A magyarság korai történetének kutatásában egy olyan szélesebb körű, ám konkrét célokat megjelölő program kimunkálására is szükség volna, amely a nyelv- és névtörténész, illetve a régész és történész kutatók, továbbá más történeti diszciplínák szakembereinek együttműködése révén valósulna meg. Őszintén remélem, hogy a Magyar Őstörténeti Témacsoport működése s az olyan alkalmak, mint a Magyar Tudományos Akadémián 2013 áprilisában lefolytatott tudományos eszmecsere, ennek a lehetőségét is közelebb hozzák hozzánk.

Irodalom

Anjou-kori Oklevéltár
Anjou-kori Oklevéltár. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990–.

Bárczi 1951
Bárczi Géza: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Budapest. (Nyelvészeti Tanulmányok 1.)

Bárczi 1958
Bárczi Géza: *A magyar szókincs eredete.* Budapest.

Benkő 1998
Benkő Loránd: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest.

Benkő 2002
Benkő Loránd: *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Budapest.

Benkő 2003
Benkő Loránd: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest.

Benkő 2009
Benkő Loránd: *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből.* Budapest.

Bényei 2012
Bényei Ágnes: *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen.

Bényei–Pethő 1998
Bényei Ágnes–Pethő Gergely: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.

Diplomata Hungariae Antiquissima
Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. Szerk.: Gyöffy György. Budapest, 1992.

Fehértói 2004
Fehértói Katalin: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301).* Budapest.

Győrffy 2011
Győrffy Erzsébet: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen.

Györffy 1963–1998
Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I–IV. Budapest.

Hoffmann 1993
Hoffmann István: *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

Hoffmann 2004
Hoffmann István: Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1, 9–61.

Hoffmann 2005
Hoffmann István: Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27, 117–24.

Hoffmann 2008
Hoffmann István: A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46, 5–20.

Hoffmann 2010a
Hoffmann István: A helynév-etimológiától a helynév-rekonstrukció felé. In: *Emlékkönyv Mező András tiszteletére.* Szerk.: P. Lakatos Ilona–Sebestyén Zsolt. Nyíregyháza, 63–70.

Hoffmann 2010b
Hoffmann István: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

Hoffmann–Rácz–Tóth 1997
Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen.

Hoffmann–Rácz–Tóth 1999
Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen.

Hoffmann–Rácz–Tóth 2012
Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen.
Juhász 1988
Juhász Dezső: *A magyar tájnévadás.* Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 126.)
Kázmér 1970
Kázmér Miklós: *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Budapest.
Kiss 1988
Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* I–II. Budapest.
Kniezsa 1938
Kniezsa István: Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* II. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest, 365–472.
Kniezsa 1943–1944
Kniezsa István: Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok.* I. Szerk.: Deér József–Gáldi László. Budapest, 111–313.
Korai magyar helynévszótár 1.
Korai magyar helynévszótár 1. Szerk.: Hoffmann István. Debrecen. 2005.
Kristó 1976
Kristó Gyula: *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged.
Kristó 2000
Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134, 3–44.
Melich 1925–1929
Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest.
Mező 1996
Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század).* Budapest.
Póczos 2001
Póczos Rita: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.
Rácz 2005
Rácz Anita: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen.
Rácz 2007
Rácz Anita: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
Rácz 2011
Rácz Anita: *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen.
Reszegi 2011
Reszegi Katalin: *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen.
Róna-Tas 1997
Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest.
Szentgyörgyi 2009
Szentgyörgyi Rudolf: Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű meghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105, 62–68.
Szentgyörgyi 2010a
Szentgyörgyi Rudolf: A Tihanyi alapítólevél szövege. In: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Szerk.: Hoffmann István. Debrecen. 21–41.
Szentgyörgyi 2010b
Szentgyörgyi Rudolf: Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5, 33–45.
Szőke 2008
Szőke Melinda: Régi helyneveink latinizálása. In: *Név és valóság.* Szerk.: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó. Budapest, 267–271.
Szőke 2010
Szőke Melinda: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértékéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5, 93–103.
Szőke 2013a
Szőke Melinda: A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai. *Magyar Nyelv* 109, 68–77.
Szőke 2013b
Szőke Melinda: A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9, 57–76.
Tóth 2001a
Tóth Valéria: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
Tóth 2001b
Tóth Valéria: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* Debrecen.
Tóth 2008
Tóth Valéria: *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

Elnöki zárszó – Nyelvtörténet szekció*

HONTI LÁSZLÓ

Népünk és nyelvünk történetének, őstörténetének kutatása mindig aktuális feladat marad. Mindig születhetnek újabb eredmények, felismerések, a szakemberek a korábbi eredményeket időnként kénytelenek újravizsgálni a korábban esetleg nem ismert vagy félreértelmezett, időközben előkerült adatok alapján. Az őstörténet igazi multidiszciplináris tudomány, amint a jelen konferencia előadói által képviselt diszciplínák sokfélesége is mutatja: nyelvész, régész, történész, néprajzos, genetikus, antropológus adja elő e rendezvény keretében mondanivalóját. Könnyen meglehet, hogy az egyes tudományterületek művelői olyan nézetekkel állnak elő, amelyek más szaktudományok művelőit elgondolkodtatják. De csak az előadások közzététele után mélyedhetünk el az itt elhangzó nézetekben.

A mi szekciónk előadói anyanyelvünk történetének némely részterületeit és az anyanyelvünkkel intenzív kapcsolatba került nyelvek szerepét fogták vallatóra. Talán nem elfogultság, ha azt állítom, hogy távoli múltunkról a legtöbbet éppen a nyelv, anyanyelvünk mesélhet, ha sikerül megértenünk tanúságtételét, hiszen a történeti feljegyzések igencsak gyérek és esetlegesek, az antropológia és a néprajz leginkább a nép- és kultúrakeveredést dokumentálja, a régészeti leletegyütteseknek valamiféle etnikumhoz való kapcsolhatóságát legfeljebb csak valószínűsíteni lehet. Előadóink egyikét, Bakró-Nagy Marianne-t idézem, mert teljes mértékben egyetértek vele: „Az őstörténet kutatása a nyelvész számára a nyelv történetének kutatását jelenti a maga teljességében."

A szekciónkban elhangzott előadások mindegyike részben vagy egészben a nyelvek közti kapcsolatok kutatásából levonható őstörténeti következtetéseket tárgyalja. Kettő közülük említi az ősi magyar–törökségi kapcsolatokat, ezek egyike hangsúlyozottan foglalkozik ezzel a kérdéskörrel, a harmadik a magyar–szláv kontaktusokat taglalja, de az ősi helyneveinket vizsgáló előadás is érinti a nyelvi kapcsolatokat. Összefoglalásomban természetesen az ezekből adódó tanulságokról szólok.

Bakró-Nagy Marianne előadása elsősorban azoknak tanulságos, akik nem, vagy csak kevéssé jártasak a történeti-összehasonlító nyelvtudomány meglehetősen szövevényes világában. Az eredményre vezethető módszereket anyanyelvünk és annak legközelebbi rokonai közti viszonyok tisztázásának miként jéről szólva szemlélteti, és így tematikáját tekintve valóban anyanyelvünk őstörténetének egyes aspektusait veszi górcső alá. A történeti nyelvészet változataiként említi a történeti-összahasonlító módszert, a kontaktológiát és a nyelvtipológiát (beleértve az univerzálékutatást) – bár ez utóbbit, vagyis a nyelvtipológiát én önálló szakként ismerem, amely csakugyan igen jelentős segítséget adhat a történeti vizsgálatok során, amint az előadó is megállapította.

Az uráli/finnugor alapnyelvi szibilánsok (sziszegőhangok) ugor kori változásairól szólva írja Bakró-Nagy Marianne: „... ha olyan uráli nyelvekben – s ilyenek a szamojéd nyelvek –, amelyek Szibériában az uráli nyelvek keleti ágához tartozóan ugyanazt a változást mutatják..., mint a hanti vagy a manysi [ti. az osztják vagy a vogul, H. L.], akkor felmerül annak a lehetősége, hogy a fenti változás inkább földrajzi közelségnek és nyelvi egymásrahatásnak a következménye.[1] Ilyenkor mérlegelni kell, melyik a plauzibilisebb magyarázat, de van egy harmadik lehetőség is. Ismeretes, hogy egy nyelvi változást egy és ugyanazon nyelvben vagy az adott nyelvvel szomszédos nyelvben már létező forma vagy szerkezet felerősíthet, megtámogathat. A genetikai kapcsolat egyik bizonyítékaként szereplő hangváltozás bizonyíték volta nem gyengül, hanem szélesebb kontextusba helyeződik. Ezek a bonyolult kölcsönhatások együttesen vizsgálandók, óvatosan kezelve a magyarázati lehetőségek (vagy csak belső keletkezéssel vagy csak külső hatással magyarázható-e egy jelenség) kizárólagosságát." Ezen vélekedéssel szinte teljes mértékben egyetértek, de van vele kapcsolatban egy aprócska észrevételem, amelyet egy – szerintem – téves közlés miatt kell tennem. Nagyon indokoltnak vélem azon kollégák állásfoglalását pontosan idézni, akikre Bakró-Nagy Marianne direkt vagy indirekt

* Az elhangzott zárszó módosított változata.

1 Salminen 2002.

módon hivatkozik, hogy az ő tévedése ne okozzon zavart szakmai körökben. Az én ismereteim szerint kitűnő kollégánk, Jevgenyij Helimszkij[2] adta elő elsőként az ezen ugor–szamojéd hangváltozást valamiféle, közösnek tűnő újításként, mivel az uráli alapnyelvi **s* és **š* ugor és szamojéd folytatói részben azonosak, ti. részben *t*-vé lettek (mégpedig a szamojédban, a vogulban és egy osztják nyelvjáráscsoportban), a magyarban Ø-vá, a legtöbb osztják nyelvjárásban pedig legtöbbnyire *l*-lé vagy *l*-szerű egyéb mássalhangzóvá. Salminen is nyilván Helimszkijre támaszkodva említette meg ezt, de Salminen nem állította *expressis verbis,* hogy az uráli alapnyelvi szibilánsok ugor és szamojéd képviseletei *nyelvi egymásrahatás* következményei lennének, ő ugyanis ezt írta: „A szibilánsok rendszere hasonló módon változott meg valamennyi ugor ágban, és feltehetjük, hogy régi fejleményről van szó. Mindazonáltal gyakran megfeledkeznek arról, hogy a szibilánsok változása nem korlátozódott az ugor nyelvekre, hanem a szamojédban is megvan, mégpedig oly módon, hogy a vogulban és a szamojédban azonos képviselőik vannak az uráli alapnyelvi szibilánsoknak. Éppen ezért indokolt a szibilánsok ezen specifikus változását az összes keleti uráli nyelvcsoport, vagyis a magyar, a vogul, az osztják és a szamojéd jellegzetes areális jegyeként kezelni, semmint specifikusan ugor újításként."[3] Helimszkijnek ezzel kapcsolatos könyvében pedig ez olvasható: „Az... egyezések vizsgálatakor mindenekelőtt azt kell szem előtt tartani, hogy... a szibilánsok változásának folyamatai nem egyidejűleg zajlottak, és legalább két szakaszban mentek végbe: (a) *š* > *s*, *s* > *ϑ*, *ś* > *s* (ugor fejlemény); (b) *ϑ* > *t* (vogul és déli osztják fejlemény). És ha a szamojéd anyagban vannak e változás mindkét szakaszához hasonló jelenségek, akkor természetesen feltehetjük, hogy a párhuzamos folyamatok a kölcsönös ugor–szamojéd nyelvi kapcsolatok különböző időpontjaiban történtek. [Bekezdés] Úgy tűnik, kizárhatjuk ezen egyezések areális–genetikai minősítésének a lehetőségét. Sőt, mivel az uráli alapnyelv dialektusai közt meglehetősen gyenge kapcsolatok lehettek, a mássalhangzók rendszerében olyan radikális változások, mint az *s* × *š* > *ϑ* és az *ś* > *s*, aligha következhettek volna be csak egy (keleti) nyelvjárásterületen; továbbá ezek a változások valószínűleg megszakították volna az előugor és az elő–finn-permi dialektusok közti kapcsolatot, amely azonban tudvalévőleg fennállt még egy ideig a finnugor alapnyelv keretében az előszamojéd dialektusok kiválása után. Másrészt feltehetjük, hogy a szibilánsoknak eltérő fonetikai realizációjuk volt olyan irreleváns fonetikai sajátosságok révén az uráli alapnyelvnek a keleti nyelvjárásterületén, amelyek a bekövetkezett változások előfeltételéül szolgáltak. [Bekezdés] Mindenekelőtt az (a) szakaszként minősített folyamatokat kell az ugor–szamojéd areális egyezések közé sorolni (ami egyébként megengedi, hogy »szabadon« jelöljük ki a Kr. e. IV. évezred és a Kr. e. I. évezred kezdete előtti koron belül az illető folyamatok időpontját). Az események utolsó (b) szakasza természetszerűleg az ősmagyar részvétele nélkül mehetett végbe abban a korban, amikor az obi-ugor alapnyelvi dialektusok és a szamojéd alapnyelv között areális kapcsolatok voltak, és nincs kizárva, hogy a fejlődés végeredményének teljes egyezése a szamojédok és azon obi-ugor csoportok közti valamiféle speciális kapcsolatok tanúja, amely csoportok a vogulok és a déli osztjákok ősei voltak. [Bekezdés] ... az *s* > (*ϑ* >) *t* és az *ś* > *s* változásoknak vannak megfelelőik a pumpokol nyelvben. Azzal számolhatunk, hogy nem véletlenszerűek ezek a »nyugat-szibériai« egyezések (noha ez esetben az areális kapcsolatok miléntje nem világos), vagyis az említett hangtani változások idő- és térbeli kapcsolatban voltak egymással." „Ha a pumpokol szibilánsok változásában az egyes láncszemek megvannak, természetesen feltehetjük, hogy ennek a (*s* > *ϑ*) változásnak legalább a második szakasza már az ősugor, az összamojéd és az őspumpokol areális kapcsolatok létrejötte után ment végbe. Ennek kapcsán igen lényegesnek látszanak a datálás szempontjából és az ugor–szamojéd egyezések egyéb aspektusainak szempontjából a jenyiszeji nyelvek és népek történetének pontosabb kutatási eredményei. Különösen érdekes a keteknek (és nyilvánvalóan a többi jenyiszejinek) a nyugat-szibériai tajgaövezetbe való benyomulása... Az ezen migráció feltehető dátumának a régészeti adatok szerinti megerősítése (a Kr. e. XIV–XI. és a Kr. e. VIII–VI. század között...) lehetővé tenné az ezen hangtani változás valószínű legkorábbi időpontjának meghatározását... ha elismerjük azt, hogy az ugor–szamojéd–pumpokol egyezések nem a véletlennek tulajdoníthatók, akkor lényegesen korlátozódik az (a) szakasz datálásának a »szabadsága«, és fölöttébb valószínűsíti, hogy a Kr. e. II. és a Kr. e. I. évezred határához vagy a Kr. e. I. évezred elejéhez kapcsolható. Valószínű, hogy ezzel le is zárult a legősibb magyar–szamojéd nyelvi párhuzamok kialakulásának

2 Helimszkij 1982, 119–125.
3 Salimen 2002, 49.

sokezer éves korszaka."[4] A „(b) *ϑ* > *t* (vogul és déli osztják hangváltozás)" összekapcsolása az „U **š*/**s* > > szamojéd *t*" hangváltozással[5] kronológiailag nagy buktatója Helimszkij elképzelésének, hiszen a szamojédban bekövetkezett hangváltozásnak sokkal korábbi keletűnek kell lennie, mint az ugyanezen uráli alapnyelvi szibilánsok vogul és déli osztják képviseletei megszületésének; továbbá ha a Helimszkij által a déli osztjákok elődeinek tartott csoportban az „U **s* × **š* > **ϑ* > szamojéd *t*" hangváltozással éppen úgy megszakadtak volna az osztják dialektusok közti kapcsolatok, miként a fenti idézetben Helimszkij feltételezte az előugor és az előfinn–permi dialektusok közti kapcsolatok megszakadását, noha szinte minden (egyéb) hang-, alak- és mondattani változást együtt csináltak végig az osztják dialektusok elődei. Változatlanul azon a véleményen vagyok, hogy mielőtt idegen nyelvi hatással mint „jolly joker"-szerű megoldással kísérleteznénk (akár az uráli, akár egyéb nyelvekben), ajánlatos az illető nyelvek (tipológiai) sajátosságait és valószínű történeti eseményeit is figyelembe venni. Aki ilyen kérdésekről nyilatkozik akár pro, akár kontra, nem beszélhet vagy írhat nagy általánosságban, hanem a felderített tényekből leszűrt és észszerűen megfogalmazott érvekkel kell előállnia.

Előadásának végén Bakró-Nagy Marianne utal Róna-Tas András és Berta Árpád 2011-ben megjelent kétkötetes monográfiájára, amely – úgymond – „mintegy szükségszerű módszertani »melléktermékként«... kezünkbe adja az ugor alapnyelv hangtörténetének egy változatát, s az ősmagyarét is (ami nélkül ugor hangtörténet aligha lenne elképzelhető). Ezzel esély teremtődött tehát arra, hogy az ugor nyelvek, s a magyar nyelv őstörténeti kutatása új lendületet kapjon." Az ezen könyv által tárgyalt kérdések fontos részét alkotják nyelvünk és népünk őstörténetének, és Agyagási Klára e könyv apropóján éppen ezekre tér ki. Agyagási Klára záró megjegyzésével teljes mértékben egyetérthetek: „Róna-Tas András és Berta Árpád monográfiájának tudománytörténeti jelentősége, hogy a nyugati ótörök nyelvváltozat magyar nyelv által megőrzött szóállományát mint élő nyelvi forrást a nemzetközi kutatás számára hozzáférhetővé, sőt a továbbiakban megkerülhetetlenné teszi. A továbblépés lehetősége a magyar–török nyelvviszony vizsgálatában a harmadik nyelvi szint, a mondattan irányába mutat, minthogy a korábbi kutatás ezt a területet egyáltalán nem vizsgálta. Ugyancsak hozhat eredményt a kunkipcsak réteg további kutatása a határon túli, elsősorban erdélyi magyar és kárpátaljai nyelvjárásokban." Legfeljebb annyit fűzhetek ehhez hozzá, hogy az egy évvel ezelőtt körünkből eltávozott Bereczki Gábor több munkájában is kísérletet tett arra, hogy megvizsgálja a törökségi nyelveknek a magyar szintaxisra gyakorolt hatását.

A „Róna-Tas–Berta 2011" monográfia természetesen hosszú időre munkát ad finnugristáknak és magyar nyelvtörténészeknek. Számos elgondolkodtató közlés található benne, ezek egy része nyilvánvalóan olyan, amit beépíthetünk ismeretanyagunkba, más részük azonban ellenkezést válthat ki az olvasóból.

Nagyon indokoltnak látom Zoltán Andrásnak a szláv jövevényszavaink minősítésével kapcsolatos megjegyzését: „...a mai magyar nyelvtudományi kézikönyvekben is közkeletű... felfogással szemben a magyar honfoglalás korában és a honfoglalást követő egy-kétszáz évben, vagyis a szláv–magyar érintkezések legintenzívebb szakaszában a szlávok még egy nyelvjárásilag ugyan tagolt, de nagyjából egységes, ráadásul mind saját maguk, mind a külső megfigyelők által egységesnek tekintett nyelven beszéltek, vagyis az a tény, hogy gyakran nem dönthető el, hogy egyes régi szláv jövevényszavaink mely szláv nyelvből kerültek a magyarba, nem kutatási módszereink hiányosságából, hanem az anyag természetéből adódik: a 9–11. században nem is voltak még kialakulva az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások közé ékelődött... legrégibb szláv jövevényszavaink zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészén el van terjedve". Azt hiszem, Jevgenyij Helimszkij kollégánknak ezzel kapcsolatos nézete, hogy a magyarra az úgynevezett pannóniai szláv volt nagy hatással, latensen benne van a magyar tudományosságban. Helimszkijnek eme szláv nyelv milyenségére (nyelvjárási homogenitására) vonatkozó megállapítását Zoltán finomítja. Lehet, hogy csak szakirodalmi tájékozatlanságom késztet arra, hogy reméljem, az előadó a jövőben ezt részletesebben kifejti. Szláv jövevényszavaink kapcsán érdekes ötlete az előadónak, hogy az ősszláv nazális magánhangzóknak (**ę, *ǫ*) a magyarba bekerült némely szóban való megőrződése esetleg a sokunk által vitatott kettős honfoglalás feltevésével lenne magyarázható azon a hipotézisen kívül, hogy az ilyen magánhangzókat megőrzött szláv csoportokkal is kapcsolatba kerülhettek honfoglaló eleink.

4 Helimszkij 1982, 125.
5 Uo., 124.

Hoffmann István előadásának címe némi kételyt sugallhat, legalábbis bennem kételyt ébresztett: vajon mit mondhatnának helyneveink, ha nincsenek forrásaink a honfoglalás előtti magyar helynevek megismerésére? Kivételt képez természetesen az előadó által a bevezetőben említett *Etelköz* és *Levédia*. A névtanban kevéssé járatos nyelvészként az újdonság erejével hatott rám Hoffmann István következő megállapítása: a Tihanyi „alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév között mindössze kettő olyan található, amelynek keletkezését nem a magyarból magyarázhatjuk meg: Kesztölc település és a Balaton neve szláv eredetű, s mindkettő átvétel útján került a magyarba. Abban a formában azonban, ahogyan a 11. század közepén előttünk állnak, már ezek is magyar nyelvű névhasználókra utalnak." Ez utóbbi mondat azt sugallja nekem, hogy a honfoglalók hamar berendezkedtek a Kárpát-medencében úgy is, hogy a központi részeken talált más nyelvű közösségeket rövid idő alatt asszimilálták, és végül is őstörténetünket ezzel lezárták.

A nyelvészeknek bőven van tennivalójuk őstörténetünk kisebb-nagyobb részleteinek tisztázásában, ami a nyelvtörténeti folyamatok felderítését, a nyelvtörténetünk során létrejött kapcsolatok tanúinak kinyomozását, a Kárpát-medencében való letelepedésünk nyelvünkben észlelhető következményeinek minél teljesebb feltérképezését jelenti.

Összefoglalásképpen azt mondhatom, hogy remélhetőleg megjelenhet e konferencia anyaga könyv formájában, hogy az érintett tudományszakok művelői tovább gondolkodjanak az itt megfogalmazott kérdéseken, és hogy a művelt nagyközönség tájékozódhasson arról, miként vélekednek a szakemberek az őstörténeti kutatások eddigi megállapításairól és az eljövendő feladatokról. Ezzel tulajdonképpen egy olyan hagyomány folytatódik, amely 1943-ban kezdődött – lásd a Ligeti Lajos által szerkesztett *A magyarság őstörténete* című kötetet –, és ami néhány évtizeddel később folytatódott. Ennek összefoglalását a Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András szerkesztésében megjelent *Magyar őstörténeti tanulmányok* jelentette.

Irodalom

Barta–Czeglédy–Róna-Tas 1977
Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest.

Fodor 1999
A világ nyelvei. Szerk.: Fodor István. Budapest.

Helimszkij 1982
Хелимский, Е. А.: *Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация).* Москва.

Ligeti 1943/1986
A magyarság őstörténete. Szerk.: Ligeti Lajos. Budapest.

Róna-Tas–Berta 2011a
Róna-Tas András–Berta Árpád: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 1: Introduction, Lexicon: »A–K«.* Wiesbaden. (Turcologica 84.)

Róna-Tas–Berta 2011b
Róna-Tas András–Berta Árpád: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 2: »L–Z«. Conclusions, Apparatus.* Wiesbaden. (Turcologica 84.)

Salimen 2002
Salminen, Tapani: Problems in the taxonomy of the Uralic languages in the light of modern comparative studies. In: *Лингвистический беспредел. Сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой.* Ред.: Кибрик, А. Е. Москва, 44–55.

Verner 2000
Вернер, Г. К.: Енисейские языки. In: *Языки Россиiской федерации и соседних государств.* Энциклопедия. В трех томах. I. А–И. Ed.: Ярцева, В. Н. Москва, 362–366.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

A magyar ősköltészet

VOIGT VILMOS

> Enfin il faut se servir de toutes les ressources de l'intelligence, de l'imagination, des sens, de la mémoire, pour avoir une intuition distincte des propositions simples, pour comparer convenablement ce qu'on cherche avec ce qu'on connoit, et pour trouver les choses qui doivent être ainsi comparées entre elles ; en un mot ont ne doit négliger aucuns des moyens dont l'homme et pourvu.
>
> (Descartes: Règles pour la direction de l'esprit 1628–1629, règle 12e)

Minthogy több alkalommal is foglalkoztam a témához tartozó tudománytörténeti kérdésekkel (főként az ősvallás és az ősköltészet fogalmaival), az idekapcsolódó alapvető eredményeket vélhetőleg most nem kell megismételnem. Legfeljebb azt mondhatom, hogy megítélésem összképe máig sem változott. Az a benyomásom, hogy igen kevés valóban új és hiteles, idetartozó adat került elő az utóbbi évtizedekben a magyar folklorisztikában, a magyarázatok módszere pedig mit sem változott, sőt tovább szűkült.[1]

Szerencsére nekem most csak a magyar „ősköltészet" fogalmát kell használnom, ami körülbelül a magyar „népköltészet" előzményeire utal. Bármilyen aktualizált képet fogalmazunk meg erről, rögtön szembetűnik, hogy a magyar népzene, a magyar néptánc, a magyar néphit és népszokások, legkivált a magyar népművészet hasonló áttekintésének szokásos megoldásai ettől lényegesen különböznek, sőt egymáshoz képest is igen változatosak, ha éppen nem egymásnak ellentmondóak. Természetesen azt senki sem gondolhatja, hogy például a honfoglalás kori temetők adataiból automatikusan következtethetünk a „korabeli" népdalok vagy a néptánc (vagy akár a közmondások) korai történeti rétegződésére, ám a *transzkódolás* és a tágan értelmezett *intertextualitás* minden történeti korban tény. Lehetetlenség lenne ugyanis, hogy egy társadalomban és valamely korszakban a néphit teljesen más rendszerű és jellegű legyen, mint a népszokás, a szokásköltészet stb. Sajnos, az ilyen interdiszciplináris összefüggések tudatos és precíz megvitatása nálunk máig sem következett be, sőt az erre vonatkozó igény is igazán csekély maradt.

Még azt is előzetes megjegyzésként említeném, hogy a magyar „ősköltészet" megnevezés voltaképpen a honfoglalás előtti korokra (és nem például az Árpád és Szent István közötti évszázadra) vonatkozik – és akkor „mindenki" költészeteként értelmezik. Régészeink, történészeink számára evidencia, hogy már a honfoglalás előtti időkben is voltak társadalmi különbségek az uralkodó réteg(ek) és a köznép között. (Legtöbbször a nyelv és a vallás ilyen megoszlását, végül is tehát az életmód és mentalitás különbségeit szokás említeni.) Ősköltészet-kutatóink azonban nem szoktak ilyen különbségekkel számolni. Például fel sem vetették, hogy a „regösének" – amit általában szokásos a honfoglalás előtti időkre visszavezetni – ott és akkor (!) vajon melyik társadalmi réteg körében volt használatos?

Gondolom, mások is panaszkodtak az eredetileg „ötlapos" előadások szűk keretei miatt. Ez a megoldás még lexikoncímszavainkhoz képest is igen szűkös, és sem igazi adatolást, sem igazi érvelést nem tesz lehetővé. Pedig hazai és külföldi lexikonokban, kézikönyvekben néhány folkloristánk az utóbbi évtizedekben igen meggondolandó konstrukciókat vázolt fel – ám ezek itthoni (vagy külföldi) vitája nem indult meg.

Minálunk a Hajdú Péter, Kristó Gyula és Róna-Tas András szerkesztette kitűnő áttekintés, a *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba* (1976–1981) egy másfél évszázados tudományos kutatás összefoglalása volt.[2] Benne előkelő helyen szerepel „a magyar népi kultúra honfoglalás kori elemei" című

1 A következőkben bizonyos forrásművekre dolgozatom szövegében hivatkozom, lábjegyzetet csak akkor adok, ha konkrét művet vagy adatot idézek. Ha az általam idézett szerző további szerzőket idéz, nem követem őt. Nem említem a honfoglalás előtti folklór jellegű szövegekre vonatkozó írásaimat, sőt a korai magyar vallási jelenségekről írott dolgozataimat sem, noha az utóbbi témát külön is áttekintettem: Voigt 2003.

2 Hajdú–Kristó–Róna-Tas 1976–1982. Katona Imre része: I/1, 285–302.

fejezet, amelynek zömét Kósa László készítette, ezen belül a „népköltészet" rész Katona Imre munkája volt. Ezek elég rövid terjedelmű írások, mégis a legtöbb fontos témára kitérnek. Noha általános képet és nem esetenként szakirodalommal alátámasztott érvelést olvashatunk, mindmáig társtalanul higgadtak ezek az állítások. Nem polemizálnak, mivel azonban éppen a korai „költészet" esetében sokféle elmélet fogalmazódott meg, kár, hogy a kéziratnak vagy a megjelent műnek nem volt szakmai vitája.

Elsősorban a millecentenárium idején volt sok olyan tudományközi megbeszélés, konferencia – gyakran kiadványokkal, amelyekben néprajzkutatók és folkloristák is részt vettek. (Ez egyébként nemzetközi keretekben sem olyan ritka, mint gondolnánk.) Ám itt a felvonultatott szakembereknél leginkább egymásmellettiséget és nem együtt gondolkodást vehetünk észre. Hazai kézikönyveink közül a Kristó Gyula szerkesztette *Korai magyar történeti lexikon* (1994) nyújtotta volna a legjobb alkalmat az ilyen problémacentrikus együttműködésre.[3] Ám e nagyszabású műben nincs sok folklór, sőt az *irodalom* és a *monda* meg a *regös* címszavak elég tömörek, hagyományosak – és nem folklorisztikai szempontot tükröznek.

Egyébként éppen az *ősköltészet* beemelése nem egyszerű dolog a hivatásos kultúra keretei közé. Akadémiai irodalomtörténetünk első kötetének (1964) elején ugyan van „ősköltészet" fejezet, ám ezalatt végül is a körülbelül 1200 előtti korszak egészét értik.[4] Meghatározó tényezőként a szóbeliség/írásbeliség oppozícióját említik: és nem gondolnak arra, hogy a „szóbeli" költészeti műfajok a magyar honfoglalás előtt is lehetségesek voltak, és bizonyos módon máig megtalálhatók. Jogosnak tartjuk azt a megoldást, hogy egy irodalomtörténeti áttekintés a maga szempontjai alapján tárgyalja az „ősköltészet" jelenségeit, ám szükség van egy ettől független, önálló, folklorisztikai jellegű áttekintésre is.

Erre történt kísérlet az akadémiai néprajzi kézikönyvben (*Magyar Néprajz.* I. 2., 2009). Minthogy ez a mű csak pár éve jelent meg, már (és még) nem szerepelhetett a közelmúltbeli tudománytörténeti értékelésekben. Az egész könyv konstrukcióját követve Szemerkényi Ágnes történeti korszakonként (előzmények a 10. századig – középkor – kései feudalizmus – kapitalizmus) mutatta be előbb a „költészet, szájhagyomány" a későbbi korokra vonatkoztatva pedig „költészet, szövegfolklór" megnevezéssel illethető jelenségeket.[5] (Az utóbbi megnevezés újítás, és noha fel lehet fogni, mit ért rajta a szerző, diszkusszióra szoruló terminus.) Az itt olvasható áttekintés szerint a mondákat, eredetmondákat a középkorhoz kapcsolhatjuk. Minthogy az említett adatok nem sokban különböznek *A magyar folklór* című egyetemi tankönyvünkben (1998) is leírtaktól[6] – ezeket nem kell itt részleteznem. A legelső, vagyis „előzmények a 10. századig" főcím alatt szereplő alfejezet megnevezése azonban egyszerűbb és tágabb: „költészet". Ebben az összehasonlító folklorisztika módszereit ajánlja a szerző, ám igazában a csak magyar folkloristáknak, legkivált Solymossy Sándornak az 1920-as években megfogalmazott nézeteit közvetíti. Egyetértően idézi a korai korok magyar sámánizmusát vallókat, igen szkeptikus a magyar „hősepika" meglétét illetően, viszont Vargyas Lajos és Demény István nyomán néhány – pontosabban két – epikus formulát felsorol. Tartalmilag több epikus motívum is szóba kerül. (Ezek első előfordulását azonban maga a szerző is későbbre, vagyis a magyar középkorra datálja.)

Azt mondhatjuk, hogy az akadémiai kézikönyvben Szemerkényi viszonylag rövid áttekintése józan és közvetítő – jó kiindulópontot ad. Azonban ő sem sorolhatta fel mindazt, amit az „összehasonlító" folklorisztika e tárgyban eddig közölt. Ezen túlmenően pedig nem élezte ki a magyar folkloristák között e témákat illetően bizony több mint évszázada meglevő tekintélyes különbségeket! Gondoljunk csak például Király György könyvére (*Magyar ősköltészet,* 1921) – amit Szemerkényi nem is említ.

Nemcsak időhiányból nem kezdem itt felsorolni azokat a témákat és motívumokat, amelyeket *expressis verbis* az „ősköltészet" korára datáltak folkloristáink, ugyanis mindegyikük tüzetes tárgyalást érdemelne, az ellenvélemények, alternatív megoldások megemlítésével.

Ehelyett ismét hangsúlyozni szeretném egy fogalomnak: a rendezőelvnek nagy fontosságát. Több mint négy évtizede hangsúlyozom a „műfajhierarchia"-szemlélet hasznát.[7] Azt értem e terminus technicus alatt, hogy az egyes költészeti műfajok nem függetlenek egymástól, hanem alá és fölé rendelő viszonyok állnak fenn köztük. Közvetlenül a mai témánk esetében nyilván nem mindegy, hány és milyen műfaj volt

3 Kristó 1994.

4 Lásd erről legutóbb tanulmányomat: Voigt 2013a.

5 Szemerkényi 2009.

6 Voigt 1998.

7 Voigt 1972, 105–134. Olyan régen, hogy már el is feledtem, mennyire hatástalan maradt.

meg a mi ősköltészetünkben – verses hősepika, prózai eredetmonda, archaikus küzdelmet tartalmazó mese –, vagy hogy milyen formái voltak a „dramatikus"-nak nevezett szokásoknak stb. A műfajhierarchia a hivatásos irodalomban is igen fontos jelenség (lásd például Zrínyi eposzát, a reformkori magyar regényeket, filmvígjátékok szövegeit stb.), ám a népköltészetben – éppen az írásbeli rögzítés hiányában – még ennél is fontosabb. A műfajhierarchia társadalmi rétegenként is különbözik; a tenger fenekéről felhozott föld mint a mai világ színtere, az állatőstől származó gyermek, az új országba vezető szarvas: ezek a történetek biztosan megvoltak a magyar „ősköltészetben", ám más és más társadalmi igényeknek feleltek meg a társadalmi hierarchia különböző fokozatain. Komplikáltabb a helyzet az építőáldozat témáját illetően, amely régi és különböző műfajokban világszerte ismert. Viszont éppen ezért szinte lehetetlen bizonyítani meglétét az adatolatlan magyar ősköltészetben. Néhány esetben (például csillagnevek) szinte bizonyosnak vehetők az ezekhez kapcsolódó igen régi történetek. E témakörnek azonban – többszöri nekirugaszkodás ellenére is – igazi, a nemzetközi párhuzamokat (például az Európai Nyelvatlasz – *Atlas Linguarum Europae* – ALE [1975–2007] – térképeit) figyelembe vevő áttekintést eddig nem eredményezett.

A műfajhierarchia ott is segít az adatok elrendezésében, amikor eddig nem gyakran idevont műfajokat vizsgálunk. Nyilvánvaló, hogy a honfoglalás előtt is voltak szóbeli rejtvényeink, proverbiumaink. Érdekes lenne egyszer végiggondolni: ilyen szövegek közül mit is tételezhetünk fel a honfoglalás előtti korban?

Egyetlen rövid példával jelzem, milyen tanulságos műfaji összekapcsolások vannak, amelyek „történeti" fejlődését ugyan jól látjuk, ám ennek pontos magyarázatát nagyon nehéz akár csak vázolni is.

Az Erdélyi Zsuzsanna gyűjtötte archaikus imák első megjelenésekor[8] (1974–1976) a „Hegyet hágék, lőtőt lépék" formula (az 59., illetve a 97. szöveg) vált kötetcímmé. Erdélyi idézi ehhez Diószegi Vilmos szibériai úti beszámolójából „A Nagy-havas és a Szív-havas, fölmegyek rá fölhágok rá" kifejezést. Az *Új Tükör* folyóirat 1979. szeptember 16-i számában (és később több írásában) Kovács Sándor Iván egy csuvas találós kérdést hoz elő, amely „Hágcsót hágtam, Lépcsőt léptem" szövegű és a harmatra vonatkozik. Azt is említi, hogy Pap Gyula 1865-ös *Palócz népköltemények* című kötetében is szerepel a formula. Azóta Vargha Katalin kiváló magyar találóskérdés-gyűjteményéből (*Magyar találós kérdések. 19. századi szövegek antológiája,* 2010) még négy ugyanilyen, 'harmat' megfejtésű találós kérdést ismerünk, a legkorábbi közlés 1858-as. Hasonló szófordulatok a közelmúlt gyűjtéseiben is ismertek. Például a Drávaszögben: „Hágcsón hágtam, lépcsőn léptem, Aranygyűrűm elvesztettem." Kibéden pontosan ugyanezt a szöveget is ismerik, ezenkívül a rokon találós kérdések így kezdődnek: „amint mentem a réten", „réten mentem, réten jöttem", „jöttem a réten, mentem a réten". A szöveg jobban érthető, ha a 18. századi orosz párhuzamokat is megkeressük: ezekben olykor maga a Hajnal, máskor szép leány, Mária Anya, Olena cárevna, Hosszú Orina sétál az erdőben, a mezőben, a széles világon, a vízen, hídon, templomban, városban, vagy csak úgy – körben. Elveszti kulcsait, könnyeit – ez a harmat –, amit a Nap és a Hold előbb nem találnak meg, később megtalálnak és felszednek.

Az tehát nyilvánvaló, hogy a „hegyre hágok – lejtőre lépek" eredetileg egy találóskérdés-kezdőformula, amelynek megfejtése a „harmat". Ezt tarthatjuk olyan réginek, hogy a magyar ősköltészet idejére is feltehetjük létezését. Természetesen nem direkt módon a csuvasoktól vagy az oroszoktól tanultuk – a találóskérdés-szövegek ugyanis csakugyan világszerte elterjedtek. A kérdés az, mikor került ez az „általában járás" poláris formula a magyar archaikus imába? Egyébként Kölcsey *Hymnus*ába is bejutott, csak túl jól ismerjük a vers szövegét ahhoz, hogy észrevegyük: a „bércre hág és völgybe száll" is ugyanez a formula.[9]

Nemcsak archaikus imánkban van még sok, történeti–összehasonlító módszerrel elemezhető adat. Már az idézett ima következő mondata is ilyen: „Kő káplonicskát láték, Bellől aranyas Küel irgalmas."[10] Ez pedig a „belül más, mint aminek kívülről látszik" formula, amely találós kérdésekben szó szerint a világ minden táján megtalálható. Legtöbbször „tojás, dió, mákgubó" a helyes megfejtés.[11] Ez a magyarban nem csupán szövegszerkesztési lehetőség, hanem régi szövegpéldáink is vannak rá. Az 1629-ben Lőcsén kinyomatott *Mesés könyvecske* D2v lapján olvasható egyik találós kérdés ez: „Egy igen kis Clastromocskán, sem ajtó, sem ablak nincsen, de mégis csont és hús nevekedik benne, és abból sok haszon jő – Felelet: Az tyukmóny, az melyből a tyuk terjed." Közismert, hogy e legelső, nyomtatott magyar találóskérdés-gyűjtemény forrása az 1505 óta

8 Erdélyi 1974, 121.

9 Ezt tüzetesebben tárgyaltam: Voigt 2013b.

10 Erdélyi 1974, 12l.

11 Lásd a *Mesés könyvecské*ről írott tanulmányomat: Voigt 2010.

már nyomtatásban is megjelent német gyűjtemény, az úgynevezett *Straßburger Rätselbuch.* Ebben a modern számozás szerint a 139. számú, egyébként négysoros versikébe foglalt példa a következő: „Rot (= rate!) Es ist ein kleines klösterlein, geet weder thur noch fenster darein, und wechst doch fleisch und bein darinn, davon hott man manchen gewyn. – Antwort. Ein ey doruss ein hün schleüfft." Ez a szöveg a „klastrom" leírásakor az „építmény – nem építmény" meg a „nem élőlény – hús és csont" ellentétre épül. Meglepő, hogy ezt a német szöveget a *Mesés könyvecske* fordítóján kívül egy másik magyar ember is ismerte, aki le is fordította, mégpedig az eredeti versformáját követve (Vargha 1180. és 1181. szövegek): „Van egy klastrom torony nélkül, Világosít ablak nélkül, Lakik benne hús és vér, Embernek hasznot igér" (1872-ben, illetve 1914-ben publikált változatok). A fentiek együttesen kiválóan illusztrálják azt az egyszerű esetet, amikor a szövegek csakugyan léteznek, ám mintegy fél évezred során „tetszés szerint" datálhatjuk összefüggéseiket. Csak pontosan kell idézni ezeket, a maguk helyén, felismerve összetartozásukat – ám rendszerint mégsem tudjuk megmondani, éppenséggel milyen rokonságban is vannak egymással.

A tanulság nyilvánvaló: ha biztosan régi is egy szövegünk, azt nagyon nehéz megmondani, hogy „egykor", a magyar ősköltészetben ugyan milyen műfaji rendszerbe illeszthető. S meg kell jegyeznünk, hogy ez még csak a történeti–összehasonlító folklorisztikában a „kezdő" szint. Van „haladó" szint is – ehhez is hozok egyetlen példát.

B. Ja. Vlagyimircov ojrat-mongol népdalgyűjtéséből a 23. számon ismert „az uralkodó lova" (*Bātr beilän unyni)* című nyolcstrófás, 30 verssornyi dal, amelynek nagyobb része szeretetteljes módon dicséri a saját lovat (lovakat).[12] Ebből csak részleteket idézek:

Baatar beile csikaja / Büszke vidraszín ló. / Hófehér kantáros, / Fehér kesely vidraszín. / Hegyháton futó / a ritkás sörényű szürkém/barnám, / Az emelkedőket mind / hopp, megugorja. ... Dzsambúdvípa vizében / nincs megbéklyózva lovam. / Soha sem fáradva gondolok / anyámra és apámra.

A vers végén a szülőkre és a hazai tájra gondol a szerző. Gondolom, minden külön bizonygatás nélkül elhisszük, hogy a lovasnomádoknál és más népeknél a lovak dicsérete huzamos időn át megtalálható költeménytípus. A 19. században gyűjtött magyar népköltésből is tudunk erre mutató szövegrészeket idézni. Ám az igazán érdekes párhuzam gróf Rákóczi Erzsébet (1672–1707) 12 soros költeménye, a legrégibb magyar nyelvű „szerelmesvers", amelyet nő írt – ám a lovairól! Ez így kezdődik: „Szememet hízlaló, szívem vigasztaló, / Éltem hosszabbító, jó kedvem újító, / Kedves szép lovaim, gyönyörű magzatim! / Búm elfelejtőim, én időtöltőim."[13]

Az ojrat és magyar „szonettméretű" lódicséret nyilván külön-külön is régi műfaj lehetett. Az egyik szövege csakugyan jobban érthetővé teszi a másikat. Ám genetikusan és történetileg mi közük lehet egymáshoz, mikorra datálhatjuk e kapcsolatokat?

Esetleg jobb, ha a „haladó fokon" az arab, a beduin lódicsérő verseket, sőt a tuareg tevedicsérő dalokat is bevonjuk a magyar ősköltészet adattárába?[14]

Dolgozatom végén külön is szeretném hangsúlyozni azt, hogy az összehasonlító módszert külön és komolyan kell vizsgálni. A magyar ősköltészet kutatásában a kezdetektől fogva megvolt a „keleti" párhuzamok említése, amely elsősorban finnugor/uráli, illetve török/altáji párhuzamok keresését jelentette. Voltaképpen ez nyilvánvalóan „helyes" irány, noha a konkrét párhuzamok gyakran hihetetlenek vagy egyenesen prekoncepciót tükröznek. Magam nemegyszer utaltam is az indokolatlan párhuzam-következtetésekre.[15]

Sajnos ősköltészet-kutatóink sokkal ritkábban foglalkoztak olyan „párhuzamokkal", amelyek nyilván egymástól függetlenek, és sajátos voltuk felismerése egy magyar ősköltészet-kutató számára is tanulságos. Például az olyan tények, hogy az óangol irodalomban „találóskérdés-gyűjtemények" találhatók – vagy hogyan jelenik meg a „népnyelv" a bizánci irodalomban – miként osztják történeti korszakokra a balti folklór szövegeit – nemcsak azért érdekelhetik kutatóinkat, hogy egy szövegpárhuzamra bukkanjunk, hanem az általános művészi és társadalmi fejlődés megsejtéséhez juttatnak közelebb. Mindig az adatokból kell kiindulnunk, és mindig a sejtésekig kell eljutnunk. Hogy milyen érdekes is a történeti fejlődés valamely újfajta képe, könnyen igazolhatjuk. Veszelovszkij „történeti poétikája", a Chadwick házaspártól „az irodalom növekedése"-minta régóta közismert – hivatkozások szintjén. Ám azóta igen sok új áttekintés készült. Még olyan igazán gondolatébresztő művek is, mint Hagège

12 Lásd, kommentárral: Birtalan 2012, 68–70, további változatokra is utalással. A vers magyar fordítását Birtalan Ágnes készítette, amit köszönettel nyugtázok.

13 Lásd: S. Sárdi 1997, 15.

14 Tanulságos olvasmány: Kutasi 2012.

15 Lásd például Voigt 2012. Ez tudatosan az összehasonlítás problémáiról szóló írás.

könyvei[16] a francia nyelv „történetéről" – noha azt hihettük volna, ez már eléggé ismert.

Az ehhez hasonló új összehasonlító vizsgálat ősköltészetünkkel is foglalkozhatna.

Dolgozatom mottójával azt kívánom hangsúlyozni, milyen nagy a szerepe az intelligenciának, a fantáziának, a képzeletnek és a megérzésnek az ősköltészet kutatásában oly módon, hogy a kutató a való dolgokat és a köztük levő kapcsolatokat vizsgálja annak segítségével, amit már ismer, és azt, hogy ezek mennyiben összehasonlíthatók egymással.

Irodalom

Birtalan 2012
: Birtalan Ágnes: *Oirad and Kalmyk Linguistic Essays.* Budapest.

Erdélyi 1974
: Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék lőtőt lépék... (Archaikus népi imádságok).* Kaposvár (Somogyi Almanach 19–21).

Hagége 1987
: Hagège, Claude: *Le français et les siècles.* Paris.

Hagége 1996
: Hagège, Claude: *Le français – histoire d'un combat.* Paris.

Hajdú–Kristó–Róna-Tas 1976–1982
: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba.* I–IV. Szerk.: Hajdú Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. Budapest.

Kristó 1994
: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon.* Budapest.

Kutasi 2012
: Kutasi Zsuzsanna: *A ló a középkori arab irodalomban.* Budapest.

S. Sárdi 1997
: *Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig.* Szerk.: S. Sárdi Margit. Budapest.

Szemerkényi 2009
: Szemerkényi Ágnes: Költészet – Költészet, szájhagyomány – Költészet, szövegfolklór. In: *Táj, nép, történelem. I. 2. A magyar népi műveltség korszakai.* Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. Budapest, 111–116, 238–244, 437–441. (Magyar Néprajz nyolc kötetben).

Voigt 1972
: Voigt Vilmos: *A folklór alkotások elemzése.* Budapest.

Voigt 1998
: *A magyar folklór.* Szerk.: Voigt Vilmos. Budapest. 149–183.

Voigt 2003
: Voigt Vilmos: *A magyar ősvalláskutatás kérdései.* Budapest. (Vallástudományi Tanulmányok 4.)

Voigt 2010
: Voigt Vilmos: Mesés könyvecske (Märchenbüchlein, 1629). Eine ungarische Fassung des Strassburger Rätselbuchs (1505). In: *Fortunatus, Melusine, Genovefa. Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der frühen Neuzeit.* Hrsg.: Dieter Breuer–Tüskés Gábor. Bern, 495–505.

Voigt 2012
: Voigt Vilmos: Sok évszázados ellenségünk rokon dallamai (és néhány más dolog). Van-e nyoma az oszmán-török folklórnak a magyarban? In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Szerk.: Ács Péter–Székely Júlia. Budapest, 366–379.

Voigt 2013a
: Voigt Vilmos: Klaniczay Tibor áttekintése a magyar irodalomtörténetről 1600-ig – Ősköltészet. *Ethnographia* 124, 109–118.

Voigt 2013b
: Voigt Vilmos: *Erdélyi Zsuzsanna évtizedei, sőt évszázadai.* (Megjelenés alatt.)

16 Hagège 1987; 1996.

A magyar ősvalláskutatás (új) útjai

HOPPÁL MIHÁLY

A tudományos kutatás sajátos ellentmondása, hogy a vizsgálódások eredményei meglehetősen lassan kerülnek be a köztudatba, nemcsak a tudós kollégák, hanem a szélesebb érdeklődő nagyközönség esetében is. Ez a késlekedés a tudományos publikációk megjelenési idejét figyelembe véve 6–8, vagy akár 10 év is lehet, hiszen az új eredményekre történő reflektálás ennyi időt vesz igénybe. Tovább növekedhet ez az időtávolság, ha más tudományterületek, mint például a nyelvészet és a genetikai kutatás eredményeit is fel akarjuk használni. Általánosan ismert tény, hogy a régésznek elég feladat a saját területe szakirodalmát figyelnie, a nyelvészt nem érdekli a mitológiakutatás, a folklorista pedig nem olvassa a populációgenetika újabb közleményeit.

Mindenekelőtt egy módszertani megjegyzés: a bölcsészettudományok mindegyikének volt, vagy van mondanivalója az őstörténet-kutatás számára. Sőt mindegyik, vagyis a nyelvészet, a történettudomány, a régészet, a néprajz, illetve a folklorisztika, az összehasonlító mitológia, illetve vallástudomány[1] művelői saját érveiket és bizonyítékaikat helyezik előtérbe. Való igaz, hogy ezeknek a kutatásterületeknek az eredményeit együtt kellene látni!

Erre tettünk kísérletet több mint három évtizeddel ezelőtt, amikor megszerveztük, és az Akadémián megtartottuk a *Mítosz és történelem*[2] című konferenciát. Akkor Vargyas Lajos egy igen alapos tanulmányt készített, amelyben megvizsgálta a „honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétegeit a nyelv és a folklór tükrében".[3] Abból a megfigyelésből indult ki, hogy sorra vette a korai, középkori forrásokban előforduló vallással kapcsolatos szavainkat, és kiderült, hogy azoknak legnagyobb része a finnugor mellett régi török vagy iráni eredetű. A keresztény terminusok legtöbbje latin, görög, szláv vagy német eredetű, de a többi régi szó, amely a vallási szókészlethez tartozik, természetszerűleg honfoglalás előtti kell legyen. Ezeket a szavakat három csoportba lehet osztani. Az első a legősibb réteg, amely a samanizmussal kapcsolatos, idetartoznak a *révül, táltos, bűvöl, bájol, boszorkány, sárkány* (mind török eredetűek). A második a „fejlett vallási fogalmak" csoportja, amelybe a *jonh, lélek, áld, átkoz, menny* (finnugor), *id* (szent jelentéssel, lásd: egyház), *boldog, isten, ördög, üdvözít* (ismeretlen eredetűek). A harmadik csoportot a „vallási és világi használatban egyaránt élő fogalmak" alkotják, és az ismeretlen eredetű *böjt, vétek, bűn, hisz, teremt* és a török eredetű *búcsú, örök* szavaink tartoznak oda Vargyas Lajos összeállítása szerint. A tanulmány további oldalain sorra vette az egyes szavakat és bőséges folklorisztikai példákkal hitelesítette a nyelvészeti etimológia korabeli megállapításait. Az általa adott besorolások többnyire ma is helytállóak, igaz, hogy feltűnően sok az *ismeretlen eredetű*nek minősített terminus – éppen a magyar szellemi kultúrának ebben a fontos rétegében.

A turkológiai kutatások eredményeinek segítségével régi török jövevényszavaink köréből még néhánnyal kiegészíthető az előbbi felsorolás. Vegyük példaként a Ligeti Lajos-féle teljes listát: *bű, bölcs, báj, ige, igéz, kép, boszorkány, csök* („keresztelői lakoma"), *tor* („a temetés utáni lakoma"), *ünnep, egyház, gyász, bűn, érdem, bocsát, búcsú, gyónik, terem, bú, örök, ül* („ünnepet ül" értelemben), *koporsó*.[4] Érdekes, hogy a gazdag mitológiai jelentéstartalmú *táltos* szavunk nem szerepel a neves turkológus listáján – a TESz írói szerint a szó „ősi örökség az ugor korból".[5] Ezt a magyarázatot vette át Vargyas Lajos, noha a legújabb adatok szerint bizonyítható a szó török eredete.[6] Éppen a nagyszámú, különféle török nyelvekből vett párhuzam és az adatok rendszerszerűsége, jelentésbeli összefüggése növeli a török etimológiák helyes voltát. Egy nemrég megjelent monográfia is ezt erősíti.[7]

Ez az új magyarázat annál is érdekesebb, mert nemcsak hangtanilag, de jelentéstanilag pontosan a sámán transz, a tudatvesztés állapotának igéje a török ro-

1 Vö. Voigt 1997.
2 Hoppál–Istvánovits 1978.
3 Vargyas 1978.
4 Ligeti 1986, 271–278.
5 TESz, III, 832.
6 Berta 2001.
7 Róna-Tas–Berta 2011.

kon szavak gyöke: *tal-*. A szegedi turkológus Berta Árpád ugyancsak bizonyítja Álmos vezér nevének török megfelelőiről, hogy a párhuzamba vont török szavak jelentése szintén a tudatváltozással áll kapcsolatban, ami az *álom* szavunk értelmét ismerve jó magyarázat. Végül is Álmos, a szakrális vezér az új etimológiai magyarázat fényében egyformán lehetett a sámánképességekkel megáldott és a megváltozott tudatállapot elérésére képes (ős)vallási specialista.[8]

Visszatérve tanulmányára egyetértéssel lehet idézni Vargyas végkövetkeztetéseit: „Tudjuk, hogy a magyarok a kazár birodalom területén szabir vezetés vagy uralom alatt éltek egy-két évszázadot. A szabirok a magyaroktól elválva Kaukázuson túli hazába költöztek (vissza?). A magyar uralkodó réteg szasszanida – kaukázusi díszítőművészete is tőlük származhat. Nyelvük ismeretlen. Meg vagyok győződve róla, hogy ők voltak azok a magas műveltségű közvetítők – a magyaroknak akkori uralkodó rétege –, akik sok más között a keleti, fejlett vallások fogalomkincsét is továbbították a magyarokhoz, nyilván hasonló fejlettségű hit-elemekkel és szokásokkal egyetemben."[9]

Később még többször visszatért a témához és a magyar folklór honfoglalás előtti, vagyis keleti elemeiről vallott nézeteit újra és újra közzétette,[10] talán éppen azért, mert meggyőződése volt, hogy ha kimutatható az ugor réteg a magyar népzenében,[11] akkor a népköltészetben és a nyelv segítségével a mitológiában is kimutatható a honfoglalás előtti elemek és motívumok összefüggő sorozata.

Vargyas Lajos nyomdokaiba lépett és az elmúlt évtizedben igen kitűnő eredményeket publikált a fiatalon elhunyt erdélyi folklorista, Demény István Pál (1949–2000). Mintha tudatosan vállalta volna Vargyas kutatásainak folytatását – különösen életének utolsó éveiben –, hiszen „a magyar szóbeli hősi epika" szibériai, sőt eurázsiai motívumpárhuzamait kutatta kiváló eredménnyel.[12] Demény István Pál azon kevesekhez csatlakozott, akik szerint nemcsak hogy volt középkori magyar hősepika, hanem annak nyomai is fellelhetők. Ezeket a nyomokat, töredékeket rendre újravizsgálta, idézte és értelmezte. Egyúttal igen kritikus az adatok hitelességének megítélésekor, annyit mégis biztosnak látott, hogy a 15. és a 16. században még részt vettek énekmondók a magyar urak udvari mulatságain.

Demény István Pál sorra vette azokat a mondákat és folklórmotívumokat, amelyeket évszázadokon keresztül megőrzött a magyar szóbeli hagyomány – ezek a keletkezés feltehető időrendjében: a csodaszarvasmonda, Emese álma, a vérszerződés, az Álmos-monda, a fehér ló mondája, Lehel kürtje, Botond hőstette és a Szent Lászlóhoz kapcsolódó mondai motívumok (a lovas üldözés, a párbaj, a „fejbenézés"). Ezeket az Anjou-kori, majd a törökellenes harcokat megéneklő hősi epika folklórban fennmaradt emlékei követik, végül néhány értékes fejezet és eszmefuttatás a magyar szóbeli epika hőseiről, sztereotip formuláiról és az egész hagyomány fejlődéstörténetéről.

Minden egyes monda ismertetésénél egész sor új adatot sorakoztat fel és elemzi a korábbi elgondolásokat is. Ezekből a párhuzamokból a legtöbb esetben az derül ki, hogy a magyar szöveghagyományhoz legjobban hasonlító adatok Keleten találhatók. Így a csodaszarvasmondához a perzsa és az obi-ugor változatok, meg a kaukázusiak állnak legközelebb. Az Emese álma, más szóval a *turul-sas általi megtermékenyítés* motívuma (vagyis az Árpád-ház eredetmondája) szintén Kelet felé mutat, és legközelebbi párhuzama a burjátoktól gyűjtött eredetmondában található, amely szerint az első sámán egy burját asszony és álmában reá szálló sas nászából született. Magam a mandzsuk körében találtam meg e mítosz megfelelőjét, sőt tárgyi ábrázolását is, ami egy kis szobrocska: egy sasfejű asszony, „Isenmama" szoptatja az első sámánt.[13] Nem tartjuk kizártnak, hogy az Árpádok eredetmondája a sámán-királyok égi eredetét elbeszélő, a mitikus őst megörökítő mondák típusához sorolható, és Belső-Ázsiából hozott hagyomány lehet. Az állatőstől való származás ugyanis ott igen gyakori motívum volt, ahogy azt Julian Baldick kitűnő könyvében oly sok példával bizonyította.[14]

Az angol kutató könyvét természetesen az erdélyi szerző már nem olvashatta, pedig nagy örömmel tette volna, hiszen ebben a műben egész sor olyan adat található, amelyek Demény István Pál sejtéseit támasztják alá. Megerősítették volna őt feltevéseinek igazát illetően például, hogy a népet új hazába vezető szarvas motívuma az ázsiai hunoknál, régi török és mongol népeknél is megvolt.[15]

8 Berta 2001, 113–114. A témához kapcsolódik: Hoppál 2010, 65–75.
9 Vargyas 1978, 27.
10 Vargyas 1984; Vargyas 1999.
11 Vargyas 1999.
12 Demény 1999; Demény 2002.
13 Hoppál 1996, 70–71.
14 Baldick 2000.
15 Ibid. 6, 28.

A fehér ló mondája, vagyis a hármas ajándékon (föld, fű, víz) vett ország már Hérodotosznál megtalálható, aki a szkítákkal kapcsolatban említi, de a mongoloknál is találunk párhuzamot.[16] Julian Baldick szerint az *állatőstől való teherbe esés* tipikus motívum Belső-Ázsiában.[17] A régi belső-ázsiai népek: az altaji törökök, mandzsuk és tunguzok, mongolok közös őseinek vallási rendszerében sok olyan motívum található, amelyeknek magyar párhuzamai vannak éppen az elfe(le)dett – vagy feledni kívánt – magyar hősepikában. Így a Toldiból jól ismert farkas- és birkaküzdelemről 9. és 10. századi belső-ázsiai adatok (feliratok és freskók) tanúskodnak.[18] A hős hármas küzdelmével a Dede Korkut híres történetében találkozhatunk, amelyben a küzdelem előtti „hősi-alvás" motívuma is szerepel,[19] úgy, mint ahogy az obi-ugor hősénekekben – ezt Demény István Pál is kimutatta.

További értékes adatokkal szolgál Julian Baldick a magyar hősepika kutatói számára, amikor könyvében egymás után, szinte minden oldalon közöl egy-egy belső-ázsiai párhuzamot a fehérló-áldozat szokásához, az eskütevést rituálisan megpecsételő kutya kettévágásához, a vérszerződéshez, Attila sírjának (a hármas koporsóba temetés) motívumához, a kard-, a fa- és a tűztisztelet szokásaihoz, vagy az égig érő fa ismert motívumához. Ezek azért fontos adatok, mert kivétel nélkül megtalálhatók a középkori krónikákban, történeti mondáinkban, népmeséinkben vagy a mitikus elemeket őrző hiedelmekben.

Röviden Demény István Pál minden tanulmánya azt kívánja bizonyítani, hogy a folklór, a szájhagyomány meglepően állandó motívumokkal, térben és időben ugyan távol, de hasonló elemekkel dolgozik, sőt közel azonos fonetikai és szemantikai szerkezetekkel építkezik. A honfoglalás előtti szóbeli hősi epikáról szóló tanulmányában megállapította, hogy: „A folklórfilológia által kimutatott réteg ugyanis – az összehasonlító módszerből adódóan – honfoglalás előtti... A fentiekből az is következik, hogy a folklórban bizonyos elemek, ha nem is változatlan formában, de rendkívül szívósan, egy évezrednél hosszabb időn keresztül is fennmaradhatnak."[20]

Ugyanezt a tételt bizonyítja újabban a szentpétervári kutató, Jurij Berjozkin munkássága. Ő több cikkében és nemrégiben megjelent kötetében is azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy a motívum-összehasonlítás segítségével megkísérli elvégezni a szibériai és az amerikai mitológiák összehasonlítását.[21] Az Orosz Tudományos Akadémia Antropológiai és Etnográfiai Intézetének munkatársa, aki a Kunstkamera amerikai osztályát is vezeti, és az egyik vezető orosz amerikanista, tulajdonképpen azt állítja, hogy az amerikai kontinens benépesítését (ami körülbelül 11 ezer évvel ezelőtt történt) nemcsak a régészet és a populációgenetika segítségével követhetjük nyomon, hanem a mitológiai motívumok segítségével is. Az orosz kutató jó negyedszázada gyűjti fáradhatatlan szorgalommal az amerikai indiánoktól lejegyzett mítoszszövegeket. Több mint 25 ezer szöveg tartalomelemzését és tipologizálását végezte el, és megdöbbentő egyezéseket mutat ki egymástól igencsak távol eső népek és mitológiák között. Így például ő is említi a *víz-alól-felhozott föld* motívumát, amely megtalálható az uráli népek és az észak-amerikai indiánok folklórjában is. Ezeket az egyezéseket már évtizedekkel ezelőtt publikálta nálunk V. V. Napolskikh[22] egy általunk kiadott kötetben, melynek címe: *Uralic Mythology and Folklore.* Sajnos olykor egy negyedszázad sem elegendő az új tudományos eredmények tudatosulásához.

Berjozkin könyvében a mitológiát és a folklórszövegeket tekinti a történeti rekonstrukció eszközének, lényegében erről szól az egész második fejezet, ahol a visszatérő motívumokra alapozza az összehasonlítást. Motívum lehet bármely epizód vagy kép, amely egynél több szövegben előfordult,[23] és amely megsokszorozza önmagát, vagyis ismétlődik, mégpedig kisebb-nagyobb változtatással. Ez a gondolat összhangban áll azzal az új keletű elgondolással, amely a *mém*eket tekinti a különféle ideológiai/hitbéli tételek elterjedésében alapvetőnek.[24] A *mém*ek úgy terjednek, mint valamiféle gondolatvírus, mint az influenza (vagy az arról elterjedő, illetve gerjesztett tévhitek világjárványa).

Az orosz kutató szerint a mitológiai motívumok elterjedése nem annyira nyelvekhez vagy nyelvcsaládokhoz kötött, hanem inkább kulturális areákhoz, ahol egy-egy mitológiai motívum minél egyszerűbb, annál szélesebb körben követhető nyomon. A motívum lényegét egy furcsa kép vagy szinte megmagyarázhatatlan cselekvés adja (például a lidérc leküldése homokért a folyóvíz fenekére). Egy ilyen egyedi in-

16 Ibid. 2000, 21–22.
17 Emese álma: Baldick 2000, 33.
18 Baldick 2000, 45–46.
19 Uo., 59. A harc előtti hősi álom: Dede Korkut 2009, 44.
20 Demény 2002, 163.
21 Berjozkin 2007. Angol nyelvű tanulmányai: Berezkin 2002; Berezkin 2003; Berezkin 2005.
22 Vö. Napolskikh 1989.
23 Berjozkin 2007, 166.
24 Vö. Boyer 2001, 34–40; Csíkszentmihályi 2007, 154–183.

formációs erejű motívumnak a véletlenszerű megjelenése kizárt a közvetlen emberi és kulturális érintkezés nélkül. A motívumok statisztikai elemzése alapján etnoterritoriális egységek rajzolhatók meg; mintegy 154 ilyen areát talált az Uráltól Tűzföldig, ezekről sok térképet is közöl. Mindenesete e hatalmas anyagot és területet átfogó elemzés azt példázza, hogy a mitológiai motívumok igen időtállóak (és nem köthetők se társadalmi, se környezeti tényezőkhöz).[25] Joggal állíthatjuk tehát az orosz kutatóval egyetértve, hogy a mitológia az adott kultúra hosszú távú memóriája, több információt őriz a közösség múltjának történetéből, mint bármi más, ezért fontos a vizsgálata.

Jelentős változásokat fog hozni a magyar ősvallás-, illetve a néphit-kutatásban a több mint két évtizede készülő *Uráli Mitológiai Enciklopédia*. Ez az uralisztika legnagyobb nemzetközi vállalkozása, mert ezekben a monográfiákban minden finnugor (uráli) nép mitológiáját egy-egy külön kötetben kívánjuk bemutatni. A nagyszabású nemzetközi összefogással megvalósuló munka a múlt század végén indult el. Egész pontosan akkor, amikor 1983 novemberében elhatároztatott, hogy finn, magyar és orosz kutatók együttműködve elkészítik a finnugor (uráli) népek mitológiai szótárait, vagyis átfogó, enciklopédikus műveket állítanak össze az adott nép vagy népcsoport mitológiájáról.[26] Lényeges volt ebben az együttműködésben az, hogy a helyi tudósokat kérjük fel a saját népük mitológiájának megírására, hiszen ők azok, akik jól ismerik a helyi nyelvet/nyelvjárásokat és a helyi folklórt, ők az adott folklór legjobb kutatói. 2010 végéig négy kötet jelent meg,[27] összesen ezerszáz oldalon, először orosz, majd angol nyelven, a Magyar Tudományos Akadémia kiadójának és a Finn Irodalmi Társaság együttműködésének eredményeként. Oroszul már elkészült néhány további kötet is, így például a mordva, a mari és a nganaszan.[28] Tehát az utóbbi évek egyik legfontosabb eredménye a finnugor összehasonlító mitológiai kutatások területén az *Uráli Mitológia Enciklopédia*. Bizonyos, hogy ez a könyvsorozat nagymértékben segíti a további vizsgálódásokat, s elősegíti a magyar mitológia rekonstrukcióját is.

Természetesen a régi iráni kapcsolatok kérdéskörre nem ismeretlen sem a nyelvészek, sem a történészek, sem a mitológiakutatók előtt. Ami a magyar ősvallás kutatását illeti, még a legjobb áttekintések sem említik Munkácsi Bernát monumentális életművét. Munkácsi a magyar őstörténet kérdéseiben szeretett volna tisztábban látni. E cél érdekében még az 1880-as években terepmunkát végzett a finnugor rokon népek, a votjákok/udmurtok és a vogulok/manysik körében. Ez utóbbi gyűjtőútjának eredményeként jelent meg a *Vogul Népköltési Gyűjtemény* négy kötete (1892–1902 között), melynek első kötetében a *Bevezetésül a vogulok népköltése s ősi hitvilága* című háromszáz oldalas tanulmánya található. Ez máig a legrészletesebb vogul mitológiai áttekintés, amely a néphit legapróbb részleteire is kiterjed a főbb istenségek, a bálványok, a lélekhit és a halotti szokások[29] ismertetése mellett. Elméletileg ez az anyag tipológiai párhuzamként kellene szolgáljon a korai magyar néphit megértéséhez, amennyiben a kultúra mitiko-rituális vallási rendszerét igen konzervatívnak tekintjük. Sajnos ezt a lehetőséget a kutatás nemigen aknázta ki eddig, tehát ez még egy elvégzendő feladat.

Továbbá ugyanez vonatkozik Munkácsi Bernát másik nagy munkájára az *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* is, amely tárháza a régi indoiráni nyelvi párhuzamoknak, kölcsönszavaknak, kulturális hatásoknak nemcsak a magyar, de más finnugor nyelvekben is. Még ha nem is minden párhuzam állja ki az újabb összehasonlító nyelvészet próbáját, mégis például *isten* szavunkról írt iráni adatokban gazdag elemzése meggyőzőbb, mint *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá*nak minden más véleményt elutasító, és a bizonytalan eredetet állító rövid szócikke.[30] Az újabb eredmények Munkácsit látszanak igazolni, s elég, ha itt a zseniális orosz nyelvész és mitológiakutató V. V. Ivanov javaslatára utalunk, aki egy hettita *Ištanu* és a hatti *eš-tan* alakokat említ isten és napisten értelemben – idézi Voigt Vilmos.[31] Mindezt azért említem, mert sokszor az az érzésem, a régi szerzők kevesebb adaton alapuló megsejtéseit az újabb – mai, korszerű! – kutatások eredményei igazolják.

Említhetjük itt az *isten* szónál maradva Kai Donner (1925) egyik cikkét, vagy V. N. Toporov nagyszerű tanulmányát, amelyben az iráni *Mithra* mitológiai alakjának az obi-ugor mitológiában megtalálható pár-

25 A magyar néphitban a lidércmondákról írt elemzés: Hoppál 1969. Vö. Berjozkin 2007, 262–281.

26 Hoppál–Pentikäinen 1989, 9.

27 Konakov (et al.) 2003; Kulemzin (et alii) 2006; Gemuev (et alii) 2008; Tuchkova (et al.) 2010.

28 2014 júniusában Helsinkiben Anna-Leena Siikala vezetésével megbeszélést tartottak a még el nem készült kötetek leendő szerzői és a főszerkesztők.

29 A gyászviselet jeleiről: Munkácsi 1892–1902, 202.

30 Munkácsi 1901, 78–380; TESz, II, 42.

31 Ivanov 1984, valamint Voigt 1997, 380.

huzamait vizsgálta.[32] A régi iráni hatások mitológiai és régészeti párhuzamainak további adatait részletesen ismertettem két korábbi cikkemben.[33] Újabban finnországi kutatók készítettek példás elemzéseket a korai indo-európai és uráli kapcsolatokról.[34]

Természetesen a régészek közül többen is észrevették, hogy bizonyos leleteket, temetkezési szokásokat csak az iráni kulturális hatásokkal lehet megmagyarázni. Így például honfoglalás kori (fém)művészetünk (például a varkocsdíszítő hajkarikák és más tárgyak) az iráni–szászánida művészeti díszítő stílushoz áll legközelebb (például a sóshartyáni korong).[35] Fodor István igen alapos, részletekbe menő elemzései új megvilágításba helyezik a régi adatokat, de ő az, aki közvetíti az orosz kollégák újabb felfedezéseit, vagyis új információkkal teszi teljesebbé ismereteinket. S ezzel elérkeztünk a régészeti kutatásokhoz.

A régészek nélkül elképzelhetetlen a magyar ősvalláskutatás. Elsőként (és látványosan) László Gyula volt az, aki a honfoglaló magyarok temetkezési szokásaiban kimutatta a kereszténység előtti elemeket, egyben azt is feltételezte/bemutatta, hogy némely elgondolások a 20. század elején még élő népi hiedelmekben éltek tovább.[36] A régészeti leletek, tárgyegyüttesek funkciójának és jelentésének magyarázatakor természetesen a néphit és a mitológia, vagy az ornamentika jelentéspárhuzamait lehet felhasználni, és viszont. Ez bizony módszertani csapda, amiből csak egyetlen kiút van – ha a párhuzamok, megfelelések rendszerszerűek, vagyis több szimbólum együtt (nap és hold, világfa madárral, bagolyfejű bot, lovas temetkezés stb.) szerepelnek, vagyis motívumokat alkotnak.

Fodor István régészeti-őstörténeti elemzései éppen ilyenek. *A magyarok ősi vallásáról* című tanulmánya 2004-ben jelent meg a Magyar Vallástudományi Társaság sorozatában, amelyben sorra veszi azokat a motívumokat, amelyeket megtalált a régészek által előásott tárgyakon.[37] Különösen fontosnak tartom, hogy szinte minden írásában kiemeli az iráni párhuzamok megemlítését, például a részleges lovas temetkezéssel kapcsolatban.[38]

A kutatás új eredményei között kell megemlíteni, hogy „a X. századi magyar régészeti emlékanyagban is vannak olyan leletek, amelyek alátámasztják az írott források azon tudósítását, hogy a magyarságnál is a türkökéhez, kazárokéhoz hasonló *tengrizmus* volt".[39] Ez a sajátos égkultusz a török és mongol népekre jellemző, melyet csak egy jó évtizede kezdtek komolyan kutatni.[40] Ezért is tartom fontosnak idézni Fodor Istvánnak a véleményét: „a pogány államvallás (a tengrizmus) ugyanolyan átmeneti állapot volt a korábbi samanizmus és az államvallás között, mint a szakrális kettős fejedelemség képviselte félnomád állam, a törzsi társadalom és a valódi állam között."[41]

Veres Péter, egyik legutóbbi fontos tanulmányában rámutatott arra, hogy az ősmagyarok milyen kiemelkedő szerepet játszottak a lovasnomadizmus egyetlen központban történt kialakulásában. Továbbá rámutatott arra is, mégpedig orosz kutatók munkáit idézve, hogy a finnugor népekre jellemző génmarkerek és mitológiai motívumok egyaránt megtalálhatók a Kr. e. második és az első évezred fordulóján a velük szomszédságban élő iráni törzseknél is.[42] Ezt az elgondolást támogatja a magyar nyelvészetből jól ismert, a magyar és az obi-ugor nyelvek régi iráni jövevényszavaira vonatkozó tényanyag,[43] amelybe többek között az *úr, isten, ostor, arany, ezer, hét, szer, szarv, szaru* stb. szavaink tartoznak.

A mitológiai rekonstrukció nem ment ki a divatból, ez ma is időszerű tudományos problematika.[44] Ezt nemcsak a témával kapcsolatos doktori disszertációk mutatják, hanem egy nagy jelentőségű könyvsorozat is. Az *Uráli Mitológiai Enciklopédiá*nak *(Encyclopaedia of Uralic Mythologies)* kötetei azt célozzák, hogy pontos leírások alapján jó összehasonlító anyag álljon rendelkezésre a velünk rokon (közeli és távoli) népek mitológiai rendszereiről, amit aztán a magyar ősvalláskutatásban is hasznosíthatunk, ahogy arra már rámutattunk.

Jan Assmann *A kulturális emlékezet* című munkájában, amely 1999-ben végre magyarul is megjelent, azt írja: „A kultúra konnektív struktúrája egyúttal a tegnapot hozzákapcsolja a mához, mégpedig olyanformán, hogy meghatározó élményeket és emlékeket

32 Toporov 1989. Lásd még: Donner 1925.
33 Hoppál 1982, 2010, 65–75. Ez utóbbi tanulmányban a magyar mitológia kereszténység előtti elemeivel foglalkoztam.
34 Vö. Carpelan–Parpola–Koskikallio 2001; Frog 2012.
35 Fodor 1973.
36 Lásd a temetkezési szokásokat: László 1944, 450–498.
37 Fodor 2004, 17–22.
38 Uo., 11.
39 Uo., 14.
40 Lásd: Urbanajeva 1995.
41 Fodor 2004, 16.
42 Veres 2012, 361. Korotajev–Halturina 2010-ben megjelent könyvére hivatkozik.
43 Vö. Korenchy 1972; valamint még korábban Munkácsi 1901.
44 Uray-Kőhalmi 1997.

formál és őriz meg, a tovahaladó jelen horizontján egy másik idő képeit és történeteit is magába zárja… A kultúrának ez az aspektusa a mitikus és a történeti elbeszélések alapja… Ami az egyes individuumokat 'mi'-vé kovácsolja, nem más, mint a közös tudás és önelképzelés konnektív struktúrája, amely egyfelől közös szabályokra és értékekre, másfelől a közösen lakott múlt emlékeire támaszkodik."[45]

E nagy hatású kultúrfilozófus máig jelentős megállapításában egész egyszerűen arról van szó, hogy a mítoszokban, a mitikus történetekben – vagy a mi szóhasználatunk szerint: a népi hitvilágban – az elemek összekapcsolódása az elbeszélés szövegében hihetetlenül időtálló struktúrát hoz létre.[46] Ezt a tényt ma már evidenciaként kezelik az orosz és a finn mitológiakutatók. Ugyanakkor itthon a magyar kutatók között csak félve lehet kimondani annak ellenére, hogy a magyar néphit, a népdalok és a népművészet szimbolizmusa, a népmesék és a mondák motívumai, a szólások, a helynevek esetében ugyanúgy használható (és megfejthető) információkat tartalmaznak, mint a szláv, lett, litván, észt és finn kultúrában. A finn mitológiakutató Anna-Leena Siikala erről így ír: „Mind a mítosz, mind a történetírás olyan szimbolikus formák, amelyek összekötik a múltat és a jelent… Azáltal, hogy kodifikálják a világkép szerkezetét, a *mítoszok a múlt mentális modelljei, s mint ilyenek, a kultúra hosszú távú emlékezetének tekinthetők*… A mitológia az egyik legidőtállóbb mentális reprezentáció, amely képes ellenállni a legradikálisabb történelmi változásoknak… A mitikus hagyományok életét az jellemzi, hogy alapvetően konzervatív az alkotó elemek szerkezetét és azok témáit tekintve."[47]

Ily módon a mitikus tudat szövegei, a mítoszok és a mondák a közösség etnikus önazonosságának megerősítését szolgálják. Az *Encyclopaedia of Uralic Mythologies* már megjelent kötetei, valamint a készülő összefoglalások – finn, észt és magyar – néhány éven belül új távlatot nyithatnak a magyar ősvallás tipológiai párhuzamainak jobb megismeréséhez. Az összehasonlító elemzések során feltáruló egyezések – hasonlóan a nyelvtudomány eredményeihez – *talán* lehetővé teszik a hajdani mitológiai rendszer elemeinek, szavainak megismerését. A ritka, de megbízható történeti adatok aztán hitelesítik (vagy sem) ezeket a rekonstrukciókat, mint ahogy az *áld-áldoz-áldomás* szakrális jelentésű kifejezések esetében megtörtént,[48] és akkor majd, ahogy azt Anonymus írta: „magnum *aldamas* fecerunt".

Láthatjuk tehát, hogy a hazai és a nemzetközi kutatások egy irányba mutatnak, és a magyar kutatók helyes úton járnak, amikor ki akarják terjeszteni az összehasonlítások horizontját. A magyar mitológia (és ősvallás) nem állt társtalanul – még formálódásának idején sem – az eurázsiai sztyeppén.

Anna-Leena Siikala egy újabb írásában, ha lehet, még világosabban fogalmaz, amikor azt írja, hogy „az etnikus vallások és a hagyományos hitvilág mélyen beágyazódnak az adott kultúra mélyszerkezetébe… és időről időre újra élednek, még pedig azért, hogy a helyi közösségek identitását megerősítsék".[49] Nem véletlen tehát, hogy az elmúlt tíz-húsz évben szerte Szibériában megfigyelhető volt a kis népek körében a helyi hagyományok – mitológiák, népi ünnepségek, sámánrítusok – feléledése, sőt újjászületése.[50] Ez nem más, mint egyfajta ideológiai reneszánsz, akár spirituális újjászületést is mondhatnánk. Annyi bizonyos, hogy a régi mítoszok újra mondása, újra játszása (színházban, filmen, fesztiválon, ünnepeken) a finnugor népek körében egyetlen célt szolgál, azt, hogy megerősítse a közösség etnikus identitását, vagyis hogy egyesítse a közösség tagjait a közös tudásban és a közös rituális élményben, az emlékezés élményében. Ki lehet mondani, hogy a mítosz újramondásának és az összehasonlító mitológia-, illetve ősvalláskutatásnak is ilyen világos társadalomépítő célja van.

Jól érzékelhető tehát, hogy a tudomány halad, de a *nép* marad, elméletek jönnek-mennek, de az etnikus tudat marad! Lehet, hogy a népek, népcsoportok vándorolnak, de a gének maradnak (legalábbis ma úgy látjuk), és maradnak a mítoszok is az emlékezetben. Vagyis a *gén*ek és a *mém*ek maradnak, mint vízben a kövek!

Irodalom

Assmann 1999
Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.

45 Assmann 1999, 16.
46 Vö. Ivanov 1984.
47 Siikala 2002, 109–110. Az etnikai tudatról: Fodor 2006.
48 Voigt 2001; Kulemzin et al. 2006; Tuchkova et al. 2010.
49 Siikala 2008, 12.
50 Hoppál 2013.

Baldick 2000
Baldick, Julian: *Animal and Shaman: Ancient Religions of Central Asia*. London–New York.
TESz
A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára. I–III. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, 1967–1976.
Berezkin 2002
Berezkin, Yuri: Some results of comparative study of American and Siberian mythologies: Applications for the peopling of the New Word. *Acta Americana* 10/1, 5–28.
Berezkin 2003
Berezkin, Yuri: Southern Siberian – North American Links in Mythology. *Archeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 14, 94–105.
Berezkin 2005
Berezkin, Yuri: The Assessment of the Probable Age of Eurasian-American Mythological Links. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 21, 146–151.
Berjozkin 2007
Berjozkin, Ju. E.: *Mifi zaszeljajut Ameriku: Arealnoje raszpredelenyije folklornüh motivov i rannije migracii v Novüj Szvet*. Moszkva.
Berta 2001
Berta Árpád: Álmos és táltos. *Shaman* 9/2, 99–117.
Boyer 2001
Boyer, Pascal: *Religion Explained. The Evolutionary Origins of Religious Thought*. New York.
Carpelan–Parpola–Koskikallio 2001
Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archeological Considerations. Eds.: Christian Carpelan–Asko Parpola–Petteri Koskikallio. Helsinki.
Csíkszentmihályi 2007
Csíkszentmihályi Mihály: *A fejlődés útjai. A harmadik évezred pszichológiája*. Budapest.
Dede Korkut 2009
Dede Korkut: *Dede Korkut könyve*. Fordította: Adorján Imre és Puskás László. Budapest. (A világ eposzai 2.)
Demény 1999
Demény István Pál: *Táltosok, kerekek, lángok*. Csíkszereda.
Demény 2002
Demény István Pál: *Hősi epika*. Budapest.
Donner 1925
Donner, Kai: Über sogdisch *nom* gesetz' und samojedisch *nom* 'Himmel', 'Gott'. *Studia Orientalia* 1, 1–18.
Fodor 1973
Fodor István: Honfoglaláskori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. A sóshartyáni korongpár. *Archaeológiai Értesítő* 100/1, 32–41.
Fodor 2004
Fodor István: A magyarok ősi vallásáról. In: *Vallástudományi Tanulmányok* 6. Szerk.: Hoppál Mihály. Budapest.
Fodor 2006
Fodor István: Az ősmagyarság etnikai tudata és a Csodaszarvas monda. In: *Csodaszarva*s. II. Szerk.: Molnár Ádám. Budapest, 9–37.
Frog 2012
Frog, Etunimetön: Evolution, Revolution and Ethnocultural Substrata From Finno-Ugric, Sky God to the North Finnish God-Smith Ilmarinen. In: *Finno-Ugric Folklore, Myth and Identity*. Eds.: C. Hasselblatt–A. van der Hoeven. Maastricht, 25–43.
Gemuev et al. 2008
Gemuev, Iszmail N. et al.: *Mansi Mythology*. Budapest–Helsinki. (Encyclopaedia of Uralic Mythologies 3.)
Hoppál 1969
Hoppál Mihály: A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje. *Ethnographia* 80, 402–414.
Hoppál 1982
Hoppál Mihály: Az összehasonlító mitológiakutatás és a magyar őstörténet. *Új Írás* 22:9, 44–51.
Hoppál 1996
Hoppál Mihály: A magyar samanizmus és a honfoglalók hitvilága. In: *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórjából*. Szerk.: Pócs Éva–Voigt Vilmos. Budapest, 67–76.
Hoppál 2010
Hoppál Mihály: Paganic Elements in Hungarian Folk Beliefs. In: Hoppál Mihály: *Uralic Mythologies and Shamans*. Budapest, 65–75.
Hoppál 2013
Hoppál Mihály: *A sámánság újjászületése*. Budapest.
Hoppál–Istvánovits 1978
Mítosz és történelem. Szerk.: Hoppál Mihály–Istvánovits Márton. Budapest.

Hoppál–Pentikäinen 1989
Uralic Mythology and Folklore. Eds.: Hoppál Mihály–Juha Pentikäinen. Budapest–Helsinki.
Ivanov 1984
Vjacseszlav V. Ivanov: *Mítosz–nyelv–kultúra.* Budapest.
Konakov et al. 2002
Konakov, N. D. et al.: *Komi Mythology.* Budapest–Helsinki. (Encyclopaedia of Uralic Mythologies 1.)
Korenchy 1972
Korenchy Éva: *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen.* Budapest.
Korotajev–Halturina 2010
Korotajev, A. V.–Halturina, D. A.: *Mify i geny. Glubokaja isztoricseszkaja rekonsztrukcija.* Moszkva.
Kulemzin et al. 2006
Kulemzin, Vladislav M. et al.: *Khanty Mythology. Budapest–Helsinki.* (Encyclopaedia of Uralic Mythologies 2.)
László 1944
László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest.
Ligeti 1986
Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban.* Budapest.
Munkácsi 1892–1902
Munkácsi Bernát: *Vogul Népköltési Gyűjtemény.* Budapest.
Munkácsi 1901
Munkácsi Bernát: *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben.* Budapest.
Napolskikh 1989
Napolskikh, V. V.: The Diving-Bird Myth in Northern Eurasia. In: *Uralic Mythology and Folklore.* Eds.: Hoppál Mihály–Juha Pentikäinen. Budapest–Helsinki, 105–113.
Róna-Tas–Berta 2011
Róna-Tas András–Berta Árpád: *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian.* I–II. Wiesbaden.
Siikala 2002
Siikala, Anna-Leena: The Kalevalaic Tradition as Finnish Mythology. *Ethnologica et Folkloristica Carpathica* 12–13, 107–121.
Siikala 2008
Siikala, Anna-Leena: Mythic Discouses? Questions of Finno-Ugric Studies on Myths. *FF Network* 34, 3–16.
Toporov 1989
Toporov, V. N.: About a probable Ob-Ugrian reflection of the Iranian *Mithra*. In: *Urali Mythology and Folklore.* Eds.: Hoppál Mihály–Juha Pentikäinen. Budapest–Helsinki, 169–179.
Tuchkova (et al.) 2010
Tuchkova, Natalya A. (et al.): *Selkup Mythology.* Budapest–Helsinki. (Encyclopaedia of Uralic Mythologies 4.)
Uray-Kőhalmi 1997
Uray-Kőhalmi, Kathe: Die Mythologie der Mandschu-Tungusichen Völker. In: *Wörterbuch der Mythologie.* I. 27. Lieferung. Hrsg.: E. Schmalzriedt–H. W. Haussig. Stuttgart.
Urbanajeva 1995
Urbanajeva, I. Sz.: *Cselovjek u Bajkala i mir Centralnoj Azii: filozofija isztorii.* Ulan-Ude.
Vargyas 1978
Vargyas Lajos: A honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétege a nyelv és a folklór tükrében. In: *Mítosz és történelem.* Szerk.: Hoppál Mihály–Istvánovits Márton. Budapest, 15–28.
Vargyas 1984 (1977)
Vargyas Lajos: Honfoglalás előtti, keleti elemek a magyar folklórban. In: Uő: *Keleti hagyomány – nyugati kultúra*. Budapest, 96–120.
Vargyas 1999
Vargyas Lajos: Folklór és őstörténet. In: Uő: *Keleti hagyomány – nyugati kultúra. (Néprajzi, zenei, irodalmi tanulmányok második gyűjteménye.)* Budapest, 26–31.
Veres 2012
Veres Péter: Az ősmagyarság szerepe a lovasnomád ökotípus felfedezésében a legújabb interdiszciplináris adatok fényében. In: *Világügyelő – Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára.* Szerk.: Czövek Judit–Dyekiss Virág–Szilágyi Zsolt. Budapest, 355–389.
Voigt 1997
Voigt Vilmos: A magyar ősvallás kérdése. I. *Ethnographia* 108/1–2. 365–418.
Voigt 2001
Voigt Vilmos: Az áldozattól az áldomásig és az ágyúig (és vissza). In: *Sors, áldozat, divináció.* Szerk.: Pócs Éva. Budapest, 387–400.

A magyar zene őstörténete

Kérdések és válaszok

PAKSA KATALIN

Zenei őstörténetünk kérdéseire egy viszonylag fiatal tudományág, a népzenekutatás kísérel meg válaszolni – írott források nélkül, a 20. században összegyűjtött folklóranyag alapján.[1] Módszere az összehasonlítás,[2] melyhez Kodály Zoltán a nyelvtudomány mintáját ajánlotta.

Az összehasonlításhoz több szempont is fogódzót adhat. Ezek közül az első a népzenénknek a szomszédos népek zenéjétől való markáns eltérése, ami a kutatást már a korai időszakban „kelet" felé terelte.[3] A második a magyar folklóranyag magas fokú feldolgozottsága, és ezzel párhuzamosan a variáns, típus, stílus fogalmak elméleti kimunkálása, melynek segítségével a dallamösszevetések megalapozott következtetésekre vezetnek; végül pedig a népzenénk és az európai zenetörténet közti összefüggések fő jellemzőinek tisztázottsága. Ennek megfelelően a nyugati zenéből integrálódott, továbbá a nyilvánvalóan újabb, modern dallamok az összehasonlítás köréből kizárhatók.[4]

A dalok összehasonlítása a könnyen és gyorsan cserélődő dalszövegekre nem terjed ki, legfeljebb a szöveg műfaja, vagy a dal népéletben elfoglalt helye, szerepe jelenthet valamelyes irányjelzőt. Az összehasonlítás a dallammozgásra (dallamvonalra és hangsorra) vonatkozik, továbbá a formai-szerkezeti felépítés, a dallam struktúrája is fontos lehet. Az előadásmód, a tempó, a ritmus azonban általában kevéssé jön számításba.[5]

Bartalus István, a romantikus népzenekutatás nagy alakja 1896-ban a *Magyar Népdalok. Egyetemes gyűjtemény* című sorozatának zárókötetében így írt: „Népdalaink eredetét általában kapcsolatosnak szokták tartani a magyarok őshazájával. Engedjük meg, hogy egy élelmes kutató valahol megtalálná: vajjon mi hasznát vennők ennek a felfedezésnek? Meggyőződnénk arról, hogy népdalaink századok hosszú során át egészen átalakultak. A népdalaink eredetét keresők a dallamok rokonságában vélik megtalálhatni a forrást vagy forrásokat. Magam [...] arra a gondolatra soha sem merészkedtem, hogy a magyar dalok s innen folyólag a magyar zene eredetét a finnek, muszkák, törökök, tatárok, mongolok, khinaiak és japánok közt keressem."[6] A modern zenetudomány azonban vállalkozik a dallamok rokonságának vizsgálatára, még akkor is, ha a népdal természetéhez hozzátartozik az állandó változás. A variálás ugyanis a hagyományok szabta kereteken belül történik. Szabolcsi Bence szerint „a dallam – változandósága ellenére – legalább olyan hosszú életű, legalább olyan maradandó, mint a szó, vagy a régészeti és antropológiai lelet; tehát összehasonlítás útján ugyanúgy következtethetünk belőle népek és kultúrák régi összetételére, kapcsolatára és vándorlására, mint a nyelvből vagy az ásatások anyagából. [...] Az átvevő nép persze módosít az átvett nyelven, sajátos irányba fejleszti tovább. De ez sem mond ellent a dallamok

1 Vikár Béla szerint a népdalok „élő nyelvemlékek": Vikár 1901, 131. Kodály Zoltán szavaival pedig a népzene „eleven könyvtár". Kodály 2007a, 225.

2 Néhány szempont a zenei összehasonlítás módszertanához: 1. Bizonyító ereje csak nagyobb egységek párhuzamainak van, vagyis elsősorban összefüggő stílusoknak és azon belül a típusoknak. 2. Teljes dallamokat, teljes szerkezeteket hasonlíthatunk össze, kiragadott részeket, motívumokat nem. 3. Kívánatos, hogy az újkori eredet lehetősége kizárható legyen. Nem mérlegelhetünk olyan zenét, amelynek hangnemi rendszerében, ritmusában, formai vagy dallami szerkezetében fejlett vonások, netán az európai műzene jelenségei fordulnak elő. Vargyas 1965.

3 „Hogy az ötfokú hangsor, annyi régi nép, talán minden népek zenéjének kezdete: nálunk is él és virágzik, 1907 óta tudjuk, mikor Bartók Béla először talált nagyobb tömegben efféle dalokat a Székelyföldön. [...] míg egyrészt a szomszédnépek népzenéjében nem találjuk, vagy legalább nem oly alapvető tüneményképpen mint nálunk, másrészt a rokon népek zenéjében is van nyoma." Kodály 2007a, 65, 75. Vö. még Bartók 1934.

4 Például a magyar népzene „újszerű kisambitusú" és „emelkedő nagyambitusú" dallamcsoportjai (Magyar népdaltípusok példatára), valamint a karacsáj népzene hasonló dallamai között őstörténeti összefüggés nem lehetséges, mint ahogyan „kupolás visszatérő szerkezet"-ek esetében sem. Sipos–Tavkul 2012, 155, 142–143.

5 A személyes gyűjtői tapasztalatok nem közvetlenül vezetnek őstörténeti kérdések megoldásához, hiszen a lokális hangzásélménytől, az előadásmód, a dialektusvonások változékony esetlegességeitől az összehasonlító kutatásnak el kell tekintenie. Az őstörténeti és az etnológiai kutatások, bármilyen szorosan kapcsolódnak is egymáshoz, nem feltétlenül esnek egybe.

6 Bartalus 1896, 5.

tartósságának, a dallamcsaládok vándorlásának és akár otthon, akár más környezetben való fennmaradásának; sőt, ellenkezőleg: meg is erősíti azt."[7]

A magyarság honfoglalás előtti zenéjét a maga teljességében nem tudjuk rekonstruálni. Nagy valószínűséggel meghatározható azonban, hogy mi az, ami ebből a zenéből még a 20. században is közösségi használatban volt, vagyis a magyar népzenei anyagnak mely része gyökerezik a honfoglalás előtti időkben.[8] Bár az újabb és újabb stílusok a hagyományból bizonyára sok mindent nyom nélkül elsodortak, a 20. századi népzenegyűjtések mégis arról tanúskodnak, hogy régi dallamanyag is átvészelheti a változást sajátosan rögzült, vagy éppen időről időre megújuló formában. A honfoglalás előtti mintegy 1500 év zenéjét nem lehet kronologikus sorba rendezni, törekedhetünk azonban történeti folyamatok zenei láncolatának felvázolására egy feltételezhető egymásutániságban, hipotetikus megközelítésben. Az így megalkotott kép természetesen összehasonlító- és stíluskritikai vizsgálatok alapján készített konstrukció, és mint ilyen, állításai kevésbé bizonyíthatók, mint a zenetörténet jobbára írott forrásokra támaszkodó eredményei. Sőt ez a kép a tudományág fejlődésével minden bizonnyal tovább alakul, árnyaltabbá válik, de mindenképp a kutatás érdekét szolgálja, ha létezik összkép, ami módosítható.[9]

„A népdal nem egyféle stílus, [...] hanem sok évszázad alatt, mint a geológiai rétegek, rakódtak egymásra különböző stílusok, melyeket ma még nem is tudunk tisztán elhatárolni" – állapította meg Kodály Zoltán 1925-ben.[10] A népzenetudomány azóta is dolgozik az „elhatároláson", ennek eredményeit ismertetem a továbbiakban.

A magyar nép kialakulásától a honfoglalásig eltelt hosszú időt és annak összetett történeti folyamatait tekintve nem csodálkozhatunk azon, hogy ősi zenénk korántsem egységes. Zenei őstörténetünket egymástól markánsan különböző, egymásból le nem vezethető rétegek alkotják. A kutatás jelen állása szerint ez öt réteget képez, melyek eltérnek egymástól a formai szerveződés kötetlensége és kötöttsége, a hangterjedelem nagysága, továbbá a dallamokat alkotó kisebb vagy nagyobb lépésekben mozgó hangsorok (diatónia vagy pentatónia) tekintetében. A következőkben ezt az öt réteget vesszük sorra.

1. Történelem előtti, archaikus réteg. Kötetlen szerkezetű, feszes ritmusú, ütempáros, kis hangterjedelmű, diatonikus dallamvilág

A rövid motívumok, ütempárok kötetlen ismételgetéséből, sorolásából építkező dallamosságot az etnomuzikológia az emberiség archaikus zenéjeként tartja számon, mely ott van „minden primitívebb nép zenéjében, sőt fejlettebb népek megmaradt ősi hagyományaiban is".[11] Az efféle dallamok népzenénkben részben a gyermekfolklórba lesüllyedve élnek, Rajeczky Benjamin szerint „a hangkészlet, ritmusformulák, építkezésmód kontinensekre kiterjedő elemi megnyilvánulásai különleges régiségjelleget biztosítanak a gyermekjátékdallamok stílusának",[12] és hozzátehetjük, hogy egyes jeles napi szokások rítusdallamainak is. Szövegeik, alkalomhoz kötött használatuk gyakran ősi hiedelmek emlékét őrzik, azt például, hogy ráolvasással, énekléssel befolyásolni lehet a természetet. Olyan, még csak dalnak sem tekinthető megnyilvánulások tartoznak ide, mint egy csíki székely katicabogár-röptető mondóka, melyben a zenei elemet egyedül a ritmus képviseli. A katicabogártól azonban nemcsak meleget lehet kérni. A kislányok kézfejükre teszik, hintáztatják, majd megfigyelik a röpte irányát, hogy megtudhassák, merre viszik majd férjhez őket. A palóc mondóka szövege dallamon szólal meg, amely azonban mindössze három egymás melletti hangból áll: kismértékben ereszkedik, majd visszakanyarodik, mintegy hullámmozgást végez *(1. a–b. kotta)*.

Ez az ütempár (esetleg egy-két hanggal kiegészülve) gyakori a téltemető, bőségvarázsló szokásokban,[13] de fontos megjegyezni, hogy a dallamból a szokások korára közvetlenül nem következtethetünk. A motívum zenei jegyei mindazonáltal feltétlen ősiségre vallanak, az összehasonlító vizsgálat azonban éppen az efféle elemi dallamoknál, pregnáns tulajdonságok

7 Szabolcsi 1954, 137.

8 Egy stílus „...régisége egyáltalán nem jelenti azt, hogy annak valamennyi dallamtípusa régen és egyszerre alakult ki. A stílus *gyökerei* nyúlnak vissza kideríthetetlen történeti mélységbe. [...] az egyes dallamtípusok hosszú időn keresztül ágaztak szét, talán még a 19–20. században is keletkezett új típusú régi stílusú dallam..." Olsvai 1998, 524.

9 Korábbi összefoglalás zenei őstörténetünkről: Vargyas 1980; Magyarország zenetörténete, I, 15–57.

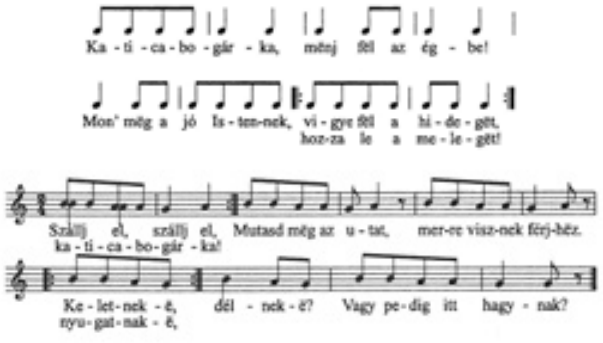
10 Kodály 2007b, 18.

11 Kodály 1969, 54.

12 Magyarország zenetörténete, I, 539.

13 A farsangi és talalajvasárnapi köszöntőben, a sárdózás és kiszehajtás dallamában (MNT II, 63–65, 91–98, 113–117) és számos gyermekjátékdalban is (kezdőmotívumként: MNT I, 41–74). Vö. még Magyarország zenetörténete, I, 520–522.

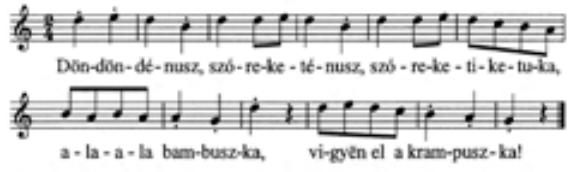
1. a–b

híján, rendkívül nehéz.[14] Annyit mégis leszögezhetünk, hogy a szomszédos népeknél nem fordul elő, a nyugat-európai adatok pedig szórványosak.[15] A kapcsolatok inkább kelet felé irányulnak, de a rokon népi (votják, vogul, észt),[16] és a török jellegű (anatóliai, karacsáj, azeri, kazak)[17] anyagban is csak távolabbi, nem egyértelmű hasonlóságokat találtunk. Elképzelhető, hogy a trichord melodikának ez a következetesen hullámzó fajtája a magyar hagyomány sajátja? Erre ma még nem tudunk felelni.

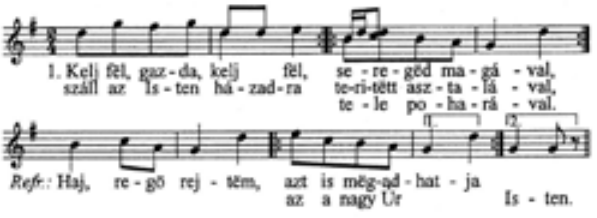
Egy másik jellegzetes, gyakori ütempár valamivel nagyobb hangterjedelmű. Kodály Zoltán föltevését azonban, hogy esetleg az ötfokúsággal érintkező, abból eredő motívum lenne, a kutatások nem támasztották alá. Ez az ütempár ugyanis legtöbbször dúr hexachorddá (hat, szekund távolságban lévő hangból álló dallammá) egészül ki,[18] mint a következő szabolcsi kiszámolóban *(2. kotta)*.

2.

Népzenénk archaikus rétegének ismertetésekor szólni kell az egyik legnevezetesebb, a néprajz- és a népzenetudományt egyaránt régóta foglalkoztató szokásról, a regölésről. A regöséneket ütemparos felépítése, diatonikus hangsora, kötetlen szerkezete zeneileg ebbe a körbe sorolja. Van azonban egy sajátos megkülönböztető dallamfordulata, az alaphangról fellépő, úgynevezett „regös kvint", és ez jelenti a zenei rokonságot az egyébként nem teljesen egységes dallamanyagban. Nyelvészeti és néprajzi kutatások feltételezik, hogy finnugor örökség a varázserejű refrén: „Haj, regö rejtem", „dehó-reme-róma" stb., mely valaha a sámán révületét és az énekkel történő varázslást idézhette elő.[19] A regösének azonban – még a honfoglalás előtt – más, bizánci, szláv és kaukázusi hatást is magába fogadott, kikristályosodott formáját pedig valószínűleg az Árpád-korban nyerte el: vallon és német telepesek is hoztak magukkal hasonló szokásokat, melyek elemei szintén beleolvadtak a regösénekbe.[20] Így a regösének a történelem előtti időket mintegy összekapcsolja az európai középkorral, a csodaszarvast Szent István királlyal *(3. kotta)*.

3.

2. Ugor kori ősréteg. Kötetlen szerkezetű, rögtönzött, recitatív, diatonikus dallamvilág

Egészen másfajta honfoglalás előtti dallamvilág népzenénk ugor rétege, mely már népcsoporthoz, mégpedig legközelebbi nyelvrokonainkhoz köthető. A ma Szibériában élő obi-ugorok medveénekeihez és

14 Szűkjárású dallamok közti megbízható párhuzamokhoz szükséges valamiféle pregnáns motívum a dallamvezetésben. Vargyas 1965.

15 Az egyetlen nyugat-európai változatot (Magyarország zenetörténete, I, 522) nem sikerült érdemben további adatokkal gyarapítani. Negatív eredménnyel zárult német gyermekjáték-gyűjtemények átnézése (Böhme 1897; Lewalter 1911), és mindössze egy idevonható dallamot sikerült találni Brednich–Suppan (1969) háromkötetes könyvében, mely egy szlovén környezetű német nyelvsziget zenei hagyományát dolgozza fel: egy kétsoros strofikus balladát. (Brednich–Suppan 1969, I. 26. c.)

16 Vikár 1974, 36 (votják katonakísérő); Vikár 1974, 37 (votják lakodalmi dal); Vikár 1974, 120 (vogul sorsének); Vikár 1974, 187 (vogul medveünnepi dal); Vikár–Bereczki 1989, 138 (votják katonabúcsúztató), Tampere 1964, 70. 9. (észt elbeszélő dal a természetről: nagy tölgyfa); Tampere 1964, 205. 74. (észt elbeszélő dal a családi életről).

17 Sipos 2004, 258–260.

18 A dúr hexachord melodika elsősorban a németeknél, szlávoknál mutatkozik (Kodály 1969, 54). „Ezt találjuk legnagyobb gazdagságban a német gyerekdalban." Vargyas 2002, 284.

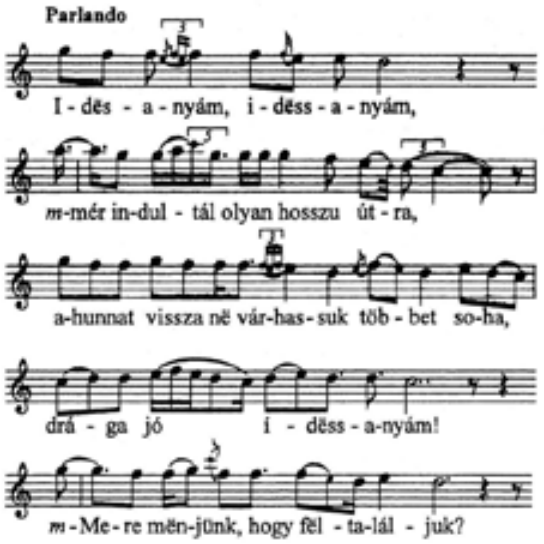
19 Ezzel szemben a regösének dallamának finnugor kapcsolatait (Szomjas 1960) a kutatásnak nem sikerült meggyőző zenei párhuzamokkal valószínűsítenie.

20 Szendrei 1966; Szendrei 1974; Vargyas 1979.

hősénekeihez igen hasonló dallami és szerkezeti sajátságok jellemzik ugyanis a magyar siratóéneket, mely feltehetően még az ugor együttélés idejében, az időszámítás előtti századokban gyökerezik.[21] A közös dallamfajtát nálunk a változásoknak leginkább ellenálló halotti kultusz tartotta fönn.[22]

A magyar siratót is szertartásos ének, melynek szövege a medveénekhez és hősénekhez hasonlóan szintén epikus jellegű: elbeszéli, felemlegeti az elhunyt életének mozzanatait, halálának körülményeit, idézi szavait. A rögtönzött ének öröklött formulakészletet használ, ilyen például a halott ismételt megszólítása, állandó jelzők használata: drága, jó, felejthetetlen édesanyám/párom/gyermekem, a kérdésfeltevés: miért indultál, hova legyünk, mit csináljunk. A szövegformuláknak fontos szerepük van, az énekes ezek közé illeszti be, vagy ezek mintájára fogalmazza meg egyéni mondanivalóját, mint ahogyan az alábbi kalotaszegi siratót részletében is megfigyelhető *(4. kotta)*.

4.

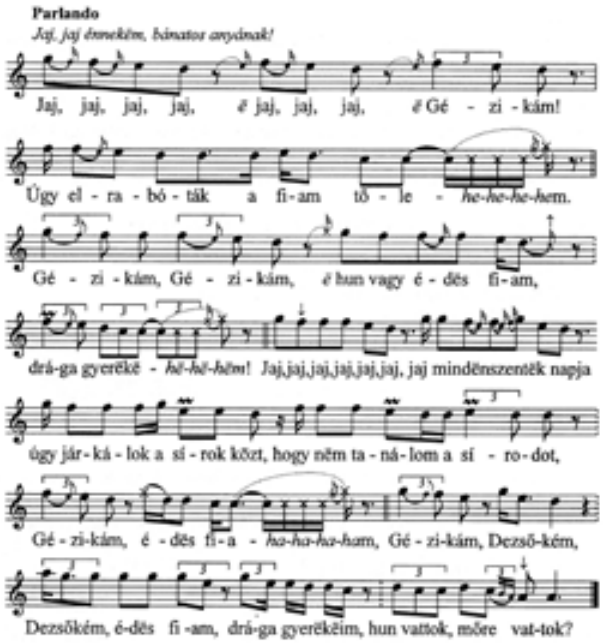

A dallam recitatív, mérhető ritmus nélküli ének, zenei próza. A szerkezet kötetlen, nincs eleje és vége, bármikor abbahagyható, illetőleg folytatható. Zárt struktúra híján dallamelemeket ismételget, variálgat szabadon. Zenei tagolódását a szöveg határozza meg: a gondolathatárok vagy mondatvégek zenei nyugvópontokkal – kadenciákkal – esnek egybe. A nyugvópontok közötti részek dallamsorokként foghatók föl, és e dallamsorok hossza az elmondottak miatt különböző. Egy – a rögtönzés alapját képező – határozott dallameszme, zenei szkéma azonban felfedezhető a siratóban, mégpedig két egymáshoz hasonló, de eltérő kadenciájú, négy-öt hangból álló, ereszkedő diatonikus dallammenet formájában, mely különböző hosszúságú sorokban követi egymást szabálytalanul váltakozva.

A siratót szűk, pentachord hangkészlete különféle diatonikus hangsorokká épülhet ki a központi mag alá leszálló hangokkal, és az efféle kibővülés az obi-ugor anyagban sem kivételes. A magyar siratókban néhol fellelhető pentaton fordulatok azonban utólagos igazítás eredményei, a pentaton dalok hatására keletkeztek, a siratóban megőrzött dallamosság kialakulásakor a magyarság ősei valószínűleg még nem ismerték a pentatóniát. A nógrádi siratórészlet diatonikus dallama, mely egyébként nagyon közel áll a kalotaszegi siratóéhoz, utolsó sorában pentatonná válik, amint a hangsora kitágul *(5. kotta)*.

A siratóról gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. A műfaj felfedezése, első leírása Kodály Zoltán

5.

21 „Az ugorkori hősénekek és a magyar siratókból kielemzett dallamformuláknak, formálás-módoknak rokonsága csak történeti összefüggéssel magyarázható" (Magyarország zenetörténete, I, 479). Itt jegyezzük meg, hogy a finnugorsággal való további dallamrokonság kimutatására végzett kutatások nem bizonyultak időtállónak (Szomjas 1965; Szomjas 1976). „A nyugati finn népek zeneanyagában – eddigi ismereteink szerint – nem fordul elő kéttagú, négysoros, ereszkedve transzponáló szerkezetű dallam" – állapítja meg Olsvai máig ható érvénnyel a nagyívű ereszkedő pentaton stílussal kapcsolatban (Olsvai 1981, 69). Tanulmányának obi-ugor összevetései azonban többségükben nem a teljes dallamstrófára vonatkoznak, így erősen kétségesek.

22 MNT V.

munkája,[23] őstörténeti kapcsolatát Szabolcsi Bence vetette föl,[24] melyet Vargyas Lajos és C. Nagy Béla további obi-ugor párhuzamok sorával valószínűsített, és a dallam óeurópai összefüggését is felrajzolta.[25] Dobszay László a sirató alapnyelvezetével párhuzamos bolgár, gregorián és spanyol anyagot sorakoztatott föl könyvében és megállapítja: „A magyar–ugor párhuzamok [...] közös, a stílus más csoportoktól kissé megkülönböztetett jegyei még az együttélés idejére, az időszámításunk kezdete előtti századokra mutatnak. Ha pontosan nem is határozhatjuk meg, mikor volt legelevenebben ható ez a dallamideál, joggal nevezhetjük a stílust ugor korinak, de mint láttuk, nem kizárólagosan ugornak."[26] Rajeczky Benjamin még tágabb, „széles eurázsiai kontextusba" helyezte a magyar siratóéneket,[27] ezt erősíti meg Sipos János újabb anatóliai, azeri, kirgiz, kazak és karacsáj-balkár gyűjtése,[28] bár a török siratók egy része a magyar siratóknál fejlettebb, szabályos sorszerkezetű, strofikus, rímes forma.

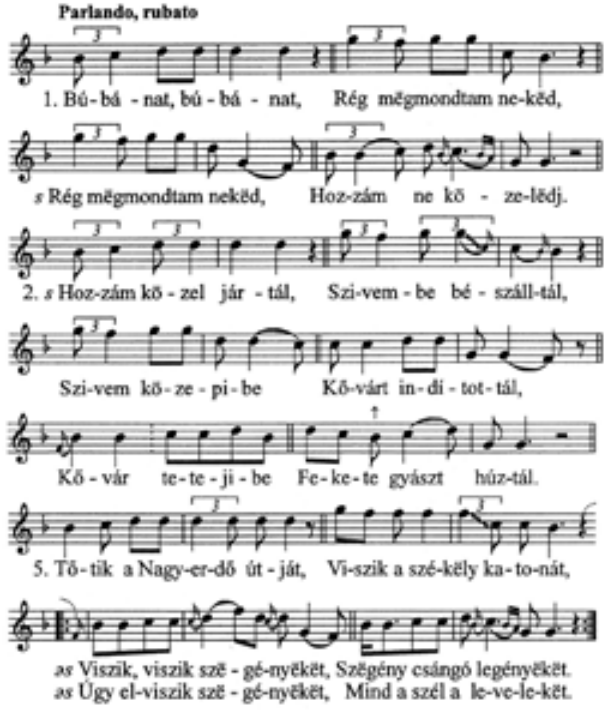
A magyar siratódallam jelentősége népzenénkben meghaladja a műfaj kereteit, minthogy ebből alakult ki később a kötött szerkezetű, úgynevezett siratós stílus a Kárpát-medencében.[29]

3. „Nemzetek feletti" ősréteg: a pszalmodizáló stílus. Strofikus, recitatív, ötfokú dallamvilág

A pszalmodizáló stílus népzenénk legrégibb ötfokú (pentaton) stílusa, mely történetileg nagy valószínűséggel az ugor és az ótörök rétegek közé helyezhető el,[30] azonban ismereteink szerint népcsoporthoz nem köthető. Elnevezése a zsidó-keresztény zsoltárra (pszalmodiára) utal. „Mégsem arról van szó, hogy a magyarság e stílusát a gregorián zenéből tanulta volna el. Annál kevésbé, mert a stílus még a gregorián határain túl is követhető, Nyugat-Európa régi egyszólamúságában éppúgy, mint Kis-Ázsia zenéjében. Tehát egy széles földrajzi területen ismert énekmodell lehetett az, melyet a régi magyarság [...] is gyakorolt [...] egyéni arculatot adott neki."[31] A magyar pszalmodizáló dalok, és a rokon népi (mordvin, zürjén, votják) meg gregorián dallamok hasonlósága ugyanis nem közvetlen, származásbeli kapcsolatból fakad, hanem – Kodály Zoltán szavaival – „általánosabb, nemzetek feletti" keleti dallamvilágot képviselnek.[32] Erről tudósítanak Sipos János török népektől gyűjtött dallamai is.[33]

A pszalmodizáló dallamok a stílus kibontakozásának korai szakaszában valószínűleg kötetlen szer-

6.

23 Kodály 1969, 55–59.

24 Szabolcsi 1933.

25 Vargyas 1953, 619–630; Vargyas 2002, 245–253; C. Nagy 1961.

26 Dobszay 1983, 81, 93.

27 MNT V, 1109–1117.

28 Sipos 2004, 238–243; Sipos 2012, 150–152.

29 A stílus megszületésének idejét Dobszay a kora újkorra teszi, melynek folyamán a kötetlen szerkezetű siratóból kötött szerkezetű dalok (históriás és bujdosóénekek, keservesek, egyházi énekek és táncdalok) jöttek létre jellegzetes kadenciarenddel, változatos szótagszám-szerkezetekkel (Dobszay 1983, 96–312). Vargyas szerint a fejlődés már jóval a 16. század előtt megkezdődhetett, legalábbis a középkori egyházi zenével való megismerkedés óta (Vargyas 2002, 306). Bartók és Sipos dallampárhuzamai azonban fölvetik annak lehetőségét, hogy a strófásodás már a honfoglalás előtt megindult (Saygun 1976, I/5, vö. MNT X, 991; Sipos 2002, 79. e)–f) kotta; Sipos–Tavkul 2012, 79, 112, 116. kotta).

30 „Mai tudásunk szerint az élő népzene két stílusát – helyesebben: ezek előzményeit – tarthatjuk legrégibb (föltehetően még az úgynevezett ugor együttélés korára visszavezethető) zenei rétegnek: 1. Diatonikus sirató stílus [...] 2... pszalmodizáló stílus..." Dobszay 1984b, 557, 558.

31 Dobszay 1984a, 29.

32 Kodály 1969, 36.

33 Sipos János szerint: „Az idevágó dallamok Törökországban általánosan elterjedtek és közkedveltek" (Sipos 2004, 245), és tanulmányában azeri, délkazah, kirgiz, karacsáj-balkár, avar dallamokat közöl (Sipos 2004, 246; Sipos 1994, 19–44; Sipos 2002, 83–112). A dallamok jelentős része azonban diatonikus hangsora miatt elkülönül a pentaton pszalmodizáló stílustól.

kezetűek voltak, a 20. századra azonban már csak fejlett, strofikus alakban maradtak fenn a magyar hagyományban. Mégis, a strófaszerkezet szabadabb kezelése e stílusban viszonylag gyakori: két-három soros alakulatok, négy- és ötsoros strófákat váltogató megoldások, rendhagyó ismétlések, dalon belüli szótagszámváltások fordulnak elő. A nem egészen szabályozott, változékony dallamversszak példája egy gyimesi keserves, melyben a négysoros strófa a 2. versszakban hatsorossá vált, a hat szótagos sorok pedig az utolsó, 5. versszakban nyolc szótagosak lettek *(6. kotta)*.

A pszalmodizáló stílus jellemzője a pentatónia, olykor szűk, oktávnál kisebb terjedelemben is. A dallamok jellegzetes, a hangsor középtáján elhelyezkedő motívummal indulnak és hat, nyolc vagy tizenkét szótagos strófát alkotnak. Előadásmódjuk túlnyomó többségben parlando-rubato. Elterjedésük nem fedi be az egész magyar nyelvterületet, hanem az összes többi dallamstílusunktól eltérően annak csupán keleti – erdélyi és moldvai – részét. Erre a tényre a népzenetudománynak eddig nem sikerült kielégítő magyarázatot adnia.

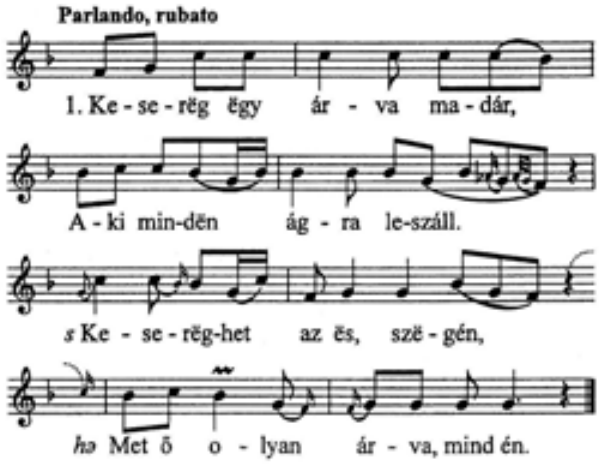
Kodály Zoltán *A magyar népzene* című tanulmányában még pszalmodizáló *típus*ról írt, a népzenekutatók azóta a megnövekedett dallamanyag áttekintése és rendszerezése alapján kidolgozták a pszalmodizáló *stílus* fogalmát. Legjelentősebb eredmény e téren Dobszay László és Szendrei Janka közös tanulmánya *„Szivárvány havasán". A magyar népzene régi rétegének harmadik stílus-csoportja* címmel.[34]

4. Ótörök ősréteg: a kis hangterjedelmű pentaton stílus. Strofikus, kis ívvel emelkedő vagy szűk terjedelemben ereszkedő, négy- és alapötfokú dallamvilág (vagyis a hangterjedelem nem éri el az oktávot)

Míg a pszalmodizáló stílus kialakulásának útját nem tudjuk népekhez kötni, kis hangterjedelmű pentaton dalaink kapcsolatrendszere többé-kevésbé körvonalazható. Ez az 1980-as években felfedezett, a köztudatban ma még szinte teljesen ismeretlen stílus feltehetően ótörök népek és a magyarság kulturális érintkezésének bizonyos korai szakaszából származik. Az ugor közösségből kiváló magyarság vándorlása során nála fejlettebb ótörök (mongol) népekkel került érintkezésbe, a magyarság őseit az Urál délkeleti oldaláról a nyugati oldalra ilyen népek hozhatták át. A közös élet ismeretek szerzésére adott alkalmat, nyelvünk máig őrzi ennek emlékét a földművelés, állattenyésztés és a társadalmi élet ótörök eredetű szavainak régebbi rétegében, népzenénk pedig a kis hangterjedelmű pentaton stílusban. E dalok rokonait a Volga–Káma-köz és Belső-Ázsia zenéjében találjuk meg (csuvasoknál, cseremiszeknél és a hori-burjátoknál a Bajkál-tó környékén).[35]

Mindössze négy hangból épül föl egy gyimesfelsőloki dallam, Kallós Zoltán gyűjtése *(7. kotta)*:

7.

A stílus felfedezéséhez szükség volt Kallós Zoltánnak az 1960–1970-es években folytatott mezőségi, gyimesi, moldvai gyűjtéseire, ezekből ugyanis korábban teljesen ismeretlen vagy félreismert (romlottnak, kopottnak vélt) dallamok kerültek elő. Vargyas Lajos elvi felfedezését a közös stílusról azóta számos csuvas dallampárhuzammal, illetve ezek kapcsán a strófaszerkezet törvényszerű változásainak számbavételével sikerült kiegészíteni.[36] A csuvas párhuzamok döntő többsége Vikár László és Bereczki Gábor gyűjtéséből való.

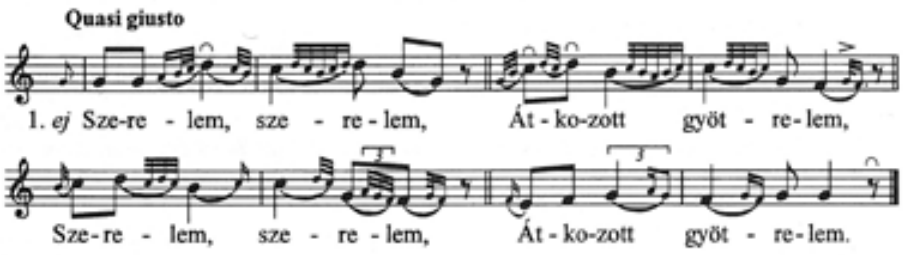
A stílus a magyar nyelvterület valamennyi zenei dialektusában megtalálható, a változásoknak leginkább kitett Alföld kivételével, de kevés számú változatban – általában csak a legjobb, leginkább hagyományőrző énekesek repertoárjában. Ilyen a következő dal előadója is, aki a környezetében már ritkaságnak számító sokhangos díszítménybokrokkal ékesítve

34 Dobszay–Szendrei 1977, vö. Dobszay–Szendrei 1988, 53–232. Magam valamivel szűkebb határok között értelmezem a stílust.

35 Vargyas, 1984, 147–150; Vargyas 2002, 261–262.

36 Paksa 1982, 527–553; Paksa 1984, 147–174.

8.

énekel, és a terc-hangot – régies sajátságként – magasan, illetőleg ingadozva intonálja. (E stílusban gyakoriak a még nem teljesen szabályozott, ingadozó hangközök, és nem ritka a finális-váltás sem.) Dalában a pentatóniának mind az öt hangja szerepel, de szűk elrendezésben *(8. kotta)*.

5. Ótörök ősréteg: nagyívű, kvintváltással vagy kvintváltás nélkül ereszkedő pentaton stílus. Strofikus, kötött és kötetlen ritmusú dallamvilág

Népzenénk nagyívű pentaton stílusa feltehetően 1300–1500 évvel ezelőtt alakult ki, újabb ótörök (esetleg mongol) kapcsolat következményeként. A magyarság ekkor a Kazár Birodalomban élt, őseink innen hozták magukkal ezt a stílust, mint legfejlettebb és valószínűleg legfiatalabb keleti örökségünket a Kárpát-medencébe. A kulturális hatás nyelvünkön is nyomot hagyott, a mintegy háromszáz török eredetű szavunk újabb rétege ekkor kerülhetett szókincsünk közé.

A nagyívű ereszkedő pentaton zenei nyelv különböző formái óriási területen ismertek Kelet-Európától Szibérián, Észak-Kínán keresztül az amerikai indiánok földjéig.[37] Az ereszkedő dallamokban itt-ott törekvés mutatkozik egyes részek alsó transzpozíciójára: kvint, kvart, terc, szekund távolságban egyes motívumok, ütemek vagy esetleg hosszabb egységek ismétlődnek. Hogy ez a zenei idióma hányféle stílus alapjául szolgál, arról ma még megközelítő ismereteink sincsenek, hiszen e népek zenéjének tudományos feltárása nem történt meg. Annyi azonban bizonyos, hogy e „keleti" zenei nyelv részeként értelmezhető a magyar stílus,[38] amely a hazai népzenekutatás kezdetén elsőként vonta magára a kutatók figyelmét. Amikor Bartók Béla 1924-ben *A magyar népdal* című könyvében a „régi stílus"-t ismertette, túlnyomó többségben nagyívű ereszkedő pentaton dalokról írt,[39] a könyv függelékében pedig három cseremisz dalt közölt, minthogy „a dallamok hangsora ugyanaz a pentaton hangsor, amely a régi magyar stílusra jellemző".[40] Kodály Zoltán 1937-ben *A magyar népzene* című tanulmányának „A népzene ősrétege" című fejezetében az ereszkedő pentaton magyar dalok rokonságát elsősorban a cseremisz és csuvas nép zenéjében tárta föl, és óbolgár [ótörök] hatásnak tulajdonította.[41]

Kodály szorgalmazására, kellő mennyiségű, hiteles összehasonlító anyag biztosítása céljából került sor Vikár László és Bereczki Gábor Volga-vidéki expedícióira az 1960–1970-es években,[42] melyek meglepő, negatív eredményeket hoztak, és egyúttal újabb kérdéseket vetettek föl. Kiderült, hogy ez a stílus sem a cseremisz, sem a csuvas népnek nem általános hagyománya, hanem egy szűkebb földrajzi körzeté a Volga mentén, a cseremisz-csuvas nyelvhatáron.[43] Ráadásul Vikár László úgy találta, hogy a kvintváltás a cseremiszeknél újabb keletű,[44] ami pedig a magyar dalokkal való rokonságot kizárja! Behatóbb elemzések világították meg, hogy a rendkívül nagy hangterjedelemmel és igen hosszú sorokkal jellemezhető cseremisz új stílus egy régebbi, egyszerűbb kvintváltó stílusnak a továbbfejlesztése, és a régebbi stílus az, melyre a dallampárhuzamok vonatkoznak. Az átadás-átvétel kérdésének elméletét is módosítani kellett. Vargyas Lajos elképzelése szerint ótörök hatásra a magyarság ősei alakították ki ezt a zenei típusokban is körülhatárolható stílust, és a magyarság adta át környezetének.[45] Az átadók pedig azok a magyarok lehettek, akik nem vettek

37 A nyugat-európai népdalok vagy a gregorián ének pentatóniája nem párosul ereszkedő dallamvonallal.

38 Szabolcsi 1936; Szabolcsi 1940.

39 Bartók 1924, XIII–XXXIV.

40 Bartók 1924, 104.

41 Kodály 1969, 37. Ugyanakkor a kutatás – Szabolcsi Bence nyomán – közép/belső-ázsiai (mongol és észak-kínai) kvintváltó dalokkal való közvetlen kapcsolat lehetőségét is fölvetette (Szabolcsi 1954, 138–139; Szabolcsi 1979, 7). Sipos János szerint: „A Kazár Birodalom keretében élő egyes népek ősei éppen arról a mongóliai területről származnak, ahol a kvintváltó stílus felbukkan." Sipos 2001, 71.

42 Vikár 1993, 5, vö. Vikár–Bereczki 1971; Vikár–Bereczki 1979; Vikár–Bereczki 1989; Vikár–Bereczki 1999.

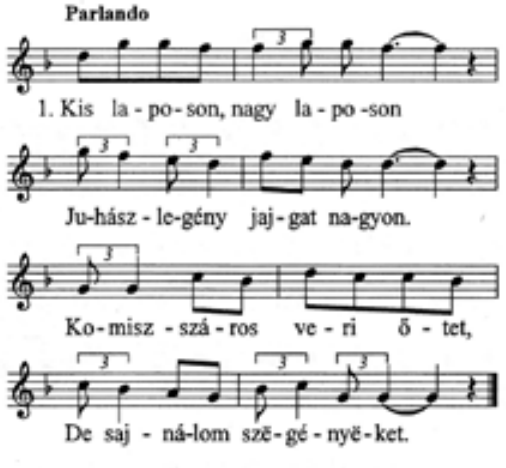
43 Vikár 1993, 162.

44 Vikár 1977, 295; Vikár 1993, 164, 168.

45 Vargyas 2002, 262–267.

részt a honfoglalásban, hanem a besenyő támadás után északra húzódtak. Dobszay László is hasonló megállapításra jutott: „A magyarság az I. évezred közepétől szinte a honfoglalásig nagy ótörök kultúrájú népek politikai közösségében élt. [...] ezek hatása a pentaton ereszkedő dallamok nagy tömegének befogadása. [...] Valószínűleg a magyar formaérzék vonta le a végső következtetést ebből az elrendezésből, kialakítva (főként a zárlatok között, de akár az egész dallamot átható) kvintváltást."[46] Jól illusztrálja ezt egy pentaton kvintváltó dal a Dél-Alföldről, melynek széles körben elterjedt, sok változatból álló típusához a kutatás több cseremisz és csuvas párhuzamot állított.[47] A dallam első fele öt hanggal mélyebben pontosan megismétlődik *(9. kotta).*

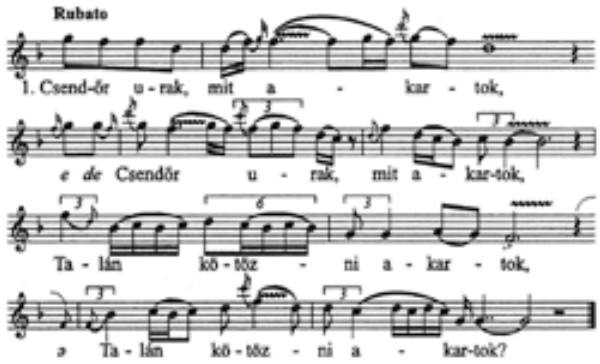
9.

A nagyívű ereszkedő pentaton stílus gazdag változataival az egész magyar nyelvterületen ismert.[48] Jellemzője a zárt, strofikus dallamszerkezet, a *la*-pentaton (kivételes régiségként olykor *szo*-pentaton) hangsor, a nagy – oktávnyi, vagy az oktávot egy-két hanggal meghaladó – hangterjedelem és az ereszkedő dallamvonal. A dallamok ötfokú hangsora sok esetben diatonikus hangokkal egészül ki (mint az előző kottán is látható), ezek azonban nem teszik kétségessé a meghatározó pentaton jelleget. Az ereszkedés történhet kvintváltás nélkül vagy kvintváltással, mely lehet részleges vagy teljes.

A kvintváltás nélküli ereszkedés példája a következő kalotaszegi dal: első két sora fokozatosan, harmadik sora meredeken, utolsó sora kisebb ívet rajzolva lejt. Mindössze egyetlen idegen hang található benne (a harmadik sor vége előtt) és még a helyi előadásra jellemző gazdag díszítménybokrok sem lépnek túl az ötfokúság körén. Csuvas változatai *szo*-végűek[49] *(10. kotta).*

10.

A nagyívű ereszkedő pentaton stílus típusainak 20. századi gazdagságát annak köszönheti, hogy a korok és ízlések változását is képes volt követni, asszimilálni, maga pedig hatást gyakorolt népzenénk belső fejlődésére, sőt még az új stílus pentaton törekvéseiben is e stílus örökségét érzékeljük. (A pszalmodizáló stílus pentatóniája a korlátozott földrajzi elterjedés miatt nem lehetett döntő, és még kevésbé a reliktumként megmaradt kis hangterjedelmű pentaton stílus.)

A zenei őstörténet sok kérdésére a népzenetudomány soha nem fog kielégítő feleletet adni. Ugyanakkor számos kérdésre válaszolt már, de a válaszok olykor újabb kérdéseket vetnek fel, és ez a láncolat minden bizonnyal a jövőben is folytatódik. Annyit mégis határozottan állíthatunk, hogy zenei anyanyelvünk a honfoglalás előtti időkből származik, és hogy mindaz, amit a magyarság keletről hozott mai hazájába, népzenénknek arányában, történeti fejlődésének szempontjából és esztétikai értéke miatt is kiemelkedően jelentős része. Mint ahogy a magyarság „nyelve bármennyire változott, alapjában ugyanaz maradt: úgy népzenéje máig az onnan magával hozott alapokon nyugszik."[50]

46 Dobszay 1984b, 558.

47 MNT VIII. XLV. típus. Kodály 1969, 23.

48 121 típusa jelent meg eddig az MNT VI–XII. kötetében. Ezek közül 21 típushoz tartozik rokon népi párhuzam: MNT VI. I, IX, XII. típus (725, 750, 762); MNT VII. XV, XXIII, XXXV. típus (638–639, 699, 796); MNT VIII/A XLV, LIII. típus (7); MNT IX. LXXIV, LXXV, LXXVIII, LXXXI, LXXXVII, XCI típus (1103, 1105, 114, 1132, 116, 1182); MNT X. CXVIII. típus (1086); MNT XI. CXXVI, CXXVIII. típus (948, 954); MNT XII. CLV, CLVI, CLXIII, CLXV. típus (932, 936, 974, 988).

49 MNT X. 1086.

50 Kodály 1969, 37.

A kottapéldák adatai

1a. *Csíkmadaras* (Csík), Sándor Ferenc (13 éves). Gyűjtötte: Sárosi Bálint–Tari Lujza, 1974. In: Paksa 2012, 1.8.

1b. *Fedémes* (Heves), Molnár Káli Tivadarné Tóth Margit (49 éves). Gyűjtötte: Borsai Ilona, 1975. In: Paksa 2012, 1.13.

2. *Ajak* (Szabolcs), gyerekek. Gyűjtötte: Borbély Jolán–Halmos István–Igaz Mária–Martin György–Pálfy Gyula–Pesovár Ernő–Pesovár Ferenc–Sztanó Pál, 1973. In: Paksa 2012, 1.20.

3. *Orosztony* (Zala), négy férfi (34–55 éves). Gyűjtötte: Olsvai Imre–Sztanó Pál, 1963. In: Paksa 2012, 1.24.

4. *Körösfő* (Kolozs), Ambrus Sándorné Márton Kata (36 éves). Gyűjtötte: Bartók Béla, 1937. In: Paksa 2012, 1.26.

5. *Romhány* (Nógrád), Hegedűs Istvánné Kovács Orsolya (74 éves). Gyűjtötte: Borsai Ilona–Manga János–Sztanó Pál, 1963. In: Paksa 2012, 1.29.

6. *Gyimesfelsőlok* (Csík), Bodor Erzsébet (61 éves). Gyűjtötte: Kallós Zoltán–Andrásfalvy Bertalan–Martin György–Pesovár Ferenc, 1962. In: Paksa 2012, 1.46.

7. *Gyimesfelsőlok* (Csík), Bodor Erzsébet (61 éves). Gyűjtötte: Kallós Zoltán–Andrásfalvy Bertalan–Martin György–Pesovár Ferenc, 1962. In: Paksa 2012, 1.51.

8. *Berzence* (Somogy), Káplár János (53 éves). Gyűjtötte: Seemayer Vilmos, 1936. In: Paksa 2012, 1.58.

9. *Dávod* (Bács-Bodrog), Szekeres Kálmánné Robár Mária (49 éves). Gyűjtötte: Kiss Lajos– Zoltai Pál, 1961. In: Paksa 2012, 2.5.

10. *Magyarvista* (Kolozs). Gergely András (64 éves). Gyűjtötte: Paksa Katalin, 1990. In: Paksa 2012, 2.3.

Irodalom

Bartalus 1896
: Bartalus István: *Magyar Népdalok. Egyetemes Gyűjtemény.* VII. Budapest.

Bartók 1924
: Bartók Béla: *A magyar népdal.* Budapest.

Bartók 1934
: Bartók Béla: *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* Budapest.

Böhme 1897
: Franz Magnus Böhme: *Deutsches Kinderlied und Kinderspiel.* Leipzig.

Brednich–Suppan 1969
: Rolf Wilhelm Brednich–Wolfgang Suppan: *Gottscheer Volkslieder.* I–III. Mainz.

C. Nagy 1961
: C. Nagy Béla: A siratódallam. *Ehtnographia* 72, 385–401.

Dobszay 1983
: Dobszay László: *A siratóstílus és dallamköre zenetörténetünkben és népzenénkben.* Budapest.

Dobszay 1984a
: Dobszay László: *Magyar zenetörténet.* Budapest.

Dobszay 1984b
: Dobszay László: *A magyar dal könyve.* Budapest.

Dobszay–Szendrei 1977
: Dobszay László–Szendrei Janka: „Szivárvány havasán". A magyar népzene régi rétegének harmadik stílus-csoportja. In: *Népzene és zenetörténet.* III. Szerk.: Vargyas Lajos. Budapest, 5–101.

Dobszay–Szendrei 1988
: Dobszay László–Szendrei Janka: *A magyar népdaltípusok katalógusa – stílusok szerint rendezve.* I. Budapest.

Kodály 1937
: Kodály Zoltán: A magyar népzene. In: *A magyarság néprajza.* IV. Szerk.: Viski Károly. Budapest, 5–75. Vö. Kodály 1969.

Kodály 1969
: Kodály Zoltán: *A magyar népzene.* A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos. Budapest.

Kodály 2007a
: Kodály Zoltán: *Visszatekintés. 2. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok.* Szerk.: Bónis Ferenc. Budapest.

Kodály 2007b
: Kodály Zoltán: *Visszatekintés. 3. Hátrahagyott írások, beszédek, nyilatkozatok.* Szerk.: Bónis Ferenc. Budapest.

Lewalter 1911
: Johann Lewalter: *Deutsches Kinderlied und Kinderspiel.* Kassel.

Magyar népdaltípusok példatára
: *Magyar népdaltípusok példatára.* Szerk.: Pávai István, Richter Pál. Budapest, 2010. http://nepzeneipeldatar.hu

Magyarország zenetörténete I.
Magyarország zenetörténete. I. Szerk.: Rajeczky Benjamin. Budapest, 1988.
MNT I.
A Magyar Népzene Tára. I. Gyermekjátékok. S. a. r. Kerényi György. Budapest, 1951.
MNT II.
A Magyar Népzene Tára. II. Jeles napok. S. a. r. Kerényi György. Budapest, 1955.
MNT V.
A Magyar Népzene Tára. V. Siratók – Laments. S. a. r. Kiss Lajos–Rajeczky Benjamin. Budapest, 1966.
MNT VI.
A Magyar Népzene Tára. VI. Népdaltípusok – Types of Folksongs 1. S. a. r. Járdányi Pál–Olsvai Imre. Budapest, 1973.
MNT VII.
A Magyar Népzene Tára. VII. Népdaltípusok – Types of Folksongs 2. Járdányi Pál rendszerében szerkesztette Olsvai Imre. Budapest, 1987.
MNT VIII.
A Magyar Népzene Tára. VIII. Népdaltípusok – Types of Folksongs 3. S. a. r. Vargyas Lajos. Budapest, 1992.
MNT IX.
A Magyar Népzene Tára. IX. Népdaltípusok – Types of Folksongs 4. Szerk.: Domokos Mária. Budapest, 1995.
MNT X.
A Magyar Népzene Tára. X. Népdaltípusok – Types of Folksongs 5. Szerk.: Paksa Katalin. Budapest, 1997.
MNT XI.
A Magyar Népzene Tára. XI. Népdaltípusok – Types of Folksongs 6. Szerk.: Domokos Mária. Budapest, 2011.
MNT XII.
A Magyar Népzene Tára. XII. Népdaltípusok – Types of Folksongs 7. Szerk.: Paksa Katalin. Budapest, 2011.
Olsvai 1981
Olsvai Imre: A magyar népzene egyik fő rétegének rokonnépi kapcsolatai. In: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Budapest, 58–77.
Olsvai 1998
Olsvai Imre: Zene. In: *Magyar folklór.* Szerk.: Voight Vilmos. Budapest, 505–539.
Paksa 1982
Paksa Katalin: Kis hangterjedelmű öt- és négyfokú dalaink keleti rokonsága. *Ethnographia* 93, 527–553.
Paksa 1984
Katalin Paksa: Pentatonic Melodies with a Narrow Range in Hungarian and Chuvash Folk Music. *Studia Musicologica* 26, 147–174.
Paksa 2012
Paksa Katalin: *Magyar népzenetörténet.* Budapest.
Saygun 1976
Adnan Saygun: *Béla Bartók's Folk Music Research in Turkey.* Budapest.
Sipos 1994
Sipos János: *Török népzene.* I. Budapest.
Sipos 2001
Sipos János: Egy most felfedezett belső-mongóliai kvintváltó stílus és magyar vonatkozásai. *Ethnographia* 112, 1–80.
Sipos 2002
Sipos János: *Bartók nyomában Anatóliában.* Budapest.
Sipos 2004
Sipos János: Néhány megjegyzés a magyar népzene török–mongol kapcsolataihoz In: *Az Idő rostájában.* I. Szerk.: Andrásfalvy Bertalan–Domokos Mária–Nagy Ilona. Budapest, 258–260.
Sipos–Tavkul 2012
Sipos János–Ufuk Tavkul: *A régi magyar népzene nyomában.* Budapest.
Szabolcsi 1933
Szabolcsi Bence: Osztyák hősdalok – magyar siratók melódiái. *Ethnographia* 44, 71–75.
Szabolcsi 1936
Szabolcsi Bence: Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangsorok. *Ethnographia* 47, 233–251.
Szabolcsi 1940
Szabolcsi Bence: Adatok a középázsiai dallamtípus elterjedéséhez. *Ehtnographia* 51, 242–248.
Szabolcsi 1954
Szabolcsi Bence: Magyar őstörténet – magyar népzene. In: *Népzene és történelem. Tanulmányok.* Budapest, 133–146.
Szabolcsi 1979
Szabolcsi Bence: *A magyar zenetörténet kézikönyve.* Budapest.
Szendrei 1966
Szendrei Janka: A regösének balkáni dallamrokonsága. *MTA I. Osztály Közleményei* 23, 221–232.

Szendrei 1967
Szendrei Janka: Zur Frage der Verbreitung der Regös-Melodien. *Studia Musicologica* 9, 33–53.
Szendrei 1974
Szendrei Janka: „Szent István szolgái". Egy regös motívum német párhuzama. *Ethnographia* 85, 315–329.
Szomjas 1960
Szomjas-Schiffert, György: Finnisch-ugrische Herkunft der ungarischen „Regös"-Gesänge. In: *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Budapest, 364–396.
Szomjas 1965
Szomjas-Schiffert György: *A finnugorság ősi zenéje nyomában. Összehasonlító módszertan.* Budapest.
Szomjas 1976
Szomjas-Schiffert György: *A finnugor zene vitája.* I–II. Budapest.
Tampere 1964
Tampere, Herbert: *Eesti rahvalaule viisidega.* IV. Tallinn.
Vargyas 1953
Vargyas Lajos: Ugor réteg a magyar népzenében. In: *Zenetudományi tanulmányok.* I. Szerk.: Szabolcsi Bence–Bartha Dénes. Budapest, 611–657.
Vargyas 1965
Vargyas Lajos: Zur Methodik der vergleichenden finnisch-ugrischen Musikwissenschaft. In: *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum.* Helsinki, 377–382.
Vargyas 1979
Vargyas Lajos: A regösének problémájának újabb, zenei megközelítése. *Ethnographia* 90, 163–191.
Vargyas 1980
Vargyas Lajos: A magyar zene őstörténete. *Ethnographia* 91, 1–34, 192–236.
Vargyas 1984
Vargyas Lajos: A magyar népzene tanúsága és a baskíriai őshaza. In: Uő: *Keleti hagyomány – nyugati kultúra.* Budapest, 147–150.
Vargyas 2002
Vargyas Lajos: *A magyarság népzenéje.* Budapest.
Vargyas 2005
Vargyas Lajos: *Folk Music of the Hungarians.* Budapest.
Vikár 1901
Vikár Béla: Élő nyelvemlékek. *Ethnographia* 12, 131–142.
Vikár 1974
Vikár László: Archaikus finnugor dallamtípusok. In: *Népzene és zenetörténet.* II. Szerk.: Vargyas Lajos. Budapest, 5–63.
Vikár 1977
Vikár László: A magyar népzene volgai török és finnugor kapcsolatai. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Szerk.: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 291–303.
Vikár 1993
Vikár László: *A volga–kámai finnugorok és törökök dallamai.* Budapest.
Vikár–Bereczki 1971
Vikár László–Bereczki Gábor: *Cheremis Folksongs.* Budapest.
Vikár–Bereczki 1979
Vikár László–Bereczki Gábor: *Chuvash Folksongs.* Budapest.
Vikár–Bereczki 1989
Vikár László–Bereczki Gábor: *Votyak Folksongs.* Budapest.
Vikár–Bereczki 1999
Vikár László–Bereczki Gábor: *Tatar Folksongs.* Budapest.

Elnöki zárszó – Művelődéstörténet szekció

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Először is örömmel állapítom meg, hogy a rendezők azt a négy előadót és témát választották, amelyek a leginkább ide valók. 1996-ban a millecentenárium alkalmából Györffy Györgynek köszönhetően *Honfoglalás és néprajz* címmel egész napos ülést rendeztünk. Ott harminckét előadás hangzott el, melyek 1997-ben megjelentek a konferencia kötetében. A néprajztudomány, mint az előadásokból is látszik, a következő évtizedekben is új kutatási eredményeket mutatott fel, és erről a most hallott négy előadás is meggyőzhetett bennünket. Még megemlítem a Voigt Vilmos – és lehet, hogy mások által is – emlegetett *Magyar Néprajz* című könyvsorozatunkat, amelyiknek az I/2. kötete 2009-ben jelent meg. Ez a kötet a magyar népi műveltség korszakait öleli föl a kezdetektől nagyjából 1945–1950-ig. Ebben a kötetben átlagosan 17–18 témakört mutatnak be a szerzők, akik közül ketten most is előadtak. Pócs Évának és Paksa Katalinnak a 2009-ben kiadott alapműben olvasható fejezetei bővebben szólnak az adott korszakról.

Voigt Vilmos előadását élvezettel hallgattam. Ehhez szeretném hozzátenni, hogy nehéz dolga volt, hiszen óriási irodalmat kellett áttekintenie. Természetesen az idézett szakirodalom javát régóta ismeri, hiszen a témát egyetemen tanítja, és a magyar folklór tankönyvében s még számos helyen összefoglalta, publikálta. Az általunk szervezett korábbi konferenciánkon Katona Imre és Vargyas Lajos foglalkozott a magyar honfoglalás mondakörével, illetve a honfoglalás kori népdalkinccsel. Utóbbi szövegeiről beszélt Vargyas Lajos az 1996. évi konferencián, és előtte már sok más tanulmányában is. *A hősének maradványai népköltészetünkben*, valamint a *Lírai népköltészet* című fejezete a *Magyar Néprajz* című szintézis V. kötetében, már nagyon régen, huszonöt évvel ezelőtt megjelent. Annak a *Népköltészet* címet viselő kötetnek ő maga volt a főszerkesztője is. Király György 1921-ben *Magyar őskölté*szet címen megjelent munkájában nagyon szkeptikusan nyilatkozott az őskölté*szet* mibenlétéről és lehetőségeiről. Előadásában Voigt Vilmos joggal kérte számon ennek a munkának az említését – a kézikönyvekben illik a kutatástörténeti előzményekről is szót ejteni. Felteszem, hogy Vargyas Lajos és Szemerkényi Ágnes az irodalomtörténész Király György szkepszisét látva mellőzték a kérdéses tanulmányt. Vargyas Lajos az említett néprajzi kézikönyv *Lírai népköltészet* című fejezetében a *Honfoglalás előtti örökség* címen elsősorban a forma archaikus sajátságait vizsgálta. Egyrészt a halottsiratókban fennmaradt rögtönzést tartotta olyannak, ami az obi-ugorokéval összevethető lírai megnyilvánulás. A *Magyar Néprajz* V. kötetében a siratóénekkel Károly Sándor önálló fejezetben foglalkozik. Szomjas-Schiffert György főként a lapp és más finnugor analógiák témáját tárgyalta, melyről *A finnugor zene vitája* című, 1976-ban megjelentetett könyvben lehet bővebben olvasni.

Vargyas Lajos előbb említett fejezetében a négysoros versszakot tartotta olyan formának, amit honfoglalás előttinek kell elfogadnunk a magyar lírában. Legfontosabb hipotézise ez a tétel, amelyet az ótörök hősének kötött formájára való hivatkozással valószínűsít. Ez a négysoros forma őrződött meg és rögzült Vargyas véleménye szerint a legkorábbról ismert magyar szövegben, az *Ómagyar Mária-siralom*ban és az úgynevezett *László-ének* szövegében is. Lükő Gábor nyomán nevezi honfoglalás előttinek a dalszöveg két párhuzamos képből kiinduló felépítését is. Ilyen szerkesztésmód nem ismert Nyugat-Európából, de szignifikánsan jelentkezik a cseremisz és a csuvas népdalszövegekben. Utóbbiakat Vikár László és Bereczki Gábor gyűjtésének 1971-ben megjelent kötete alapján elemezte. Korai magyar jellegzetességnek tartja a sorismétlés gyakoriságát is. Ez a szerkesztésmód Nyugat- és Közép-Európa népdalaiban is előfordul, de az említett két Volga-vidéki nép szövegeiben egészen szembetűnő. Olyan archaikus előadásmód, aminek meg kellett lennie már a honfoglalás előtti magyar dalokban is.

Nem sorolnám azokat a dolgokat, amelyeket a korábbi folklorisztikai irodalomból, Vargyas Lajos és mások írásaiból megtudhatunk. Nekem Voigt Vilmos előadása azért tetszett, mert sok olyan ötletet fölvázolt, amit érdemes lenne alaposabban kidolgozni. Sajnálom, hogy a konferencia szűk időkerete nem teszi lehetővé a példák szaporítását, bővebb ismertetését.

Fontos lenne további párhuzamok bemutatása a rokon népek irodalmából, noha hallottunk az előadásban orosz, csuvas és egyéb példákat is. Megemlíthető a találós kérdés, mint a proverbiumok műfaja, különösen azok a „találósok", amelyek felkeltették íróink, például Weöres Sándor, vagy a már említett irodalomtörténész barátunk, Kovács Sándor Iván és mások érdeklődését (*Hágcsót hágtam, Lépcsőt léptem, Három veréb öt lába*) is. Voigt Vilmos előadásában aláhúzta a rendező elv fontosságát és a műfaj-hierarchia vizsgálatának szempontját. Felteszi, hogy a honfoglalás előtt is léteztek proverbiumok, szóbeli rejtvények. Fontosnak gondolom a kezdőformulák kérdésének felvetését is. Mindez azt a reményt táplálhatja – vagy legalábbis én azt remélem –, hogy a folklorisztikának a magyar őskölteszet kutatásában még nagyon sok lehetősége van.

Hoppál Mihály munkásságát, azt gondolom, nagyon sokan ismerik. Előadásában bőven hivatkozott Vargyas Lajosnak e téren végzett kutatásaira és eredményeire, többek között a „Mítosz-konferencián" tartott előadásaira is. Én itt csak egy helyet említenék, ahol ez az írása könnyen hozzáférhető. Még életében, 1984-ben jelent meg gyűjteményes kötete *Keleti hagyomány*, *nyugati kultúra* címmel, melyben az idevonatkozó legfontosabb tanulmányait egy helyütt megtalálhatjuk. Hoppál Mihály részletesen sorolta azokat a szótörténeti, nyelvtörténeti adalékokat, melyeknek sorba szedésével, kiszemezgetésével, rostálgatásával Vargyas Lajos a történeti rétegeket, a kölcsönszavak csoportjait tudta elkülöníteni. Ezekkel a honfoglalás előtti, korai szavakkal (ugor kori, ótörök, uráli stb.) mintegy illusztrálta, hogy ha nem is ismerjük teljességében, csak töredékességében azt az őskultúrát, azt az ősvallást és hiedelemvilágot, mitológiát, amelyet próbálunk megközelíteni, ezek a szavak azért mutatják, hogy milyen gazdag és mennyire fejlett lehetett már a honfoglalás előtti korokban is az a kultúra és az a szellemi műveltség, amelynek java része régen elveszett.

Hoppál Mihálynak nem jutott most idő arra, hogy a kutatástörténetet bővebben említse, habár az előadásának szövegében benne van. Munkácsi Bernát munkásságát méltatja egy helyen, és megjegyzi, hogy *A vogul népköltési gyűjtemény* négy kötetére alig történik manapság utalás, holott rendkívül fontos alapmű az összehasonlító kutatás számára. Számon tartja Róheim Géza kései kötetét a *Hungarian and Vogul Mythology*t is. Röviden szólhatott az angol és orosz nyelven megjelenő sorozatról, az *Encyclopaedia of Uralic Mythologies* köteteiről. Ezek nagyobb része Magyarországon, éppen az ő szerkesztésében jelent meg. Előadónk bölcsen nyilatkozza, hogy e sorozat kötetei talán egyszer lehetővé teszik a hajdani „mitológiai rendszer" elemeinek megismerését. A mitológia elemeit a kutatás tehát dokumentálja és leltározza, s ez akkor is eredmény, ha nem találják meg a nyitját, a módját és lehetőségét a teljes rekonstrukciónak. Az összehasonlítást az angol és az orosz nyelvű szövegközlés elvileg megkönnyíti. A „rendszer" megállapításában az a központi probléma, hogy különféle konstrukciók jöhetnek szóba. A konstrukciókat és a rekonstrukciókat a kutatók hozzák létre, alkotják meg. A megismerés korlátainak ellenére a vizsgálandó forrásanyagot az említett kötetek nagymértékben gyarapítják és elősegítik, megalapozzák a jövőben tervezhető összehasonlító kutatásokat. Ezen túlmenően igazolják a nagy nemzetközi összefogás hasznát és értelmét, azt a munkát, ami ezen a téren folyamatban van, és remélhetőleg sikeresen befejeződik.

Pócs Éva előadása volt talán a legizgalmasabb olyan tekintetben, hogy ő egyfajta perújrafelvételt kezdeményez elsősorban a Diószegi Vilmos által szépen, kereken megírt *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltség* című kötettel kapcsolatban (1958). *A pogány magyarok hitvilága* (1967) kissé népszerű formában foglalja össze előző művének téziseit, bizonyítékait. Pócs Éva arra mutat rá, hogy Diószegi Vilmos műve olyan mesterségesen létrehozott konstrukció, ami különböző helyekről összeszedett elemekből van összegyúrva, és úgy tűnik, mintha egységes egészet alkotna. Megszületéséhez azonban szükség volt Diószegi Vilmos nagy erudíciójára és anyagismeretére. Közismert, hogy számos szibériai nép körében kutatta a samanizmust a távoli mongóliai, Bajkál menti tájakon. A magyar néphit kutatásában kimutatható egy ingamozgás, hatás és ellenhatás, tézis és antitézis kölcsönhatása. Diószegi Vilmos művein keresztül is észlelhető az a törekvés, hogy megírja a sámánhit emlékeit, mintegy válaszként Róheim Géza könyvére. Róheim Géza igen felkészült filológus volt, óriási összehasonlító anyag birtokában írta meg *A magyar néphit és népszokások* című kötetét. Úgy gondolom, ezt az alapmunkát mindenki ismeri. A magyar néphit óeurópai, pontosabban az antik-pogány Európa hiedelemvilágába ágyazódó részleteit tárta fel, és olyan végkövetkeztetésre jutott, amit ma is elfogadhatunk: „Európa népei egyáltalán nincsenek tudatában annak, hogy lélekben milyen közel állnak egymáshoz." Merthogy ő a kereszténység előtti, antik kori, vagy a még az előtti Európa hiedelmeit, illetve hiedelemvilágát vizsgálta mélyrehatóan. Rengeteg olyan népi babona van – ahogy közkeletűen a hiedelemelemeket

nevezzük –, ami összeköti a mi népeinket még ma is. Róheim Géza végkövetkeztetésének van egy olyan sora is, ami valahogy úgy szól, hogy „a magyar néphit voltaképpen szláv néphit". Ezt nem fogadhatta el Diószegi Vilmos! A samanizmussal kapcsolatos kutatásait nagyban motiválta a keleti „ősvallás" feltárásának vágya. Kállay Ferenc, Kálmány Lajos, Sebestyén Gyula, Pais Dezső és mások nyomdokain hozzáfogott, hogy kidolgozza a hiteles választ. Meg is oldotta a maga elé kitűzött feladatot. Nagy nemzetközi elismertségnek, tekintélynek örvendett, amit egyáltalán nem akarunk lerombolni, így Pócs Éva sem, aki munkatársa volt Diószegi Vilmosnak, sőt sok közös munkában működtek együtt. Az számomra is kérdés, hogy használható-e ma még az „ősvallás" 19. században megalkotott kifejezése.

Pócs Éva meggyőzően fejti ki, hogy a sámánhit recens emlékei nem alkotnak koherens rendszert. Csak Diószegi Vilmos rekonstrukciója láttatja „rendszerként", ilyen értelemben kutatói konstrukcióval van dolgunk. Követendő példa, hogy Pócs Éva az elmúlt évtizedekben nemcsak a boszorkánykutatásban vagy a magyar néphit átvilágításában jeleskedett, hanem a nemzetközi irodalmat – különösen az előadásában emlegetett balkáni népekét – is behatóan megismerte. Aláhúzom, hogy talán magyar példák nyomán a bolgár és a szerb kutatás is foglalkozik a sámánhit emlékeivel. Ezeket a kutatásokat, a szerb Zecevic és társainak cikkeit Diószegi Vilmos és Pócs Éva eredményei inspirálták. Esetenként tévedtek, hiszen a bolgár Kalojanov képes volt „szláv samanizmusról" beszélni. Az előadásban hallottuk, hogy ma már inkább török eredetűnek gondolják a sámánhit náluk fellelhető emlékeit. Nem szabad azt gondolnunk, hogy az összehasonlító néprajzi kutatás és a nemzetközi együttműködés a mai világban egyszerűbb, mint Róheim Géza és Solymossy Sándor idejében volt. Ma is épp olyan nagy erőfeszítést kíván, mint elődeink korában. Ezért minden tiszteletünket megérdemlik azok, akik vállalkoznak erre a munkára, mint ahogy Pócs Éva már évtizedek óta teszi.

Még egy előadásról és témáról kell szólnom, Paksa Katalinéról. Őróla tudni kell, hogy az MTA doktora cím elnyeréséért készített értekezését erről a témáról írta. A *Magyar népzenetörténet* egy nagy monográfia, ami 1999-ben könyv formájában is napvilágot látott. Ennek az összefoglalását 2009-ben az előbb már említett *Magyar Néprajz I. 2. A magyar népi műveltség korszakai* címen kiadott kötetben is megjelentettük. Előadásában számomra az a metodika a legizgalmasabb, amellyel a népzenetudomány segítségével történeti következtetésekig jut el döntően recens anyag alapján, az összehasonlító elemzések révén. Az a nagy problémája a néprajznak, hogy voltaképpen élő anyagból kell előbányászni réges-régi korok „termékeit". Az utóbbi száz-százötven évben összegyűjtött zenei anyagot, formákat kell elemezni, stílusokat, dallamvonalakat elkülöníteni, tipizálni és így tovább. A népzenetörténet tehát bizonyos fokig hasonló módon dolgozik, mint a paleontológia vagy akár a régészet. Bartha Antal őstörténésznek igen kedves terminusa volt a *paleoetnográfia,* élete utolsó évtizedeiben kezdett ilyen címadással dolgozatokat írni. Ennek a szóképzésnek a mintájára paleo-etnomuzikológiának nevezhetnénk azt, amit itt az elmúlt száz évben, Vikár Béla nyomdokain elindulva a magyar népzenetudomány kimunkált és felépített. Azért emelem ki Vikár Bélát, mert nála gyűlt össze először sok hangzó anyag. Az ő korában kezdődött a hangok rögzítése, amely azután Kodály Zoltánon, Bartók Bélán és tanítványaikon, Szabolcsi Bencén, Vargyas Lajoson keresztül egészen Paksa Katalinig folytatódott. Kevésbé ismert gyűjtőket is említhetnék, mint például Szomjas-Schiffert Györgyöt, aki elment a lappokig, hogy összehasonlító anyagot gyűjtsön, illetve szó esett már Vikár László és Bereczki Gábor Volga–Káma-vidéki gyűjtéseiről, köteteiről is. Ezeknek a kutatásoknak, s főleg a *Magyar Népzene Tára* kötetsorozatának köszönhető, hogy Magyarország és a magyar népzenekutatás világelső. A kutatók akkora anyagot gyűjtöttek össze, rendszereztek, adtak ki, s kutatásaiknak olyan módszertani megalapozottsága van, ami a világon páratlan. Paksa Katalin előadásából is érzékelhetjük, milyen hihetetlenül nagy eredmény a recens népzenei anyag elemzése, összehasonlító vizsgálata alapján az időrend, a dallamkincs relatív kronológiájának megállapítása, történeti rétegződésének kimutatása. Nagyon ideillő a Szabolcsi Bencétől idézett mondat: „…A dallam… legalább olyan hosszú életű, legalább olyan maradandó, mint a szó…" A szavak elavulását, cserélődését látva talán azt is mondhatnánk ma már, hogy a szónál is maradandóbb a dallam!

Paksa Katalintól hallhattuk, hogy a magyar őstörténet folyamatában öt történeti réteg körvonalazható népzenénk korai részlegében, illetve öt történeti réteg megkülönböztető jegyeit tudja meghatározni az eddigi kutatások nyomán: 1. Történelem előtti archaikus réteg. 2. Ugor kori ősréteg. 3. Nemzetek feletti ősréteg: a pszalmodizáló stílus. 4. Ótörök ősréteg, a kis hangterjedelmű pentaton stílus. 5. Nagy ívű, eresz-

kedő pentaton. Ehhez a korszakoláshoz, rétegvizsgálathoz is kellett az, hogy az 1960–1970-es években Kallós Zoltán összegyűjtse a Mezőségen, Moldvában, Gyimesben és más helyeken azokat a dallamtípusokat, amelyekkel a magyar anyag addigi rendszerezését kiegészítették. A hazai kutatókat is említhetnénk, de hosszú lenne a sor... Másrészt ma is vannak olyan fiatal kutatók, így például Sipos János, akik különböző török népek zenéjét és dalait gyűjtik – csak győzzük kiadni. Olyan kutatókat is találunk, mint Bereczki Gábor és Vikár László, akik sorba járták a Volga–Káma menti népeket – a cseremiszeket, csuvasokat, mordvinokat –, s Kodály Zoltán útmutatása szerint a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával valósították meg kutatóútjaikat és gyűjtötték össze dalaikat, majd adták közre eredményeiket hatalmas angol nyelvű kötetekben. Ezért gondolom, hogy a népzenetudományt csak irigyelhetjük és tisztelhetjük azért a teljesítményért, amit itt nekünk Paksa Katalin összefoglalt és röviden bemutatott.

TÖRTÉNELEM – ÍROTT FORRÁSOK

Arab források a honfoglalás kori magyarokról

ZIMONYI ISTVÁN

A korai magyarságra vonatkozó arab források[1] szempontjából döntő jelentősége van annak, hogy tisztázzuk az iszlám világ érdeklődésének okát.[2] A 7–10. századi Kelet-Európáról szóló adatokat három fontos központban gyűjtötték. Ezek közül a kalifátus központi területe az első. A bizánciakhoz hasonlóan a kalifátus számára is fontos volt a Kaukázus, ahol a Perzsa Birodalom tartományait örökölték. Az arab hódítás a 640-es években érte el a Kaukázus keleti felét, Azerbajdzsán és Arménia meghódítása után ezek a területek a kalifátus tartományai lettek. Az előbbi tekinthető a további terjeszkedés bázisának: a Kaukázuson túlra, a Kazár Kaganátus ellen 652-ben vezettek az arabok hadjáratot, amit a kazárok visszavertek. Az összecsapások 700 körül kezdődtek újra, 722-ben az arabok elfoglalták Balandzsart, a kazár központot, így a főváros a Volga torkolatánál fekvő Etilbe került át. A kazárok 730-ban ellencsapást mértek az arabokra, 737-ben viszont az arabok indítottak koncentrált támadást a Kazár Birodalom ellen mélyen behatolva annak területére, és magát a kazár kagánt is az iszlám felvételére kényszerítették.[3] 750-ben hatalomváltás történt a kalifátusban, és az új dinasztia, az Abbászida nem folytatta elődje hódító politikáját, hanem a kereskedelem fellendítésére helyezte a hangsúlyt. Ennek következtében a kazárok és a kalifátus között a Kaukázus képezte a határt. A 8. század első feléből viszonylag jelentős forrásanyag áll rendelkezésre az arab–kazár harcokról, ami elsősorban a Kaukázus keleti és központi részére korlátozódott. Azonban az attól nyugatra elterülő sztyeppre alig van rálátása a muszlim források szerzőinek. A kereskedelmi kapcsolatok fellendülése 800 tájára datálható, a Kaukázuson keresztül vezető korábbi hadi utakon most kereskedelmi javak áramlottak. Az iszlám világ kereskedői a kalifátus központi területéről utaztak a Kaukázuson keresztül az Alsó-Volgához, ahol ezüstpénzért prémet, mézet, viaszt és rabszolgát vásároltak. Jelentős számú kolóniát hoztak létre a kazár fővárosban, ahol müezzinjeik, mecseteik és iskoláik voltak. Azonban a 9. század első feléről igen gyér adatokkal rendelkezünk, csak a század második felétől és majd a 10. századból vannak megbízható és bőséges híreink a sztyeppről a központi területeken írt muszlim forrásokban.[4]

A kalifátus politikai széttagolódása a 9. században elkezdődött, s a 10. századra ez a folyamat már jelentősen előrehaladt. Az iszlám világ nyugati végén létrejött a Kordovai Kalifátus, amelynek aranykora a 10. századra esett.[5] A kordovai udvar élénk érdeklődést mutatott Kelet-Európa iránt. Az Észak-Andalúzia területére vezetett 942. évi magyar támadás nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a már meglévő frank, német és szláv kapcsolatokon keresztül pontosabb információkat gyűjtsenek a hispániai muszlim szerzők. Ezt tovább erősítette, hogy a nemzetközi kereskedelemben vezető szerepet játszó zsidó közösségek egyik központja Kordovában volt. A kazárok zsidó hitre térésének híre ide is elérkezett, s a komoly befolyással bíró kordovai közösség fel akarta venni velük a kap-

1 A korai magyarságra vonatkozó muszlim források első kétnyelvű kiadása *A magyar honfoglalás kútfői* című kötetben Kuun Géza érdeme: Kuun 1900, 137–284. (Ibn Roszteh, Gurdézi, el-Bekrí 141–196, Ibn Fadhlán 197–220, Isztakhrí, Ibn Haukal 221–246, Masz'údi 247–284.) Czeglédy Károly fordításai: MEH (Ibn Ruszta és Gardízí: 84–94, Balkhí: 95–96 Ibn Fadlán 96–99, Maszúdí 100–103.); HKÍF (Ibn Hordádzbeh 19–20, Szallám tolmács 21–23, Gardézi 24–26, Harun ibn Jahja 27–28, A Dzsajháni-hagyomány 29–48, A Balhí-hagyomány 49–51, Al-Maszúdi 52–59, Tabari 60, Ibn Hajján 61–66, al-Makdisi 67, Al-Udzri 68; Jákút 69–74.). Kmoskó Mihály nemcsak lefordította, hanem részletes kommentárokkal látta el a muszlim szerzők munkáinak Kelet-Európával kapcsolatos részeit: Kmoskó I/1 (Ibn Hordádzbeh, al-Hamadzání, Kudáma, Ibn Ruszta); I/2 (al-Isztahri, Ibn Hauqal, al-Mukaddaszi, al-Maszúdi, al-Bakri); I/3 (Jákút, Kazvíni, Dimiskí és Abúlfidá). A muszlim szerzőkre vonatkozó irodalomról ad jó összefoglalást Iványi Tamás: SzÖM I/2, 211–240. Czeglédy Károly muszlim forrásokkal kapcsolatos munkái megtalálhatók a magyar nyelvű tanulmányait tartalmazó kötetben: Czeglédy 1985. A nemzetközi szakirodalom alapművei: Kračkovskij 1957; Miquel 1973. Kelet-Európára: Zahoder 1962; Zahoder 1967; Źródła I–III; Göckenjan–Zimonyi 2001.

2 Az iszlám világ korai történetére: Cahen 1989; Nagel 1998; Kennedy 2004.

3 A történtek máig legkimerítőbb tárgyalása: Dunlop 1954, 41–87.

4 Noonan 1984, 151–282.

5 Fierro 2005.

csolatot, amely végül is a magyarországi zsidó közösség közvetítésével járt sikerrel.[6] Ennek következtében Kordovában is pontos információkkal rendelkeztek Kelet-Európa viszonyairól.

A 10. században a kalifátus két legjelentősebb keleti tartományát, Horászánt és Transzoxániát a Számánida-dinasztia tartotta kézben.[7] A Számánidák Horezmen keresztül élénk kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek a Volga-vidékkel, és emellett célul tűzték ki a szomszédos török nyelvű nomádok iszlamizálását. Ennek első sikeres lépéseként a volgai bulgárok hivatalosan is felvették az iszlámot 922-ben. A sztyeppei török népek felé nyitó politikának köszönhetően a Számánida-udvar diplomatái és kereskedői felkeresték Kelet-Európát, és így részletes beszámolókkal rendelkezünk a terület politikai és etnikai viszonyairól.

A történeti háttér ismeretében az első adatok a magyarokról a kazár–arab kapcsolatokkal foglalkozó arab történetírókhoz köthetők. Közülük kiemelhető Baládzuri, aki a történeti irodalomban a magyarokhoz kötött szavárdok megjelenését 750 tájára tette,[8] ami kapcsolatban állhatott a Kazár Kaganátus és az Abbászida Kalifátus közötti dinasztikus házassággal is.

A 10. század elején a központi területen keletkezett forrásanyagból kiemelkedik Maszúdi munkássága, aki elsősorban a Kaukázussal foglalkozó fejezetében említi a magyarságot. Írt a honfoglalást megelőző harcokról, s részletes leírást ad a 934. évi Bizánc elleni kalandozó hadjáratról.[9]

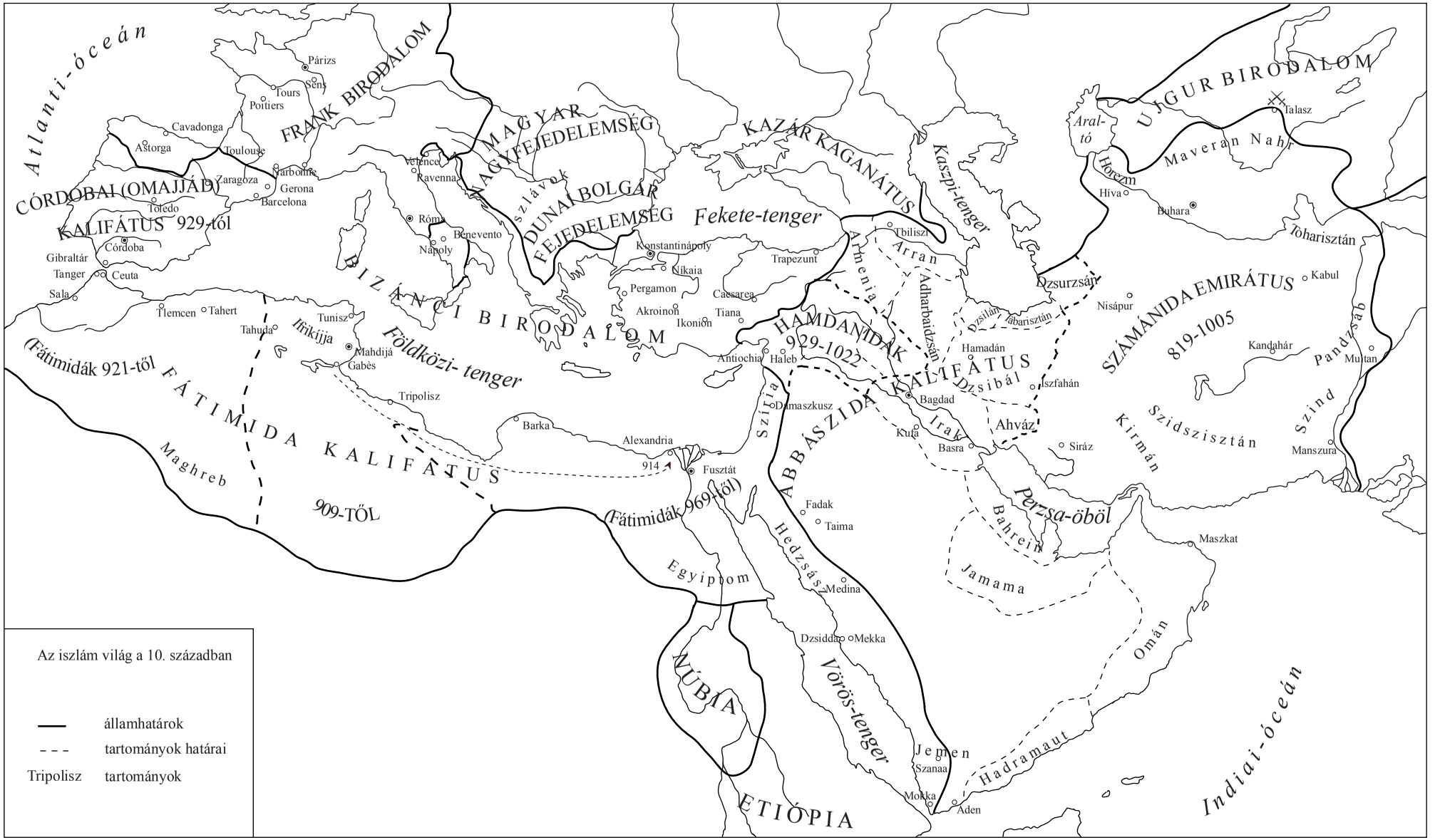
Itt kell röviden megemlíteni a 9. században Bizáncba hurcolt muszlim hadifoglyokat, akik ottani tartózkodásuk alatt szerezhettek információkat a magyarokról. Dzsarmit 845 táján váltják ki a fogságból, aki Bizáncról és az északi szomszédairól írt egy munkát, ami ugyan elveszett, de részben rekonstruálható.[10] A másik hadifogoly, Harun ibn Jahja a császári testőrség tagjai között említette a türköket, akik alatt a bizánciak ekkor a magyarokat érthették.[11]

A Kordovai Kalifátusban alkotó szerzők közül a 10. században hármat emelek ki. Ibráhim ibn Jákúb a 960-as években felkereste többek között Prágát, és néhány sort szentelt a magyaroknak is, leírásának legteljesebb változatát Bakri őrizte meg.[12] Ibn Hajján (988–1076) andalúziai történetíró részletes tudósítást őrzött meg az Ibériai-félszigetre vezetett 942. évi magyar hadjáratról, amelyet Czeglédy 1979-ben közölt magyarul.[13] A magyar fejezetet 2009-ben Elter István monográfiájában kiadta és kimerítően tárgyalta.[14] A 11. század második felében alkotott a korábban említett Bakri, akinek földrajzi munkáját 1992-ben adták ki.[15] Ebben találtam rá egy újabb, magyarokra vonatkozó passzusra, amely a 10. századra vonatkozik és a magyarokat Unqalus néven említi.[16] A fordítást magyarázatokkal 2001-ben tettem közzé.[17]

A Számánidák kezdeményezésére az iszlám észak felé terjedt, amelynek első jelentős állomása volt a volgai bulgárok iszlámra való térése. A Bagdadból indult követség a Számánida-udvar érintésével a Kazak-sztyeppen keresztül érkezett a volgai bulgárok uralkodójához 922-ben. Erről Ibn Fadlán írt beszámolót, aki Buharában találkozott Dzsajhánival, a Számánidák vezírjével is.[18] A beszámoló magyar fordítását Simon Róbert 2007-ben publikálta.[19]

Az arab térképészet meghatározó szereplője volt Balhi († 934), aki térképeihez megjegyzéseket is írt. Munkáját Isztahri és Ibn Haukal fejlesztette tovább.[20] A Balhi-hagyomány a magyarokat basdzsirt néven ismeri: „Két fajtájuk van. Az egyik fajta a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik. Azt mondják, hogy számuk vagy 2000 ember. Erdeik védelmében élnek, ezért nehezen támadhatók. A bolgárok alattvalói. A másik basdzsirtok a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind pedig a besenyők türkök, és határosak a bizánciakkal."[21] Ibn Haukal a Földközi-tenger leírásához írt fejezetében még megjegyzi, hogy a Bizánci Birodalom

6 Spitzer–Komoróczy 2003, 68–103.
7 Spuler 1952, 76–90; Frye 1975, 136–160.
8 al-Balādhurī 1866, 208. Angol fordítása: Hitti 1968, I, 325; Źródła I, 220–221. Vö. Marquart 1903, 36; Czeglédy 1985, 276.
9 al-Masʿūdī, *Murūǧ,* II, 216–217, 236–238; V, 150; Pellat 1962, 164–165, 177–179; Kmoskó I/2, 174, 182–185, 204, 217–218; BGA VIII, 180–181; MEH, 100–103; HKÍF, 52–59.
10 Kmoskó I/1, 36–37, 109–116. Vö. Treadgold 1983, 205–212.
11 Kmoskó I/1, 37, 183–193.
12 Leeuwen–Ferre 1992, 330–340; Kmoskó I/2, 240–249; Kowalski 1946. Angol fordítása: Mishin 1996, 184–199.
13 Czeglédy 1985, 129–145.
14 Elter 2009.
15 Leeuwen–Ferre 1992.
16 Uo., 490; Kmoskó I/2, 257–258. Vö. al-Ḥimyarī, 39.
17 Zimonyi 2001, 88–96.
18 Togan 1939; Kovalevskij 1956; Źródła III; Canard 1958.
19 Simon 2007.
20 Kmoskó I/1, 73–76; Kračkovskij 1957, 49–51, 196–205; Miquel 1973, xxvi, xxxi, xxxiv, 80–85, 292–309.
21 Ibn Ḥauḳal 1939, 396; MEH 95; Kmoskó I/2, 79–80; HKÍF, 50.

Forrás: Szántó, 2007, 197.

„északi részét a besenyők, basdzsirtok vidékei s a szlávok egyes országai képezik."[22]

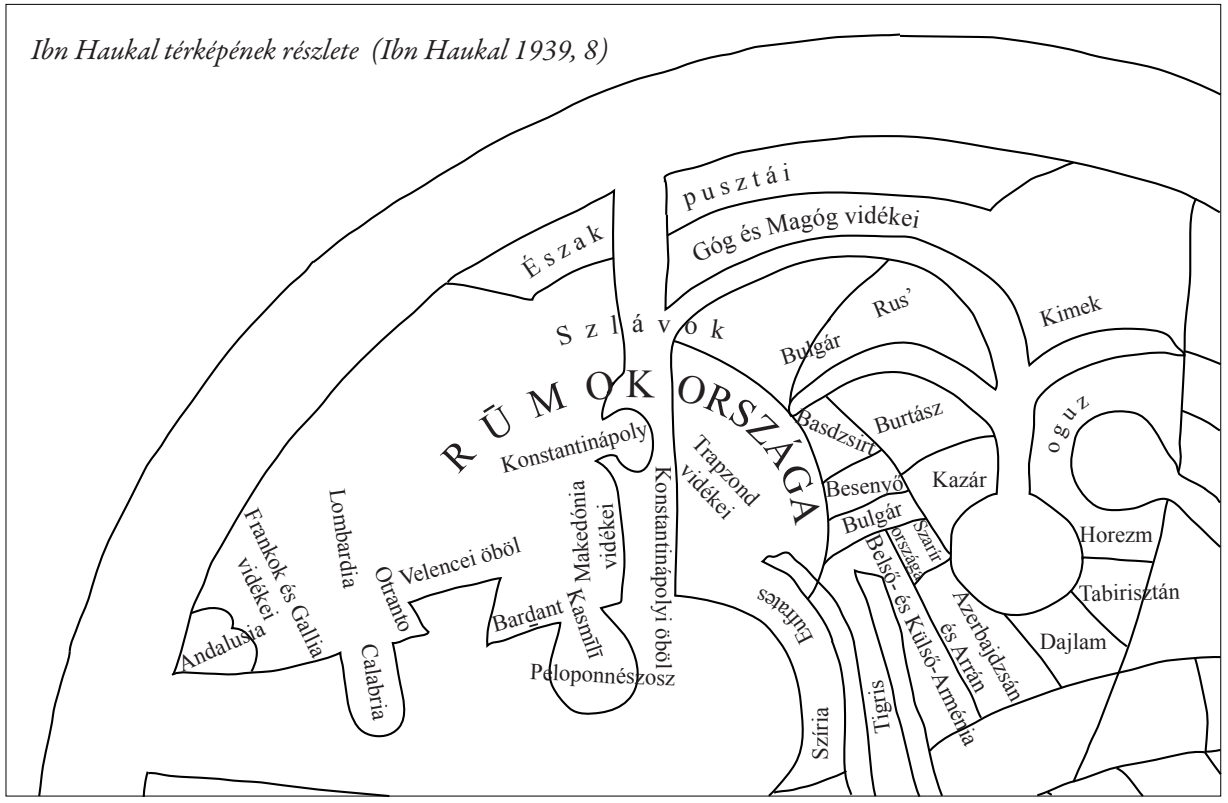
Ibn Haukal világtérképének északnyugati cikkelye ábrázolja Európát. A Földet körülvevő Óceánnal kapcsolatban áll a Földközi-tenger, amelyet Rúm-tengernek neveznek. Ennek a tengernek a keleti feléből egy csatorna indul északi irányba, és egészen az Óceánig ér: ezt Konstantinápolyi-öbölnek nevezik, maga Konstantinápoly a nyugati partján található. A Földközi-tengertől keletre még egy tenger van, amely a Kaszpi-tengerrel azonosítható, és amit a muszlim szerzők Kazár-tengernek neveznek. Ebbe a tengerbe észak felől egy hatalmas folyó ömlik, a Volga, azaz az Etil, amely három ágra oszlik, és a főág összeköttetésbe kerül a Konstantinápolyi-öböllel. Ennek a régiónak a meghatározó hatalma a Bizánci Birodalom, Rúm országa néven, amely az Eufrátesztől félkörívben a frank és gall vidékig húzódik. A központ Konstantinápoly, alatta Makedónia és Peloponnészosz, átellenben pedig Trapezunt vidéke. A Bizánci Birodalom északi szomszédai a szlávok, majd a keleti szomszédok következnek déli irányba haladva: (volgai) bulgárok, basdzsirt, besenyők, (dunai) bulgárok, Külső- és Belső-Arménia, végül Szíria. Arméniától keletre van Szarír vidéke, majd lentebb Azerbajdzsán és Arrán. A Kaszpi-tenger északi partján vannak a kazárok a Volgától nyugatra, tőlük északra a burtászok, akiknek a nyugati szomszédai a basdzsirtok, illetve egy folyóág észak felé képezi a határvonalat a ruszokkal. A Volgától keletre az Aral-tó északi részén találhatók az oguzok és tőlük északra egy másik folyóág túlpartján a kimekek.[23]

Megállapítható, hogy a térkép alkotója az iszlám világgal szomszédos területek megrajzolásánál a valósághoz közel álló képet vázolt fel: Andalúzia, Itália, a görög tengerpart, Konstantinápoly, Szíria, Arménia, Azerbajdzsán, valamint a Volga két partján a kazárok és burtászok, illetve az oguzok és a kimekek történeti-földrajzi szempontból a helyükön vannak. Szembetűnő azonban, hogy a Fekete-tenger teljes egészében hiányzik, s Közép-Európáról is alig vannak információk. A ruszok északon keletről határosak a volgai bulgárokkal, ami inkább fordítva lenne hiteles. A volgai bulgárok alatt, azaz délre levő basdzsirtok, azaz magyarok földrajzilag nincsenek a helyükön, ellenben a besenyők ábrázolása a kazároktól nyugatra hitelesnek tűnik. A dunai bulgárok a besenyőktől délre való helyezése is csak helyesbítéssel értelmezhető. A basdzsirtokat és dunai bulgárokat a Fekete-tengertől

<table>
<tr><th>Marvazi</th><th>Ibn Ruszta</th><th>Gardézi</th></tr>
<tr><td rowspan="4">1. A velük szomszédos szlávokat és ruszokat legyőzik,</td><td>1. Az összes velük szomszédos szlávok fölött győzelmet aratnak.</td><td>1. Állandóan legyőzik a szlávokat.</td></tr>
<tr><td>Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és rabokként tartják őket.</td><td>Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki a szlávokra, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">A magyarok tűzimádók.</td><td>A magyarok tűzimádók.</td></tr>
<tr><td>1. Megrohanják a szlávokat és ruszokat,</td></tr>
<tr><td>2. foglyokat ejtenek közülük</td><td rowspan="2">Megtámadják a szlávokat, s addig viszik a foglyokat a (tenger)parton, amíg a bizánciak országának egy kikötőjéhez el nem jutnak, amelyet K.r.h-nek neveznek.</td><td>2. s onnan rabszolgákat hoznak,</td></tr>
<tr><td rowspan="2">3. a foglyokat Bizáncba viszik,</td><td rowspan="2">3. Bizáncba viszik</td></tr>
<tr><td>Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen.</td></tr>
<tr><td>4. és ott eladják őket.</td><td>Amikor a magyarok a foglyokat K.r.h-be viszik, a bizánciak elébük mennek, s ott vásárt tartanak. A rabszolgákért cserébe bizánci brokátot, gyapjúszőnyeget és más bizánci árut vesznek.</td><td>4. és eladják őket.</td></tr>
</table>

22 Ibn Ḥauḳal 1939, 199; Kmoskó I/2, 60.

23 Miquel részletesen foglalkozott a Bizánci Birodalom, Európa, a Kaukázus és a sztyepp népeinek földrajzi leírásaival: 1975.

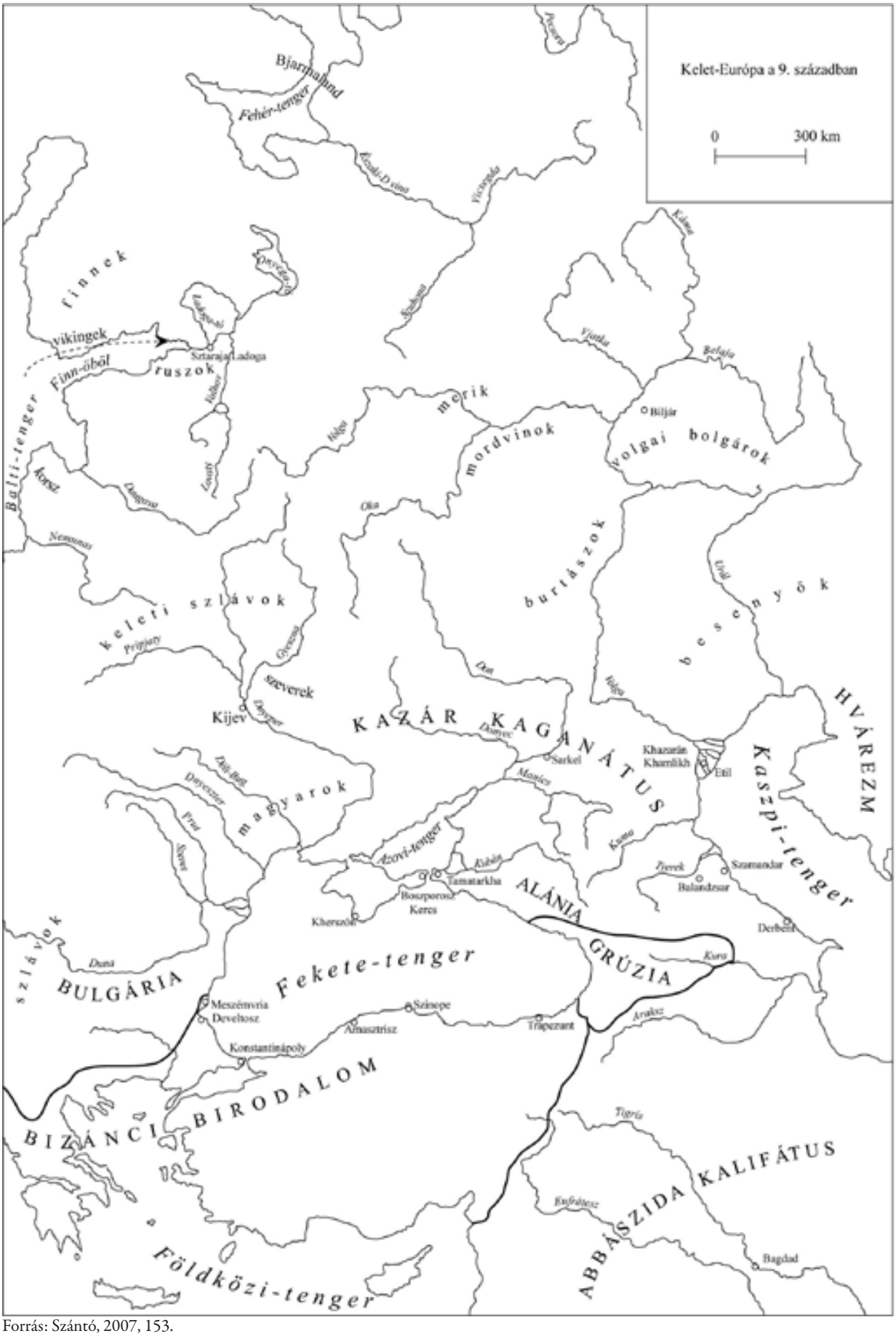
nyugatra, azaz a Konstantinápolyi-öböltől nyugatra kellett volna elhelyezni, és nem a Kaukázus északi előterébe. Mindenesetre a térkép alapján azt kell feltételezni, hogy a rajzoló nem tudott különbséget tenni a magyarok Fekete-tengerhez közel eső szállásvidékei és a Kárpát-medencében lévő lakhelyei között. Sajnálatos módon a keleti magyarok nem szerepelnek ezen a térképen.

A honfoglalás előtti magyarságról a legrészletesebb muszlim beszámolót Dzsajháni készítette. Műve sajnos nem maradt ránk, így azt csak későbbi arab, perzsa és török nyelvű munkákból rekonstruálhatjuk. Az arabul író szerzők közül ehhez a hagyományhoz a következők tartoznak: a feltehetőleg a 10. században alkotó Ibn Ruszta;[24] a 11. században Andalúziában élt Bakri;[25] és a szeldzsük Maliksáhnak (1072–1092), valamint utódainak udvari orvosa, Marvazi.[26] Perzsa nyelven egyrészt a 982-ben összeállított, ismeretlen szerzőjű *Hudúd al-álam*[27] őrzött meg részleteket Dzsajháni művéből, legteljesebb változata pedig Gardézi 1052 körül írt munkájában maradt meg.[28]

További nehézséget jelent, hogy a 10. századi Számánida-udvarban három, különböző generációhoz tartozó Dzsajháni nevű vezírről tudunk. Feltehetőleg a 913-ban kinevezett és a 922-ben Ibn Fadlánnal is kapcsolatba került vezír írta a földrajzi munkát, amelyet fia és unokája talán átdolgozott. A 10. század második felében mindenesetre al-Mukaddaszi egy hétkötetes műről, valamint annak egy rövidített változatáról adott hírt, amit állítólag maga is látott.[29]

Dzsajháni földrajzi munkája megírása során felhasználta Ibn Hurdádzbeh művét, illetve mint a Számánida-udvar vezírje rendelkezésére álltak a diplomáciai jelentések, és maga is fogadott követségeket, de rendszeresen kikérdezte még a kereskedőket is. Így a sztyeppről és az ott lakó törzsekről, népekről pontos információkat gyűjtött. [30]

24 Kiadása: BGA VII; Źródła II/2.
25 Kiadása Leeuwen–Ferre 1992.
26 Kiadása angol fordítással: Minorsky 1942.
27 Facsimile kiadása: Barthold 1930. Kiadása: Sotoodeh 1962. Angol fordítása kommentárral: Minorsky 1937.
28 Kiadása: Ḥabībī 1963. A törökökre vonatkozó fejezet Cambridge-i kézirat facsimiléje és angol fordítása: Martinez 1982, 109–217. Ugyanennek a résznek a magyar fordítása: Kuun 1901–1904. Német fordítás bőséges kommentárokkal: Göckenjan–Zimonyi 2001, 95–190. A magyar fejezet újabb fordítása: Nyitrai 1996, 72–73.
29 Zimonyi 2005, 16.
30 Uo., 14, 19–20.

Forrás: Szántó, 2007, 153.

A Kelet-Európában élő népekre vonatkozó leírásában Dzsajháni világos földrajzi rendszer szerint haladt: először a Volga mentén élő népeket írta le délről északra haladva: kazárok, burtászok, volgai bulgárok; majd a Dnyeper menti népeket délről északi irányba haladva: magyarok, szlávok, ruszok; végül az Észak-Kaukázusban élő alánok és szarír nevű nép leírása zárta a sort. Ezeknek a kelet-európai népeknek a leírásánál azonos sémát használt a szerző, amely nagyjából ugyanazokat a témákat érintette: földrajzi helyzetük, politikai-uralmi viszonyaik, vallásuk, életmódjuk, kereskedelmi árucikkeik.[31]

Az eddigi kutatás a Dzsajháni-hagyomány szövegében található információk forrásait többféleképpen értelmezte. Kmoskó szerint Ibn Ruszta szövegének eleje és vége egy 9. századi szerzőtől ered, közepe pedig a 920-as évekből származik, vagyis az Dzsajháni saját betoldása.[32] Ezzel szemben Czeglédy az egész szöveget egy teljes egységként kezelte.[33]

2005-ben tettem közzé a Dzsajháni-hagyomány rekonstrukciójának új kísérletét. Ennek eredményeit a magyar–szláv viszonyt tárgyaló részleten mutatom be. Marvazi, Ibn Ruszta és Gardézi párhuzamos szövegeit egymás mellé helyeztük. Marvazi szövegét négy egységre bontottam, és ezt tekintettem az alapszövegnek. Ibn Ruszta bő szövegváltozatában is megtaláljuk az eredeti négy egység nyomait. Gardézi első mondata Ibn Ruszta tökéletes párhuzama és nagyjából egyezik Marvazi alapszövegével is, csupán Gardézi és Ibn Ruszta szövegében nincs szó ruszokról. Ugyanakkor Gardézi passzusának második felében szinte szó szerint megismétli Marvazi alapszövegét.

Ibn Ruszta és Gardézi első mondata az alapszöveg része volt, amelyből az újabb változatban a ruszok említése hiányzott. Ezután Ibn Ruszta és Gardézi közös forrásból merítve a magyaroknak adott élelmiszer-ellátmányról, illetve a szláv rabok helyzetéről tesznek említést, majd a magyarok tűzimádó voltáról adnak számot. Valószínűsíthető, hogy ez volt az alapszöveg második, bővített átdolgozása, ami után Gardézi még egyszer közli az alapváltozatot.

Ellenben Ibn Ruszta a szláv–magyar viszonyt tárgyaló témának a kibővített változatával folytatta. Megnevezte a bizánci tengerparti kikötőt, ahova a magyarok a rabszolgákat szállították, illetve leírta, hogy a bizánciak és magyarok üzletet kötnek, a szláv rabszolgákért bizánci brokátot, szőnyegeket és más luxuscikkeket vásárolnak. Ibn Ruszta magyar fejezete itt zárul.

Ebben a szövegrészben található egy nyilvánvalóan más forrásból származó beszúrás a kazárok magyarok elleni védekezéseként ásott árkáról. Az egyedül Ibn Rusztánál megőrződött megjegyzés különös jelentőséggel bír, mióta Marquart ezt a tudósítást Sarkel erődjének felépítésével hozta összefüggésbe, amelyről a bizánci források számolnak be a 830-as évek végén.[34] Ez lett az alapja annak a feltevésnek, miszerint a magyarok a honfoglalás előtt már függetlenek voltak a kazároktól. Kmoskó Mihály már megállapította, hogy a körülárkolásra vonatkozó részlet interpoláció, amit azzal is alátámasztott, hogy az „azt mondják" kifejezést az arab szerzők általában valamely másik szerzőtől való idézésnél szokták használni, de a kontextus is egyértelmű, ugyanis előtte és utána is a bizánci kikötővárosról van szó. Mindenesetre az erre a szöveghelyre épített történeti hipotézis újragondolására van szükség.[35]

A Dzsajháni-hagyományt őrző párhuzamos szövegrészek alapján megállapítható, hogy Marvazi és Gardézi megőrizte az alapszöveget. Ibn Ruszta és Gardézi szövege az első egység után tartalmaz egy közös betoldást, amelyben az áll, hogy a magyarok a szlávoktól élelmiszer-ellátmányt követelnek, és rabokként tartják őket, majd áttérnek egy másik témára, azaz a magyarok vallására, ami megzavarja a szövegösszefüggést. Ezt bizonyítja, hogy utána Gardézi megismétli az alapszöveget. Ibn Ruszta azonban visszatér az eredeti gondolatmenethez, és folytatja az elbeszélést, amelyet újabb adatokkal egészített ki. Ezek közé tartozik, hogy megnevezi a bizánci kikötőt, ahol a kereskedelem folyik, valamint felsorolja a rabszolga-kereskedelem ellentételeként beszerzett árukat is. Ebbe az utóbbi részletbe toldották be a kazár–magyar kapcsolatra vonatkozó mondatot. Ilyen módon megállapíthatjuk, hogy Ibn Ruszta szövegén négy különböző kéz nyomát találhatjuk meg.[36]

Az egész magyar fejezet, illetve az itt elemzett rész alapján megállapítható, hogy Dzsajháni munkája kapcsán már az alapszövegnél is egy hosszabb és egy rövidebb változattal számolhatunk. A kettő egymáshoz való viszonyában elsősorban tartalmi és filológiai szempontból lehetett jelentős különbség, nagyobb időbeli eltérést nem feltételezünk, azaz mindkét vál-

31 Uo., 29.
32 Kmoskó I/1, 198–203.
33 Czeglédy 1985, 118–119.
34 Marquart 1903, 27–28.
35 Zimonyi 2005, 250–259.
36 Uo., 229–231.

Ibn Ruszta londoni kéziratának egyik lapja (MEH, 87)

Gardézi oxfordi kéziratának egyik lapja (MEH, 93)

Hudúd al-álam kéziratának egy lapja (Barthold 1930, 37)

tozat a honfoglalás előtti évtizedekre vonatkozik. Az alapváltozatokat aztán legalább kétszer átdolgozták, és a Dzsajháni-hagyományt képviselő szerzők ránk maradt kéziratai ezeknek a továbbmásolt változatai.

Az átdolgozások során a nándor (bolgár) és morva népre vonatkozó, csak perzsa nyelven megmaradt adatok forrását tudjuk azonosítani, ugyanis a népnévalakok (nándor, marót) magyar közlőre utalnak. Történeti és földrajzi megfontolások alapján ez az információ még 895 előttről származott. Emellett három esetben biztosan azonosítható a betoldás eredete, ugyanis mindhármat a Dzsajháni-hagyomány egy másik helyéről másolták le. Végül vannak olyan részletek, amelyek eredetét a további kutatás feladata megállapítani.[37]

37 Uo., 269–276.

Irodalom

al-Balādhurī 1866
al-Balādhurī: *Futūḥ al-buldān.* Ed.: Michael Jan de Goeje. Leiden.

Barthold 1930
Barthold, Vasilij Vladimirovic: *Ḥudūd al-ʿĀlam. Rukopis' Tumanskogo.* Leningrad.

BGA
Bibliotheca Geographorum Arabicorum. I–VIII. Ed.: Michael Jan de Goeje. Lugduni–Batavorum, 1870–1894.

Cahen 1989
Cahen, Claude: *Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig.* Budapest.

Canard 1958
Canard, Marius: *La relation du voyage d'Ibn Fadlân chez les Bulgares de la Volga.* Alger. (Annales de l'Institut d'Etudes Orientales 16.)

Czeglédy 1985
Czeglédy Károly: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Budapest.

Dunlop 1954
Dunlop, D. M.: *The History of the Jewish Khazars.* Princeton.

EI²
The Encyclopedia of Islam. New Edition. Vols. 1–13. Leiden–London, 1989–2004.

Elter 2009
Elter István: *Ibn Ḥayyān a kalandozó magyarokról.* Szeged.

Fierro 2005
Fierro, Maribel: *ʿAbd al-Rahman III. The First Cordoban Caliph.* Oxford.

Frye 1975
Frye, Richard: The Sāmānids. In: *Cambridge History of Iran.* Vol. 4. Cambridge, 136–161.

GAL
Brockelmann, Carl: *Geschichte der Arabischen Literatur.* I–II. Weimar, 1898–1902; *Supplement.* I–III. Leiden, 1937–1941.

Göckenjan–Zimonyi 2001
Göckenjan, Hansgerd–Zimonyi, István: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ǧayhānī-Tradition.* Wiesbaden.

Ḥabībī 1963
Abū Saʿīd ʿAbd al-Ḥayy ibn al-Ḍaḥḥāk ibn Maḥmūd Gardīzī: *Zayn al-Aḫbār.* Ed.: ʿAbd al-Ḥayy Ḥabībī. Tehran.

Hitti 1968
Hitti, Philip Khûri: *The origins of the Islamic state, being a translation from the Arabic, accompanied with annotations, geographic and historic notes of the Kitâb futûḥ al-buldân of al-Imâm Abu-l 'Abbâs, Aḥmad ibn-Jâbir al-Balâdhuri.* New York.

HKÍF
A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. (Olajos Teréz–H. Tóth Imre–Zimonyi István közreműködésével.) Szeged 1995.

Ibn Ḥauḳal 1939
Opus Geographicum auctore Ibn Ḥauḳal. Ed. Johannes Hendrik Kramers. Lugduni–Batavorum.

Kennedy, 2004
Kennedy, Hugh: *The Prophet and the Age of the Caliphates.* Essex.

Kmoskó I/1, I/2, I/3
Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom.* I/1–3. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997, 2000, 2007. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10, 13, 23.)

KMTL
Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest, 1994.

Kovalevskij 1956
Kovalevskij, Andrej Petrovic: *Kniga Ahmeda ibn Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921–922 gg.* Har'kov.

Kowalski 1946
Relacja Ibrāhīma ibn Jaʿkūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekrīego. Ed.: Tadeusz Kowalski. Kraków.

Kračkovskij 1957
Kračkovskij, Ignatij Julianovič: *Arabskaja geografičeskaja literatura: Izbrannye sočinenija.* IV. Moskva–Leningrad.

Kuun 1900
Kuun Géza: Keleti Kútfők. In: *A magyar honfoglalás kútfői.* Szerk. Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest, 137–284.

Kuun 1901–1904
Kuun Géza: Gardézi a törökökről. *Keleti Szemle* 2 (1901), 1–5, 168–181, 260–270; 3 (1902), 32–44, 81–94, 253–261; 4 (1903), 17–40, 129–141; 5 (1904), 130–152.

Leeuwen–Ferre 1992
Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik d'Abu Ubayd al-Bakrī. Edition critique avec introduction et indices Adrian van Leeuwen, André Ferre. Qarṭāğ.
Martinez 1982
Martinez, A. P.: Gardizi's Two Chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 109–217.
Marquart 1903
Marquart, Joseph: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.* Berlin.
al-Masʿūdī, *Murūğ*
al-Masʿūdī: *Murūğ al-ḏahab wa maʿādin al-ğawhar.* Vol. 1–7. Ed.: Barbier de Meynard–Pavet de Courteille. Rev. et corr. Charles Pellat. Beirut, 1966–1973.
MEH
A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. Budapest, 1958, 1986.[3]
Minorsky 1937
Ḥudūd al-ʿĀlam, 'The Regions of the World'. A Persian Geography 372 A. H. –982 A. D. Translated and explained by Vladimir Minorsky. London.
Minorsky 1942
Minorsky, Vladimir: *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazi on China, the Turks and India.* Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky. London.
Miquel 1973, 1975, 1980, 1988
Miquel, André: *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle.* I–IV. Paris–La Haye.
Mishin 1996
Mishin, Dimitrij: Ibrahim ibn-Ya'qub at-Turtushi's Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century. *Annual of Medieval Studies at the CEU 1994–1995.* Budapest, 184–199.
Nagel 1998
Nagel, Tilman: *Die islamische Welt bis 1500.* München.
Noonan 1984
Thomas S. Noonan: Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4, 151–282.
Pellat 1962, 1965
Masʿūdī: *Les Prairies d'or.* Traduction française de Barbier de Meynard et Pavet de Courteille revue et corrigée par Charles Pellat. I–II. Paris.
Sotoodeh 1962
Ḥudūd al-ʿālam min al-mashriq ila al-maghrib. Compiled in 982–3 A.D./372 A.H. Ed.: Manoochehr Sotoodeh. Tehran.
Spitzer–Komoróczy 2003
Spitzer, Shlomo J.–Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig.* Budapest.
Spuler 1952
Spuler, Bertold: *Iran in früh-islamischer Zeit. Politik, Kultur, Verwaltung und öffentliches Leben zwischen der arabischen und der seldschukischen Eroberung 633 bis 1055.* Wiesbaden.
Szántó 2007
Középkori egyetemes történelem. Térképvázlatok gyűjtemémye. Szerk.: Szántó Richárd. Szeged–Miskolc.
SzÖM
Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: Hajdú Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. I–IV. Budapest, 1976–1982.
Togan 1939
Togan, Zeki Velidi: *Ibn Fadlān's Reisebericht.* Leipzig.
Treadgold 1983
Treadgold, Warren: Remarks on the Work of Al-Jarmî on Byzantium. *Byzantinoslavica* 44, 205–212.
Zahoder 1962, 1967
Zahoder, Boris Nikolaevič: *Kaspijskij svod svedenij o vostočnoj evrope.* I–II. Moskva.
Zimonyi 2001
Zimonyi István: Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* Szerk. Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Budapest, 88–96. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.)
Zimonyi 2005
Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete.* Budapest. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.)
Źródła
Źródła Arabskie do dziejów słowiańszczyzny. I. Hrsg. Tadeusz Lewicki. Wrocław–Kraków, 1956; II/1. Hrsg. Tadeusz Lewicki. Wrocław–Warsawa–Kraków, 1969; II/2. Hrsg. Tadeusz Lewicki. Wrocław–Warsawa–Kraków, 1977; III. Hrsg. Anna Kmietowicz–Franciszek Kmietowicz–Tadeusz Lewicki. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1985.

A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai

FARKAS ZOLTÁN

A magyarság korai történetéről tudósító források között különleges helyet foglal el a *Taktika*[1] és a *De administrando imperio* (a továbbiakban: DAI). A 19. századi úttörő kutatások után Moravcsik Gyula adott megbízható görög és magyar szöveget a *Taktika* magyar fejezeteiből,[2] a DAI kritikai kiadása pedig sokáig szolgált mintaként a bizánci szövegek kiadói számára.[3] Vannak persze más, a honfoglalás korára vonatkozó görög nyelvű források is, így hosszabb-rövidebb részletek bizánci krónikákból, szentéletrajzokból és levelekből,[4] de a *Taktika,* s különösen a DAI kutatása továbbra is a magyar bizantinológia kiemelt kutatási feladata maradt.

A magyar bizantinológia régen kitűzött célja köztudottan a magyar történelem bizánci forrásainak kutatása,[5] amihez Moravcsik Gyula megfelelő útmutatót is adott: „A kiindulópont az alapos klasszika-filológiai kiképzés, ahol a filológia szóra (...) különös súlyt helyezek. (...) Különös súlyt helyeznék a görög és latin paleografiára."[6] Ezen az úton kell járnunk ma is.

A bizantinológiának azonban már a 19. században is volt olyan vonulata, mely a nemzeti múltak bizánci forrásainak feltárása mellett vagy helyett Bizánc történetét, anyagi és szellemi kultúráját önmagáért vizsgálta. A szövegekkel való foglalkozás természetesen e vonulatban is alapvető. Annak ellenére, hogy ma még mindig sok kiadatlan szövegről tudunk, egyre inkább előtérbe kerül a korábbi kiadások korszerű átdolgozása és új kritikai kiadások készítése. Az új kiadások iránti igény egyrészt tárgyi tudásunk gyarapodásával magyarázható, másrészt azzal, hogy új kiadási elvek nyernek teret a szövegkritikában,[7] különösen a bizánci szövegek kiadásában.[8] A módszertani újításra kiváló példa Kapitánffy István tanulmánya Cerbanus Maximus-fordításáról.[9] A magyar bizantinológiának tehát továbbra is fontos feladata a magyar történelem bizánci forrásainak kutatása, de a legújabb eredményeket hasznosítva be kell kapcsolódni a nemzetközi kutatásba is, például a szövegkritika, a könyvtörténet és az írástörténet terén. A szöveghez kapcsolódó kutatások egyébiránt a magyar bizantinológiában korábban is jellemzőek voltak.[10]

A tudománytörténeti kutatások elsődleges célja a megörökölt témák megismerése a kutatás folyamatosságának fenntartása végett, de szerencsés hozadékuk lehet olykor egy-egy ismeretlen kézirat felbukkanása, mint például Moravcsik Gyula kéziratban maradt összegző dolgozata Bíborbanszületett Konstantinról, vagy félig (sem) elkészült tanulmányok a magyar történelem bizánci forrásairól Czebe Gyula nemrég előkerült hagyatékában.[11]

Új adatok kerülhetnek elő újonnan vagy először kiadott bizánci szövegekből, de meglehetősen ritkán. Gyakrabban fordul elő, hogy a történeti kutatás egy már régóta ismert, de bizonytalan értékűnek ítélt forrást elemezve egy adatot a magyar történelemre, többnyire az úgynevezett kalandozásokra vonatkozó információként értelmez. Ha az értelmezés illik a történeti képbe, akkor tudásunk része lesz, még ha az érvelés vagy a kiindulópont rossz is. Érdemes itt Szádeczky-Kardoss Samu szavait fölidézni: ha a rekonstrukció „hipotézisei egyenként (...) megkockáztathatók anélkül, hogy a tudományosan megengedhető feltételezés határait átlépnék, együttesen azonban olyan hosszú feltevés láncot alkotnak, amelyben az összes láncszemek egyidejű teherbírása minden valószínűséget nélkülöz", akkor azt, akármily szellemes és tetszetős is, el kell vetni.[12]

A régóta ismert és tanulmányozott két forrás, a *Taktika* és a DAI magyar őstörténeti szempontú kutatását ma alapvetően az jellemzi, hogy a magyar fejezetek bizonyos szakaszairól vagy szavairól folynak viták

1 Dennis 2010.
2 Moravcsik 1951; 1988, 14–23.
3 Moravcsik 1967.
4 Moravcsik 1988, 24–29, 52–79; Kristó 1995, 93–153. (= Olajos 1995a).
5 Moravcsik 1989, 155–164.
6 Moravcsik 1933, 23.
7 Dover 1997; Gastgeber 2003.
8 Reinsch 2011.
9 Kapitánffy 1996.
10 Kapitánffy 1982; Olajos 1995b; Olajos, 2011.
11 Farkas et al. 2011, 470.
12 Szádeczky-Kardoss 1975, 148.

filológiai és történeti érveléssel. A viták akkor pezsdülnek fel, ha más tudományszakok eredményeivel szembesül a kutatás. A vitatkozók azonban többnyire már elszakadtak a bizánci forrásoktól, elfogadva a kritikai kiadások főszövegét vagy az abból készült fordításokat. Csak utalok az archaikus népnevek körüli csatározásokra és egymásnak ellentmondó értelmezésekre. Hasonló viták vannak földrajzi nevekről és azonosításukról, személy- és méltóságnevekről, olykor köszókról is. A tanulmányok közös jellemzője tehát az, hogy általában (magyar) fordításból indulnak ki, filológiai és történeti érvelést alkalmaznak, és más tudományterületek új eredményeit vonják be a vitába.

A közelmúlt legjelentősebb eredményének Kapitánffy István hagyományos érvelésen nyugvó tézisét tartom a DAI 38. fejezetének forrásáról.[13] A korábbi közvélekedés szerint a 38. fejezet története a DAI összeállítása idején, „magyar informátor" szóbeli közlése után került a szövegbe. Kapitánffy István tézise szerint viszont a 38. fejezet anyaga „az ott elbeszélt eseményekkel egykorú feljegyzésen", egy bizánci követjelentésen alapul, melyet a DAI összeállítója irodalmi forrásból vagy irattári anyagból emelt be a szövegbe. Ez összhangban van a 10. századi konstantinápolyi diplomáciai gyakorlattal, a korszak bizánci művelődését uraló enciklopédizmus szellemével, s általában mindazzal, amit a DAI-ban hagyományozott anyagról, az anyag gyűjtéséről és összeállításáról tudunk. A tézis ellen Kristó Gyula érvelt,[14] de érvelése nem cáfolja, sőt véleményem szerint kissé módosítva inkább erősíti Kapitánffy István tételét. Ha ugyanis a feltételezett bizánci követjárást nem a 930–950-es évekre, hanem a 890-es évekre tesszük, a bolgár–bizánci háború és a magyar–bizánci szövetség idejére, akkor egyfelől Kristó Gyula érvelésének minden eleme tartható (így az elbeszélés „sajátos belső kronológiai rendje", „a 9. századi magyar történelem főbb csomópontjaihoz való igazodása", megszerkesztettsége, „szemléletbeli rokonsága a nomád hatalomgyakorlás módozataival", „a katonai szolgálattal és a nomád fejedelem jellemző tulajdonságaival", röviden: „a nomád uralmi viszonyokkal"), másfelől megáll Kapitánffy István tézise is: a 38. fejezet egy 9. századi bizánci követjárásról készült jelentésen alapul, amilyent például Priskos rhétor adott Attila hun király udvaráról az 5. században. A tézis egyébként nagyban növeli a DAI és a 38. fejezet forrásértékét is.

Kijelenthetjük tehát, hogy a DAI és a magyar fejezetek forrásértékét nem lehet elvitatni. Ugyanezt állapítja meg a német fordítás elé írt sorozatszerkesztői előszó is: a DAI vitatott művé vált; az utóbbi időben élénk tudományos viták folytak a szerzőről, a keletkezési időről, a DAI összeállításáról és szerkezetéről, valamint a mű helyéről Konstantin életművében, de soha nem lehet kétségbe vonni, hogy a DAI Bizánc és a középkori államok és népek történetének adatgazdag forrása.[15] Meg kell jegyeznem, hogy a lapalji jegyzetekben és a szakirodalmi tájékoztatóban (11–36) alig van nyoma az elmúlt másfél száz év magyar történeti vitairodalmának. Ennek nyilvánvaló oka: *Hungarica sunt, non leguntur*. Mindenesetre a hiány a nemzetközi kutatás számára is nagy veszteség.

Ihor Ševčenko, a 20. századi bizantinológia meghatározó alakja, aki szövegkiadóként is tanulmányozta a konstantini életművet, stilisztikai és filológiai érvekkel bizonyította, hogy a DAI-t és a császár neve alatt ismert más műveket nem Konstantin írta.[16] Ha igaz a tétel, hogy a DAI nem a császár műve, akkor a DAI idézésekor lemondhatunk kedves fordulatainkról: „ahogy a tudós császár fogalmaz", „a Bíborbanszületett adatának megfelelően" és így tovább. Ha a császár szerzőségét elvetjük, akkor nehezen tartható, hogy a DAI 38. fejezetének anyaga császári fogadáson elhangzott szóbeli közlés lett volna. Minthogy van bizonyított tételünk, mely szerint a DAI nem a császár műve, ha valaki ragaszkodik bevett fordulataihoz és korábbi feltevéseihez, akkor bizonyítania kell: nem igaz, hogy a DAI szerzője nem a császár volt.

Ehelyett mi összpontosítsuk figyelmünket a DAI szövegére és kéziratára. A legrégibb és legjobb kéziratban (*codex Parisinus Graecus 2009* ff. 3–211r) sok másolási hiba van. A hibákat a kiadók és mások az *editio princeps* óta folyamatosan javítják. A javítások között van olyan, melyet mindenki elfogad, s vannak olyanok, melyeket sokan vitatnak. Két mondatot emelek ki példaként.

„Tudnivaló, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal." (DAI 37, 2–4; Moravcsik Gyula fordítása.) A kéziratban (f. 105r) a kazárok helyett *Mazarous* áll. A kézirat olvasatát John B. Bury *coniecturá*val *Bazarous*ra, azaz vazarokra javította, míg mások – köztük Moravcsik Gyula – *Khazarous*ra, azaz kazárokra. A szövegkiadó tehát

13 Kapitánffy 1997; Kapitánffy, 1999.
14 Kristó 2005.
15 Johannes Koder előszava in: Belke–Soustal 1995, 9.
16 Ševčenko 1992.

a kézirat olvasatát rossznak ítélte, és filológiai érvek alapján *coniecturá*val javította. A javítást lehet persze vitatni, de a javítás után már nem elég csak az olvasatra hivatkozni: cáfolni kell a *coniectura* mellett felhozott érveket is.

A másik mondat Moravcsik Gyula fordításában így szól: „Mert az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak." (DAI 30, 21–23.) A mondatot alapos vizsgálatnak vetette alá Olajos Terézia, aki szerint hibás a fordítás, mert a „nomád életet élő" kifejezés *nem* a mellékmondat alanyára, a türkökre, azaz a magyarokra értendő, hanem a főmondat alanyára, az avarokra. Olajos Terézia szerint a mondatot így kellett volna fordítani: Mert az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most türkök vannak, és (ott) nomád életet éltek. A mondat értelmezésének tétje nem annyira az avarok életmódja, hanem inkább az, hogy felhasználható-e ez a forráshely érvként a magyarok 10. századi nomád életmódja mellett. Megjegyzendő, hogy a szövegkiadó és a fordító nemcsak kiadja és fordítja a szöveget, hanem értelmezi is. A kiadó és a fordító értelmezését lehet vitatni: de nemcsak lehet, hanem kell is ellene érvelni. Nem veszem most sorra a mondat fordítása, azaz a fordítói értelmezés ellen felhozott érveket, csak a kiindulópontot vizsgálom, mely szerint a kiadó szövegtorzító lépést tett „nem jelezvén az interpunkciót a mondatvég (*Tourkoi*) és a participiumos kifejezés kezdete (*nomada*) között", annak ellenére, hogy „az egyetlen kódexben ott áll a szövegtagoló jel a *Tourkoi* és a *nomada* szavak között".[17]

A bizánci kéziratok helyesírásának, hang- és mellékjeleinek, valamint központozásának tudományos vizsgálata mintegy két évtizedre nyúlik vissza. A legutóbbi évekig a kutatás szórványosnak volt mondható. Az újabb részkutatások után viszont már tisztán látszik, mik a feladatok és a lehetőségek, s mik lesznek a vizsgálat következményei a bizánci szövegek kiadásának gyakorlatára, elveire és szabályaira nézve, melyekhez lassanként a szövegkiadások felhasználóinak is hozzá kell majd szokniuk.[18]

A bizánci írástudókban a 9. század elején kezdődő írásváltás során tudatosult, hogy a (fel)olvasást és a megértést jelentősen megkönnyítik a szövegbe – akár utólag – kitett jelek, a vitatható helyeken pedig perdöntő is lehet a jelhasználat. Erről több korabeli bizánci forrás szól. Teológiai viták indulhattak el vagy fordulhattak meg mondathangsúlyon, hang- vagy írásjeleken. A-királynőt-megölni-nem-kell-félnetekjó-lesz típusú mondatokból külügyi bonyodalom is lett a bolgár–bizánci háború alatt a magyar honfoglalás idején, amikor a bizánciak azt vetették a bolgárok szemére: nem jól olvasták, s így nem is ért(h)ették meg a bizánciak üzenetét.[19]

A kiindulópont Dionysios Thrax nyelvtana volt (1,1,7–8), de már a késő ókorban, még inkább a bizánci korban mind több jel került a kéziratokba. A jelek használatára bizánci szakmunkát nem ismerünk. A kéziratok módszeres átvizsgálásával lehet csak a mindenkori, mindig változó gyakorlatot megragadni. A korábbi szempontok egy kézirat jellemzéséhez, mint például a tükör mérete, a sorok száma, a betűk, a betűkötések és a rövidítések mellett ezentúl figyelni kell más, korábban esetlegesnek tűnő jelenségekre is. Ezek a teljesség igénye nélkül a következők: helyesírási hibák; egybeírás; különírás; szótagolás; simulás; hangjelek: elkülönítő kettős pont, hiányjel, coronis, alulírt ióta, hehezetek, hangsúlyjelek, írásjelek (csillag, kereszt, felpont, középpont, pont, kettős pont, kettős pont kötőjellel, vessző, pontos vessző), rövidítésjelek, továbbá mindezek hiánya, helye és sorrendje, egymásra hatásuk és jelentésük. Az olvasást és az értelmezést a bizánci olvasó számára megkönnyítő jelek ma is támpontot nyújthatnak a görög szöveg értelmezéséhez, a bizánci kéziratok datálásához és a kezek azonosításához.

A DAI kéziratának néhány levelét átvizsgálva megállapítható, hogy a kéziratban meglehetősen következetes a hangjelek, mellékjelek és írásjelek használata, ezért érdemes a kéziratot módszeresen is átnézni ebből a szempontból. Az mindenesetre biztos, hogy a DAI kéziratában a középpont *nem* tagmondatokat választ el egymástól, így a nomád életet élő avarokról vagy magyarokról tanúskodó mondat értelmezésében nem lehet perdöntő a két szó között álló jel.

Moravcsik Gyula alkalmasint nagy gonddal figyelt ezekre a jelekre a DAI kéziratában. A magyar törzsek neveit felsoroló részben például gondosan átírt mindent ugyanúgy, ahogyan a kéziratban áll.[20] Igaz, nem figyelt fel arra, hogy a kéziratban másutt megszokott gyakorlattól eltérően a középpontok előtt éles hangsúlyjel van, vagy másképpen fogalmazva: a középpont előtt éles maradt a hangsúlyjel. Az más kérdés, hogy kiadásában a kor kiadási szokását követve a klasszikus görög szövegek mintájára egységesítette a

17 Olajos 1995c, 47–48.
18 Gastgeber 2011, 57–59, 61–63.
19 Giannouli 2011, 18–19.
20 Moravcsik 1943, 51–52.

bizánci szöveg helyesírását, és a magyar gyakorlatnak megfelelően központozta a DAI szövegét.

Azt persze pontosan nem lehet tudni, milyen eredményt hozhat a DAI kéziratának ilyen irányú vizsgálata a magyar őstörténet szempontjából, de ennek a vizsgálatnak mindenképpen meg kell előznie azt a nyelvi-stilisztikai vizsgálatot, melyet egy hasonló konferencián Harmatta János jelölt ki elvégzendő feladatként.[21] Ugyanis csak a két vizsgálat után nyílik lehetőség az új kiadási elveket is bemutató szöveget készíteni a DAI magyar fejezeteiből. Az új szöveg alá új *apparatus criticus*t kell adni, továbbá olyan nyelvi és tárgyi magyarázatokat kell mellékelni, melyekben összefoglalható mindaz, amit különböző tudományágak képviselői a DAI szövegéből kiindulva értek el Szabó Károlytól kezdve az elmúlt másfél évszázadban a hazai kutatásban.

Irodalom

Belke–Soustal 1995
: Klaus Belke–Peter Soustal: *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos.* Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Klaus Belke und Peter Soustal. Wien. (Byzantinische Geschichtsschreiber 19.)

Dennis 2010
: George T. Dennis: *The Taktika of Leo VI.* Washington, D. C. (Dumbarton Oaks Texts 12 = Corpus Fontium Historiae Byzantinae 49.)

Dover 1997
: Kenneth Dover: Textkritik. In: *Einleitung in die griechische Philologie.* Hrsg.: Heinz-Günter Nesselrath. Stuttgart–Leipzig, 45–58.

Farkas et al. 2011
: Farkas Zoltán et al.: Czebe Gyula élete dokumentumokban. In: *Lustrum.* Szerk.: Horváth László–Laczkó Krisztina–Tóth Károly. Budapest, 463–552.

Gastgeber 2003
: Christian Gastgeber: Die Überlieferung der griechischen Literatur im Mittelalter. In: Egert Pöhlmann: *Einführung in die Überlieferungsgeschichte und in die Textkritik der antiken Literatur. Band II: Mittelalter und Neuzeit.* Mit Beiträgen von Christian Gastgeber, Paul Klopsch und Georg Heldmann. Darmstadt, 1–46.

Gastgeber 2011
: Christian Gastgeber: Das Patriarchatsregister von Konstantinopel. Aspekte der Interpunktion und Satzstrukturgliederung. Mit neunzehn Abbildungen. In: *From Manuscripts to Books. Vom Codex zur Edition. Proceedings of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts (Vienna, 10–11 December 2009).* Ed.: Antonia Giannouli–Elisabeth Schiffer. Wien, 55–78.

Giannouli 2011
: Antonia Giannouli: Introduction. In: *From Manuscripts to Books. Vom Codex zur Edition. Proceedings of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts (Vienna, 10–11 December 2009).* Ed.: Antonia Giannouli–Elisabeth Schiffer. Wien, 17–24.

Harmatta 1996
: Harmatta János: Konstantinos Porphyrogennetos magyar vonatkozású művei. In: *A honfoglaláskor írott forrásai.* Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 105–111. (A honfoglalásról sok szemmel 2.)

Kapitánffy 1982
: Kapitánffy István: Jenő Darkó (1880–1940). *Homonoia* 4, 33–47.

Kapitánffy 1996
: Kapitánffy István: Cerbanus és Maximus-fordítása. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve.* I. Szerk.: Takács Imre–Szovák Kornél–Monostori Martina. Pannonhalma, 357–368 (= Kapitánffy István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban.* Budapest, 2003, 170–193).

Kapitánffy 1997
: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság.* Szerk.: Rokay Péter. Újvidék, 38–43.

Kapitánffy 1999
: Kapitánffy István: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. *Antik Tanulmányok* 43, 283–285 (= Kapitánffy István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban.* Budapest, 2003, 139–144).

Kristó 1995
: Kristó Gyula: *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)

21 Harmatta 1996, 109.

Kristó 2005
Kristó Gyula: A DAI 38. fejezetének forrásáról. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 122, 3–9.
Moravcsik 1933
Moravcsik Gyula: A görög és latin filológia magyar feladatai. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 57, 8–24.
Moravcsik 1943
Moravcsik Gyula: *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.* Budapest. (Magyar–Görög Tanulmányok 21.)
Moravcsik 1951
Moravcsik Gyula: Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok* 85, 334–353.
Moravcsik 1967
Moravcsik Gyula: *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. Greek Text.* Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins. Washington, D. C. (Dumbarton Oaks Texts 1 = Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1.)
Moravcsik 1988
Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.*[2] (= 1984) Budapest.
Moravcsik 1989
Moravcsik Gyula: *Bevezetés a bizantinológiába.*[2] (= 1966) Budapest.
Olajos 1995a
Olajos Teréz: Görög nyelvű források. In: Kristó Gyula: *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szeged, 93–153. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)
Olajos 1995b
Olajos Teréz: A magyarországi bizantinológia a XX. században. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szerk.: Koszta László. Szeged, 381–399.
Olajos 1995c
Olajos Terézia: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio" magyar vonatkozású részleteihez. *Magyar Nyelv* 91, 44–52 (= Olajos Terézia: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok.* Szeged, 2012, 192–201).
Olajos 2011
Olajos Teréz: A magyar bizantinológia a 20/21. század fordulóján. *Antik Tanulmányok* 55, 5–22.
Reinsch 2011
Diether Roderich Reinsch: Palinodien eines Editors (Matthaios von Ephesos, Kritobulos von Imbros, Anna Komnene). In: *From Manuscripts to Books. Vom Codex zur Edition. Proceedings of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts (Vienna, 10–11 December 2009).* Ed.: Antonia Giannouli–Elisabeth Schiffer. Wien, 175–184.
Ševčenko 1992
Ihor Ševčenko: *Re-reading Constantine Porphyrogenitus.* In: Byzantine Diplomacy. Ed.: Jonathan Shepard–Simon Franklin. Aldershot, Hampshire, 167–195 (= *A bizánci diplomácia.* Szerk.: Jonathan Shepard–Simon Franklin. Budapest, 2006, 225–269).
Szádeczky-Kardoss 1975
Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. *Antik Tanulmányok* 22, 148–154.

Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A magyar őstörténetre, honfoglalásra és kalandozásokra vonatkozó latin nyelvű forrásokat az utóbbi évtizedben többen, több alkalommal áttekintették: legátfogóbban 1996-ban a Györffy György főszerkesztésében megjelent, *A honfoglalás kor írott forrásai* című munkában, illetve kézikönyvszerű tömörségben Róna-Tas András *A honfoglaló magyar nép élete* című kötetében.[1] A továbblépés lehetősége, amint arra Róna-Tas András határozottan utalt, abban az irányban képzelhető el, hogy a források kézirati hagyományának feltárásával, új kritikai kiadások megjelenésével a magyarokra vonatkozó szöveghelyek és azok kontextusa pontosabban értelmezhetővé válhat. Akár olyan felvetésekre is pontosabb válasz adható, hogy lehet-e szó a szöveget érintő manipulációkról, későbbi betoldásokról, vagy éppen szövegkihagyásokról.[2] A kutatás iránya arra halad, amit Hermann Heimpel nem kis egyoldalúsággal így fogalmazott meg: „Alle mittelalterliche Forschung ist Philologie", miként arra legutóbb Nótári Tamás emlékeztetett.[3] Ennek hiánya komoly zavarokhoz vezet, amit legjobban Király Péter hatalmas anyaggyűjtésének használhatósága mutat meg.[4] Jelen dolgozat elsősorban az 1996 utáni új eredményeket igyekszik bemutatni.

Az újabb kiadások sem változtattak azonban a jól ismert tényen, hogy az általunk vizsgált korszakra vonatkozóan a latin források említései a 890-es évekig esetlegesek és másodlagos jelentőségűek, igaz, ezután egészen a kalandozások korának végéig páratlan és elsőrangú forrásoknak tekinthetők. Ugyanakkor az 1000 után, különböző időszakokban íródott, majd csak a 13. századtól fennmaradt magyarországi krónikák 1000 előtti hasznosíthatósága rendkívül problematikus. Jelen áttekintésünk ezeket az előfeltevéseket teljes mértékben erősíteni fogja, miként sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a nagyszámú új szövegkiadás és fordítás a szempontunkból új olvasatokat nem hozott, *grosso modo* a Gombosnál[5] olvasható szövegállapot, ha persze ott előfordul, a legtöbb esetben használható, az azóta felhalmozódott módszertani gyarapodás azonban nem lebecsülendő.

A) Szórványemlítések, korai traktátusok, okleveles említések

A 8–9. század vonatkozásában a külföldi források jó része az onogurokkal, magyarokkal kapcsolatba hozható magányos említést tartalmaz. A kutatás ezek közül foglalkozott a 6. századi forrásokat hasznosító, talán a 9. század elején alkotó Geographus Ravennas „Onogoria" említésével.[6] Ennél nagyobb jelentőségű Aethicus Ister *Cosmographia* című, Indiától Herkules oszlopaiig vezető fiktív útleírást és kozmológiát tartalmazó műve, amely türköket említ. Utóbbi szerzőjét Nótári Tamás Heinz Löwe (1951) után ismét az ír területről érkező Virgillel, a salzburgi püspökkel (749–784) azonosította, aki azt így valamivel 768 után írhatta meg.[7] Legújabb kritikai kiadásának közreadója a megírás dátumát korábbra, 650 utánra, Írországba helyezi, miután annak szerzője Canterburyben megismerkedett a görög kultúrával, s az ottani érsek, Theodor bibliamagyarázatának szatíráját készítette el.[8] Az egyébként névtelen művet szerzője a freisingi püspöknek küldte el, ahol aztán hatása ki is mutatható.

A szórványemlítések különleges csoportját jelentik azok a 896 előtti nyugati okleveles források, amelyek a magyarok nevéhez *hasonló* alakokat emlegetnek, így Német Lajos 860-ban „Wangarorium marcha" említése (Regensburg, május 8.).[9] A hazai és külföldi

1 A tanulmány írott változatát a Balassi Intézet bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjával készítettem. A honfoglalás kor írott forrásai 1996; Róna-Tas 1996, Róna-Tas 2001, 7–27.

2 Erre lásd például az *Annales Sancti Bertiniani* 862. évi magyarokra, vagy a *Conversio* 11. fejezetének „Nyitrára" vonatkozó bejegyzésének problémáját: Makk 1998; Szőke 2013, 164–166.

3 Nótári 2007, 5.

4 Király 2006, 145–205.

5 Gombos 1937–1938.

6 Eggers 2006–2007; Staab 1998.

7 Nótári 2007, 42–47; Wolfram 1995, 262.

8 Herren 2011; Shanzer 2006.

9 Király 2006, 145–205. Ezek egy részének pontos értelmezése is hátra van, például Gombos 1937–1938, 2: 3493, 1464.

kutatók többsége a 860-as évek előtti említéseket, személyneveket egyelőre nem a magyarokkal, hanem az avarok megjelölésére használt onogur névalakkal kapcsolja össze.[10]

Ehhez a típushoz tartozik a Wessex királyának, Nagy Alfrédnak (uralk. 871–899) tulajdonított 9. század végi földrajzi leírás, amit a király Orosiusnak az 5. század elején írott *Historia adversus paganos* című műve óangol fordításába vélhetően bajor információk alapján illesztett be. A 10. század elejei, Winchesterhez köthető kézirat (British Library, Additional 47967) fakszimile kiadásban (1953) olvasható. Igaz, a magyarok nevét nem, de a frankok keleti szomszédainak: a cseheknek, morváknak, karantánoknak, bolgároknak és Pannoniának a nevét megőrizte, ami egyúttal fontos datáló értékkel bír az egész fordítást tekintve.[11] Annál meglepőbb, hogy a magyar kutatás figyelmét elkerülte a már Orosiusnál is szereplő Duna menti Basterne nép azonosítása a magyarokkal (IV.11. „Hungerre"), amit a fordítás részének tekintenek, s nem – ami magától adódó lehetőség lenne – későbbi betoldásnak.[12] Az eddig mellőzött földrajzi irodalom glosszái további adatokkal is szolgálhatnak, miként a Sankt Gallenben glosszázott 9. századi latin Orosius-kézirat (Cod. 621), ahol a 9–11. század közötti bejegyzők többször megörökítették a magyarok nevét („Pannonios/Hunos, qui nunc nulli sunt, quorum Ungri nunc terram teneant", Pannonia, in qua Ungri; stb.).[13]

A Wessobrunni glosszák (München, Bayerische Staatsbibliothek, clm. 22053, 61v és 62r) a 9. század első negyedéből, 814 utáni évekből őrződött meg, s Pannóniát vandál uralom alatt lévőnek mondja, miközben a glosszák azonosítják az avarokat és hunokat, hunokat és vandálokat, szkítákat és vandálokat,[14] bizonyítva a délnémet írástudók elszánt igyekezetét a változó kelet-közép-európai népek megnevezésére. Ennél már érdekesebb egy 10. század eleji északfranciországi Horatius-glossza (Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. Lat. 7974; vonatkozó hely: Sat. 2,1,13), amely a magyarok – „Hungri" – fegyverzetéről ír, s legutóbb Borzsák István és Németh András hívta fel rá a figyelmet.[15]

A Bajor geográfus szövege – amit Ostfränkische Völkertafelként is emlegetnek – sváb területen íródhatott a 9. század második harmadában.[16] A leírásra jó fényt vet, hogy datálása a kódex írásképe alapján történt, ami némileg vitatott, de mindenképpen 900 előttre datálható, s a Regensburg melletti Prühl kolostorában maradt fenn, ahonnan a Schedelek és Fuggerek közvetítésével 1571-ben került a müncheni Hofbibliothek gyűjteményébe (ma Bayerische Staatsbibliothek, clm. 560.). A kódex első része egy frank – talán a 843. évi – birodalomfelosztás háttéranyaga lehetett, míg a második részé az abodritok fejedelmeire vonatkozó utalás alapján 862 előtti lehet. A földrajzi felsorolás 57, illetve 58 törzs-, népnevet tartalmaz, köztük az Ungare-t a Ruzzi, Forderen liudi, Fresiti, Seravici és Lucolanae társaságában. A felsorolás érdekessége, hogy a bolgárok után még egyszer említi a morvákat, ami a Morva Birodalom hagyományos lokalizálását megkérdőjelezők körében váltott ki komolyabb érdeklődést.[17]

Az összefüggő elbeszélő források közül a legnagyobb figyelem a 871-ben íródott *Bajorok és karantánok megtérése* című műre (továbbiakban *Conversio*) irányult. Köztudomásúlag Eugippius *Vita Santi Severini*je és Jordanes *Geticá*ja után ez az első latin nyelvű mű, ami összefüggően szól a későbbi Magyarország, jelesül a Dunántúl történetéről, amit Karantánia részeként ír le.[18] A több mint 40, e térséghez kapcsolható személynév mellett nagy jelentőségű a 25 tagból álló pannóniai helynévanyag, aminek azonosítása mind a mai napig izgatja a kutatást. Lehetőséget kínál arra, hogy a műben említett pannóniai helyneveket azonosítani lehessen a középkori helynévanyaggal, s talán éppen ezért az elemzésük végeredményben lezáratlannak tekinthető.[19] A salzburgi püspökség (739), majd érsekség (798) Pannóniára vonatkozó jogigényét igazoló, „hivatalos" írásnak tekinthető forrását Adalwin érsek (859–873) idejéből származtatják; sőt többen a szerzőt magát is Adalwin érsekben vélik megtalálni. A mű megírását egészen pontosan a 870. évhez köti

10 Németh 2001, 149–151.

11 Veszprémy 1996; Eggers 2007. (Ez utóbbit nem tudtuk elérni.)

12 Bately 1980, 110. Kommentárban jelzi, hogy Orosius és Regino azonosan jellemzi a basternákat és a magyarokat („gens ferocissimma"), 296. A szöveghelyre Thész János hívta fel a figyelmemet. A mű finnugor vonatkozásaira: Voigt 2008. A középkori térképekre is kitekintéssel Vedriš 2012.

13 Lozovsky 2006, 341–343; Lozovsky 2010.

14 Veszprémy 1996, 158; Steinacher 2004, 332–333.

15 Németh 2001, 152; Borzsák 1999, 252.

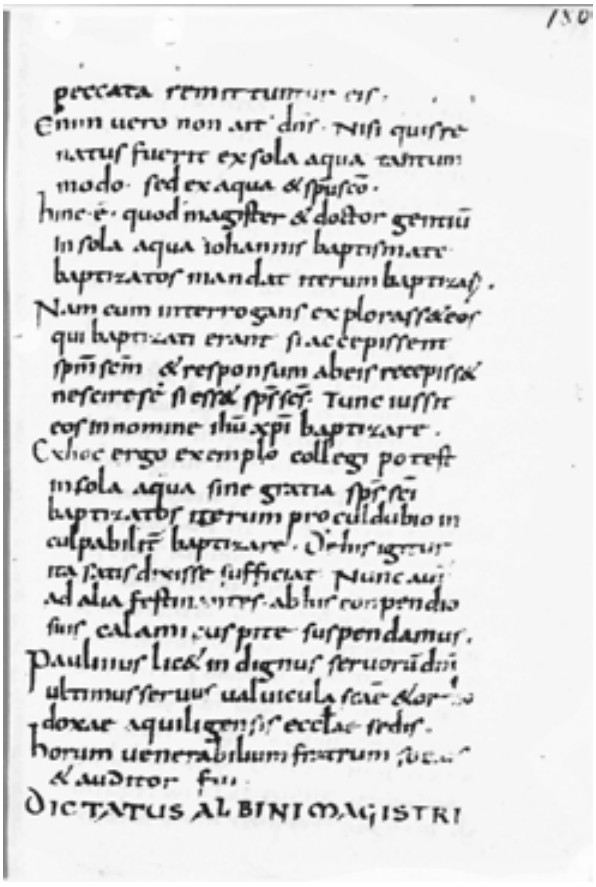
16 Veszprémy 1996, 153–161; Willers 2001.

17 Összefoglalóan: Dopsch 2002, 162. A morvakérdés kutatóira: Eggers 1995, 111–116.

18 Nótári 2001, 67; Kiss 2001, 70–71, 79 (a pannóniai személy- és helynevek felsorolásával).

19 Tóth 1999–2000; Eggers 2006–2007. Legutóbb: Szőke 2013, 201–215; Lienhard 2006.

a kutatás (korábban 871-hez),[20] miként bizonyos az, hogy a művet a királynak, Német Lajosnak ajánlották. A legújabb elemzések a munkát kapcsolatba hozzák Metódnak Regensburgban a király és Adalwin érsek jelenlétében lefolytatott perével, majd elítélésével, legalábbis a viták felújulásának évével. Éppen a *Conversio* esetében különösen szerencsések vagyunk, mivel 1997-ben új kritikai kiadás jelent meg. A szöveget közreadó Lošek maga is előadója volt a budapesti 1996-os konferenciának, igaz, a kiadásában már eggyel több, azaz tíz fennmaradt kéziratról beszélt.[21]

Dictatus Paulini. Wien, ÖNB, Codex Latinus 548., 186r, 9. század első fele

Az egyházi térítéssel kapcsolatos Paulinus aquileiai érseknek 796-os Duna melletti, az avar térítés gyakorlatát megtárgyaló gyűléséről tudósító, a 9. század első feléből fennmaradt feljegyzése, a *Dictatus Paulini*.[22] A történészek valószínűsítik, hogy a találkozón a keresztelés rítusánál fontosabb kérdések is szóba kerülhettek, így a Duna, Rába és Dráva közti térség egyházi hovatartozása. Ennek eredményét, a térség Salzburghoz kerülését végérvényesen 803-ban hirdették ki. A feljegyzést a bécsi Nemzeti Könyvtár kódexe (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. 458, ff. 179r–186r) őrizte meg, aminek másolását az írástörténeti szakirodalom egybehangzóan a 9. század első felére helyezi, Salzburgba. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a kézirat útja is Salzburgból vezetett Bécsbe 1806-ban. A szakirodalom döntő része a gyűlést helyesen az Itáliából indított hadjárattal hozza összefüggésbe, s a Dunának inkább a Dráva torkolata felé eső szakaszán keresi a helyet, legutóbb éppen a magyarországi Mohács környékén.[23] A főpapoknak mindkét esetben jelentős távolságot kellett megtenniük nehéz útviszonyok közepette Salzburgból és Cividaléból, ami könnyen hetekig is eltarthatott, igaz, a Nagy Károly által különösen kedvelt főpapok a korszak nagy utazói közé tartoztak. A *Dictatus* fejtegetéseinek a térségre vonatkozóan legfontosabb értéke, hogy első kézből igazolja keresztény „szigetek" fennmaradásának a lehetőségét a frank seregek által épphogy elért és meghódított területeken, akik között ráadásul, a főpapok szemében igen megbízhatatlannak tartott saját klerikusaik szolgáltatták ki a szentségeket.

B1. Nem magyar krónikák és évkönyvek, levelek

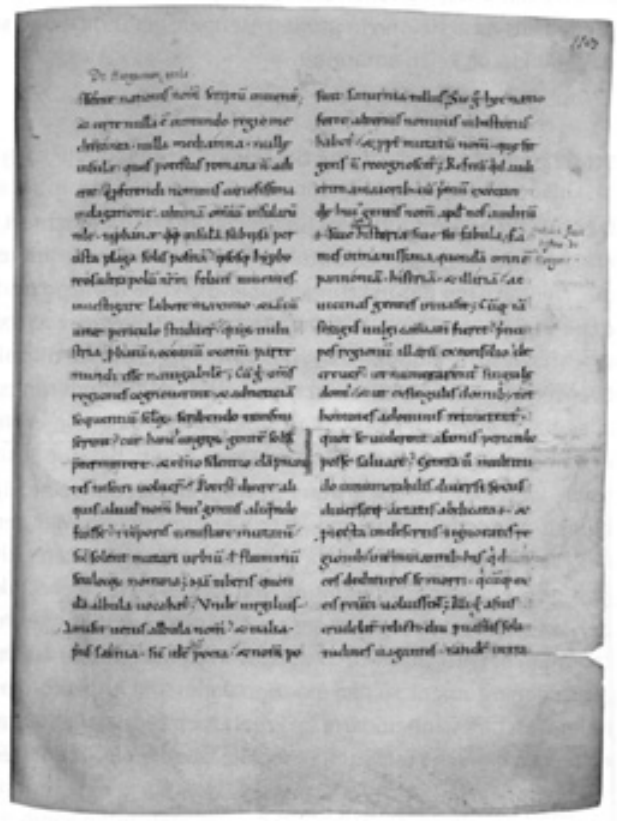
Ezek a műfajok alapvetően a 890-es évektől 1000-ig világítják meg a magyarok történelmét. Legkisebb számban leveleket találunk, melyek közül kiemelkedik Theotmar salzburgi érseknek a 899. évi morva–bajor válsághoz, közelebbről a morvákhoz menesztett pápai küldöttség miatti bajor tiltakozáshoz kapcsolódó, IX. János pápának 900-ban a morva vádakra reagáló, többek szerint a bajor püspökök júliusi reisbachi zsinatán írott levele, amit Lošek a *Conversió*val együtt jelentetett meg kritikai kiadásban.[24] A pozsonyi csatában elesett Theotmar érsek (873–907) levelének kritikai kiadását és új fordítását Fejérdy András is elvégezte.[25] Theotmar levelének hitelességét általában elfogadják, még ha azt olykor ma is kétségbe vonják, amint legutóbb Egon Boshof tette 1995-ben.[26]

20 Nótári 2005, 256–257; Lošek 1997, 6; Wolfram 1995, 193.
21 Kiss 2001, 71; Nótári 2000; Nótári 2001.
22 Erre összefoglalóan: Veszprémy 2004. Legújabb kiadása irodalommal: Cuscito 2007. Legutóbb Szőke 2013, 38–50; Bratož 1998.
23 Reimitz 2000; Hartmann 1989; Krahwinkler 1992.
24 Lošek 1997, 138–156.
25 Fejérdy 2001.
26 Boshof 1995; Boshof 1998; Bowlus 1998.

Boshof véleményének megjelenése óta számtalan publikáció foglalkozott a kérdéssel. Közöttük Heinz Dopsch is számol a levél esetleg manipulált jellegével, de leszögezi, hogy annak szövege még ebben az esetben is korabeli eredetire mehet vissza, tekintettel éppen a magyarokra vonatkozó információk páratlanul hiteles jellegére.[27] A kérdést legutóbb Franz-Reiner Erkens tekintette át és jutott megnyugtató eredményre.[28] Elismeri, hogy Boshof érvei súlyosak, különösen azután, hogy két, a gyűjteményben szorosan összetartozó levél – Hattó mainzi érseké és Theotmaré – közül a német oklevéltan klasszikusa, Harry Breßlau Hattóét már 1910-ben – főleg stíluskritikai érvek alapján – gyanúsnak minősítette. Erkens érvelése szerint Pilgrimnek semmi indoka sem volt a két levél megírására: ha ő írja, akkor nem hangsúlyozza székének a salzburgi érseknek való alávetettségét; sőt ellenkezőleg, ezeknek a vélhetően hiteles leveleknek a szóhasználata hathatott a Pilgrim által hamisítottakra. Végül fontos érve, hogy Pilgrim kezébe – valószínűleg a salzburgi levéltárban – már egy fejezetekre tagolt oklevél juthatott, pontosan olyan, amilyet a göttweigi kézirat őrzött meg, s ami alapján Erkens az összes Pilgrim-levél, köztük a Theotmar-levél legújabb kritikai kiadását is közreadja.[29]

A magyarok megnevezését, önmegnevezését tárgyaló Dado verduni püspökhöz (880/881–923) írott 923 előtti levélnek Németh András készítette el egy újabb kézirattal bővített új kritikai kiadását és fordítását.[30] Meggyőzőnek tűnik érvelése, miszerint a levelet a Verduntől 20 km-re fekvő Montfaucon Szent Germanus-monostorában írták további két – azonos szerzőtől származó – levéllel együtt, egy olyan vidéken, amelyet a magyarok a 910-es évek óta (913) veszélyeztettek. A párhuzamos levelek alapján az időhatár a 917-es verduni tűzvész és a püspök halálának éve (923) közé szűkíthető.

Az évkönyvek sajátos műfajt jelentenek, hiszen legtöbbször több szerkesztő vagy folytató keze munkáját őrizték meg, s az üresen hagyott évek miatt az elcsúszás és utólagos betoldások lehetősége, veszélye itt a legnagyobb. Ezek közül – információik fontosságát tekintve – kiemelkedik a *Fuldai évkönyv,* valamint az

Dado verduni püspökhöz (880/881–† 923) írt 923 előtti levél. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Codex Latinus 956, 113r, 11–12. század fordulója.
Forrás: Zehetmayer 2007, 39.

1921-ben újra felfedezett *Nagyobb salzburgi évkönyv,* ami megőrizte a 907-i évi nagy magyar győzelem „ad Brezalausburc" máig vitatott nevét, valamint a kavarok nevét. Közben Ausztriában, Szlovákiában és Magyarországon 2007-ben kiadványok és konferenciák sora foglalkozott a pozsonyi csatával, anélkül azonban, hogy a források sorát sikerült volna bővíteni.[31] Az utóbbi években új kritikai kiadásban jelent meg a *Corvey-i évkönyv,* az *Einsiedelni évkönyv,*[32] valamint a *Quedlinburgi évkönyv*.[33] Mindhárom esetben pontosabban tudjuk értelmezni a magyarokra vonatkozó bejegyzéseket, és azok forrásait megjelölni. A *Corvey-i évkönyv* alapján a kalandozások kronológiájának részletein is finomíthatunk.[34] Ezek közül is kiemelkedik

27 Dopsch 2002, 180–181. Hasonló eredményre jut: Herbers 2007, 24–27.

28 Erkens 2011, 115–122.

29 Kiadása: Erkens 2011, 45–55. (Nr. 8.)

30 Németh 2001. A hagyományos nézetek alapján, nem ismerve Németh írását: Diesenberger 2008. A magyarok támadását Némethtel megegyezően szintén 926-re valószínűsíti: Giesler 1997, 59. Emellett azzal érvel, hogy Bernuin püspök első hivatalban töltött éve 926.

31 Veszprémy 2007a; Veszprémy 2007b; Torma 2008; Torma–Veszprémy 2008; Veszprémy 2010a. A csatahely Zalavárként való azonosításával: Szőke 2013, 283–290.

32 Planta 2007.

33 Giese 2004, 383–580.

34 A kalandozások újabb szakirodalma, számos ismert, de korábban nem elemzett forrás újraértékelésével szolgál, vö. német

a *Corvey-i évkönyv*nek (Staatsarchiv Münster, Msc. I, Nr. 243.) a hazai szakirodalomban teljesen visszhangtalanul maradt új kritikai kiadása.[35] A húsvéttáblák s az azokhoz illesztett évkönyvbejegyzések Beda Venerabilis *De temporum ratione* című műve egy mára csak töredékeiben fennmaradt insuláris kéziratának részeit alkották, ami 746 körül Wearmouth vagy Jarrow kolostorában keletkezhetett.[36] A kézirat útja nem teljesen tisztázott, lehet, hogy Fuldán át vezetett, de lehet, hogy közvetlenül jutott Werdenbe, majd onnan Corveybe. A 915. évi tudósítás érdekessége, hogy kiderült: a magyarokkal (G másoló) egy évben bejegyzett esemény – „és csata Heresburgnál" – egy másik másoló kéz (I másoló) műve, s szemben többek (például Gina Fasoli, Vajay Szabolcs, Kristó Gyula) véleményével, semmi köze sincsen a magyarokhoz, a felsorolásban véletlenül kerültek az események egymás mellé.

Az utóbbi években a *Saint Bertin-i évkönyv* (*Annales Bertiniani,* tévesen Bertincourt-i; ma Saint Omer) vonta magára a magyar kutatók figyelmét, több vonatkozásban is.[37] Tudjuk például, hogy bár a mű kéziratát itt találták meg, de nem itt írták. Ebben fordul elő először az „Ungri" alak a 862. évnél, míg az *Annales Sangallenses* bejegyzése 863-ból még hunokat (gens Hunnorum) említ. Ezt követi majd az „Ungari" használatával a 889-es évnél az *Altahenses breves* (Ungari egressi), valamint Regino jól ismert passzusai. Felmerült, hogy a 862. év esetében nem számolhatunk-e későbbi betoldással az évenkénti kalandozások megindulása utáni évtizedekből. Természetesen mivel ez az „Ungri" elnevezésre a legrégebbi évkönyves forrásunk, a felmerült kérdés egyértelműen sosem lesz tisztázható. Annyi kiegészítés tehető, hogy a magyarok „ismeretlensége" keleti frank–bajor területen a 860-as évektől megkérdőjelezhető, s nagyon könnyen lehet, hogy évtizedekkel korábban már megfordultak a birodalom határán fizetett segédhadként, anélkül hogy valamelyik annalista lejegyezte volna.

Ha a szöveg legújabb kiadójának, Janet Nelsonnak igaza van, akkor Prudentius, Troyes püspökének 861. évi halála után 863-tól Hincmar reimsi érsek vezeti a bejegyzéseket, egészen 882-ig. Ez azt jelenti, hogy 862-re vonatkozóan Hincmar legkorábban 863-ban akár már be is szúrhatta a magyarokra vonatkozó pontosítást.[38] Egyúttal „ismeretlenségük", ami még Reginónál is megjelenik „inaudita" formában, toposznak tekinthető. A kérdést legutóbb vizsgáló Richard Corradini szerint is mindaddig, amíg a magyarok leginkább a frankok szövetséges segédcsapataiként jelentek meg, nem keltettek túl nagy érdeklődést, s még a *Fuldai évkönyv* is hallgat róluk 892-ig.[39] Érvelését megerősíti Heinz Dopsch, aki éppen az *Annales Bertiniani* kapcsán utal arra, hogy Karlmann 861-ben éppen a morva Rastislavval szövetkezett apja, Német Lajos ellen. Könnyen lehet – bár forrásunk nincs rá –, hogy a morvák oldalán magyarok is megjelentek a harcokban, amire – nyilván neheztelően – felfigyeltek a birodalomban is. Ráadásul az évkönyvnek tudomása van a Rastislav-féle szövetségről is.[40]

Az évkönyvek rhos követség érkezéséről (839) szóló adatának a magyarokkal (barbár, szerfelett vad és hatalmas népek) való kapcsolatba hozását Bollók Ádám és Balogh László egymástól függetlenül elutasítással felérő erős fenntartásokkal illették.[41]

A *Fuldai évkönyv* a német évkönyvirodalmon belül is kiemelkedő helyet foglal el.[42] Megerősíti Regino híradásait és rögzíti a 894. évnél, hogy a magyarok Szvatopluk idejében a Dunán átkelve hadakoztak. Tud a magyarok bolgárok elleni támadásáról (895), sőt a 896. évi eseményekről sokkal részletesebben számol

vonatkozásban: Kellner 1997, itáliai vonatkozásban: Settia 1984, 185–218. Ugyanakkor Reindel klasszikus kézikönyve (Reindel 1953) és Giesler vonatkozó fejezete nem kapta meg a szükséges figyelmet: Giesler 1997, 55–76. Hasonlóképpen nem használjuk a Regesta Imperii nyomtatott és folyamatosan frissített „on line" oldalait, Regesta Imperii Online, URI: http://www.regesta-imperii.de.; Rübsame–Kuczera 2006. A kalandozásoknak a hagyományos kronológián nyugvó áttekintése: Bíró–Langó 2013.

35 Prinz 1982.

36 A töredékek a Nidersächsisches Adelsarchivban bukkantak fel, ma Dep. 3. Staatsarchiv Bückeburg, vö. Petersohn 1966a; Petersohn 1966b.

37 Az „Ungri" értelmezése körüli vitára Makk 1998. A vita irodalmával, újabban: Szőke 2013, 264. További problémákra: Bollók 2004; Balogh 2004. Kiadása: Grat 1964. Fordítása: A honfoglalás korának írott forrásai 1995, 183–184.

38 Nelson 1991, 9–10. Prudentius halála után a kézirat visszakerül a királyi udvarba, ahonnan Hincmar azt valamikor 861 és 866 között kapja meg és lát hozzá a folytatáshoz. Jean Bolland könyvtárában a 17. században volt még az évkönyveknek egy 863-ig terjedő kézirata, ami talán az évkönyvírók személyében bekövetkezett váltást jelezheti. Hincmar egyébként amellett, hogy tiszteletben tartotta Prudentius szövegét, olykor-olykor nem riadt vissza az interpolációktól, amire szintén Janet Nelson hoz példákat. Bárki is volt a magyarokra vonatkozó rész szerzője, annak lejegyzésére mindenképpen az évkönyv folytatójának személyében beálló váltás idején került sor.

39 Corradini 2008, 120–121.

40 Dopsch 2002, 175. Az évszámot hitelesként fogadja el: Szőke 2013.

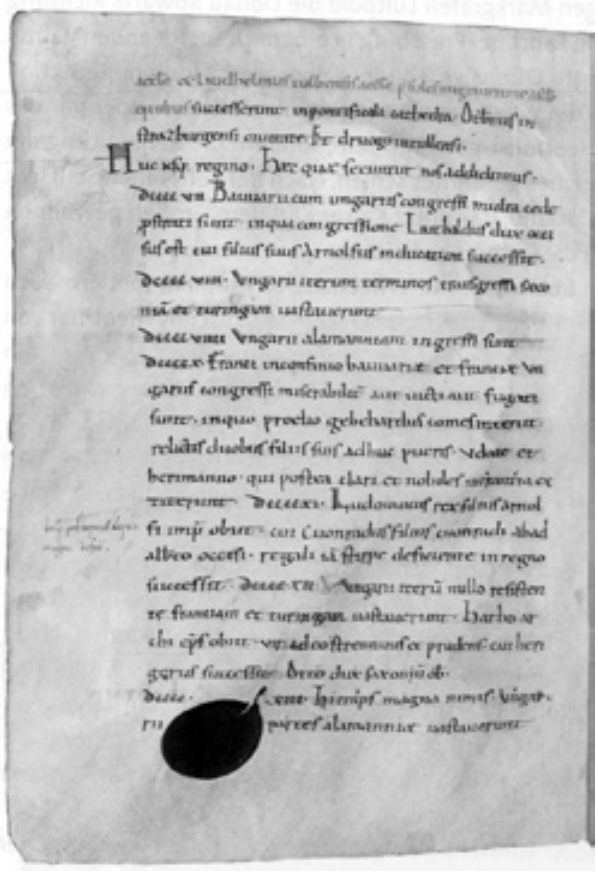
41 Bollók 2004; Balogh 2004.

42 Corradini 2008; Kristó 1995, 188–193; Göckenjan 1994; Göckenjan 1996, 134–137.

be, részben talán a bizánci császár követe, Lázár püspök elbeszélése nyomán: Arnulf átadja Braslav duxnak Zalavárat a magyarok elleni védekezésképpen. Közel pontosan tájékoztat a magyarok 900. évre datált, s az itáliai kalandozásokkal kapcsolatba hozott pannóniai foglalásáról. Csak sajnálhatjuk, hogy a hazai krónikások kezébe a honfoglalás leírásakor Regino műve mellé nem került oda a *Fuldai évkönyv* is. Ebben az esetben a Kárpát-medence akkori hatalmi viszonyairól sokkal alaposabb ismeretekkel rendelkeztek volna.

Szerencsés helyzetben vagyunk a *Fuldai évkönyvek*kel, aminek niederaltaichi szerkesztése (Leipzig, Universitätsbibliothek Rep II, 4o 129a) az évkönyvek legkorábbi fennmaradt kézirata.[43] Az írás datálását illetően van némi bizonytalanság, mivel a monostor kéziratanyaga a 17. század tűzvészei során jórészt megsemmisült, de a kutatók egyetértenek abban, hogy a 896 és 901 közötti hírek esetében fel lehet tenni egy legkésőbb 10. század végi másolást – szemben a korábban felvetett 10. század elejeivel. Különös szerencse, hogy a kézirat éppen a 901. évi információk után szakad meg, s a magyarokra vonatkozó döntő fontosságú hírek még a korai kéziratban olvashatók. Ugyan már 892-től említik a magyarokat, akkor még Arnulf szövetségeseiként, de a 900. év a döntő fontosságú, hiszen ez az első itáliai kalandozás. Az évkönyvíró azonban Liutpranddal szemben Arnulf szerepét elhallgatja az eseményekben, ami őt a keleti frank udvar közelségébe helyezi, miközben az évkönyvben a keleti frank előkelők is egyre hangsúlyosabb szerephez jutnak a 890-es évektől.

Liutprand krónikáinak új kritikai kiadása, valamint azok magyar fordítása is megjelent. A szerző közismerten bizonytalan időrendjét a magyar történeti események szempontjából meglepő módon eddig nem vizsgálták. Jó okkal tételezzük fel, hogy a 910. évre datált Augsburghoz lokalizált magyar győzelem nem Ausgburgnál történt, mivel a kontrollforrás évkönyvek más helyszíneket említenek. A cremonai püspök tollát valószínűleg a 955. évi Lech mezei vereség emléke vezette.[44] Már Liutprand műveinek korábbi kiadója, Joseph Becker megjegyezte, hogy a 910-re vonatkozó híradás annyira egyedülálló, hogy „kevéssé meggyőző", s Maximilian Georg Kellner is bizonytalan kronológiájáról ír.[45] Ugyanakkor Liutprand jelentőségét aligha lehetne túlbecsülni, hiszen amellett, hogy a „hui, hui"

Regino világtörténete és annak folytatása. München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 6388., 182v, 957–993. A képen a 907. évre vonatkozó bejegyzés.
Forrás: Zehetmayer 2007, 46.

csatakiáltást megőrizte, a brentai csatának és az azt megelőző hadjáratnak is részletes leírását nyújtja. Krónikái szöveghagyományát Szovák Kornél tekintette át, munkája a hitelesség szempontjából megnyugtató eredményekre vezetett.[46] Ugyanakkor kétség sem fér Iohannes diaconus művének megbízhatóságához, ami nem kisebb jelentőségű esemény, mint a Velence elleni sikertelen magyar támadás történetét őrizte meg.[47]

A krónikák közül kétségkívül a négy legfontosabb Karoling elbeszélő forrás közé tartozó Regino világtörténete a legismertebb és legjelentősebb, még akkor is, ha a magyarokra vonatkozó részek döntő többsége Iustinustól és Paulus Diaconustól való szó szerinti átvétel.[48] Szerencsére évek óta rendelkezésünkre áll Regino krónikájának szövegtörténete, ami elsősorban utóéletét és mintaként való felhasználásának nyomon

43 Corradini 2008, 114–117.
44 Torma 2012, 463–482; Kellner 1996, 134; Lüttich 1910, 58.
45 Kellner 1996, 134.
46 Szovák 1996, 167–171.
47 Szovák 1996.
48 Emberger 2011; Kristó 1994b; Kristó 1998. Történeti értékelésére legutóbb: Szőke 2013, 266–267.

követését teszi könnyebbé.[49] A művet köztudomásúlag nem a dinasztiához rendkívül közel álló Prümben írta a szerző, ahol apát volt, hiszen onnan 899-ben eltávolították, s átkerült Ratbold érsek mellé Trierbe, ahol a Szt. Márton-monostor apátja lett. Ekkor születnek meg munkái, 906-ban egyházjogi pasztorizációs kézikönyve, 908-ban krónikája, majd többéves alkotómunkát követően zenei traktátusa (900–915). A szerző súlyát mutatja, hogy valamennyi munkáját a birodalom meghatározó politikusainak ajánlotta. Ez alapján krónikáját többen a fiatal IV. Lajos nevelésére szánt királytükörnek tekintik, s elkészültének meghatározó motívumát is ebben látják.[50] Az utolsó évtizedek évkönyvszerű elrendezése ellenére Regino munkáját egyszerre írta, ami megmagyarázza irodalmi kvalitásait is. Ebből az is következik, hogy a magyarokra vonatkozó részeket is néhány év távlatából, leginkább 900 és 906 között szerkesztette egybe. Valószínűleg maga a szerző cenzúrázta művét, és ő maga hagyott ki belőle néhány kellemetlennek tűnő bekezdést, még mielőtt a krónika folytatójához, Magdeburgi Adalberóhoz került volna. A 892 és 906 közötti rész egyébként is a szerző politikai helyezkedéséről tanúskodik, de mindez a magyar vonatkozású részeket alig érintette. Ha csak abban nem, hogy Gyermek Lajos iránti tiszteletből tette le a tollat a katasztrofális kimenetelű pozsonyi csata elbeszélése előtt, amit utóda, Adalbero is kurtán intézett el.[51] Regino krónikájának további jelentőségét az adja, hogy a magyar krónikások, köztük Anonymus is használták. Nem alaptalan annak feltételezése, hogy a középkori Magyarországon volt példány Regino krónikájából.

A németföldi források kapcsán nem lehet szó nélkül hagyni Aventinus, azaz Johannes Turmair (1477–1534) teljesítményét, aki 1517 és 1519 között délnémet területen majdnem száz helyszínt keresett fel források után kutatva.[52] A bajor hercegek udvari történetírójaként állította össze a bajorok történetét *Annalium Boiorum libri septem* (A Bajor évkönyvek hét könyve) címmel, a világ teremtésétől 1460-ig terjedően. A mű megírására a megbízást 1517-ben kapta, s a munkát végül 1524-ben fejezte be, majd annak német nyelvű változatán dolgozott. Utazásai során készített jegyzeteinek munkapéldánya is fennmaradt (ma München, BSB, clm 966), ami bizonyítja, hogy forrásait mennyire gondosan jegyezte le: az *Annales Fuldenses*t is ebbe a kéziratba másolta be, annak egyik fuldai variánsát, talán a wormsi székesegyházi könyvtár azóta elveszett példányát. Másrészt azonban az is bizonyított, hogy olyan források is kezébe kerültek, amelyek időlegesen elvesztek, és csak a 19. század folyamán kerültek ismét elő. Így Aventinus lejegyzésében maradt ránk a 708 és 1073 közötti eseményeket tárgyaló *Altaichi évkönyv,* de a magyar kalandozók által elpusztított német kolostorok hosszú, mindmáig vitatott listája is csak az ő munkáiból ismert.[53] Aventinus a 907. évi pozsonyi csata történészi alaposságú rekonstrukcióját végezte el, még ha a nekrológiumok meg is tréfálták, hiszen az ütközetet a reichenaui jegyzékbe felvett augusztusi halálesetek alapján helyezi – az egyébként csak a 10. század első felében beírt – augusztus 9. és 11. közé. Aventinus így nem adott hitelt a helyesen július 3–5-ét említő, általa szintén ismert listáknak, mindmáig nem kis fejtörést okozva a kutatásnak, köztük a Regesta Imperii szerkesztőinek. Sajnos Aventinus – forrásértéküket messze túlbecsülve – bedolgozta művébe a magyarországi latin krónikákat is, számos tévedésükkel együtt.

Gebhard, az augsburgi székesegyház prépostja *Szent Ulrich életírása* című művét évtizedekkel 955 után, 982 és 993 között írta meg, de legalább közel egykorú freisingi másolata ránk maradt.[54] Jól kiegészíti helyi információival Szt. Wiborada életírását, illetve Widukind leírását a Lech-mezei csatáról. Wiborada 906 és 970 közötti, IV. Sankt Galleni Ekkehard átdolgozásában fennmaradt életírása[55] kapcsán érdemes utalni Walter Berschin elemzésére, aki bizonyította, hogy a remete-szűz házába való erőszakos behatolás leírása Tours-i Gergely *Frankok története* című művének egyik epizódját követi (VI.6), ahol mindez Nizzai Hospitiusszal esett meg.[56] A szerző eljárása érthető is, hiszen a magányosan élő szűz és a magyarok találkozásának nem volt szemtanúja, a magyarok elvonulása után visszatérő szerzetesek pedig csak Wiborada holttestét találhatták meg. Ma már nyilvánvaló, hogy a Wittelsbachok ősének az augsburgi csata előtt a magyarok javára elkövetett árulásáról tett megjegyzése a szerző tendenciózus pártosságában leli magyarázatát, miközben az árulás történetét a középkorban készpénznek vették. Az állítólagos árulásra fő forrásunk

49 Schleidgen 1977.

50 Kortüm 1994, 512–513.

51 MacLean 2009a, 2; MacLean 2009b.

52 Összefoglalóan: Schmid 1977; Veszprémy 2007a.

53 Kramer 2003.

54 Berschin–Häse 1993. Lásd még: Vogler 1995; Berschin–Häse, 1998.

55 Becht–Jördens 2002, 807–816. Legutóbbi kiadása, német fordítással: Berschin 1983, 32–107.

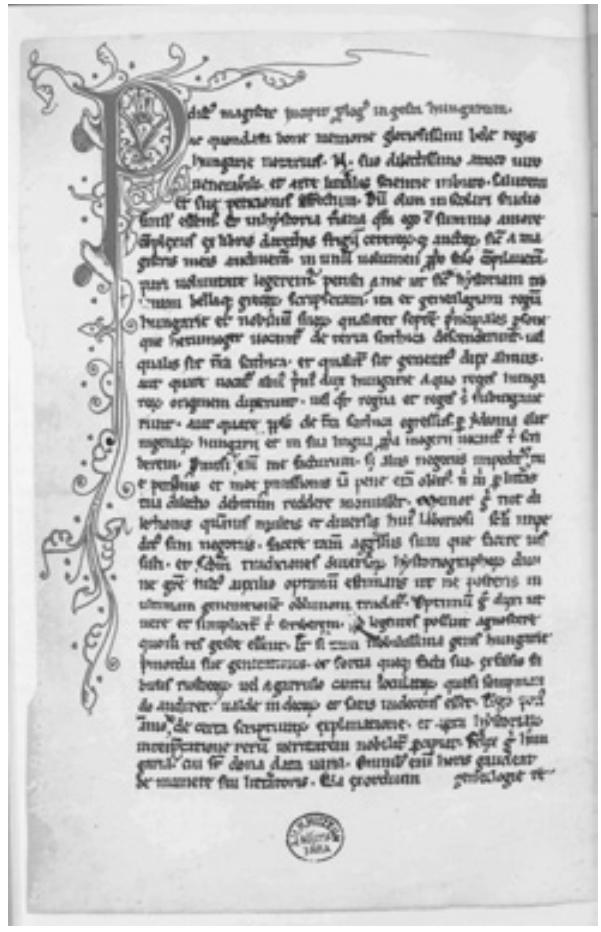
56 Berschin 1999, 118–128.

éppen Gerhard munkája (*Vita S. Uodalrici* 1:12), amit később Freisingi Ottó kürtölt világgá.[57] A legújabb kritikai kiadásnak köszönhetően tudjuk, hogy a legkorábbi kéziratba tett 15. századi betoldás magát a püspököt teszi meg a magyar vezérek fogságba ejtőjének és bitófára juttatójának.[58]

B2. Magyar krónikák

A legnagyobb hazai érdeklődés mindmáig a magyar elbeszélő források, leginkább a krónikák 1000 előttre vonatkozó fejezetei iránt nyilvánul meg.[59] A professzionális történetírás a magyar krónikák forrásértékét általában nem becsüli túl nagyra, tekintettel arra a hatalmas távolságra, ami azokat a máshol leírt eseményektől elválasztja. Ifjabb Horváth János stíluskritikai vizsgálatai biztosan megragadhatóvá tették a krónika stiláris rétegeit, ám ezek azonosítása még nem jelenti azt, hogy mindezek a feltételezett 11. századi őskrónika/ősgeszta szövegállományát képezték volna.[60] E kérdésben nehéz sommásan jellemezni a helyzetet, de röviden mégis azt kell hangsúlyoznunk, hogy a krónikákban leírtaknak vajmi kevés köze van ahhoz a történeti folyamathoz, amit honfoglalásnak nevezünk. A szerzők jól érzékelték a honfoglalás történeti jelentőségét, ám konkrét részleteket illetően bizony rá voltak utalva a Bibliára, a korabeli hősénekekre s a nyugati krónikákra, esetleg azok szóbeli ismeretére.

Anonymus gesztája változatlanul az érdeklődés középpontjában áll, amit újabban számos ponton sikerült pontosabban értelmezni.[61] Legújabb angol–latin kiadása a megírás lehetséges időintervallumát az 1220-as évek felé tolta ki, miközben a domonkos missziókkal, Paulus Hungarusszal való kapcsolata is felvetődött.[62] Jellemző, hogy a román és magyar kutatók, különösen a nem professzionális szakírók *egy része* a mű megírását mindmáig a 11. századra helyezi, ami ezáltal közelebb

Anonymus: Gesta Hungarorum. Bp. OSZK, Cod. Lat. 403, 1v. 13. század második harmada.
Forrás: fakszimile kiadás, Budapest, 1977

kerülne a honfoglalás idejéhez. Ha így lenne is, még az sem segítene sokat a mű hitelességének megítélésén, ugyanakkor történeti és filológiai problémák újabb sorával terhelné meg a mű értelmezését.

Kézai Simon krónikájához Szűcs Jenő klasszikus elemzése óta lényegi hozzájárulás nem történt, bár például liturgikus idézeteit ma már világosabban látjuk.[63] A hun–magyar problémakör nem jutott nyugvópontra, elsősorban azért, mert az Attila-monda a hazai írott forrásokban Anonymus előtt nem maradt ránk. Ezzel szemben a 11. századi német forrásokban igen, ami felveti a német hatás, az Attila-hagyomány (újbóli?) hazai feléledésének a lehetőségét – legalábbis a „fabulae curiales" szintjén –, míg az úgynevezett Ősgesztában való előfordulása bizonyíthatatlan.[64] A kérdés átvezet

57 Hans-Werner Goetz is úgy véli, hogy a Lech-mezei epizód felemlegetése alapvetően a Wittelsbachok ellen irányult, sőt Freisingi Ottónak egyenest invectivájáról beszél. Goetz 2008, 293. Erre összefoglalóan lásd: Veszprémy 2007c.

58 Berschin–Häse 1993, 408–409.

59 A középkori magyar krónikáknak változatlanul az SRH a mérvadó kiadásuk, aminek azóta egy bővített és naprakész bibliográfiával ellátott reprint kiadása jelent meg: Szentpétery 1937–1938, 1999. A hagyományos nézetek összefoglalása: Györffy 1993; Györffy 1996.

60 Újabban: Kristó 1994a. Összefoglalóan lásd: Kristó 2002.

61 Veszprémy 2006; Veszprémy 2010b; Thoroczkay 1994–1995; Thoroczkay 1999; Csákváry–Veszprémy 2010.

62 Bak–Rady–Veszprémy 2010.

63 Veszprémy 1999, ahol Szűcs tanulmánya is olvasható javított angol fordításban. Lásd még: Déri 2011.

64 Veszprémy 2013.

a krónikák és a szóbeliség, a középkori költészet és énekmondók kérdésköréhez. Éppen a krónikák a tanúi annak, hogy számos monda továbbélésével és kései lejegyzésével számolhatunk. Az Álmos-monda régisége mellett szól, hogy – Anonymus gesztájától függetlenül – Albericus is lejegyzi nevét, miként a Turul-monda ősisége sem lehet kérdéses, s a kalandozás kori történetek léte is kétségbevonhatatlan Botondtól Lehel kürtjéig.[65] Legutóbb Mikó Gábor hívta fel a figyelmet egy Mátyás kori krónika megjegyzésére, miszerint a hét honfoglaló kapitányról hősénekek szóltak még a 15. század közepén is.[66] Meglepő, hogy Anonymus a Botondhoz és a Lehel kürtjéhez kapcsolódó mondáról szemmel láthatóan nem tud. Egy Attila-mondakör 1200 előtti megléte a szóbeliségben semmiképpen sem zárható ki, még ha meglepő is, hogy lejegyzésének idejére eredeti állaga szétporladt, s jószerével latin irodalmi kölcsönzésekből kellett újjáépíteni. Hasonlóan a vérszerződés történetéhez, amit a néprajzosok szívesen hisznek bizonyíthatóan ősi hagyatéknak, noha 1200 körülre már a nyugati lovagi világban is elterjedt szokássá vált.[67] Jankovits László sommás megállapítása szerint „a krónikások által alkotott összegzés olyan teljes képet hozott létre, amelynek különböző elemeiből éppen a pogány elemeket a legnehezebb kiválasztani". Ami tehát megmaradt, megmaradásáért átalakulásával, felismerhetetlenné válásával fizetett."[68]

Elgondolkoztató a szolgaság eredetét a katonai szolgálattól való távolmaradással kapcsolatba hozó magyarországi hagyomány Kézainál és Aubry de Trois-Fontaines-nél (Albericus Trium Fontium) felbukkanó hagyománya, amint arra legutóbb Csákó Judit utalt.[69] Ezt sem tekinthetjük az úgynevezett Őskrónika részének, még kevésbé kalandozás kori hagyománynak, hanem a tudós nyugati jogi érvelés francia közvetítéssel importált 1200 körüli elemének. Hasonlóképpen a „turul" szó Kézai nyilvánvaló nyelvi leleménye, aminek szintén voltak az ősmondáig visszanyúló előzményei, amik a 13. századig többszörösen kontaminálódtak.[70] Szovák Kornél szintén cáfolta, hogy az „őskrónika" írója tudatosan sújtotta volna a magyarokat a kámita biblikus leszármazás bélyegével, miként azt a hazai történetírás gondolta. Az csak később, a 14. századi *Képes krónika*ban bukkan fel.[71]

A rengeteg kutatási részletkérdés közül most csak a „Pannnónia mint a rómaiak legelője" összetételre reagálunk, ami a magyar krónikák mellett 13. századi nyugati forrásokban is olvasható.[72] A problémára a megoldást valószínűleg a Szt. Hiacynthusként is említett lengyel domonkos 1977-ben Dublinben felfedezett, 1255 és 1257 közötti, *Descripciones terrarum* című műve adja meg.[73] Ebben Magyarországról annyit ír, hogy a korábbi „pascua Romanorum"-ot most a hunoknak nevezett szlávok lakják. Ebből könnyen arra lehet gondolni, hogy magyar források helyett egy nyugati eredetű szóbeli vagy írott hagyomány sommás megállapítása lehetett a forrása, amire a nyugati és magyar krónikások egyaránt támaszkodhattak.

A nem professzionális kutatás körében változatlanul él a meggyőződés, hogy a krónikák párhuzamos szöveghelyei egyértelműen és fenntartások nélkül mind az Őskrónikára vezethetők vissza. Ennek azonban ellentmond, hogy a krónikaszerkesztés bizonyíthatóan használta Kézai és Anonymus műveit, így az évszázadok alatt a krónikás hagyomány bonyolult és többrétegű kontaminálódásával kell számolni. További bizonytalanságot jelent a vonatkozó fejtegetésekben, hogy a kutatók mást és mást értenek az „őskrónika" megnevezés alatt. A kutatás fő vonulata az utóbbi évtizedekben letett az Őskrónika szövegállapotának rekonstruálásáról, sokkal inkább egyes részkérdések tisztázására tett kísérletet. E kérdések közé tartozik a magyar honfoglalást kiváltó besenyő támadás megítélése, amit újabban sokkal kevésbé pusztító erejűnek tartanak.[74]

A nem professzionális kutatás nézeteit nem kívánjuk számba venni, egyedül az utóbbi évek egyik legfigyelemreméltóbb munkájára, Hölbing Tamás művére utalunk.[75] A szerzőnek meggyőzően sikerült bizonyítania, hogy a *Táríh-i Üngürüsz* szövegállapotában felfedezhető az anonymusi geszta ismerete. A középkori magyar historiográfia két legismertebb művének, Anonymus *Gesta Hungarorum*ának (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 403) és a *Képes krónika*nak (Buda-

65 A kétségkívül ősi eredetre visszamenő csodaszarvasmonda áttekintésére lásd: Mátéffy 2012.

66 Mikó 2013, 18.

67 Veszprémy 2011.

68 Jankovits 2007, 31.

69 Csákó 2012.

70 Turul elnevezésre legutóbb: Benkő 2009. Lásd még: Szabados 2010b; Szőcs 2010.

71 Szovák Kornél előadása MTA BTK TTI, 2012. november 20. (Krónikakutatás a 21. században).

72 Kristó 1983. Csákó Judit előadása MTA BTK TTI 2013. május 30. (A „pascua Romanorum" kérdése.); Valmarin 2003, 228–229. (A 13. század második feléből való Roman d'Auberonra tett megjegyzésével.)

73 Freibergs 1999.

74 Összefoglalóan lásd: Szabados 2010a.

75 Hölbling 2010, II, 215–232.

pest, OSZK, Cod. Lat. 404) a bécsi Udvari Könyvtárban való katalógusba vételük (1608–1636) előtti története teljesen ismeretlen volt. Ugyanakkor egy török krónikás 1541-ben Székesfehérvárott latin kéziratokat talált, s azok alapján írt egy magyar történelmet, törökül (MTA Keleti Gyűjtemény, Török F. 57.) Ennek vizsgálata azt bizonyítja, hogy nemcsak Thuróczy János krónikáját használta, hanem a Névtelen gesztáját is, s valószínűleg ő lehetett az, aki a *Képes krónika*ba török nyelvű bejegyzéseket tett. Ez arra utal, hogy a két történeti mű sorsa 1541 után összekapcsolódhatott, és egy török krónikás kezébe kerülhetett, majd később talán közel azonos időben juthattak Bécsbe.[76] Ha Kézai középkori kézirata is török közvetítéssel a bécsi udvari könyvtárba került volna, talán még ma is meglenne.

Irodalom

A honfoglalás korának írott forrásai 1995
A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged.

A honfoglaláskor írott forrásai 1996
A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Györffy György. Budapest. (A honfoglalásról sok szemmel 2.)

Bak–Rady–Veszprémy 2010
Anonymous, Notary of King Béla, The Deeds of the Hungarians, Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament about the Destruction of Hungary by the Tartars. Eds.: János M. Bak–Martyn Rady–László Veszprémy. Budapest–New York. (Central European Medieval Texts 5.)

Balogh 2004
Balogh László: Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok. In: *Fegyveres nomádok – nomád fegyverek*. Szerk.: Balogh László–Keller László. Budapest, 112–123.

Bately 1980
Bately, Janet: *The Old English Orosius*. London–New York–Toronto. (Early English Text Society – S.S. 6.)

Becht–Jördens 2002
Becht–Jördens, Gereon: Recentiores, non deteriores. Zur Überlieferungsgeschichte und Textkritik der Vita S. Wiboradae Ekkeharts I. von St. Gallen. In: *Scripturus vitam. Lateinische Biographie von der Antike bis in die Gegenwart. Festgabe für Walter Berschin zum 65. Geburtstag*. Hrsg.: Dorothea Walz. Heidelberg, 807–816.

Benkő 2009
Benkő Loránd: Árpád *„de genere Turul". Magyar Nyelv* 105, 9–16. (Újraközölve: Uő: *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest, 2009, 56–66.)

Berschin 1983
Berschin, Walter: Vitae Sanctae Wiboradae. Die ältesten Lebensbeschreibungen der heiligen Wiborada. *Mitteilungen zur vaterländischen Geschichte* 51, 32–107.

Berschin 1999
Berschin, Walter: *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter*. IV/1. Stuttgart. (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters, 12/1.)

Berschin–Häse 1993
Gerhard von Augsburg, Vita Sancti Uodalrici: die älteste Lebensbeschreibung des heiligen Ulrich, lateinisch-deutsch, mit der Kanonisationsurkunde von 993. Hrsg.: Walter Berschin–Angelika Häse. Heidelberg. (Editiones Heidelbergenses, 24.)

Berschin–Häse 1998
Berschin, Walter–Häse, Angelika: Rückblick auf die neue Ausgabe der ältesten Ulrichsvita. *Hagiographica* 5, 85–90.

Bíró–Langó 2013
Bíró Gyöngyvér–Langó Péter: „Deo odibilis gens Hungarorum" oder „auxilium Domini" – Die Ungarn und die christliche Welt im 10. Jahrhundert. In: *Rauben – Plündern – Morden – Nachweis von Zerstörung und kriegerischer Gewalt im archäologischen Befund. Tagungsbeiträge der Arbeitsgemeinschaft Spätantike und Frühmittelalter 6. Zerstörung und Gewalt im archäologischen Befund (Bremen, 5.–6. 10. 2011)*. Hrsg.: Orsolya Heinrich-Tamaska. Hamburg, 265–335. (Studien zu Spätantike und Frühmittelalter, 5.)

Bollók 2004
Bollók Ádám: Az *Annales Bertiniani* 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok* 13, 349–380.

Borzsák 1999
Borzsák István: A (késő) antik Horatius-magyarázók. *Antik Tanulmányok* 43:1–2, 239–253.

76 Veszprémy 2012.

Boshof 1995
Boshof, Egon: Das Schreiben der bayerischen Bischöfe an einen Papst Johannes – eine Fälschung Pilgrims? In: *Papstgeschichte und Landesgeschichte. Festschrift für Hermann Jakobs zum 65. Geburtstag.* Hrsg.: J. Dahlhaus–A. Kohnle. Köln–Weimar–Wien, 37–67. (Újranyomva in: *Königtum, Kirche und Mission im Südosten des Reiches. Ausgewählte Aufsätze von Egon Boshof. Festgabe zum 75. Geburtstag.* Hrsg.: Franz-Reiner Erkens. Passau, 2012, 83–112.)

Boshof 1998
Boshof, Egon: Das ostfränkische Reich und die Slawenmission im 9. Jahrhundert: die Rolle Passaus. In: *Mönchtum – Kirche – Herrschaft 750–1000.* Hrsg.: Dieter Bauer et al. Sigmaringen, 51–76. (Újranyomva in: *Königtum, Kirche und Mission im Südosten des Reiches. Ausgewählte Aufsätze von Egon Boshof. Festgabe zum 75. Geburtstag.* Hrsg.: Franz-Reiner Erkens. Passau, 2012, 33–60.)

Bowlus 1998
Bowlus, Charles R.: Archbishop Theotmar of Salzburg's Letter to Pope John IX. A Forgery of Bishop Pilgrim of Passau? *Südostforschungen* 57, 1–11.

Bratož 1998
Bratož, Rajko: La cristianizzazione degli Slavi negli atti del Convegno „ad ripas Danubii" e del Concilio di Cividale. In: *XII Centenario del concilio di Cividale 796–1996. Convegno storico-teologico. Atti.* Ed.: Sandro Piussi. Udine, 145–190.

Corradini 2006
Corradini, Richard: Die Annales Fuldenses – Identitätskonstruktionen im ostfränkischen Raum am Ende der Karolingerzeit. In: *Texts and Identities in the early Middle Ages.* Eds.: Richard Corradini–Rob Meens–Christina Pössel–Ph. Shaw. Wien, 121–136.

Corradini 2008
Corradini, Richard: Das Bild der Ungarn in den Annales Fuldenses und bei Johannes Aventinus. In: *Im Schnittpunkt frühmittelalterlicher Kulturen. Niederösterreich an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert*. Hrsg.: Roman Zehetmayer. St. Pölten, 103–149. (NÖLA. Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv 13.)

Cuscito 2007
Cuscito, Giuseppe: Paolino patriarca di Aquileia. Opere, I. In: *Scrittori della chiesa di Aquileia*, 10/1, Città Nuova, 128–138. (olasz fordítással).

Csákó 2012
Csákó Judit: A középkori magyar történeti hagyomány mesés elemei Albericus Trium Fontium krónikájának tükrében. *FONS* 19, 435–462.

Csákváry–Veszprémy 2010
Csákváry Orsolya–Veszprémy László: A Feketetenger említése Anonymus krónikájában és a skandináv forrásokban. *Magyar Nyelv* 106, 339–342.

Déri 2011
Déri Balázs: A Kézai-krónika bibliai-liturgikus idézetei. *Magyar Egyházzene* 18, 59–62.

Diesenberger 2008
Diesenberger, Maximilian: Die Steppenreiter aus dem Osten – Eine exegetische Herausforderung. In: *Im Schnittpunkt frühmittelalterlicher Kulturen. Niederösterreich an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert*. Hrsg.: Roman Zehetmayer. St. Pölten, 150–159. (NÖLA. Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv 13.)

Dopsch 2002
Dopsch, Heinz: Arnulf und der Südosten – Karantanien, Mähren, Ungarn. In: *Kaiser Arnolf: das ostfränkische Reich am Ende des 9. Jahrhunderts. Regensburger Kolloquium 9–11. 12. 1999.* Hrsg.: Franz Fuchs. München, 143–186. (Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte. Beiheft. Reihe B, 19.)

Eggers 1995
Eggers, Martin: *Das „Großmährische Reich". Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jh.* Stuttgart.

Eggers 2006–2007
Eggers, Martin: Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes „Pannonien" in „westlichen" (fränkischen) Quellen des Frühmittelalters. *Südost-Forschungen* 65–66, 1–27.

Eggers 2007
Eggers, Martin: Der geographische Einschub in der altenglischen Bearbeitung der „Kosmographie" des Orosius und der europäische Osten. *Eurasian Studies Yearbook* 79, 5–37.

Emberger 2011
Emberger, Peter: Zum Fortwirken des Iustinus in der frühmittelalterlichen Chronik des Regino

von Prüm. *Gymnasium. Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung* 118, 585–609.

Erkens 2011
Erkens, Franz-Reiner: *Die Fälschungen Pilgrims von Passau. Historisch-kritische Untersuchungen und Edition nach dem Codex Gottwicensis 53a (rot), 56 (schwarz).* München. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, N.F. 46.)

Fejérdy 2001
Fejérdy András: Theotmar salzburgi érsek levele IX. János pápához. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez.* Szerk.: Róna-Tas András. Budapest, 89–112. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.)

Freibergs 1999
Freibergs, Gunar: The 'Descripciones terrarum': its Date, Sources, Author and Purpose. In: *Christianity in East Central Europe. Late Middle Ages. / La chretiente en Europe du Centre-Est. Les bas moyen age.* Eds.: Jerzy Kłoczowski–Paweł Kras–Wojciech Polak. Lublin, 180–201. (Proceedings of the Commission Internationale d'Histoire Ecclesiastique Comparee 2.)

Giese 2004
Die Annales Quedlinburgenses. Hrsg.: Martina Giese. Hannover. (Monument Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 72.)

Giesler 1997
Giesler, Jochen*: Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2. Historische Interpretation.* Rahden/Westfalia.

Goetz 2008
Goetz, Hans-Werner*: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im hohen Mittelalter.* 2. Auflage. Berlin. (Orbis medievalis 1.)

Gombos 1937–1938
Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. Vols. 1–3. Ed.: Gombos, Ferenc Albin. Budapest.

Göckenjan 1994
Göckenjan, Hansgerd: Die Landnahme der Ungarn aus der Sicht der zeitgenössischen ostfränkisch-deutschen Quellen. *Ural-altaische Jahrbücher* 13, 1–17.

Göckenjan 1996
Göckenjan, Hansgerd: A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk.: Györffy György. Budapest, 131–142. (A honfoglalásról sok szemmel 2.)

Grat 1964
Annales de Saint-Bertin. Ed.: Grat, Félix–Vielliard, Jeanne–Clémencet, Suzanne. Paris.

Györffy 1993
Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. In: Uő: *Régi kérdések – új válaszok.* Budapest. (A Krónikáink és a magyar őstörténet című rész első megjelenése: Budapest, 1948.)

Györffy 1996
Györffy György: Az Árpád-kori magyar krónikák In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk.: Györffy György. Budapest, 181–192. (A honfoglalásról sok szemmel 2.)

Györffy 2002
Györffy György: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* Budapest.

Hartmann 1989
Hartmann, Wilfried: *Die Synoden der Karolingerzeit im Frankenreich und in Italien*. Paderborn.

Herbers 2007
Herbers, Klaus: Päpstliche Autorität und päpstliche Entscheidungen an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert. In: *Recht und Gericht in Kirche und Welt um 900.* Hrsg.: Wilfried Hartmann. München, 7–30. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 69.)

Herren 2011
Herren, Miachel: *The Cosmography of Aethicus Ister. Edition, translation, and commentary*. Turnhout (angol fordítással).

Hölbing 2010
Hölbling Tamás: *A honfoglalás forráskritikája*. I–II. Budapest.

Jankovits 2007
Jankovits László: Mikor, hogyan kezdődött? In: *A magyar irodalom történetei.* I. Főszerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Szerk.: Jankovits László–Orlovszky Géza. Budapest, 18–35.

Kellner 1997
Kellner, Maximilian Georg*: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150: von der „Gens detestanda" zur „Gens ad fidem Christi conversa"*. München.

Király 2006
Király Péter: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve.* Nyíregyháza. (Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 10.)
Kiss 2001
Kiss Péter: Egy forrás a 9. századi Pannóniáról. A Conversio Bagoariorum 1997-es ediciója. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez.* Szerk.: Róna-Tas András. Budapest, 69–88. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.)
Kortüm 1994
Kortüm, Hans-Henning: Weltgeschichte am Ausgang der Karolingerzeit: Regino von Prüm. In: *Historiographie im frühen Mittelalter.* Hrsg.: Anton Scharer–Georg Scheibelreiter. München–Wien, 499–513. (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Bd. 32.)
Kramer 2003
Kramer, Ferdinand: Zur Geschichte des frühmittelalterlichen Klosters Sandau am Lech. In: *Sandau. Archäologie im Areal eines altbaierischen Klosters. I. Textband.* Hrsg.: Hermann Dannheimer. München, 227–243.
Krahwinkler 1992
Krahwinkler, Harald: *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts.* Wien, 163–164.
Kristó 1983
Kristó Gyula: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. In: Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 132–190.
Kristó 1994a
Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig.* Budapest.
Kristó 1994b
Kristó Gyula: Regino és a magyar honfoglalás. In: *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára.* Szerk.: Makk Ferenc–Tar Ibolya–Wojtilla Gyula. Szeged, 89–98.
Kristó 2002
Kristó Gyula: *Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon.* Budapest.
Lienhard 2006
Lienhard, Thomas: De l'interêt d'une identité ethnique: les chefs slaves et la Chrétienté d'après la Conversio Bagoariorum et Carantanorum. In: *Texts and Identities in the early Middle Ages.* Eds.: Richard Corradini–Rob Meens–Christina Pössel–Ph. Shaw. Wien, 401–412. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philos.-Histor. Klasse. Denkschriften, 344 = Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, 12.)
Lošek 1997
Lošek, Fritz: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg.* Hannover. (MGH Studien und Texte 15.)
Lozovsky 2006
Lozovsky, Natalia: Roman Geography and Ethnography in the Carolingian Empire. *Speculum* 81, 325–364.
Lozovsky 2010
Lozovsky, Natalia: Roman Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns. In: Raaflaub, Kurt A.–Talbert, Richard (ed.): *Geography and Ethnography. Perceptions of the World in Pre-Modern Societies.* Oxford, 311–319.
Lüttich 1910
Lüttich, Rudolf*: Ungarnzüge in Europa in zehnten Jahrhundert.* Berlin.
MacLean 2009a
MacLean, Simon: *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe: the Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg.* Manchester.
MacLean 2009b
MacLean, Simon: Insinuation, Censorship and the Struggle for Late Carolingian Lotharingia in Regino of Prum's Chronicle. *The English Historical Review* 124, 1–28.
Makk 1998
Makk Ferenc: A magyarok ungri nevéről. *Szolnoki Tudományos Közlemények 1*, 94–101. (Újraközölve: In: Uő: *A turulmadártól a kettőskeresztig.* Szeged, 45–58. Németül: *Vom mystischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz.* Herne, 2012.)
Mátéffy 2012
Attila Mátéffy: The Hind as the Ancestress, Ergo Virgin Mary. Comparative Study About the Common Origin Myth of the Hun and Hungarian People. *Sociology Study* 2, 941–962.
Mikó 2013
Mikó Gábor: Élt valaha Szent István fia, Ottó herceg? *Történelmi Szemle* 55, 1–22.

Nelson 1991
The Annals of St. Bertin. Ed., transl.: Janet Nelson. Manchester. (Ninth-Century Histories I.)
Németh 2001
Németh András: A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez.* Szerk.: Róna-Tas András. Budapest, 113–161. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.)
Nótári 2000
Nótári Tamás: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. *Aetas* 15/3, 93–111.
Nótári 2001
Nótári, Tamás: Megjegyzések a Conversio Bagoariorum et Carantanorum avar vonatkozású fejezeteihez. In: *Tanulmányok a középkorról. A II. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai.* Szerk.: Weisz Boglárka–Balogh László–Szarka József. Szeged, 67–84.
Nótári 2005
Nótári Tamás: *Források Salzburg kora középkori történetéből.* Szeged.
Nótári 2007
Nótári Tamás: *A salzburgi historiográfia kezdetei.* Szeged.
Nótári 2010
Nótári Tamás: *Bavarian Historiography in Early Medieval Salzburg.* Passau.
Petersohn 1966a
Petersohn, Jürgen: Neue Beda-Fragmente. *Scriptorium* 20, 215–47.
Petersohn 1966b
Petersohn, Jürgen: Die Bückeburger Fragmente. *Deutsches Archiv* 22, 587–97.
Planta 2007
Conradin von Planta: *Die Annalen des Klosters Einsiedeln.* Hannover. (MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 79.)
Prinz 1982
Prinz, Joseph: *Die Corveyer Annalen.* Hildesheim. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission Westfalens, 10, Abhandlungen zur Corveyer Geschichtsschreibung, 7.)
Reimitz 2000
Reimitz, Helmut: Grenzen und Grenzüberschreitungen im Karolingischen Mitteleuropa. In: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter.* Hrsg. W. Pohl–H. Reimitz. Wien. (Österreichische Akademie d. Wiss. Phil-Hist. Kl. Denkschriften 287.) (Angol változatban: Conversion and Control. The Establishment of Liturgical Frontiers in Carolingian Pannonia. In: *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians.* Eds.: W. Pohl–I. Wood–H. Reimitz. Leiden–Boston–Köln, 2001, 189–208.).
Reindel 1953
Reindel, Kurt: *Die Bayerischen Liutpoldinger 893–989. Sammlung und Erläuterung der Quellen.* München. (Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte. N.F. Bd. 11/1953 Nr. 94.)
Róna-Tas 1996
Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest. (Második kiadás: Szeged, 1997; angolul: Szeged, 1999.)
Róna-Tas 2001
Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk.: Róna-Tas András. Budapest. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.)
Rübsamen–Kuczera 2006
Rübsamen, Dieter– Kuczera, Andreas: Verborgen, vergessen, verloren? Perspektiven der Quellenerschließung durch die digitalen Regesta Imperii. In: *Forschung in der digitalen Welt. Sicherung, Erschließung und Aufbereitung von Wissensbeständen. Tagung des Staatsarchivs Hamburg und des Zentrums ‚Geisteswissenschaften in der digitalen Welt' an der Universität Hamburg am 10. und 11. April 2006.* Hrsg.: Rainer Hering–Jürgen Sarnowsky–Christoph Schäfer–Udo Schäfer. Hamburg, 109–123. (Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg 20.)
Schleidgen 1977
Schleidgen, Wolf-Rüdiger: *Überlieferungsgeschichte der Chronik des Regino von Prüm.* Phil. Diss. Bochum 1975. (Nyomtatásban: Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte 31. Mainz. Electronic ed. Koblenz, Landesbibliothekszentrum Rheinland-Pfalz, 2010.)
Schmid 1977
Schmid, Alois: Die historische Methode des Johannes Aventinus. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 113, 338–395.
Settia 1984
Settia, Aldo Angelo: Gli Ungari in Italia e i mutamenti territoriali fra VIII e X secolo. In: *Magistra Barbaritas. I barbari in Italia.* Ed.: Giovanni Pugliese. Milano, 185–218.

Shanzer 2006
Shanzer, Danuta R.: The ‚Cosmographia' Attributed to Aethicus Ister as ‚Philosophen-' or ‚Reiseroman'. In: *Insignis sophiae arcator. Essays in Honour of Michael W. Herren*. Eds.: Wieland Gernot, Rudolf–Ruff, Carin–Arthur, Ross G. Turnhout, 57–86.

Staab 1998
Staab, Franz: Geograph von Ravenna. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Bd. 11. Berlin, 102–109.

Steinacher 2004
Steinacher, Roland: Wenden, Slawen, Vandalen. Eine frühmittelalterliche pseudologische Gleichsetzung und ihre Nachwirkungen. In: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters.* Ed. Walter Pohl (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8, Wien 2004), 329–353.

Szabados 2010a
Szabados György: A magyarok bejövetelének hadtörténeti szempontú újraértékelése. *Hadtörténelmi Közlemények* 123, 215–235.

Szabados 2010b
Szabados György: Ünődbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Csörsz Rumen István. Budapest, 23–34.

Szentpétery 1937–1938, 1999
Scriptores rerum Hungaricarum. I–II. Ed.: Szentpétery Imre. Budapest. (Reprintje bővített bibliográfiával: Budapest, 1999. Kiad.: Szovák Kornél–Veszprémy László.)

Szovák 1996
Szovák Kornél: Az itáliai kútfők. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Györffy György. Budapest, 163–172. (A honfoglalásról sok szemmel 2.)

Szőcs 2010
Szőcs Tibor: A turul-monda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban. In: *Középkortörténeti tanulmányok*. 6. Szerk.: G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 249–259.

Szőke 2013
Szőke Béla: *Pannonien in der Karolingerzeit*. Mainz (2014, megjelenés alatt, jelenlegi formájában MTA doktori értekezés, Budapest, 2013, MTAK Kézirattár.)

Thoroczkay 1994–1995
Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténetének áttekintése, 1977–1993. *FONS* 1/2, 93–149; 2/2, 117–174.

Thoroczkay 1999
Thoroczkay Gábor: Anonymus latin nyelvű külföldi forrásai. Historiográfiai áttekintés. *Turul* 72, 108–117. Újraközölve uő: *Írások az Árpád-korról.* (Történeti és historiográfiai tanulmányok.) Budapest, 2009, 215–232.

Torma 2008
Torma Béla: Das Kriegswesen der Ungarn im Spiegel der Schlacht bei Pressburg im Jahre 907. In: *Im Schnittpunkt frühmittelalterlicher Kulturen. Niederösterreich an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert*. Hrsg.: Roman Zehetmayer. St. Pölten, 169–193. (NÖLA. Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv 13.)

Torma 2012
Torma Béla: Megjegyzések a 907. és 910. évi magyar kalandozások időrendjéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 125, 463–482.

Torma–Veszprémy 2008
Egy elfeledett diadal (A 907. évi pozsonyi csata). Szerk.: Torma Béla Gyula–Veszprémy László. Budapest.

Tóth 1999–2000
Tóth Endre: Mosaburg und Moosburg. *Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae* 51, 439–456.

Třeštík 1998
Třeštík, Dusan: Großmähren, Passau und die Ungarn um das Jahr 900. Zu den neuen Zweifeln an der Authentizität des Briefes der bayerischen Bischöfe an Papst Johann IX. aus dem Jahr 900. *Byzantinoslavica* 59, 137–160.

Valmarin 2003
Valmarin, Luisa: Il medioevo occidentale e una latinità occultata. In: *Studi in onore di Riccardo Picchio: offerti per il suo ottantesimo compleanno.* Ed.: Rosanna Morabito. Napoli, 223–234.

Vedriš 2012
Vedriš, Trpimir: Histria i Hister kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih geografa: prilog raspravi o spomenu Istre i Dalmacije u zemljopisu Alfreda Velikoga. *Histria* 2, 55–114.

Veszprémy 1996
Veszprémy László: Nyugati források a 9. századi Pannóniáról. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk.: Györffy György. Budapest, 153–162. (A honfoglalásról sok szemmel 2.)

Veszprémy 1999
Simonis de Kéza, Gesta Hungarorum. Ed.: Veszprémy, László. Budapest–New York. (Central European Medieval Texts 1.)
Veszprémy 2004
Veszprémy László: „Mint békák a mocsárban". Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban. *Aetas* 19/2, 53–71.
Veszprémy 2006
Veszprémy László: Anonymus-kutatás a 20. és 21. század fordulóján (Györffy Györgytől napjainkig). In: *Csodaszarvas.* II. Szerk.: Molnár Ádám. Budapest, 117–138.
Veszprémy 2007a
Veszprémy László: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről (Csata Pozsonynál). *Történelmi Szemle* 49, 1–17. (Csekély változtatással: Uő: *Lovagvilág Magyarországon.* Budapest, 2007, 20–42.)
Veszprémy 2007b
Veszprémy László: Eine wechselvolle Rezeptionsgeschichte. Die Pressburger Schlacht aus Sicht der Ungarn. In: *Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich.* Hrsg.: Roman Zehetmayer. St. Pölten, 99–103, 187–192.
Veszprémy 2007c
Veszprémy László: A scheyerni középkori forráscsoport. *Századok* 141, 991–1010.
Veszprémy 2010a
Veszprémy László*:* Bratislava, Battle of 907. 4–6 Jul. In: *Medieval Warfare and Military Technology: An Encyclopedia.* Ed.: Clifford J. Rogers. Oxford, I, 170–171.
Veszprémy 2010b
Veszprémy László: Megjegyzések Anonymus stílusáról és szóhasználatáról. In: *„Fons, skepsis, lex". Ünnepi tanulmányok a 70. esztendős Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk.: Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György. Szeged, 453–460.
Veszprémy 2011
Veszprémy László: 'More paganismo'. Reflections on Pagan and Christian Past in the Gesta Hungarorum (GH) of the Hungarian Anonymous Notary. In: *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Nothern, East Central, and Eastern Europe (C. 1070–1200).* Ed.: Ildar H. Garipzanov. Turnhout, 183–201. (Medieval Texts and Culture of Northern Europe 26.)
Veszprémy 2012
Veszprémy László: A Képes krónika és Anonymus kéziratának utóéletéhez. In: *Tiszteletkör. Tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár hatvanadik születésnapja alkalmából.* Szerk.: Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. Budapest, 587–596.
Veszprémy 2013
Veszprémy László: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. *Acta Universitatis Szegediensis.* Acta Historica. Szeged, 25–44.
Vogler, Rüdiger 1995
Vogler, Rüdiger: Vita Sancti Uodalrici. Die älteste Lebensbeschreibung des heiligen Ulrich, lateinisch – deutsch. Mit der Kanonisationsurkunde von 993. (Editiones Heidelbergenses 24.) Gerhard von Augsburg; Walter Berschin; Angelika Häse. Rec. *Mediaevistik* 8, 323–325.
Voigt 2008
Voigt Vilmos: Végre maga Ohthere szólal meg. In: *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére.* Szerk.: Bereczki András–Csepregi Márta–Klima László. Budapest, 622–628. (Urálisztikai Tanulmányok 19.)
Willers 2001
Willers, Johannes: Die erste Nennung der „Ungare". In: *Bayern, Ungarn Tausend Jahre.* Hrsg.: Wolfgang Jahn–Christian Lankes–Wolfgang Petz–Evamaria Brockhoff. Augsburg, 62–63.
Wolfram 1995
Wolfram, Herwig: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit.* Graz–Wien–Köln. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31.)
Zehetmayer 2007
Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich. Hrsg.: Roman Zehetmayer. St. Pölten.
Zehetmayer 2008
Im Schnittpunkt frühmittelalterlicher Kulturen. Niederösterreich an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert. Hrsg.: Roman Zehetmayer. St. Pölten. (NÖLA. Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv 13.)

Identitásformák és hagyományok

SZABADOS GYÖRGY

Identitásformák az elméletben

Régtől fogva megfigyelhető az, hogy többféle szervező erő fog össze embercsoportokat. Ezek az erők nem kizárják, hanem kiegészítik egymást (például egy-egy családhoz, városhoz, néphez, államhoz, illetve vallási közösséghez való tartozás), és többféle minőségű identitást adnak az embernek. A korai múlthoz kapcsolódóan a leginkább vizsgált és vitatott, ám a forrásadottság szeszélye miatt legkönnyebben összetéveszthető kétféle közösségi létforma az állam és az etnosz, ezért nélkülözhetetlen az elején kitérni e két fogalom körülírására.

Az állam tömören fogalmazva meghatározott terület lakossága felett gyakorolt tartós és intézményes független hatalmat jelent, amely a történelemben dinamikusan, vagyis térben és időben változva jelenik meg.[1] Kialakulása annak felismerése, hogy az egyén nem önellátó,[2] s így embereknek olyan közössége jön létre, amely a legfőbb jó elérésére törekszik.[3] Az újkori gondolkodásban a történettudomány, a jogtudomány, a szociológia és a szociális/kulturális antropológia egyaránt behatóan foglalkozott az állam mibenlétével. Az ismérvek közül e helyt csak a legfontosabbakat van módom kiemelni. Az állam első megjelenésében katonai jellegű alakulat,[4] az emberi akaratszerveződésen alapuló legfontosabb társadalmi jelenség,[5] amely politikai célok elérésére jött létre,[6] az érvényesíthető hatalom központosítása és a kormányzati feladatok megosztása révén.[7]

Ethnoszon a saját jelrendszert (nyelv, viselet, szokások) és önelnevezést alkalmazó hagyományközösséget értem, amelynek önálló eredetmítosza van, és tagjait az összetartozás érzése hatja át.[8] A régebbi múltra irányuló vizsgálatok, amelyek a nép mibenlétét kívánják megragadni, fokozott óvatosságot igényelnek. Egyfelől mert mindenkor időszerű az egyes forráscsoportok illetékességi köréről folytatott (ön)kritikus eszmecsere,[9] másfelől mert más jelölőkhöz (állam, nemzet) való viszonya a szabatos meghatározások dacára még a kutatásban sem világos mindenki számára.[10] Ezért is ajánlok megfontolásra, újragondolásra egy ilyen szabatos meghatározást, a fontosabb csoportjelölő kifejezések Hóman Bálint által felállított rendszerét. „A fajta és a nép őseredeti alakulások, a nemzet későbbi fejlemény, minden nép történetének későbbi időszakában jelentkezik. A fajta természeti, a nép és nemzet történeti, amaz társadalmi, ez pedig politikai alakulat. Az ember természeti lényként egy fajtához, társadalmi lényként egy néphez, politikai lényként egy nemzethez tartozik. A fajta közös eredetű, és a közös ősök testi-lelki vonásait viselő emberek és csoportok természetes úton létrejött közössége. A nép egy helyütt és azonos életformák között együtt élő, azonos nyelvű embercsoportok világszemléleti közössége. A nemzet egyazon állami szervezet keretei közt élő egyének és csoportok politikai közössége, az államszervező és államfenntartó nép politikai megjelenési formája."[11]

Nem mindegy tehát, hogy az adott csoportjelölő kifejezés egy meghatározott területen élő, hatalom igazgatta lakosságra, vagy egy eredet- és hagyományközösségre vonatkozik. Három, a sztyeppi kultúrkörbe mutató kora középkori példával kívánom szemléltetni e kétféle identitás elkülönítésének indokoltságát.

1 Paczolay 1998, 114–123; Szabados 2011, 9–57.
2 Platón, Állam 65. (369c.) (Jánosy István fordítása.) (Zárójelben az életmű egyetemes számozása.); Platon, Politeia 126–127.
3 Arisztotelész, Politika, 17. (1252a.) (Szabó Miklós fordítása.) (Zárójelben az életmű egyetemes számozása.); Aristoteles, Politikon 1.
4 Hóman 1912, 162; Urbańczyk 2007, 74.
5 Jellinek 1994, 25.
6 Mitteis 1955, 2–3.
7 Runciman 1982, 351–377.
8 Smith 1986, 29–32; Róna-Tas 1997, 19; Pohl 1998, 17–69.
9 Kortárs szakirodalmát: Sinor 2005, 3–14; Bálint 2006, 277–347; Brather 2006, 23–72; Pohl–Mehofer 2010; Pohl–Zeller 2012.
10 Az ilyesfajta fogalmi zavar kritikáját: Szabados 2010a, 403–415. E kérdés bő szakirodalmából újabban: Smith 1991; Eriksen 1993; Kristó 1997; Geary 2002; Jarnut 2002.
11 Hóman 2001, 57. Az eredetmítoszok középkori államelméleti hatásának kiváló esettanulmánya: Havas 2013, 9–46.

Identitásformák a források gyakorlatában

Elsőként Menandros Protektor VI. század derekán alkotó bizánci történetíró ama feljegyzése kívánkozik ide, amely szerint I. Justinianus császár (527–565) az utigurokat a kutrigurok elleni háborúra biztatta. Az utigurok erre aggályukat fejezték ki. „Nem tisztességes és nem illő elpusztítani rokonainkat [a kutrigurokat], akik nem csak velünk azonos nyelvet beszélnek, szomszédaink, viseletük és szokásuk is azonos a mienkkel, hanem vérrokonaink, még akkor is, ha más fejedelmek alattvalói."[12] Justinianus ajánlatától tehát az utigurok azért ódzkodtak, mert a kutrigurokat velük egy etnikai közösségbe tartozóknak ismerték el, akik más hatalom alatt élnek. Menandros szinte iskolapéldáját adja az „egy etnosz – két állam" képletnek, már ha az utigurok és a kutrigurok szervezettségét állami nagyságrendűnek tarthatjuk. Ez esetben az „utigur" és „kutrigur" csoportjelölőn állami, és nem etnikai identitás értendő; a közös etnosz-névről nem nyilatkozott Menandros.

Másodikként szintén egy VI. századi bizánci szerző tudósítása következik. Agathias azt a folyamatot írja le, ahogyan az utigurok és a kutrigurok más főhatalmak alá tagozódtak be. „Majd kisebb beütéseket és rablóvállalkozásokat hajtottak végre, majd nyílt háborúba bocsátkoztak [a kutrigurok és utigurok], mígnem haderőik mindkét részről szétolvadtak és maguk teljességgel hontalanná váltak úgy, hogy még ősi elnevezésüket is elvesztették. Olyan balszerencsét értek meg ezek a hun népek, hogy még ha egy részük meg is maradt, az szétszóródva másoknak kényszerült szolgálni és nevét uráéra kellett cserélnie."[13] Attól kezdve, hogy új uraik adnak nekik nevet, az utigur és a kutrigur megszűntek állami identitásjelölő tényezőként létezni a külvilág számukra. Figyelemre méltó, hogy Agathias etnikai azonosítás gyanánt a „hun" csoportjelölő nevet alkalmazza rájuk. (Ez annyiban aggályos, hogy az egykori Hun Birodalom igen sokféle identitású elemet integrált, tehát itt felvetődik a „milyen értelemben hun?" – kérdése.)

A nagyobb politikai egység láthatatlanná tevő erejével ellentétes irányú folyamatot ábrázol harmadik idézetünkben a magyar Kézai Simon. 1285 előtt szerkesztett gesztája ekképp írja meg a székelyek eredetét. „Megmaradtak továbbá a hunokból háromezren, akiket a futás oltalma mentett ki Krimhild csatájából, s akik a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csigle mezején maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek nevezték."[14] Ha lehántjuk a toposzszerű indoklást a félelem kiváltotta névváltásról, akkor egy történelemben szokványos jelenség tűnik elénk: egy nagy állami egység megszűnik, ezáltal az egyik alkotóeleme láthatóvá válik a történetíró számára.

Mi lehet e magyarázat valóságalapja és mi nem? A népvándorlás kori Kárpát-medence mozgalmas életét ismerve kizárható, hogy a 453-ban felbomlott Hun Birodalom romjaiból háromezer ember olyan mentsvárat épített volna, amelyik közel ötödfél évszázadig megtart helyében és identitásában egy közösséget. Annál hihetőbb, ha a hunok után következő Kárpát-medencei sztyepp-birodalom összeomlására gondolunk,[15] és azt feltételezzük, hogy a „székely" az Avar Kaganátus egyik etnikai alkotóeleme volt. A székelyek vérségi szervezettségével, etnikum-létével szemben felhozott nyelvészeti érvek különben sem meggyőzőek, amint arra Hóman Bálint már 1921-ben joggal rámutatott. E helyütt csupán végkövetkeztetését idézem. „A történettudomány nem igazolja az Attila halála és birodalma bomlása után Erdélybe költöző s ott ötödfélszáz évig, a hún-magyarok bejöveteléig a hegyek közt elvonultan élő székelyekről szóló ősi hagyományt, de megerősíti, történeti ténnyé emeli a székelység hún hagyományát, az egykor Attila birodalmához, majd a hatalmas avar birodalomhoz tartozó valamelyik hún-török törzsből valós származását, a magyar honfoglalástól független, annál korábbi idő óta folytonos, ma már tizenegyszázados erdélyi foglaló birtokosságát, a magyar nép hún-török (bolgár) elemeivel közeli etnikai és az egész magyar néppel való culturális rokonságát s ennek következtében történt gyors és tökéletes megmagyarosodását."[16] Érdemes lenne Hómannak ezt a gondolatát is visszaemelni a történettudományos eszmecserébe, hiszen a jelenkori kutatás egyre tisztábban látja azt, hogy a magyarság

12 Müller, FHG IV, 202–203; Doblhofer 1955, 88–89. Régebbi magyar fordítása: „istentelenség s nagyon illetlen dolog volna az ő vérrokonait teljesen kiirtani. »Mert – ugymond, – azok nemcsak velünk közös nyelvet beszélnek, s lakásuk, ruházatuk és életmódjuk is hasonló a mienkéhez, de fajrokonaink is, bár más fejedelmeknek engedelmeskednek." Lukinich 1905, 60.

13 Szádeczky-Kardoss, ATF. 27. (Szádeczky-Kardoss Samu fordítása.)

14 AKS, 101–102. (Bollók János fordítása.); Szentpétery, SS. Rer. Hung. I, 162.

15 A találó „sztyepp-birodalom" kifejezés Walter Pohltól való. Pohl 2003, 572–573.

16 Hóman 1921, 107.

nem légüres térbe érkezett, amikor a 9. század végén elfoglalta a Kárpát-medencét.

A hagyománymagból „hiányzó" avarok

Ismeretes, hogy az Avar Kaganátus belviszályoktól, illetve külső (frank, bolgár) támadásoktól sújtva szűnt meg a 8–9. század fordulóján.[17] Az állami kereteitől megfosztott avarság 9. századi sorsa arra figyelmeztet, hogy a forráscsoportok elemzési módszerei között tilos az átjárás. Mivel nem rendelkezünk az avarságtól reprezentatív nyelvemlékkel, ezért esetünkben csak a régészet és az írott kútfőket elemző medievisztika illetékes véleményt formálni, méghozzá ki-ki a maga eszköztárát alkalmazva. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egyik műfajú emlékkel nem lehet a másik ellen érvelni, hiszen mindegyik az egykor volt valóság más-más szeletéről vall. Ebben a szegényesen adatolt korban örvendetes jelenség, ha ez a két forráskör nemcsak nem mond ellent egymásnak, de ugyanabba az irányba is vezet.

A régészeti irodalomból szemlézve Szőke Béla Miklós úgy látta, hogy a magyarok által itt talált népesség lényegében azonos volt azzal, amelyik az Avar Kaganátus bukását megérte. Ez a nép jelentős vérveszteség nélkül élte túl a 8–9. század fordulóján a hatalmi átrendeződést, leszármazottaik alkották a honfoglaláskor a Kárpát-medence alaplakosságát, és az új hatalom, a magyarság köznépi zömét.[18] Tomka Péter kimondja: a magyar etnogenezis szála nemcsak keletre, hanem a Kárpát-medence belsejébe is vezet, amelynek az avar kort túlélő lakói a magyarság részévé váltak.[19] Szentpéteri József tekintélyes adatbázis alapján jutott arra a következtetésre, hogy a 9. század elejéhez köthető lelőhelyek számának óriási zuhanása nem a valóságot, hanem az idejétmúlt keltezési gyakorlatot tükrözi.[20]

Az írásos emlékek beható vizsgálata szintén nem igazolja az avarokat sújtó népirtás képzetét. A *frank* támadások *frank* ábrázolásának *frank* elfogultságait Váczy Péter tette jogos forráskritika tárgyává.[21] Ennél is fontosabb, hogy a kaganátus bukása után több emberöltővel is mutathatók ki avar csoportok. Három, egymástól független kútfő erre a bizonyság.

A 871 körül írott *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* előadja, „hogyan űzték ki a hunok [avarok] a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat Alsó-Pannóniából, és birtokolták azt, mígnem a frankok és a bajorok a karantánokkal együtt állandó háborúkban szorongatván legyőzték őket. Azokat pedig, akik felvették hitüket, és elfogadták a keresztséget, a királyok adófizetőivé tették, és a földet, amelyen ott maradván laknak, a királynak fizetett adó fejében egészen a mai napig birtokolják."[22]

Másik avar tömb létére mutat egy nemzedékkel későbbre érvényes adat. Regino prümi, majd trieri apát 908-ban bevégzett krónikája „pannónok és avarok pusztáin" („*Pannoniorum et Avarum solitudines*") kóborló magyarokat említ.[23] Kézenfekvő itt elhagyatott pusztaságra gondolni, ám Szádeczky-Kardoss Samu meggyőző újraértelmezése alapján az avarok pusztái nem tekinthetők lakatlannak, hanem ellenkezőleg, avarok benépesítette sík vidéknek.[24] A szó jelentéstartománya kapcsán azt is bemutatja, hogy Iustinusnál, Regino kútfőjénél a „solitudo" túlnépesedő területet jelent, ahonnan időnként néphullámok rajzanak ki. Regino kitételei Szádeczky-Kardoss szerint tehát „nem az avarok és pannoniaiak lakatlanul hagyott földjeire értendők, hanem mozgó életmódú pannóniaiak és avarok territóriumára, amelyről a bolgár és a morva állam, valamint a karantán őrgróf igazgatása alatt álló frank tartomány határai (fines) elérhetők voltak."[25]

Egy sokat idézett bizánci kútfő kissé elfeledett részlete arra enged következtetni, hogy a 10. század közepén (!) is felbukkannak avarok, méghozzá ott, ahol aligha várnánk. A *De Administrando Imperio* 30. fejezete az avar–horvát háborúk következményeiről szól. „Pár évig harcoltak egymással, majd a horvátok bizonyultak erősebbeknek: az avarok egy részét megölték, a többieket pedig behódolásra kényszerítették. Ettől fogva ez a terület a horvátok hatalmába került,

17 A korszak írott kútfőinek gyűjteményéről: Szádeczky-Kardoss, ATF. 272–308. A szakirodalomból: Pray 1774, 291; Váczy 1974, 1041–1061; Pohl 1988, 288–331; Szádeczky-Kardoss 1996, 28–29; Szőke 1996, 21–43.

18 Szőke 1996, 43.

19 Tomka 1997, 74–75. Fontos gondolata Tomkának, ahogy a közösségszervező erőket elkülöníti, amikor a népi folytonossággal szemben az állami lét diszkontinuitását láttatja, mondván, „az avar állam története élesebb megvilágításba helyezi a magyar állam történetét, az avar állam bukása kiemeli a magyar állam megmaradásának tényét..." Uo. 74.

20 Szentpéteri 2006, 455–496; Szentpéteri, ADAM. További elgondolkodtató áttekintése: Szentpéteri 1997, 76–83.

21 Váczy 1974, 1041–1061.

22 Nótári 2000, 98–99. (Nótári Tamás fordítása.); Olajos 2001, 116.

23 Regino 132.

24 Szádeczky-Kardoss 1983, 198.

25 Szádeczky-Kardoss 1993, 232–233.

ám máig vannak Horvátországban az avarok közül való lakosok, s ezek avar mivolta felismerhető."[26] VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette ezt a kormányzati munkát,[27] amely a horvátok között lakó avarok látható avar identitását hangsúlyozottan saját idejéig vezeti. Mivel ez a kitétel inkább diplomáciai, mint történeti jellegű, érvényét jó okkal lehet a 940-es, 950-es évekre vonatkoztatni.

Különösen fontos a *De Administrando Imperio* előbb idézett adata ahhoz, hogy az avar állam túlélőinek esetleges identitásvált(oz)ását mérlegelhessük. Felmerült ugyanis az avarok gyors és tömeges elszlávosodása,[28] ennélfogva a 9. század végének Kárpát-medencei szláv dominanciája.[29] A Kárpát-medencén belül élő, szláv ajkú emberek ugyanakkor nem egyetlen szláv nyelvet/nyelvjárást beszéltek, és nem egyetlen szláv identitást vallottak magukénak.[30] Kárpát-medencén kívülről ható identitásformáló erő lehetne a „Nagymorva Birodalom", de ilyen politikai képződmény nem létezett: csupán a *De Administrando Imperio* által említett „Megale Moravia"[31] duzzadt „birodalommá" a pánszláv ideológiát kiszolgáló múltértelmezés tükrében.[32] Ez a „Megale Moravia" viszont a tágabb történelmi összefüggések rendszerében Ómoráviaként értelmezendő, és bár mind fekvése, mind kiterjedése vitatott,[33] de az bizonyos, hogy birodalmi nagyságrendre sosem jutott. Kárpát-medencén belüli és kívüli „szlavizáló" tényezőként szóba jöhet végül a dunai Bulgária. Csakhogy a Kárpát-medencei bolgár uralom és/vagy etnikai jelenlét kérdése rendkívül problematikus, mivelhogy a – forrásszegény! – 9. században a „bolgár" fogalom éppen átalakulóban volt: jelölt már bolgár-szlávokat, de jelölt még bolgár-törököket. (Ismeretes, hogy a dunai bolgár államot egy sztyeppi kultúrájú, törökös nyelvű nép szervezte meg a 7. század folyamán, amely fokozatosan beolvadt a meghódított balkáni szláv közösségbe.) Azonfelül az újabb régészeti és történeti kutatások arra derítettek fényt, hogy bolgár jelenlét csak a Kárpát-medence délkeleti részén igazolható, ott is legfeljebb laza fennhatóság, s nem megtelepedett népesség nagyságrendjén.[34] Márpedig ha a ténylegesen fennálló Horvátország a 950-es évekig nem tudta asszimilálni saját avarjait, „nagymorva" birodalom sosem létezett, és a Kárpát-medencei bolgár jelenlét elégtelennek bizonyult mások identitásának átformálására, akkor a tanulság egyértelmű. Az avarok gyors elszlávosodását valló elmélet tarthatatlan, mivel az avar állam kimúlása és a magyarok bejövetele közötti három emberöltő alatt nem akadt olyan szláv erő, amely a néhai Avar Kaganátus lakosságát az avar nyelv és/vagy avar etnikai tudat feladására kényszeríthette volna. Eleve kérdés, hogy milyen nyelve(ke)n beszéltek az „avar" jelölővel illetett emberek.

E kérdés körén belül jelentkezik az „avar" néven nevezett nép (legalább egy részének) magyar mivoltát feltételező elgondolás. Historiográfiánk az Árpád-kor óta számol többszöri beköltözéssel.[35] Ezt az elméletet Nagy Géza hívta új életre, de manapság László Gyula neve fémjelzi, aki a „kettős honfoglalás" kifejezést alkalmazta rá. Ennek lényege az, hogy a 9. század végén beköltözött magyarok nagy tömegű magyarságot találtak a Kárpát-medencében. Ők lehettek a 670-es években bevándorolt „griffes-indás" kultúrájú „kései avarok", igazából „onogur-magyarok" leszármazot-

26 Szádeczky-Kardoss, ATF, 214. (Szádeczky-Kardoss Samu fordítása.); DAI 142–143.

27 Már a 18. századi magyar tudomány is tisztában volt azzal, hogy a *De Administrando Imperio* a benne található időrendi ellentmondások miatt nem egyszerre készült. Katona 1778, 5–7. 19. századi tudósaink azt is felismerték, hogy ez a munka nem oknyomozó történetírás végett jött létre. Wenzel 1851, 492–493; Szabó 1860, 166. Moravcsik Gyula mérte fel a következetlenségek fő okát, mégpedig azt, hogy a szöveg forrásai különböző időben és különböző rendeltetéssel készültek, s nem egy szerző állította össze. Moravcsik 1950, 7. E felismerés korai magyar történeti alkalmazására: Kapitánffy 1997, 38–43. (Vele ellentétes véleményen Kristó 2005, 3–9.) Legújabban Farkas Zoltán hangsúlyozta azt, hogy nem helyénvaló a *De Administrando Imperio* írójául Bíborbanszületett Konstantin császárt feltüntetni. http://www.btk.mta.hu/images/17_Farkas_Zolt%C3%A1n.pdf

28 Róna-Tas 1997, 254.

29 Kristó 1995, 146. Kritikája: Takács 1997, 176. Kristó Gyula szerint a szláv ajkúak még Szent István Magyar Királyságában is többséget alkottak! Kristó 2000, 3–44. Helynévi szófejtésre alapozó módszerének nyelvtudományos kritikáját – amelynek értelmében egy helynév etimológiájából nem következik a helynevet használók nyelvi, illetve etnikai hovatartozása: Hoffmann 2010, 14–19.

30 Összefoglalóan: Melich 1925–1929; Kniezsa 1938, 365–472.

31 DAI 64–65; DAI 176–177.

32 Szklenár 1784. Kritikája: Katona 1786.

33 A kérdés újabb, eltérő felfogásokat tükröző szakirodalmából: Boba 1996, 99–125; Bálint 1996, 992–999; Veszprémy 1996, 131–137; Makk 2003, 3–15; Albrecht 2003; Petrovics 2005; Katona-Kiss 2012, 199–218; Langó 2012, 237–280; Szabados 2012a, 219–235.

34 Szőke 1993, 33–43; Szalontai 1996, 23–41; Szalontai 2001, 106–129; Katona-Kiss 2010, 168–214.

35 Kiinduló szakirodalom gyanánt: Hóman 1925a; Szörényi 1993; Havas 1996, 153–162; Szabados 2006; Tóth 2012, 219–246.

tai.[36] Az elgondolás legfőbb bírálója, Kristó Gyula az etnikai együvé tartozás nyelvi és más jelenségeinek egykorú dokumentumait hiányolta.[37] A „kettős honfoglalás" mellett és a vele szemben álló érveket ugyanaz a bizonyításelméleti akadály korlátozza: nyelvtörténeti adatok híján nyelvészetileg nem igazolhatóak és nem cáfolhatóak. Márpedig ezek nélkül ki dönthetné el azt, hogy a mai „magyar" nyelv ősét a kelet-európai sztyeppen és/vagy a Kárpátokon belül beszélték-e a 9. században? Egyedül Szádeczky-Kardoss Samu mérte fel a kérdés nyelvi alapú megismerhetőségének határait. „A római kor és a XI. század (a magyar állam írásbeliségének megindulta) közötti fél évezred forrásai annyira kis számúak, szegényesek, hézagosak, gyakran bizonytalan értelmezésűek és rosszul tájékozottak, hogy a bennük előforduló szűkös és problematikus Kárpát-medencei névanyag félreérthetetlen bizonyossággal nem mutatja meg: meddig nem és mikortól lehet vagy éppen kell finn-ugor (előmagyar) nyelvű etnikum jelenlétével számolni a Közép-Duna-medencében. A magyar átlagember, de a történészek, kutatók többségének tudatában is bizonyított tényként élő tétel, miszerint Árpád 895-ös honfoglalása a szóban forgó terminus, csak hipotézis, amely mellett más feltevések sem hagyhatók számításon kívül."[38] E gondolatmenetből a „kettős honfoglalás" elmélete iránt tanúsított óvatos elfogadás olvasható ki, annak tudatosításával, hogy jelenlegi forrásadottságaink miatt e tárgyban sem érdemes pusztán nyelvészeti indíttatásból őstörténeti igényű állásfoglalásokat közzétenni. Ugyanúgy, ha a székely eredetkérdést vonjuk be a túlélő avarság problémakörébe, akkor is az látszik, hogy Hóman Bálint fent idézett, 1921-ből való következtetését érdemes Szádeczky-Kardoss Samu módszertani útmutatásával kiegészíteni és finomítani. Amennyiben a nyelvi vonalat kikapcsoljuk, a „kettős honfoglalás" és a székelyek avar kori eredetének elmélete életszerű elgondolásnak tűnik, mert bár fontos kérdéseket hagy nyitva, de fontos kérdésekre ad megnyugtató választ. Egyebek mellett arra, hogy a honfoglaló magyarok miért tudták gyorsan és békésen hatalmuk alá vonni a Kárpát-medencét a 9–10. század fordulóján, miért nem folytattak hadműveleteket az „avarok" által is lakott új hazájuk területén, holott ebben az időszakban – a beköltözés előtt, alatt és után! – folyamatos támadó magatartást tanúsítottak.[39]

Akárhogy is van, a régészeti és a történeti tudomány újabb eredményei egybehangzóan állítják: Avarország bukása nem járt együtt az avar kori népesség kipusztulásával. És ezt nem csak magyar kutatók hangsúlyozzák: John Van Antwerp Fine, a középkori Balkán amerikai monográfusa hasonló véleményt formált.[40] A tanulság megint Szádeczky-Kardoss nyomán vonható le. „Első ízben az írott forrásokból ismert történelem folyamán az avarok egyesítették tartósan a Közép-Duna-medence keleti és nyugati felét. Ebben az értelemben az Avar Kaganátus a Magyar Királyság előfutára volt. Ezenkívül a pannóniai és főleg a Tisza-tájéki avar maradványnépesség részesévé vált a magyar etnogenezisnek, Árpád népébe olvadt."[41] Ám mindezek láttán magától vetődik fel a kérdés: miért nem hagyott az „avar" név nyomot egész középkori geszta- és krónikairodalmunkon?

A válaszadáshoz 1778-tól indulok, azt szemléltetendő, hogy történettudományunk már akkor fel tudott mutatni máig eleven elméleti útmutatást. „Amint akármely szerző tanúságát először idézzük, mielőbb tudni akarjuk, milyen méltóságot viselt, mely korban élt, milyen vallású, milyen nemzetiségű, beállítottságú volt; vajon íróként, avagy csupán lejegyzőként végezte feladatát; mekkora hitelesség tulajdonítható neki, könnyen és biztosabban tudott-e állítást tenni."[42] A jezsuita Katona Istvántól való kritikai kívánalmakkal a jelenkor kutatója is minduntalan szembesülni köteles.

Az identitásformák hagyománybeli megjelenéséhez a német medievisztika 1961-ben publikált nagy hatású elmélete nyújt fogódzót. Reinhard Wenskus a germánok korai etnikus történelmét, valamint annak írásbeli rögzítését a „Traditionskern" („hagyománymag"), illetve „traditionstragender Kern" („hagyományt hordozó mag") terminológiával szemléltette. Ennek lényege, hogy egy domináns csoport a magasabb szintű politikai egység kialakításakor egy eredetmítosz által legitimálta az összetartozást, és e domináns csoport hagyománya vált majd az egész közösség származástudatává.[43] Nem érdektelen, hogy Hóman Bálint 1925-ben közölt meglátása, amely szerint az Árpád-ház nagyságrendjén jelölhető ki a magyar hun

36 László 1978; Nagy 1895, CCCLII. A többirányú etnogenezis szakirodalmáról: Takács 2006, 78–83.
37 Kristó 1983, 186.
38 Szádeczky-Kardoss 1971, 7.
39 Szabados 2010b, 215–235.
40 Fine 1983, 78.
41 Szádeczky-Kardoss 1996, 29; Olajos 2001, 113–117; Olajos 2001, 161–166; Olajos 2004, 111–118.
42 Katona 1778, 1–2.
43 Wenskus 1961, 54–87.

hagyomány valóságmagja,[44] módszertanában a wenskusi elmélet előzményének tartható. Hóman úgy vélte: a kezdetben az uralkodó nemzetségre érvényes jelentésmező tágult ki, hogy az egész magyarság eredetére vonatkozzék. Mivel régi historikusaink – helyesen – az avar kagánokat nem csatlakoztatták az Attila→Álmos-leszármazásrendbe, kézenfekvő válasz adódik az avarok hiányát firtató kérdésre: az avarok azért nem jutottak be avarként a magyar geszta- és krónikairodalomba, mert nem maradt olyan domináns „avar" hagyománymag, amelyik beküzdhette volna magát az Árpád-kori írásbeliségbe. Mindazonáltal meglehet, hogy az Avar Kaganátus utódnépessége más néven igenis helyet kapott középkori historiográfiánkban. László Gyula 1944-ben erről így írt: „a magyar krónikák hún név alatt elmondott avar történelme a legerősebb bizonyíték arra, hogy az adatokat csakis az itt maradt és beolvadt húnoktól (avaroktól) kaphattuk…"[45] Ebbéli nézetéhez Bendefy László csatlakozott, aki szerint Kézai Simon művének hun tárgyú része valójában az avarok történetét beszéli el.[46] A további fejtegetésekhez nélkülözhetetlen ezért a „hagyománymag-elmélet" létjogosultságát lemérni historiográfiánkon.

Az írott hagyomány és időrétegei

A tartalmi és a kronológiai jellemzők kapcsán mindjárt az a körülmény int óvatosságra, hogy történeti irodalmunk legrégebbi alkotásainak halványult körvonalai csupán 13–14. századi szerkesztésekben sejlenek fel: a korábbi időrétegekre tartalmi és stíluskritikai jegyek utalnak. Nem véletlen, hogy a kutatás nem jutott megegyezésre abban, mikor keletkezett a legkorábbi magyar história, milyen műfajban íródott (geszta vagy krónika?) és mely hagyományelemek mikor kerülhettek át a szóbeliségből az írásbeliségbe.

Még a 19. században fogalmazódott meg az a vélekedés, miszerint I. András idején (1046–1060) készült egy *Gesta Ungarorum*. Domanovszky Sándor ennek lezárultát András országlásának elejére tette.[47] Hóman Bálint egy Szent László kori (1077–1095) első *Gesta Ungarorum*nak szentelt hatalmas forrástanulmányt. Írójaként Ják nembeli Koppány püspököt vélelmezte.[48] Győry János és 1948-ban Györffy György a „régi Gesta" András kori eredetét vallotta.[49] Ifjabb Horváth János e véleményhez csatlakozott, sőt Miklós püspökben a gesztaíró személyét is felfedezni vélte.[50] (Ez a Miklós püspök királyi jegyző volt, aki 1051-ben egy furfangos üzenethamisítással hazaküldte a németek Dunán lehajózó élelmiszer-ellátmányát,[51] majd 1055-ből a Tihanyi alapítólevél – a legkorábbról ránk maradt hiteles és eredeti magyar privilégium – fogalmazójaként[52] tűnik elénk.) Gerics József és Csóka J. Lajos I. András fia Salamon királyságára (1063–1074) datálta legkorábbi históriánkat,[53] bár a tartalmi-műfaji jegyekről másként vélekedtek. Györffy 1993-ban már Könyves Kálmán (1095–1116) idejétől számította történetírásunk kezdetét;[54] e datálásban egyetértett vele Kristó Gyula.[55] Veszprémy László azt javasolta, hogy több, egymástól független 11. századi feljegyzéssel számoljunk.[56] A bizonytalanságot fokozza, hogy az egyes nézetek nem állnak teljes ellentétben egymással, például egy Kálmán országlásakor lejegyzett mű nem zárja ki az I. András kori első história lehetőségét, legfeljebb az a kérdés, hogy a könyves király idején hányadik gesztaszerkesztés készült, továbbá az, hogy kapcsolódtak-e ezen írásművek egymáshoz. A vita időszerűségét jelzi, hogy ma is él mindkét markánsan elkülönülő nézet. Historiográfiánk korai kezdeteit Szovák Kornél vallja egy I. András vagy Salamon idején keletkezett gesztával és Miklós püspök szerzőségével számolva,[57] ugyanakkor Thoroczkay Gábor egy Kálmán kori őskrónika mellett foglal állást.[58] Magam azok nézetét osztom, akik az I. András kori *Ősgeszta* létét és Miklós püspök szerzői személyét tartják valószínűnek. Egyrészt azért, mert – amint azt alább jelzem – túl sok a szövegen belüli tartalmi törés ahhoz, hogy csak a 11–12. század fordulóján keletkezett légyen az őshistória; másrészt azért, mert a „hetvenéves emlékezethatár" elmélete, valamint Miklós püspök Tihanyi alapítólevelében olvasható „beatissimus" jel-

44 Hóman 1925a, 88. Nyomában: Dümmerth 1971, 421–425.
45 László 1944, 98.
46 Bendefy 1945, 107.
47 Horváth 1954, 308; Domanovszky 1906, 129–130.
48 Hóman 1925b, 86; Hóman 1925b, 105–106.
49 Győry 1943, 218; Györffy 1993, 147–150. (A vonatkozó rész 1948-ban jelent meg.)
50 Horváth 1954, 305–315.
51 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I, 348.
52 Györffy, DHA. I. 152. (43/I. sz.) Új, jegyzetelt fordítása Piti Ferenctől való: Makk–Thoroczkay, ÍF 16–25.
53 Gerics 1961, 46–84; Gerics 1995, 8–22; Csóka 1967, 356; Csóka 1967, 361–364.
54 Györffy 1993, 184–188.
55 Kristó 1994, 114; Kristó 2002, 32; Mályusz 1966, 720.
56 Veszprémy 2004a, 346–347.
57 Szovák 2004, 244.
58 Thoroczkay 2010, 30.

zője nem alkalmas a korai *Ősgeszta* lehetőségének cáfolatára.[59]

Nem jutunk sokkal több bizonyosságra az Árpád-kori gesztafolytatásokat illetőleg sem. A 12–13. század szerzői egyéniségeit elkülönítendő filológiai, stíluskritikai, politika- és eszmetörténeti szempontok is érvényesültek.[60] Csakhogy az egymást követő klerikusok nem egyszerűen folytatták elődeik tevékenységét, hanem gyakran más nézetek jegyében átírták forrásaikat. Ennek iskolapéldája Szent István (997–1038) utódkijelölése, ami az átértékelés mögöttes erőire is rávilágít. A 69. és a 87. krónikafejezet István és atyai rokonai kapcsolatát magyarázza. Előbbiből megtudhatjuk, hogy fia, Imre herceg halála után az öregedő király rabságban tartott unokatestvérét, Vazult jelölte utódának, ám Gizella királyné Istvánt kijátszva megvakíttatta Vazult; ennek láttán a tehetetlen uralkodó menekülésre buzdította Szár László (Vazul öccsének) fiait, Andrást, Bélát és Leventét. Utóbbi fejezet azon „némelyek" állításával vitatkozik, akik e három testvért Vazul fiának tartják.[61] Miért e túlbiztosított magyarázkodás? Ha Vazul bűnös volt, István miért nem Szár Lászlót tette eleve saját örököséül? Ha Vazult csonkították meg, miért Szár László fiainak kell menekülniük? A válasz kézenfekvő. Levente, András és Béla (ez a helyes sorrend) igenis Vazul fia volt. A korabeli híradásokat megőrző német *Altaichi Évkönyvek*ből mindazonáltal megtudjuk, hogy miután meghalt Imre, István mellőzte Vazult, majd annak tiltakozását látva megvakíttatta, s kicsiny fiait is maga küldte száműzetésbe.[62] De a sors igazságot szolgáltatott Vazulnak: 1046-tól csak az ő leszármazottai uralkodtak Magyarországon. Az első királyhoz mért legitimációs kényszer azonban adott volt, s 1083-ra István felemeltetésében csúcsosodott ki. Össze kellett tehát békíteni a vér szerinti ős (a lázadó Vazul) és a politikai örökhagyó (a rokon vérét kiontó István) emlékét, csakhogy ezt a kívánalmat második körben túlteljesítették úgy, hogy az áldozattá lett Vazul ősatyai szerepét annak „problémamentes" öccsére ruházták. A „családi béke" eme utólagos, túlbiztosított kivitelezése két egymásra nehezedett alkotói mozzanatra utal.

Árpád-kori historiográfiánk további jellemző példája az a rombolva építkező munka, amellyel a Kálmán-ági, majd az Álmos-ági királyok kegyét kereső udvari írástudók emeltek emlékműveket uraik viselt dolgairól. A politikai elkötelezettségeken túl a műveltebb szerzők stílusegységesítő tevékenysége is halványíthatja a határvonalakat. Érdemes ezért a tartalmi jegyekben keresni a szerzői egyéniségek nyomait. „A magyarok viselt dolgairól szerzett régi könyvekben meg van írva, hogy teljességgel tilos a kereszténynek feleséget venni Vata és Janus rokonai közül…" kitételnél nyíltabban szólni nem nagyon lehet egy korábbi históriai műről (82. fejezet). De árulkodó még a „mondják némelyek" kitétel (87. és 92. krónikafejezet I. András és I. Béla kapcsán), egyazon eseményről szóló ellentétes értékelések közlése (91. és 92. fejezet Salamon koronázásáról), kronológiai visszatekintés és különböző szemlélet a 91. fejezet közepén, továbbá Könyves Kálmán hol becsmérlő, hol tárgyilagos jellemzése (143. és 152. fejezet).[63] Szembeszökő még a műfaji egyenetlenség: a geszta és a krónika vonásai rendre jelen vannak.[64] Olybá tűnik, ki-ki a maga tehetsége szerint írta tovább (és át) a históriát, amely előbb Kézai Simon 1285 előtt írt művébe – az ő *Gesta Hungarorum*a a legkorábbi önálló (még ha kivonatos) formában fennmaradt magyar történet, amelynek név szerint azonosítható a szerzője – foglaltatott, majd később a *14. századi krónikaszerkesztmény* szövegegyüttesébe torkollott.[65]

Ismételten hangsúlyozandó: a fent előadottakban sok a feltételezés, a rekonstrukció, hiszen nem rendelkezünk önálló formában ismert gesztaszerkesztéssel a 11–12. századból. Mégis, e bizonytalansági tényezők dacára ésszerű egyfajta historiográfiai fő vonalat kiolvasni a korunkra jutott művekből, méghozzá a *megjelenített*, az *elhallgatott* és a *vitatott* mondandó alapján. A *megjelenített* tartalom túlnyomó része az uralkodóház és környezete köré szövődik. Ennek ellentmondani látszik az a fegyelmezett *hallgatás,* ami Árpád és Taksony között élt nagyfejedelmeinket, meg a főhatalmat igénylő Koppány és István rokonsági fokát övezi, ám ezt az ellentmondást feloldja egy szabályszerűség: a krónikáinkban definiálható rokonságú Árpád-háziak rendre Árpád legkisebb fiától, Zoltától származtak, akik később a keresztény királyokat adták. E hallgatás

59 Kifejtése: Szabados 2009, 476–482; Szabados 2011, 334–340; Györffy 1969, 222–224; Hoppál 2002, 118–129; Assmann 2004, 51–52.

60 Hóman 1925b, 69–75, 106; Horváth 1954, 270–288, 305–315; Gerics 1961, 84–112; Kristó 1994, 44–135.

61 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 319–321, 344.

62 Annales Altahenses 24.

63 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 338, 344, 351–355, 421–422, 432–433.

64 A középkori történetírás műfaji felosztásáról jó összegzést nyújt: Hóman 1925b, 98–102.

65 A 60. lábjegyzetben idézett munkákon kívül: Domanovszky 1906; Mályusz 1967; Veszprémy 2009, 11–35.

által a legifjabb ág hatalomkisajátítása nem kényszerül legitimációs magyarázkodásra. Más a helyzet a keresztény kori fejezetekkel: itt az egyes írók sokszor elődeikkel *vitatkozva* közölték a maguk változatát. (Ide a Vazul-fiak származtatása, Salamon koronázása és Könyves Kálmán megítélése értendő.) A korábbi szövegekkel való egyet nem értés jelei furcsa mód azt bizonyítják, hogy azoknak tekintélye volt. Akkora, hogy az újraértékelő klerikusok nem rekkentették el őket nyomtalanul, hanem a „meghaladott" múltértelmezés cáfolatával egyfajta túlélést biztosítottak neki; csak éppen az érvényét vették el nyilvánosan. Az író-elődök szövegének kényszerítő erejű alapul vétele és a tárgy javarészt monarchikus-dinasztikus irányultsága együttesen arra vall, hogy az Árpád-kori magyar állam központja, az uralkodóház éltette a történetírást. A „hagyománymag-elmélet" ilyenformán jól működik a 11–13. századi magyar historiográfiára alkalmazva.

Eredethagyományok és identitásformák

Az előzőek tanulságaiból egyenesen adódik az a kérdés, hogy a geszták és a krónikák által megőrzött ősmondák hány hagyománymagra vezethetők vissza, vagyis hány közösségformáló komponens szellemi lenyomatát őrzik. Négy eredettörténet jön szóba: a csodaszarvasmonda, a székelység „hun" származása, a turulmonda, végezetül az Árpád-ház Attila-hagyománya. (A „kötelező" biblikus ős-utalásokat mellőzöm, hiszen kézenfekvő azok idegensége a belső keletkezésű hagyománytól.) A válaszadáshoz nem csupán a mondák eredetiségét, hanem azok tárgyát, sőt rendeltetését is meg kell határozni.

A csodaszarvasmonda legkorábbról Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ából ismeretes, ami az Árpád-kori historiográfia fentebb taglalt jellegzetességeit tekintve annyit jelent, hogy legkésőbb 1285-re írásba foglaltatott, de egyáltalán nem túlzás a monda első hazai lejegyzését az *Ősgeszta* szerzőjéhez kötni, s így a 11. századra feltételezni.[66] Mindenesetre *a 14. századi krónikaszerkesztmény,* végül Thuróczy János 1488-ban kiadott *Chronica Hungarorum*a révén a csodaszarvasmonda a reprezentatív kódexek és ősnyomtatványok késő középkori világában is helyet kapott.[67] A Kézaitól Thuróczyig számlált két évszázad alatt, noha a megszövegezés módosult, a tartalom változatlan maradt. Kézainál ekként olvasható. Ménrót óriásnak Eneth nevű feleségétől két fia született Perzsia vidékén, Hunor és Magor. „Történt pedig, hogy egy nap vadászni igyekeztek Meótisz ingoványaiba, amikor is a pusztaságban egy gímszarvas jelent meg előttük; ők üldözőbe vették, az meg menekült előlük. Ott azután végérvényesen eltűnt a szemük elől, s noha sokáig keresték, képtelenek voltak bármiképp is rátalálni. Végül, miután bebarangolták az említett ingoványokat, úgy találták, hogy azok alkalmasak barmok táplálására. Ezt követően visszatértek az apjukhoz, a beleegyezését elnyerve, minden ingóságukkal együtt a Meótisz ingoványai közé költöztek, hogy ott telepedjenek le. Meótisz vidéke pedig Persisszel szomszédos: egyetlen kis gázlótól eltekintve, körben mindenfelől tenger zárja körül; folyói egyáltalán nincsenek, de bőviben van fűnek, fának, szárnyasoknak, halaknak és vadaknak. Nehéz oda a ki- és a bejárás. Mármost a Meótisz ingoványai közé költözve, öt éven át egyfolytában ott maradtak. A hatodik évben azután, amikor kimozdultak onnan, a pusztaságban véletlenül Belár fiainak feleségeire és gyermekeire akadtak, akik férjük nélkül maradtak sátraikban. Ezeket minden ingóságukkal együtt, gyors vágtában a Meótisz ingoványai közé hurcolták. Mármost véletlenül a gyerekek között fogták el az alánok fejedelmének, Dulának két lányát is; egyiküket Hunor, másikukat Magor vette feleségül. Az összes hun ezektől a nőktől veszi eredetét. S az történt, hogy miután hosszabb ideig maradtak ezek között az ingoványok között, kezdtek hatalmas néppé nőni, és az a föld sem befogadni, sem táplálni nem bírta őket."[68]

E mondával kapcsolatban a 19. század második felében felvetődött, hogy ez csupán egy „könyvmonda", irodalmi toposz, az antik görög Io-monda kései variánsa.[69] Moravcsik Gyula például úgy vélekedett, hogy „a csodaszarvas mondája görög talajon keletkezett s itt kapcsolódott a húnokhoz",[70] majd került másokhoz. Tény, hogy nemcsak a magyarságnak van csodaszarvas-eredetmondája, hiszen a hunok csodaszarvasmondáját éppen a 6. századi gót Jordanestől szokás felemlíteni, ám a toposzminősítés a folklorisztikai eredmények fényében tarthatatlan. Berze Nagy János széles körű eurázsiai hagyományáttekintés, motívumvizsgálat és tipológiai rendszerezés után cáfolta azt az állítást, miszerint kizárólag a nőrablás mondája

66 Erre példa: Hóman 1925b, 96. (A pontatlan „nőrablás-monda" megnevezéssel.)

67 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 144–145, 250–252; Thuróczy, Chron. Hung. I. 24–25.

68 AKS 91–92. (Bollók János fordítása.); Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 144–145.

69 Kutatástörténete: Hóman 1925a, 5–21.

70 Moravcsik 1914, 338.

élt a magyarok körében, és még a csodaszarvas is Jordanestől került a hun krónikába. Berze Nagy azzal érvelt, hogy a gót író és a hazai krónikák között jelentős motívumkülönbség tapasztalható, valamint a magyar változat komoly többletet tartalmaz Jordaneshez képest. Úgy tartja, hogy „a mondának a szarvasünőre vonatkozó része is, mellyel a nőrablásról szóló rész a monda szerkezete szerint szervesen kapcsolódik, szintén ilyen eredeti hún-hagyomány s együtt alkotják a semmilyen szempont által szét nem választható hún-magyar eredetmondát." Következtetése a filológiai és etnográfiai szemlélet különbségét is láttatja. „A magyar monda testvérpárjának neve tehát nem tudós képzés, mert hasonló képzésű személyneveket keleti Európában és Ázsiában népi epikai termékekben ma is találunk. Azt pedig, hogy a magyar krónikás egy idegen írónak idegen látószögéből leírt mondai adatát oly tudákos változtatással ültessen át hazai viszonyok közé, amely változtatást – még a személynevek képzésében is – utólagosan igazoljon a minden irodalmi hatástól független közeli és távoli néphagyomány, feltételezni is lehetetlen."[71] Ezzel arra hívja fel a figyelmet, hogy olyan nyelvi közegekből adódnak elő motívumegyezések, amelyekkel – mint például egyes törökségi népek szellemi kincseivel – a latinul lejegyzett magyar csodaszarvasmonda nyilvánvalóan nem áll közvetlen szövegkapcsolatban. Berze Nagy János itt a kizárólagos filológiai megközelítésmód korlátaira mutatott rá. Könnyen belátható ugyanis, hogy ha sem Kézai Simon nem járt Közép-Ázsiában néprajzi gyűjtőmunkát végezni, sem az ottani „adatközlők" nem utaztak Magyarországra egy latin nyelvű históriát kijegyzetelni, akkor a motívumegyezéseket csak a folklorisztika illetékes a maga eszköztárával feltérképezni. Legutóbb Mátéffy Atilla igazolta a magyar csodaszarvasmonda eredetiségét, emellett még azt is kimutatta, hogy az Árpád-ház közvetítésével jutott el Lengyelországba és Katalóniába.[72] Nem indokolt tehát e mondánk ősiségét kétségbe vonni, amelynek rendeltetése is egyértelmű: etnikus eredettörténet.

A következő hagyományelem az Álmos uralkodói-ősatyai nagyra hivatottságát előadó álomlátás, ismertebb nevén a turulmonda.[73] Ez az eredettörténet nemcsak a 14–15. századi krónikaszerkesztésekben fordul elő, hanem Béla király Jegyzőjének *Gesta Hungarorum*ában; ráadásul ez a változat való korábbról, mivel Anonymus a 13. század elején alkotott.[74] Ezért a turulmonda sarkalatos kérdése, hogy mikor jegyezhették le először, illetőleg melyik változat állhat közelebb a pogány eredetihez. Ezt a kérdést a krónikák és a geszta keletkezésének eltérő körülményei vetették fel, mert bár tény, hogy Anonymus szövegéé az időbeli elsőbbség, ám mivel a krónikaírói folyamat, láttuk, időben körülölelte az egyszerzőjű gesztát, ezért korántsem biztos, hogy a legkorábbról ismert változatot foglalták legkorábban írásba. És ennek fényében nem mindegy, hogyan alakulhatott a turulmonda búvópatakszerű útja historiográfiánkban. Vajon kezdetektől fogva jelen volt mint a már keresztény dinasztia mítoszba bújtatott pogány legitimációja, vagy csak a regényes geszta világias szelleme engedte, hogy a múlékony szóhagyományból az írásbeliség sáncai közé juthasson az 1200-as évek elején? Kutatásaim során azon szakemberek (Hóman Bálint, ifj. Horváth János, Dümmerth Dezső) véleménye győzött meg, akik szerint az *Ősgeszta* hozza elsőként a turulmondát, és az onnan származott át egyfelől a többi geszta- és krónikafolytatásba, másfelől Anonymushoz.[75] Ebből az látszik, hogy a későbbi lejegyzésben ránk maradt mondaszövegek őrzik hívebben az eredeti szellemiségét. A Képes Krónika szerint „az Úr megtestesülésének 677. esztendejében, Attilának, a magyarok királyának a halálát követő 104. évben, III. Konstantin császár és Zakariás pápa idején, amint az meg van írva a rómaiak krónikájában, a magyarok másodszor is kijöttek Szkítiából az alábbi módon. Ügyek fia Előd Eunodbilia lánytól Szkítiában fiút nemzett, akit Álmosnak neveztek ama esemény miatt, mert anyjának, amikor az várandós volt, álmában egy madár, mintegy sólyom formájú, hozzá jövén feltárta, hogy méhéből folyam indul, és nem az ő földjén fog sokasodni. Ez pedig azért volt, mert az ő ágyékából dicsőséges királyok származnak. És mivel a sompnium a mi nyelvünkön álom, és az ő eredete álomtól jöven-

71 Berze Nagy 1927, 162–164; Hóman 1925a. 64–65, 80.

72 Mátéffy 2012, 941–962; Mátéffy 2013, 1–40.

73 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 38, 284. Megjegyzendő, hogy a „turul" nevet egyedül Kézai Simon közölte, aki egyszer az Attila zászlaján látható madárra mondja, hogy magyarul turulnak hívják, majd Árpádról írja azt, hogy a Turul-nemzetségből származik. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 152, 165. S bár nála nem lelni a turulmondát, ám ez az ellentmondás áthidalható azzal, hogy Kézai munkája csupán kivonatos másolatban jutott korunkra. Domanovszky 1906, 8–18. Emiatt nyugodtan lehet azzal számolni, hogy Kézai ismerhette azt az eredetmítoszt, amit szóhasználatából kiindulva továbbra is turulmondaként érdemes megneveznünk.

74 Kiinduló tájékoztatás gyanánt: Veszprémy 2004b, 73–86.

75 Hóman 1925b, 85, 95–97, 103–106; Horváth 1954, 16–17; Dümmerth 1971, 415–419.

döltetett, ennélfogva Álmosnak nevezték el, aki Előd, aki Ügyek, aki Ed, aki Csaba, aki Attila [fia volt]…"[76]

A turulmonda eredetisége annak dacára nem képezi vita tárgyát, hogy Ipolyi Arnold, Sebestyén Gyula és főleg Demény István Pál kutatásai több motívum hasonlóságát is felszínre hozták, amelyek Közép-Ázsiába,[77] sőt még keletebbre vezetnek.[78] A rendeltetés értékelésekor viszont mutatkozik bizonytalanság: van, aki a csodaszarvas- és a turulmondát a magyarság más-más etnikai komponenséből, ha úgy tetszik, más-más hagyománymagjából vezeti le.[79] Ez a vélemény azért nem meggyőző, mert a két monda „hatásköre" különböző: előbbi egy etnosz, utóbbi kizárólag egy uralkodóház eredetmítosza. A csodaszarvas- és a turulmonda ennélfogva nem csereszabatos, nem egyenrangú egymással: előbbi a pogány magyar etnosz, utóbbi a pogány magyar állam eredetmítosza, hiszen az etelközi sztyepp-államot megalapító Álmos nagyfejedelem születésének előzményeit adja elő. Hierarchikus szempontra kiélezve az látszik, hogy a turulmonda magasabb szinten helyezkedik el, rendeltetése szerint pedig dinasztikus állami eredetmítosz.

A turulmondát még egy hagyományelemmel szokás szembeállítani: ez az Árpád-ház Attilától való származástudata. E nézet indoklása úgy hangzik, hogy a monda szerint a turul termékenyíti meg az anyát, Álmos ilyenformán nem származhat Attilától, csak a keresztény klerikusok szelídítették álomlátássá a fogantatást.[80] Jóllehet az egyetemes néprajzi példák között valóban akad állatősmítosz, de ugyanúgy található álomlátásmonda is (Er-Togrul és fia, Oszmán esete). Így hát vegyes érvelés, vagyis módszertanilag megengedhetetlen eljárás az, hogy egyes folklorisztikai adatok láttán – és mások mellőzésével! – fogantatásmítoszt magyarázni bele egy olyan szövegbe, amelynek filológiai egysége kizárólag az álomlátást engedi meg.[81]

Ekképp az Árpád-ház Attilától való származásának tudatát és a turulmondát nem egymást kizáró két eredettörténetként, hanem egyazon családi hagyomány elemeiként, hiteles belső szellemi hagyatékként érdemes számon tartani.

Ennek írásbeliségbe jutása felől elgondolkodtató felvetés fogalmazódott meg nemrég. A német Hersfeldi Lampert 1077-ig írt évkönyve szól arról, hogy Anasztázia, Salamon király édesanyja Nordheimi Ottó bajor hercegnek ajándékozta Attila kardját hálából, amiért Ottó segített Salamonnak trónra jutni: „egy bizonyos Liutpold Merseburgból, aki igen kedves volt a királynak, akinek munkáját és tanácsait a legbizalmasabban szokta igénybe venni, véletlenül leesett a lováról, és saját kardja hegyétől legott átdöfve kilehelte a lelkét… Feljegyezték, hogy ez az a kard volt, amellyel a hunok egykori igen hírhedt királya, Attila a keresztények meggyilkolására és Gallia kiirtására ellenségesen tombolt. Ezt ugyanis a magyarok királynéja, Salamon király anyja a bajorok hercegének, Ottónak adta ajándékul, miután fiát ennek sugallatára és erőfeszítésére helyezte vissza a király [IV. Henrik] az atyai királyságába… Olvasható pedig erről a kardról a Géták cselekedeteiben, akiket gótoknak is neveztek, hogy egykor Marsé volt, akiről a pogányok azt hazudják, hogy a háború istene és a harci fegyverek feltalálója volt, és ezt hosszú idő után egy pásztor vette észre éppen hogy csak földbe rejtve, egy ökör vére által, amelynek a lábát, amíg a pázsiton legelészett, megsebezte. Elvitte azt Attila királynak, és az ő számára az akkori idők összes jövendőmondójának a jóslata megjövendölte, hogy ugyanez a kard végzetes lesz a földkerekség romlására és számos nép pusztulására."[82] A filológiai hiperkritika ezt a momentumot nem tartja bizonyító erejűnek az Árpádok meglévő Attila-hagyományára, csak egy magyar illetőségű divatos nyugat-európai származtatáselméletet lát benne. Bálint Csanád 2006-ban publikált észrevétele értelmében ugyanakkor: „Salamonnak Kijevben született és nevelkedett édesanyjára nem feltétlenül lehettek hatással a magyarok eredetével kapcsolatos nyugati elképzelések!" Bálint Csanád észrevételét a korszak politikatörténete igazolja. Anasztázia kijevi hercegnő 1046-ban érkezett férjével, Vazul fia Andrással Magyarországra. I. András országlása alatt sokáig ellenséges volt a magyar–német viszony, csak 1058-ra sikerült helyreállítani a két állam szövetségét úgy, hogy András fiát, Salamont eljegyezték Judit német herceg-

76 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 284. Az anonymusi változat másodlagosságára l. még Szentmártoni Szabó 2002, 402; Szabados 2010c, 23–34.

77 Ipolyi 1851, 240; Sebestyén 1905, 65–66; Demény 1996, 71–72.

78 Magam nemrég a Sziddhártha Gautama (Buddha) és Álmos eredettörténetének hasonló vonásaira mutattam rá: előkelő nemzetségbeli apa, álmot látó anya, nagyra hivatottság-jóslat álomfejtésből. Szabados 2012b, 422–423.

79 Bálint 2006, 336.

80 Horváth 1931, 38–39; Györffy 1993, 40–41.

81 Első pillantásra Anonymus egy kitétele – „matri eius pregnanti per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens gravidavit" – mintha megengedne ilyesmit feltételezni, de a várandós anya említése ez esetben is kizárja a madár nemző-ős szerepét. Szabados 2012b, 420.

82 Makk–Thoroczkay, ÍF 106. (Thoroczkay Gábor fordítása.); Lamperti Annales 130.

nővel. András 1060 őszén öccse, I. Béla (1060–1063) fosztotta meg trónjától. Anasztázia és Salamon ekkor német földre menekült, s onnan tért vissza 1063 végén Béla halálát követően. E három év alatt Anasztázia éppen a nyugat-európai latin írásbeliség Attila-hagyományát tanulmányozta volna? Ráadásul a Kijevi Ruszból érkezett, Kelet-Európából, ahol szintén nem a magyar királyok nyugaton honos származástanával foglalkoztak a Rurik-hercegnők neveltetésekor! Marad az egyetlen logikus válasz, hogy Anasztázia férjétől értesült az Árpád-ház Attila-hagyományáról: erre házasságuk mintegy másfél évtizede alatt bőven lehetett ideje.

A magyar művelődés Árpád-kor óta fellelhető hagyatéka az Árpád-ház Attilától való eredeztetése, illetve a magyarság hun származásának, rokonságának gondolata. E sokat vitatott kérdés felől szakmai közmegegyezés nemigen várható;[83] s a jelen tanulmány sem értekezhet erről monografikus igénnyel, mindazonáltal a konferencia-előadás után olyan elgondolkodtató szempontot vetett fel Zsoldos Attila szekcióelnök, amelyre szükséges itt reagálni. Zsoldos kétkedéssel viszonyul a Hersfeldi Lampertnél olvasható kard-hagyomány hitelességéhez: valószínűtlennek tartja ugyanis, hogy egy királyi család ilyen fontos ereklyével jutalmazzon egy csupán hercegi rangú segítőt. Kétségtelenül jogos ez az aggály, de az elbeszélés egy mozzanata erre kielégítő választ adhat. Lampert történetében ugyanis nem az – az 1063-ban gyermekkorú! – Árpád-házi Salamon volt a cselekvő személy, hanem édesanyja, Anasztázia. Olyasvalaki adományozta el tehát a kardot, aki nem beleszületett, hanem csak felnőttként és távolról került az Árpádok hagyományközegébe: az özvegy anyakirálynét értelemszerűen nem fűzték eltéphetetlen érzelmi szálak az Attila-örökséghez. (Nyilván nem a kard fizikai valója, hanem a hozzá kapcsolódó eredettudat számít.)

Hersfeldi Lampert adata egyrészt azért érdekes, mivel – ellentétben a régi magyar geszták keletkezésrendjével – jól keltezhető, másrészt mert újabb érv az I. András-kori *Ősgeszta* lehetősége mellett. Ismeretes, hogy András trónfoglalása révén újra fiági Árpád-házi került a trónra. A megvakított Vazul fia e dinasztikus legitimáció által lehetett Magyarország ura, és ez a körülmény kifejezetten kívánta a pogány korban gyökerező családi hagyományok írásba foglalását. I. András király pedig a pogány és keresztény világ határán élt: jóllehet krónikáink a „fehér és katolikus" jelzővel ruházták fel, de megjegyezték, hogy ágyast tartott, aki György nevű fiát szülte neki, sőt törvényes fiai, Salamon és Dávid magtalanságát isteni büntetésként állítják be, mivel András a királyság elnyeréséért a pogányokkal szövetkezett, s megengedte nekik a keresztények legyilkolását. Bár az András kori *Ősgeszta* és tartalma tárgyában csupán a feltételezés erejével szólhatunk, de Hoppál Mihály szavaival élve „érdemes megbarátkozni a gondolattal, hogy a történelmi legendákban mindig található valami valódi történeti mag, illetve igazság".[84]

A választott példák között negyedikként a székely eredettörténet áll. Erről korábban esett szó: itt csak annyit érdemes hangsúlyozni, hogy ez egy etnikai rendeltetésű hagyaték, csakúgy, mint a csodaszarvasmonda. Anonymusnál és a krónikákban egyaránt magyarokhoz csatlakozó ősfoglalóként jelennek meg a székelyek.[85]

Mindezek alapján a négy eredettörténet két hagyománymag között oszlik meg, de nem egyenlő arányban. Az első, domináns magba egy etnikus rendeltetésű (csodaszarvasmonda) és két, egymást kiegészítő állami jellegű (Attila-ős, turulmonda) hagyományelem sorolandó, a dinasztia származástudatának két összetevője. A másodikban egyedül egy etnikus monda marad, a székelyek eredete. Ez alárendelt szereplőként épült be a magyar krónikairodalomba, s vált ebben az értelemben az Avar Birodalom egyetlen lehetséges historiográfiai „túlélőjévé". E két, „magyar" és „székely" közösségformáló komponens Árpád-kori íráskultúrába jutott lenyomata egyszersmind arra bizonyság, hogy legrégebbi historikusaink a maguk logikája szerint már számoltak a néppé formálódás lineárisnál bonyolultabb folyamatával, amit ma többirányú etnogenezisnek nevezünk.

Végezetül az állami és etnikus identitás mondaelemeinek forrásbeli megoszlását kell tekinteni, hogy törvényszerűségeik új megvilágítást nyerjenek. Ezek

83 A kérdés könyvtárnyi szakirodalmához kiindulás gyanánt: Hóman 1925a; Hoppál–Istvánovits 1978; Szabados 2006; Veszprémy 2013, 25–44. Itt köszönöm meg Veszprémy Lászlónak, hogy tanulmányát még kéziratos formában rendelkezésemre bocsátotta. A kézirat lezárásakor megszívlelendő felvetés jelent meg Hoppál Mihály tollából, aki az Attila-mítosz keleti párhuzamairól értekezvén rámutat arra, hogy a korai történetírók az előidők történeteinek elmondásakor még nagyon sokszor mítoszokat idéznek. Dolgozatában azt kívánja bizonyítani, hogy „a folklór tényei éppen úgy tények (filológiai értelemben), mint az úgynevezett történeti tények – amelyek minél korábbi időkre vonatkoznak – hasonlítanak, különösen tipológiai értelemben a mítoszokban elbeszélt tényekre". Hoppál 2014, 103.

84 Hoppál 2009, 4.

85 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 101, 162, 278–279.

fényében érthető, hogy Anonymus gesztájából miért hiányzik a csodaszarvasmonda; mint ahogy Attila miért a hunok nélkül jelenik meg: ez a monarchikus-arisztokratikus elitista írásmű eleve nem is volt hivatott néptörténetet adni. Az is kézenfekvő, hogy a dinasztikus államot legitimáló turulmonda mind nála, mind krónikáinkban olvasható; és talán az sem véletlen, hogy az etnikus érdeklődésű Kézai-mű ma ismert kivonatából hiányzik a turulmonda (jóllehet a turul neve ott szerepel egyedül!); valamint az is logikus, hogy a székelyek az uralkodóháznak történt behódolással biztosították helyüket a geszták és a krónikák lapjain. Ezért hogyha az „állami" és „etnikus" identitásformákat – ezen újkori szakterminológiák jegyében – határozottan elkülönítjük, akkor a pergamenlapokon felbukkanó ősi mondaelemek előfordulásai világosan láttatják legrégebbi történetíróink ebbéli tudatosságát. Érdemes ezért elbeszélő kútfőinknek az eddig szokásosnál nagyobb forrásértéket tulajdonítani.

Irodalom

AKS
: Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei.* Budapest, 2004.

Albrecht 2003
: Albrecht, Stefan: *Geschichte der Großmährenforschung in den tschechischen Ländern und in der Slowakei.* Praha.

Annales Altahenses
: *Annales Altahenses Maiores.* Ex recensione W. de Giesebrecht et Edmundi L. B. ab Oefele. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. Hannoverae, 1891. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 4.)

Aristoteles, Politikon
: *Aristotelis Politica.* Tertion edidit Franciscus Susemihl. Lipsiae, 1894.

Arisztotelész, Politika
: Arisztotelész: *Politika.* Szabó Miklós fordítása. Budapest, 1923.

Assmann 2004
: Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest.

Bálint 1996
: Bálint Csanád: Magna Moravia a magyar Alföldön? *Századok* 130, 992–999.

Bálint 2006
: Bálint Csanád: Az etnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) *Századok* 140, 277–347.

Bendefy 1945
: Bendefy László: Anonymus és Kézay Simon mester Scythiája. In: *A magyarság és Középkelet.* Szerk.: Bendefy László. Budapest, 61–112.

Berze Nagy 1927
: Berze Nagy János: A csodaszarvas mondája. *Ethnographia* 38, 65–80, 145–164.

Boba 1996
: Boba Imre: *Morávia története új megvilágításban.* Budapest.

Brather 2006
: Brather, Sebastian: „Etnikai értelmezés" és struktúratörténeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25 (Nemzetépítés és régészet), 23–72.

Csóka 1967
: Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században.* Budapest.

DAI
: Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint).

Demény 1996
: Demény István Pál: Emese álma. *Erdélyi Múzeum* 58, 65–82.

Doblhofer 1955
: *Byzantinische Diplomaten und östliche barbaren. Aus den Excerpta de legationibus des Konstantinos Porphyrogennetos ausgewählte Abschnitte des Priskos und Menander Protektor.* Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Ernst Doblhofer. Graz–Wien–Köln.

Domanovszky 1906
: Domanovszky Sándor: *Kézai Simon mester krónikája.* Budapest.

Dümmerth 1971
: Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. *Filológiai Közlöny* 17, 404–430.

Eriksen 1993
: Eriksen, Thomas H.: *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives.* London.

Fine 1983
Fine, John Van Antwerp Jr.: *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century.* Ann Arbor.
Geary 2002
Geary, Patrick: *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe.* Princeton.
Gerics 1961
Gerics József: *Legkorábbi gesztaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Budapest.
Gerics 1995
Gerics József: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. In: Uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Budapest, 8–22.
Györffy 1969
Györffy György: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 18, 199–225.
Györffy, DHA
Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131. Ed.: Györffy, Georgius. Budapestini, 1992.
Györffy 1993
Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Budapest.
Győry 1943
Győry János: Adalékok 11. századi krónikáinkhoz. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 67, 214–221.
Havas 1996
Havas László: A honfoglalás és államalapítás Nadányi János organikus történelemfelfogásában. In: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon.* Szerk.: Jankovits László–Kecskeméti Gábor. Budapest, 153–162.
Havas 2013
Havas László: Hungaria (re)nata – a keresztény királyság nyugati kapcsolatai Európa „keresztútjai"-nak metszéspontjában. In: *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban.* Szerk.: Bárány Attila. Debrecen, 9–46.
Hoffmann 2010
Hoffmann István: *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.
Hóman 1912
Hóman Bálint: Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adótörténethez. *Történeti Szemle* 1, 161–184.
Hóman 1921
Hóman Bálint: A székelyek eredete. *Magyar Nyelv* 17, 90–107.
Hóman 1925a
Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda.* Budapest.
Hóman 1925b
Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói.* Budapest.
Hóman 2001
Hóman Bálint: *Ősemberek – ősmagyarok.* Szentendre.
Hoppál 2002
Hoppál Mihály: Elbeszélés és emlékezet. In: *Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére.* Szerk.: Hoppál Mihály. Budapest, 118–129.
Hoppál 2009
Hoppál Mihály: Eposz és történelem. In: *Oguz kán. Azerbajdzsán változat.* Fordította Soproni András. Budapest, 4–5. (A világ eposzai 4.)
Hoppál 2014
Hoppál Mihály: Az Attila-mítosz keleti párhuzamai. In: Hoppál Mihály: *Mítosz és emlékezet.* Budapest, 103–122.
Hoppál–Istvánovits 1978
Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 3. Mítosz és történelem. Hoppál Mihály–Istvánovits Márton. Budapest.
Horváth 1931
Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Budapest.
Horváth 1954
ifj. Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Budapest.
Ipolyi 1851
Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia.* Pest.
Jarnut 2002
Jarnut, Jörg: *Herrschaft und Ethnogenese im Frühmittelalter.* Münster.
Jellinek 1994
Jellinek, Georg: *Általános államtan.* Budapest.
Kapitánffy 1997
Kapitánffy István: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság.* Szerk.: Bordás Győző. Újvidék, 38–43.
Katona 1778
Katona, Stephanus: *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata.* Pestini.

Katona 1786
Katona, Stephanus: *Examen vetustissimi M. Moraviae situs, cum vindiciis Anonymi Belae Notarii.* Pestini, Budae et Cassoviae.
Katona-Kiss 2010
Katona-Kiss Atilla: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 123, 168–214.
Katona-Kiss 2012
Katona-Kiss Atilla: Μεγάλη Μοραβία Szvatopluk országa. Hol voltak a morva végek? In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai.* Szerk.: Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 199–218.
Kniezsa 1938
Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest, 365–472.
Kristó 1983
Kristó Gyula: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás" elméleti alapjaihoz. In: *Szegedi Bölcsészműhely '82.* Szerk.: Róna-Tas András. Szeged, 177–190.
Kristó 1994
Kristó Gyula: *A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig.* Budapest.
Kristó 1995
Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése.* Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.)
Kristó 1997
Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése.* Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12.)
Kristó 2000
Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134, 3–44.
Kristó 2002
Kristó Gyula: *Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest.
Kristó 2005
Kristó Gyula: A DAI 38. fejezetének forrásáról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 122, 3–9.
Lamperti Annales
Lamperti Hersfeldensis Monachi Chronica. Recognovit Holder-Egger, Oswaldus. Hannoverae et Lipsiae, 1894. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 38.)
Langó 2012
Langó Péter: Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön tekercselt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai.* Szerk.: Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 237–280.
László 1944
László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest.
László 1978
László Gyula: *A „kettős honfoglalás".* Budapest.
Lukinich 1905
Menander Protector történeti művének fennmaradt töredékei. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Lukinich Imre. Brassó. (Középkori krónikások 4.)
Makk 2003
Makk Ferenc: Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 117, 3–15.
Makk–Thoroczkay, ÍF
Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk Ferenc–Thoroczkay Gábor. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.)
Mályusz 1966
Mályusz Elemér: Krónika-problémák. *Századok* 100, 713–762.
Mályusz 1967
Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai.* Budapest.
Mátéffy 2012
Mátéffy, Atilla: The Hind as the Ancestress, Ergo Virgin Mary – Comparative Study About the Common Origin Myth of the Hun and Hungarian People. *Sociology Study* 19, 941–962.
Mátéffy 2013
Mátéffy Atilla: Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében. *Ethnographia* 124, 1–40.
Melich 1925–1929
Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve 1/6.)
Mitteis 1955
Mitteis, Heinrich: *Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters.* Weimar.

Moravcsik 1914
Moravcsik Gyula: A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 38, 280–292, 333–338.
Moravcsik 1950
Moravcsik Gyula: Előszó. In: Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, (reprint 2003) 3–14.
Müller, FHG. IV
Fragmenta Historicorum Graecorum. Collegit, disposuit, notis et prolegomenis illustravit Carolus Mullerus. Volumen quartum. Parisiis, 1851.
Nagy 1895
Nagy Géza: Magyarország története a népvándorlás korában. In: *A magyar nemzet története. I. Magyarország a királyság megalapításáig.* Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, CCLII–CCCLII.
Nótári 2000
Conversio Bagoariorum et Carantanorum (A szöveget fordította és a bevezetőt írta Nótári Tamás). *Aetas* 15/3, 93–111.
Olajos 2001
Olajos Teréz: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai.* Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.)
Olajos 2004
Olajos Teréz: Az avar továbbélés kérdéséről. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. Budapest, 111–118.
Paczolay 1998
Paczolay Péter: *Államelmélet. I. Machiavelli és az államfogalom születése.* Budapest.
Petrovics 2005
Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk.: Petrovics István. Budapest.
Platón, Állam
Platón: *Az állam.* Jánosy István fordítása. Budapest, 2008.
Platon, Politeia
Platon: *Politeia – Der Staat. Bearbeitet von Dietrich Kurz.* Darmstadt, 1971.
Pohl 1988
Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822. n. Chr.* München.
Pohl 1998
Pohl, Walter: Telling the difference: Signs of etnic identity. In: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800. The Transformation of the Roman World.* Volume 2. Eds.: Pohl, Walter–Reimitz, Helmut. Leiden–Boston–Köln, 17–69.
Pohl 2003
Pohl, Walter: A non-Roman empire in Central Europe. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. The Transformation of the Roman World.* Volume 13. Eds.: Goetz, Hans-Werner–Jarnut, Jörg–Pohl, Walter. Leiden–Boston, 571–595.
Pohl–Mehofer 2010
Archaeology of identity. – Archäologie der Identität. Eds.: Pohl, Walter–Mehofer, Mathias. Wien. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17.)
Pohl–Zeller 2012
Sprache und Identität im frühen Mittelalter. Hrsg.: Pohl, Walter–Zeller, Bernhard. Wien. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 20.)
Pray 1774
Pray, Georgius: *Dissertationes historio-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum.* Vindobonae.
Regino
Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum Continuatione Treverensi. Recognovit Fridericus Kurze. Hannoverae, 1890. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 50.)
Róna-Tas 1997
Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Budapest.
Runciman 1982
Runciman, Walter Garrison: Origins of States. The Case of Archaic Greeks. *Comparative Studies in Society and History* 24, 351–377.
Sebestyén 1905
Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái.* II. Budapest.
Sinor 2005
Sinor Dénes: Az őstörténet és etnogenezis problémáiról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 121, 3–14.
Smith 1986
Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations.* Oxford.

Smith 1991
Smith, Anthony D.: *National Identity*. Harmondsworth.
Szabados 2006
Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest.
Szabados 2009
Szabados György: Az állami emlékezet emberi határai. A korai magyar gesták irányultságáról és időrétegeiről. In: *Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*. I. Szerk.: Csörsz Rumen István–Hegedüs Béla–Vaderna Gábor. Budapest, 476–482.
Szabados 2010a
Szabados György: Egy régész történetiségéről. Kritikai észrevételek Fodor István újabb írásai kapcsán. In: *„Fons, skepsis, lex". Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György. Szeged, 403–415.
Szabados 2010b
Szabados György: A magyarok bejövetelének hadtörténeti szempontú újraértékelése. *Hadtörténelmi Közlemények* 123, 215–235.
Szabados 2010c
Szabados György: Ünődbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Csörsz Rumen István. Budapest, 23–34.
Szabados 2011
Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.)
Szabados 2012a
Szabados György: Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és etnikai viszonyairól. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk.: Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 219–235.
Szabados 2012b
Szabados György: Attila-ős, a sólyomforma madár és a fehér elefánt. In: *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Szerk.: Czövek Judit–Dyekiss Virág–Szilágyi Zsolt. Budapest, 416–425.
Szabó 1860
Szabó Károly: Bíborbanszületett Konstántín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. *Magyar Akadémiai Értesítő* 1, 61–167.
Szádeczky-Kardoss 1971
Szádeczky-Kardoss Samu: *A kettős honfoglalás kérdéséhez (Rövid előadásvázlat)*. Szeged. (Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból 1.)
Szádeczky-Kardoss 1983
Szádeczky-Kardoss Samu: A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. fejezetéhez. In: *Bölcsészműhely '82*. Szerk.: Róna-Tas András. Szeged, 191–210.
Szádeczky-Kardoss 1993
Szádeczky-Kardoss Samu: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 227–236.
Szádeczky-Kardoss 1996
Szádeczky-Kardoss Samu: Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után*. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged, 21–30.
Szádeczky-Kardoss, ATF
Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai*. Budapest, 1998.
Szalontai 1996
Szalontai Csaba: Az Alföld a 9. században. In: *Honfoglaló magyarság. Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem*. Szerk.: Pálfi György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika. Szeged, 23–41.
Szalontai 2001
Szalontai Csaba: Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Budapest, 106–129.
Szentmártoni Szabó 2002
Szentmártoni Szabó Géza: „Álmomban azt látám". Pünkösd hava és a szerelmi álmok. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk.: Szentmártoni Szabó Géza. Budapest, 389–406.
Szentpéteri 1997
Szentpéteri József: Az avar népesség továbbélése a 9–10. században. *Életünk* 35, 76–83.
Szentpéteri, ADAM
Szentpéteri, József: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. I–II. Budapest, 2002. (Varia Archaeologica Hungarica XIII/1–2.)

Szentpéteri 2006
Szentpéteri József: Amiről a térképek mesélnek… Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44/1, 455–496.
Szentpétery, SS. Rer. Hung
Scriptores Rerum Hungaricarum. I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938.
Szklenár 1784
Szklenár, Georgius: *Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus.* Posonii.
Szovák 2004
Szovák Kornél: Utószó. In: *Képes Krónika.* Fordította Bollók János. Budapest, 233–256.
Szőke 1993
Szőke Béla Miklós: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 33–43.
Szőke 1996
Szőke Béla Miklós: Plaga Orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: *Honfoglaló őseink.* Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 11–44.
Szörényi 1993
Szörényi László: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből.* Budapest.
Takács 1997
Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: a magyar állam megszületése című könyvéről.) *Századok* 131, 168–215.
Takács 2006
Takács Miklós: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából.* Új sorozat 1 (11), 67–98.
Thoroczkay 2010
Thoroczkay Gábor: A magyar krónikairodalom kezdeteiről. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004).* Szerk.: Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs, 23–31.
Thuróczy, Chron. Hung
Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum I. Textus.* Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985.
Tomka 1997
Tomka Péter: Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35, 68–75.
Tóth 2012
Tóth Gergely: „Civilizált" őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. *Történelmi Szemle* 54, 219–246.
Urbańczyk 2007
Urbańczyk, Przemysław: *Herrschaft und Politik im Frühen Mittelalter. Ein historisch-anthropologischer Essay über gesselschaftlichen Wandel und Integration in Mitteleuropa. Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 14.* Frankfurt am Main.
Váczy 1974
Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. *Századok* 108, 1041–1061.
Veszprémy 1996
Veszprémy László: Újabb vélemények Nagymorávia fekvéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 109, 131–137.
Veszprémy 2004a
Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok* 138, 325–347.
Veszprémy 2004b
Veszprémy László: Utószó. In: Anonymus: *A magyarok cselekedetei.* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei.* Budapest, 73–86.
Veszprémy 2009
Veszprémy László: A Képes Krónika a nemzet könyvtárában. In: *A Képes Krónika könyve.* Szerk.: Veszprémy László–Wehli Tünde–Hapák József. Budapest, 11–35.
Veszprémy 2013
Veszprémy László: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 135/3, 25–44.
Wenskus 1961
Wenskus, Reinhard: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes.* Köln–Graz.
Wenzel 1851
Wenzel Gusztáv: Eszmetöredék a magyarok eredetéről. *Új Magyar Muzeum* 1, 305–329, 431–457, 486–499.

Elnöki zárszó – Történelem – írott források szekció

ZSOLDOS ATTILA

Gyulai Pál egyik 1863-ban, éppen 150 éve írt elbeszélésében a következőképpen mutatja be az akkor már fejlődésnek indult Pest kínálta élvezeteket: „epedek utánad, Pest [...] mi lelkesülve éljeneznék akadémiádban a magyar őskérdésről írt legfurcsább értekezéseknek, [...] mi kéjjel szívnám be fiatal íróid kávéházi vitáit és törökpipafüstjét".

Nos, kávéházi pipafüsttel, sajnos, nem tudunk már szolgálni, domine spectabilis, de a „magyar őskérdés"-ről írt értekezésekkel, történetesen, igen.

S egyáltalában nem furcsák ezek az értekezések. Épp ellenkezőleg, mindegyik kitűnő volt a maga nemében. Valamennyi tanúsította, hogy a „magyar őskérdés" – nevezzük így – témájához az írott források felől közelítők számára éppen nem a szorgos kutatómunkával újonnan feltárt források feldolgozásában mutatkozó elmaradás jelenti a fő nehézséget.

Kaján örömmel figyeltem Zimonyi István küzdelmét a Dzsajhání-hagyomány rétegeivel, aminek az a fő oka, hogy a magamfajta mediévisták képzésében igen jelentős szerep jutott a 14. századi krónikakompozíciót hasonló élveboncolással vizsgáló írások tanulmányozásának Domanovszky Sándortól és Hóman Bálinttól kezdve Mályusz Eleméren és ifj. Horváth Jánoson keresztül Györffy Györgyig, Gerics Józsefig és Kristó Gyuláig bezárólag. Gondolom így van ez jelenleg is, legfeljebb a mai hallgatóknak már Szovák Kornélt és Veszprémy Lászlót is kell olvasniuk. Képzésünk ezen jellegzetességének aztán az lett a következménye, hogy valaki vagy beleszerelmesedett a kutatásnak ebbe a fajtájába, vagy éppen ellenkezőleg, úgy járt, mint néhai Engel Pál, aki a 60. születésnapja táján figyelmeztette munkatársait: ha a jövőben netán krónikatörténeti tanulmány publikálásán kapnák, gyengéd határozottsággal hívják fel a figyelmét a nyugdíjba vonulás lehetőségére. Tény azonban, félretéve a kajánkodást, hogy e két szélsőség között elég széles a középút.

„Nem ponton áll meg a jámbor sehol" – méltatlankodik Theseus Vackor deklamálását hallgatván, és, hogy mennyire igaza van, arra bizonyság Farkas Zoltán előadása, amely – egyebek mellett – bemutatta, hogy a bizánci kéziratok mellékjeleinek elemzése milyen nélkülözhetetlen szerepet játszik egy történeti forrás azon passzusának megítélésében, mely a magyarság történetében joggal kardinális jelentőségűnek ítélt információt közvetít.

Veszprémy László előadása azt példázta, hogy a legintenzívebben kutatott latin nyelvű források értelmezése terén ma már csak apró lépésekben lehetséges az érdemi előrehaladás. Megalapozottan reménykedhetünk abban, hogy e lépéseket a jövőben sem kell nélkülöznünk, hiszen a másként kajánkodók úgy tartják, nem is igazi kutatója az Árpád-kornak az, aki életében legalább egy Anonymus-tanulmányt nem tett le a szakma asztalára. Én, szerencsére, már túl vagyok rajta.

Szabados György előadása látszólag kilóg a sorból, hiszen nem filológiai jellegű eszmefuttatással jelentkezett. Valójában azonban az általa alkalmazott eszmetörténeti megközelítés régóta és eredményesen használt kutatási irány latin nyelvű forrásaink vallatóra fogásakor. A csodaszarvasmonda nekem is személyes kedvencem, tudniillik, ha sarokba szorítanak egy „Mi az igazság ..." kezdetű, az őstörténetre vonatkozó kérdéssel, mindig arra hivatkozva feszítem fel a csapda fedelét. Az Árpádok dinasztiájában állítólag élő Attila-hagyományt és Attila kardjának elajándékozását illetően azonban még barátkoznom kell előadónk felfogásával, ám egyelőre vesztésre állok, mert bele sem merek gondolni abba: ha a bajor herceg ilyen pompás ajándékot kapott, akkor mit kaphatott maga a király, IV. Henrik. Az aranykoporsót, gondolom. Nem csoda, hogy nem találjuk. Így aztán, ahogy én látom, korántsem merültek ki az érvek amellett, hogy a kard és Attila nevének összekapcsolása mégiscsak Hersfeldi Lampert tudós kombinációja, akit szemlátomást erősen foglalkoztatott a kérdés, amint azt nyilvánvalóvá teszi, hogy Jordanes *Geticá*ját is felhasználta a történet megkomponálásakor. Felteszem, nem a magyar királyi udvarban hívták fel erre a lehetőségre a figyelmét.

De hát, hol van az megírva, hogy mindenben egyet kell értenünk?

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben

Régészeti és történeti jegyzetek

BENKŐ ELEK

A középkori Székelyföldön keletkezett és fennmaradt számos rovásfelirat és az ezek köré fonódó kérdéskör jelentős fejezete a magyar őstörténet és a régi székelyek kutatásának, anélkül azonban, hogy a tudomány – és ezen túlmenően a mértéktartó közvélemény – számára teljesen világossá vált volna, hogy a probléma jelentősége egészen pontosan miben is áll. A dilemma e sajátos írástípus megnevezésében is tükröződik, amennyiben a szakirodalomban a magyar, illetve a székely rovásírás megnevezéssel egyaránt találkozhatunk. A két terminus értelemszerűen kétféle felfogást tükröz. Az egyik vélemény szerint a rovásírást egykor a magyar nép egésze használta, de csak a székelyek archaikus viszonyai között maradt fenn, mások szerint ez alapvetően a székelyek írása volt, melynek elsajátítása vagy kialakítása valamiféleképp összefügg a magyarság többi részétől némiképp eltérő korai történetükkel.

E sorok írója, előre bocsátva, hogy a legkevésbé sem lezárt kérdésekről van szó, írása címében nem hun–székely, székely–magyar vagy magyar rovásírás terminust, hanem a székely írás megnevezést használja.[1] Ezzel e sajátos írás ránk maradt legrégebbi megnevezésére kíván utalni, amennyiben a középkori forrásokban „szkíta írásról" (Thuróczy-krónika, Bonfini) vagy „székely írásról" (Nikolsburgi ábécé[2]) olvashatunk. A „rovásírás" megnevezés csak a 19. század legvégén, a millenniumi ünnepségek lázában tűnt fel, megalkotása pedig egy történeti prekoncepcióra épült. Közismert, hogy a középkori kapuadót vagy rovásadót – nevének megfelelően – kettéhasítható fapálcákon, bizonyos jegyek bevésésével, rovásával tartották számon; ennek gyakorlatát az újkorig a pásztorrovások tartották fenn. A 19. században a székely rovásírás akkor még zömmel csak újkori másolatokból ismert emlékei alapján sokan úgy gondolhatták, hogy a régi magyarság egészének egykor nemcsak számrovása, hanem rövid szövegek lejegyzésére alkalmas betűrovása is volt. A kérdés tudományos igényű vizsgálatának megalapozója, Sebestyén Gyula kezdetben maga is megkísérelte az akkor még jórészt újkori másolatokból ismert írás jegyeit összefüggésbe hozni a pásztorok számrovásával, a tulajdon- és mesterjegyekkel, továbbá a kőfaragók és ácsok elhelyezőjeleivel, és jóllehet utóbb e nézetét monumentális munkájában korrigálta, a mű a *rovásírás* kifejezést maradandóan rögzítette a magyar szakterminológiában.[3]

A székely írás fogalmával a rovásírás eurázsiai emlékanyagán belül térben és időben elkülöníthetünk egy kisebb csoportot, amelynek tagjai döntő többségükben vagy a Székelyföldön kerültek elő, vagy a középkori Magyarország olyan területein, ahol a történeti és nyelvi adatok a székelyek hajdani ott-tartózkodását sejtetik; feltehetően ilyen lelet például a Somogy megyei Bodrog-Bű kora Árpád-kori településén talált feliratos kerámiatöredék.[4] Mai tudásunk szerint Erdélyben a székelyek beköltözése előtti korszakra keltezhető rovásfelirat nem ismert – nem maradtak fenn ilyenek a bolgár uralom alatti 9. századi Dél-Erdélyben sem –, a késő középkori alsószentmihályfalvi (Aranyosszék) kis rovásfelirat korai kazár eredeztetése és 10. századi keltezése pedig – már csak az emlék téves átrajzolása miatt is – a képzelet birodalmába tartozik *(1. kép)*.[5] A székely írásnak – úgy tűnik – éppúgy nincsenek erdélyi gyökerei, amiként a középkori erdélyi székelyek anyagi kultúrája sem tükröz helyi, államalapítás előtti vonásokat (az esetleges előzmények Erdélyen kívül, jellemzően a Dunántúlon és Dél-Magyarországon kereshetők), de bizonyos erdélyi őskori „előzmények" (Tatárlaka) bevonása a kutatásba, netán az őskori edényornamentika „olvasása" éppoly komolytalan, mint ismeretlen korú és jellegű, még írás voltukban is megkérdőjelezhető karcolatok (például Ditró-Tászoktető)[6] idekapcsolása. Tudnunk kell, hogy az erdélyi avar népesség helyi továbbélése nem

1 A terminológiáról és a kérdés egészéről legújabban: Sándor 2014.

2 Jakubovich 1935; Szelp 2011; Sándor 2014, 220–225.

3 Sebestyén 1915.

4 A vitatott lelet értelmezési kísérleteinek és szakirodalmának összefoglalása: Sándor 2014, 103–115.

5 Vékony 2004, 217–230; Benkő 1994a, 158–160.

6 Ferenczi 1999.

1. kép. Alsószentmihályfalva – református templom (Aranyosszék, ma Kolozs megye), késő középkori–kora újkori felirat a szentély külső falán (Benkő Elek felvétele)

igazolható, ráadásul Erdély népessége az avar korban sem volt egységes, amennyiben a peremterületeket és a külső medencéket jelentős mennyiségű szláv helynevet hátrahagyó, régészeti leletanyagában is avar hatásokat mutató szláv emlékanyaggal jellemezhető népesség töltötte ki. A dél-erdélyi bolgár uralom – rovásfeliratokat egyébként nem tartalmazó – emlékei nem terjednek ki Erdély belső területeire, és a Székelyföldön belül is csak Háromszéken mutatható ki szórványosan a Gyulafehérvár környéki, bolgár jellegű tárgyi anyag hatása, anélkül azonban, hogy e hatás etnikai-kulturális tartalmáról nyilatkozni tudnánk. Az alsószentmihályfalvi felirat nyomán feltételezett 10. századi erdélyi kazár jelenlét más forrásanyaggal nem támasztható alá, miként képzelt konstrukció a székelyföldi besenyő népesség feltételezése és beépülése – ennek minden kulturális tartalmával – az Árpád-kori székelységbe. Ez utóbbi alapvetően helytörténészek működvelő nyelvészeti kutatásaira és az Árpád-kori régészeti leletek (például a cserépbográcsok, vagy éppen a háromlábú, öntött bronzedények) félreértelmezésén alapul, szerencsére egyre kevesebb hatással napjaink erdélyi régészetére. Ellenben itt utalunk azokra a régészeti megfigyelésekre, amelyek az Árpád-kor derekán új, a korábbi leletekből le nem vezethető új emlékanyagra és új településszerkezet kialakulására utalnak, régészeti oldalról is plasztikussá téve azt a történeti konstrukciót, ami a székelyek Erdélybe költözéséről szól.[7] Mindezek nyomán – hangsúlyozom, mai tudásunk alapján – a székely írás erdélyi előzményeit és itteni átvételének lehetőségét nem számítjuk a történeti realitások közé. Nyilván nem a középkori besenyőkkel, hanem a közeli Székelyföldről származó személlyel függhet össze a moldvabányai középkori katolikus templomrom falán felfedezett késő középkori (?) felirat is.[8]

Az összefüggő, kompakt csoportot képező székelyföldi emlékek mellett a Kárpát-medence más területeiről nem ismerünk – néhány problematikus darabon kívül – középkori rovásfeliratokat. A kérdés működvelő kutatóival már itt éles vitára nyílik lehetőség, ők ugyanis középkori ötvösművek elhelyezőjeleit, mérlegsúlyok jelzéseit, középkori csatok és gyűrűk egyéb jellegű feliratait, továbbá a középkori tulajdonjegyeket, mesterjegyeket vagy éppen bizonyos ornamentális részleteket is hajlamosak rovásfeliratnak tekinteni. Ez utóbbiakat most figyelmen kívül hagyva a székely (rovás)írás középkori és kora újkori (16–17. századi) emlékeinek, elsősorban az újonnan előkerült feliratoknak sommás bemutatására és történeti szempontú vizsgálatára teszünk kísérletet.

Az alábbi írás szerzője nem őstörténet-kutató, még kevésbé orientalista, akinek régész–történész

7 Benkő 2012.
8 Tánczos 2006.

kompetenciája két területre terjed ki: a Székelyföld kutatójaként évtizedek óta igyekszik összegyűjteni a ránk maradt középkori és kora újkori rovásemlékeket, régészeti-építészettörténeti részletmegfigyelésekkel pontosítva keltezésüket és keletkezésük körülményeit, másrészt – ugyanekkora hangsúllyal – a középkort és a kora újkort érintő, alapvetően történeti kérdéseket elemez: a ránk maradt, biztosan keltezhető feliratok segítségével időben meddig követhetjük e sajátos írás történetét? Valóban csak a humanizmus korának terméke a székely írás, miként tévesen ma is gondolják egyesek,[9] vagy már az Árpád-korban, esetleg annál is korábban (netán sokkal korábban) számolhatunk vele? Széles körben elterjedt, „népi" írás volt-e, amelylyel a latinos literatúrát nem ismerő középkori köznép is rendszeresen élt, vagy csak szűkebb kör használta? Bizonyítható-e, hogy üldözte a keresztény egyház, mint a pogány hit régi rekvizitumát? Hogyan és milyen hagyományozás mentén maradt fenn ismerete az újkorig? És végül, ami a régész számára mindenkor időszerű kérdés: mit lehet tudni a legutóbbi években előkerült, új székelyföldi feliratokról?

A kutatás mértékadó része szerint a székely rovásírás a nyugati (ó)török rovásírások családjába tartozik, a kazáriai, bolgáriai és az avar írás emlékeivel együtt. Ennek az írásnak a 6–10. századi emlékei Dél-Szibériától és a délorosz területektől a Balkánig terjedő nagy térségben maradtak fenn. Ehhez az íráscsaládhoz kapcsolódik – mint jeleztük – az Avar Birodalomban használt rovásírás is (Szarvas, Nagyszentmiklós stb.). Ez utóbbi, máig megfejtetlen emlékek vonatkozásában fontos mozzanat, hogy a szigorúbb központi normatívával rendelkező keleti türk (köktürk) rovásírással szemben a nyugati török rovásírásnak több helyi változata is kialakult, ami a rendszerint rövid feliratok értelmezését, „megfejtését" nagyban nehezíti, arról nem beszélve, hogy nem tudjuk, milyen nyelven is írták őket.[10]

A korábbi avar és a későbbi székely feliratok összefüggése ma még nem tisztázott, mindazonáltal úgy tűnik, hogy a két írás kapcsolata nem közvetlen és egyenes vonalú, mivel a székely rovásírásnál számos új betűre volt szükség azon hangok jelölésére, melyek az előképet használó nyelvből hiányoztak. Vásáry István szerint a székely rovásírás öt betűje biztosan türk eredetű, további 10–11 egyezése valószínűsíthető, más betűk (az *e, o,* valamint az *a*, *f*, *h,* és talán az *l* és *zs*) a görög és a glagolita ábécé egyes jeleivel mutatnak hasonlóságot, de az átvételek körülményei még tisztázatlanok.[11] Róna-Tas András a fenti, a görög ábécéből származó és a glagolita közvetítésével átvett jelekből arra következtet, hogy ez az ábécé eredetileg a Balkánon volt használatos.[12]

A középkori székely rovásírásra jelentős hatást gyakorolt a latin betűs írás is, különös tekintettel a kettős betűkre (*cs*, *gy*, *ny* stb.). E hatással és belső fejlődéssel magyarázhatók a székely rovásírás jellegzetes ligatúrái, melyek ilyen széles körű alkalmazása a türk írásokra nem volt jellemző. Igen jó párhuzamot kínálnak viszont a kapitálisokkal írt reneszánsz feliratok hasonló jellegű betűösszevonásai. Úgy tűnik, hogy a székely írás a magyar nyelv igényei szerint adaptált, az Árpád-kor folyamán már létező írás volt (az ezt bizonyító emlékekre alább még visszatérünk), és feltételezhető, hogy kialakulásában/kialakításában a kelet-európai rovásírások és bizonyos balkáni kapcsolatok egyaránt fontos szerepet játszhattak.

Nagy kérdés, hogy e részleteiben még ismeretlen folyamatba miként illeszkednek a korai magyarság körében (pontosabban a 10. századi, magyar vonatkozásúnak tekintett régészeti emlékanyagban) biztosan létező, egyelőre nem nagyszámú, a hiteles olvasatot még nélkülöző feliratok, például a Kalocsa melletti Homokmégy-Halom 10. századi temetőjéből. E téren feltehetően még további leletek tanúságára kell várnunk; egyelőre éppúgy problematikus, hogy milyen nyelven írták őket, mint a használt írás valós kapcsolata az avar kori, nagyszentmiklósi típusú, illetve a későbbi székely feliratokkal. Ez utóbbi vonatkozásban az újabb kutatás szkeptikus, amennyiben a honfoglalás kori csontfelirat és a székely írás kapcsolatát nem tekinti közvetlennek.[13]

A sémi ábécékhez hasonlóan jobbról balra olvasandó, a magánhangzók többségét kezdetben nem jelölő, gyakori betűösszevonásokat (ligatúrákat) alkalmazó, a jeleket több változatban is használó, de minden eddig ismert esetben magyar nyelvű írás kivitelezése és olvasása egyaránt nehézkes lehetett. Feltehetően ennek tulajdonítható, hogy a ránk maradt feliratok kapcsán ma is eltérő – gyakran igen jelentős mértékben eltérő, szenvedélyes vitákat gerjesztő – olvasatok születnek. Ehhez nagyban hozzájárul az a technikai körülmény is, hogy rendszerint kopott, sérült állapot-

9 Horváth 2008.
10 Sándor 1914.
11 Vásáry 1981, 377; Vásáry 1997, 1136.
12 Róna-Tas 2002, 127.
13 Sándor 2014, 129.

ban fennmaradt emlékekről van szó, ahol a pontos vésetek meghatározása (kihámozva őket a sokszoros meszelésrétegek és a különféle utólagos karcolások, illetve sérülések zűrzavarából) és pontos dokumentálása éppúgy speciális tudást igényel, mint az eligazodás egy-egy középkori templom belső periódusai között, helyesen használva a felmerülő régészeti és művészettörténeti vonatkozású megfigyeléseket.

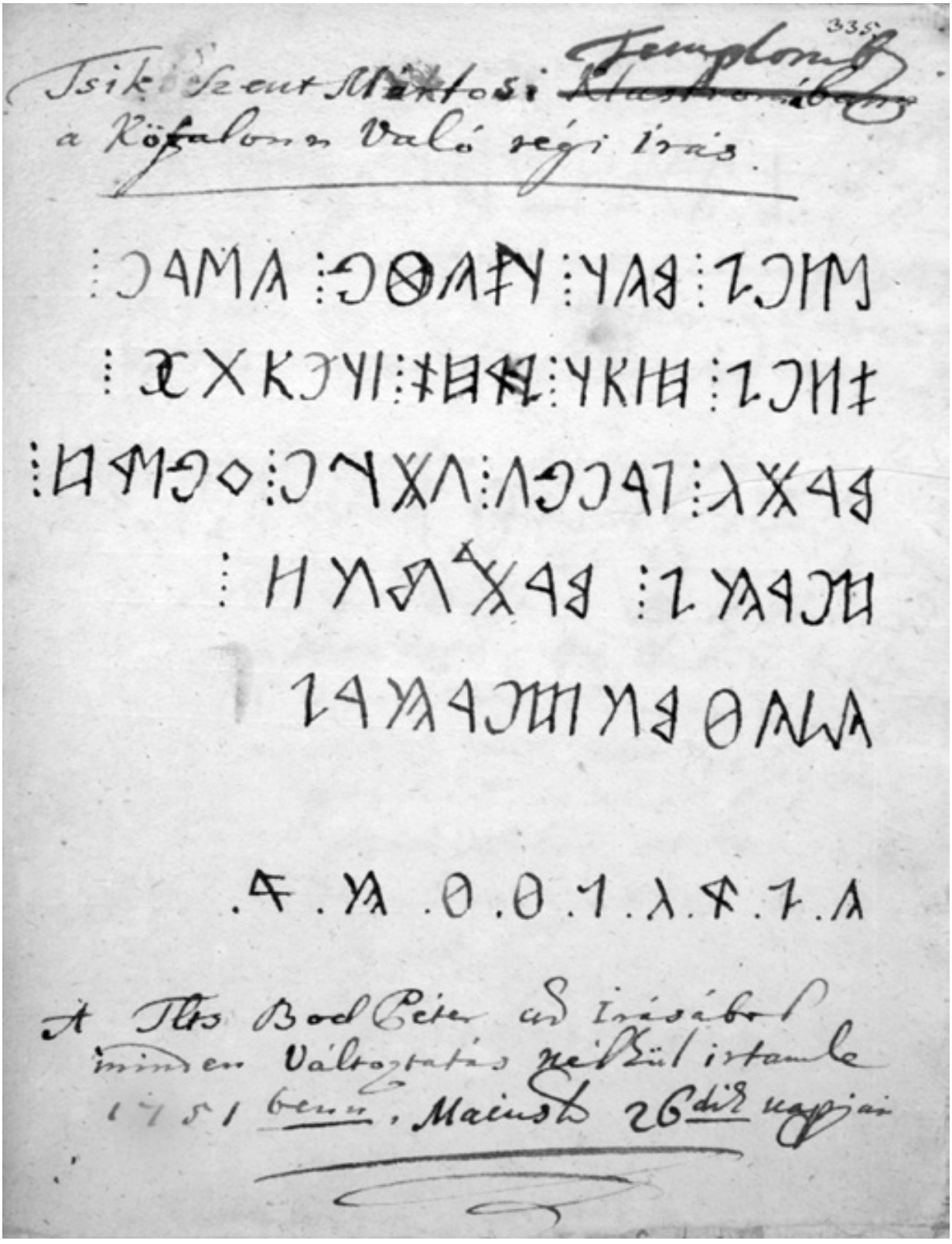
A találgatások, magyarázatok és „pontosítások" ilyen bonyolult szövevénye a jóval egységesebb rendszerű latin paleográfia terén sohasem alakulhatott ki.[14] A rovásírás használatát a latin írásbeliség korán háttérbe szorította, bár annak a gyakran hivatkozott, a műkedvelő irodalomban különösen hangsúlyos részletnek nem találtuk hiteles bizonyítékát, hogy ezt az írásfajt mint pogány kori örökséget a keresztény egyház üldözte volna. Ellenkezőleg, a középkori emlékek jelentős része kiemelkedő jelentőségű, monumentális méretű templomi felirat volt, amit jól látható helyre csak egyházi jóváhagyással helyezhettek el. Használata mindazonáltal a középkorban sem tűnik általánosnak, tapasztalatom szerint több tucat, vagy éppen száznál is több latin betűs feliratra esik egy rovásírásos emlék. Az emlékek kis száma és e sajátos írásnak az „eredetére" utaló nyomok bizonytalansága, miként általában a székelyek korai történetére („eredetére") utaló adatok elmosódott volta talán önmagában is forrásértékű lehet: a rovásírás régi keletű, de talán már az Árpád-kor vége felé sem volt meghatározó jelentőségű eleme a székelyek műveltségének és írásbeliségének. Jelenléte, szórványos használata jóval régebbi korok visszfénye lehet.

Késő középkori és kora újkori forrásaink e sajátos írást székely jellegzetességnek tekintették, mint az ősi szkíta eredet alapvető, de pusztulófélben lévő bizonyítékát. Így Thuróczy János nyomtatott *Chronica Hungarorum*a (1488) a székellyé lett hunok meséjét fontosnak látta olyan vonásokkal megtoldani, melyek saját korában is jellemezték a székelyeket: „Mert hiszen a mi korunkban is ugyanennek a nemzetnek egy része, amely Erdély tájain lakik, tud valamiféle betűket a fába vésni, és e rovást használva betűvetés módjára él vele. [...] A mi időnkben nem is kételkedik senki benne, hogy a székelyek azoknak a hunoknak a maradékai, akik először jöttek be Pannóniába [...] Ők még nem felejtették el a szkíta betűket, és ezeket nem tintával vetik papirosra, hanem botokra vésik be ügyesen, rovás módjára."[15] Ugyanez a részlet Antonio Bonfini, Mátyás udvari történetírója számára is figyelemre méltó volt: „Szkíta betűket használnak, amelyeket nem papírra írnak, hanem igen rövid fadarabokra vésnek, kevés jellel sokféle jelentést kifejeznek."[16] Oláh Miklós (1493–1568), akinek Erdély szülötteként személyes tapasztalatai is lehettek, *Hungaria* (1536) című művében arról tudósított, hogy az idegen nemzetekkel nem keveredő, sajátos szokásokat és törvényeket őrző székelyek gondolataik kifejezésére fapálcikákra vésnek jeleket, és ezeket üzenet vagy levél gyanánt küldik barátaiknak és szomszédjaiknak.[17] Verancsics Antal (1504–1573) híradása szerint a székelyek által hun eredetűnek tartott íráshoz szögletesre faragott botokat használtak, amelyekre jobbról balra írtak, mint a zsidók, egyiptomiak és a törökök, egy vagy két pont hozzáadásával.[18] Bencédi Székely István, aki nemcsak székely volt, hanem éppen arról a területről, Udvarhelyszékből származott, ahol – mint látni fogjuk – a legtöbb és legkorábbi székely írásos emlék maradt fenn, 1559-ben kinyomtatott világkrónikájában arról tudósított, hogy a székelyek „hunniabeli módra székely bötüvel élnek mind ez napiglan".[19]

A ránk maradt emlékek belső összefüggéseit, számát és területi eloszlását vizsgáló régész, miközben kétségtelen ténynek tekinti, hogy a 15–16. századi székelyek még ismerték a „székely bötűket", leplezetlen kétellyel tekint azokra az értelmezési kísérletekre, amelyek e források alapján, a régi szkíta szabadságnak a hunokon át a székelyekig átörökített ideálképére alapozva sugallják, hogy a székely írást egykor tömegesen, széltében-hosszában alkalmazhatták a latin betűk írásában egyébként járatlan közszékelyek is. A székely írás ismerete a 16–17. század fordulójára már lankadni látszik, legalábbis Szamosközy István (1570–1612) híressé vált tudósítása erre utal: „A latinon kívül saját betűket, helyesebben mondva betűféle jeleket is használnak, amelyek már náluk is elavultak, és a felejtés miatt elenyésztek. E jeleket lehántolt és négyzetesre faragott pálcákra bicskaheggyel vésik úgy, miként hajdan Szkítiában közölték egymással a mondandójukat. Ezeket a betűket jobbról balra haladva helyezik el, a zsidók gyakorlata szerint, amiből felismerhetjük eredetét."[20]

A késő középkori történetírók által rögzített hagyomány fényében rejtély marad, hogy Kézai Simon,

14 Benkő 1997.
15 Thuróczy 1978, 74–75.
16 Bonfini I. 146.
17 Olahus 1938, 71.
18 Verancsics I. 145–146.
19 Székely 1559, 122.
20 Szamosközy II. 377.

2. kép. Késő középkori (1501) felirat egy csíkszéki, ma Hargita megyei falu (Csíkszentmárton/Csíkszentmiklós?) templomából, 18. századi másolat (Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár, Benkő Elek felvétele)

a hun legenda tudós megalkotója miért nem kapott az alkalmon, hogy a székely írást is a szkíta–hun eredet bizonyítékai közé emelje. Furcsa közlését, hogy a székelyek e sajátos írást Erdély hegyei között a velük összekeveredett blakoktól vették volna át,[21] ma sem tudjuk megnyugtatóan értelmezni. Gondolhatunk a dunántúli gesztaíró tájékozatlanságára éppúgy, mint bizonyos tájékozottságára, amikor ilyen módon utalt a székely írás jól érzékelhető balkáni kapcsolataira. A székely írás és a szkíta–hun legenda, mint láttuk, majd csak Thuróczynál és történetíró utódainál kapcsolódik össze.

A ránk maradt erdélyi emlékek felől közelítve a problémához, a módszeres kutatás 19. századi kezdetekor komoly gondot okozott, hogy a történetírók állításával ellentétben eredetiben fennmaradt, hiteles székelyföldi emlékeket alig lehetett felmutatni. Bizonyos feliratok 18. századi másolatai esetében már az is vita tárgyát képezte, hogy melyik falu templomában maradtak fenn; a leghíresebb eset a csíkszentmihályi/csíkszentmártoni/csíkszentmiklósi felirat *(2. kép),*[22] melynek pontos előkerülési helyét máig nem sikerült meghatározni. Érthető volt Orbán Balázs határtalan lelkesedése, amikor az udvarhelyszéki Énlaka unitárius templomában végre sikerült egy ilyen, egyébként meglehetősen kései (1668) feliratot találnia: „Nevezetes és megbecsülhetlen nemzeti kincs e felirat, mert az az oly sokak által kétségbe vont hun-scitha irásnak ma létező egyedüli példánya, mely az egyoldalu tagadásnak minden utját bevágja. Bizonyitványa annak, hogy ezen ős, még Ázsiából kihozott irásmodor a XVII-ik században mint felirati irmodor annyira elvolt terjedve, hogy az egyszerű falusi mesteremberek is ismerték … ez irásmodor a székelyeknél egész a XVII-ik század végszakáig ismeretes és gyakorlati használatban volt, hogy csak a XVIII-ik században, nemzeti sülyedésünk e szomoru, végzetteljes korszakában veszett el."[23]

Orbán Balázs úttörő felfedezése óta folyamatosan kerültek elő eredeti feliratok a Székelyföldön. Külön öröm, hogy ez a folyamat napjainkig tart, amennyiben kiemelkedő jelentőségű emlékek éppen az utóbbi években bukkantak elő és váltak kutathatóvá. Közöttük rendkívül fontosak azok a leletek, amelyek a székely írás korai alkalmazását bizonyítják. Egy ilyen, kőbe vésett feliratot már a két világháború között felfedeztek az udvarhelyszéki Homoródkarácsonyfalva unitárius templomában, ahol a 15. század végén emelt torony

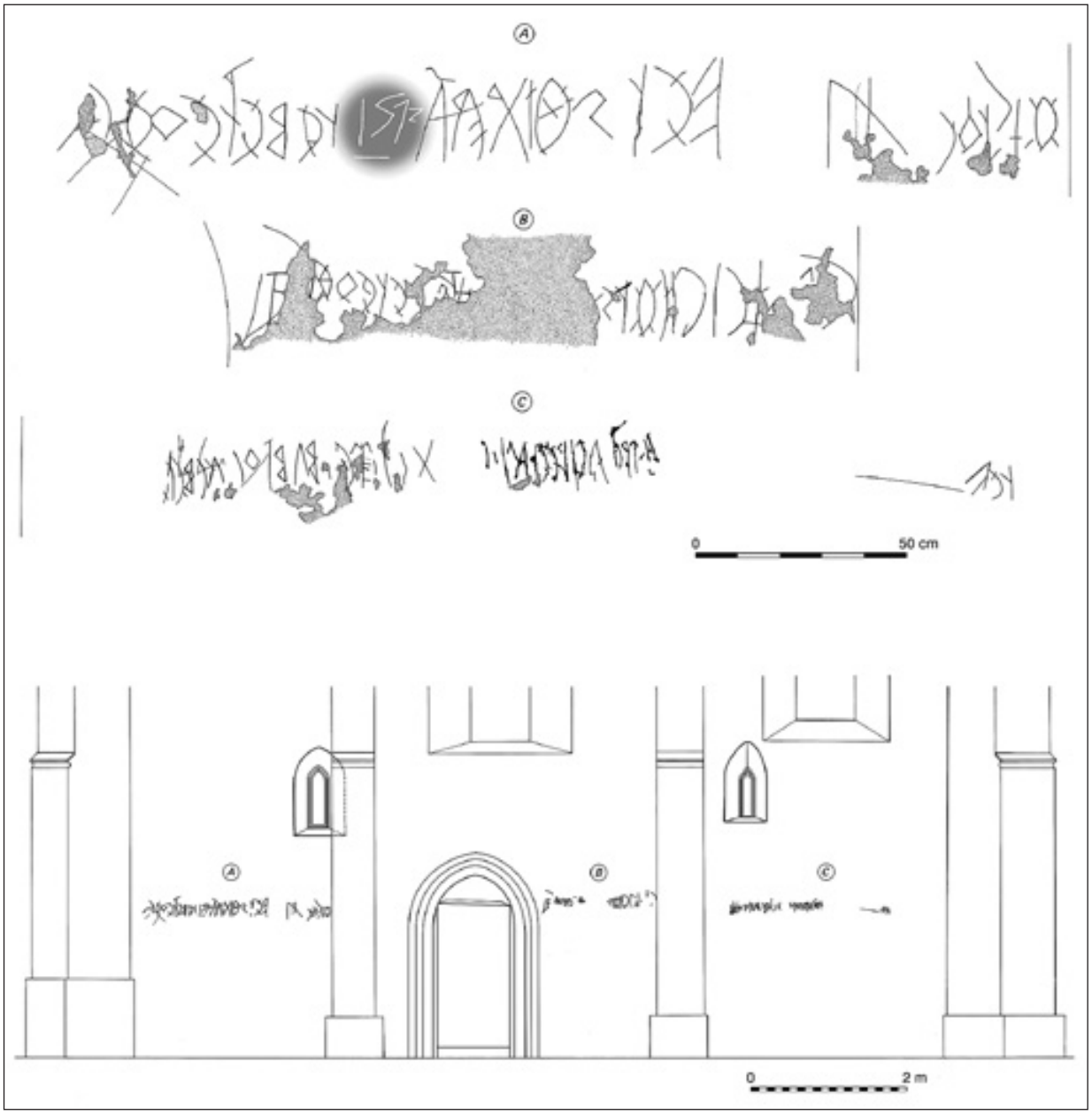

3. kép. Vargyas – református templom (Udvarhelyszék, ma Kovászna megye), 13–14. századi kő keresztelőmedence, székely betűs felirattal (Benkő Elek felvétele)

21 SRH I. 162–163.

22 Legutóbbi kutatásai nyomán e sorok írója úgy látja, hogy a viszonylag terjedelmes, mára csak különféle másolatokból ismert, 1501-ben kelt felirat (Sándor 2014, 189–193.) egykori helye további szakirodalmi és levéltári munkával pontosítható lenne.

23 Orbán I. 124. Magáról a feliratról: Ferenczi 1936; Ferenczi 1971; Ferenczi 1972; Benkő 2012, 57; Sándor 2014, 200–202.

4. kép. Székelydálya – református templom (Udvarhelyszék, ma Hargita megye), a déli hajófal a felirattal, 14–15. század (Benkő Elek felmérése nyomán Ősi Sándor grafikája)

egyik emeleti ablakának záradékát egy elbontott, késő román kori (13. század végi) kapuzat rétegkövéből alakították ki, amelyen bevésett, máig értelmezetlen, de az eddigi értelmezési kísérletek fényében magyar nyelvűnek tűnő rovásírásos szöveg olvasható. Apró, de árulkodó részlet, hogy a követ az 1490-es években már fejjel lefelé illesztették a falazatba, tehát az írást valószínűleg ekkor már nem tudták elolvasni.[24] Az erdővidéki Vargyason (Udvarhelyszék), amikor a középkori templom alapfalai fölött új református imaházat emeltek az 1990-es évek elején, a késő középkori toronyalapozásba másodlagosan befalazva egy archaikus formájú kő keresztelőmedencét találtak, rajta rövid, rovásírásos felirattal (egyik olvasata szerint „Mihály írtán követ", más, teljesen eltérő és kevéssé valószínű megfejtés nyomán „imé fioγ te neküd").[25] Az emlék

24 Németh 1945; Ferenczi–Ferenczi 1979, 18–22; Benkő 1994a, 160–161; Vékony 2004, 9–16; Sándor 2014, 177–180.

25 Benkő 1994b; Ferenczi 1994; Vékony 2004, 18–24; Hosszú 2013, 58–61; Sándor 2014, 180–182.

nem lehet későbbi a 13–14. századnál; védhetetlenek azok a rekonstrukciós kísérletek, amelyek a medencét barokk jellegű feszület vagy szobor talapzataként kívánják megjeleníteni *(3. kép)*.

Kiemelkedő jelentőségű az 1990-es években Székelydálya református templomában tett felfedezés, amikor az épület restaurálása során a déli hajófal külső oldalán monumentális méretű, vakolatba karcolt, 14–15. századi feliratra bukkantak. Ami közelebbi keltezését illeti, a feliratot a 15. század végi, 16. század eleji átépítést megelőző 14–15. századi templom déli falát borító, a kisméretű, kora gótikus ablakokhoz igazodó friss vakolatba karcolták, a középkori járószint közelébe visszaállított mai talajfelszíntől 1,85–2,15 m-es magasságban. A hosszú felirat egyes részleteit a késő gótikus (talán már 16. század eleji) támpillérek megépítésével eltakarták. Az emlékről évekkel korábban előzetes közleményt írtam és elkészítettem a déli fal részletes felmérését a kérdéses felirattal együtt.[26] E munkát 2013. őszén pontosítottam, a rajzon a helyszínen bizonyos javításokat végeztem, helyesbítve a középkori bekarcolásokat és elhagyva több utólagos vonalat, bekarcolást *(4. kép)*. Közben néhány új megfigyelést is tehettem, amelyek közül jelen áttekintésben kettőt emelek ki. A felirat első, A-val jelölt szakaszán szereplő 1572-es évszámot utólag karcolták egy nagyobb szóközbe (16. századi évszámok – például 1570 – az utólag falazott támpillérek törzsén is felfedezhetők), ez a felirat egészét semmiképpen nem keltezheti. A C-vel jelölt utolsó részt kisebb betűk, durvább, erőteljesebb bekarcolás (mintha már nem a friss vakolatba mélyítették volna) és a talajfelszíntől mért, valamivel nagyobb magasság jellemzi. Ez joggal mutathat későbbi keletkezésére, amint erre a szakirodalom utal is, de mindenképpen figyelembe veendő, hogy a feltáráskor, az 1990-es években a betűk mélyedését kitöltő meszet a vonalak erőteljes végigkarcolásával (egyben kimélyítésével) távolították el, ami méretüket és esetleg eredeti vonalvezetésüket is módosíthatta, és elképzelhető, hogy egy újabb restaurálás során korábban észre nem vett, mésszel kitöltött betűket, illetve a már „kitisztított" betűkhöz tartozó további részleteket is találnak majd. Mindez a majdani értelmezések szempontjából alapvető fontosságú, amennyiben a C rész jelenleg mélyebben bekarcolt jeleinek hitelessége nem kifogástalan. Bizonyosnak látszik, hogy a felirat legjobban olvasható része mesterneveket, köztük Péterfi Balázsét örökítette meg.[27]

A korai, 13–14. századi feliratok előkerülése előtt több-kevesebb joggal még felmerülhetett, hogy a kétségtelen hitelű székely rovásírásos emlékek nem korábbiak a humanizmus koránál, tehát egy ekkor (újra)teremtett írással lenne dolgunk, mellyel a késő középkori székely írástudók feltehetően a „szkíta" múltra kívántak utalni.[28] Az imént felsorolt feliratok segítségével azonban a 13–15. század közötti időszakot is hiteles székelyföldi leletekkel lehet kitölteni, a székely írás reneszánsz kori születésének képzete így teljességgel védhetetlenné vált. Bár napjainkban is akadnak hívei a humanista eredeztetésnek, elsősorban a magyar nyelvtörténet és irodalomtörténet térferéről, e felfogás azonban a régészeti-műemléki eredmények fényében ma már nem tartozik a reálisan mérlegelendő lehetőségek közé. Fokozottan vonatkozik ez a fenti elképzelés „élesebb" változatára, amely biztosan késő középkori eredetű szövegemlékek (Nikolsburgi ábécé, Bolognai rovásemlék) keltezésének tendenciózus eltolásával a kora újkor felé, illetve a Konstantinápolyi felirat reneszánsz kori hamisítvány voltának felvetésével azt igyekszik alátámasztani, hogy a székely rovásírást patrióta meggondolásokból csak a 16. században alkották volna tudós tollforgatók.[29]

Az természetesen egészen más kérdés, hogy az Árpád-kortól biztosan meglévő, de a jelek szerint csak viszonylag szűk körben ismert és használt írás ábécéjét esetleg a késő középkorban egységesítették,[30] miközben maga a székely írás is elnyerte stabil helyét a történeti munkákban. Ezt követően, a 16–17. században a rovásírás utóéletének lehetünk tanúi. E kései korban nemcsak a magyarság igen régi, szkíta és hun származásának bizonyítékát látták benne, hanem ezen túlmenően a nyelvek képzeletbeli versenyében a szent nyelvekkel való rokonság (esetünkben a héber nyelvvel feltételezett kapcsolat) igazolására is alkalmasnak vélték a jobbról balra írt rovásjeleket.

Az ilyen jelekkel írott székelyföldi emlékek száma a 15. század végétől érezhetően megugrik. Legismertebb közülük egy, a székelyderzsi (Udvarhelyszék) templomban előkerült tégla, amelybe még száradás és kiégetés előtt a „Miklós derzsi pap" szöveget kar-

26 Benkő 1996b.

27 Erdélyi–Ráduly 2010, 94; Sándor 2014, 182–184.

28 Róna-Tas 1985.

29 Horváth 2008, 37–39, 41–42, 47.

30 Vásáry 1974, 159–171; Sándor 1996b, 89.

colták.[31] A rövid feliratnak, miként számos további rovásírásos emléknek is több más olvasata is létezik, ami nemcsak a „megfejtők" hallatlan találékonyságát, hanem a sok betűkihagyást és rövidítést (betűösszevonást) alkalmazó írásmód olvasási és értelmezési nehézségeit is jelzi. Az épület részletes vizsgálata nyomán biztosnak látszik, hogy a Miklós nevű egyházi személy akkor alkotta magyar nyelvű feliratát, amikor az 1490-es években a derzsi templom falait megmagasították, új, nagyobb ablakokat alakítottak ki és beboltozták az épületet. Az ekkor kivetett téglákból arra is futotta, hogy a korábbi résablakokat befalazzák velük, így került a nevezetes feliratos tégla is az egyik 13–14. századi ablakot kitöltő falazatba. A 24,7 × 16,2 cm-es emlék nevezetessége, hogy a friss agyagba bekarcolt vonalak alapján pontosan rekonstruálni lehet a felirat készítésének menetét. Ezt helyszíni megfigyeléseim alapján azért ismétlem meg az alábbiakban, mert a hibásan rekonstruált sorrend értelmezési problémákat is felvethet. 2013. évi fényképfelvételeim szerint Miklós pap először a tégla bal oldalára karcolt egy kissé bizonytalanul és ferdén futó vonalat, a majdani keret bal oldali szélét, majd két erőteljes vízszintes vonallal kijelölte a keret szélességét, és az üres sávot a jobb oldalon határozott, függőleges vonallal lezárta. Az így, balról jobbra haladva (!) előállított keretbe kezdte utána immár jobbról balra berajzolni a rovásjeleket, amelyek közül az utolsót egyértelműen rákarcolta a ferde és sekély bal oldali szegélyvonalra. Semmi nem utal arra, hogy a harmadik „p" betű függőleges szára eredetileg a felirat kerete lett volna, amit utóbb alakított volna át betűvé a bizonytalankodó pap. A magam részéről inkább a karcolások határozott, biztos vonalvezetését emelem ki.

Ugyanebben az időben keletkezett az orbaiszéki Gelence római katolikus templomában az a kis felirat, amelyet „Pál pap" karcolt az északi hajófal keleti végénél látható Keresztre feszítés jelenetén Szűz Mária köpenyére,[32] a mai padlószinttől mért 2,10 m-es magasságban *(5. kép)*. A kis karchoz évszám is tartozik, amelyet a szakirodalomban általánosan elterjedt 1497-tel szemben esetleg 1492-nek is olvashatunk, ugyanis a közzétett másolatoktól enyhén eltérő eredeti karc az utóbbi olvasatot is megengedi.[33] Mindkét felirat esetében érdemes felfigyelni a biztos, határozott vonalvezetésre, a legszorosabb összefüggésben az írás-

5. kép. Gelence – római katotlikus templom (Orbaiszék, ma Kovászna megye), középkori falképbe karcolt felirat, 1492 vagy 1497 (Benkő Elek felvétele)

tudó pap gyakorlott kezével, aki nevét székely írással örökítette meg. E mögött a diszkrét elrejtés szándékát éppúgy feltételezhetjük, mint a rovó székely származásának jelzését.

Az udvarhelyszéki Bágy ma református templomát a 15. század végén, esetleg már a következő évszázad legelején átépítették; e munkálatok során a korábbi templomhajó új szentéllyel bővült. Ennek délkeleti külső támpillérén, az egyik – a helyi késő gótika jellegzetes andezit anyagából gondosan faragott – kváderkőre egy kőfaragó rövid székely betűs feliratot vésett: „Orbán Benedek csinálta", majd a követ nyilvánvalóan

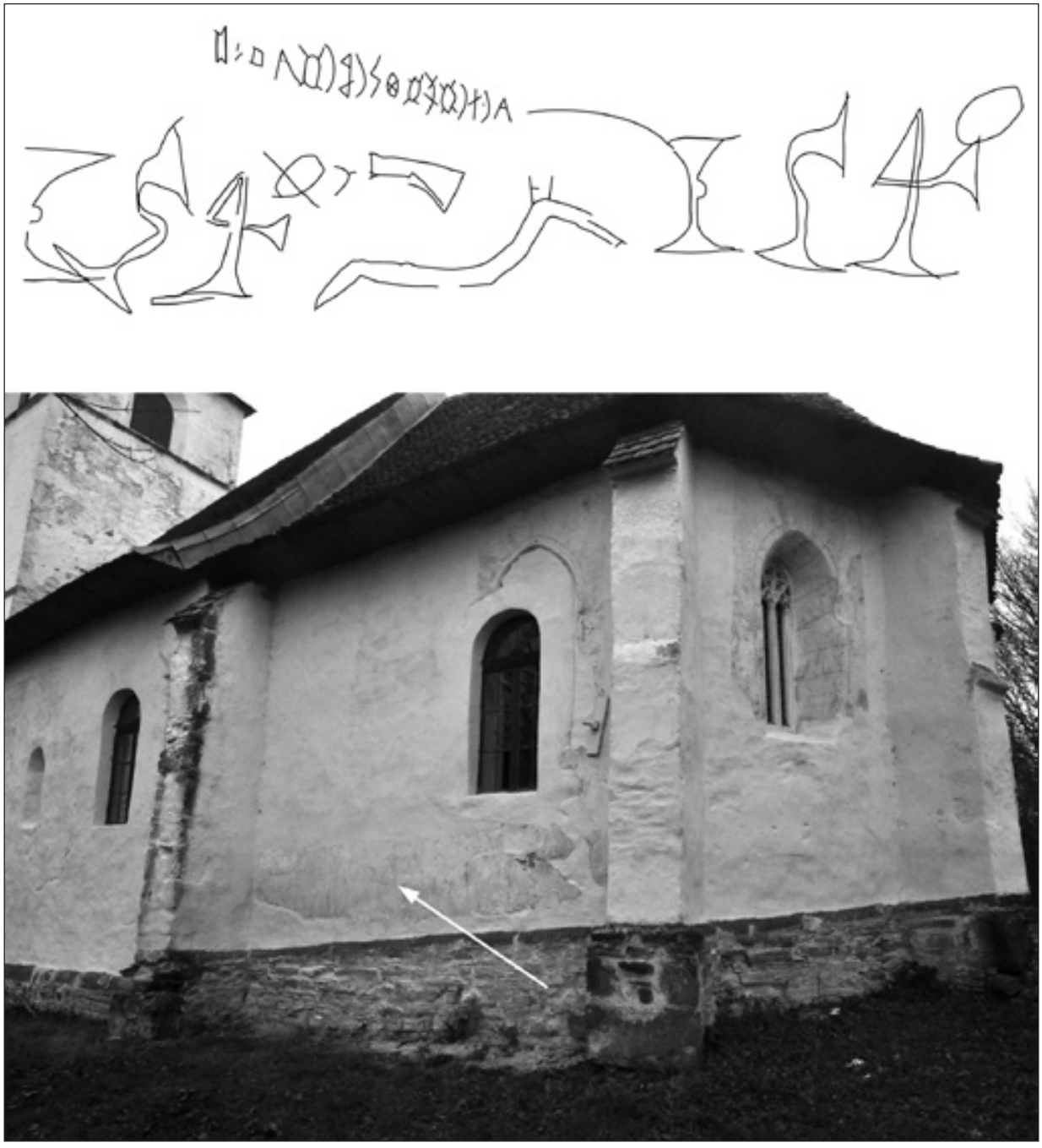
31 Jakubovich 1932; Ferenczi–Ferenczi 1979, 18; Benkő 1994a, 163–164; Sándor 1914, 184–187.

32 Kónya 1994; Sándor 1996a.

33 Benkő 2002, 306, 338, 355; Capelli 1967, 423–427.

6. kép. Bágy – református templom (Udvarhelyszék, ma Hargita megye), késő középkori felirat a szentély egyik támpillérén (Benkő Elek felvétele)

7. kép. Berekeresztúr – református templom (Marosszék, ma Maros megye), a szentély külső falába karcolt felirat, 1540 (Benkő Elek felvétele nyomán Ősi Sándor grafikája)

írástudatlan társai fejjel lefelé helyezték el az új szentély egyik külső támpillérébe *(6. kép)*.[34] Feltűnő, hogy nem bekarcolt, hanem vésővel, biztos kézzel, mélyen bevésett jeleket találunk, amelyek mélyedését nyomokban középkori vakolat tölti ki. A dálnoki (Kézdiszék) református templom késő középkori átépítését és boltozását lezáró, monumentális méretű, 1526. évi felirat rovásírásos részére[35] alább még az „írástudó" mesterek problémája miatt visszatérünk, ez utóbbi szempontból most a berekeresztúri református templom (Marosszék) késő középkori szentélyének déli, külső

34 Ráduly 2013.

35 Benkő 1981; Vékony 1987, 19; Hosszú 2013, 74–75; Sándor 2014, 193–195.

falfelületén, a korabeli vakolatba mélyített, későbbi meszelésrétegekkel fedett, még feloldatlan feliratára hivatkozunk, amelyet nemcsak két nagyméretű, 1540-es évszám, hanem ácsszerszámok, bárd és kézvonó rajza egészít ki, így minden bizonnyal a templomon dolgozó (ács)mesterekhez köthető *(7. kép)*. Pontos rajzának elkészítése falkép-restaurátori közreműködést igényelne. A nagyméretű, datált felirat helyszíni vizsgálata arra is fényt vetett, hogy a rovásírás szakirodalmában számos emlékkel szereplő Berekeresztúr temploma valóban több ilyen feliratot rejt (a fenti, 16. századi emlék mellett még két kisebb, kora újkori, vakolatba karcolt nevet és több olyan karcot az első emeleti toronyszobában, illetve a torony más részein, amelyeknek írás, pláne rovásírás voltát nem tudjuk egyértelműen eldönteni), számuk azonban mégsem olyan rendkívül nagy, amint ezt az emlékek legutóbbi katalogizálása sejteti, ugyanis az 1540-es emléket a székely írás emlékeinek legutóbbi gyűjteményes áttekintése részekre vágva, mint több, egymástól független feliratot mutatta be.[36]

Az újabb emlékek fényében is érvényesnek tűnik az a régi keletű megállapítás, hogy a rovásírásos feliratok nem egyenletes eloszlásban kerülnek elő a Székelyföldön: a legtöbb és legkorábbi emlék Udvarhelyszékről származik, míg például a középkori Marosszék területéről a 16. század első fele előtt nem ismerünk ilyeneket, ami esetleg arra utal, hogy az Árpád-kori Magyarország különböző peremterületein megszállva az egyes székely csoportok előtörténete is bizonyos mértékig eltérő lehetett. A székely rovásírás görög/cirill és glagolita eredetű betűi a Kárpát-medence déli peremvidékére és a Balkán északi térségére, egyszersmind az errefelé mutató, lehetséges kapcsolatokra irányítják a figyelmünket. Márpedig ilyen kapcsolatok teremtésére éppen az udvarhelyszéki (telegdi) székelyeknek volt a legnagyobb esélye, akiknek végső, erdélyi szállásterületén a legfontosabb és legkorábbi rovásemlékek előkerültek. Közismert, hogy a telegdi székelyek – vagy ezek egy része – nyelvjárása (kiváltképp Székelykeresztúr környékén) arra utal, hogy bihari (Telegd környéki) tartózkodásukat megelőzően Dél-Magyarországon éltek.

Az Udvarhelyszéken kívüli, késő középkori emlékek tárgyalásakor röviden vissza kell térnünk az alsószentmihályfalvi feliratra, amely – mint már jeleztük – furcsa karriert futott be a „korai" rovásfeliratok kutatásában. Kivételesen korai voltát magam nem látom megalapozottnak, a jövő kutatása számára azonban néhány részlet kiemelése mindenképpen hasznos lehet. Az 1674–1685 között új helyen, de a régi kőanyag felhasználásával felépített, keletelt templom sokszögzáródású szentélyének falába, annak délkeleti oldalán, a földfelszíntől 45 cm magasan 51 × 30,5 cm-es, antikva betűs római kori mészkő faragványt építettek be a falazatba, úgy, hogy a római felirat vízszintes helyzetben, de fejjel lefelé került a falba. A kőtöredék alját egyenesre faragták, itt letörött, lábazatszerű tagozat helye látható. Utóbb a római feliratra merőlegesen, hegyes eszközzel, rövid, kétsoros rovásfeliratot karcoltak a kő felszínébe. A felirat elhelyezése azt sejteti, hogy megírására még a régi templom fennállása idején került sor, amikor a kő függőleges helyzetben állhatott, ma ugyanis csak kényelmetlen testhelyzetben lehetne ilyen irányban a kőbe karcolni. A feliratban említett „torony" minden bizonnyal még a középkori templom része volt, jelenleg ugyanis a kő a szentélyzáradék külső falsíkjában található. Korát így a késő középkortól a 17. századi templombontásig[37] terjedő időn belül határozhatjuk meg.[38]

Ennyit sem mondhatunk a bögözi (Udvarhelyszék), illetve a kilyéni (Sepsiszék) feliratról. Ezek ugyan hihetően keltezhetőek a 15–16. századra, amennyiben a vizsgált helyen mindkét falképen hasonló korú, latin betűs, karcolt feliratok találhatók, a kérdéses emlékek rovásírás volta azonban mai állapotukban nem egyértelmű. Bögözben, a református templom északi falát borító nagy kiterjedésű falkép alsó regiszterén (Utolsó ítélet, 1350–1400), Krisztus mandorlájának heraldikai bal oldalán a mandorla világos drapp hátterére (amelyen természetesen semmiféle utólagos „restaurálás" nyoma nem látszik) vörös krétával ma már rendkívül rosszul látszó rövid feliratot írtak, amelynek olvashatóságán sajnos a 2013. évi átfogó falképtisztítás sem segített.[39] Kilyén unitárius temploma déli, külső oldalán, a délnyugati saroktámpillér mellett előkerült falkép alsó, angolvörös keretébe néhány jelből álló, bizonytalanul értelmezhető feliratot karcoltak.[40]

36 Erdélyi–Ráduly 2010, 65–78. (összesen 14 tétel, számos vitatható elemmel).

37 Orbán V. 156.

38 Benkő 1972; Vásáry 1974, 165; Vékony 1987, 108–117; Benkő 1994a, 160; Vékony 2004, 217–230; Erdélyi–Ráduly 2010, 63; Sándor 2014, 203–205.

39 Szigethy 1930; Jakubovich 1931; Németh 1934, 10–11; Ferenczi–Ferenczi 1979, 24; Benkő 1994a, 164–165; Sándor 2014, 195–197.

40 Erdélyi–Ráduly 2010, 87.

Az egyik legkésőbbi, vakolatba karcolt feliratot e sorok írója falkutatás közben találta Rugonfalva középkori templomában, a hajó északnyugati sarkában, csak a középkori karzatról elérhető, 4,35 m-es magasságban.[41]

Fenti részadataink fényében megkerülhetetlen a kérdés, hogy kik voltak a székelyföldi rovásfeliratok készítői, kiknek és miért írtak e régi jelekkel a latin középkor vége felé. Legkorábbi, 13–14. századi emlékeinken (Vargyas, Homoródkarácsonyfalva) a feliratot előállító kéz a vésővel megfelelően bánni tudó kőfaragó keze volt, azonban a keresztelőmedencére, illetve kapukeretre jól láthatóan, ünnepélyes formában illesztett felirat aligha születhetett volna meg a helyi plébános jóváhagyása (és talán segítsége) nélkül. Mint láthattuk, írástudó papok maguk is alkalmazták templomi környezetben a székely írást, amint azt a székelyderzsi és a gelencei felirat bizonyítja. Alighanem egyházi személy alkotta a 15. század második felében vagy a 15–16. század fordulója körüli években keletkezett bot alakú „rovásnaptárt", amelyet más rovásírásos mutatványokkal és egy rovásábécével együtt Luigi Ferdinando Marsigli másolt le 1690-ben Gyergyószékben, feltehetően a szárhegyi kolostorban (Bolognai rovásemlék). A másolat arról tanúskodik, hogy az erdélyi szorosok megerősítésével megbízott tudós hadmérnök munkáját egy, a székely írást jól ismerő helyi magyar is segíthette.[42]

A világi papok, illetve a szerzetesek mellett, de tőlük aligha függetlenül, külön csoportba sorolhatók azok a mesterek, akik templomhoz kapcsolódó alkotásukat rovásírásos felirattal látták el. Ilyen a már többször említett vargyasi keresztelőmedence, melyet egy Mihály nevű faragó szignált (ha helyesnek bizonyul a kő olvasata), vagy a székelydályai templom déli falán a friss vakolatba karcolt hatalmas rovásfelirat (14–15. század), mely az eddigi feloldási kísérletek szerint mesteremberek nevét örökítette meg. Ehhez a körhöz tartozik a csak újkori másolatból ismert csíkszentmihályi/csíkszentmártoni/csíkszentmiklósi falfelirat 1501-ből, mely öt mester, köztük egy kovács nevét sorolja fel. Kulcsfontosságú a napra pontosan keltezett dálnoki felirat (1526, *octavo kalendys Octobris*), mely az itteni templom késő gótikus beboltozásának végét jelzi. A latin nyelvű, gótikus minuszkulákból álló, nagyméretű, az egykori boltozatnak a falra metsződő ívmezőiben elosztott felirat (a mai padlószinttől mintegy 4,60 m-es magasságban) a templom védőszentjét és az építkezést vezető, céhes szervezetben dolgozó, feltehetően barcasági német *magister lapicida* nevét, egyben a munkálatok tárgyát (a boltozatot és a tetőt) örökíti meg. Külön mezőben e felirat része azonban egy hasonló méretű és kivitelű rovásírásos szövegrész is, amely magyar nyelven – amennyiben helyes a rövid szöveg olvasata – adományról és javításról szól („adá reparálá nekem Benedek").[43]

Egy harmadik, régóta jól körvonalazódó feliratcsokor és hozzá kapcsolódó személyi kör utazókat, diplomatákat (Konstantinápolyi felirat),[44] történetírókat (Szamosközy István[45]) tartalmaz, olyan – néha nem is székely származású – értelmiségieket (Bonyhai Móga Mihály[46]), akik elsajátították a székely rovásírás tudományát, és azt történelmi bizonyítékként, kuriózumként vagy titkosírásként alkalmazták.

Rövid áttekintésünk óhatatlanul felveti a kérdést, hogy létezett-e a székely írásnak valamiféle népi, a latin betűs iskoláztatástól független használata is. A kérdésre a források, például a székely viszonyokat személyesen ismerő Oláh Miklós elbeszélése alapján látszólag pozitív választ adhatunk, hiszen leírásából az derül ki, hogy a székelyek rendszeresen leveleztek és üzentek fapálcikákra vésett jelek segítségével,[47] ami a rovásírás tömeges ismeretét feltételezi. Ezt a lehetőséget a helytörténeti kutatás is felkarolta, amikor vegyes, tehát latin betűket és rovásjeleket egyaránt használó feliratokat kívánt felfedezni a kora újkori Székelyföldön, amelyek azt bizonyítanák, hogy írójuk kezéhez a rovásábécé jelei annyira közel álltak, hogy időnként a latin betűs szövegbe is ilyeneket kevert.[48] A valóságban azonban e „vegyes" feliratok létét nehéz bizonyítani, ugyanis bizonyos egyszerű grafémák (így a sima függőleges vonalak, ezek vízszintesen vagy ferdén áthúzott változatai stb.) azonos formában, de természetesen más-más hozzájuk kapcsolódó hanggal mindkét írásban megtalálhatóak. Magunk úgy véljük, hogy tömeges népi írásbeliségről éppúgy nem beszélhetünk a rovásírás esetében, mint a latin betűs írásnál, ahol az írástudás csak a társadalom bizonyos kisebb – iskolázott – részére korlátozódott, és színvonala ott

41 Benkő 1991; Benkő 1994a, 166; Benkő 1997; Sándor 2014, 199–200.

42 Sebestyén 1915, 35–56; Sándor 1991; Sándor 2014, 210–220.

43 Benkő 1981; Vékony 1987, 19; Hosszú 2013, 74–75.

44 Sebestyén 1915; Németh 1934; Ráduly 2007; Sándor 2014, 225–231.

45 Sebestyén 1915; Sándor 2014, 231–236.

46 Benkő 1996a.

47 Olahus 1938, 71–72.

48 Ráduly 1995; Ráduly 2008, 13.

8. kép. Cserei Mihály 1693 körüli bejegyzése a „szkíta" írás ábécéjével Lisznyai K. Pál: Magyarok Cronicaja című könyvében, Debrecen, 1692 (Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár, Benkő Elek felvétele)

is rendkívül egyenetlen volt. Állításunkat a székelyföldi középkori régészeti anyag áttekintése is támogatni látszik, amennyiben a középkor használati tárgyain (orsógombokon, kerámiaedényeken, csontnyeleken stb.) a székely írás (rovásírás) használatával – egy-két vitatott megítélésű felirattöredék kivételével – nem találkozunk; nem kapcsolódnak témánkhoz a középkori edényeken ritkán fennmaradt, bekarcolt tulajdonjegyek sem.[49]

A 16. század legvégén a székely írásról rövid, illusztrált tankönyv is készült (Telegdi János: *Rudimenta priscae Hunnorum lingue,* 1598),[50] amely tudomásunk szerint ugyan nyomtatásban sohasem jelent meg, de 17–18. századi másolatai és ezek rövid kivonatai közkézen forogtak éppúgy, mint a belőle származó (és esetleg más, székelyföldi hagyományra visszatekintő) rovásírásos ábécék és kis mutatványok. Ezek teljes körű összegyűjtése és a filiáció megállapítása még a kutatás előtt álló feladat. Egy ilyen ábécé Cserei Mihály történetíróhoz is eljutott, aki 1693 körül egyik könyve előzéklapjára a következő jegyzet kíséretében másolta le a betűsort: „Scythiai Abece, amellyel éltenek [ti. a székelyek – BE] minek előtte Erdélyben le telepedtenek és az után is egy darab ideig míg keresztényekké lettenek" *(8. kép).*[51] Ekkor már általánosnak számított

49 Benkő 2012, 88. ábra 1–2.

50 Sebestyén 1903. A számos kéziratmásolat és a hozzájuk kapcsolódó szakirodalom legutóbbi áttekintése: Sándor 2014, 236–246.

51 Lisznyai K[ovács] Pál: *Magyarok Cronicaja, melly be foglal M. C. XCVI. esztendoeket. Avagy Christus születésének 268–1464.*

az az – mint láthattuk – alaptalan feltételezés, hogy a székely írást a keresztény vallás szorította ki a használatból.

A 19. század elejére a székely írás gyér emlékanyaga, kevés kivételtől eltekintve, már nem tudta a kutatás érdeklődését felkelteni, hogy a rovásírás majd a század végétől élje romantikus elemekkel átszőtt utóéletét. Ennek a millenniumi ünnepségek táján fellobbanó hirtelen figyelemnek szerencsétlen forrása volt Tar Mihály omori (Temes megye) földművesnek Király Pál által sugalmazott hamis tudománya a rovásírásról, majd Fadrusz János zilahi Tuhutum-emlékművének rovásos felirata, ami Fadrusz szenvedélyes publicisztikájával együtt kezdetben sokakat tévútra vezetett.

Jóllehet az utóbbi évtizedek kutatása folyamatosan törekedett az ismertté vált emlékanyag minél teljesebb összegyűjtésére,[52] e munka távolról sem fejeződött be. Annak érdekében, hogy az őstörténeti, illetve a művelődéstörténeti kutatás szilárd történeti forrásként használhassa a székely írás középkori és kora újkori emlékeit, lassan száz évvel Sebestyén Gyula meghatározó jelentőségű monográfiájának megjelenése után e sorok írója kutatótársaival, Sándor Klárával és Vásáry Istvánnal együtt fontos feladatának tekinti a székely írás folyamatosan gyarapodó, hiteles emlékeinek a modern epigráfia igényei szerinti, korpusz-szerű közzétételét, egyben a kétes hitelű, illetve tévesen idesorolt feliratok kiszűrését és az eredmények higgadt, körültekintő értékelését, a kérdés szerteágazó bibliográfiájával együtt. Mindez reményeink szerint a kérdés számunkra most leghangsúlyosabb részéhez, a székelyek korai históriájához is közelebb visz bennünket.

Irodalom

Benkő 1972
Benkő Elek: Egy újabb rovásírásos emlék Erdélyből. *Magyar Nyelv* 68, 453.

Benkő 1981
Benkő Elek: Középkori feliratok Dálnokon. *Korunk* 40, 138–145.

Benkő 1991
Benkő Elek: Rugonfalva középkori emlékei. *Erdélyi Múzeum* 53, 15–28.

Benkő 1994a
Benkő Elek: Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz. *Magyar Nyelv* 90, 157–168.

Benkő 1994b
Benkő Elek: Középkori rovásfelirat Vargyasról. *Magyar Nyelv* 90, 487–489.

Benkő 1996a
Benkő Elek: A siménfalvi rovásemlék és köre. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk.: Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár, 55–64.

Benkő 1996b
Benkő Elek: A székely rovásírás korai emlékei. A székelydályai felirat. *Magyar Nyelv* 92, 75–80.

Benkő 1997
Benkő Elek: Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41/2, 177–183.

Benkő 2002
Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi.* Budapest–Kolozsvár.

Benkő 2012
Benkő Elek: *A középkori Székelyföld.* I–II. Budapest.

Bonfini I–IV/1
Bonfinis, Antonius de: *Rerum Ungaricarum Decades.* I–IV/1. Ed. Fógel, Iosephus–Iványi, Béla–Juhász, Ladislaus. Lipsiae–Budapest, 1936–1941.

Capelli 1967
Capelli, Adriano: *Dizionario di abbreviature latine ed italiane.* Milano.

Erdélyi–Ráduly 2010
Erdélyi István–Ráduly János: *A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei a Kr. u. 17. századig.* Budapest.

Ferenczi 1936
Ferenczi Sándor: *Az énlaki rovásírásos felirat.* Cluj.

Ferenczi 1971
Ferenczi Géza: Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez. I. *Keresztény Magvető* 77/4, 200–206.

Ferenczi 1972
Ferenczi Géza: Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez. II. *Keresztény Magvető* 78/1, 49–54.

Ferenczi 1994
Ferenczi Géza: A vargyasi székely rovásírásos emlék. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38/2, 147–150.

esztendei alatt lett dolgait a' magyaroknak. Debreczenben, 1692. Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár, Lsz. 2237.

52 A teljesség igénye nélkül: Ferenczi 1997; Ferenczi 2002; Mandics 2010; Erdélyi–Ráduly 2010; Hosszú 2013.

Ferenczi 1997
Ferenczi Géza: *Székely rovásírásos emlékek.* Székelyudvarhely.
Ferenczi 1999
Ferenczi Sándor: A tászoktetői székely(?) rovásírásos sziklakarcolat. *Acta* (Sepsiszentgyörgy) 1, 273–290.
Ferenczi 2002
Ferenczi Géza: *A székely rovásírás az idő sodrában.* Székelyudvarhely.
Ferenczi–Ferenczi 1979
Ferenczi Géza–Ferenczi István: Magyar rovásírásos emlékekről. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk.: Csetri Elek–Jakó Zsigmond–Tonk Sándor. Bukarest, 9–32.
Horváth 2008
Horváth Iván: A székely rovásírás és a latin–magyar ábécé. In: *A magyar irodalom története. I. A kezdetektől 1800-ig.* Főszerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, 36–48.
Hosszú 2013
Hosszú Gábor: *Rovásatlasz.* Budapest.
Jakubovich 1931
Jakubovich Emil: A bögözi székely rovásbetűs felirat. *Magyar Nyelv* 27, 81–84.
Jakubovich 1932
Jakubovich Emil: A székely-derzsi rovásírásos tégla. *Magyar Nyelv* 28, 264–274.
Jakubovich 1935
Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégibb ábécéi. *Magyar Nyelv* 31, 1–17.
Kónya 1994
Kónya Ádám: Évszámos rovásírás Gelencén. *Háromszék* 1994. VIII. 10., 4.
Mandics 2010
Mandics György: *Róvott múltunk.* Budapest.
Németh 1934
Németh Gyula: *A magyar rovásírás.* Budapest.
Németh 1945
Németh Gyula: A székely írás új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat. *Magyar Nyelv* 41, 11–16.
Olahus 1938
Olahus, Nicolaus: *Hungaria–Athila.* S. a. r.: Eperjessy, Colomannus–Juhász, Ladislaus. Budapest.
Orbán I–VI
Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* I–VI. Pest–Budapest, 1868–1873.
Ráduly 1995
Ráduly János: Népi írás volt-e rovásírásunk? In: *Rovásíró őseink.* Szerk.: Ráduly János. Korond, 106–108.
Ráduly 2007
Ráduly János: *Az isztambuli székely (magyar) rovásemlék.* Székelyudvarhely.
Ráduly 2008
Ráduly János: *Beszélő rovásemlékek. Adalékok rovásírásunk ismeretéhez.* Marosvásárhely.
Ráduly 2013
Ráduly János: A bágyi rovásfelirat. *Népújság* 2013. VIII. 10.
Róna-Tas 1985
Róna-Tas András: A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus. In: *Néprajz és nyelvtudomány* 29–30, 173–179.
Róna-Tas 2002
Róna-Tas András: A nagyszentmiklósi kincs feliratairól. In: *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs.* Főszerk. Kovács Tibor. Budapest, 120–129.
Sándor 1991
Sándor Klára: *A Bolognai Rovásemlék.* Szeged.
Sándor 1996a
Sándor Klára: A gelencei rovásírásos felirat. *Magyar Nyelv* 92, 80–82.
Sándor 1996b
Sándor Klára: A székely írás megíratlan története(i?). *Erdélyi Múzeum* 58/1–2, 83–93.
Sándor 2014
Sándor Klára: *A székely írás nyomában.* Budapest.
Sebestyén 1903
Sebestyén Gyula: Telegdi János 1598-iki Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézirata. *Magyar Könyvszemle* 11, 247–280.
Sebestyén 1915
Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei.* Budapest.
SRH I–II
Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Ed. Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. (Reprint kiadás: 1999.)
Szamosközy I–IV
Szamosközy István történeti maradványai. I–IV. Kiadta Szilágyi Sándor. Budapest, 1876–1880.
Székely 1559
Székely István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol.* Craco.

Szelp 2011
Szelp Szabolcs: A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje. *Magyar Nyelv* 107, 407–428.
Szigethy 1930
Szigethy Béla: Rovásírás a bögözi freskón. *Erdélyi Múzeum* 35, 368–369.
Tánczos 2006
Tánczos Vilmos: A moldvabányai rovásfeliratról és keletkezésének hátteréről. *Erdélyi Múzeum* 67, 150–156.
Thuróczy 1978
Thuróczy János: *A magyarok krónikája.* Ford. Horváth János. Budapest.
Vásáry 1974
Vásáry István: A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. *Keletkutatás* 159–171.
Vásáry 1981
Vásáry István: Rovásírás (székely rovásírás). In: *Magyar Néprajzi Lexikon.* IV. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 376–378.
Vásáry 1997
Vásáry István: Robert Göbl–András Róna-Tas: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation (könyvismertetés). *Magyar Tudomány* 104/9, 1134–1137.
Vékony 1987
Vékony Gábor: *Késő népvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében.* Szombathely.
Vékony 2004
Vékony Gábor: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története.* Budapest.
Verancsics I–XII
Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I–XII. Közli Szalay László–Wenzel Gusztáv. Pest, Budapest, 1857–1875.

A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei

SÁNDOR KLÁRA

Benkő Elek jelen kötetben megjelent tanulmányában bemutatta azokat a székelyföldi feliratokat, amelyek kétséget nem hagyva bizonyítják, hogy Székelyföldön a székely írásnak saját hagyománya, pontosabban egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő hagyományai voltak, mai ismereteink szerint a 13. század vége és a 17. század közepe között egészen biztosan. Az is kétségtelen, hogy e hagyomány nem volt kiterjedt, és nem volt „népi" sem abban az értelemben, hogy a feliratok készítői írástudók – papok és mesteremberek – voltak, akik a székely betűket nem a tartalom közlése kedvéért használták, hanem székely identitásuk felmutatásaképpen.

Még nyilvánvalóbb az írás szimbolikus funkciója a Székelyföldön kívüli használatban – de ezekben az esetekben értelemszerűen nem a székely identitás jelzését szolgálta a székely írás. Jelen írásom tárgya a 19. század előtti nem székely használat főbb funkcióinak bemutatása.

A székely írás első említésének Kézai Simon krónikáját szokás tartani. Kézai a huntörténetbe – közelebbről a székelyek származásáról szóló részbe – ágyazva írta le, hogy a sicambriai csatából a „Csigla mezejére" elmenekülő háromezer férfi (akik a nyugati népektől való félelmükben nem hunoknak, hanem székelyeknek nevezték magukat) utódai a Pannóniába másodszor is bevonuló magyarok elé mentek, és velük együtt foglalták el Pannóniát, ezért részt kaptak belőle: „a blakokkal együtt a határvidék hegyei között kapták meg részüket, így hát a blakokkal elkeveredve állítólag azok betűit használják."[1]

A székely írás kutatásának hagyománya szerint ez a székely írás első említése, de nem mindenki fogadta el, hogy Kun László krónikása valóban a székely ábécéről beszélt – kiindulva abból, hogy Kézai szerint azt a népet, amellyel a székelyek keveredtek, *blak*nak (*blaci*) hívták. Az általánosan elfogadott vélemény szerint a korábban a romanizált népekre, aztán a Kárpát-medence frank népességére vonatkozó népnevet Anonymus és Kézai már egyértelműen a románok megjelölésére használta, azaz a később általánossá vált *vlah* (> *oláh*) népnévvel azonos jelentésben.[2] Erre alapozva vélte Püspöki Nagy Péter,[3] hogy Kézai följegyzése valójában az ortodox kereszténységre tért vlahok (románok) által használt ószláv írásra vonatkozik. Ez a föltételezés azonban meglehetősen valószínűtlen. Először is, Kézai értesülései igen pontatlanok, maga írja, hogy a székelyek betűit sosem látta, csak hallott róluk. Másrészt semmi nyoma annak, hogy a székelyek a latin és a székely betűkön kívül bármilyen más ábécét használtak volna. A 13. század végéről – tehát Kézai idejéből – viszont a székely írásnak már van emléke, túl sok érv szól tehát az ellen, hogy Kézai, ha csak értesülésből és pontatlanul is, de ne a székely ábécéről beszélt volna.

Kézai egyértelműen kizárólag a székelyekhez kötötte az általa említett írást, és nem tudunk arról, hogy a 15. század előtt Székelyföldön kívül bárhol előbukkant volna székely ábécé vagy felirat. A Székelyföldön kívüli használat első nyomai Mátyás udvarába vezetnek.

Thuróczy János, Kézaihoz hasonlóan, szintén nagy figyelmet fordított a huntörténetre – érthetően, hiszen királya szívesen vette, ha a világhódító elődhöz hasonlítják, ennek megfelelően Thuróczy krónikájának augsburgi kiadásában *Attila secundus*nak nevezte Mátyást, Attila országlását és birodalmát pedig úgy állította be művében, mint Mátyás uralkodásának elő- és tükörképét. Éppen ezért igen elnéző volt a hun uralkodóval szemben: „senki nem nyert még e világi dicsőséget anélkül, hogy másoknak nyomorúságot okozott volna", írta előszavában, és hosszan dohogott azon, hogy Attilát „az idegen népek gyűlölködése fosztotta meg" attól, hogy tetteihez méltón dicsőítsék.[4] A szerző az ősnek tekintett szkítákról szóló ókori források tudósításaiból szintén csak a szkítákat kedvező színben feltüntető részeket emelte át munkájába.

1 Kézai 1999, 102.

2 Rásonyi László szerint a *blak* a *bulak* nevű, török eredetű törzsnek a neve, amely a bolgárokkal együtt kerülhetett a Balkánra – ezt a nézetet azonban a szakirodalom lényegében egyöntetűen elutasítja. Rásonyi 1981.

3 Püspöki Nagy 1984, 22; Hunfalvy 1881, 183.

4 Thuróczy 2001, 9–10.

Thuróczy, mint Kézai után valamennyi magyar krónikás, szintén a magyarok közvetlen elődeinek tekintette a hunokat, a székelyek saját írását pedig érvként használta az ellen a vád ellen, hogy a hunok bárdolatlan barbárok lettek volna. Attila védelmezése kapcsán szólt arról, hogy a hunoknak volt írásbeliségük, s nem az ő hibájuk, hogy ennek kevés emléke maradt, hiszen ők inkább a kardforgatással voltak elfoglalva. Művének előszavában egyértelműen a hunok örökségének tartja a székelyek ábécéjét: „hiszen a mi korunkban is ugyanennek a népnek egy része, amely az erdélyi vidékeken él, valamilyen jeleket vés fába, s az efféle rovást úgy használja, mint a betűket."[5]

A székelyek írása az előszó után a huntörténetben is fölbukkan, ugyanott, ahol Kézainál – mégis nagyon eltérve elődje krónikájától. Thuróczy a huntörténetben sok kiegészítéssel, de a lényegi üzenetet illetően elég hűen követte Kézai Simon gesztáját, ezért is föltűnő, hogy a székelyekről és írásukról egészen másként vélekedett, mint elődje. Kézaival ellentétben, aki szerint a székelyek „keveredtek a blakokkal", Thuróczy éppen azt emelte ki, hogy az ő népük nem „keveredett idegen vérrel", s hogy erkölcseikben is szigorúbbak, szokásaikban is mások, mint a többi magyar. Betűiket sem holmi oláh írásnak tartja, hanem a hun örökség megőrzésének: „Ők még nem felejtették el a szkíta betűket, nem is használnak tintát és papírt, hanem botokra vésik azokat rovás módjára."[6]

Thuróczynál két figyelemre méltó újdonságot találunk a székely írással kapcsolatban. Az egyik az az igyekezet, amellyel Thuróczy kiemeli a székelyek szigorú erkölcseit, és hogy „nem keveredtek idegen vérrel". Ezzel a székelyeket éppen Kézai eredetközösség-elméletébe illesztve értékeli nagyra, ellenkezőjére fordítva Kézai vélekedését, aki a székelyek által használt betűket kifejezetten a blakokkal való keveredésükből származtatta. A másik újdonság: Thuróczy az első, aki a székelyek által használt írásrendszert kifejezetten fába rótt írásnak nevezi, és a szkíta–hun hagyományhoz köti. Az sem zárható ki, hogy a székelyek és a hunok egykori írásának emlegetése Thuróczynál talán bizonytalan kísérlet arra is, hogy valamiféle előzményeket teremtsen a Mátyás-udvar kiemelkedő humanistái szerint is csak éppen sarjadó magyar írásbeliségnek.[7]

Mátyás másik történetírója, Antonio Bonfini Thuróczynál sokkal nagyobb önállóságot mutatott *Magyar történet*ében, forrásait nemcsak jelentősen kiegészítette a korábbiaknál sokkal bőségesebb nyugati irodalommal, hanem át is értelmezte.[8] A székelyekről és írásukról szóló részben viszont Bonfini csaknem szó szerint emelte át Thuróczy szövegét: „Ezek [a székelyek] idegenekkel ma sem kötnek házasságot, és különböznek a többi magyartól. Szkíta betűik vannak, amelyeket nem papírra írnak, hanem rövid pálcikába rónak, és kevés jellel sok gondolatot fejeznek ki."[9]

Az aprócska hozzátoldás, amellyel Bonfini kiegészítette a Thuróczytól származó értesüléseket – azaz hogy a székelyek írásában kevés jellel sok értelmet fejeznek ki –, vagy a magánhangzók elhagyásának lehetőségére, vagy a betűk összevonására utalhat, s arra enged következtetni, hogy Bonfini Thuróczyn kívül más forrásból is tájékozódhatott a székelyek írásáról, vagyis az udvarban nyilván nem Thuróczy volt az egyetlen, aki tudott és beszélt róla. Az udvar harmadik történetírója, Pietro Ransano nem emlegette a székelyek betűit – igaz, a magyarok származásának tárgyalásában sem Thuróczyt követte.

Thuróczy toposzteremtő újításainak egyrészt az ad különös jelentőséget, hogy munkájához fölhasznált forrásain általában nagyon keveset módosított, figyelemfölkeltő tehát, hogy a székelyek írását illetően mégis ezt tette, másrészt az, hogy az udvarhoz köthető még egy olyan emléke a székely írásnak, amely nem pusztán a külön írás meglétére hívja föl a figyelmet, hanem kifejezetten azt állítja a középpontba, hogy a székelyek fába rótták a betűiket. Ez az emlék a székely írás legrégibb ismert ábécéje, a Nikolsburgi Ábécé.

A Nikolsburgi Ábécé 1933 novemberében került elő, amikor Luzernben elárverezték a Dietrichstein hercegi család gazdag középkori kézirat- és nyomtatványgyűjteményt tartalmazó, a családnak a morvaországi nikolsburgi (mikulovi) várában lévő könyvtárát. Az ábécét tartalmazó hártyalevelet Bartholomeus Anglicus *De proprietate rerum* című munkájának 1483-ban kiadott ősnyomtatványához kötötték, a kötet hátsó védőlevelének versoján volt található.[10]

5 Thuróczy 2001, 10.

6 Uo., 58.

7 Annak ellenére sem zárhatjuk ezt ki – különösen ha a hunok mentegetését (nem volt idejük a harcok miatt irodalom létrehozására) is figyelembe vesszük –, hogy Mátyás udvarában általánosan elfogadott nézet volt, hogy a magyar irodalom Janus Pannoniusszal kezdődik, s hogy a magyarok mind Bonfini, mind Ransanus szerint sokkal inkább törődtek a hadakozással, mint a tollforgatással. Tarnai 1969, 24–25.

8 Kiadása: Bonfini 1995.

9 Uo., 154.

10 A Nikolsburgi Ábécét Jakubovich Emil tette közzé 1935-ben, a megszerzéséért folytatott küzdelem és az emlék részletes leírásával együtt. A székely ábécét tartalmazó hártyalap az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona. Jakubovich 1935, 1–17.

A székely ábécét a lap fölső felére írták, címként pedig a következő olvasható a jelek fölött: *Littere Siculorum, quas sculpunt vel cidunt in lignis* – azaz *A székelyek betűi, amelyeket fába rónak*. A lejegyzőnek – Thuróczyval teljes összhangban – annyira fontos volt, hogy a betűket a székelyek fába róják, hogy nemcsak a címmel hívta föl rá a figyelmet, hanem a betűk vonalai is fafaragást utánoznak.

A cím alatt jobbról balra haladó rendben következnek a székely betűk, két és fél sorban. Az egyes hangokat jelölő betűkön kívül ligatúrákat is föltüntetett az ábécé készítője, és a székely betűsort a székely írással írt *amen* szó zárja. A székely betűk fölé apró latin betűkkel hangértéküket is leírták. A Nikolsburgi Ábécé betűkészletének minden eleme megtalálható valamely más emlékben, ligatúrái – tizennégyet hoz példának az ábécé – szintén könnyen elemeikre bonthatók, jó részük más ábécékben, Marsiglinál, Kájoninál vagy Telegdinél is megvan. Az ‹ö› és az ‹ü› hangértéke éppen fordítottja a más emlékekben lévőknek, csakúgy, mint a bolognai naptárban.

A székely ábécét tartalmazó lap alsó részén a *Littere Judaeorum et menses* címmel következik két sorban a héber ábécé, a harmadik sorban a betűk számértéke. A betűsor alá, középre írt cím két oldalán pedig hat-hat héber hónapnév olvasható, latin betűkkel.[11]

Jakubovich a latin betűs írás sajátosságai alapján a 15. század közepére, illetve az azt követő évekre keltezte az ábécét, halványan a héber betűk formája is erre az időszakra utal.[12] A Jakubovich nyomán elterjedt vélemény szerint[13] a korban megszokott magyar helyesírási gyakorlattól való eltérések arra utalnak, hogy nem magyar anyanyelvű lejegyző másolta valahonnan az ábécéket, aki láthatóan nem ismerte jól a székely betűket, hiszen nem írta, hanem szinte rajzolta őket (hasonlóképp járt el a héber betűkkel is). Vékony Gábor eltért ettől a nézettől, és összefüggő, egységes elméletben próbálta megválaszolni azt a kérdést, hogy ki és miért készítette az ábécét, s hogyan került oda, ahol megtalálták. Elmélete szerint a Nikolsburgi Ábécét Janus Pannonius készítette egy naptárhoz, a naptárt pedig az általa írt grammatika részének szánta, annak belső lapján lett volna, s az ábécé Janus olmützi kapcsolatai révén került volna lelőhelyére, nevezetesen egykori diáktársának, az olmützi püspöknek küldte.[14] Azt már Cornides Dániel is fölvetette, hogy Janus a székely írás léte mellett „tanúskodott" elveszett nyelvtanában. Szabó Károly azonban teljes joggal intett óvatosságra még ezzel az állítással kapcsolatban is: mivel a nyelvtant nem ismerjük, biztonsággal nem mondhatjuk ezt,[15] jóllehet Janusnak szintúgy lehetett tudomása a székely írásról, mint kortársának, Thuróczynak. Vékony hipotézisláncának többi elemét sem igen lehetett igazolni korábban sem, és elmélete végképp megdőlt, amikor előkerült az ábécét eredetileg tartalmazó ősnyomtatvány.

Ekkor sikerült közelebb jutni annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy hogyan került egy székely ábécé Morvaországba. Korábban csak találgatni lehetett ezzel kapcsolatban: Vékonynál jóval közelebb járt az igazsághoz Róna-Tas András, aki először vetette föl, hogy Mátyás cseh bizalmasának, az olmützi püspöki kormányzónak kinevezett Filipec Jánosnak lehetett köze az ábécé Nikolsburgba kerüléséhez: az ő révén juthatott el az ősnyomtatvány – és a hozzá kötött székely ábécé Morvaországba, valószínűleg egy magyarországi könyvtárból, talán éppen Váradról.[16]

Az már az árverési katalógusból is kiderült, hogy az ősnyomtatvány egykor Philipi de Penczicz tulajdona volt, ezt díszes bejegyzés hirdeti a kötet első lapján. A könyv azonban sokáig bujkált, csak nemrégiben sikerült a nyomára akadni: ekkor derült ki, hogy az ábécén látható kézírás megegyezik a kötet több bejegyzésével, ezek az ősnyomtatvány tulajdonosától, Pencsicei Fülöptől származnak – így vélhetően ő rajzolgatta a hártyára a székely és a héber ábécét is. Pencsiceiről nem sok mindent tudunk: szülővárosa Olmütztől pár kilométerre található, így az imént említett Filipec János földije volt. Minden bizonnyal ismerték is egymást, mert Pencsicei Fülöp tagja volt annak az 1487-ben a francia udvarba küldött követségnek, amelyet éppen Filipec vezetett.[17] Némi ismeretséggel a budai udvarban is rendelkezhetett Pencsicei, legalábbis erre lehet következtetni egyéb bejegyzéseiből, így a Nikolsburgi Ábécé közvetetten biztosan szintén Mátyás udvarához kapcsolható – már csak azért is, mert a Pencsiceit a szárnya alá vevő Filipec Thuróczy János krónikájához is kapcsolódik: ő alapította 1486-ban a brünni nyomdát, amelyben két évvel később Thuróczy *Chronicá*ját nyomtatták. Jóllehet Szelp Szabolcs, aki nemrégiben azonosította az ősnyomtatványt, azt tart-

11 A kéziratlap héber részéről: Dán 1964.
12 Jakubovich 1935; Dán 1964.
13 Jakubovich 1935.
14 Vékony 2004, 62–96.
15 Szabó 1866a, 138.
16 Róna-Tas 1985–1986, 86.
17 Az ősnyomtatványt Szelp Szabolcs (2011) kutatta föl, tőle származik Pencsicei kézírásának és a Nikolsburgi Ábécé latinbetűs részeinek azonosítása is. Szelp 2011.

ja valószínűnek, hogy a Nikolsburgi Ábécé a Mátyás halálát követő években keletkezett,[18] az nyilvánvaló, hogy Pencsicei valamilyen előképről másolta a székely ábécét, és akár Mátyás halála után jött létre az általunk ismert kézirat, akár nem, a kiindulópontul szolgáló eredeti sokkal nagyobb valószínűséggel készülhetett a hun hagyományra nagy hangsúlyt fektető Mátyás udvarában, mint Ulászlóéban.

Azt egyelőre nem tudjuk biztosan, hogy a székely és a héber ábécé összekapcsolása Pencsicei saját érdeklődésének volt-e köszönhető – erősen érdekelte a csillagászat, talán emiatt jegyezte föl a héber hónapneveket –, vagy udvari forrása hívta föl rá a figyelmét, esetleg a lemásolt ábécé mellett már volt egy héber ábécé is. Az utóbbi azért volna érdekes, mert a 15. század végén, legfeljebb a 16. század legelején keletkezett székely ábécét illetően még korai arra gyanakodni, hogy a héberrel kapcsolták össze a magyar – és az egykori hun–szkíta – nyelvet. Ugyanakkor a két írás irányának egyezése már ilyesfajta rokonítás nélkül is föltűnhetett.

Azt sem tudjuk egyelőre, milyen módon, kinek a közvetítésével kerülhettek a székelyek betűi az udvarba, de arra vannak adataink, hogy a Nikolsburgi Ábécé keletkezésével azonos korban Székelyföldön hasonló székely ábécét használtak: a Nikolsburgi Ábécé betűkészlete föltűnően közel áll a szintén a 15. század végére datált székely írásos naptár betűkészletéhez.

A Bolognai Rovásemlék fennmaradását Luigi Ferdinando Marsiglinak köszönhetjük. A polihisztor gróf 1690 végén Habsburg császári tisztként került Székelyföldre: az volt a feladata, hogy a Moldvába és Havasalföldre vezető szorosokat lezárja Thököly serege előtt. Marsigli dél felől mozgott Székelyföld keleti peremén észak felé, egészen Gyergyóig – ide valamikor október táján ért, decemberig maradt. Eközben – minden bizonnyal a szárhegyi ferences kolostor anyagában – talált rá arra a forrásra, amelyet lemásolt, s egyéb, akkoriban készített följegyzéseivel együtt bolognai kézirattárába küldött. A kötetben a naptár mindössze négy levelet foglal el, de a Bolognában őrzött emlék további részeket is tartalmaz. A címlap után egy ábécé következik, van két olyan oldal, amelyre Jézus életével kapcsolatos tulajdonneveket írtak, s van egy szinte egészében áthúzott, elrontott kéziratlap.[19] A naptárt a gróf saját bevallása szerint egy „botról" jegyezte le, nem zárható azonban ki, hogy olyan kéziratot másolt, amely már tartalmazta azokat a megjegyzéseket, amelyeket a kézirattal korábban foglalkozó kutatók neki tulajdonítottak, nevezetesen hogy egy mozgó ünnepeket tartalmazó naptárt másolt le,[20] amelyet a katolikus hitre elsőként áttértek használtak, s hogy a naptár Székelyföldön élő szkíták (utódainak) nyelvén íródott.

Marsigli följegyzése – csak a naptárról írta, hogy egy botról másolta –, a kézirat jellegzetességei és az emlék betűhasználati jellemzői alapján megalapozottan gyanakodhatunk arra, hogy a naptár és a bolognai kézirat többi része nem föltétlenül egykorú, s talán nem azonos forrásból származik. Ugyanerre utal, hogy a naptár és az ábécé, illetve a naptáron kívüli részek betűkészlete sem egyezik meg teljesen. Datálni viszont csak a naptárt lehet elég nagy biztonsággal: a hasonló korú naptárakkal való összevetés és a naptárban lévő ünnepek alapján a 15. század második felére keltezhető. Szintén az ünnepek vizsgálata alapján mondhatjuk igen valószínűnek, hogy a naptárt obszerváns ferencesek készítették (a szárhegyi kolostor egyébként az övék volt), és a magyar szentek ünnepei, illetve a ferences hagyománynak megfelelően a Boldogasszony-ünnepek is a szokottnál nagyobb számban találhatók meg benne. Az nem biztos, hogy a naptár maga Gyergyóban készült, de biztosan Székelyföldön, vélhetően Udvarhely környékén, legalábbis a naptárban olvasható névalakok erre utalnak.

Föltűnő hasonlóságot mutat a bolognai emlék ábécéje Kájoni János két székely ábécéje közül az egyikkel: Kájoni egyik betűsora Telegdi János „tankönyvére" megy vissza, a másik azonban nem. Ez utóbbi és a bolognai ábécé közötti párhuzamokra már Sebestyén Gyula fölhívta a figyelmet.[21] Időközben fölbukkant még két emlék, amely a ferencesek székely írást ápoló gyakorlatáról tanúskodik. Az egyik a csíksomlyói kolostor könyvtárából került elő, az ábécét és íráspróbákat tartalmazó emléket Bonyhai Moga Mihály készítette Siménfalván 1627 és 1629 között,[22] ez az ábécé lehetett Kájoni „eredeti" betűsorának közvetlen forrása. Kájoni vélhetően gyűjtötte a székely írásos följegyzéseket, s bár Marsigli csak a szárhegyi házfőnök halála után járt a kolostorban, egyetérthetünk a siménfalvi

18 Szelp maga is csak valószínűségről beszél, mert meglehetősen közvetett érveket használ: az egyébként ismeretlen születési idejű Pencsicei föltételezett életkorát kapcsolja össze vagyoni helyzetének szintén föltételezett alakulásával. Szelp 2011.

19 Az emlék kiadása, datálása és részletes filológiai elemzése: Sándor 1991.

20 A naptár valójában a nem mozgó ünnepeket tartalmazza.

21 Sebestyén 1915, 131.

22 Benkő 1994a.

bejegyzéseket közzétevő Benkő Elekkel abban, hogy Marsigli a naptárt és a többi kéziratot Kájoni hagyatékában találhatta. A másik emlék a moldvabányai ferences templomban talált, egyelőre bizonytalan datálású és megbízható olvasattal még nem rendelkező, vakolatba karcolt felirat, mely minden más körülményt is figyelembe véve nagy valószínűséggel egy Moldvába küldött ferences szerzetes alkotása lehet.[23]

A bolognai naptár nem betűformáival hangsúlyozza, hogy eredetileg fába volt róva, maga a másoló, Marsigli gróf írta le, hogy „botról" másolta a jeleket. Szavahihetőségét ebben az esetben nem is szokás kétségbe vonni, és megingathatatlan bizonyítékunk nincs rá, hogy nem így volt, mindenesetre a kézirat ébreszt némi gyanút. Részben az, hogy a naptárral együtt egy kissé eltérő betűkészletet tartalmazó forrást is másolt, részben pedig a kéziratlapok precíz vonalazása, amely jól láthatóan előbb készült, mint a másolás – a székely betűket nem ismerő Marsigli tudta, milyen széles mezőt hagyjon a székely jelekkel írt ünnepnevek latin megfelelőjének, azaz vagy saját piszkozatát tisztázta le, s ez maradt ránk, vagy a latin ünnepnevekkel együtt másolta a székely naptárt. Az utóbbi esetben lényegében biztos, hogy kéziratból dolgozott, amely viszont maga is tartalmazhatta már azokat a megjegyzéseket, amelyeket Marsigli a székely jeleket tartalmazó kéziratlapok elé illesztett.

Az mindenképpen figyelemre érdemes, hogy a székely írásnak egyelőre nem ismeretes fába rótt emléke,[24] sőt Telegdi János 16. század végi tankönyvében már nem is említi ezt az egyébként fontosnak látszó jellegzetességet. A fába rovást erőteljesen hangsúlyozó Thuróczy-krónika és a Nikolsburgi Ábécé, valamint a bolognai naptár viszont nagyjából azonos korú, így annyit mindenképpen megjegyezhetünk, hogy a 15. század második fele az az időszak, amikor a fába rovásra fölfigyeltek – ha valóban volt ilyen gyakorlat, s nem csak archaizálásból kezdték hangsúlyozni a 15. században. Ugyanakkor továbbra is kézenfekvő és teljesen elfogadható az a magyarázat is, hogy azért nem őrződött meg fába rótt emlék, mert a fa a legsérülékenyebb hordozóanyag: elkorhad, elég, nem őrzik könyvtárban, nem marad meg olyan időtállóan, mint a kőbe vésett vagy falra karcolt jelek.

A bolognai naptár betűhasználati egyezéseket is mutat a Nikolsburgi Ábécével. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy szintén Mátyás udvarához köthető, hiszen nyelvi sajátosságai alapján egyértelműen a székelyföldi hagyomány része, s nem a Mátyás-udvari kultusz terméke. Arra viszont jó példa lehet, hogy Mátyás humanistái nem kiötlöttek egy ábécét, hanem az autentikus székely hagyományban öröklődő betűsort vették át.

Ebben az első időszakban tehát *Attila secundus* és ideológiateremtő udvari emberei számára a székely írás egyértelműen a hun leszármazás bizonyítéka volt, de – legalábbis Thuróczynál – halványan már megjelent az a törekvés is, hogy a magyarok őseinek ne csak kardját láttassák csillogónak, hanem pennáját is ékesnek, pontosabban rovókését fényesnek.

Nem igazolható viszont az az újabban a tudományos élet képviselőitől – elsősorban irodalmároktól – hallható hipotézis, amely szerint a székely ábécét a 15., talán még inkább a 16. századi magyar humanisták alakították volna ki.[25] Az már a Nikolsburgi Ábécé fölfedezésekor fölmerült, hogy a humanistáknak valami közük volt a székely írás fennmaradásához, de az utóbbi évszázadban senki nem gondolt arra, hogy esetleg teljes egészében a humanizmus korában hozták volna létre a semmiből.[26] Korábban viszont igen. Révai Miklós a székelyek betűit a székelyek saját gyártmányának tartotta, és úgy vélte, kérkedésből, saját különbözőségük igazolására készítették ábécéjüket, azt nem tagadta azonban, hogy a hunoknak is volt egykor írásuk, s azt sem, hogy a székelyek a hunok utódai.[27] Hunfalvy Pál viszont nemcsak a hun–székely kapcsolatot vélte

23 A moldvabányai felirat kiadása és a templom története: Ráduly 2006; Tánczos 2006. Tánczos Vilmos írása végén fölveti, hogy a feliratnak a történészek egy része szerint a 15. században még Moldvában élő kunokhoz is lehet köze (Tánczos 2006, 156). Ezt a föltételezést, akár éltek még kunok Moldvában a felirat készítésének idején, akár nem, kizárhatjuk. (A felirat készítésének datálása egyelőre nem köthető szűkebb időszakhoz, 16. századi is lehet.) Egyelőre kétséges, hogy a kunoknak saját írásuk lett volna, az Aydemir által közölt csatkarikán (Aydemir 2002, 198–211) – ez volna a föltételezett kun „rovásírás" egyetlen tárgyi maradványa – a vonalak elrendezése sokkal inkább díszítőmotívumnak, s nem írásnak tűnik. Kézenfekvőbb, hogy a Moldvával intenzív kapcsolatban álló, s a székely írást egyébként is kultiváló erdélyi ferencesekhez köthető a moldvabányai emlék.

24 A bolognai naptár eredetijét tartalmazó „botot" az egyébként mindent szenvedélyesen gyűjtő Marsigli nem küldte haza Bolognába – vagy mert nem adták neki, vagy mert valójában nem is „botról" másolta a naptárt.

25 Az ezt tárgyaló írás (Horváth 2006) a magyar irodalom történetének új összefoglalásában (A magyar irodalom története 2007) is megjelent, s Horváth Iván más alkalommal is kifejtette ezt a véleményét (Horváth 2010, Horváth et al. 2011).

26 Püspöki Nagy Péter ugyan a humanisták alkotásának tartja, de nem előzmény nélkülinek, hanem az avar írás felújításának. Püspöki Nagy 1984, 17.

27 Révai 1806, 126–128.

mesének, hanem azt is tagadta, hogy a székelyek valaha önálló népcsoport lettek volna. Hunfalvy szerint a székelységet a magyarság többi részéből szervezték a határok védelmére, s mikor dogmává vált a székelyek hun eredete, megszerkesztették a székely ábécét is, valamikor a 17. században.[28] Réthy László inkább a humanista buzgóságban látta a székely ábécé eredetét: szerinte a „hun–székely írás" a héber írás mintájára készült gyártmány, megalkotója egy székely teológus lehetett, aki minden nyelv ősének a hébert tartotta, s „tudákosságból" és a korra jellemző archaizálásból szerkesztette meg az ábécét.[29]

A nemrégiben újra fölbukkant koholmány-elmélet megalkotójának, Horváth Ivánnak a véleménye Réthyéhez áll a legközelebb: azt veti föl, hogy a székely írás keletkezhetett a 16. században: a korabeli humanisták jóhiszeműen megalkottak volna egy ábécét a hun-utód székelyeknek tulajdonítva, s minthogy az akkori általános vélekedés valamennyi nyelv ősének a hébert tartotta, az is természetes, hogy ehhez a nézethez illesztették az írás irányát, ezért haladnak a székely írás betűi jobbról balra. Horváth érvelésének kiindulópontja egyrészt az, hogy a középkori krónikások egymás munkáit másolták, így aztán említéseik nem egymástól független bizonyítékok a székely írás használatára. Valamennyien Kézait követték, és elképzelhető, hogy „deduktívan" jártak el, azaz ismerték azt a hagyományt, hogy a hunoknak volt írásbeliségük, s mivel a székelyeket a hunoktól származtatták, úgy vélték, hogy a székelyeknek örökölniük kellett a régi hun írást. Másrészt Horváth szerint a székely írásnak nincs olyan hitelesen datálható emléke, amely a 15. század vége, a 16. század előtt készült volna, sőt a korai emlékek körül is vannak gyanús körülmények. A 15. század végére keltezett Nikolsburgi Ábécé megtalálása körül szerinte túl sok a tisztázatlanság, akár még hamisítvány is lehet.[30] A szintén korai Isztambuli Feliratot azért tartja gyanúsnak, mert egy olyan követség találta meg, amelynek négy tagja rajongott a régi feliratokért, így ezt a feliratot afféle „célba érő palackpostának" látja. Horváth megkérdőjelezi azt is, hogy a Kárpát-medencében talált avar és honfoglalás kori feliratok kapcsolatban volnának a székely írással, abból kiindulva, hogy ezek eddigi török vagy magyar megfejtései kétségesek.

Horváth Kézaira vonatkozó érvelése ellentmondásos: Kézai nem beszélhetett volna a székelyek írásáról, ha csak két-háromszáz évvel később találták volna ki a humanisták a székely ábécét. Másrészt Kézai huntörténetének éppen az a lényege, hogy nemcsak a székelyek, hanem a teljes magyarság a hunok utóda – miért csak az általa nem különösebben sokra becsült székelyeket „ajándékozta" volna meg a hunoktól örökölt írással? Az ellentmondás csak akkor oldható föl, ha föltételezzük, hogy Kézai nem arról az írásról beszélt, amelyet később székely ábécéként ismertek, hanem valami másról – mint fentebb esett már szó róla, ilyen írásnak mindeddig nem találtuk nyomát. Ami a székely írás és a nyugati törökség írásainak kapcsolatát illeti: igaz, ez egyelőre nem nevezhető tisztázottnak (a keleti türkkel való közvetlen kapcsolatról már régen nem beszél senki), hiszen a kazáriai emlékek, a dunai bolgár és az avar ábécék megfejtetlenek. Nagyon valószínű azonban, hogy a székely írás ezekhez az írásokhoz köthető, ezt a hipotézist tovább erősítette a homokmégy-halomi[31] és főleg a székely jelekkel megegyező jeleket tartalmazó alsóbűi lelet előkerülése.[32] A mindent eldöntő ellenérv azonban a „humanista koholmány"-elmélet ellen az, hogy a székely írásnak vannak a 13–14. századból származó emlékei: a Vargyasi, a Homoródkarácsonyfalvi és a Dályai Felirat.[33]

Mint említettem, a Nikolsburgi Ábécével egy lapon szereplő héber ábécé létrehozásának motivációjáról egyelőre nem sokat tudunk. A 16. századi humanisták munkáiban azonban a század végére a hun származás bizonyítása mellett hangsúlyosan megjelent a székely írás egy másik funkciója: a korabeli európai gondolkodásnak megfelelően a magyar nyelv héberhez való hasonlatosságának és régiségének, s ezzel az egykori magyar – azaz hun és szkíta – kultúra ősiségének és dicsőségének hirdetőjévé vált.

Oláh Miklósnál és Benczédi Székely Istvánnál még nem bukkant föl ez az elem: mindketten Thuróczyt követték. Oláh őt másolta a székelyek kiválóságának hangsúlyozásában és az írásukra vonatkozó megjegyzésben is, némi kiegészítéssel: az *Athilá*ban írta, hogy „gondolataik és közlendő akaratuk kifejezésére a papíron, tintán és más nyelveken használatos betűiken kívül fapálcikákra vésnek bizonyos, számukra érthető

28 Hunfalvy 1881, 183.

29 Réthy 1888. Korábban is fogalmazódtak meg kétségek a székely írás valódiságát illetően, ezeket Szabó Károly foglalta összse. Szabó 1866b.

30 Később (Horváth et al. 2011) a Nikolsburgi Ábécére vonatkozó kitételt maga is elvetette.

31 Dienes 1992; Vékony 1992.

32 Magyar 1999; Hagyományok és újítások 1999; Vékony 2004.

33 Benkő 1994b; Benkő 1996.

jeleket, és ezeket a rovátkolt pálcikákat a barátok és szomszédok üzenet vagy levél gyanánt használják."[34] Nem sokban változtatott Thuróczy szövegén Benczédi Székely István sem: „kik még most is különböznek a többi magyaroktól törvényekkel és írásokkal, kik Hunniabeli módra székely bötüvel élnek" – írta,[35] noha neki saját tapasztalata is lehetett (volna) a székelyek írásáról, hiszen Udvarhelyszékből származott, arról a területről, ahol a székely írásos emlékek túlnyomó többsége fölbukkant.

A székely írást elsőként Verancsics Antal hasonlította a héber íráshoz,[36] igaz, talán még nem elsősorban a héber–magyar nyelvrokonság alátámasztásaként, inkább az írásirány egyezése alapján, hiszen nemcsak a zsidók, hanem az egyiptomiak és a törökök írásával is párhuzamba állította: „Betűk gyanánt bizonyos jegyeket metszenek kocka módjára négyszegletűvé faragott botokra, s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, jobbról balra viszik; egy, legfölebb két ilyen sor, némi pontok hozzátételével, a jegyek számához képest, igen sok értelmet ad. Földieik széltére azt beszélik, hogy a hunok is ezeket az írásjegyeket használták."[37]

Verancsics ez utóbbi megjegyzésének a néhány pontról és a sok értelem kifejezéséről valószínűleg Bonfini volt a forrása, de „pontok" Bonfininál még nincsenek, emlegetésük Verancsicsnál viszont már kapcsolatban lehet a bibliai héber írás magánhangzó-jelölési sajátosságával, a pontozással.[38] Verancsicsnak ez a jólértesültsége megtévesztő: arra gondolnánk, hogy saját szemével is látott székely betűket, talán még a jelek hangértékét is ismerte. Ez sem volna ugyan meglepő, hiszen alaposan tanulmányozta Erdély, Moldva és Havasalföld népeit, szokásait és földrajzát, jobb azonban óvatosnak lennünk a főpap ez irányú tájékozottságát illetően. Verancsics volt ugyanis a vezetője annak a követségnek, amely – mai ismereteink szerint – 1555-ben fölfedezte az Isztambuli Feliratot, és ekkor bizonyíthatta volna a székely írásban való jártasságát, de az emléket megörökítő Hans Dernschwam arról számolt be, hogy társai közül senki nem ismerte az általuk fölfedezett rejtélyes betűket.[39]

A 16. század végére aztán határozottá és egyben általánossá vált a székely írás és a héber ábécé összekapcsolása. Szamosközy István többször is írt a székely jelekről, sőt maga is készített vele följegyzéseket. 1593-ban, Padovában kiadott munkájában Erdély római kori feliratos régészeti emlékeit ismertette,[40] s ebben jegyezte meg, hogy a székelyeknél még él az a saját írás, melyet őseiktől, a szkítáktól örököltek, s e keletről hozott írásukat Európában is megtartották. Azt is írta azonban, hogy a székelyek nem jobbról balra, nem is balról jobbra, hanem fölülről lefelé írják betűiket, és nem is mindig tollal papírra, hanem fapálcákba róják.[41] Szamosközynek ebből a megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy ő maga már csak az írás tollal, papírra írt változatát ismerte, ezért érthette félre a Thuróczytól származó, Bonfinin, Oláh Miklóson és Benczédi Székelyen át öröklődő toposzt arról, hogy a székely írást „nem mindig" írták tollal, hanem olykor fába vésték.

A „fölülről lefelé" kitétel szintén meglehetősen furcsa, mert hiszen Szamosközy egy másik helyen egyértelműen azt írta, a székelyek jobbról balra vezetik a sort: „A latinon kívül saját betűket, jobban mondva betűféle jeleket is használnak, amelyek már náluk is elavultak, és a felejtés miatt elenyésztek. E jeleket lehántolt és négyzetesre faragott pálcákra bicskaheggyel vésik úgy, miként hajdan Szkítiában közölték egymással a mondandójukat. Ezeket a betűket jobbról balra haladva helyezik el, a zsidók gyakorlata szerint, amiből felismerhetjük eredetét."[42] Itt tehát már biztosan nem pusztán az írásirány azonosságáról van szó, Sza-

34 Oláh 2000, 98.

35 Benczédi Székely 1960, 143a.

36 Szalay 1857, 145–146.

37 Sebestyén Gyula fordítása (Sebestyén 1915, 34) lényegében azonos Szabó Károlyéval (Szabó 1866a, 120). Jelentősen eltér viszont ezektől Sebők Ferenc fordítása (A középkori székelység 2001, 147–148) – ez utóbbinak a székelyek írására vonatkozó része valószínűleg félreértelmezésen alapul.

38 A szakirodalmi konszenzus szerint a szóelválasztó pontokra gondolhatott – ezeket nemcsak a latin, hanem keleti türk feliratokban is megtaláljuk, a mai szóköz funkcióját töltötték be, de nehéz úgy értelmezni őket, hogy „sok értelmet" fejeznek ki.

39 Dernschwam naplóját Tardy Lajos adta ki 1984-ben (Dernschwam 1984). Az Isztambuli Feliratot itt azért nem tárgyalom, mert a szakirodalomban konszenzus van arról, hogy szerzője Kedei Székely Tamás, így a székelyföldi, s nem a humanista használathoz kapcsolódik – akkor sem, ha fölfedezői, az 1553-ban a Portára küldött Verancsics-követség tagjai ízig-vérig humanisták voltak. Horváth Iván (Horváth 2006) fölvetése szerint elképzelhető, hogy a feliratot a követség nem megtalálta, hanem hamisította, erre a nézetre egy másik írásban szeretnék majd visszatérni.

40 Szamosközy 1992.

41 Hozzátette, hogy a firenzei hercegi könyvtárban ő látott olyan könyvet, melyet ezekkel a jegyekkel írtak, és nílusi papiruszra nyomtattak. Ezt az úgynevezett „firenzei kódexet" azóta sem sikerült azonosítani, Szamosközy vélhetően valamilyen keleti, föltehetően kínai könyvet látott, és azt hihette talán, hogy a székelyek is nyomódúcokat faragtak, és azzal nyomtatták szövegeiket nádpapírra.

42 A középkori székelység 2001, 151. Lele József fordítása.

mosközy a székely írást kifejezetten a korban elterjedt nézet igazolásának látta, mely szerint a magyar nyelv a héber nyelv rokona.[43] Sőt a székelyek beszédét is a héberhez hasonlította: úgy vélte, eredeti, keletről hozott nyelvük nyomai ma is hallhatók beszédükön.

Szamosközynek a függőleges írásirányra vonatkozó megjegyzése azért is furcsa, mert maga is egészen biztosan ismerte a székely írást, hiszen két rövidke följegyzés is megmaradt tőle.[44] Mindkét esetben latin betűs szövegbe ékelve írt székely betűkkel, egyértelműen a tartalom titkossá tételének szándékával. Az egyiket még 1591–1593 közötti firenzei útja – tehát az iménti megjegyzés születése előtt – írta, 1587-ben, Bocskai Erzsébetről, Báthori Zsigmond fejedelem anyjáról és Gálfi Jánosról, nevezetesen hogy egymással háltak. Szamosközy itt a néhány, székely betűvel írt magyar szót latin betűs magyar szövegbe illesztette bele, de megtartotta a szokásos, jobbról balra haladó írásirányt. Másik székely betűs bejegyzése egyik, 1604-ben Rudolf császár ellen írott gúnyversében olvasható. A vers címe *In Rodolfum Ceasarem,* és a Rudolfot gyalázó megjegyzések szerepelnek benne székely betűkkel. Ebben az esetben csak a cím fut jobbról balra, a szövegben lévő székely betűs szavak a latin írásirányt követik.

Az, hogy Szamosközy titkosításra használhatta a székely írást, egyértelműen arra utal, hogy használata, ismertsége nem lehetett széles körű. Ugyanebben az időben Telegdi János másként reagált erre a helyzetre: tankönyvet szerkesztett – noha őszintén szólva elég felületes ismeretei voltak a székely írásról –, amelyben bemutatta az ábécét, párbeszédes formában elmesélte az írás sajátosságait, és szövegmutatványokat közölt.[45] Telegdi betűalakjai már kifejezetten a tollhoz alkalmazkodnak: gömbölydedek, nyoma sincs rajtuk szögletességnek.

A könyvecskéhez Baranyai Decsi János írt terjedelmes előszót, s ebben jócskán meghaladja azokat a toposzokat, amelyek Thuróczy nyomán öröklődtek bő egy évszázadon keresztül. Az a hagyomány, hogy a székely betűket fába róják, nála már csak kiegészítő lehetőségként jelent meg a tollal írás mellett. Nincs nyoma Thuróczy másik hosszú életű gondolatának sem, mely szerint a székelyek őrizték meg az eredeti szkítiai hun írást. Előszavában három gondolat kapott nagy hangsúlyt: az ősi eredetből fakadó nemzeti büszkeség, a keleti származás tudata és az isteni kiválasztottság hite. A három gondolatot egymásból vezette le, s mindennek bizonyítékául a székely írás szolgált. Úgy vélte, ez tanúskodik a magyarok egykori hadi dicsőségéről és kulturális nagyságáról; és ez a bizonyság arról, hogy a magyar nyelv és nép a héber rokona. Decsi szerint ennek a székely ábécén kívül más bizonyítékai is vannak: Szamosközyhez hasonlóan – bár más vonatkozásban – a nyelvet említette, azaz hogy nemcsak „kiejtésünk, írásunk és szóhajtogatásunk módja közös a héberekével, hanem számtalan szavunk is van, melynek úgy a hébereknél, mint nálunk, majdnem azonos jelentése van".[46] Innen már csak egyetlen logikai lépés, hogy a magyar is Isten választott népe, végül ebből vezette le, hogy magyar fegyverektől kell elesnie a Török Birodalomnak. Decsi szorgalmazta a székely írás terjesztését, és ő kötötte először expliciten a magyar identitástudathoz: „mindazok – írta –, kik azt akarják, hogy magyarnak neveztessenek, tanulják meg".

Telegdi és Decsi, ha nem is az általuk óhajtott széles körben, de mégis elérték, hogy a székely írás ismerete és gyakorlása terjedjen: a 17–18. században keletkezett emlékek nagyon kevés kivétellel végső soron a *Rudimenta* betűsorára mennek vissza.

Lemásolta Telegdi ábécéjét többek között Kájoni János – mint már szó esett róla, az ő följegyzéséből ismerünk egy másik, Telegditől független, de a korábban említett ferences naptárban használthoz hasonlító ábécét is. Telegdi ábécéjére visszamenő betűsort jegyzett be naplójába – két verzióban is – Miskolci Csulyak István, neki peregrinációs albumában is vannak székely írásos bejegyzések.[47] Az egyiket a későbbi erdélyi református püspök, Csulai György készítette 1644-ben, ez egy magyarul írt újszövetségi idézet, jóval később ezt javította Huszti Zsigmond lelkész az idézet közismertebb változatára.[48] Csulyak István fia, Gáspár is ismerte a székely betűket: Veszelin Pál em-

43 A héber–magyar nyelvrokonság kérdésének alapos tárgyalását lásd: Hegedűs 2003.

44 Mindkettőt Sebestyén Gyula adta ki. Sebestyén 1915, 87–90.

45 Telegdi János tankönyvét röviden csak *Rudimenta*ként szokták emlegetni, teljes címe *Rudimenta Priscae Hunnorum [s. Sicolorum] linguae breuibus quaestionibus ac responsionibus comprehens.* Sokáig úgy gondolták, hogy nyomtatásban is megjelent, de ennek sehol nincs nyoma, kézirata viszont szép számban maradt fenn: Giessenben, erről készült másolat található Hamburgban és Budapesten; egy másik kéziratcsoport Erdélyben őrződött meg, Fogarason egy, Nagyenyeden és Marosvásárhelyen két-két másolat.

46 Sebestyén 1915, 96–98.

47 Miskolci Csulyak István ábécéiről Jakubovich Emil (Jakubovich 1935, 12–14), naplóbejegyzéseiről Benkő Elek (Benkő 1994a) írt részletesen.

48 Csulai bejegyzése: *Egy dolog szükséges*. Az idézet Lukács evangéliumából való (Lk 10, 42), a Vizsolyi Biblia nyomán a 17.

lékkönyvébe írt velük 1654-ben,[49] és ugyanebben az emlékkönyvben még egy székely betűs idézet található egy évvel korábbról, ez utóbbi szerzője Komáromi Csipkés György. Úgy látszik, a peregrinus diákok egy része a székely írás ismeretét valamiféle delikát tudásnak tekinthette, és műveltsége fitogtatására használta.

Komáromi két évvel később, 1655-ben kiadott magyar nyelvtanában is írt a székelyek írásáról: lényegében Baranyai Decsi tételét ismételte meg arra vonatkozóan, hogy a magyar nyelv a keleti nyelvek közé tartozik, és ennek bizonyítéka az, hogy a székely írás is jobbról balra halad, mint a héber, a káld, a szír, az arab, a perzsa és a török. Komáromi Csipkés is hallott – bár nem Szamosközytől ismerte – a felülről lefelé írt betűket tartalmazó firenzei könyvről, és cáfolta, hogy az székely írás lehetne.[50] Komáromi nem az első nyelvtaníró volt, aki a székely betűket tárgyalta: 1645-ben Geleji Katona István is a magyar nyelv keleti származásának igazolását látta abban, hogy a székely írás jobbról balra halad, szerinte ezeknek a „tulajdon saját régi bötüknek" „sem a Sido, sem a Görög, sem pedig a Deák bötükvel semmi hasonlatosságok nincsen", és a magyar nyelv is egészen különleges és ősi, csak a héberrel rokon – hiszen a kor magyar tudományos fölfogása szerint azzal minden nyelv rokon.[51] Fél évszázaddal később, 1708-ban nyelvtanában Csécsi János is említi röviden a székely írást mint a magyarok egykori, Szkítiában használt saját betűinek maradványát.[52]

A székely írást tehát csaknem kizárólag teológiát végzett tudósok, lelkészek, szerzetesek örökítették meg, őket foglalkoztatta – szoros összefüggésben azzal, hogy a nem székelyföldi használat egészen a 19. századig csak a korabeli tudományossághoz kapcsolódott. Talán még valamivel kiterjedtebben is, mint aminek ma nyomát találjuk, legalábbis ilyesmire utal Lisznyai Kovács Pálnak, a debreceni kollégium tanárának 1692-ben írt megjegyzése, amely szerint maga is látott és ismert „Erdélyben és Székely földén olyan praedikátorokat is, kik magyar betűkkel egymásnak irtanak... ilyen vala Tsulai nevű erdélyi püspök is".[53] Minden bizonnyal egyházi személytől származott az a „Magyar ÁBCz" is, melyet valaki 1680 körül jegyzett be Gönczi György *De disciplina ecclesiastica* című, 1613-ban Debrecenben megjelent munkájának egy kötetébe.[54] Lakatos István csíkkozmási plébános Telegdi nyomán állított össze kis füzetet 1702-ben. Munkája az ábécét és a betűösszevonások módját tartalmazta, és ugyan kéziratban maradt, de így is elég elterjedtté vált.[55] Ennek fényében igazolhatatlan az a széles körben, főként a laikus „rováskutatók" és propagálók között elterjedt mítosz, amely szerint azért maradt a székely (szerintük egykor a teljes magyarság által ismert) írásnak csak nagyon kevés emléke, mert az egyház tiltotta és pusztította. Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy nem papírra írt – tehát vésett, karcolt vagy festett – emlék Székelyföldön is kizárólag templomokban maradt fenn, akkor ezt a hiedelmet végképp alaptalannak kell nyilvánítanunk. Azt viszont nagy biztonsággal jelenthetjük ki, hogy a székely írást abban az időszakban, amelyre ma rálátásunk van, írástudó, azaz valamilyen fokon iskolázott emberek ismerték és használták. „Népi", a latin írásbeliség ismeretétől független használatnak egyelőre nincs nyoma.

Érdekes ugyanakkor, hogy a mítosz forrása vélhetően Csécsi János, első komoly terjesztője pedig Bél Mátyás volt. Csécsi írta: „A magyarok már sok évszázada elvetették saját írásukat, amelyet Szkítiában használtak ... erre a tettre szerintem a pápista kereszténység felvétele késztette [őket], hogy ezzel lemondjanak a pogány vallásról."[56] Bél Csécsinek igazat adva aztán részletesen is kifejtette, hogy már Géza fejedelem korában elkezdődhetett a magyarok eredeti (hun–szkíta) írásának betiltása, merthogy a régi valláshoz kapcsolódott, és a tilalom folytatódott aztán utódai alatt is.

Bél Mátyás munkája 1718-ban jelent meg, terjedelmes és alapos tanulmány. Bél szerint a székely írás a hunok írása volt, s minthogy a hunok (is) a szkíták utódai, végső soron a szkíta írásból származik, melynek kezdetlegesebb formája képírás volt, ezt az északi szkíták használták, s Bél fölvetette, hogy esetleg ebből származhatnak – a finnek közvetítésével – a rúnák. A szkíta írás megalkotója ugyanis – a minden írás ősforrásának tartott héber írás alapján persze – egy bizonyos Fenisius, Jáfet dédunokája volt. Nevét Bél egyértelműen a 'fényes' jelentésű magyar szóval hozza összefüggésbe, és népnévként a finnekhez kapcsolja. A Meótisz körül élő, „déli" szkíták viszont betűírást használtak vélekedése szerint, ebből származott a hu-

századi Bibliákban *De egy a szükséges dolog* formában szerepel, erre javított Huszti. L. Benkő 1994a.

49 Szabó 1866a, 128; Sebestyén 1915, 111; Jakubovich 1935, 14.

50 Szabó 1866a, 126–128; Sebestyén 1909, 234–236.

51 Geleji Katona 1906, 5.

52 Szabó 1866a, 132.

53 Uo., 129–130; Sebestyén 1915, 111. Csulai valóban ismerte a székely betűket, mint föntebb erről esett már szó.

54 Sebestyén 1915, 111.

55 Sebestyén 1909, 249–250.

56 Csécsi 2009, 19.

nok írása, ebből a magyaroké, amely azonban csak a székelyeknél maradt meg. Bél szerint a székely írás – de a magyar nyelv is – arról tanúskodik, hogy a magyar nyelv keleti eredetű, s igen közel áll a Bábel előtti nyelv tisztaságát legjobban őrző héberhez. Bél egy Kapossi Sámueltől kapott betűsort is közölt.[57]

Bél Mátyás munkája és az általa közölt, végső soron szintén Telegdire visszamenő ábécé nyomán elsősorban tudós papok, piarista és jezsuita szerzetesek figyelmét keltette föl a székelyek írása. Bél tanítványa, Cornides Dániel kisebb értekezést írt a „hun–szkíta" írásról, s hagyatékában több levél is fennmaradt, melyet kortársaihoz intézett a székely írás valódiságát bizonygatva. Erre azért volt szükség, mert a 18. század második felében meglehetősen sok kétkedő hang hallatszott arról, hogy a székelyek írása csak kései koholmány. A székely írás hitelét tagadó legnagyobb tekintélyű tudós a jezsuita történetírás vezéralakja, Pray György volt. Pray nem hitt a székelyek hun származásában, betűiket pedig inkább a gótok betűihez tartotta hasonlónak.[58]

Valószínűleg ezek a viták is ösztönözték a 18. század tudósait arra, hogy megpróbálják összegyűjteni a székely írás fennmaradt emlékeit – többen is szorgalmazták ezt. Így érthető, micsoda lelkesedéssel fogadták az elsőként fölbukkant emléket, amikor szélesebb körben ismertté vált a Csíkszentmihályi Felirat.[59] Kunics Ferenc kolozsvári jezsuita tanár adott róla hírt először 1731-ben, és a piarista Dezsericzky József Ince adta ki 1753-ban Bél Mátyás ábécéjével együtt. Dezsericzky munkájában azt fejtegette, hogy a magyar királyok sora Noéra és Jáfetre vezethető vissza, s hogy a királyok rendjét a székelyeknél megmaradt ősi írással jegyezték le az egykori magyarok – úgy vélte, Attila udvarában is használták a székelyek által megőrzött „szkíta" írást, sőt maga a fejedelem is élt vele.

A felirat egy piarista rendtárs, Horvát Benedek útján került Dezsericzkyhez. Horvát egy magyar nyelvtan összeállításán munkálkodott, ennek a kéziratban maradt műnek az előszavában mesélte el, hogy anyai nagyatyja, aki valamikor a 17. század közepe táján születhetett, még iskolában tanulta a székely betűket. Ugyanebben a kéziratban található a Csíkszentmihályi Felirat másolata, valamint három székely ábécé, kettőt Horvát maga másolt Kájoni János Szárhegyen őrzött hagyatékából, a harmadikat is Gyergyóban találta.

A székely írásról addig gyűjtött ismeretek számbavételével mások is megpróbálkoztak. Bod Péter könyvet készült írni a székelyek írásáról, erről a *Magyar Athenas* előszavában írt 1766-ban. Bár a könyv végül nem született meg, a Teleki-könyvtárban őriznek Bod Pétertől egy székelyekről szóló kéziratot, amely a *Siculo Hunno-Dacica* címet viseli,[60] ennek 14. fejezetében a szerző a székelyek régi betűivel foglalkozott. Úgy tűnik, Bod az anyaggyűjtést is megkezdte a székely írásról szóló könyvéhez: vélhetően az ő munkája volt a forrása annak a két marosvásárhelyi kézirategyüttesnek is, amelyek a *Rudimenta* hiányos másolata mellett tartalmazzák a Csíkszentmihályi Felirat két-két másolatát és megfejtését. Az egyik másolatra készítője, a saját nevét is megörökítő Bardócz Pál ráírta, hogy „Bod Péter ur irásából minden Változtatás nélkül" írta le.[61] A másik kézirat másolását Teleki Sámuelnek tulajdonítják.[62]

A *Rudimenta* és a Csíkszentmihályi Felirat másolatain kívül a székely írásról szóló, egymással lényegében megegyező tartalmú marosvásárhelyi kéziratgyűjtemények olyan anyagokat is magukban foglalnak, amelyek egyértelművé teszik, összeállítójuk tudományos igénnyel nyúlt a székely írás kérdéséhez – ez is azt erősíti, hogy a marosvásárhelyi kéziratok forrása Bod Péter kiadni tervezett munkája lehetett, a székely írásról szóló „könyvecske", illetve az ahhoz gyűjtött anyag. A gyűjteményben kilenc ábécét tárgyalt az anyag szerkesztője, ezeket táblázatban egymás mellé állítva mutatta be. Az összevetést, úgy látszik, azért tartotta fontosnak, mert a székely ábécé eredetéhez szeretett volna közelebb jutni. Erre utal, hogy a székely betűsorok után gót és orosz ábécé is következik – a kézirat szerzője ugyanis a székely betűket leginkább a gót, illetve az orosz betűkkel találta hasonlatosnak, ez a Csíkszentmihályi Felirathoz fűzött megjegyzéseiből derül ki.

A marosvásárhelyi gyűjtemény összeállítója azért örvendett különösen a Csíkszentmihályi Felirat föl-

57 Bél 1718.

58 Ezt több művében is említette, lásd: Szabó 1866b, 248–249; Sebestyén 1915, 12.

59 A felirat lelőhelye körül bonyodalmak voltak, Csíkszentmiklós és Csíkszentmárton temploma is szóba került. Németh Gyula (Németh 1931) ismertette a feliratot lemásoló Szilágyi Sámuel eredeti másolatát és a mellé csatolt levelet, ebből egyértelműen kiderült, hogy Szilágyi Csíkszentmihály templomában talált rá a feliratra.

60 1028. sz.

61 Ferenczi 1992; Ferenczi 1997. Bardócz Bodhoz hasonlóan szintén enyedi diák volt, személyéről további irodalommal lásd: Ferenczi 1997, 38., 49. lj.) Bod önéletírásában többször is emlegeti Bardóczot, és megjegyzi, hogy halála után Teleki sok könyvét megvette. Bod 1982; Bod 2003.

62 Teleki kézírását Deé Anikó azonosította. Ferenczi 1988.

bukkanásának, mert úgy vélte, az emlék véglegesen eloszlatott minden történeti kételyt, bizonyította, hogy „a székely betűk valódiak", s hogy 1501-ben, a felirat írásakor még használatban voltak. E megjegyzései között szerepel, hogy a székely betűk semmi hasonlóságot nem mutatnak a régi perzsa írással, sem a tanguttal, sem a mongollal, ugyanakkor nagyon emlékeztetnek az oroszok és a szlávok betűire, minthogy a magyarok a gótokkal, majd a szlávokkal kereskedtek, s együtt vagy szomszédságban éltek.[63] Tudománytörténeti szempontból a legérdekesebb mégis az ezt követő, nagyon rövid megjegyzés: *Vide characteres Sibericos similes in Siberia repertos* – azaz „Lásd a Szibériában gyűjtött, hasonló szibériai betűket" –, kiegészítve egy négysoros írásmutatvánnyal Philip Johan von Strahlenberg 1730-ban Stockholmban kiadott munkájából, melyben először jelentek meg a Szibériában talált, keleti türk rovásírással készült emlékek másolatai.

Mindez azt jelenti, hogy a gyűjtemény szerkesztője – föltehetően Bod Péter – azt még nem tudhatta ugyan biztosan, hogy a Strahlenberg által talált feliratok törökül íródtak, hiszen megfejtésükre még másfél évszázadot kellett várni, de ő kapcsolta először egymáshoz a keleti türk és a székely írást. Abban sem tévedett sokat, hogy a székely írás egyes betűi a szláv ábécékkel is hasonlóságot mutatnak.

Bodnak volt saját készítésű székely felirata is: valamikor az 1730-as évek végén lemásolta Bél Mátyás ábécéjét, illetve a Miatyánkot székely betűkkel, és a fogarasi templom oldalán, a Bethlen Kata emléktáblájára faragott vers alá is székely betűkkel vésette: „Bod Péter készíttette Igenben."[64]

Szintén kéziratban maradt Hájos István Gáspár székely írásról szóló, 1781-ben összeállított *Litteraturae Scythico-Magaricae Monumentum* című terjedelmes tanulmánya. Hájos hosszasan idézett két másik próbálkozást, Cornides Dánielét és Horvát Benedek már említett munkáját. Hájos arra kérte erdélyi kortársait, kutassanak környezetükben, tud-e valaki olyan írásról, mely a székelyek betűivel készült. Kérdésére nemigen kapott biztató választ, de egy akkor már Kassán élő ferences, Blahó Vince küldött neki egy ábécét, melyet az udvarhelyi konvent jegyzőkönyvéből másolt ki. Az ábécé Telegdi betűsorát követi és a somlyói *Historia Domus* megjegyzése szerint Gyalakutai Lázár Imre kéziratai között találták. Cornides Dániel Hájosnak küldött levelében szerepelt a Csíkszentmihályi Felirat másolata és az a megfejtés is, amelyet Bod Péter készített a felirathoz Cornides fölkérésére.[65]

A tudós munkálkodás mellett több apró följegyzés jellemzi a székely írás 18. századi történetét, továbbra is az írás különössége és ritkasága miatt. Valamennyi Bél Mátyás vagy valamelyik más Telegdi-utód ábécé betűivel készült. Használták titkosírásként, más alkalmakkor az írás különlegessége kapott hangsúlyt.

1738-ban több erdélyi nemesnél házkutatást tartottak a császári katonák, egy ilyen alkalommal került elő Lázár Jánosnál több olyan, nagyapjáról vagy apjáról rá maradt irat, amelyben székely betűkkel írott részek is voltak – az ő nagyapja volt az a Lázár Imre, akiről az imént szó volt.[66] Lázár János mellett munkálkodott Szilágyi Sámuel református lelkész, a debreceni kollégium tanára, akinek a Csíkszentmihályi Felirat fölfedezését és megörökítését köszönhetjük.

Az MTA Könyvtárában őrzik azt a levelet, melyet Zakarjás János jezsuita misszionárius küldött Peruból 1756-ban rendtársának, Bartakovics Józsefnek. A latin nyelvű levélben a spanyolok kegyetlenkedéseiről számol be – nyilván tartott attól, hogy ha levele illetéktelen kezekbe kerül, bajt hozhat rá is, mert a kulcsszavakat székely írással írta. Szamosközyhez hasonlóan egyértelműen titkosírásként alkalmazta tehát a székely betűket, s szintén balról jobbra illesztette őket a sorok közé. Zakarjás azt tanácsolta Bartakovicsnak, hogy ha nem boldogulna a jelek olvasásával, akkor „nézze meg" Bélt, Otrokocsit vagy Vargyast[67] – ez arra utal, hogy rendtársának, Vargyas Istvánnak is volt olyan munkája, amelyben leírta a székely ábécét.

Félig-meddig titkosnak nevezhető az a följegyzés is, amelyet Gödri János brassói magyar evangélikus pap írt az eklézsia Protocollumába 1785 októberében arról, hogy az oltár fölújítására Pál Judit adományozott pénzt.[68] A lelkész székely írással jegyezte föl az adományozó nevét, merthogy az meg akarta őrizni névtelenségét.

Más alkalmakkor – követve azt a 17. századi hagyományt, hogy emlékkönyvekbe székely betűkkel is írtak – az írás különlegessége kapott hangsúlyt. Gödri Ferenc, Sepsiszentgyörgy egykori polgármestere (s talán a brassói Gödri rokona?) juttatott el családi levéltárukból egy levelet Szily Kálmánhoz, aki akkor az MTA főtitkára volt. A levelet Gödri ükapjának, Mihály Györgynek írta névnapi köszöntőül egy

63 Sebestyén 1915, 61.
64 Szabó 1866a; Szabó 1866b; Sebestyén 1909, 265.
65 Szabó 1866b, 139.
66 Uo., 118; Sebestyén 1915, 57–58.
67 Vásáry 1974, 166.
68 Ferenczi 1992, 62.

K. G. monogramú ember, föltehetően Mihály feleségének, Kovács Sárának valamely Gábor nevű atyjafia. Az 1770-ben készült pár soros írás már jócskán torzult, rajzos betűkkel készült.[69]

A 18. században (és a 19. század elején) készült ábécék, nevek, pár szavas bejegyzések folyamatosan kerülnek elő az erdélyi és magyarországi könyvtárakból is. Vásáry István 1972 és 1974 között az ELTE könyvtárában és az OSZK-ban bukkant rá több székely írásos följegyzésre – Zakarjás előbb ismertetett levelének eredetijére, Pray egyik művében Oertelius kijegyzetelt összefoglalására és egy lemásolt ábécére, Borbás Ignác minorita Bél munkájából másolt le egy ábécét, Királyfalvi Róth István pedig Hájos tanulmányát jegyzetelte ki.[70] Ferenczi Géza Székelyudvarhelyen talált egy kétszavas tollpróbát.[71] Ezek az emlékek már kivétel nélkül Bél betűsorára vagy Telegdi ábécéjének valamelyik más mutációjára vezethetők vissza.

A 18. század végének lelkesült tudós kezdeményezései ellenére a székely írás körül nem szűntek a kételyek. 1794-ben jelent meg Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmeste*re Bél ábécéjével és a Csíkszentmihályi Felirat egy megfejtési kísérletével – ez utóbbival, reményei szerint, végleg bizonyítva, hogy a székelyek ábécéje nem valamiféle koholmány. Szavai szerint azért közölte a feliratot, „hogy legalább bédughassuk – úgymond – szájokat azoknak az idegen nyelvű, magyarok ócsárlóinak, a kik méltatlanul azt csevegik (minthogy ők nem látták az efféléket), hogy a régi magyaroknak tulajdon ősi betűjök sohasem lett volna".[72] Cornidesnek sem véletlenül kellett annyit hadakoznia a kétkedőkkel: a század második felében föllelt és kiadott történeti források, az izmosodó forráskritika, az összehasonlító történeti nyelvészet kialakulása a következő századra lassacskán kidöntötte a székely írást támogató, egykor robusztus pilléreket. Igaz, a hun származásban még a 19. század elején is sokan hittek, az őstörténeti érdeklődés azonban egy időre némiképpen hanyagolta Attilát, és a nem sokkal korábban föllelt Anonymus hatására inkább Árpád felé fordult. A héber nyelvrokonságnak ugyan maradt még néhány híve, de már nem lehetett komolyan venni. Ráadásul igazi, megnézhető székelyföldi emlék továbbra sem volt, hiszen a Csíkszentmihályi Felirat addigra elveszett, csak másolata maradt meg. Talán ezekkel magyarázható, hogy a székely írás iránti tudományos érdeklődés a 19. század elejére jócskán lanyhult, és az a frissen formálódó magyar nemzeti identitásnak sem vált részévé. Hiába kapcsolódott szorosan a továbbra is vonzó hun hagyományhoz, az idejétmúlt héber rokonítással való bensőséges kapcsolata rombolta a hitelét. Így aztán, a tudományos szemlélet gyökeres megváltozása miatt paradox módon éppen azok munkái tehették gyanússá, akik a leglelkesebben védelmezték.

A következő időkben a székely írás kérdése a Bod Péter által megnyitott hagyományt követve egyrészt bekerült a magyar irodalom történetébe, másrészt a nyelvtanokból visszakerült a művelődéstörténeti orientációjú történettudományba – hol inkább, hol kevésbé összegubancolódva romantikus történeti álmokkal, a nemzeti mitológia kialakításával, míg végül a század utolsó harmadának kezdetén Orbán Balázs rátalált végre az első, nemcsak másolatban fennmaradt templomfeliratra,[73] s nem sokkal később Szabó Károly a kiegyezés józanságával rostálta meg a székely írásról szóló ismereteket.[74]

Munkájával kezdődik a székely írás modern kutatásának története – és egyben ez a korszak a székely írás modern használatának nyitánya.

Irodalom

A középkori székelység 2001
A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. Szerk.: Kordé Zoltán. Csíkszereda.

Aydemir 2002
Aydemir, Hakan: Kun–kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* 98, 198–211.

Bél 1718
Bél Mátyás: *De vetere litteratura Hunno-scythica.* Lipcse.

Benkő 1994a
Benkő Elek: Rovásírásos bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában. *Erdélyi Múzeum* 56, 81–83.

Benkő 1994b
Benkő Elek: Középkori rovásfelirat Vargyasról. *Magyar Nyelv* 90, 487–489.

Benkő 1996
Benkő Elek: A székely rovásírás korai emlékei. A székelydályai felirat. *Magyar Nyelv* 92, 75–80.

69 Sebestyén 1909, 266–267.
70 Vásáry 1974, 166.
71 Ferenczi 1997.
72 Gyarmathi 1794.
73 Ez az Énlaki Felirat volt, Szabó 1864.
74 Szabó 1865; Szabó 1866a; Szabó 1866b.

Benczédi Székely 1960
Benczédi Székely István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol.* Budapest.
Bod 1982
Bod Péter: *Magyar Athenas.* Budapest.
Bod 2003
Bod Péter: *Magyar Athenas.* Sepsiszentgyörgy.
Bonfini 1995
Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei.* Budapest.
Csécsi 2009
Csécsi János: *Observationes orthographico-grammaticae. Helyesírási-grammatikai megjegyzések.* Budapest.
Dán 1964
Dán Róbert: Cursive Hebrew alphabet from the fifteenth century. *Studies in Bibliography and Booklore* 6, 150–152.
Dernschwam 1984
Dernschwam, Hans: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló.* Budapest.
Dienes 1992
Dienes István: A Kalocsa környéki rovásemlékről. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében.* Szerk.: Sándor Klára. Szeged, 31–40.
Ferenczi 1988
Ferenczi Géza: Székely rovásszövegek megfejtéséhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 32, 51–56.
Ferenczi 1992
Ferenczi Géza: A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében.* Szerk.: Sándor Klára. Szeged, 51–67.
Ferenczi 1997
Ferenczi Géza: *Székely rovásírásos emlékek.* Székelyudvarhely.
Geleji Katona 1906
Geleji Katona István: *Magyar grammatikatska, A'vagy az igaz magyar irásban, és szollásban kévántato néhány szükséges Observatiok.* Budapest.
Gyarmathi 1794
Gyarmathi Sámuel: *Okoskodva tanito magyar nyelvmester.* I. Kolozsvár.
Hagyományok és újítások 1999
Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban. Szerk.: Gömöri János. Sopron–Somogyfajsz.
Hegedűs 2003
Hegedűs József: *Hiedelem és valóság: külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról.* Budapest.
Horváth 2006
Horváth Iván: *Gépeskönyv.* Budapest.
Horváth 2010
Horváth Iván: Rovásírás: fel nem tett kérdések. Előadás a Történelemtanárok Országos Konferenciáján. http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/toertenelemtanarok-orszagos-konferenciaja/7117-rovasiras-fel-nem-tett-kerdesek (Letöltés: 2012. május 7.)
Horváth et al. 2011
Horváth Iván–Németh Nikolett–Tubay Tiziano: A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése: előzetes közlemény. In: *Szöveg – emlék – kép.* Szerk.: Boka László–P. Vásárhelyi Judit. Budapest, 76–90.
Hunfalvy 1881
Hunfalvy Pál: *Die Ungern oder Magyaren.* (Die Völker Österreich–Ungarns 5.) Wien–Teschen.
Jakubovich 1935
Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégibb ábécéi. *Magyar Nyelv* 31, 1–17.
Kézai 1999
Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei.* Ford. Bollók János. Budapest.
Magyar 1999
Magyar Kálmán: Előzetes jelentés a bodrog-bűi X. századi vasolvasztó műhely régészeti kutatásairól. In: *Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban.* Szerk.: Gömöri János. Sopron–Somogyfajsz, 207–211.
Németh 1931
Németh Gyula: A csíkszentmihályi felirat. *Kőrösi Csoma Archívum.* II, 434–436.
Oláh 2000
Oláh Miklós: *Hungaria–Athila.* Budapest.
Püspöki Nagy 1984
Püspöki Nagy Péter: A „rovásírás" írástani helye és szerepe a magyar művelődés történetében. In: *Magyar Herold.* Szerk.: Kállay István. Budapest, 9–22.
Ráduly 2006
Ráduly János: A moldvabányai ferences templom régi rovásjegyei. *Erdélyi Múzeum* 68/3–4, 145–149.
Rásonyi 1981
Rásonyi László: *Hidak a Dunán.* Budapest.

Réthy 1888
Réthy László: Az úgynevezett hun-székely irás. *Archeológiai Értesítő* 8, 54–60.
Révai 1806
Révai Miklós: *Elaboratior Grammatica Hungarica.* I. Pest.
Róna-Tas 1985–1986
Róna-Tas András: *A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus. Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30, 173–179.
Sándor 1991
Sándor Klára: *A Bolognai Rovásemlék.* Szeged.
Sebestyén 1909
Sebestyén Gyula: *Rovás és rovásírás.* Budapest.
Sebestyén 1915
Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei.* Budapest.
Szabó 1864
Szabó Károly: Az enlakai egyház ős székely betűkkel irt felirata. *Koszorú* 2, I., 522–523.
Szabó 1866a
Szabó Károly: A régi hun-székely irásról. *Budapesti Szemle* 2/5, 114–143.
Szabó 1866b
Szabó Károly: A régi hun-székely irásról. *Budapesti Szemle* 2/6, 106–130, 233–277.
Szalay 1857
Szalay László: *Verancsics Antal összes munkái.* I. Budapest.
Szamosközy 1992
Szamosközy István: *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum.* Szeged.
A magyar irodalom történetei 2007
A magyar irodalom történetei. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Budapest.
Szelp 2011
Szelp Szabolcs: A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje. *Magyar Nyelv* 107, 407–428.
Tánczos 2006
Tánczos Vilmos: A moldvabányai rovásírásfeliratról és keletkezésének hátteréről. *Erdélyi Múzeum* 68/3–4, 150–156.
Tarnai 1969
Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita...: Egy szállóige történetéhez.* Budapest.
Thuróczy 2001
Thuróczy János: *A magyarok krónikája.* Budapest.
Vásáry 1974
Vásáry István: A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. *Keletkutatás* 1974, 159–171.
Vékony 1992
Vékony Gábor: Varázsszöveg a halomi honfoglalás kori temetőből. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk.: Sándor Klára. Szeged, 41–49.
Vékony 2004
Vékony Gábor: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története.* Budapest.

Hunok és nem csak jezsuiták

A magyar őstörténetírás hőskorából

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Desericzky Ince – ahogy az közismert – római kiküldetése idején mint a piarista rend generális asszisztense és számos római tudományos társaság, többek között az Árkádia Akadémia megbecsült munkatársa, a Vatikáni Könyvtár és a Biblioteca Casanatense legszorgosabb olvasója fogott neki hatalmas méretű őstörténeti munkájának, amely a *De initiis ac maioribus Hungarorum commentaria* címet viseli.[1] Azonban munkáját hirtelen félbe kellett hagynia, mert – mint a két könyvből álló és majd csak később, 1748-ban Budán megjelentetett első kötet végén ő maga elmondja az 1746. április 22-én kelt, ΑΠΟΣΤΡΟΦΗ-nak nevezett utóhangban – XIV. Benedek pápa váratlanul arra utasította, hogy rendkívüli követeként azonnal induljon el Bukarestbe, a Maurocordato családból származó Konstantin vajdához, hogy bizonyos ügyekben tárgyaljon vele. Reméli, hogy félbehagyott munkáját lesz még alkalma folytatni.[2]

Bíró Márton veszprémi püspök, Mária Terézia magyar kancellárja tudta csak rábírni a Bukarestből a vajdára gyakorolt ortodox egyházi befolyás miatt dolgavégezetlenül távozni kényszerülő és meg is betegült történetírót, hogy legalább a Rómában egyszer már nyomdába adott kéziratot engedje át neki kiadásra. Ez jelent meg azután 1748-ban Budán az özvegy Nottenstein Veronikánál.[3] (A további öt kötetre még hosszú évekig kellett várnia a közönségnek.) Érthető tehát, hogy Bíró püspök változtatás nélkül kinyomtatta a könyv római cenzúráztatásának dokumentumait. Ezzel nem csupán a hazai cenzúrát kerülte ki, hanem egyúttal bizonyíthatta a szerzőnek a világegyház központjában kivívott tekintélyét is. Nem kevesebben, mint öten cenzúrázták a kéziratot. Közülük az első a genovai piarista kollégium hajdani lektora, Henricus a S. Stephano, aki az idő tájt a római központban a Szent Pantaleon-templomban volt teológus. A cenzor kiemeli, hogy a szerző őstörténeti kutatásai igen alaposak, ezenfelül csodálatra méltónak ítéli stílusa eleganciáját és súlyát.[4] A második, Paulinus a S. Joseph, maga is asszisztens generális és a La Sapienzán retorikaprofesszor, azt tartja figyelemre méltónak, hogy a szerző ítélete biztos alapokon nyugszik, műveltsége nem mindennapi, szavai súlyosak és fénylenek, végül pedig hogy a régiségre vonatkozó, iszonyatosan ellentmondásos vélekedések között rendet tud teremteni.[5] A harmadik maga a rendfőnök, Joannes Didacus a Matre Dei: ő megállapítja, hogy az általa felkért lektorok mindenben megfelelőnek találták a kéziratot, ezért a maga részéről is engedélyezi.[6] A legfontosabb fórum azonban, ahol a kéziratnak meg kellett állnia a helyét, az természetesen a domonkosok által vezetett és a könyvnyomtatást is felügyelő index-hatóság volt. Itt Dominicus Gentis, Kölnben doktorált professzor, a Collegium Casanatensében, a német nemzet római házában működő teológus vállalta a vizsgálatot. Ő az egyetlen, aki ismeri Desericzky korábbi, Rómában nyomtatott művét (*De cultu litterarum Hungariae vindicatio*), és ezért joggal állapíthatja meg, hogy ebben az újabb könyvében a szerző fő célja, hogy újra – azon történelmi pillanatban, amikor polgár- és nemzettársai az igazság védelmére, Mária Terézia királynőért harcolnak győzhetetlen fegyvereikkel egész Európában –, a maga részéről tudós tollával nemzetének igazsága és ékessége érdekében vitézül visszaverje a hazája gyalázatára jogtalanul összefércelt különböző hazugságokat.[7] (Szeretném megjegyezni, hogy a magyar kultúra védelmében, 1743-ban írott könyvéről itt most nincs

1 Desericzky és Pray, illetve a piaristák és a jezsuiták őstörténeti vitájáról: Szörényi 1999, 73–83. Desericzky eddigi egyetlen életrajza: Juhász 1915. A magyarországi piaristák történetéről készült legutóbbi összefoglaló Borián et al. 2007.

2 Desericius 1748, 211.

3 A teljes szövegű címlap természetesen tudtul adja azt is, hogy ezen első kötet második könyvének vége felé a szerző közli a Vatikáni Könyvtár egy rendkívül régi és ritka kéziratát, amelyet már régóta kerestek! Ez nem egyéb, mint a Julianus-jelentés! Desericius 1748, 170–199.

4 Uo., XIV.

5 Uo., XV.

6 Uo., XVI.

7 Uo., XIX–XX.

időm beszélni, de erről írtam már, s e tanulmányom olaszul és magyarul is meg fog jelenni.[8])

Bíró Márton püspök előszava, amelyet egyenesen az akkor hétéves trónörökösnek, a későbbi II. Józsefnek ajánl, teljes nyíltsággal helyezi Desericzky őstörténeti kutatásait történelmi, illetve aktuálpolitikai kontextusba. Hiszen magának az akkor még csecsemő trónörökösnek első szereplésétől, azaz attól a perctől eredezteti az osztrák örökösödési háború kedvező fordulatát, hogy édesanyja Pozsonyban a magyar rendek előtt gyermekével a karján jelent meg. „Ó, fenséges Herceg! Országunk főemberei, alighogy megpillantottak téged Pozsonyban tartott ülésükön, felséges édesanyád karján, rögtön úgy néztek rád, mint a Numa idejében az égből hullott szent pajzsokra a rómaiak, avagy a Palladiumra a trójaiak, és ezért immár nem saját birtokukért, hanem Éretted, a királyok és császárok Benned újjászülető legszentebb rendjéért gondolták, hogy harcolniuk kell! Ki is írták a sorozást, felállították az ezredeket, szállították a fegyvereket: mindnyájuk vagyona, kincsei, élete és vére a Te győzelmednek és boldogságodnak lett felajánlva."[9]

Lássuk tehát, hogy az első olvasók, vagyis a cenzorok és a kiadók észrevételei mennyire állnak meg egy mai olvasó szemében. Ami a tudományos érdemeket illeti, az – mint Vásáry István kimutatta – főleg abban áll, hogy egyrészt erélyesen és végleg sikerült tisztáznia azt, hogy a II. Pius pápa óta fantomként könyvről könyvre vándorló Jugaria mint a magyarok, illetve a hunok őshazája, végleg kiiktatandó ebből a szövegösszefüggésből; másrészt pedig végre közölte a Julianus-jelentést, amelyet annak korábbi megtalálója, a jezsuita Cseles Márton végül is nem tett meg.[10] Most azonban nem erről szeretnék beszélni, még csak nem is további érdemeiről az antik és újkori források értelmezésében, nem is valóban egyedülálló szárnyalású és a pátosztól a legmélyebb szarkazmusig terjedő latin stílusáról, hanem arról, hogy hogyan csoportosította, mégpedig két pólus köré a magyarokra származásuk miatt szórt rágalmakat. Az első pólus a kényesebb, hiszen érinti a dinasztiát: ez a németek elődjeiként tekintett gót, illetve magukat a különböző germán törzsekhez sorolható történetírók hazugságai, a másik pólus pedig a szarmaták rágalmai, hiszen őket a kor szokása szerint a szlávok őseinek tekinti, és ennek folytán az oroszokkal nagymértékben összefonódott Jugaria kérdése, mint vállalandó vagy elvetendő őshazáé.

Desericzky természetesen még nem ismerhette Kézai később előkerült krónikáját, de ő is ott kezdi, ahol az, vagyis Jordanesnél. A derék ravennai püspök – mint tudjuk – a gótok által a pusztába száműzött varázslónők (alirumnák) és az őket megkörnyékező ördögök nászából származtatja a hunokat. Kézai annak idején filozófiai és teológiai alapon bizonyította, hogy az ördögök nem nemzőképesek, Desericzky más utat választott. Nem csupán azt próbálja bizonyítani, hogy a mocskos mesét Jordanes maga koholta, mert ahol ugyanezen művében (*De rebus Geticis*) más forrásból merít, ott esze ágában sincs előállania az ördögmesével, hanem azt is, hogy a gót történetírót elsősorban saját sértett nemzeti büszkesége bírta rá erre a képtelen rágalomra. Idézzük: „De mivel Jordanes könnyű kézzel kente rá a hunokra mocskos hazugságát, el sem tudom képzelni, hogy milyen érzéssel olvasná azt és főleg, hogy mit érezne olvastakor annak, amit utána az ő gótjai nevének eredetéről Szamosközy ránk hagyományozott és amit mi igen nehezen, de szégyenérzetünket megtagadva ideszövünk: »A gót elnevezésnek – úgymond – magyarázata Albicus, Zsigmond császár és magyar király orvosa, majd kiszemelt prágai érsek szerint, akit Bonfini és Pius pápa is említenek a Lengyel Krónikában. Ő írja abban a könyvben, melynek a *De complexionibus gentium* (megközelítő fordításban: *A nemzetek alkatáról*) címet adta, hogy a gótokat a hunok jövetelének hírére páni félelem szállta meg, úgyhogy hirtelenül lemondtak Pannónia birtoklásáról. Illyricum felé vették útjukat; de a hunok nyomon követték őket, s nemsokára a Duna gázlójánál csúfos vereséget mértek rájuk, és mivel erejük összemérésére kísérletet sem tettek, hanem az ellenség érkeztére szégyenletes gyávasággal futásnak eredtek, ahányat csak élve elfogtak, azzal a gyalázattal bélyegeztek meg, hogy alsó- vagy mezei ruhájukat, melyet a hunok gothiának (gadgya) hívnak, lerángatták a farukról, és azon módon, ahogy beszennyeződött attól a sűrű ürüléktől, amely néha akaratlanul is hasmenés szerűen folyik ki azoknál, akiket ijedtség hoz izgalomba, a foglyok feje köré csavarták, hogy ami előbb a farukat takarta, most a szájuk (más olvasat szerint: a fejük) befedésére szolgáljon. Így azután hun szóval, katonai csúfnévvel gótoknak nevezték őket, miután haddal is, s a harci vereségnél súlyosabb gyalázattal is megtörték őket. Innen van az, amint Dominicus Niger tanúsítja, hogy a gótok őshazáját, az ázsiai Scythiát, a bennszü-

8 Magyarul előkészületben az I. Neolatin Konferencia (Szeged, 2013. november 7–9.) előadásait tartalmazó kötetben. (Szerk.: Békés Enikő–Kasza Péter–Lengyel Réka.)

9 Bíró Márton előszavát lásd a címlap után kötött tíz számozatlan lapon. Desericius 1748.

10 Vásáry 2008, 19–33, 73–87.

löttek a bélsárból és gatyából összetett szóval mai napig is *Sargatiá*nak mondják.«"[11] (Saját magam, illetve Vida Tivadar revideált fordításában.) Eddig az idézet, amelyet Desericzky egyébként Toppeltinustól, azaz Töppelt Lőrinctől vesz. (Azt természetesen elhagyja, hogy Toppeltinus, aki erdélyi szászként saját magát gótnak tartja, illetve a gótok, vagyis az általa a gótokkal azonosnak tartott geták leszármazottjának, idézi ugyan Szamosközy elveszett őstörténeti művéből ezt a töredéket, de azt is hozzáteszi, hogy ez természetesen csupán rágalom, amely lemállik rólunk![12] Bartoniek Emma joggal állapította meg, hogy a fiatalon elhunyt szenvedélyes Toppeltinus legfőbb jellemzője az önmardosó gúny. Egyébként a huszitaság vádjával lemondásra kényszerített Albicus esete sem kutya: kénytelen volt Magyarországra menekülni és itt halt meg, Zsigmond mindvégig oltalmazta.[13] A gatyás rémtörténet tőle származik, tehát ő a németeket még talán a magyaroknál is jobban utálta. Esetleg igaza lehetett azoknak a korabeli cseheknek, akik Zsigmondban magyar disznót láttak, avagy pedig Kont vitéznek és társainak lett volna igaza, akik természetesen cseh disznónak tartották a királyt?! Nem térhetünk ki a kérdés elől azzal, hogy korát megelőző multikulturális disznó volt.)

Még egy apró, de rendkívül fontos megjegyzést is tesz, amikor II. Pius pápáról azt írja, hogy ő nyilván azért adhatott hitelt az ismeretlen veronai utazó által közvetített, orosz forrásból származó híreknek a messze északon fekvő állítólagos őshazáról, mert lelkileg a császár mellett betöltött, hosszú ideig tartó állásánál fogva a németek mellett volt elkötelezve, és ezért ellenszenvet érzett a magyarok iránt! (Szerintem ez a finom megjegyzés elég pontosnak nevezhető Enea Silvióról, akár még a legutóbbi kutatásokat is figyelembe véve.)

Meglepő fordulattal azonban az első könyv második fejezetében azokat az állításokat tárgyalja, amelyek valamilyen módon a germánoktól eredeztetik a hunokat,[14] a harmadik fejezetben pedig hirtelen ugrással a jelenben teremve hangsúlyozza, hogy jelenleg Mária Terézia alatt nem lehet többé gyűlölködésről beszélni a magyarok és a németek között, hiszen a magyarok segítsége mentette meg és menti meg egyfolytában VI. Károly lánya és annak férje birodalmát.[15] Csattanós bizonyítékként ehhez a gondolatmenethez mellékeli azt a latin levelet, amelyet a királynő 1744. július 13-án intézett Pálffy János nádorhoz abból az alkalomból, hogy a magyar seregek diadallal átkeltek a Rajnán. A királynő ebben a levélben többek között így ír: „Ön előtt bizonyára ismeretes, hogy minden időben minden szeretettel és bizalommal viseltettem a számomra oly drága nemzete iránt; meg lehet arról győződve, hogy ez az érzelem és ez a bizalom napról napra csak növekszik. […] Ennélfogva semmi sincsen, amit meg ne tennék minden egyes alkalommal a magyarok értékeléséért és hiteléért. Nincs olyan jó cselekedet sem, amit önkéntesen és hálás lélekkel meg ne tennék az ország javára."[16]

11 „Verum enim Jornandes pudendum con vitium Hunnis adlinere facilis, nescio quo affectu legeret, atque sentiret id, quod postea de ortu Nominis Gothorum suorum Samoscius tradidit, quodve nos aegre citra verecundiam adsuimus. »Gothi Nominis ethymon (ait ille) c) ex Albico habe, Sigismundi Caesaris et Regis Hungariae Medico, ac Archi-Episcopo postea Pragensi designato, cujus et Bonfinius, et Pius Pontifex in Chronicis Polonorum meminerant. Is in Libello quem inscripsit *De Complexionibus Gentium,* scribit: Gothos ob adventum Hunnorum panico quasi terrore percursos, derepente Pannoniae possessione cessisse ac Illyrium versus iter intendisse. Moxque eos per vestigia Hunni insequuti, ad Danubii trajectum magna trage affecerant. Et quia nullo virium periculo facto, hosti adventanti, turpi ignavia, terga vertissent, quoscunque vivos praelio caeperant, hac infamia notarunt, ut femoralia, quae Hunnis GOHYA (sic!) vocantur, (d) natibus detracta, atque crassioribus excrementis oblita (quae quandoque, pavore percitis, laxata alvo vel invitis effluunt) capitibus captivis involverent: ut quae ante natium erant, oris esse postea velamina. Ita tum bello, tum ignominia (belli clade) graviore, atriti, ex patrio Hunnorum verbo, Gothi sunt postea appellati militari irrisione.« e) Et hoc est, quod Dominic. Niger Scythiam Asiaticam veterem Gothorum Patriam etiamnum ab incolis SARGATIAM dici testatur, a stercore et femorali composita dictione. (f)" Cap. I. De adficta Hummis exsecrata origine. Desericius 1748, 4–5. A betűkkel jelzett jegyzetek magyar fordításban a következők: „c) L. Toppeltinusnál, az *Origines Transsilvaniae* c. könyvében a 4. fejezetet. d) Az alsónadrágot ma is házi használatra egy bizonyára ősi szóval mi magyarok gotyának vagy gatyának nevezzük. e) A hunok ezért a menekülés közben visszakényszerített és azelőtt ismeretlen ellenséget nadrágjaik szélességéről gotyásnak nevezték, vagy – szarkazmusból – szargotyásnak. Ez nem jelent egyebet, mint olyan férfiút, akinek széles és büdös a nadrágja. A latinok aztán ezt a szót góthussá alakították. f) Sargatia nem az ázsiai Szkítiában található, hanem az ázsiai Szarmata-földön, ahogyan ezt Ptolemaiosz táblája tanúsítja."

12 Bonfini kritikai kiadásában, illetve Kulcsár Péter és Kulcsár Margit ehhez készített index-kötetében Albicus hibásan még Albericus néven szerepel, Kulcsár Péter azonban a monumentális Bonfini-műből készített fordításában már kijavította. Vogel et al. 1936, 46; az index: Kulcsár–Kulcsár 1976, 165.

13 Bartoniek 1975, 209–220.

14 Cap. II. De alia quadam minime probabili Hunnorum ex Germanis propagatione. Desericius 1748, 8–14.

15 Desericius 1748, 14–27. A Mária Terézia háborúira való utalás: 14.

16 „Non ignotum equidem vobis est, quantus omni tempore fuerit affectus, et fiducia mea, erga Nationem adeo mihi charam: persuasumque vobis erit et affectum et fiduciam maiorem in dies erga eandem fieri. […] Nihil proinde est, quod in valo-

Ami pedig a szarmatakérdést illeti, az a második könyv negyedik fejezetétől játssza a főszerepet. Először Otrokócsi Fóris festői leírását idézi a Jugariában uralkodó borzalmas nyomorról. Utána gúnnyal megjegyzi: „No tehát, ezt a háromszorosan, sőt négyszeresen boldog hazát jelölték ki nekünk a kései kor írói, mint hunoknak és magyaroknak őshazául. Igaz, hogy korábban nem tudott róla senki, de ők azzal dicsekednek, hogy rátaláltak. Ha ők már itt bolondoskodnak, akkor lépjünk közelebb és vegyük szemügyre a dolgot."[17]

A leghevesebben támadja az oroszokat, akik – erre sok forráshelyet hoz – saját birodalomépítő imperialista propagandájuk részévé tették azt, hogy Juhria a cárok felségcímeinek bokrában is szerepel. Mivel ők saját szláv népetimológiájuk alapján egyértelműen azonosították az északnyugat-szibériai tartományt és Magyarországot, ezért azzal dicsekedtek, hogy ők már meghódították azt az országot, amelyből a hajdani világhódító hun Attila, a magyarok ősapja is származott. Ezzel kimondatlanul is bejelentették igényüket Magyarország meghódítására. A legfelháborítóbbnak Desericzky Nagy Péter kijelentését tartja, amelyről Bél Mátyás *Adparatus*ából értesült. Eszerint a Lengyelországban bujdosó hazánkbeli fejedelemnek azt vetette oda a cár, hogy „a magyarok az ő uralma alá tartozó emberek, mert hiszen Juhriából szöktek meg"![18] Az oroszokról elmondja, hogy általában kurválkodók, házasságtörők, részegesek, de legfőképpen hazugok. Idéz egy közmondást, mely szerint az oroszoknak még azt sem lehet elhinni, ha azt hazudják, hogy ők hazugok. Tehát minden orosz tanú, akire általában névtelenül hivatkozik egy-egy nyugati történetíró vagy utazó, nem a valóságról beszél, hanem egy poshadt és büdös hazugságról.[19] Sajnos, a mustos sajtos béles pogácsát zabáló moszkoviták hazudozását könnyen elhiszik a lázadók vagy a nemzetünk iránt gyűlöletre és viszálykodásra hajlamos népek (példa Aventinus és Oderborn). Az egész csalásnak a lélektani alapja, hogy az oroszok büszkék, hogy ma azoktól hajtanak be adót, akiknek elődei hajdan világhódítók voltak. Holott a valóságban Szent Lászlótól kezdve a magyarok verték meg az ő őseiket, ezért jöjjenek rá végre, hogy ők maguk a hunok és magyarok hajdani szolgái vagy elfajzott szabadosai.[20] Olyanok ők tulajdonképpen, mint a szarmaták, akiket Hérodotosz művének negyedik könyvében a királyi szkíták elfajzott, korcs utódainak tart. Néminemű szégyenkezési formulákat előrebocsátva, Desericzky szépen el is meséli a hérodotoszi történetet, melynek lényege, hogy a szkíták intenzív lótejtermelést folytattak, ezért megvakított rabszolga párokkal dolgoztattak: egyikük belefuvolázott a kancák nemi szervébe, másikuk közben fejte őket. Majd hosszú háborúba indultak, az otthon hagyott asszonyok pedig jobb híján a vak tejesemberekkel léptek szorosabb kapcsolatba. Született is sok kis tejes gyerek. Hazajöttek a papák, velük szemben vonultak a fölcseperedett ifjak. A meghökkent férjek eleinte nehezebb tárgyakat vagdostak hozzájuk, de aztán korbáccsal verték szét őket. Ezen elfajzott ifjakból lett a szarmata nemzet, ezeknek egyenes leszármazottai a muszkák.[21]

Eszmetörténetileg tehát Desericzky nagy művének első kötete fordulópontot képez: lezárhatónak tartja a németellenes történeti apologetikát, az őstörténet terén is, hiszen Mária Terézia uralma alatt remélhető, hogy a jövőben olyan Habsburg–Lotaringiai-házból származó uralkodó fogja irányítani az országot, aki szereti és ismeri a magyarokat. Nem véletlen, hogy két év múlva József trónörökös magyar piarista történelemtanárt kap, Bajtay Antalt. Végtelenül szomorú, de jellemző, hogy Bajtay kézirata, amelyből magyar történelemre oktatta a jövendő királyt, mind a mai napig kiadatlan.[22] Ugyanebben a történelmi pillanatban azonban látja fölrémleni az orosz, illetve a szláv propaganda veszélyeit, ezért lép fel minden erővel a Jugaria-mítosz ellen.

Rossz próféta volt, amennyiben Józsefből inkább lett császár, mint király, de sajnos jó próféta, amennyiben megorrontotta a muszka veszélyt. Hogy ezt pont egy Rákóczival kapcsolatos anekdota[23] segítségével hangsúlyozza, az csupán annak köszönhető, hogy a könyvet Rómában már cenzúrázták…

re, fideque Hungarorum omni prorsus occasione mihi non promittam. Nihilque, quod non lubenti gratoque animo in Regni bonum parcere parata non sim." Desericius 1748, 16.

17 Cap. IV. „Hunni nostri primum ex Juharia, alias Juhra, Jugra, Jugoria vel Jugaria Moschoviticae num ditionis in algido Septentrione provincia, prodierint?" Desericius 1748, 150–168. Az Otrokócsira vonatkozó gúnyos megjegyzés: 154.

18 Desericius 1748, 158.

19 Uo., 160–165.

20 Uo., 165–168.

21 Uo., 166–167. Vö.: Hérodotosz, IV, 1–4. Magyarul: Hérodotosz 1989, 265–266.

22 Eötvös Péter szegedi barátom és kollégám tervei szerint az Osztrák Tudományos Akadémiával együtt volna megjelentethető II. József tankönyveinek a sorában.

23 A Rákóczival és Nagy Péterrel kapcsolatos anekdotát Desericzky Bél Mátyás *Adparatus*ának 413. lapjáról idézi saját művének 167. lapján.

Irodalom

Bartoniek 1975
Bartoniek Emma: *Fejezetek a 16–18. századi magyarországi történetírás történetéből*. S. a. r.: Ritoók Zsigmondné. Kézirat. Budapest, MTA ITI–MTA Könyvtár, 1975, 209–220.

Borián et al. 2007
Borián Tibor–Koltai András–Legeza László: *Piaristák*. Budapest.

Desericius 1748
Desericius, Josephus I.: *De initiis ac maioribus Hungarorum commentaria*. Buda.

Hérodotosz 1989
Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. Ford., utószó, jegyz. Muraközy Gyula. Budapest.

Juhász 1915
Juhász Vince: *Desericzky Ince élete és művei*. Budapest.

Kulcsár–Kulcsár 1976
Kulcsár, Margarita–Kulcsár, Petrus: *Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades*. Budapest. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova I.)

Szörényi 1999
Szörényi László: Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. In: Szörényi László: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*. Budapest, 73–83.

Vásáry 2008
Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.)

Vogel et al. 1936
Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades*. Edd.: I. Vogel–B. Iványi–L. Juhász. Lipsiae.

Vita a magyarok őstörténetéről Világos után

MESTER BÉLA

Előadásomban arra vállalkozom, hogy jelentőségének megfelelő súllyal, az eddigi értelmezésekhez képest új összefüggésekbe állítva elemezzem az *Új Magyar Muzeum*ban 1851-ben kirobbant *Tudomány, magyar tudós* vita anyagát. A legátfogóbb ismeretelméleti és – jobb híján jóval későbbi terminológiát anakronisztikusan visszavetítve – tudományfilozófiai tárgyúnak nevezhető, indulatoktól sem mentes eszmecsere közvetlen előzménye két, egymással vitában álló, a korai magyar történelem vagy „magyar őstörténet" tárgyában írott közlemény, Toldy Ferenc tanulmánya[1] és Szontagh Gusztáv erre megfogalmazott reflexiója.[2] (A szóban forgó szövegek címeinek szóhasználatától idegen mind a „korai magyar történelem", mind a „magyar őstörténet" kifejezés. Tárgyukat általában a „magyarok eredete" kérdéseként jelölik meg, az „eredet" kulturálisan és elméletileg is igen terhelt fogalmát bevonva a diskurzusba. A történettudományi szempontból leginkább semleges korabeli tárgymegjelölés a „keresztyénség felvétele előtti" kor vizsgálata. Az „őstörténet" kifejezés akkor kerül elő a német *Urgeschichte* megfelelőjeként, amikor a polémia során maga a tárgy válik vitatottá, és ennek pontos definiálására törekednek, nemzetközi párhuzamokat is felhasználva.) Az egymással polemizáló szerzők folytonosan visszautalnak a vita korai magyar történelmi tárgyú kiindulópontjára, amit megerősít, hogy terjedelmes írással kapcsolódik be a diskurzusba a lap egyik szerkesztője, azon jeles történészünk, Wenzel Gusztáv,[3] aki majd néhány évvel később az elsők között értekezik hazai fórumon tudományos igénnyel a történettudomány mibenlétéről, feladatairól és módszereiről.[4] Később, ugyan más szempontokat megszólaltatva, a természettudósok részéről hozzászólással jelentkezik Nendtvich Károly is.[5] A vita hangvételét és tematikáját alapjában Szontagh és Toldy egymásra felelő vitacikkei,[6] illetve Toldy Nendtvichnek címzett, valójában az egész polémiát lezáró szerkesztői cikke[7] határozták meg.

A magyar őstörténeti kiindulású vita elméleti tétje a *történeti tény* és a *történelem* fogalmának a tisztázása; ugyanakkor elválaszthatatlan a Világos utáni nemzeti önvizsgálattól, és kapcsolódik ahhoz a „nemzeti kulturális leltárhoz", amelyet a szellemi élet különböző területein ekkor kezdenek elkészíteni az Akadémia vezető személyiségeinek szervezésében. (Ilyen felkérés előzi meg Erdélyi János vállalkozását, hogy megvonja *a hazai bölcsészet jelené*nek mérlegét, de Szontagh Gusztáv is az Akadémia felkérésére kezdi írni a reformkor szubjektív eszmetörténeteként is felfogható emlékiratait.) Két okból sem véletlen, hogy a hazai történettudomány és a magyar politikai közösség önreflexiója éppen őstörténeti keretben fogalmazódik meg: a korban egyre-másra jelennek meg a magyarok eredetéről, rokonairól, honfoglalás előtti történelmükről szóló közlemények, őstörténetünk rövid idő alatt a közgondolkodás egyik kulcskérdésévé válik. Ugyanakkor ennek a diskurzusnak nyilvánvaló helyettesítő funkciója is van: a politikai közösség aktuális feladata 1848 értékelése és a forradalom utáni helyzet átgondolása lenne, de – mivel ezt cenzurális okokból nem lehet megtenni – a nemzeti identitás kérdéseit az őstörténeti diskurzus keretében próbálják megvitatni.

A következőkben először ismertetem a vita lefolyását annak előzményeivel és utóéletével együtt, majd

1 Toldy 1850. A tanulmány a szerző bécsi akadémián hasonló tárgyban tartott előadásának magyar változata, lásd erről Szontagh Gusztáv megjegyzését a vitában: Szontagh 1851a, 669.

2 Szontagh 1850. Abban a helyzetben vagyunk, hogy bizonyos mértékig rekonstruálni tudjuk Szontaghnak a tárgyról ugyanebben az időben született, de nem a nyilvánosságnak szánt gondolatait. 1849 és 1851 között, jórészt az itt tárgyalt vitacikkekkel párhuzamosan írta ugyanis máig kéziratban maradt emlékiratait (Szontagh 1851b), amelynek szövegében többször utal e vitára, ugyanakkor arra is, hogy emlékiratai szövegét nem kívánja életében nyilvánosságra hozni, így nyíltan fogalmazhat. Szontagh emlékiratainak kiadása a kézirat alapján vezetésem alatt előrehaladott állapotban van az OTKA támogatásával, a K 104643. sz. kutatási projekt keretében, a szöveg tekintélyes része az én átírásomban és magyarázataimmal elérhető a projekt honlapján: http://members.iif.hu/sze6115/NARRATIVAK/Narrativak_tanulmanyok_j.htm.

3 Wenzel 1851.

4 Wenzel 1856.

5 Nendtvich 1852.

6 Szontagh 1851; Toldy 1851; Szontagh 1851a.

7 Toldy 1852.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

KIADJÁK

A MAGYAR AKADEMIA TÖBB TAGJAI

FELELŐS SZERKESZTŐ

TOLDY FERENC.

ELSŐ FOLYAM: 1850—1.

ELSŐ KÖTET.

PEST.

Az Új Magyar Muzeum első évfolyamának címlapja

a historiográfus résztvevők vitapozícióját, szemléletét és valóságkonstrukcióját rekonstruálom, ezután pedig vitapartnereiknek az ezt a szemléletet illető kritikáját. A nézeteltérés mélyén hipotézisem szerint a *történeti tény* fogalmának alapjában eltérő értelmezése rejlik. Ezután röviden áttekintem a polémia eddigi, nem nagy számú értelmezéseinek főbb típusait. (A leginkább megfontolandó megközelítések tudományfelfogások konfliktusaként tárgyalják a vitát.) Ezek után vázolom azt a magyar filozófiatörténeti kontextust, amelyben a vita kirobbantója, Szontagh Gusztáv és a mai nézőpontunkból való történeti visszatekintés számára az abban képviselt vélemények értelmet nyernek. Értelmezésem fő sarokpontja, hogy időben éppen két meghatározó, a hegeliánus filozófiáról szóló magyar szellemi összecsapás, a *hegeli pör* (1838–1842) és az *Erdélyi–Szontagh-vita* (1856–1858) között vagyunk. Mindkettőnek Szontagh a Hegel-ellenes protagonistája, és részéről a két nagy filozófiai vita között sem szünetel a hegeli filozófia bírálata, amit jól bizonyít kései, összegző jellegű filozófiai műveinek szemlélete,[8] és

8 1850. július 6-án, majd ennek folytatásaként szeptember 14-én, akadémiai osztályüléseken tartott, nyomtatásban is megjelent felolvasásairól, valamint pár évvel későbbi, önálló kiadványként megjelent írásáról van szó, lásd: Szontagh 1850b, 1850c, 1855.

Irodalom és nyelv.

Endlicher István emlékezete. *Wenzel Gusztáv* 194
Tájékozás a magyar akadémia körül. *Toldy Ferenc* 257
A nemzeti irodalom ismeretének viszonyáról a nemzeti élethez, és bővő ered. a Nemzeti Könyvtár ügyében. *Toldy Ferenc* . . 329
Kereszten és kereset. *Cancsor Gergely* 357
Tudomány, magyar tudós. *Szontagh Gusztáv* 377
Ismét: Tudomány, magyar tudós. *Toldy Ferenc* 469
Észmecsere Toldy F. és Wenzel G. társaimmal. *Szontagh Gusz.* 665
Észrevételek népdalok, népszendk, tájnevek stb körüli gyűjtésekről. *Szontagh Gusztáv* 168
Irodalmi foglalatosságok a némi könyvészeti észrev. 175. 356. 524. 504

Classica literatura. Keleti, német irodalom.

Az Íliász első éneke. *Szabó István* 49
Virágok a görög anthologiából. *Székács József* . . . 120. 284. 390
Mutatvány Thukydidesből. *Szabó Károly* 204
Demosthenes, és beszéde a rhodosziak szabadsága mellett *Lonkay Antal* 500
Ali mondataiból egy fogás [arabból]. *Repicky János* 566
Cidli és Szemida szerelme, Klopstock Messiásából. *Tárkányi* . . 637

Bölcsészet, társadalmi tudományok.

Igaz arany bulla. *Hunfalvy Pál* 1. 93
Smetana s a philosophia közel kimenetele. *Szontagh Gusztáv* . . 147
Platoni köztársaság. *Hunfalvy Pál* 177. 268
Észrevételek az Igaz arany bulla bírálatára. *Hunfalvy Pál* . . . 216
Hetényi János levele philosophiai rendszeréről 357

Történet s rokon.

A magyarok műveltségi állapotjai a keresztyénség felvétele előtt. *Toldy Ferenc* 36
A magyarok eredete. *Tájékozásul. Szontagh Gusztáv* 81
Historiai adta a Margit szigetén, I. *Érdy János* 129
A drungár nép nem magyar faj. *Jerney János* 139
Visszapillantás Reguly utazására. *Toldy Ferenc* 229
Észmetörédékek a magyarok eredetéről. *Wenzel Gusztáv.* 305. 451. 486
Ösvegy Hunyadiné és Szilágyi Mihály eddig ismeretlen fejyköttésük Garai László nádorral. *Birk Ernő* 344
A magyar helynevekről. *Szabó Károly* 370
Magyar helynevek. I. *Récsey Imre* 540

Adalék a társaszelek történetéhez. *Fowler Tivadar.* 393
Szókratesjelvér. *Szvorényi József* 405
A magyar-orosz kérdés fölötti eszmék. *Jerney János* 514
Prisakosz szónok életéről s történetiruta töredékeiről. *Szabó K.* 544. 613
Tüdőérek a magyar óvallásban. *Ipolyi Arnold* 589. 642
Statistikai adalékok Magyarország jelen ismeretéhez. *Fulugyai Imre* 285. 458
Romai emlékek Fejérben. *Érdy János* 252
Nyílt levél Petényi Salamonhoz. *Jerney János* 235
Historiai fogások. I—IV. *Jászay Pál, Nagy Iván.* 335. 467. 632. 635
Augsburgi városi levéltár. *Petrich-Orlay Sámuel* 358

Természettudományok.

A föld jövője. *Nendtvich Károly.* 526
A julius 1-jei teljes napfogyatkozásról 586

IRODALMI NAPLÓ.

Ujdonságok . . . 64. 123. 233. 291. 349. 396. 463. 519. 628. 695
Könyvismertetések. — Virosil magyar közjogi mutatványa. . . 74
Ballagi Mór: Magyar példabeszédei 123
Kemény Zsigmond „Forradalom után" 158
Documentált felelet Kemény Zsigmondnak 165
Szepesi Imre nyelvkönyvei *(Hunfalvy Pál).* 165
Ujabb kori Ismeretek tára 236
Toldy Ferenc: A magyar költészet Zrínyi előtt 238
A josephinismus s az egyházat illető legujabb cs. rendeletek . 246
Magyar T. Természeti jog Ahrens után 295
Repicky János Gyakorlati török nyelvtana 352
Subajda János Váltójoga *(Karesay Agoston).* 354
Nendtvich Károly: Magyarország közszeni 405
Csengeri Antal: Magyar szónokok és stílusírások 568

TÁRCA.

Intézetek: Egyetemi könyvtár 79. leckerend 174. alapítványok 253. pénzgyűjtemény 302. — Ponsonyi jogakadémia 564. — Zágrábi jogakademia 525. — Nemzeti casino könyvtára 305. — Használtál tett és hála 404
Műrészet: Petrich-Orlay legujabb historiai festménye 324. 588
Canova művei Magyarországon 699

Az Új Magyar Muzeum első évfolyamának tartalomjegyzéke

Toldy Ferenc (1805–1875)

Wenzel Gusztáv (1812–1891)

Szontagh Gusztáv (1793–1858)

egyik fontos, szintén az *Új Magyar Muzeum*ban megjelent műbírálata.[9] Számára – és utólag a mai értelmező számára is – a magyar őstörténeti vitában megjelenő történeti valóságkonstrukciók filozófiai kritikája ennek az írói pályája egészét meghatározó polémiának a részeként jelenik meg. Előadásom végén megkísérlem belehelyezni a magyar filozófiai kontextusban már megvilágított őstörténeti kiindulású vitánkat a 19. század Európája historicizmusának tágabb eszmetörténeti keretébe.

A vita és szövegkörnyezete

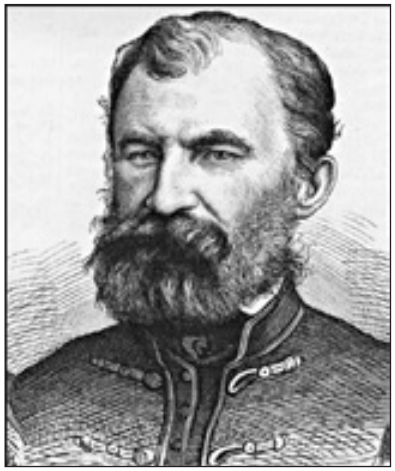
A magyar folyóiratvita nemzetközi történettudományi szövegkörnyezetét a népvándorlás korra vonatkozó, a korban megélénkülő és egyre inkább szakterületek, korszakok szerint tagolódó, mindinkább a ma ismert szaktudományi standardokhoz közelítő irodalom alkotja, amelyben egyebek mellett a magyarokról is megjelennek különböző történeti és történeti nyelvészeti megállapítások, anélkül, hogy e munkák szűkebben vett témája a magyar őstörténet lenne. (Az egykori szerzők és ma már jórészt csupán tudománytörténeti jelentőségű elméleteik részletes ismertetésétől itt eltekinthetünk: számunkra mindebből most csupán a magyar szerzőknek ezekre a művekre adott reakcióinak a szerkezete érdekes.) Az ekkoriban történettudósként fellépő szerzőink írásainak apropóját gyakran adja a nemzetközi szakirodalom egy-egy magyarokat érintő szöveghelye, amelynek megállapításaival szemben eleve védekező pozícióból szólalnak meg. Ebben a helyzetben, az erősen diszciplinarizálódó nemzetközi szakirodalommal vitatkozva maguk is egyre erősödő *szaktudósi öntudattal* lépnek fel, másrészt azonban mozgósítják mindazt a vélekedéshalmazt, amit a magyar szellemi élet a tárgyban még előző, finoman szólva nem szigorúan szaktudományos korszakában halmozott fel. Különösen feltűnő a sok, Horvát Istvánra egyetértően hivatkozó megjegyzés szinte minden, magát történészként identifikáló szerző munkáiban, és érdekes megfigyelni azt is, ahogyan Fejér György utolsó, a kunok és a kazárok eredetéről szóló, már magyar nyelven megjelentetett írásaiban régebbi latin munkáinak anyagát a század közepének új kontextusába igyekszik illeszteni.[10] Toldy Ferenc bécsi akadémiai felolvasásán alapuló írása a magyarok ősműveltségéről[11] a német szakirodalom egyes állításaival szembeni védekező pozícióból igyekszik bizonyítani a pogány magyarok műveltségének létezését, és implicit módon azt is, hogy ez a műveltség megfelel annak a normatív fogalomnak, amelyet semlegesebb kifejezéssel leginkább *civilizációnak* mondanánk. Erre adott válaszként jelenik meg Szontagh írása,[12] amely a nagyközönség számára igyekszik összefoglalni azt a kevés *biztos* megállapítást, amit a magyar őstörténetről tudni lehet, majd figyelmeztetve az ekkoriban elszaporodó alaptalan őstörténeti spekulációk veszélyeire, egészen más tematikát, a jobbágyfelszabadítás utáni korszak működőképes gazdálkodási módozatainak kialakítását ajánlja a Világos utáni nemzeti identitás

9 Szontagh 1850b.

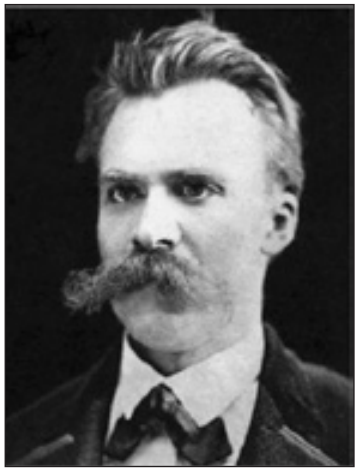
10 A magyar nyelvű munkákat lásd: Fejér 1850, 1851. A szempontunkból legfontosabb latin nyelvű írások: Fejér 1830, 1837.

11 Toldy 1850.

12 Szontagh 1850.

Erdélyi János (1814–1868)

Friedrich Nietzsche (1844–1900)

Friedrich Nietzsche: A történelem hasznáról és káráról első kiadásának címlapja

újragondolásának hívószavaként. Az erre a cikkre szerkesztőtársaitól, Toldy Ferenctől és Wenzel Gusztávtól érkező, meglehetősen ingerült reakciókat[13] elemezve a magyar tudományosság állapotára vonatkozó, erősen kritikus diagnózist fogalmaz meg.[14] Az egymást követő válaszokban és viszonválaszokban az eszmecsere mindinkább elmérgesedik; jellemző, hogy Szontagh említett viszonválaszát Toldy csupán saját *nyolcvanöt darab* terjedelmes, gyakran személyeskedő, gúnyolódó lábjegyzet formájú *glosszá*jával együtt hajlandó közölni. Eközben azonban mégiscsak általános ismeretelméleti keretben tisztázódnak a *történelem* és a *történeti tény* fogalmáról alkotott elképzeléseik; így kerül a képbe a természettudományból eredő tényfogalmával Szontaghot támogató Nendtvich Károly is.[15] A vita hatása kimutatható a felek későbbi munkásságában is: Wenzel pár évvel későbbi írásában[16] a történetírás elméletének legfőbb tétje éppen a magyar őstörténet rekonstruálhatósága lesz, Szontagh pedig a vitával párhuzamosan írott emlékiratai[17] tanúsága szerint az esetet a *hegeli pör*rel kezdődő és az Erdélyivel haláláig folytatott vitával végződő polémiái sorába illeszti be.

A történeti tudományok képviselőinek vitapozíciója és valóságkonstrukciója

Azoknak a vitában megszólaló szerzőknek, akik egyértelműen valamiféle historiográfusként, történészként vagy irodalomtörténészként azonosítják magukat megnyilatkozásaikban, a következőképpen vázolható a vitapozíciója, szemlélete és történettudományi valóságkonstrukciója. Önként választott beszédhelyzetük reaktív: a magyar ősműveltség létét védik a vélt és valós támadásokkal szemben, eközben a műveltség fogalmát evidensnek gondolják, a definiálására való felhívást elutasítják, illetve nem is tudatosítják annak szükségességét. E pozícióból eredően a történettudományt közvetlenül a nemzetdiskurzus részévé téve instrumentalizálják; ugyanakkor a modern értelemben vett szaktudománnyá ekkor váló történettudomány erős szakmai öntudatával lépnek fel, amibe az is beletartozik például, hogy megvédik Horvát István, a *szaktudós* elméleteit a történettudományban *dilettáns* filozófus, Szontagh kötözködésként értékelt kételyeivel szemben. (Szontagh vitacikkeiben Horvát István nézetei mindig a hamis önismeretet eredményező, ezért akár még a józan politikai cselekvés lehetőségei szempontjából is veszélyes magyar eredettörténeti álmodozás példáiként jelennek meg. Ezzel szemben vitapartnerei nem csupán a halott szerző emlékét védik, ami bizonyos szempontból érthető volna, hanem rendszeresen *szaktekintélyként* hivatkoznak Horvátra és egyes elméleteire.) Az itt felsejlő történelemszemlélet dilemmája analóg a Johann Gustav Droysen elméleti írásában[18] alig néhány évvel később körvonalazódó, elsősorban Leopold von Ranke módszerének kritikájaként megfogalmazott kérdésfeltevéssel: azonosítható-e a történelem azzal, ami az *írott forrásokból* rekonstruálható. (Az analógia azon a ponton persze

13 Toldy 1851; Wenzel 1851.
14 Szontagh 1851a.
15 Nentdvich 1852.
16 Wenzel 1856.
17 Szontagh 1851b.

18 Magyarul lásd: Droysen 2006.

sántít, hogy amíg Droysen az írott források zavarba ejtő bőségéről beszélhet az elsősorban állami levéltári anyagra támaszkodó Ranke és iskolája újkori kutatásainak a kritikája kapcsán, addig az őstörténettel foglalkozó magyar történészeknek saját, ehhez képest igen csekély számú írott forrásukból kiolvasható adatokkal szembeni elfogultság róható fel; módszertani elfogultságuk így még karakteresebben jelenik meg.) A magyar historiográfusok szemlélete az első megnyilatkozásokkor még nem formulázódik meg elméleti igénnyel, hiszen definiálásra nem szoruló evidenciának tartják azt. Azonban hamarosan megjelennek a szövegekben olyan kitételek, mint például a nagyállattartó nomádok néprajzából meríthető gazdálkodási és technológiai analógiák felhasználásának merev elutasítása. (A feltételezett őshaza és vonulási út földrajzi környezetének és az ott élő mai – 19. századi – nomádok gazdaságának, tárgyi kultúrájának megismerését Szontagh szorgalmazza a történeti megismerés lehetséges segédeszközeként.) Minden hasonló felvetéssel szembeni válasz a (viszonylag csekély számú és töredékes) írott forrásokból meríthető adatok megkérdőjelezhetetlen igazságként való említésére és azok egyetlen magyarázatának kötelező elfogadására fut ki. Nem kétséges tehát a vitapartnereknek az írott forrásokkal szembeni elfogult álláspontja. Azonban valójában nem is az írott *források* a fontosak a számukra, hanem az elbeszélést lehetővé tevő írásos *forma*. A történet*író* nézőpontja emelkedik itt a történet*tudós* szemlélete fölé: az élő *hisztórok,* szemtanúk szerepébe a fennmaradt írások lépnek, ezek közül is azok a figyelmükre méltóak, amelyek *elbeszélnek* valamit, a történettudós mint a véletlenszerűen fennmaradt jelekből a múltat kinyomozva rekonstruáló figura pedig háttérbe szorul az egyre nagyobb ívű narratívumok megfogalmazására vállalkozó *elbeszélő* mögött.

Toldy Szontagh válaszcikkéhez írott egyik *glosszája* világosan utal arra, hogy megfogalmazója számára képtelen és nevetséges ötlet, valóságos blaszfémia az őstörténetet az *archaeologia ügyévé* tenni, hiszen ez csak akadályozza a nagy ívű elbeszélések megfogalmazását: „Minden nép őstörténete csak lassanként fejtekezett ki homályából, de nem úgy ha elhagyjuk, hanem ha azt szorgalmasan nyomozzuk. Te is ilyesmit mondasz ugyan, de – o halljátok férfiai a tudós világnak! – e nyomozás nem a történetíró dolga, hanem a *régiségbúváré!* Azaz az Althertumsforscheré, az antiquariusé, az archaeologusé!! [...] ime itt van a tudományok új osztályozója, ki szerint a régi historia vizsgálata nem a historicus dolga, hanem az antiquariusé! – Jó, de hát engedd meg, hogy [...] te philosophus, szenvedelmes dinnyés[19] és dilettáns vagy."[20]

Teoretikus igénnyel Wenzel fogalmazza meg majd néhány évvel később ennek a történettudományi valóságkonstrukciónak a szabályait. Az e módszer szerinti történetírás végterméke a részben művészi eszközökkel megformált nemzeti „nagy elbeszélés", amely hatással van a közgondolkodásra is; és amelyet az elhivatott történetírónak leginkább más narratívumokból kell összeállítania. A történeti kútfők hierarchiájában nála a megszokott terminológiát követő szóhasználat ellenére nem annyira az *írott* és *íratlan,* mint inkább a *narratív* (írott és szóbeli) és *nem narratív* (írott és íratlan) források között van minőségi ugrás. Egyetlen példájául az új narratívum megalkotására e narratív kútfők alapján csupán saját őstörténeti kutatásait hozza fel: „Mindazonáltal byzanczi kútfők s a keleti, névszerint örmény s arab irodalom maradványai sok hiteles és biztos adatokat tartalmaznak. Ezeket tehát gyűjteni és feldolgozni egyik különösen sürgős teendőnk. Saját kutatásaim nyomán tapasztaltam, hogy ezen segédszerek kimerítő felhasználása után a hunscyta népek csoportozatának története egészen más, az eddigiektől tetemesen különböző színben mutatkozik."[21]

A vitában megszólaló és a hátterükben álló historiográfusok által elbeszélni szándékozott őstörténet alanya az önmagával minden aggály nélkül, történelme folyamán mindig identikus magyar nép, amelyre azonban szinte tetszőlegesen vonatkoztathatóak a narratív forrásokban fennmaradt *népnevek;* a leggyakrabban persze a hunok, avarok, kunok, szkíták, de a Horvát Istvánnak kedves ószövetségi etnikumok sincsenek egyértelműen kizárva.[22]

19 Utalás a Szontagh által még a reformkorban összeállított népszerű, több kiadást megért dinnyetermesztési útmutató címére, romlott formában. (A mű címe: *A szenvedelmes dinnyész.*)

20 Szontagh 1851a, 672, 20, Toldy 20. glosszája. (Mint korábban már volt róla szó, Szontagh vitacikke csak Toldy terjedelmes szerkesztői lábjegyzeteivel jelenhetett meg, ezek címe *Glosszák Toldy Ferenctől.*)

21 Wenzel 1856, 145–146.

22 A szentírási népnevek régi múltra visszatekintő őstörténeti felhasználását a legnagyobb hatásfokkal Horvát István építette be a modernitás magyar gondolkodásába. Horvát e tekintetben talán legjellemzőbb elméletének korabeli kritikáját lásd: Fejér 1837. Fejér György más írásaiban azonban bőven találhatunk példát a különböző régi, részben biblikus népnevek ennél csak alig jobban megalapozott azonosításához, beleértve a népek eredetének Magógig való visszavezetését vagy a filiszteusokkal való rokonítást; lásd Fejér 1850, passim.

A régészeti adatok, tárgyi emlékek és néprajzi analógiák lebecsülése, a narratív kútfők felértékelése még kontrollálatlanabbá teszi az ősi népnevek egymásra vonatkoztatását, amely a magyar spekulációkban (is) gyakran említett ószövetségi etnikumok esetén éri el a kiüresedés felülmúlhatatlan végső pontját. Az említett népek ugyanis a történetteológiában éppen arra örök példák, hogy a Történelem Urának hatalmában áll egész népeket kitörölni a történelemből, akiknek így csak *puszta nevük* marad fenn, anélkül, hogy bármi mást megtudhatnánk róluk.[23] (A történetteológiai üzenet természetesen nem akadályozhatja meg a Szentírás történeti forrásként való kezelését azokban a vonatkozásokban, amelyekben a szöveg valóban szignifikáns. Esetünkben azonban nem a Mózes és Józsué korabeli Kánaán etnikai viszonyainak a rekonstrukciója a cél, hanem a magyarok eredetéé. A Biblia felhasználásának *ebben a kontextusban* viszont egyedüli „indoka" az lehet, hogy a tekintélyes szent könyvet mindenben, még a magyarok eredetének a kérdésében is illetékesnek tartjuk. Ekkor viszont mégsem tekinthetünk el vallási értelmétől.)

A különböző neveken felbukkanó, de önmagukkal mindig azonos magyarok őstörténeti *nagy elbeszélésének* a művészi eszközökkel történő megírását tekinti tehát feladatának a történetíró, közvetlenül annak érdekében munkálkodva, hogy *a históriai mű közönségeként felfogott nemzet* tudatának, önazonosságának formát adjon. A szerepfelfogás nagymértékben rokon a reformkori költőével; minek következtében az e szerepfelfogáson alapuló diskurzus filozófiai bírálata is hasonló lesz majd.

A történeti tudományok valóságkonstrukciójának korabeli kritikája

A vitát kikényszerítő valóságkonstrukció, amennyire az Szontagh és Nendtvich megnyilatkozásaiból[24] rekonstruálható, a történeti tény radikálisan eltérő fogalmán épül fel. Éppenséggel a *szavakkal,* és különösen a leírt betűkkel szemben bizalmatlan, viszont kedves neki minden, ami *tárgyi, megfogható,* természettudományos módszerekkel a természeti tárgyakhoz hasonlóan vizsgálható: régészeti leletek és tárgyi emlékek, a vizsgálandó gazdálkodási módokhoz tartozó használati tárgyak, illetve a földrajzi környezet leírásának dokumentumai. E tényfogalom alapján inkább nem narratív valóságkonstrukció végezhető el. Az egykori életmódok, a gazdálkodási formák, a történeti táj és a tárgyi környezet könnyebben rekonstruálhatóak az így kapott adatokból a maguk változatosságában, mint a történelem valamely megkonstruált, változatlan önazonosságú alanyának nagy őstörténeti elbeszélése ugyanezen kollektív történelmi alany identitásának fenntartása érdekében elbeszélve. Nem meglepő, hogy az ilyen módon rekonstruált múltról szóló beszámoló megfogalmazói is a jelen politikai közösségének tudatformálásához kívánnak hozzájárulni, de vitapartnereiktől eltérő módon: a reformkor jövőorientált, érdekegyeztetésből kiinduló, összetett társadalomfejlesztési modelljét továbbfolytatva. Mint tudjuk, végül ez az elképzelés maradt kisebbségben. (A vita során Szontagh éppen erre a reformkori modellre kíván utalni Széchenyi és programja iránti elkötelezettségének említésével.)

A vita fontosabb értelmezései a szakirodalomban

A két imént vázolt, alapjában eltérő történeti valóságkonstrukció láttán nem meglepő, hogy a vita eddigi említésre érdemes elemzései elsősorban tudományfelfogások konfliktusaként értelmezik a történteket. Klasszikus példája ennek az első igazán komoly feldolgozás, R. Várkonyi Ágnes elemzése.[25] A szerző a 19. század egyik meghatározó irányzata, a pozitivista

23 Az Ígéret Földjének lakóiról van szó, akikről meg van írva, hogy „mindenestől veszítsd el őket: a Khitteust, az Emoreust, a Kananeust, a Perizeust, a Khivveust és a Jebuzeust, amint megparancsolta néked az Úr, a te Istened. Azért, hogy meg ne tanítsanak titeket az ő mindenféle útálatosságaik szerint cselekedni" (5Móz 20, 17–18. Károli Gáspár fordítása). E népnevek változó sorrendű, gyakran előforduló bibliai felsorolásai közül (lásd még 2Móz 3,8, 3,17; Józs 3,10, 9,1, 11,3, 12,8, 24,11) különösen Józs 3,10 és Józs 24,11 népszerű az őstörténeti spekulációkban. (Az előbbi az Úr ígéreteként, az utóbbi bevégezett tényként, az Úr beteljesített ígéretére való emlékeztetésként szól a más sorrendben, de azonos módon felsorolt népek és királyaik vesztéről.) Egyedül e két helyen szerepelnek ugyanis a *girgazeusok,* akikről még annyi külső (Biblián kívüli) forrás sem áll a rendelkezésünkre, mint a többiekről, semmi nem akadályozza tehát, hogy bármely mai etnikai csoporttal összefüggésbe hozzuk. Horvát István kétes dicsősége, hogy a szentírási hely magyar szövegére rákeresve a világhálón, jó eséllyel még ma is hamarabb jutunk el valamely magyar őstörténeti spekulációt taglaló, gyakran egyenesen rá és műveire hivatkozó honlaphoz, mint az ószövetségi filológia vagy írásmagyarázat oldalaihoz, vagy egyszerűen magához a digitalizált bibliai szöveghez.

24 Szontagh 1850, 1851, 1851a; Nendtvich 1852.

25 R. Várkonyi 1973.

történetírás történetének szemüvegén keresztül szemléli a téma szempontjából máig alapvetőnek számító monográfiájában a vitában felmerült szövegeket. Évtizedekkel később papírra vetett írásában Vekerdi László merész pillantása a 20. század „két kultúra" vitáinak, a humán- és a reáltudományok közötti szakadék elmélyülésének egyik igen korai előzményeként fedezi fel a maga tudománytörténeti narratívuma számára a szóban forgó szövegkorpuszt,[26] míg a kolozsvári irodalomtörténész, T. Szabó Levente megközelítése fontos, újszerű szempontból, az újonnan intézményesülő humán diszciplínákon belül megjelenő eltérő tudományfelfogások dokumentumaként vizsgálta a régi reformkori harcostársak, Toldy és Szontagh látványos összekülönbözését.[27] Az említett megközelítések a máról visszanézve igen termékeny szempontok lehetnek a szakdiszciplínák történeti önreflexiója számára; számunkra azonban a következőkben nem a szaktudományosodás folyamatának konfliktusai lesznek a lényeges pontok, hanem a vita filozófus szereplője által a kora magyar történettudományával szemben megfogalmazott kritikán belül teljesen végiggondolt formában talán csak az ő számára megjelenő korabeli magyar és európai filozófiai kontextus. A polémiáról eddig mondottaknak a hegeli történeti szemléletről folytatott magyar és európai viták közegébe való belehelyezéséről lesz szó előadásom következő részében.

A vita magyar filozófiatörténeti kontextusa: két hegeli pör között

Ennek az összefüggésnek a megértése érdekében emlékezetünkbe kell idézni, hogy Szontagh a nem is olyan régen lezajlott *hegeli pör* (1838–1842) hazai protagonistája volt a Hegel-ellenes oldalon, és mi már tudjuk, amit ő az 1850-es évek elején még nem sejthetett, hogy utolsó Hegel elleni táborba szállását, Erdélyi Jánossal folytatott vitáját ugyanennek az évtizednek a közepén csak 1858-ban bekövetkezett halála szakítja majd félbe. A „hegeli pör újrafelvételét" már T. Erdélyi Ilona hamarabbra, Erdélyi János 1848 utáni első (még névtelen) megszólalásának idejére, 1854-re tette.[28] A másik oldalon nem feledkezhetünk meg arról, hogy Szontagh éppen a vita közben reagál közvetlen formában a hegeliánus történelemértelmezés egyik kézenfekvő korabeli továbbgondolására, a cseh Augustin Smetana művére, amely a germán civilizáció utáni korszakként a szláv világ felemelkedését jósolja meg.[29] Szontagh számára azonban emlékiratai tanúsága szerint Hegel rendszere csak a jéghegy csúcsa volt; annak a széles körben, mind az irodalomban, mind a közéletben, mind a tudományban elterjedt világszemléletnek a filozófiai szempontból tisztán, ezért önleleplező módon megformulázott változata, amellyel egész pályája során küzdött. Öt évvel korábban megjelent szatirikus történetében[30] álmai utazásának kéretlen társai a magyar romantikus költő, a dagályos politikai szónok és a terminológiájába belecsavarodó, sejthetően hegeliánus magyar filozófus. Útitársai a világ távol eső pontjain zajló kalandok során – ahol természetesen mindig felbukkannak magyarok, gyakran egyenesen az őshazából – rendszeresen bajba keverik, mígnem végre az elbeszélő felébred, a költő, a szónok és a szemlélődő filozófus azonban igazi hazájukban, az álom világában rekednek, míg az elbeszélőnek sikerült visszajutnia a valódi világba, és továbbra is ott él. (Szontagh írása ugyanakkor nem mentes az öniróniától sem. Az álmában az ötös találatot megnyerő, mezőgazdasági könyveiről is ismert szerzőt vágyai Észak-Mezopotámiába és Kubába vezetik, nemes sárgadinnye-, illetve dohányvetőmagokért. Őt is kísérti tehát az álmodozó világszemlélet, éppen legföldhözragadtabb kedvtelésében, a kertészetben.) Szontaghnak az 1850-es évek vitája során írott cikkében úgy tűnik, hogy a *magyar tudós* karikírozott leírása a korábbi szatíra nézőpontját szándékozik elméleti szinten is megformulázni az adott vitaszituáció keretei között, melyben törvényszerű lesz, hogy a történettudományra, azon belül a magyar őstörténet kérdéseire összpontosul a diskurzus. Szontagh számára a magyar történészek fentebb vázolt történelmi valóságkonstrukciója és a hegeli rendszer

26 Vekerdi 1996. Vekerdi László könyvének vonatkozó fejezete a szerzőre más műveiben nem jellemző bosszantó tollhibák ellenére is máig inspiratív olvasatát nyújtja a vitának. (Szontaghot „volt hegeliánusnak" titulálja és rosszul adja meg a keresztnevét.)

27 T. Szabó 2003.

28 Erdélyi 1981, 909. (A kritikai kiadás jegyzetapparátusában.)

29 Smetana 1850; Szontagh 1850a. A németül író, de élete zömét Csehországban leélő Augustin Smetana a cseh filozófiatörténet klasszikusának számít. Hivatkozott művét rövidebb németországi tartózkodása alatt írta, ez az egyetlen, még életében Csehországon kívül megjelent munkája. Smetana egész gondolkodása ugyan korántsem tekinthető egyneműen hegeliánusnak, viszont a Szontagh írásában érintett gondolatmenete egyértelműen a hegeli történetfilozófia eszmekörébe tartozik.

30 Szontagh 1845.

ugyanazon ellenszenves gondolkodásmódnak a megjelenései a szellemi élet különböző színterein.

A vita tétje a Világos utáni önismeret kontextusában

Az írott források, a narratív elemek felértékelése a vita történész szereplői részéről Szontagh számára nem egyszerűen a történetíró metodológiai hibája, hanem egy helytelen, káros és végső soron önveszélyes valóságkonstrukció jele. A vita során még nem ismerhette Wenzel Gusztáv reflektált, ám a narratív forrásokat láthatóan túlértékelő, fentebb már idézett elméleti cikkét, rendelkezésére állt azonban Fejér György rövid módszertani alapvetése, amelyben kizárólag narratív szövegek a történettudomány forrásai, ezek között is kitüntetettek az illető közösség saját narratívumai: „hiteles tanúk az ollyanok, kik azokat nem csak megtudhatták és megtudták, hanem közölhették is tisztán és igazán. Illyenek a' nemzeti hagyományok, főkép a' nyelv; a' nyilvánságos emlékművek és az egykoru, helybeli irt jegyzetek; mellyek, ha rontsolva nincsenek, *kútfőknek* mondatnak. [...] a' tudósabbak és hivebbek érdemelnek inkább hitelt; többnyire a' történetek kétesek maradnak."[31] Fejér itt valójában az egykori hivatalos krónikás tanultságát és társadalmi presztízsét azonosítja forrásként való megbízhatóságával. A forrásszöveg narratívumként való jó felhasználhatósága nála láthatóan minden más szempontot felülír.

Szontagh vitapartnereinek tudósi habitusát, a régi írásokhoz való érzelmi viszonyukat mondhatni testközelből ismerte, még a reformkor pesti szellemi és szalonéletéből. Fejér György filozófiai működése révén egyébként is közvetetten kapcsolódott a reformkor *hegeli pör*éhez, az ellenkező oldalon, mint ő, így történetírói szemléletét Hegelből ismerős gondolatmenetekkel társítani Szontagh számára kézenfekvő lehetett.[32] Értelmezése szerint kora magyar tudósai valóságidegen, jelen esetben a történelmi valóság bármely elfogadható fogalmától idegen spekulatív játékot űznek történettudomány címén. Különösen a forrásokban általában a nevezettek anyanyelvéhez képest idegen nyelveken felsorolt népnevek rendszerbe szervezési gyakorlata megkérdőjelezhető a számára. A kor őstörténeti diskurzusában felbukkanó terminológiai és szemléleti kérdések közül Szontaghnak kettőről alkotott jellemző véleményére van itt csak terünk utalni. Figyelemre méltó, ahogyan több kontextusban is kifejti, hogy nincs semmiféle alapunk *privilegizált hozzáférést vindikálni* a magyar őstörténethez. Őstörténetünknek magyar nyelvű forrásai nincsenek, és a keleti nyelvekhez sem értünk jobban a nyugat-európai tudósoknál. Korának modern tudományos vitáiban voltaképpen mindenki ugyanazokra a publikált, a szakértők számára mindenütt egyformán ismerhető nyelvű forrásokra hivatkozik, így az a vállalkozás, hogy egyedül a magyar történészek írják meg a magyarok számára a nemzet őstörténetét a korszak nemzetközi kutatását figyelmen kívül hagyva, sőt bevallottan annak *ellenében,* eleve reménytelen, értelmetlen, és önismeretünkre nézve káros. Tudós nem hivatkozhat arra, hogy *magyarként* már eleve jobban ért valamihez, még ha ez a magyar történelem is. Tanulságos a korabeli *hunscyta* elnevezéssel szembeni érvelése is, amely egyben szépen mutatja a háttérben húzódó ismeretelméleti vita lehorgonyzottságát a korabeli szaktudományokban. Szontagh szerint vitapartnerei (Toldy és Wenzel) azért nem elégednek meg a semleges *urál-altáji* elnevezéssel, mert borzadnak a két földrajzi név kétségtelen tárgyiasságától, realitásától (Szontagh kedvenc kifejezései ismeretelméleti cikkeiben), amely akadályozhatja őket spekulációikban. Ezzel szemben egy *nyelvcsalád* elnevezéséül éppen azért tartják *helyesebb*nek a *hunscyta* (népek, nyelvek) terminust, mert a hunoknak és szkítáknak *éppen a nyelvéről alig tudunk valamit,* így a terminológia nem zavarja meg a gátlástalan hipotézisgyártást. (Az *urál-altáji* elnevezéssel legalább annyiban elköteleztük magunkat, hogy azt gondoljuk: az így nevezett népek nagyjából ezen a földrajzi tájon alakultak ki, vagy legalábbis huzamosabban itt tartózkodtak. A *hunscyta* terminus viszont szinte kötöttség nélküli kombinációkra ad alkalmat.)

A magyar tudományról festett szándékosan kancsal, de alapkérdésekben fontos igazságokra rámutató karikatúrája szerint a népvándorlás színes és összetett kultúrájú népeinek, törzseinek, etnikumainak és birodalmainak a szövevényes valódi története helyébe a *puszta népnevek* csekély bizonyosságú azonosítása és megkülönböztetése lép. A honfoglalások és honvesztések, összeolvadások és elkülönböződések, az anyagi kultúra finom átalakulásainak, a hatásoknak

31 Fejér 1851, 5–6.

32 Fejér filozófiai munkásságát egyoldalú lenne hegeliánusként jellemezni, jóval eklektikusabb szerző volt, mintsem hogy bármely korabeli irányzathoz be lehetne sorolni. Tény azonban, hogy az egyik legkorábbi magyar nyelvű Hegel-ismertetés az ő tollából származik, még 1818-ban, és egy hegeli terminus nem túl szerencsés magyarításával is észrevétette magát, a Hegellel nem szimpatizáló tábor körében nem gyarapítva jóakarói számát. (A *vanság,* 'Seyn' terminusáról van szó.)

és ellenhatásoknak az összetett leírása helyett azt látjuk, ahogyan nevek kerülnek át az egyik írófelületről a másikra, az egyik szövegösszefüggésből a másikba, miközben önkényesen tologatják őket az időszalagon. Ahogyan Szontagh nem kevés iróniával fogalmaz: „a szobatudós tulajdona, a könyvekből és eszmevilágból ki nem vergődhetés, már rájok tapadni kezd, hogy, ha azon ösvényen melyen elindultak azaz *csupán* lelkesedéstől vezettetve tovább haladnak, végre azon regényes tündértájékokra juthatnak, hol Horvát István annyi magyart s Kollár annyi tótot fedeztek fel".[33]

A historiográfus eközben szükségképpen kétféleképpen tekinthet forrásaira, a sokszor véletlenszerűen ránk maradt népnevekre. Úgy, mint az időben tartósan fennmaradó, jól körülhatárolható szubsztanciális történelmi szubjektumra, vagy éppen ellenkezőleg, nem gondol már semmit a nevek lehetséges referenciáiról, és feladatát csak idő- és szövegforrás-kontextusbeli rendezgetésükben látja, a nép*nevek* írófelületeken való vándorlását végképp összetévesztve a valóban lezajlott népvándorlással, a tudományos modellt azzal a valósággal, aminek a leírására szolgálna. Eljárásuk az aktív életének nagyobb részében szükségképpen a Hegel-viták kontextusában gondolkodó Szontagh számára úgy jelenik meg, mint az általa értelmezett hegeli gondolkodás megjelenése a nemzeti történettudományban. Néhány évvel későbbi vitájuk során egyébként Erdélyi pontosan ezt a programot hirdeti meg: a magyar tudományosság minden szakágának módszeres kidolgozását szigorúan hegeli alapokon. Szontagh egyébként Hegelben magában is éppen azt kifogásolja, hogy az általa önkényesen teremtett terminusokat a továbbiakban ontológiai létezők nevének tekinti, és a saját fogalmaival űzött játékot összetéveszti a világleírással. Az ilyen típusú gondolkodás korabeli német kritikája szerint „elidegenedik a fogalomban", a mai posztmodern tolvajnyelvén megfogalmazva „megreked a logocentrikus magyarázatban".

Fentebb említettem, hogy az őstörténeti vita mindkét fél számára közvetve a politikai közösség identitásának Világos utáni újrafogalmazásáról *is* szól, összefüggésben a nemzet kulturális életének egyfajta leltárával. Ebből a kontextusból kiindulva Szontaghnak a magyar történettudósokról megfogalmazott kritikája a pár évvel korábbi szatirikus történet sémája szerint közvetlenül átvihető más szellemi szférákra is; az álomhajó utasai között elfoglalja a helyét a *magyar őstörténész* figurája is a költő, a spekulatív filozófus és a politikai szónok mellett, vagy talán egyikük szerepét átvéve. A történeti vitát a nemzeti közösség kódolt identitásvitájaként értelmezve azonban a történettudomány metodológiai vitáinak is a jövőt meghatározó jelentősége van. Aki a régmúlt leírását szavakkal való játékká silányítja, annak a számára a jövő tervezése is csupán üres szavak variálása. A két magatartás ugyanannak a gondolkodásmódnak hasonlóan önveszélyes terméke.

Történelem és élet viszonya a 19. század európai eszmetörténetének összefüggésében

Európai kontextusban, némileg tágabb időhatárok között szemlélve, a 19. század közepének magyar történettudományi vitája a nemzeti közösség politikai és egyben kulturális identitásának újragondolása számára kulcsfontosságú Világos utáni pillanatban, könnyen érthető okokból az *eredet* kérdésére összpontosítva, igen karakteres, elméleti szempontból kivételes szinten reflektált, bár a durvaságig indulatos közép-európai példája a század európai historizmusa társadalmi hatásának. Nem nehéz észrevenni, hogy ugyanahhoz a történeti szemlélet értelméről szóló nagy európai elméleti diskurzushoz való magyar hozzájárulásról van szó, amely a történettudomány szaktudománnyá válását és intézményesülését kísérte a kontinens modernizálódó nemzeti kultúráiban, szinte minden esetben kapcsolódva – a magyar esethez hasonlóan – a mellény 1848 utáni újragombolásához. Ennek következtében itt sohasem csupán a történeti tudományok metodológiai vitájáról volt szó; a diskurzus valódi tétje szinte mindig, gyakran egészen közvetlen módon a nemzeti identitás felfogásának valamilyen irányban való megújítása. E diskurzus legismertebb, elméletileg letisztult szövegei a német historizmusnak és kritikájának a szövegkörnyezetében születnek majd meg, néhány évtizeddel később. A történettudományon belül megjelenő művek közül elég itt Droysen fentebb már említett munkájára utalni,[34] a filozófiai reflexiók közül pedig Nietzsche jól ismert második *korszerűtlen elmélkedésére*.[35] Az egész diskurzus értelmezéséhez azonban számításba kell venni mindazt a történettudományi keretben zajló önreflexiót a nemzeti identitásra, amit a közép-európai nemzetek, többek között a magyarok 1848 után megfogalmaztak a maguk számára, igen

33 Szontagh 1851a, 667.

34 Droysen 2006.

35 Nietzsche 1874; magyarul: Nietzsche 1989. A magyar címváltozat nem tartalmazza „az élet számára" kitételt.

gyakran őstörténetük kérdéseit állítva a középpontba. Más szavakkal úgy értékelhetjük az *Új Magyar Muzeum*ban lefolytatott vitát, hogy több mint másfél száz év előtti eleink, figyelemre méltó önismerettel, ennyit tudtak mondani *a történelem hasznáról és káráról az élet számára.*

Irodalom

A jelen írásban gyakran idézett *Új Magyar Muzeum* első (év)folyamát 1850 októberétől 1851 szeptemberéig, a másodikat 1851 októberétől 1852 decemberéig számították, ez magyarázza az évfolyamjelzés és a naptári évek jelzésének látszólagos ellentmondását. A tárgyalt években, anyagi és politikai kényszerűségből a folyóirat részeként jelent meg *A' Magyar Tudományos Intézetek' Hivatalos Közlönye* is, külön, számozatlan füzetekben, az első évben az évfolyamon végigfutó római lapszámozással. (Az itt tárgyaltnál későbbi évfolyamokban az *Új Magyar Museum, egyszersmind a Magyar Academia Közlönye* közös cím vált általánossá az évfolyamok közös címlapján.) A két párhuzamos sorozatot az összesített éves tartalomjegyzékekben mindig *első kötet*ként és *második kötet*ként különböztetik meg egymástól. A *Közlöny* sorozatban megjelent írásokra maguk a kortársak és a későbbi szakirodalom a legváltozatosabb módon hivatkoznak, például *Hivatalos Közlöny*ként, *Academiai Közlöny*ként emlegetik, vagy egyszerűen az *Új Magyar Muzeum* egyik lapszámának tekintik. Írásomban a voltaképpeni *Új Magyar Muzeum*ban megjelent írásokra évfolyam, lapszám és oldalszám szerint utalok, a *Közlöny*ben megjelent akadémiai felolvasásokra pedig *Új Magyar Museum [A' Magyar Tudományos Intézetek' Hivatalos Közlönye]* címmel, évfolyam és lapszám szerint. (Az eredetileg számozatlan füzeteket nem számoztam be utólag.)

Droysen 2006
: Johann Gustav Droysen: Historika. In: *Történelemelmélet.* II. Szerk.: Gyurgyák János–Kisantal Tamás. Budapest, 44–121.

Erdélyi 1981
: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások.* S. a. r. T. Erdélyi Ilona; jegyz.: T. Erdélyi Ilona–Horkay László. Budapest.

Fejér 1830
: Georgius [György] Fejér: *De avitis Magyarorvm ac Chvnorvm, Iasonvmque Hvngariae accolarum sedibus et initiis disqvisivit.* Budae.

Fejér 1837
: Georgius [György] Fejér: Num Philisthaei, Gergesaei, Cananaei et Amorrhaei Hungarorum, Chunorum, Jasonumque nostrarium aborigenes? In: Fejér György: *Dissertationes in res Hungariae Veteris Historico-Criticae.* Budae, 5–73.

Fejér 1850
: Fejér György: *A kunok eredete.* Pest. [Fejér 1851-gyel egybekötve, *Fejér György utolsó értekezetei magyarok ősrokonairól* közös címmel, 1852-es évszámmal, azonos kiadói adatokkal is ismert.]

Fejér 1851
: Fejér György: *A kazarokról.* Pest. [Fejér 1850-nel egybekötve, *Fejér György utolsó értekezetei magyarok ősrokonairól* közös címmel, 1852-es évszámmal, azonos kiadói adatokkal is ismert.]

Nendtvich 1852
: Nendtvich Károly: Még egyszer: tudomány és magyar tudós. *Új Magyar Muzeum* 2/1, 37–51.

Nietzsche 1874
: Friedrich Nietzsche: *Unzeitgemässe Betrachtungen. Zweites Stück: Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben.* Leipzig.

Nietzsche 1989
: Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*. Ford. Tatár György. Budapest.

R. Várkonyi 1973
: R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történelemszemlélet a magyar történetírásban. I. kötet. A pozitivista történelemszemlélet Európában és hazai értékelése. 1830–1945.* Budapest.

Smetana 1850
: Augustin Smetana: *Die Katastrophe und der Ausgang der Geschichte der Philosophie.* Hamburg.

Szontagh 1845
: Szontagh Gusztáv: A szenvedelmes dinnye- és dohánytermesztő kalandjai. I–II. rész. *Életképek* 3/7–8, 205–213, 231–237.

Szontagh 1850
: Szontagh Gusztáv: A magyarok eredete. *Új Magyar Muzeum* 1/2, 81–93.

Szontagh 1850a
: Szontagh Gusztáv: Smetana s a philosophia közel kimenetele. *Új Magyar Muzeum* 1/3, 147–157.

Szontagh 1850b
: Szontagh Gusztáv: Az alanyi világszemlélet tudományban, művészetben és életben. *Új Magyar Museum [A' Magyar Tudományos Intézetek' Hivatalos Közlönye]* 1, XIV–XXIII.

Szontagh 1850c
Szontagh Gusztáv: Az egyoldalu realismus tudományban és életben. *Új Magyar Museum [A' Magyar Tudományos Intézetek' Hivatalos Közlönye]* 1, CXL–CXLIII.
Szontagh 1851
Szontagh Gusztáv: Tudomány, magyar tudós. *Új Magyar Muzeum* 1/7, 377–390.
Szontagh 1851a
Szontagh Gusztáv: Eszmecsere Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaimmal. *Új Magyar Muzeum* 1/12, 663–695.
Szontagh 1851b
Szontagh Gusztáv: *Emlékezések életemből.* Budapest: MTA Könyvtára Kézirattára, Történl 2-r [kézirat].
Szontagh 1855
Szontagh Gusztáv: *A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere és eredményei.* Pest. [Modern kiadása In: *Elmész. Szemelvények a régi magyar filozófiából.* Szerk.: Várhegyi Miklós–Kőszegi Lajos. Veszprém, 1994, 101–131.]
Toldy 1850
Toldy Ferenc: A magyarok miveltségi állapotjai a keresztyénség felvétele előtt. *Új Magyar Muzeum* 1/1, 36–49.
Toldy 1851
Toldy Ferenc: Ismét: tudomány, magyar tudós. Értekező levél Szontagh Gusztávhoz. *Új Magyar Muzeum* 1/9, 469–486.
Toldy 1852
Toldy Ferenc: Nyílt válasz Dr. Nendtvich Károlyhoz a szélsőségek közletésére. *Új Magyar Muzeum* 2/1, 52–55.
T. Szabó 2003
T. Szabó Levente: Tudományfogalmak versengése. 19. századi viták. *Korunk* 14/3, 38–45.
Vekerdi 1996
Vekerdi László: *„A tudománynak háza vagyon". Reáliák a Régi Akadémia termeiben és működésében.* Piliscsaba.
Wenzel 1851
Wenzel Gusztáv: Eszmetöredékek a magyarok eredetéről. I–III. rész. *Új Magyar Muzeum* 1/6, 305–329; 1/8, 431–457; 1/9, 486–499.
Wenzel 1856
Wenzel Gusztáv: Magyar történelem, vagy is történetkutatás, történettudás, és történetírás Magyarországban. I–II. rész. *Kelet népe. Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle* 1/1–2, 134–146, 223–244.

A honfoglalás a folklórban és a populáris kultúrában, avagy a honfoglalás néphagyományának forrásai

MIKOS ÉVA

A konferenciára azzal a felkéréssel kaptam meghívót, hogy beszéljek a honfoglalás *népköltészet*éről, azonban most egy kicsit bővebb témáról: a honfoglalás *folklór*járól és annak forrásairól lesz szó. Ha ugyanis csupán a honfoglalás *nép*költészete lenne ennek az írásnak a tárgya, az néhány bekezdést töltene meg, elveszne viszont egy sor érdekes kultúrtörténeti adalék, jelentékeny mellékszál a honfoglalással kapcsolatos narratívák alakulástörténetéből.[1]

Az imént elindított gondolatmenet érthetőbbé tételéhez egy nagyon rövid fogalmi áttekintésre lesz szükség. *Népköltészet*en a 19–20. századi paraszti társadalom sajátos, elsősorban az emlékezetben megőrződő és szóhagyományban terjedő költői alkotásait értjük, illetőleg e műveltség értelmiségiek által létrehozott dokumentációját. A népköltészetet alkotó és hordozó társadalmi réteg aránya a teljes népességhez viszonyítva a tárgyalt időszakban egyre csökkent. A paraszti kultúra zártsága mára teljesen megszűnt, a mezőgazdasággal foglalkozók száma a társadalomnak csupán néhány százalékát teszi ki. Ma már anakronizmus lenne a földműveléssel foglalkozó embereket tekinteni a magyar népnek. Ha a 19. század második, illetve a 20. század első felének parasztságán kérjük számon a honfoglalás költészetét, az egy statisztikailag relevánsabb kérdésfeltevés lenne, de csekély eredménnyel zárnánk vizsgálódásunkat. Ennek csak egyik oka az, hogy a történeti monda műfaja iránti érdeklődés még nem volt jelentős, vagyis hiányoznak a gyűjtések.[2] A másik ok, hogy e konferencia témája ekkor még nem is volt szerves része a paraszti műveltségnek, különböző társadalomtörténeti, mentalitástörténeti okok miatt azt feltételezzük, s egyre inkább bizonyítani is tudjuk, hogy az őstörténet iránti érdeklődést a magyar parasztság körében külső ingerek, egész pontosan a 19. század sajátos társadalmi, kulturális viszonyai teremtették meg.

Ha a 20. század közepe táján keletkezett népköltészeti gyűjtéseket vesszük szemügyre, valamivel jobb eredményt kapunk: színesebb a kínálat, nagyobb a variánsok száma, hiszen a 19. század által elindított folyamatok termékeny talajra találtak a megváltozott paraszti társadalomban. E társadalom azonban a 20. század derekától olyan mértékben és sebességgel változott, s oly gyorsan volt kénytelen eredeti műveltségét átalakítani, hogy a tudományos kutatások szinte képtelenek voltak követni azt. A 20. század közepétől napjainkig a néprajz különösen a reprezentatív műfajok tekintetében szinte csak a reliktum területek, illetve marginalizálódott társadalmi csoportok és egyéniségek körében tudta rögzíteni az élő szájhagyományt, a valaha virágzó 19. századi állapotokat csak alig-alig lehetett rekonstruálni.[3] S végül azt a szempontot sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az alatt a két évszázad alatt is, amelyet a néprajzi kutatás áttekinteni képes, nagyon sokat változott a népi kultúra, ezen belül a népköltészet is, amelyet nyilvánvalóan nem hagytak érintetlenül a jelentős gazdasági, társadalmi átalakulások.[4]

A népköltészet honfoglalásképének vizsgálata során a fenti bekezdésben röviden bemutatott történelmi folyamat nem hagyható figyelmen kívül. A honfoglalás folklórkutatását további körülmények is nehezítik, például a gyűjtések egyenetlensége vagy éppen tökéletes hiánya. Ennek a helyzetnek egyik legfőbb

1 E dolgozat egy nagyon hosszú, bonyolult, szerteágazó történeti folyamatot kíván megvilágítani, viszonylag szűk terjedelmi keretek között. Ennek okán szakirodalmi áttekintése csak a felszínt tudja érinteni. Az itt felsorolt bibliográfiai adatok egy-egy résztéma legfrissebb és legtöbbet hivatkozott munkáit jelentik. (A dolgozatban felhasznált népköltési gyűjteményekre ez a megszorítás nem vonatkozik.)

2 A népköltészeti gyűjtés problémájáról, illetve ebben a történetmonda, illetve a honfoglalás-történetek helyzetéről a dolgozat egy későbbi részében lesz bővebben szó.

3 Lásd például az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény (a továbbiakban: ÚMNGy) első, a 20. század közepén megjelent köteteit, amelyek szinte kizárólag ilyen, földrajzi vagy társadalmi értelemben peremhelyzetű személyektől származó (a bukovinai székelység körében, cigány, vagy éppen elszegényedett, a falusi közösség perifériáján élő személyektől gyűjtött) népköltészeti lejegyzéseket tartalmaznak. (Az ÚMNGy-ről később részletesebben lesz szó.)

4 A népi kultúra változékonyságáról, illetve a 19. század eleje óta végbement átstrukturálódásokról Kósa László adott áttekintést ld.: Kósa 1976.

oka, hogy a magyar parasztság történeti tudatát, történetszemléletét a 19. században ott keresték, ahol nem volt. Vagyis a történeti énekekre, a verses hősepikára, a népi eposzokra irányult fokozottan az érdeklődés, elsősorban Herder eszméinek köszönhetően, aki az eposzt helyezte a nemzeti irodalmi korpusz csúcspontjára. Közel száz évet vett igénybe annak felismerése, hogy a magyar hősepika írott formában nem maradt fenn, másrészt töredékeiből – amelyek különböző kultúrkörökben, különböző korszakokban és műfajokban keletkezett szövegekben mentődtek át – nem állítható helyre. A népi történeti tudat nem, vagy csak nagyon töredékesen őrzi, s e kicsiny maradványokból sem rekonstruálható a maga eredeti tökéletességében.[5] A megírására, vagyis kitalálására tett erőfeszítések sok kútba esett vállalkozás után Vörösmarty Mihály és Arany János költészetében beteljesültek, de ez már más lapra, nem a magyarság őstörténeti tudatának kérdéskörébe, hanem a magyar irodalomtörténet folyamatának, illetve kanonizációjának problémakörébe tartozik. Az irodalomtörténészek körében az utóbbi két-három évtizedben feltámadt az érdeklődés a 19. század eposztörténete iránt, hiszen a nemzeti irodalmi kánon kialakulásának folyamata ennek fonalára fűzhető fel.[6]

Amennyiben nem csupán a nép, vagyis a késő feudális paraszti közösségek szájhagyományozó folklórjáról, hanem általában a honfoglalás *folklór*járól beszélünk, lényegesen több adathoz jutunk, és izgalmasabb utat járhatunk be, mert így a teljes társadalmi spektrum bevonható vizsgálatunk körébe. A folklór ugyanis, a köztudattal ellentétben minden korszakban, minden rétegben és minden kultúrában létező jelenség. Megfigyelhető az írásbeliségben, például a szépirodalomban és a sajtóban, de egyéb médiumokban is, sőt e lehetőségeket nagyon könnyen és gyorsan használja ki.[7] Csak a felsorolás szintjén érdemes megemlíteni a vidéki értelmiségiek körében kéziratban és szóban terjedő 17–19. századi közköltészetet, vagy a magasan képzett értelmiségiek körében a 20. századtól működő folklórjelenségeket, itt csupán a jéghegy csúcsát jelenti a tréfás sírvers- és a limerickköltészet.[8] Az egész társadalomra kiterjedő folklórjelenség a 19–20. században az anekdota, amelynek ugyan az eltérő társadalmi rétegekben saját repertoárja és előadásmódja van, de szüzséi áthidalják a szociokulturális határokat.[9] Ugyanígy folklórnak minősülnek az olyan jelenségek, mint a szerencse lánclevelei, amelyek manapság sok egyéb folklórműfajjal együtt az interneten is terjednek, mint ahogy az ott időszaki jelleggel köröző választási rigmusok, vagy éppen szintén szezonális locsolóversek stb.[10] A sort még folytathatnánk a falfirkákkal, a városi mondákkal, az összeesküvés-elméletekkel vagy a sztárkultusszal, de itt vissza kell térjünk eredeti témánkhoz.[11]

A honfoglalás folklórja a középkorban kezdődik, mégpedig a már e tanulmányban is többször emlegetett *hősköltészet*tel, amely mitikus alapokra épült, s a korai magyarság vezető rétegének hatalmát volt hivatva legitimálni. Sokan, többek között e sorok írója is, szeretné azt gondolni, hogy van folytonosság a középkori hősepika és a jelen, vagy a közelmúlt folklorisztikus megnyilvánulásai között, azonban már nagyjából száz éve konszenzus alakult ki a különböző humán tudományok képviselői között: a magyar hősköltészet még töredékeiben sem maradt fenn, egykori létezése sem igazolható közvetlen bizonyítékokkal, csupán indirekt módon. Egyes, túlzóan szkeptikus vélemények szerint nem volt magyar hősepika, illetőleg a közvetett bizonyítékok nem elégségesek a puszta létezés igazolására sem.[12] Magam azok közé tartozom, akik az indirekt bizonyítékokat elégségesnek tartják, s ezek alapján igazolva látják, hogy a honfoglaló magyarságnak akkori társadalmi berendezkedése, hatalmi struktúrája miatt szüksége volt hősi epikára összetartástudata és identitása megalapozásához.[13] Három történetet ismerünk belőle, amelyek bár őrzik mitikus eredetüket, az írásban rögzített formájukban leginkább a történeti monda műfajához állnak közel,[14] s azt

5 Mikos 2010b, 45–74.

6 E röviden felvázolt gondolatmenetnek könyvtárnyi irodalma van, melyből hely szűkében csak a kurrens diskurzusok kitüntetett darabjait emelem ki. Vörösmarty epikusi életművének újraértelmezésére többen is vállalkoztak az utóbbi két évtizedben, lásd Gere 2000; Borbély 2003. Az eposzi problematika Arany János életművében elfoglalt helyét Dávidházi Péter értelmezte legutóbb. Dávidházi 1994[2], 114–165.

7 E kérdésről bővebben: Mikos 2010a.

8 A témának eddig nem született összefoglalása, idevonatkozóan a jelenség egy kis részéről lásd Szilágyi 2005.

9 Landgraf 2013.

10 Az internet folklórjának kutatása idehaza gyermekcipőben jár. Nagyon fontos résztanulmányok azonban már e téren is születtek, például Domokos 2013.

11 Nagy 2005.

12 Voigt 2007.

13 Vö. Szűcs 1997.

14 Dömötör 1984, 149–150. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ez egyrészt közvetlenül nem bizonyítja azt, hogy a középkorban létezett történeti monda, másrészt pedig az újabb kutatások, a történeti monda műfajának alaposabb vizsgálata során a honfoglalási mondákat elkülönítik a történeti

feltételezzük, hogy egy valamikor létezett hősepikai hagyomány lenyomatai. A korábban „ősmondá"-nak[15] is nevezett, ma inkább honfoglalási mondaként emlegetett csodaszarvas-, az Emese álma, vagy más néven turulmonda, valamint a fehér ló mondája latin nyelvű krónikáinkban őrződött meg, amelyek több száz évvel a honfoglalás után keletkeztek. Az is valószínű, hogy a fennmaradt adatokat megelőzte bizonyos írásbeli hagyományozódás is, vagyis a latin nyelvű lejegyzések, a Névtelen jegyző *Gesta Hungarorum*ában, illetve Kézai Simon mester munkájában fennmarad változatok sem közvetlenül a szájhagyományból kerültek rögzítésre.[16] E hosszú idő alatt feltehetően jócskán átalakultak a történetek, eredeti jelentésük megkopott vagy jelentősen átalakult, a szimbolika, a mitológiai utalások átértelmeződtek.[17] Mitikus, hősepikai történetekből az egyszerűbb, köznapibb történeti mondaformához közeledtek.[18] Egyes, a szakmában napjainkra egyre marginalizálódó vélemények szerint a hősköltészet professzionális előadók, jokulátorok, igricek, énekesrendek kezén tovább élt még jó néhány évszázadon át, s nyomai számos, középkori eredetű folklórműfajban, például népmesében, balladában, és más irodalmi műfajokban is megtalálhatók.[19] A feltárására irányuló igyekezet, amely történeti *források* és recens *összehasonlító* adatok[20] segítségével történt, kisebb izgalmas részeredményeket hozott, azonban a teljes egykor létezett hősköltészeti hagyomány rekonstrukcióját és újraélesztését nem tette lehetővé.[21] A latin nyelvű történeti irodalomba száműzött magyar honfoglalás-narratíva a középkor derekától a kevés számú írástudó értelmiség, illetőleg a nemesség tulajdona lehetett évszázadokon át. A 16. századtól magyarul is megjelenő történetírás még hosszú évszázadokig a művelt osztályok birtoka maradt, amely a középkorból örökölt hagyományokat vitte tovább, egészen a 18. századig, a forráskritikai gondolkodás és a tudományos történetírás megjelenéséig.[22]

A néprajztudományban általánosan elfogadott álláspont szerint a 19. század második felétől feltűnő – de mindenképpen hangsúlyozni kell, *szórványos* –, a magyarság eredetével és honfoglalásával kapcsolatos népköltészeti adatok másodlagos folklorizáció eredményei.[23] Ez nem másnak köszönhető, mint a 19. századnak, amely minden társadalmi rétegben feltámasztotta – vagy inkább megteremtette – a nemzeti eredet ismeretének igényét. E tudás az értelmiség soraiban született meg, s bár nem volt ebben szándékosság, mégis valamelyest a népköltészetre hasonlított.

Az elzártan, kis közösségekben élő, a nagyvilágról, de még a szűkebb pátriáról is viszonylag keveset tudó jobbágyparasztság számára az idő még egészen másként értelmeződött, mint a 21. század embere számára. Egyrészt mitikusnak nevezhető időkezelés, másrészt ciklikusság volt jellemző, ami a mondaköltészetben érhető leginkább tetten.[24] A fizikai idő

mondáktól, külön kategóriaként kezelik. Erről később bővebben lesz szó.

15 Az ősmonda kifejezés a nemzetközi mondarendszerezésben egy másik műfajcsoporthoz, az eredetmagyarázó mondákhoz sorolható, a világ, illetve bizonyos objektumok keletkezését mitikus eszközökkel magyarázó (például óriásokat és törpéket szerepeltető) mondatípus megnevezésére vonatkozik, amely csoport európai viszonylatban nagyon gazdag, ugyanakkor a magyar anyagban nagyon alulreprezentált. Mindazonáltal az ősmonda kifejezést szakmai körökben a honfoglalási történetek megnevezésére az utóbbi fél évszázadban már nem használják.

16 Kristó 1970.

17 A korábban őstörténeti mondáknak, ma inkább honfoglalási mondáknak nevezett történetek értelmezése is hosszú polcokat tölt meg a könyvtárakban. Számomra a legpregnánsabb, legvalószínűbb magyarázatokat történészek, így Szűcs Jenő (1997, 105–133) és Kristó Gyula munkái nyújtják (Kristó 1970; Kristó 1972; Kristó 1996, 39–42, 65–67, 103–105). Még napjainkban is születnek olyan, rendkívül érdekes tanulmányok, amelyek azt bizonyítják, hogy a téma kifogyhatatlan, s ma is rendkívüli módon foglalkoztatja a tudományos közvéleményt. Továbbá nagyon bonyolult, szerteágazó is, hiszen ifjú és érett szerzők egyaránt újabb szempontokat hoznak a történetek értelmezésébe, eredetének megfejtésébe, például Szabados 2012; Mátéffy 2013.

18 Ez leginkább a fehérló-történetén érhető tetten, lásd Dallos 2003.

19 A hősepika töredékeinek továbbélése a 20. századi kutatók közül legintenzívebben Vargyas Lajost foglalkoztatta. (Vargyas 1960; Vargyas 1988.) Az ő nyomain haladt egy fiatalabb nemzedék tagjaként Demény István Pál, munkásságának jelentős hányadát szentelve a témának: Demény 1980; 2002.

20 Vargyas 1961.

21 Ezt a témát érzelmektől és elfogultságoktól mentesen Voigt Vilmos foglalta össze: Voigt 1989.

22 A historiográfia késő középkori és kora újkori történetéről, valamint a történetírói hagyomány folyamatos egymásra rétegződéséről az ősgesztától Heltaiig összefoglalást nyújt: Gunst 2000.

23 Lásd például Dobos 1971, 147. A folklór története, az egyes folklórműfajok, illetve az egyes típusok datálása az egyik legingoványosabb terület a folkloristikában. Különösen kritikus a helyzet a prózai szöveges műfajok területén. Míg a zene, illetve a zenéhez kapcsolódó folklórmegnyilvánulások, mint például a néptánc története viszonylag jól adatolható (előbbit lásd Paksa 1999; Paksa 2012, utóbbit: Martin 1977; Martin 1979), addig a mese vagy a monda, illetve az egyes mese, illetve mondatípusok történetisége nemzetközi szinten is folyamatosan porondon lévő kérdés, amely a rengeteg körülötte zajló vita ellenére is kevés kézzelfogható eredményt hozott.

24 Landgraf 1998, 38–40.

előrehaladását, megfoghatóvá tételét csak a 19. század közepétől segíti elő az írásbeliség megjelenése és elterjedése az immár szabad parasztság soraiban.[25] A kronologikus idő fogalmának megismerése, valamint az írás elsajátítása azonban csak az első lépés a múlttal való ismerkedésben. Az egzakt történelmi ismeretek elsajátításáig, össztársadalmi szintre emeléséig még hosszú az út. Ezzel a 19. században még nem is nagyon próbálkoztak a társadalmi és műveltségi elit tagjai. Az ismeretek helyett sokkal fontosabb volt számukra az *identitás,* a nemzeti tudat. Az identitás megteremtésének kiemelt – ha ugyan nem a legfontosabb – eszköze a narrativitás. A 19. század legfőbb törekvéseinek egyike a társadalom különböző rétegeinek polgárosítása, illetve a nemzeti tudat kialakítása, egységesítése, elterjesztése volt. A közösség tudatát Európa számos országában az eredetmondák alapozták meg, amelyek szerencsésebb nemzeteknél a törzsi társadalom korából származó mítoszok, illetve az azokból összeálló eposzok formájában vészelték át a századokat. A hazai értelmiségnek be kellett érnie a fent említett három szüzsével, valamint az e célból is jól használható hun–magyar kontinuitás elméletével és a hozzá kapcsolódó – folklorisztikai szempontból kiváló – hun mondákkal. Ezekhez társult a 19. század folyamán néhány, korábbi korszakokból származó irodalmi jellegű toposz, mint amilyen a vérszerződés története vagy az Árpád pajzsra emeltetéséről szóló rövid, frappáns elbeszélés.[26] E mitikus narratívák alapján és segítségével a 19. század értelmisége nagyszabású mitológia építésébe kezdett, amelynek hatása irodalmi műveken, képzőművészeti alkotásokon is érzékelhető.

E középkori alapokon álló, de lényegében sajátosan a 19. századra jellemző honfoglalás-narratíva elterjesztésére, társadalmi térben való szétszórására nem volt azonban elegendő a kitüntetett szépirodalmi alkotások sora, más eszközre is szükség volt. Az írásbeliség széles társadalmi rétegekben ekkortájt kezdett elterjedni, és sajátos formái alakultak ki a tömegek szolgálatára. Ezeket magyarul ekkor *ponyvanyomtatványok*nak nevezték.[27] Ez a kifejezés azonban túlságosan sokféle jelentést hordoz, vagyis egyszerre használatos a 17–19. századi nagy példányszámú, ám még nem kifejezetten tömegkulturális jellegű kiadványok, majd a 19. század végétől jellemző kolportázs és a mai bestsellerirodalom megnevezésére. A ponyva bizonyos jelentéseiben kifejezetten pejoratív értelmet hordozott, ezért jobbnak látom a Nyugat-Európában használatos *populáris irodalom,* illetve *populáris olvasmányok* – a német populäre Lesestoffe szabad fordítása – deskriptív fogalmak bevezetését.[28] A populáris irodalmat kezdetben a túlnyomó részben vallásos témákat közlő ponyvafüzetek jelentették, amelyek a 18–19. század fordulójától fokozatosan világiasodtak. A legtöbb világi témájú olvasmányt azonban a 17. század óta folytonosan jelen lévő *kalendárium*ok közölték.[29]

A populáris olvasmányok a könyvnyomtatás elterjedésétől kezdve előszeretettel használtak folklorisztikus elemeket – például mondaszüzséket és -motívumokat –, hogy mondanivalójukat minél érthetőbbé, egyszerűbbé tegyék az olvasással épp csak ismerkedő vagy e képességükkel ritkán élő felhasználók számára. A *mítoszok,* illetve *mondák* (a kettő közt lényegében strukturális különbség nincs, csak a használók társadalmi hovatartozásában, illetve a történetnek az adott kulturális közegben betöltött szerepében, funkciójában van eltérés) olyan egyszerű struktúrák, amelyek a gondolkodás alapvető szervező elvét jelentik, az ismeretek memorizálhatóságát segítik. Ezek az egyszerű formák a történeti gondolkodással épp ismerkedő 19. századi parasztság, parasztpolgárság, illetve városi munkásság számára kapaszkodót jelentettek az ismeretek elsajátításához, történeti tudatuk kifejlesztéséhez. Később, a 19. század utolsó harmadában a közoktatás, az ifjúsági és szórakoztató, valamint a kolportázsirodalom és a sajtó is felhasználták e kidolgozott struktúrákat, s teszik azt a mai napig.

A nagyközönség értelmiségi hatásra kialakuló igényeit a tudományos történetírás nem tudta kielégíteni. A tudomány a felvilágosodás korától fokozatosan távolodik az egyszerű, mitikus magyarázatoktól (ezeket levetkőzni persze soha nem tudja), ezzel párhuzamosan azonban egyre bonyolultabbá, részletezőbbé válik, az egyes szakterületek között is nehéz az átjárás, vagyis képtelen teljesíteni a közérthetőség elvárását. Egyre szerteágazóbb, egyre több idegen nyelvi, történelmi, régészeti, nyelvészeti és néprajzi ismeretet igényel. Sőt nem is egységes, minden kritikus ponton többféle véleményt találhatunk. A legújabb szociálpszichológiai és kognitív pszichológiai vizsgálatok szerint az ember múltról való gondolkodásának két lehetséges módja van, amelyek kizárják egymást. Az egyik a tudomá-

25 Gelléríné Lázár 1984.

26 Rózsa 1996.

27 A téma áttekintését lásd Pogány 1978.

28 A kifejezés az egész német nyelvterület szaknyelvében elterjedt: Schenda 1970.

29 A korszak kalendáriumairól átfogó elemzést nyújt: Kovács 1989.

nyos, a másik pedig az angolul találóan *folk history*nak, magyarul *mindennapi történeti gondolkodás*nak nevezett megközelítés, ez utóbbi – a folklorisztika nyelvére lefordítva – tulajdonképpen a mondaszüzséken keresztüli gondolkodást jelenti. A *folk history* narratívái azonban vékony szálon mindig kapcsolódnak a hivatalos történetíráshoz és más tudományágakhoz, s gyakran az onnan kieső, tudománytalannak minősített elképzelések válnak a népi történeti tudat részévé.[30]

A honfoglalásról a 19. században alkotott, népszerűsítés céljára szánt, ponyvákon, kalendáriumokban megjelent kép sokat örökölt a középkori, valamint kora újkori történeti irodalom, továbbá az erre épülő felvilágosodás és reformkori szépirodalom nagyepikai alkotásaiból. A népszerűségi listát Heltai Gáspár,[31] később Anonymus vezeti (a váltás nagyjából az 1830-as években következik be).[32] A sorban szépirodalmi alkotások következnek: a felvilágosodás korának népszerű regényírója volt Dugonics András, *Etelka* című műve, egy a honfoglalás korában játszódó áltörténelmi regényfolyam, az első igazi hazai regénysiker.[33] Első darabja a 18. század végén jelent meg, de több későbbi kiadást és folytatást is megért, ennek köszönhető, hogy még az 1850-es évek kalendáriumaiban is intenzíven érezteti hatását. A reformkor népszerű szerzőinek számító Czuczor Gergely és Garay János több rövidebb verses epikus művet is szenteltek a honfoglalás témájának, amelyek teljes egészükben, részleteikben vagy átdolgozva megjelentek a 19. század folyamán több kalendáriumban is.[34] Vörösmarty Mihály *Zalán futása* című alkotása, amely a honfoglalási nagyepika egyik csúcsteljesítménye, csak néhány motívum el-, illetve továbbterjesztésével hatott a populáris kultúrára. Petőfi Sándor kisebb költeményei, akárcsak Arany János *Buda halála* című verses epikus alkotása azonban szintén termékenyítően hatottak a ponyvairodalomra.

Aranynál meg kell állni egy pillanatra. Ő a 19. századi eposztörténet kulcsfigurája, hiszen többször is megfordult vele a témáról való esztétikai és társadalmi közgondolkodás. Aranyt erősen foglalkoztatta a *népeposz* gondolata, olyan művet szeretett volna létrehozni, amelyet visszatanulhatna a nép, a parasztság. Ennek érdekében foglalkozott az irodalmi eposz ponyvásításának gondolatával is.[35] Bár nem az ő tudtával és beleegyezésével, de *Buda halála* című műve meg is jelent ponyván, a populáris irodalom szellemiségének kissé alárendelve. S szintén nem közvetlen hatásának köszönhetően, de a ponyvaírás mesterei is létrehoztak olyan hősköltészetszerű alkotásokat, amelyekkel a „népeposz-programot" kívánták megvalósítani – persze a maguk módján. S ha nem is túl nagy arányban, de szórványosan találhatunk adatokat e kevésbé értékes irodalmi művek paraszti környezetben való szájhagyományozódására is.[36]

A ponyvák szerzői, szerkesztői és kiadói nem ismerték a szerzői jogot, vagy legalábbis nem vettek róla tudomást: onnan szedegették ötleteiket, ahonnan tudták. A ponyvai szellemi javak csereberéje a 19. század közepétől, a kiadók és a példányszámok ugrásszerű növekedésével felgyorsult. A kalendáriumok és ponyvanyomtatványok szövegei és képei mind intenzívebben hasonlítanak egymásra, sok esetben egymás variánsai, vagyis egy folklórrendszer részeinek tekinthetőek.[37]

A tanulmány itt következő részében a 18–19. századi populáris irodalom honfoglalásképét, illetve annak irodalom- és folklórtörténeti kereteit mutatom be röviden.[38] Munkám során a következő forrásokat dolgoztam fel. Könyvtári kutatások során 15 ponyvanyomtatványt találtam a témában. A korszak legfontosabb, széles társadalmi rétegek körében terjesztett világi témájú orgánuma a kalendárium volt, nagyjából 5000 kiadvány maradt fenn a vizsgált másfél évszázadból Magyarország és a szomszédos államok közgyűjteményeiben. Az Országos Széchényi Könyvtárban, illetve a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében, valamint az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (Österreichische Nationalbibliothek) 2100 kötetet tekintettem át. Ez 122 sorozat fennmaradt évfolyamait jelenti. A kutatás során 73 témánkba vágó szöveget és 20 metszetet találtam, a 122 sorozatból 32-ben volt valamiféle szöveg vagy kép a honfoglalásról.[39]

30 Az emberi gondolkodás narratív természetének vizsgálata Magyarországon komoly hagyományokkal rendelkező kutatási irány. Az 1970-es és 1980-as években a kognitív irányzat képviselői foglalkoztak a kérdéssel, napjainkban a szociálpszichológusok érdeklődnek iránta. (László 2003; László 2012.)

31 Heltai 1575; legfrissebb kiadása 1981.

32 Bővebben: Mikos 2010b, 131–152.

33 Dugonics 1788; legfrissebb kritikai kiadás: 2002.

34 Mikos 2010b, 60–64.

35 Arany és a népeposz problémájáról az utóbbi időben több munka is született, amelyek nem teljesen azonos nézeteket vallanak. A diskurzus igen érdekes és sok mellékes tanulsággal is szolgál. Dávidházi 1994², 114–165; Milbacher 2000.

36 Erről részletesen: Mikos 2010b, 105–120.

37 Békés 1966; Pogány 1978; Mikos 2010b, 214–218.

38 Mikos 2010b.

39 Részletesebb statisztikát, valamint a feltárt szövegek listáját lásd: Mikos 2010b, 78–84, 278–305.

A honfoglalás elbeszélése három nagyobb szüzsébe rendeződött a 19. század második felének populáris olvasmányaiban, amelyeket további kisebbek egészítettek ki.[40] Az első típusba azok a szövegek tartoznak, amelyek a Bibliára, az ószövetségi *Kivonulás könyvére* támaszkodnak. Ezekben a honfoglalást a zsidó nép Egyiptomból való kivonulásával állítják párhuzamba. A honfoglalást külső kényszer hatására és isteni sugallatra kell végrehajtani. A magyar nép szenvedései így párhuzamba állíthatóak Izrael népének hányattatásaival, amelyeket az elődök hősiesen viseltek el. Egyes szövegek egyenesen Mózessel rokonítják Árpádot, aki jó érzékkel találja meg népének új lakhelyét Pannónia dús legelőin, bővizű folyói partján. Árpád-Mózes isteni akarat végrehajtója, a magyar népet a zsidó néphez hasonlatosan az Úr nagy tettek véghezvitelére választotta ki, s ennek feltétele az, hogy elhagyják eredeti hazájukat, hogy egy számukra sokkal kedvezőbb térségben találjanak maguknak új lakóhelyet. Így Pannónia, illetve a Kárpát-medence az Ígéret Földjével azonosul. Az elbeszélések e csoportját *biblikus narratívák*nak nevezhetjük.

Isten kiválasztott népét, a magyarokat (hasonlóan a zsidó néphez), hogy nagy tetteket hajtson végre, vezére, Árpád irányításával (akárcsak annak idején a zsidókat Mózes vezetésével) kivezeti az óhazából, ahol ellenségei már nagyon szorongatják / másoknak alávetetten kénytelenek élni / éheznek stb., hogy új, a korábbinál termékenyebb, jobb fekvésű stb. hazát találjon magának; Árpád isteni sugallatra meg is találja az új hazát Pannóniában (amely az Ígéret földjéhez hasonlatos).

A második típusba azokat a szövegeket sorolhatjuk, amelyek mondák előadásával támasztják alá érvelésüket. Ez nem jelenti azt, hogy a többi típusban ne szerepelnének történeti mondák, csupán azt, hogy e tipológiai osztályban azok legitimáló szerepet játszanak. Így azt a benyomást keltik, mintha hátterükben egy egységes mitológiai rendszer állna, amelynek igazoló szerepében senki sem kételkedik. Ezt az elbeszéléstípust *mitikus narratíva*nak nevezhetjük. E szövegek a magyar (és sok esetben a hun) mondák keretébe rendezik az ősmagyarok új haza keresésére irányuló vállalkozását.

Szerintük a magyar nép tudatában még él ősei, a (világhódító) hunok emlékezete (a hunok történeteit hősi énekek formájában tartják életben), s őseik nyomát (valamint a hősi énekeket) követve találják meg a Kárpátok között új hazájukat.

A harmadik narratívatípusra a *történeti narratíva* elnevezés illik, hiszen a magyarok bejövetelét békés hódításként, történelmi szükségszerűségként írja le. A nagy tehetségű vezér, Árpád saját intuíciói alapján találja meg népének új hazáját a Kárpátok hegyei között, amely sokkal kedvezőbb viszonyokat jelent a korábbiaknál; a vezér népével, valamint marháival békésen, az itt élő népek ellenállása nélkül vonul be / csellel, ravaszsággal szerzi meg az országot; a vezér és népe az itt korábban élő népek számára békességet, nyugalmat hoz, megszabadítja őket a zsarnokságtól.

E narratívákban a magyarok több pozitív tulajdonságával is megismerkedhetünk, ami ugyan nem kifejezetten a honfoglalás folklórjához, hanem inkább a magyarságkép, illetve az etnikus sztereotípiák kérdésköréhez tartozik, de a két téma vékony szálon mégis összekapcsolódik. A magyarságról a köztudatban – nem csupán a paraszti közösségekben, hanem a városiakban is – számos sztereotípia él, amelyek közül néhány népköltészeti környezetben is fel-feltűnik. A kalendáriumok által vázolt képben Árpád mint furfangos, eszes, csellel hódító vezér jelenik meg a leggyakrabban, köszönhetően a történeti narratíváknak. Van azonban e narratívában egy általánosabb, az egész magyarságra vonatkozó sztereotípia is, mégpedig a türelem motívuma. A hódítók ugyanis nem hódítókként viselkednek, nem igázzák le az itt talált népeket, hanem a területnek a korábbiaknál békésebb uraiként a szabadságot hozzák el számukra. Több szöveg is kiemeli, hogy a Kárpát-medence korábbi urai rabszolgákként tartották földművelő népeiket, s ezt az igazságtalan rendszert a magyarok szüntetik meg. Az itt talált népek önként vállalták az újfajta uralmat, amely alatt az élet lényegesen könnyebb lett a számukra, mint korábban volt. Ez a megközelítés egyben a Nyugat-Európában a középkor folyamán elterjedt, de máig ható negatív sztereotípiák eloszlatására is vállalkozik azzal, hogy a magyarok békés természetét, a hódítások szelíd voltát, Árpád és vezérei megfontoltságát hangoztatja. A magyarok legfőbb harci erénye csatáik cselességében és vezetőik furfangosságában, ravaszságában rejlik.

40 A szüzsék összefoglalásánál a folklorisztikai műfajkatalógusokban megszokott metódust követem. E szerint egy *menet*nek nevezett elbeszélő egység, azaz egy cselekménysor vagy akció egy mondatban kerül leírásra, a végén ponttal. Az egyes epizódokat pontosvessző választja el egymástól (így csak az alárendelt mondatrészek elé kerülhet vessző). A nem tipikus, ritka motívumok, illetve epizódok normál zárójelbe, az invariáns momentumok szögletes zárójelbe kerülnek. Használunk még perjelet a vagylagos esetek elválasztásához, illetve kettőspontot a felsorolások előtt.

A biblikus narratíváknak két központi motívuma az, hogy a kivonulás külső és belső *kényszer* hatására történt, vagyis a szorongató ellenség/uralkodó hatalom és a rossz életkörülmények miatt indultak el a magyarok ázsiai hazájukból, tehát a honfoglalás egyfajta *menekülés*ként is felfogható. (Furcsa módon éppen e narratívák állnak a legközelebb a történészek körében ma elfogadott honfoglalás-magyarázatokhoz.) Míg a biblikus narratívákban a *ki*vonulás és a vándorlás elbeszélése a leglényegesebb, a történeti narratívákban a *be*vándorlás, a letelepedés kap hangsúlyt. A három nagy narratívához több kisebb is társul, amelyek a magyarok ősi vallásáról (a magyarok istenéről), illetve egy elképzelt ősmagyar kultúráról szólnak.

Nyilvánvaló, hogy a biblikus narratíva egyes elemei, illetőleg a magyarság és a zsidóság párhuzamba állítása sok évszázados hagyományokra nyúlnak vissza. A bibliai eredeztetés, az egyes nyelveknek a bábeli történetből való levezetése, a népek Sém, Hám és Jáfet törzséből származtatása általános volt a középkorban. A kora újkorban a magyarság Jáfettől való eredeztetését a sémita váltotta fel, majd az is felvetődött, hogy a magyar nyelv rokona a hébernek. (Tipológiai rokonság valóban van, mert mindkettő ragozó nyelv.) Sylvester János persze nem a tipológiai azonosság okán érvelt a héber és a magyar nyelv rokonsága mellett, hanem azért, mert Biblia-fordítóként a latin és a görög mellett ezt ismerhette, s minden bizonnyal feltűnt neki, hogy a magyar az előbbi kettőtől alapvetően különbözik.[41] Árpádnak a magyarok Mózeseként való emlegetése is régi keletű, a történettudomány által 14. századi krónikakompozíciónak nevezett absztrakció, a *Képes Krónika* és családja ősének tekintett, de az évszázadok során elkallódott történetírói munka említi a két történeti személyiséget egymás párhuzamaiként először a magyar írásbeliségben. Berei Farkas András 1538-ban íródott verse szintén ezt teszi, két évszázaddal később, a kettő közti közvetlen kapcsolat persze nem igazolható. A 19. századi említés azonban nem feltétlenül van genetikai rokonságban ezzel, hiszen időközben divat lett nagy államférfiakat Mózeshez hasonlítani.[42] Az, hogy e sokféle, viszonylag vegyes eredetű, különböző korokban keletkező és divatozó információ szép kerek szüzsévé áll össze, amely számos variánsában létezik, a 19. század populáris irodalmának volt köszönhető.

Ha csak röviden is, de szólni kell arról, hogy a 19–20. századi gyűjtésekben, mind a populáris, mind a népi regiszterben Árpád és a honfoglalók történetei erős konkurenciaharcot voltak kénytelenek folytatni Attilával és a hozzá kapcsolódó elbeszélésekkel, amelyek közül a hármas koporsó, illetve Attila temetésének és sírjának elbeszélése, valamint az Isten kardjáról szóló a legismertebb. De nem csupán Attiláról, hanem utódáról, Csabáról is kialakult egy kisebb mondakör: a Csaba-mondán kívül (a Hadak útja) a Csaba íréről szóló elbeszélés is a hun hagyománynak köszönhető a népköltészetben. A hunok valamivel népszerűbbek voltak, mint a honfoglaló magyarok. Ezt össztársadalmi szinten, a mai Magyarországon is megfigyelhetjük, kialakulásának folyamatát számos történeti diszciplína eredményeit is felhasználva mutatja be nemrég megjelent művelődéstörténeti áttekintésében Sándor Klára.[43] Pontos statisztikát ez esetben is nehéz lenne készíteni, a népköltészeti gyűjtések azonban a hun történetek népszerűségét mutatják, lényegesen ismertebbnek tűnnek az elmúlt százötven évben, mint a honfoglalókról szólóak.[44] Ennek a folklorista abban láthatja az okát, hogy az a néhány, az irodalmi hagyomány által közvetített szüzsé, amelyet az ókortól ismer az európai kultúrtörténet,[45] a több ezer éves hagyományozódás során kicsiszolódott, kerek, rövid, és tegyük hozzá, nagyon is történeti monda jellegű. E tekintetben a honfoglalás mondái némileg idegenek maradtak a korabeli parasztság ízlésétől. Sándor Klára tehát rávilágít a jelenségre, illetve társadalmi szerepére, valamint elemzi kultúrtörténeti hátterét. A folklorista feladata, hogy a folyamat néhány apró epizódját megvilágítsa, és ismertesse a szövegek folklorizálódásának, illetve a népköltészetbe való beépülésének utolsó másfél-két évszázadát.

A fejezet végén el kell mondani azt is, hogy a populáris irodalom csak egyik csatornája volt az újszerű történelmi ismeretek terjedésének.[46] Az iskolai oktatás, valamint az elemi iskolai olvasókönyvek, a felsőbb iskolákban használt történelemtankönyvek, továbbá a sajtó a 19. század második felétől jelentős változásokat hoztak. Ezek közvetlen hatása a szájhagyományozó folklórban, a népköltészetben viszonylag kevéssé érzé-

41 Bővebben: Hegedűs 2003, 48–66.

42 Erről részletesebben: Mikos 2010b, 160–161.

43 Sándor 2011.

44 Erről később bővebben lesz szó.

45 Bóna 1993.

46 Azért részleteztem itt ezt a történeti szálat, mert ezzel kapcsolatban vannak alaposabb ismereteink. A tankönyv- és az ifjúsági irodalom ilyen irányú feldolgozása még folyamatban van. Előtanulmányokat lásd: Landgraf 2011; Mikos 2010b, 205–214.

kelhető, közvetett hatása azonban jelentősnek mondható.

Végül visszatérhetünk a dolgozat kiindulásához: a néphez és költészetéhez. A következőkben a 20. század paraszti szájhagyományából gyűjtött, népköltészetnek tekintett, a honfoglalásról és a magyarság eredetéről szóló szövegekről lesz szó. Hosszan időztem a korábbiakban annak a folyamatnak a leírásánál, amelynek során a honfoglalás, egyáltalán a nemzeti eredet iránti érdeklődés megfoganhatott a tágabb történelmi összefüggésben gondolkozni kevésbé képes zárt paraszti kultúrában a 19. század nemzetépítési mozgalmainak hatására. E folyamat végpontjának tekinthetőek azok a történeti mondák, amelyeket a 20. század folyamán gyűjtöttek néprajzosok, önkéntes gyűjtők. A szövegek három csoportba sorolhatóak: a honfoglalással kapcsolatos („őstörténeti") mondák (csodaszarvas-, Emese álma, fehér ló), hun történetek és helyi vonatkozású mondák. (A későbbiekben további alcsoportok kialakítására is szükség lesz.)[47] Az jól látható, hogy valamennyi csoport a történeti monda műfajába sorolható, de a kontaminált adatok között egyéb műfajok is felbukkannak, leggyakrabban az anekdota. A történelemről szépirodalmi formában, gazdagon megírt eposzok, illetve az elvárások szintjén ezeket imitáló ponyvai, kalendáriumi szövegek közvetlenül nem jutottak el a folklórba, vagy csak invariáns adatok formájában. A szemléletet, az igényeket azonban bizonyosan alakították, s befolyásolták a történeti gondolkodást, amely azonban még jó ideig nem szakadt el a hagyományosnak tekinthető mondai formától.

A magyar mondaköltészet iránti tudományos és szépirodalmi érdeklődés hullámmozgásainak feltárása e dolgozatnak nem feladata.[48] Nagyon röviden azonban erről is szólni kell annak érdekében, hogy világossá váljon a vázolni kívánt történeti folyamat. A monda-, vagy korabeli kifejezéssel *rege*költészetet már a reformkorban felfedezte magának a műveltségi, különösen az irodalmi elit, s néhány reprezentatív gyűjteményben ez az érdeklődés megmutatkozott a szabadságharcot követően is.[49] A történeti monda, illetve általában a monda azonban nem vált széles körben népszerű műfajjá a században. A korszak kezdetén viszonylag rövid életű a történeti mondákat feldolgozó, illetve azokhoz hasonlóakat alkotó verses rege műfaja, amely az irodalmi életben az eposz hagyta űrt próbálta betölteni.[50] Az iránta való érdeklődés megfogyatkozásával, és általában a szépirodalom népköltészeti érdeklődésének lanyhulása után a tudományos folklorisztika sem méltatta túl sok figyelemre. Bár adatokat találhatunk a 19. század második, valamint a 20. század első felének népköltési gyűjteményeiben,[51] a műfaj szisztematikus gyűjtése csak kevesek számára jelentett kihívást, és ők is általában más, magasabb rendűnek vélt célok, leginkább a hiteles történelem és a mondaköltészet közti lehetséges kapcsolatok feltárása érdekében tették ezt. A 20. század második felében fokozatosan élénkül az érdeklődés a mondaköltészet iránt, ami részben a terjedelmesebb, reprezentatívabbnak tartott, az esztétikai érzékelés számára befogadhatóbb nagyműfajok, mint például az időigényes és jó elbeszélő készséget feltételező mese, vagy az énektudást és memóriát egyaránt igénylő ballada műfajának visszaszorulásával magyarázható. A század 60-as, 70-es éveitől elegyes gyűjtésekben, illetve az egyre gyakoribb műfaji monográfiákban találkozunk nagyobb számban történeti mondákkal.

A pontos statisztikával lehetne csak minden kétséget kizáróan igazolni a paraszti történeti tudat változását, a mondahagyomány őstörténeti érdeklődésének feltámadását, ez azonban mai ismereteink birtokában lehetetlen feladatnak látszik, ami a néprajzi gyűjtések sajátos természetéből, továbbá az archívumok nehéz áttekinthetőségéből fakad. A gyűjtések ritkán zajlanak szisztematikusan, minden tájegységre, kistájra, településre kiterjedően, ráadásul időben is nagy szórást mu-

47 E felosztás kizárólag a dolgozatban feldolgozott szövegkorpuszra vonatkozik. A történeti mondákat egy 1962-es nemzetközi egyezmény alapján hat főcsoportba szokták besorolni: emberi létesítmények és kultúrjavak keletkezéséhez kapcsolódó, helyekhez fűződő, őstörténeti, háborúkkal és katasztrófákkal kapcsolatos, kiemelkedő személyekhez fűződő, a fennálló rend megsértéséről szóló mondák, lásd Dobos 1970, 98. Az őstörténeti mondák alatt azokat a természeti képződmények keletkezéséhez kapcsolódó mondákat értik, amelynek főszereplői általában hiedelemlényként is ismert alakok, például törpék, óriások, tündérek stb. (Ez a főcsoport a magyar anyagban meglehetősen alulreprezentált.) A magyar honfoglalással, honfoglalókkal kapcsolatos mondákat tehát nem tekinthetjük őstörténeti mondáknak, ezért e kifejezés e dolgozatban mindig zárójelbe kerül.

48 A történeti mondakutatás történetéről a legfrissebb, legrészletesebb összefoglalás: Landgraf 1998.

49 Például elsőként Erdélyi János elegyes gyűjtésében (1846–1848); majd Kőváry László műfaji gyűjteményében: Kőváry 1857.

50 Szajbély 2005, 367–407.

51 Például Ipolyi Arnold nemrégiben napvilágra került elegyes folklórgyűjtésében, amelyben mese, történeti, eredetmagyarázó és hiedelemmonda, valamint az évkör ünnepeihez kapcsolódó szokásleírások, megfigyelések egyaránt vannak: Ipolyi 2006. A 20. század első felében főleg folyóiratokban közölnek nagyobb mennyiségű mondát.

tatnak.[52] Egy-egy gyűjtő általában egy kisebb területet jár be egy bizonyos időszakban, számosan vannak, akik egész életükben egyetlen települést vagy kistájat kutatnak, esetleg csak néhány kiváló egyéniség repertoárját tárják fel, és elemzik sokféle szempontból; mások extenzív gyűjtést folytatnak nagy hatósugárral, de a gyűjtésre fordított idő ez esetben jóval kisebb, mint az intenzív módszerű gyűjtéseknél. A különböző szemléletű kutatók mögött eltérő módszerek is állnak, így a gyűjtött anyag mennyisége, minősége, illetve kontextualizáltsága nagyon eltérő lehet. A 19–20. század fordulóján, a módszeres gyűjtések indulásakor a „huszonnegyedik óra" szemlélet hatotta át a folklorisztikát, a leletmentés lázában a gyűjtők – akik sok esetben nem is voltak szakképzett etnográfusok – a mennyiség szempontját helyezték előtérbe. Ez sokszor a minőség rovására ment: a szövegek hiányosan, nem eredeti elhangzásuk szerint (például nem nyelvjárásuknak megfelelően) kerültek lejegyzésre, vagy a gyűjtő előre kiválogatta a „jó adatközlőket", s csak a szép, kerek, kiérlelt előadásokat rögzítette. Utóbbinak pénzügyi okai is voltak, a hangrögzítés kezdete, a 19–20. század fordulója óta ugyanis a néprajzi gyűjtéseknek jelentős anyagköltsége is van, s mivel a szakma sosem tartozott a jól finanszírozott ágazatok közé, sokszor a viaszhengeren, magnószalagon is spórolni kellett.[53] A fentiekben vázolt mentalitás sok eleme napjainkig is tetten érhető, különösen a szakmán kívülről jövő gyűjtők esetében, de olykor még szakembereknél is.

A szóbeliségből gyűjtött szövegeket írásban rögzítő mondaközlések hosszú ideig, sőt, legnagyobb részben ma is, kronológiai sorrendbe állítják szövegeiket: a honfoglalás történetei után Szent László mondaköre, majd a tatárjárás emlékezete, ezután a Mátyás-mondakör következik stb.[54] Ezzel azt a benyomást keltik, mintha az emberek fejében a mondatudás egyfajta történelemkönyvet helyettesítő adatbázis lenne, holott ez nem így van. Másfelől a gyűjtők hosszú évtizedekig a tiszta, kiérlelt elbeszélésekre koncentráltak, ezeket rögzítették, adták közre, a monda műfaját a mese műfajához próbálva közelíteni, azt letisztult, jól szerkesztett formának próbálták feltüntetni.[55] Holott a monda nagyon sok tekintetben eltér más szöveges műfajoktól, leginkább az elé mindig példaként állított mesétől, egyebek mellett abban is, hogy nem csupán a tehetséges, jól mesélő egyéniségektől gyűjthető. A mondák egy részét egy adott közösségnek minden tagja ismerheti, másként közelítve a csoport mondatudásából annak minden tagja merít valamennyit. Az egyén azokat a szövegeket őrzi emlékezetében, amelyek számára fontosak, még ha nem is tudja művészi színvonalon előadni őket.[56] A mondák a személyes tudás, a világról való ismeretek részét képezik, az identitás alapját jelenthetik. Ugyanakkor a klasszikus mondatípusok a történeti tudatnak is csak egy részét jelentik, hiszen a 20. századi ember történelmi ismereteit már egy sor egyéb forrásból származó információ is gazdagítja: például az olvasással, az iskolai oktatás során, az elektronikus médiumokból szerzett ismeretek… stb. Az újabb gyűjtések egy része ezeket a szempontokat is figyelembe próbálja venni.[57] Ezzel rávilágítanak arra, hogy a történeti tudás egy faluközösségben, egy kisközösség, például egy kistáj esetében sokkal inkább koncentrál a lokálisra, mint a globálisra, az elbeszélők a helyi érdekeltségűt preferálják a nemzetivel, az országossal vagy az egyetemessel szemben, továbbá a közelmúltat sokkal fontosabbnak tartják a távoli, ténylegesen történelmi múlttal szemben.[58] A paraszti, vagy manapság inkább helyinek nevezett történeti tudat nem kronologikus sorrendbe állítható történeti mondák füzére, mint azt a 19. században, vagy akár a 20. század derekán gondolták a kutatók,

52 Néprajzi atlasz rendszerű gyűjtések napjainkban is léteznek, illetve a 20. század derekán nagyon népszerű volt ez a gyűjtési forma: Borsos 2011. Az ilyen módszerű extenzív gyűjtések, amelyek viszonylag rövid idő alatt tárnak fel nagy területet, egész nyelvterületet is adott esetben, kiválóak a táji megoszlás, a néprajzi dialektusok feltárására. Azonban, mivel a szöveges műfajok táji jellegzetességei nehezen azonosíthatóak, e vizsgálatok általában nem terjednek ki a szövegfolklórra. Borsos 2011, 203–204.

53 Ezt a helyzetet a digitális technológia megjelenése nagyban javította.

54 Összegezve: Kósa 1980.

55 A történeti monda műfajának katalogizálására Magyarországon több kísérlet is volt, eddig teljes terjedelmében egyik sem hozzáférhető. A kérdés körül parázs viták folynak, ami a mondaköltészet sajátos műfaji adottságaiból, illetve az utóbbi évtizedek folklorisztikai szemléletváltásaiból fakad. Lásd Magyar 2005; Landgraf 2006.

56 Saját gyűjtési tapasztalataim a Gyimes völgyében található Hidegségpatakán is egyértelműen ezt mutatják.

57 A legüdítőbb példa erre Keszeg Vilmos Aranyosszék-monográfiája, amelyben a szerző viszonylag nagy arányban közöl történeti hagyományokat. Ezeknek azonban csak igen csekély része tekinthető mondának: egyrészt azért, mert a szerző nem célirányosan gyűjt, hanem beszélgetőtársai kezébe adja a diskurzus irányítását, így ők elsősorban saját közelebbi múltjukról számolnak be neki; másrészt nem szabdalja lényegesre és lényegtelenre a beszélgetést, hanem azt egy az egyben közli, vagyis kontextualizálva gyűjt: Keszeg 2004, 73–132. Legfrissebb munkájában a szerző még nagyobb perspektívában láttatja a vázolt problémát: Keszeg 2012.

58 Dobos 1971, 121–122.

hanem több is, kevesebb is annál, mindenesetre jelentősen eltér attól.

A következőkben néhány példán keresztül mutatom be, hogy a 20. század második felében milyen elbeszéléseit gyűjtötték fel a témánkat jelentő mondáknak a magyarság szájhagyományából. Szándékosan nem a legszebb, legkiérleltebb előadásokat idézem, mivel célom az általánosan jellemző kép vázolása. Azt azonban fontos hozzátenni, hogy a honfoglalásról, a magyarság korai történelméről, vezéreiről szóló, illetőleg a hunokkal kapcsolatos mondák jelentős része pár mondatos, esetleg szavas közlés, kiérlelt, terjedelmes elbeszélésekkel ritkán találkozhatunk.

A dolgozat következő részében elmondottak egy közel 15 ezer darabból álló kéziratos mondaszöveg-gyűjtemény adatain nyugszanak. A Monda Archívumnak (MOA) nevezett korpusz a három mondai alcsoport, az eredetmagyarázó monda, a hiedelemmonda és a történeti monda adatait egyaránt tartalmazza.[59] Adatait az 1960-as évek második felétől az 1970-es évek végéig gyűjtötte Dobos Ilona és Nagy Ilona, Körner Tamás jelentős közreműködésével, az addig létrejött publikált és kéziratos gyűjtések alapján.[60] Anyaguk nagy részét a Magyar Néprajzi Múzeumban található kéziratos néprajzi gyűjteményből, az Ethnológiai Adattárból (EA) válogatták össze, továbbá számos kortárs kutató ajánlotta fel recens gyűjtéseit az adattár számára. Bedolgozták emellett a 19. század utolsó évtizedei és a 20. század első fele jelentős szakmai orgánumainak, valamint népszerű folyóiratainak vonatkozó anyagát, így tehát az *Ethnographia* hasábjain megjelent hiteles néprajzi gyűjtések jelentős részét, a *Vasárnapi Ujság* és más szórakoztató, népművelő lapok, továbbá a honismereti és helytörténeti sajtó által közölt mondaszövegeket is. Kis százalékban ugyan, de bekerültek a korai, 19. század végi útleírások, valamint a szépirodalom adatai (például Mikszáth Kálmán és Gárdonyi Géza műveiből), a 20. századból pedig a turisztikai irodalom, az útikönyvek mondaleírásai is. A gyűjtemény egy tervezett népmonda-katalógus alapját jelentette, amelyből a hiedelemmonda-katalógus első változata megjelent,[61] és a történeti mondák katalógusa is készül. Bár az adatgyűjtés az 1970-es évek végén lelassult, s az 1980-as évtized közepére teljesen le is állt, tekintélyes mennyiségű szövegével így is egyedülálló korpusznak tekinthető.

A MOA páratlan előnye a hatalmas mennyiség, hátránya viszont az egyenetlenség. Ugyanis a gyűjtések kezdetétől, tehát a 19. század derekától indít, s nagyjából az 1970-es évig terjed ki hatásköre, s szórványos adatokat tartalmaz az 1980-as évekből is (nagyjából négyszáz szöveget). Ez a száz esztendő hatalmas változást hozott, mint fentebb láttuk, a néprajzi gyűjtések szemléletében, módszertanában, így a gyűjtött anyag folklorisztikai hitelesség szempontjából nagyon különböző. Megtalálható benne például Orbán Balázs hatalmas útleíró, helyismereti táji monográfiájának néhány adata, amelyben a szerző az általa hallottakat saját emlékezete szűrőjén átengedve rögzíti, belekeverve jelentős irodalmi műveltségét, ráadásul az általa szájhagyományozottnak minősített adatok egy részét is vélhetően értelmiségi, vagy legalábbis tájékozottabb helyi segítőtársaitól gyűjthette.[62] Ott vannak továbbá a 19. századi folyóiratok, irodalmi művek mondaközlései, amelyeknek társadalmi hovatartozása ugyanúgy bizonytalan, mint Orbán Balázs elbeszéléseinek. Ugyanakkor megtalálhatóak a MOA-ban az 1960-as években már magnetofonnal készült, kéziratban maradt gyűjtések is, amelyek néprajzilag hitelesnek mondhatóak, hiszen szó szerint azt írta le gyűjtőjük, amit segítőtársa szalagra mondott neki. Viszont az adatot rögzítő személy (néprajzos vagy önkéntes gyűjtő) nagyon erősen a népköltészetre, a műfajra és a szüzsére koncentrált, az előadó elmondottakhoz fűződő viszonyával kapcsolatos információkat, illetve a monda elmesélésének kontextusát, a közte és adatközlője között zajló beszélgetést sok esetben ugyanúgy nem rögzítette, mint száz évvel korábban dolgozó elődei. Problémát okoz a MOA statisztikai és egyéb áttekintő vizsgálatokhoz történő felhasználását tekintve az adatok időbeli megoszlása is, hiszen a 19. század második feléből viszonylag gyér adatmennyiség származik, s az első világháborút megelőző, valamint a két világháború közti időszak termése sem lényegesen gazdagabb. Viszont az 1950-es és 1960-as évek sokkal jobban reprezentáltak, mint a korábbi korszakok, így az anyag időbeli megoszlása jelentős aránytalanságokat mutat.

A szerteágazó forrásokból, eltérő időpontokból, különböző társadalmi helyzetű személyektől származó szöveghalmaz egymás mellé állítása, egy sorba rende-

59 A MOA ma az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének tulajdona.

60 A szövegkorpusz alapját egy Dégh Lindától származó, pár száz darabból álló gyűjtemény jelentette, amelyet a kutatónő külföldre távozása után vett át Dobos Ilona és Nagy Ilona.

61 Bihari 1980.

62 Erre az anomáliára feltehetően a MOA összeállítói is rájöttek, mert néhány adat kijegyzetelése után felhagytak Orbán Balázs művének feldolgozásával.

zése igen ellentmondásos. Először is azért, mert egy korai időkben nagyon elterjedt, mára azonban nagyon elavult szemléletet tükröz, amely szerint minden, ami folklorisztikus természetű, egyúttal népköltészetnek minősül, akár történeti forrásokban található, akár élőszóban, akár kortárs írásbeliségben jelenik meg. Holott, mint ezt a dolgozat elején már leszögeztem, folklórja minden társadalmi rétegnek és történelmi korszaknak van, nem csupán a feudális parasztságnak, így a variánsokban létező, műfajokba, típusokba rendezhető szövegek megjelenése nem azonos a népköltészet megjelenésével. Másodszor, azért is ellentmondásos a MOA szövegbázisa, mivel arról, hogy adott időben adott helyen élő parasztember mit gondolt az őt körülvevő világról, továbbá múltjáról, származásáról, s történetesen a honfoglalás és a magyarság őstörténete őt valójában mennyire foglalkoztatta, illetve mi foglalkoztatta igazán múltjával kapcsolatban, arra vonatkozóan a legtöbb gyűjtéslejegyzésből semmiféle támpontot nem kapunk. Az itt következő fejtegetések ennek a helyzetnek fényében értékelhetőek csupán. Hogy miért fontos mégis egy ilyen történeti áttekintés? Azért, mert segítségével, ha korlátokkal is, de nyomon követhető az a történelmi folyamat, amelynek során kialakul a magyar parasztság, illetve a paraszti élet hagyományait még nyomaiban őrző vidéki lakosság sajátos képe önnön származásáról, illetve történetének egy jelentős fordulópontjáról.

A MOA 15 ezres korpuszában a magyarság eredetére, vándorlására és letelepedésére vonatkozóan mindössze 60 adatot találtam, ami nem jelent túlságosan nagy arányt (figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy a MOA nem csak történeti mondákat tartalmaz, a műfaj a teljes mondaszöveggyűjtésnek csupán nagyjából negyedét teszi ki, vagyis körülbelül három-négyezer szöveget). További 4-5 esetben olyan mondaelbeszélésekről van szó, amelyek úgynevezett kontaminált változatok, tehát egy tipikusan mondjuk Attilával ismert történetet valaki adott esetben Petőfivel, Kossuthtal vagy bárki mással ad elő. Az 60 szöveg jelentős része, összesen 21 szöveg a hunokkal vagy Attilával kapcsolatos, további három pedig Attila és Árpád, illetve a hun és a magyar nép közti folytonosságról beszél. Hozzá kell még tenni, hogy a 60 adatból négy ugyanattól a személytől származik, aki pedig nem paraszti előadó, hanem helyi értelmiségi, egy tanító.[63] Továbbá az anyag jelentős része mindössze két gyűjtőhöz köthető, Dobos Ilonához és Bosnyák Sándorhoz, akik páratlan lelkesedéssel és szorgalommal gyűjtöttek, viszonylag nagy földrajzi kiterjedtségben, s kifejezetten a mondák iránt érdeklődtek.

A mondák első olvasása során az a legfeltűnőbb, hogy szinte mindegyik adat más és más. A folklórra oly jellemző tipizálás alig jelenik meg ezekben a szövegekben, kevés sztereotip elemmel találkozunk. Jószerivel minden egyes adat invariánsnak tekinthető, és külön elemzésre tarthatna igényt. Összesen két olyan szövegtípussal találkozhatunk, amelynek jelentékeny számú variánsa került elő változatos gyűjtőpontokról, vagyis a nyelvterület jelentős részét lefedi. Az egyik a Hadak útja eredetéről szóló történet (erről később bővebben lesz szó), amely öt variánssal reprezentált anyagunkban, illetve az Attila temetéséről, illetve hármas koporsójáról szóló elbeszélés hét variánssal, utóbbiak jelentős része más típusokkal kontaminált adat.[64]

A következőkben a korábban megállapított három főcsoport, a hun történetek, a honfoglalási vagy „ősmondák", illetve a helyi jellegű mondák csoportját veszem sorra. Hozzá kell azonban tenni, hogy számos olyan szöveggel is találkozhatunk, amelyek több kategóriába is besorolhatóak. Egy monda egyszerre lehet hun monda és helyi monda, vagy honfoglalási monda és hun monda, sőt az egyes mondatípusok is kontaminálódhatnak alműfajon belül és azon kívül is, vagyis a történeti monda a hiedelemmondával vagy az eredetmagyarázó mondával. Az alábbi történetet például egyszerre négy kategóriába tudtam besorolni: hun történetet tartalmazó helyi monda, amely a hiedelemmondákkal, sőt a modern vagy városi mondák csoportjába sorolt rémtörténettel is mutat némi rokonságot.

„Dédnagyanyámék egy dombon laktak, mely régen a hunok idejében talán temetkezési hely volt. Egyszer kiment éjjel a dolgát végezni. Mikor ment befelé, hallotta, hogy a kutyák nagyon ugatnak valami szérűskert kapuban. Hátranézte és látta, hogy egy kétméteres, fejnélküli fekete alak jön be feléje. Nagyon megijedt, és szaladt befelé. Az útja a szín előtt vezetett

63 Az ő előadásában elhangzott honfoglalás-történetekkel később részletesebben is foglalkozom.

64 MOA 66. Gyűjtötte Luby Margit. Elmondta Molnár József. Csenger, Szabolcs-Szatmár megye, 1947. EA 5597. MOA 1204. Gyűjtötte Dobos Ilona. Elmondta Molnár Imre. Tápé, Csongrád megye. 1966. MOA 1590. Gyűjtötte Katona Imre. Elmondta Előd Istvánné. Tiszaigar, Heves megye. 1949. EA 494. MOA 1676. In: Diplich–Karasek 1952. MOA 1902. In: Orbán 1868, 60–63. EA 5543D. MOA 7720. Gyűjtötte Cseszkó Máté. Elmondta Siládi Bálint, 1893. Cseszkó 1933, 79–83. MOA 13.831. Gyűjtötte Dobos Ilona. Elmondta Oláh Ferenc. Uri, Pest megye. 1964.

el, ahol öt kocsi állt. Már a fejnélküli alak olyan közel volt hozzá, hogy mikor ő az első kocsi rúdjához ért, az alak már a harmadiknál volt. Az ember épp az eresz alatt ment el, és így fej nélkül is majdnem akkora volt, mint az eresz. Utána átment az udvaron, és kiment a kapun. Nagyanyám mindig azt hitte, hogy az elhunyt vezér jött vissza."[65]

A korábbiakban rögzített hármas felosztást véve alapul, az mindenképpen feltűnő, hogy a dolgozat elején részletezett „ősmonda" csoport igen alulreprezentált. Olyannyira, hogy a fehér ló mondán kívül szinte nincs is jelen szövegkorpuszunkban. A turulnász és Emese teljesen hiányzik, egyetlen csodaszarvas-elbeszélés van csupán, amely pusztán a két testvér és az üldözés epizódjára redukálja a bonyolult történetet.[66] A ravasz csellel megszerzett föld, víz és legelő történetének előadásai is nagyrészt teljesen torzult, leegyszerűsített szövegek, az eredeti, krónikákban olvasható változatoknak csupán egy-két motívumát tartalmazzák, kiérlelt, kerek történettel nem találkozunk (összesen négy változat). A következőkben egy 1949-es kiskunfélegyházi gyűjtésből lejegyzett változatot közlök, amely igen jellemző előadás.

„Árpád a tótoktú foglalta el az országot. A Kárpátokon gyütt át. Árpád beküldött a tót királynak egy aranyos ekét arany ökörrel, hogy adjon neki egy korsó vizet, meg egy marék fődet. Azt mondta a tót király: – Na vigyé, amennyi csak köll! – Akkó gyorsan elfoglalták az országot, a tót vezér egy marék fődért meg egy korsó vízér eladta az országot. Az öregapám mesélte, aki százhárom éves vót, amikor meghalt."[67]

A 19–20. századi folklórgyűjtésekben, amelyek a parasztság szájhagyományát rögzítették, a honfoglalással kapcsolatos mondák és hun történetek mellett legnagyobb részben a *helyi mondák* árulnak el valamit a népköltészet és a korai magyar történelem viszonyáról. A helyi monda történeti mondagyűjtéseink nagyjából háromnegyedét teszi ki, s bár ez az arány a honfoglalás-történetekben nem képeződik le (legalábbis ezen a szövegkorpuszon nem), de így is közel 50 százalékos arányt kapunk. A helyi monda egy település, illetve környéke valamely objektumához, például egy régi fához, forráshoz, várromhoz stb. kapcsol bizonyos neves személyiségeket.[68] Bizonyára mindenki ismer saját szűkebb pátriájából olyan történetet, amely arról szól, hogy hol fordult meg Petőfi a szabadságharc idején. Petőfi persze nem a legjobb példa, hiszen maga tényleg sokfelé megfordult, a rá való emlékezésnek lehetnek történeti alapjai. Árpáddal és a honfoglalókkal nem teljesen ez a helyezet, a történeti emlékezet írott segítség nélkül ekkora időtávot nem tud áthidalni. Ennek ellenére, ha ritkán is, de olykor „Árpád apánk"-ról is megemlékeznek ilyen elbeszélések. A helyi mondák, a folklór természetéből adódóan, nemcsak helyben ismert szüzsékből és motívumokból építkeznek, épp ellenkezőleg: általában vándormotívumokról van szó, sőt jellemző, hogy ugyanazt a történetet más-más helységben is ismerik, más hellyel, esetleg más szereplővel. A helyi mondák mellett, azzal szinte rokonságban áll a sokszor szintén helyi vonatkozású *alapítási mondá*k csoportja,[69] amely a természet vagy az ember alkotta objektumok keletkezéséről szól, s amelynek gyakorta híres történelmi személyiségek a közreműködői. Másik, szintén jelentős csoportot a helyi mondák egyik alcsoportját jelentő *névmagyarázó mondá*k[70] sora jelenti. Az itt következők közül az első szöveg több szempontból is egyedülálló a szöveganyagban: egyrészt nagyon szépen reprezentálja a helyi monda jellegzetességeit, másrészt korai adatként azt az eljárást is, amellyel a 19. századi lejegyzők dolgoztak. A történet nem a paraszti adatközlő, hanem az azt lejegyző tudós gyűjtő hangján szólal meg.

„Ezeréves fa. A Rima forrásánál van egy fa, a mely – a népmonda szerint – ezer éves. Azt beszélik róla, hogy midőn a magyarok bejöttek, a vezérek valamelyike a fa alatt pihente volna ki magát. Sok ember meg szokta azt látogatni évenként és csodás dolgok látásával tér vissza és beszél sokat a fáról. Törzse hordó vastagságú s már több éveken keresztül nem fakadt ki – el van maradva. Midőn az ember leül a tövéhez, hall suttogó, lágy hangokat, a mint a szellő a fa gallyait érinti. Ez azonban nem a szél zúgása, hanem a múlt szellemének a hangja, a mely a multról zsong. Ágai között ül a mult szelleme s onnan beszél a multról s ebből következtetve jósolja meg a jövőt. E fát az alsóbb nép osztály szinte imádja."[71]

A régi fák gyakran mozgatják meg a nép költői fantáziáját, gyakori szereplői a helyi mondáknak. Anyagunkban ezzel az egy adattal képviseltetik magukat, tehát itt is egy invariánssal állunk szemben. Jóval

65 MOA 9.605. Gyűjtötte Domokos Erzsébet. Elmondta Bozó Piroska. Hódmezővásárhely, 1966.

66 MOA 13.672. Gyűjtötte Bosnyák Sándor, Magyarbőd, Abaúj vm. 1986.

67 MOA 11.543. Gyűjtötte Szentmihályi Imre, EA 7.678.

68 Dobos 1979; Landgraf 1998, 40–42; Keszeg 2004, 55–65.

69 Dobos 1977.

70 Sándor 1981.

71 MOA 8926. Elek 1896, 381.

nagyobb gyakorisággal találkozhatunk a természeti képződmények keletkezéséről szóló mondákkal, azon belül is a kunhalomnak nevezett földrajzi objektumok eredetét magyarázó történetekkel. A dombot sapkával/kalappal összehordó honfoglalók történetére több példa is van anyagunkban. A következő mondaváltozat egy az előbbinél jóval későbbi gyűjtés sokkal szöveghűbb lejegyzése, a mondaadatok szűkszavúságának, lényegre törő mivoltának példája.

„Árpád, mikor gyüttek, ott pihent meg, ez egy olyan domb csak, és akkó hogy ott pihent, hát hogy nevezetes legyen, hát hogy megtartsák a nevit, akkor úgy hordták oda, oda a katonák egy-egy sapka fődet még, hogy nagyobb legyen, hogy az utókor tudja, hogy itt járt Árpád."[72]

A helyi mondák keletkezésének okát Keszeg Vilmos tágabb összefüggésbe helyezi, s számos más műfaj mellé állítva *a történelem lokalizálásá*nak folyamataként értékeli. E folyamat napjainkig is tart, s számos egyéb műfajban is tetten érhető, legjellemzőbben a ballada műfajában.[73] Még tágabb horizonton itt nem mással van dolgunk, mint amit Pierre Nora francia szociológus az *emlékezet helyei*nek nevez, a tárgyak, helyszínek által előhívott történelmi memória működését érhetjük tetten.[74] A helyi mondák feltételezhetően a 19. század utolsó harmadától a mindinkább erőre kapó tömegkultúra, így a populáris és ifjúsági irodalom, a köztéri szobrok és nemzetépítő rendezvények, mint például a millenniumi ünnepségsorozat hatására alakultak ki. A nép a külső információkat a saját nyelvére fordította le, ismereteit mondaszüzsékbe transzformálta.

A helyi mondák egyik alcsoportjának tekinthetőek a *helynévmagyarázó* mondák, amelyek szintén szívesen kötik mondanivalójukat a hunokhoz vagy Árpád, illetve Álmos honfoglalóihoz. A neveket sajátosan, esetenként tréfásan-ironikusan etimologizáló népi képzelet mögött olykor hiteles történelmi ismeretek sejlenek föl. Másrészt kicsit olyan érzésünk támadhat, mintha a történeteket maga Béla király névtelen jegyzője írta volna.

„Mikor az ősmagyarok vidékünkön jártak, s a Tiszán lóháton akartak átjönni, így biztatták a lovaikat: – »Na, menj!« – Majd mikor megindult a víz felé, ezt kiabálták: – »Ugorj, na, ugorj, na!« – Majd a Tisza másik oldalán a nagy homokban nehezen haladva így siettették lovaikat: – »Gyű, ne, gyű, ne!« – Az elsőből lett Namény, a másodikból Ugornya, a harmadikból Gyüre."[75]

„A mi falunk nevét Tápió nevű vitézről kapta. Árpád vezérrel erre lovagoltak. Tápió nagyon megszerette ezt a földet és kérte, hogy itt maradhasson. Árpád vezér neki adta. Letelepedett nemzetségével, akinek többsége halász volt. Akkoriban nagyon sok volt a hal mög a vad. Nem is köllött neki dolgozni, nagyon könnyen éltek."[76]

Érdekes színfoltját jelentik anyagunknak a *kincsmondák*. A titkos temetkezés, a vízbe, vízpartra ásott sír megmozgatja a népi fantáziát; a föld alá rejtett titokzatos javak iránti érdeklődést nyilvánvalóan az olyan tárgyak feltárása is éltethette, mint amilyen a valóban rejtélyes módon előkerülő nagyszentmiklósi aranylelet volt, s amely meglelésének idején, a 18. század végén is hatalmas szenzációnak számított, és jelentős publicitást kapott. A kincskereső lelkesedést táplálhatták továbbá a kalandos regények, amelyek a 19. század végétől a ponyvafüzeteknek is kedvelt témái lettek.

„Szihalom nyugati oldalán domb emelkedett, amely most házakkal beépített. Ezt a halmot a nép földvárnak nevezi, hol hite szerint Árpád főhadiszállása volt. A dombot üresnek képzelik, melyben Árpád saját kincseit tartotta. Ezekre a hatalmas üregekre csakugyan rá is akadtak, de kincseket nemigen találtak… Szihalmiak ajkán szállingózik néhány babonás monda Árpád ott maradt kincseiről, de amelyeket ember fia meg nem találhat."[77]

A hármas csoportfelosztás végére maradtak a hun történetek, amelyek az anyag szintén elég jelentős hányadát teszik ki. Azért is maradtak a végére, mert a nagy részük kontaminált adat, valamilyen helyi színezettel mesélik el a történetet. A legtöbb példája a hármas koporsó történetének ismeretes.

„Mesélték azt, hogy Attila koporsójának itt kell lennie valahol, mert még nem szabályozták a Tiszát, itt is folyt a Tisza, Nagyiványnak bekanyarodott Sarkadig, tehát itt is vót egy ága a Tiszának. Tehát hogy Attilát keresni is akarták, ásatásokat is akartak végezni

72 MOA 13.693. Gyűjtötte Bosnyák Sándor. Elmondta Herceg Józsefné, Apátfalva, Csongrád megye. 1986. A szöveg a MOA adatgyűjtésének megszakadása után megjelent: Bosnyák 2001, 36.

73 Keszeg 2004; lásd még a lokális balladáról szóló tanulmányát: Keszeg 2011a.

74 Nora 1999.

75 MOA 11.563. Gyűjtötte Gesztelyi Nagy László. Lövőpetri, Szabolcs megye. 1941. EA 457/98.

76 MOA 1205. Gyűjtötte Dobos Ilona. Elmondta Molnár Imre tanító. Tápé, Csongrád megye. 1966.

77 MOA 13768. Gyűjtötte Koós Antal. Szihalom, Heves megye. 1913. EA 579. 41.

Attila koporsója után kutatni, de osztán abbamaradt, hogy asztat mán egy külön társaság , budapesti társaság fogja kutatni. Ide Igartul Sarkadig ennek a Tisza folyónak az ága, hogy megszűnt, hogy szabályozták a Tiszát, vótak régészek, akik megállapították, hogy itt kell keresni, mer valószínű, hogy itt kell lenni Attila koporsójának."[78]

Vannak olyan mondaszüzsék is, amelyeket mind Attilával, mind Árpáddal elmeséltek, tekintve a történeti kronológia iránti érzéketlenséget. Például a népnyelvben Hadak útjaként ismert csillagkép keletkezésének mondáját, amely szerint a Tejútnak is nevezett égi jelenség egy történelmi hős csatája során keletkezett, s benne Attila/Árpád/Szent László stb. lovainak patkónyoma látható.[79] E történet egyik leágazása az az elbeszélés, amelyben a hadba induló hős – legtöbbször Csaba királyfi – egyenesen a Hadak útjának nevezett Tejúton érkezik, hogy szembeszálljon az ellenséggel.[80]

Fontos megjegyezni, hogy e téma szövegeiben is kiütközik a folklórnak egy – már e dolgozatban is többször említett – tulajdonsága, sajátos tér- és időszemlélete. A népköltészetben szüzsé és személyiség, személyiség és korszak nem tapad szorosan egymáshoz. Erre következzen itt egy igen jellemző példa!

„Én azt tudom, hogy Álmos vezér, mikor a tatárok ellen harcoltak, hát itt jöttek a diószegi határnál és Álmos vezér itt harcolt. És a Bőgő ilyen mélyedés vót, jószágot, meg mindent összegyűjtöttek, hogy el ne vegyék a tatárok. Akkor azok elkezdtek bőgni és azért hívják ezt Bőgősnek."[81]

A MOA honfoglalási tematikájú mondaanyagának jelentős részét úgynevezett *invariáns* adatok teszik ki. Az invariáns szó azt takarja, hogy adott szöveg még nem indult el a variálódás útján, vagy éppenséggel kikopóban van a hagyományból, ezért nem ismertek párhuzamai. Lehet az egyén leleménye, vagy egy az átlagnál konzervatívabb szemléletű adatközlő féltve őrzött kincse. A honfoglalással és a magyarság eredetével kapcsolatos történetek között az invariáns adatok sokasága a fent részletesen vázolt történelmi folyamattal magyarázható: a „felülről", a társadalmi vagy műveltségi elitből, illetve a populáris kultúrából érkező idegen információk feldolgozásának folyamatába kaphatunk általuk betekintést.

„Régön a nagyfülű világban, mikor Árpád apánk idevezette a magyarokat, amikor még faekével szántottak, a kerék mög sajtalakú volt, mint a bolondkocsié (vonatkocsi), mán még akkor észrevötték az eleink, milyen jó földje van ennek az országnak. Szép fekete földjébe vetöttek dinnyét, paszulyt, borsót mög mindönféle zöldségöt. Kikelt az egy-kettőre, nőtt, növekedett szömlátomást, mintha erővel húzták vóna földbül. Öröm vót nézni. Híre hallatszott, hogy távolabb köll menni. De a népeknek nem vót ez ínyükre sehogy se. – Hogy hagyjuk itt ezt a sok szép veteményt? – sóhajtozták, sajnálkoztak. Nem is tudták itt hagyni, itt maradtak. Mögtelepedtek a jó földön."[82]

A populáris irodalom hatását időnként konkrét adatokban is tetten érhetjük. Például abban a nagyon hosszú és kacifántos elbeszélésben, amelyet még az 1890-es években rögzítettek.[83] Létezik továbbá egy szövegbokor, egy tápéi tanító négy adata, amely nem a ponyva, hanem magasabb társadalmi csoportok írásbeliségének hatását tükrözi. E négy adat mind invariánsnak tekinthető, ugyanakkor lokális színezete is van valamennyinek.[84] A szövegek előadója nyilvánvalóan szerteágazó, e korban szinte csak könyvekből, folyóiratokból szerezhető információkkal rendelkezik a honfoglalásról, Árpádról és Attiláról, de szövegeiben mindig megtalálható a mondai elem. A következő szövegben megfigyelhetjük a különböző mondai és egzakt ismeretek keveredését.

„Árpád vezér vezette be az országba a magyar népet. Szép fehér lova volt. Az itt lakó csehek meghódoltak neki. Makó felől mentek Vásárhelynek. Nagy pusztaságba értek. Árpád azt mondta népének: »Itt már térünk!« Hát mög is tértek azon a pusztán. Aztán nekifordultak a Tiszának. Mögtudták, hogy ott van egy nagyváros, minek neve Pétöri. Annak határában találkozott össze Kucsid nevű fiával. Pusztaszeren

78 MOA 1590. Gyűjtötte Katona Imre. Elmondta Előd István. Tiszaigar, Heves megye. 1949. EA 4094.

79 MOA 1515, 1516, 1517. Gyűjtötte Mándoki László. Hernyék, Zala megye; Vének, Győr-Sopron megye; Vésztő, Békés megye. Év nélkül. EA 6319. MOA 8890. Gyűjtötte Nagy Ilona. Csíkszentdomokos, egykori Csík megye, 1968.

80 MOA 1516. Gyűjtötte Mándoki László. Vének, Győr-Sopron m. EA 6319. MOA 11.758. Gyűjtötte Bácskai (Bosnyák) Sándor. Nógrád megye. (Hiányosan adatolt.)

81 MOA 13.822. Gyűjtötte Bosnyák Sándor. Told, Hajdú-Bihar megye, 1987.

82 MOA 361. Hódmezővásárhely, Csongrád megye. Elmondta: Mérges János. Kiss 1958, 191.

83 Pl. a MOA 7720-as számú adat. Gyűjtötte Cseszkó Máté. Elmondta Siládi Bálint lucernacsősz, Hódmezővásárhely határában, 1893-ban. Megjelent: Cseszkó 1933, 79–83. A szövegből nem közlök, mivel igen hosszú, s csak összefüggésében értelmezhető, továbbá a folyóirat digitalizált változata az interneten hozzáférhető.

84 MOA 1204–1207. Gyűjtötte Dobos Ilona. Elmondta Molnár Imre tanító. Tápé, Csongrád megye. 1966.

aztán fölosztották az elfoglalt országot. Árpád Esztergomot választotta."[85]

A következőkben áttekintek néhány népköltési gyűjtést annak érdekében, hogy statisztikailag megközelítőleg érzékeltessem az őstörténetnek a népinek nevezhető történeti tudatban elfoglalt helyét a 20. század végén, a 21. század elején. Azonban itt is meg kell állni egy minimális módszertani kitekintésre. A 20. század 70-es éveitől mind erősebben kell számolni a környezeti hatásokkal: az iskolai tananyag, a sajtó és más olvasmányok befolyásával, a rádió, később a televízió által nyújtott információáradattal, amely jelentősen módosíthatta a parasztság költészetét, történeti tudatát. A 20. század végén többnyire a határon túli magyarság körében rögzített mondaelbeszélések nem tekinthetőek minden szempontból a 19. század végén lejegyzett mondák folytatásának. Legkevésbé sem nevezhetőek „archaikusnak", tisztán „népi"-nek. Továbbá a 20. század történelmi traumái, a háborúk, forradalmak, etnikai villongások, a különböző totalitárius rendszerek elnyomása mind olyan tapasztalatokat jelentettek, amelyek elfordíthatták az embereket a távoli múlt dicsőséges emlékétől, s figyelmüket a saját múlt, az átéltek feldolgozása felé mozdították. A történelem a vidéki emberek számára jelentős részben magántörténelem, a saját föld, a saját ház, a saját haza történelme, távolabbi asszociációkba csak kevesen bocsátkoznak. Ahhoz, hogy az itt következő statisztikai analízis érthető és a helyén kezelhető legyen, ezeket a tényeket is figyelembe kell venni.

A MOA lezárulta és a jelenünk közötti időbeli szakadék áthidalására elsőként a legreprezentatívabb, szakmai szempontból is legigényesebb kortárs folklórsorozatot, az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*t (ÚMNGy) veszem számba a benne megjelenő honfoglalással kapcsolatos mondák szempontjából. A sorozatot 1940-ben indította útjára Ortutay Gyula, aki egyrészt közismerten elfogult volt a mese műfajával szemben (maga is e témán dolgozott szinte egész életében), másrészt az egyéniségkutatás atyjaként ezt az irányzatot képviselte sorozatszerkesztőként is.[86] Az ÚMNGy jellemzője tehát, hogy közösségi, kistáji, de legnagyobb részben egyéniségmonográfiák alkotják (kimondva vagy kimondatlanul), s kizárólag recens gyűjtések. Jellegzetességük, hogy nem csupán a szövegek hű lejegyzését tartalmazzák, hanem a kritikai kiadás igényeinek megfelelő tudományos apparátussal, illetve többíves kísérőtanulmánnyal jelennek meg. A kötetek az 1940-es évektől egyenletesen jelentkeztek, majd a 20. század vége felé közeledve kissé megritkultak. Utoljára tíz esztendeje látott napvilágot új kötet a sorozatban, de számíthatunk a folytatásra, mivel kiadásra előkészített monográfiák várják a megjelenést. Azért is nagyon fontos ez a sorozat, mert a 20. század második felét átíveli, viszonylag egységes gyűjtői és közlési szemlélet jellemzi, a gyűjtések az intenzív módszert részesítik előnyben. A kötetek jelentős részben tehát mesegyűjtemények, de van közöttük néhány vegyes gyűjtés is. Az eddig megjelent 26 kötetből összesen két mondáról szóló műfaji monográfia látott napvilágot. Balassa Iván karcsai gyűjtésében[87] azonban történeti mondaszövegek egyáltalán nem szerepelnek, csupán a műfaj másik két alcsoportja, a hiedelem- és az eredetmagyarázó monda reprezentált, abból is jellemzően az előbbi. A szerző maga foglalja össze néhány mondatban, hogy mit tudott meg a település történeti tudatáról, milyen hősök, korszakok emléke él leginkább a közösség emlékezetében.[88] Ezenkívül még egy műfaj-monográfia jelent meg az 1970-es években Szabó Lajos gyűjtésében. A taktaszadai anyagban egyetlen monda reprezentálja a honfoglalást, illetve az azt megelőző korszakot, egy Attila sírja elbeszélés, erős helyi színezettel.[89] [90]

E két köteten kívül is megtaláljuk azonban a honfoglalás témáját. Jelentősek például Bosnyák Sándor gyűjteményei, akinek adataival a MOA anyagában is gyakorta találkoztunk. E kötetben a honfoglalás 1100. évfordulójára intézetünk által megjelentetett gyűjteményét használtam, amelynek anyagát javarészt az 1980-as években és az 1990-es évek elején rögzítette.[91] A szerző több évtizede nagyon szorgalmasan és hatékonyan tevékenykedő önkéntes gyűjtő, fő kutatási területe a népi hiedelmek világa, de a történeti mondagyűjtése is kivételes gazdagságúnak mondható. Egyebek mellett a tekintetben is, hogy sikerült a honfoglalási („őstörténeti") mondák eddig a szóbeliségből

85 MOA 1206. Gyűjtötte Dobos Ilona. Elmondta Molnár Imre tanító. Tápé, Csongrád megye. 1966.

86 A sorozatot 1978-ban bekövetkezett haláláig szerkesztette Ortutay Gyula, ezt követően rövid ideig Kovács Ágnes, 1988-tól napjainkig Nagy Ilona válogatja és készíti elő kiadásra a sorozat egyes darabjait.

87 Balassa 1963.

88 Uo., 48–49.

89 Szabó 1975, 317.

90 Az ÚMNGy korai köteteinek mondaanyaga jelentős részben bekerült a MOA anyagába is, itt tehát csak azokat veszem számításba, amelyek a MOA-ban nem szerepeltek.

91 Bosnyák 2001.

hiányzó adatait is felgyűjtenie. A turulmadárról, illetve a csodaszarvasról is közölt néhány elbeszélést.

„Az őseink még kint éltek Szkítiában, a mai orosz sztyeppéken, mikor Ügyek elvett egy Emese nevű lányt feleségül, és Emesének a legenda szerint álmában turulmadár jelent meg, és a madár mintegy teherbe ejtette, és azt mondta neki, hogy az ő méhéből származnak majd a magyar királyok.

A turul szent madara vót az akkor vezető Megyer törzsnek. A hét törzs között a Megyer törzs vót a vezető törzs, ennek főnöke vót még a sztyeppéken ez az Ügyek nevű ősünk."[92]

Talán a népköltészeti szövegekhez kevésbé szokott olvasónak is feltűnik, hogy az előadás kissé könyvízű, még a jellegzetes anonymusi fordulatokat is tetten érhetjük benne. Hogy a hasonlóság még világosabb legyen, idézzük fel a kérdéses részt Anonymus *Gesta Hungarorum*ából, Veszprémy László fordításában.

„(3.) [...] Ügyek volt Szkítia legjelesebb vezére, aki, mint fentebb említettük, hosszú idő múltán Magóg királytól származott. Önedbelia fejedelmének Emese nevű leányát vette nőül Dentümogyerben, s tőle született meg Álmosnak nevezett fia. Az Álmos nevet azonban isteni közbelépés eredményeként nyerte, mivel várandós anyjának álmában égi látomás jelent meg turulmadár képében. Az reászállván *mintegy teherbe ejtette* és tudomására hozta, hogy méhéből forrás fakad s hogy *ágyékából dicsőséges királyok származnak* majd, akik azonban nem saját földjükön fognak sokasodni [...]"[93]

Az előbbi ritka, de sok vonatkozásban jellegzetes adat mellett Bosnyák Sándor terjedelmes gyűjteményében is a legnagyobb hányad a helyi mondáknak jut. A következő szöveg jól mutatja a műfaj jellegzetességeit.

„Árpád bejött erre a vidékre és megállt az Istenhegyen, ami Mádhoz van közel és azt mondta: – Ma ád Isten e tájra szerencsét!

Így kapta a nevét Szerencs is, Mád is és Tállya is."[94]

Az utolsó korszak, az 1990-es és a 2000-es évek anyagának statisztikai elemzését egyetlen jeles gyűjtő adatai alapján próbálom meg elvégezni. Az 1990-es évek közepén kezdett nagyszabású, mind ideológiai indíttatását, mind módszertanát tekintve erősen a 19. században gyökerező vállalkozásába Magyar Zoltán. Célja, hogy a huszonharmadik óra ötvenkilencedik percében még felgyűjtse azokat a területeket, ahol élő, általa archaikusnak tekintett mondaelbeszélő hagyományt talál. Gyűjtéseit az elmúlt másfél évtizedben szép számban publikálta egyéniség-, illetve kistáji monográfiákban.[95] A kifejezetten az extenzív gyűjtési módszert kedvelő szerző hatalmas mennyiségű, viszonylag rövid időintervallumban gyűjtött anyaga kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy statisztikai áttekintésünkhöz közelebb kerüljünk. Egyik legújabb kétkötetes gyűjteményében Erdély egész területéről válogat mondaelbeszéléseket, 25 kistáji körzetre osztva be a nagytájat. Ezek közül hatban talál valamilyen emléket a honfoglalással kapcsolatosan, összesen kilenc szöveget, amelyből mindössze három vonatkoztatható a magyarokra, a többi Attila-, illetve Csaba-történet. Ez azt jelenti, hogy 19 kistájon semmilyen emléket nem sikerült felgyűjteni, vagyis a rendelkezésére álló terület négyötödében nem tudnak, vagy legalábbis nem mesélnek a honfoglalásról, a korai magyarságról semmit.[96]

Végül ismét el kell szakadnunk a parasztságtól és a paraszti folklórtól ahhoz, hogy eljussunk a jelenig, napjaink folklórjáig. Nehéz úgy kinyitni egy újságot, fellapozni egy színes magazint, hogy legalább egy kis folklórt ne találjunk benne. A reklámokban ugyanúgy felhasználják, mint a tömegkultúra bármely más ágában a szappanoperáktól a filmeken át a képregényekig.[97] A mese, monda, anekdota, vicc – hogy csak a legfontosabbakat említsük – hagyományos formáiban is jelen van mindennapjainkban. A napi- és hetisajtó kiváló terepe a történeti mondák, így a honfoglalástörténetek, hun történetek gyűjtésének, nem is beszélve az internetről. Nincs olyan hét, hogy ne jelenne meg híradás arról, hogy valaki megtalálni véli Attila (esetleg Árpád) sírját, hogy Attila kardját kifordította egy traktor valamelyik szántóföldön. A történetek írott, illetve elektronikus úton való terjedése éppúgy a folklór része, mint a paraszti szájhagyomány.

92 Bosnyák 2001, 32. Elmondta Szűcs József. Mohács, Baranya megye, 1986–1988.

93 Anonymus–Kézai 1999, 12. Kiemelések tőlem – M. É.

94 Bosnyák 2001, 37. Elmondta Novák András. Tállya, Borsod-Abaúj-Zemlén megye, 1986.

95 Pl. Magyar 2003, 209; Magyar 2009; Magyar 2011a, 2012.

96 A következő kistájakat alakítja ki: Kászon, Gyimes, Gyergyó, Felső-Nyárádmente, Barcaság, Kőhalom vidéke, Segesvár vidéke, Királyföld, Alsó-Fehér megye, Aranyosszék, Torda vidéke, Erdőalja, Nyugat-Mezőség, Melles mente, Felső-Maros mente, Sajó mente, Nagy-Szamos völgye, Lápos völgye, Kővár vidéke, Máramaros, Avasság, Tasnád vidéke, Bihar megye. Közülük Gyergyóban 1, Hargita vidékén szintén 1, Kőhalom vidékén 3, Királyföldön 1, Sajó mentén 1, valamint Bihar megyében 2 adatot talált: Magyar 2011b.

97 Keszeg 2011b.

Összegzésként elmondható, hogy a honfoglalásról kialakult folklór igen színes, gazdag, s társadalmi térben és időben viszonylag nagy eltéréseket mutat. A paraszti folklórt jelentő népköltészeti anyag – bár a gyűjtések meglehetősen esetlegesek, s térben és időben nagy szórást mutatnak – arra enged következtetni, hogy nem egy egységes, az egész Kárpát-medencére jellemző, hanem magában is formálódó, viszonylagos egyenetlenségeket mutató hagyománnyal van dolgunk. Vannak nagyobb fehér foltok is a térképen, amelyekről semmilyen adatot nem tudunk felmutatni, holott a területen jelentékeny folklórszöveg-gyűjtések zajlottak. A népköltészeti adatok, valamint a 19–20. század művelődés-, társadalom- és irodalomtörténetére vonatkozó ismeretek együttesen azt mutatják, hogy a paraszti kultúra honfoglalásképe elsősorban a felsőbb rétegek kultúrájából táplálkozott, 19. századi keletkezésű, amelyet a magasabb és a középrétegek terjesztettek, s a népi kultúra igyekezett azt a saját képére formálni. A végeredmény alakulásában is sokszínű és érdekes lett. A fenti áttekintésből nem csupán a honfoglalás népköltészetébe, hanem általában a népköltészet és a történeti néphagyományok természetrajzába is betekintést nyerhettünk.

Irodalom

Anonymus–Kézai 1999
: Anonymus (P. dictus Magister): *A magyarok cselekedetei.* Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei.* Fordította, utószó és jegyz. Veszprémy László. Budapest.

Balassa 1963
: *Karcsai mondák.* Gyűjt., bev., jegyz. Balassa Iván. Budapest. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 11.)

Békés 1966
: Békés István: *Magyar ponyva Pitaval*. Budapest.

Bihari 1980
: Bihari Anna: *Magyar hiedelemmonda-katalógus.* Budapest. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6.)

Bóna 1993
: Bóna István: Valóság és mitikus torzkép. Attila. *Rubicon* 30/6, 4–22.

Borbély 2003
: Borbély Szilárd: Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása. In: *Vörösmarty és a romantika.* Szerk.: Takáts József. Pécs–Budapest, 111–128.

Borsos 2011
: Borsos Balázs: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája. A magyar néprajzi atlasz számítógépes feldolgozása fényében.* I–II. Budapest.

Bosnyák 2001
: Bosnyák Sándor (gyűjt.): *1001 történeti monda.* Szerk.: Szemerkényi Ágnes. Budapest.

Cseszkó 1933
: Cseszkó Máté: Mese Átilla királyról. *Ethnographia* 44, 79–83.

Dávidházi 1992, 1994[2]
: Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikusi öröksége.* Budapest.

Dallos 2003
: Dallos Edina: Adalékok a fehérló monda értelmezéséhez. *Ethnographia* 111, 127–146.

Demény 1980
: Demény István Pál: *Kerekes Izsák balladája.* Bukarest.

Demény 2002
: Demény István Pál: *Hősi epika.* Budapest.

Diplich–Karasek 1952
: Diplich, Hans–Karasek, Alfred: *Donauschwabische Sagen, Märchen und Legenden.* München.

Dobos 1970
: Dobos Ilona: A történeti mondák rendszerezéséhez. *Ethnographia* 81, 97–112.

Dobos 1971
: Dobos Ilona: *Tarcal története a szóhagyományban.* Budapest.

Dobos 1977
: Dobos Ilona: Alapítási monda. [szócikk] In: *Magyar Néprajzi Lexikon.* I. Budapest, 59–61.

Dobos 1979
: Dobos Ilona: Helyi monda. [szócikk] In: *Magyar Néprajzi Lexikon.* II. Szerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 522.

Dobos 1988
: Dobos Ilona: *Bodrogkeresztúri mesék és mondák.* Budapest. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 22.)

Domokos 2013
: Domokos Mariann: Az elektronikus folklór gyűjtéséről. In: *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajzi Intézetének évkönyve XXX.* 292–320.

Dömötör 1984
: Dömötör Tekla: Szájhagyomány és írásbeliség a középkori epikában Magyarországon. In: *Esz-*

metörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely György. Budapest, 147–157. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.)

Dugonics 1788, 2002
Dugonics András: *Etelka, egy igen ritka magyar kis-asszony Világos-váratt, Árpád és Zoltán fejedelmeink ideikben*. [Hasonmás és kritikai kiadás.] S. a. r.: Penke Olga. Debrecen.

Elek 1896
Elek Zoltán: Gömörmegyei népmondák. *Ethnographia* 7, 380–383.

Erdélyi 1846–1848
Erdélyi János: *Népdalok és mondák.* Pest.

Fodor 2006
Fodor István: Az ősmagyarság etnikai tudata és a csodaszarvas-monda. In: *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás, néphagyomány.* II. Szerk.: Molnár Ádám. Budapest, 9–37.

Gelléríné Lázár 1984
Gelléríné Lázár Márta: Az idő kezelése és annak változásai a népies kalendáriumokban. In: *Történeti antropológia.* Szerk.: Hofer Tamás. Budapest, 196–205.

Gere 2000
Gere Zsolt: „Hat gím jőve sebten elébe". Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a Zalán futását követően. *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 454–496.

Géczi 1989
Ungi mesék és mondák. Gyűjt. és bev. Géczi Lajos. Jegyz. és a típusmutatót készítette Dömötör Ákos. Budapest. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 23.)

Gunst 2000
Gunst Péter: *A magyar történetírás története.* Debrecen.

Hegedűs 2003
Hegedűs József: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról.* Budapest.

Heltai 1575, 1981
Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól.* Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit. A bevezetőt Kulcsár Péter írta. Budapest.

Ipolyi 2006
Ipolyi Arnold: *A tenger kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról, 1846–1858.* Közreadja Benedek Katalin. Budapest.

Keszeg 2004
Keszeg Vilmos: *Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek és kontextusok.* I–II. Marosvásárhely.

Keszeg 2007
Keszeg Vilmos: A történelmi emlékezet alakzatai. In: *Folklór és történelem. Folklór a magyar művelődéstörténetben*. Szerk.: Szemerkényi Ágnes. Budapest, 18–43.

Keszeg 2011a
Keszeg Vilmos: A lokális ballada: beszédmód és kontextus. In: Uő: *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár, 135–164.

Keszeg 2011b
Keszeg Vilmos: A hírlapok reklámszövegeinek autobiografikus funkciói. In: Uő: *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár, 209–259.

Keszeg 2012
Keszeg Vilmos: *Történetek és történetmondás Detrehemtelepen.* Marosvásárhely.

Kiss 1958
Kiss Lajos: *Váráshelyi hétköznapok.* Budapest.

Kósa 1973
Kósa László: A magyar nép történeti emlékezete. *Tiszatáj* 37, 48–58.

Kósa 1976
Kósa László: *Néphagyományunk évszázadai.* Budapest.

Kósa 1980
Kósa László: *Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete.* Budapest.

Kovács 1989
Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest.

Kőváry 1857
Kőváry László: *Száz történelmi rege.* Kolozsvár.

Kristó 1970
Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia* 81, 113–135.

Kristó 1972
Kristó Gyula: XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. *Ethnographia* 83, 53–70.

Kristó 1996
Kristó Gyula: *Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok.* Budapest.

Landgraf 1998
Landgraf Ildikó: Bevezetés. In: Uő: *„beszéli a világ, hogy mi magyarok..." Magyar történeti mondák.* Budapest, 9–58.

Landgraf 2006
Landgraf Ildikó: Archívumon innen, katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar tör-

téneti mondakutatás műfajelméleti és rendszerezési kérdéseiben. In: *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajzi Intézetének évkönyve XXII.* 27–42.

Landgraf 2011
Landgraf Ildikó: Nemzeti önképteremtés – mondafeldolgozások az iskolai olvasókönyvekben. In: *Hagyomány – örökség – közkultúra. A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében.* Szerk.: Diószegi László–Juhász Katalin. Budapest, 245–258.

Landgraf 2013
Landgraf Ildikó: Örök körforgásban. Az anekdota műfaja a magyar folklórban. In: *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajzi Intézetének évkönyve XXX.* 114–137.

László 2003
László János: Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány* 108, 48–57.

László 2012
László János: *Történelemtörténetek. Bevezetés a narratív szociálpszichológiába.* Budapest.

Luby 1938
Luby Margit: Népünk történeti tudásáról. *Társadalomtudomány* 43, 169–178.

Magyar 2003
Magyar Zoltán: *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák.* Budapest.

Magyar 2005
Magyar Zoltán: A magyar történeti mondák katalogizálásának kérdései. In: *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajzi Intézetének évkönyve XXII.* 345–386.

Magyar 2009
Magyar Zoltán: *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyománya.* Budapest.

Magyar 2011a
Magyar Zoltán: *Bebek juhász kincse. Népmondák Rozsnyó vidékéről.* Dunaszerdahely.

Magyar 2011b
Magyar Zoltán: *Erdélyi népmondák.* I–II. Marosvásárhely.

Magyar 2012
Magyar Zoltán: *Népmondák a két Homoród mentén.* Budapest.

Martin 1977
Martin György: Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása. *Ethnographia* 88, 31–48.

Martin 1979
Martin György: *A magyar körtánc és európai rokonsága.* Budapest.

Mátéffy 2013
Mátéffy Atilla: Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében. *Ethnographia* 124, 1–40.

Mikos 2010a
Mikos Éva: A folklór fogalma(i) avagy a kifejezés nehézsége. In: *Folklór és nyelv. Folklór a magyar művelődéstörténetben.* Szerk.: Szemerkényi Ágnes. Budapest, 59–68.

Mikos 2010b
Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században.* Budapest.

Milbacher 2000
Milbacher Róbert: *„…Földben állasz mély gyököddel…" A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata.* Budapest.

Nagy 2005
Nagy Ilona: Folklór „in statu nascendi". Magyar választások 2002-ben. In: *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára.* Szerk.: Csörsz Rumen István. Budapest, 465–471. (Artes Populares 21.)

Nagy 2006
Nagy Ilona: A magyar mondakutatás fehér foltja: a modern mondák. In: *Ethno-Lore. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XXIII.* 397–435.

Nora 1999
Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 15/3, 142–157.

Orbán 1868
Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása.* I. Pest, 1868.

Paksa 1999
Paksa Katalin: *Magyar népzenetörténet.* Budapest.

Paksa 2012
Paksa Katalin: *Az ugróstáncok zenéje. Népzenetörténeti áttekintés.* Budapest.

Pogány 1978
Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre.* Budapest.

Rózsa 1996
Rózsa György: „Árpád emeltetése". In: *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei.* Szerk.: Hofer Tamás. Budapest, 35–43.

Schenda 1970
Schenda, Rudolf: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe.* Frankfurt am Main.
Schenda 1991
Schenda, Rudolf: *Folklore und Massenkultur. Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 87, 15–23.
Sándor 1981
Sándor István: Névmagyarázó monda. [szócikk] In: *Magyar Néprajzi Lexikon.* 3. Szerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 38.
Sándor 2011
Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány: rénszarvas vagy csodaszarvas?* Budapest.
Szabados 2012
Szabados György: Attila-ős, a sólyomforma madár és a fehér elefánt. In: *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára.* Szerk.: Czövek Judit–Dyekiss Virág–Szilágyi Zsolt. Budapest, 416–430.
Szabó 1975
Taktaszadai mondák. Gyűjt, bev. Szabó Lajos, jegyz. Dobos Ilona, Körner Tamás, Nagy Ilona. Budapest. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 18.)
Szajbély 2005
Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után.* Budapest.
Szilágyi 2005
Szilágyi Márton: Folklór, irodalom vagy irodalmi folklór. A szóbeliség szerepe 19. és 20. századi irodalmunkban. In: *Folklór és irodalom.* Szerk.: Szemerkényi Ágnes. Budapest, 154–161. (Folklór a magyar művelődéstörténetben 1.)
Szűcs 1997
Szűcs Jenő: „Gentilizmus". A barbár etnikai tudat kérdése. In: *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 296–318.
Vargyas 1960
Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében. II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban. *Ethnographia* 71, 479–523.
Vargyas 1961
Vargyas Lajos: Szibériai hősének-elemek a magyar népmeséinkben. *Néprajzi Közlemények* 6, 3–15.
Vargyas 1988
Vargyas Lajos: A hősének maradványai népköltészetünkben. In: *Magyar Néprajz. V. Folklór. 1. Népköltészet.* Szerk.: Istvánovits Márton. Budapest, 398–413.
Voigt 1989
Voigt Vilmos: A magyar verses epika. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 24–26, 87–110.
Voigt 2007
Voigt Vilmos: A magyar hősepika kezdetei. In: *„Nem sűlyed az emberiség!"... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* Szerk.: Jankovics József. Budapest. 361–368.

Elnöki zárszó – Tudománytörténet szekció

Az őstörténelem kutatásának hasznáról

GLATZ FERENC

Forrástani és tematikai kihívásokról

Az *őstörténelem művelésében* szakmánk minden szépsége bemutatható. A forrástan alapjainak begyakorlására – legalábbis én így látom – az őstörténeti témák kidolgozása kínálja a legjobb terepet a tárgyi, szóbeli, képi emlékek – és nemcsak az egyidejű, hanem a később keletkezettek – sokirányú felhasználására, olyan kérdések megvitatására, mint például a források elsődlegessége. A forrás elsődlegessége ugyanis nem attól függ, hogy az emlék milyen – tárgyi-szóbeli-írásos – formában maradt ránk, hanem attól, hogy maga az emlék vagy annak rögzítője milyen viszonyban állt a „megtörtént történéssel", amelyre mi azt forrásként használni akarjuk. Az a szándékunk, hogy „előítélet" nélkül kezeljük a nem írásos emlékeket, ugyanis létezik egy pozitív – és indokolható – előítélet az írásos emlékek iránt, amely korunk emberében az írás napi bizonyító jellegéből származik. És ez – akaratlanul – átszármazik a történettudományba, néha még a professzionális kutatók gondolkodásába is. Pedig a kevés forrás lehetőséget nyújt a jó kutatói szem és az elemzőkészség fejlesztésére. Az őstörténet-kutatás forrásszegénysége eleve rászoktatja a korszak búvárait a kutatói leleményességre: minden környezeti „maradványt" sokoldalúan igyekeznek forrásként felhasználni és a *fantáziájukat* használni. Azt még az újabb pozitivisták sem vitatják, hogy az életnek azokat a részleteit is el kell képzelni és – kérdőjeleink leírásával együtt is – jellemezni, amely részletekről nem maradt fenn emlék. Sokunk kedves professzora, László Gyula fakadt ki egyszer a rá jellemző derűs keserűséggel: „Történész kollégáid 'leromantikus őstörténészeznek' engem, mert feltételezem és leírom, hogy a gravetti óta a finomra csiszolt kőhegyeket belenövesztették a husángba, a leendő lándzsanyélbe, meg hogy szerintem István törökül beszélt. Mindezekre persze semmi forrás – mondjátok ti. Bezzeg azt, hogy Györffy György teremt egy Szent Istvánt, aki csak az ő fejében él, hiszen semmi közvetlen forrásunk Istvánra nincsen, az ellen ti, történészek nem szóltok..." Azt már egy mindkettőjüket jól ismerő kortárs kollégánk tette hozzá: „Ők, a 'dúsfantáziájúak' viszont minden meglévő forrást ismertek, a teljes szakirodalmat, mind a hazait, mind a nemzetközit..."

A szemináriumokon szoktatjuk magunkat arra, hogy mire az újkori témák kidolgozásához érünk, magától értetődően várjuk el például egy szellemtörténeti téma kidolgozásakor, hogy a technikai megmunkálásban, a formatervezésben rekonstruáljuk a korabeli életszemlélet lecsapódását, és azokat a termelési-használati funkciókat, amelyek a tárgyi emlékekhez köthetőek. Meg is jegyezte ezzel kapcsolatban Szűcs Jenő: „Akár újkori régészetnek is nevezhetnénk, amit csinálsz..." De hát ez a kiszólás csak Szörényi László most hallott előadásának a hatására jutott az eszembe, aki bemutatta, hogy az őstörténet műveléséhez mily előszeretettel fordulunk nem csak ma, de két és fél száz évvel korábban is azzal a céllal, hogy saját eleinkről minél dicsőbb képet fessünk, míg mai ellenségeink őseiről minél kedvezőtlenebbet. Merthogy a korabeli (18. századi) magyar hazafiságot és németellenességet valahogy az őstörténelem bemutatásában is ki kellett fejezni...

De ha már az őstörténeti ismeretekről és általában a történettudományos műveltségről szólok, néhány mondatot szeretnék Szűcs Jenő emlékének szentelni. Az őstörténethez való folytonos vonzódását tanúsítja, hogy középkori várostörténeti tanulmányainak sikerei után írta meg disszertációját a gentilizmusról, a barbár nemzeti tudat kialakulásáról. Amikor a 13. századi Kézairól írt, lényegében akkor is a magyar őstörténet szenvedéllyel átélt és megírt kritikáját fogalmazta meg az 1970-es évek romantikus őstörténet-felfogása ellenében. Élete utolsó, kéziratban maradt tanulmánya furcsa mód a magyar etnogenezis szintézisét célozta. Máig e szöveg a legjobb és legpontosabb összefoglalása a korai magyarságról szóló nyugati forrásoknak! Engel Pál e fogalmazványt használta is a *Magyarok Európában* című sorozat első kötetében – paradox módon Szűcs ezen dolgozata lett volna az első kötet bevezető fejezete. Ezt a feladatot Engel Pál vette át tőle, és bár ő is sajátos elképzelésekkel állt elő az őstörténeti fejezetekben, de Zimonyi Istvánnak hála, ez az 1988

őszén félbemaradt Szűcs-tanulmány a szerző halála után mégis megjelenhetett, amivel felhívta a fiatalabb nemzedék figyelmét e szöveg útkijelölő voltára.

Az őstörténet-kutatás intézményesítéséről: a szakmai és politikai kihívásról

Az egyik következtetés, amelyhez el akarunk jutni e konferencia után: milyen szervezeti formát kapjon az őstörténet művelése Akadémiánkon. Természetesen nem először vitatjuk meg ezt a kérdést. Az őstörténet művelése számunkra szakmai kihívás: először az említett forrásszegénység miatt *„szellemi csemege",* másodszor, nélkülözhetetlen a lokális és egyetemes *történelem folyamatosságának, illetve megszakítottságának leírásához;* harmadszor, a *hagyományvilágunk eredetének* is kiindulópontja. Hozzá lehet tenni: nem csak nemzeti-etnikai, de szociális szokásrendszereink eredetéhez – amit éppen a néprajzos előadónk dokumentált itt ma –, sőt a velünk élő növényi-állati, éghajlati környezet megismeréséhez, hozzájuk is igazodó szokásaink értéséhez, állandó és változó részeinek értelmezéséhez is elengedhetetlen.

Az őstörténet művelése ma Magyarországon *politikai kihívás* is. Ezt tudomásul kell venni. És a politikai kihívás a szakmában nem mindig negatív, sőt! A historiográfia egyik szakmai közhaszna, hogy előássa a tapasztalatokat, és segítsen azokat elemezni. Az általam a korábbi évtizedekben kutatott klebelsbergi tudománypolitikai program például kimondottan napi politikai-ideológiai szempontok miatt helyezte előtérbe az újkor kutatását a Monarchia összeomlása után, mert választ akart nyerni a „mi vezetett ide?" kérdésére, azaz a történeti Magyarország összeomlására. Ezért is a nemzeti-nemzetiségi kérdésre, a Habsburg–magyar ellentét új oldalára – azaz a szomszédokkal való együttélés új oldalára – irányította a kutatást. Méghozzá durva végrehajtó hatalmi eszközökkel: ezekre a témákra biztosított költségvetési pénzt, állami állást. Legjobb fiatal középkorkutatóink, Mályusz Elemér, Hajnal István, Eckhart Ferenc, de az öregek is, Károlyi Árpád, Angyal Dávid e programokhoz segődtek, megtanulták az újkori forrástermelő intézmények történetét, és a magyar történetírás az újkorkutatás első számú európai műhelyévé nőtte ki magát egy évtized alatt. (Igaz, hogy a tudománypolitikai lendület elhalása után mindnyájan visszamentek középkori témáikhoz…) Tanulság azonban az is: ahhoz, hogy a politikai kihívásnak szakmai haszna legyen, annak első számú feltétele, hogy a politika ne akarja *„megrendelni" a következtetést* a történésztől. Már tudománytörténet, és az őstörténet historiográfiájához tartozik, miként képzeltük el 1991–2011 között az őstörténet kutatásának helyét az Akadémián. Alapelveink a következők voltak: *tudomásul kell vennünk, hogy a probléma vagy a „kihívás" soha nem igazodik a meglévő kutatási szervezethez;* a probléma mindig *interdiszciplináris* megoldást kíván, viszont a kutatóintézetek *diszciplínák* szerint szerveződnek. Az intézetek közötti együttműködés meghatározott programok keretében, céltámogatásokkal lehetséges: ilyen volt a tízkötetes magyar történet, az *Erdély története,* a *Magyarok krónikája* vagy a *Magyar Kódex* is – remek őstörténeti fejezetekkel. Ezen kiadványok többségét az MTA Történettudományi Intézete szervezte, és különböző egyetemi tanszékek – régész, növényföldrajzos, etnográfus kollégák – vettek részt benne. Olyan munkaközösségeket javasoltunk létrehozni, amelyek nem bontják föl a meglevő intézmények szervezeti kereteit, de biztosítják a lehetőséget az együttműködésre. Az MTA Társadalomkutató Központ létrehívása 2002-ben még a koordináló szereplőt is megoldotta. Rendeztünk konferenciákat többek között a genetika lehetőségeiről az őstörténet-kutatásban – a tegnapi szekcióban ugyanaz a Raskó István adott elő, mint aki 2003-ban előadást tartott nálunk. Megállapodtunk az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet és a Magyar Természettudományi Múzeum egyes vezetőivel (Schweitzer Ferenccel és Mahunka Sándorral), hogy programjainkban legyen jelen az éghajlat, a természeti környezet és kiemelten a talaj kutatása; külön egyeztünk meg az MTA Régészeti Intézetével és az MTA Nyelvtudományi Intézettel is.

Egy példa az őstörténetírás historiográfiájából: a Duna-civilizáció felfedezése

Mint azt a bevezetőben említettem, az őstörténelem művelésében szakmánk minden szépsége bemutatható, most hozzáteszem: az őstörténeti kutatás historiográfiájában benne rejlik a historiográfia minden szépsége és élvezete, megtalálható benne a *történeti koncepcióalkotás és a történettudományt mozgató szakmán belüli és szakmán túli tényezők,* a szakmai gondolkodást mozgató *fontikus* (azaz tudományon belüli) és *metafontikus* (azaz tudományon kívüli) tényezők összejátszása.

Hadd utaljak ennek igazolására egy semleges és a konferenciánk témakörétől látszólag távol eső pél-

dára: a Kárpát-medencei neolitikumhoz kapcsolódó témakör historiográfiájára, a Kr. e. 6–4. évezredben fennálló, úgynevezett *Duna-civilizáció* felfedezésére. Ez a civilizáció nem alkotott államot, de eljutott az írásbeliséghez, bizonyítottan földművelő és állattartó kultúra volt, és hozzá köthető a neolitikum kialakulása a délkelet-európai térségben. Két és fél ezer évvel korábbi, mint az Európa legősibb „magas kultúrájának" tekintett görög kultúra. Ha ez a hipotézis beigazolódik, akkor az Európa-történetek őstörténeti fejezeteit a jövőben nem Mezopotámiában, Egyiptomban, netán a Földközi-tenger keleti partvidékén vagy Hellasz félszigetén kell kezdenünk, hanem a Duna deltájában. Az *Európa-történeti Krónika* előkészítése idején (1995–1996 körül) még csak mozaikok látszottak a nemzetközi szakirodalomban, és egy feltevés[1] arról, hogy a mai Bulgária, Magyarország, Horvátország, Szerbia, Románia, Moldva, Dél-Ukrajna térségében feltárt neolitikus telephelyek egy és ugyanazon civilizáció színhelyei, és hogy eredetük a Balkánra, esetleg Anatóliára vagy az iráni felföld népességének nyugati irányú mozgására vezethető vissza. Azután jöttek azok a felfedezések, melyeket Harald Haarmann foglalt össze egy monográfiában[2] a földrajzilag körbehatárolt és társadalmában is leírható „Duna-civilizációról". (Ez egyébként bennünket is érint, hiszen a Kárpát-medencei neolitikus kultúrákat, mindenekelőtt a Körös-kultúrát, de a lengyeli kultúrát is e civilizáció, az első európai fejlett kultúra szerves részének tekinthetjük.) A legfontosabb vizsgált kérdések: hogyan és milyen szakaszokban fejlődött a mezőgazdálkodás, állattenyésztés, milyen tényezők játszottak szerepet az ember elterjedésében a Földön, közelebbről Európában az utolsó interglaciális felmelegedés (10 400-tól holocén) korában, amelyben jelenleg is élünk. Az új életforma elterjedése mennyire kultúraátadás révén vagy különböző központokban egymástól függetlenül jött létre, s hogy az egyik bizonyítható központnak, Kis-Ázsiának milyen szerepe volt e folyamatban? A kutatások története Haarmann idézett műve és a hozzá kapcsolódó, elsősorban angol és amerikai szakirodalom[3] alapján foglalható össze. Vizsgáljuk meg a *fontikus* és *metafontikus* tényezők összejátszását történeti (historiográfusi) szempontok szerint.

Az első tézis (a hipotézis alapja), hogy Thesszáliától egészen a Duna-vidékig hasonló neolitikus szállásokat tártak fel, azonos tell-típusú településrendszerre, dombokra, folyómagaspartokra épülve, hasonló eszközhasználattal és szokásrendszerrel.[4] A térségben lévő (szovjet típusú) kultúrpolitika áldozott ugyan a régészeti feltárásokra, ugyanakkor a kutatási eredmények csak a rendszerváltások után kerültek a nemzetközi szakma fókuszába. *A második tézis:* Anatólia és Thesszália között kultúracsere mutatható ki (állattartás, földművelés, kerámia, csiszolt kőszerszámok), amelyet a modern genetikai vizsgálatok alapján már rendszeres migráció eredményének tart a kutatás (tudományon belüli tényező). Sokáig megoldatlan kérdést jelentett: hogyan keltek át a tengeren? Eredménytelen rekonstrukciós kísérletek történtek ugyanis a szarvasmarhák áthajózására az Égei-tengeren, illetve a több mint száz kilométeres tengerszoroson. A megoldást végül is annak felismerése jelentette, hogy 7500 és 6700 között szárazföldön, a még át nem szakadt Boszporuszon keresztül közlekedtek az emberek. *A harmadik tézis:* a „nagy özönvíz" immáron bizonyítható lett, ez szakítja át a Boszporuszt valamikor 6700–6400 között.[5] A jelenség úgy rekonstruálható, hogy az Atlanti-óceánból egy nagy földrengés megindított egy cunamiszerű vízmozgást, amelynek tömege részben keleti irányba, a Földközi-tengerbe áramlott, eljutott egészen a Fekete-tengerig, a Márvány-tengerben a továbbterjedést megakadályozta a Boszporusz-földnyelv, amelyen Anatólia és Thesszália között korábban át lehetett járni. A mélytengeri tektonikai vizsgálatok kimutatták a Fekete-tenger eredetileg édesvizű voltát, és édesvízi és sósvízi kagylók feltárásával és időmeghatározással a ma is meglévő felső 200 méteres sós víz keletkezéstörténetét. Ehhez kellettek összehasonlító folklorisztikai helyi kutatások is, amelyek kimutatták mind Kis-Ázsiában, mind a görög félszigeten, tehát a Földközi- és a Márvány-tenger körüli hagyományban a nagy özönvíz emlékének fennmaradását.[6] *Negyedik tézis:* a 10 000 utáni fölmelegedési folyamat két nagy korszakra bontható: az első 10 400–6200 között történt, a második Kr. e. 5800-tól még gyorsabb felmelegedést hozott Kr. u. 800-ig. Az özönvíz a Földközi- és Márvány-tenger térségében lehűlést, a Dunától délkeletre eső térségben pedig 6400–5800 között egy kis jégkorszakot eredményezett, amikor a továbbvándorlás északnyugati irányban megszakadt, Thesszáliában árvizek jelentkeztek, majd az 5800 utáni fölmelegedés hatására megindult

1 Gimbutas 1974, 1982, 2007.
2 Haarmann 2011.
3 Legjelentősebb kétségtelenül Giddens 2009.
4 A Körös-kultúráról Raczky és társai publikáltak tanulmánykötetet: Raczky–Tálas 1987.
5 Ryan–Pitman, 1998, 2000.
6 Hoppál–Pentikäinen 1989.

egy kultúraáramlás észak (a Duna-delta) és északnyugat (a Kárpát-medence) irányába, amelynek eredményeként létrejöttek a Duna-civilizáció telephelyei.

Az őstörténet-kutatás aktualitása

Amikor végezetül köszönetet mondok az előadóknak, a konferencia tudománytörténeti szekciójában elhangzottak alapján bizton kijelenthetem: annak ellenére, hogy az őstörténet az emberiség legkorábbi korszakát testesíti meg, mégis mennyi aktuális tanulságot ad a szakma művelőinek! Az őstörténet kutatása hasonlatos ahhoz, mint amikor a történész az emberiséget hosszú távon meghatározó tényezőkön gondolkodik: a természeti környezet, az önfenntartás, az egyén és a kisebb-nagyobb közösségek – ezek mind ugyanolyan tényezők a világban, és ugyanúgy több évszázados folyamatokban szükséges elhelyezni őket, mint mindazt, amikkel mi magunk is naponta, jelen korunkban szembesülünk.

Irodalom

Giddens 2009
: Giddens, Anthony: *Politics of Climate Change.* Polity Press, Cambridge–Malden.

Gimbutas 1974, 1982, 2007
: Gimbutas, Marija: T*he Goddesses and Gods of Old Europe: Myths and Cult Images.* University of California Press.

Haarmann 2011
: Haarmann, Harald: *Das Ratsel der Donauzivilization. Die Entdeckung der altesten Hochkultur Europas.* Verlag Beck, München.

Hoppál–Pentikäinen 1989
: *Uralic mythology and folklore.* Eds.: Hoppál, Mihály–Pentikäinen, Juha. Helsinki.

Raczky–Tálas 1987
: *The Late Neolithic of the Tisza Region.* Eds.: Raczky, Pál–Tálas, László. Budapest–Szolnok.

Ryan–Pitman, 1998, 2000
: Ryan, William B. F.–Pitman, Walter C.: *Noah's Flood: The New Scientific Discoveries about the Event that Changed History.* Touchstone, New York.

TUDOMÁNYOS REKONSTRUKCIÓ ÉS HAGYOMÁNYŐRZÉS

Régészeti leletanyagból hagyományélesztés?

A magyarhomorog-kónyadombi 103. sír íjrekonstrukciója

BÍRÓ ÁDÁM–BENCSIK PÉTER

Megjegyzések egy honfoglalás kori magyar íj tudományos rekonstrukciója kapcsán

BÍRÓ ÁDÁM

A honfoglalás kori magyar íj megismerésének fontossága és a kutatás társadalmi beágyazottsága

A magyar hadtörténeti kutatás és a közvélemény a 19. század végétől kezdve fokozott érdeklődéssel fordult a honfoglaló magyarság fegyverei, elsősorban az íj kutatása felé. A közvélekedés szerint éppenséggel a magyar íj kiválósága, fegyvertechnikai fölénye, illetőleg az erre épülő lovasíjász taktika volt a záloga és biztosítéka az Európában a Kr. u. 9. század végén és a 10. század első felében elért katonai sikereknek. A magyar csodafegyver képzete a történeti hipotézisek köréből és történelemkönyvek lapjairól kilépve azonban idővel szilárd bizonyossággá vált magyarok generációinak a tudatában. Mindeközben az 1990-es években Magyarországon is megjelenő, majd egyre szélesebb körben elterjedő és ismertté váló, úgynevezett katonai hagyományőrzés, valamint a Kassai Lajos munkássága révén kialakuló és a nemzetközi porondra is sikerrel kilépő lovasíjászat sportolói, művelői a honfoglalás kori magyar íj és íjászat iránti elkötelezettség teljesen új szintjét jelentették a korábban egymástól többnyire elszigetelten tevékenykedő érdeklődőkkel szemben. A 2000-es évek második felére az íjászat, de különösen az ősi magyar íjászat iránt érdeklődők egyre népesebb tábora kívülről szemlélve is hangsúlyos társadalmi mozgalommá szerveződött, miközben egyre több és több háztartásban van ma már jelen sporteszközként vagy egyszerű, szabadidős, rekreációs eszközként a honfoglalás kori magyar íj kereskedelmi forgalomban kapható valamely változata. Ma már sok ezer gyermek, fiatal és középkorú foglalkozik valamilyen formában úgynevezett hagyományőrző íjászattal, a modern magyar társadalomnak olyan speciális rétegét alkotva, amely identitását legalább részben a dicső múltban és az ősök romlatlannak ítélt életmódjában véli felfedezni. Az így kialakult tömegbázis azonban értelemszerűen új piaci igényt és szükségletet teremtett, amit a lehetőséget felismerő íjkészítők igyekeztek is kihasználni, híres, akár nemzetközileg is ismert, megbízhatónak, autentikusnak vélt íjakat gyártó és forgalmazó cégeket, márkákat alapítva. A viszonylag könnyű hozzáférhetőség miatt a honfoglalás kori magyar íj mára e sajátos társadalmi jelenség még sajátosabb, de tagadhatatlanul markáns szimbólumává vált. Kitűnően példázzák a honfoglaló magyarok íjának e státuszát Hajdu Lajos íjkészítő gondolatai: „Meggyőződésem ugyanis az, hogy a régi magyar íj mindnyájunké. Elkészítésének titka közkincs kell legyen. Ősi íjunk a kora csoda-fegyvere volt, és méltán dicsekedhetünk vele! … A célunk az, hogy egy folyamatot indítsunk el, amely az ősi rettegett fegyver életrekeltésével [sic!] együtt magyarságtudatunkat is erősíti."[1]

De vajon mit tudunk, mit is tudhatunk valójában a 9–10–11. századi magyar íjról? A Kárpát-medence talajtani viszonyai miatt mindössze a honfoglalás kori sírokból esetenként előkerülő, az egykori íjakra applikált, agancsból faragott rátétek, úgynevezett íjapplikációk, íjlemezek és íjlécek maradnak fenn – az íj nagyobb része azonban a földben nyomtalanul elpusztul. A régészettudomány adhatta válaszok így természetszerűleg jóval elkeserítőbbek és szürkébbek, mint mindaz, amit lelkes íjkészítők, íjászok, lovasíjászok országszerte tudni vélnek és gyakorta sajnos erős hittel hisznek. Vitathatatlan tény azonban, hogy bizonyos tudományok művelői jóval lassabban reagálnak a társadalom által újonnan támasztott igényekre, mint a piac – különösen, ha korábban semmiféle hasonló jellegű és volumenű érdeklődést nem tapasztaltak saját témájuk iránt. A magyar régészettudomány sem sietett tisztázni a félreértéseket és tévedéseket – elsősorban azért, mert maga sem volt teljesen tisztában saját, e témára vonatkozó forrásaival, alkalmazható módszereivel és értelmezési lehetőségeivel. Cs. Sebestyén

1 Hajdu 1996, 196, 199.

Károly 1930-ban és 1932-ben megjelentetett tanulmányaiban az általános vélekedés szerint ugyanis nem csupán úttörő munkát végzett, de mindent elmondott és felfedezett, amit a témában tudni lehet *(1/1. ábra;* az ábrákat e tanulmány végén helyeztük el). A kor tudományos színvonalának teljességgel megfelelő munka megállapításainak jelentős részét ugyanakkor a magyar régészet öntudatlanul és felismeretlenül is túlnőtte – köszönhetően az elmúlt 80 év alatt felgyülemlett jelentős mennyiségű, feldolgozatlanul maradt leletanyagnak. Nyugodtan bevallhatjuk azonban: a honfoglalás kori régészet számos egyéb tárgytípus modern feldolgozásának elmaradásával is küzd. Sokatmondó, hogy az 1990-es évektől megjelenő, a magyar íjjal foglalkozó tudományos publikációk majd mindegyike dr. Szőllősy Gábor agrármérnök-muzeológus tollából született.[2]

A két, egymás mellett nagy sebességgel elhúzó tábor a párbeszéd hiánya miatt célszerűbbnek látta a másik kölcsönös negligálását vagy akár ignorálását, kitűnő táptalajt teremtve ezzel mindenféle képtelen, esetenként kifejezetten sértő, gyakran csak identitás képzése és fenntartása céljából hasznos, dacos tagadásban gyökerező elképzelés számára. Nem csoda hát, hogy az egyre terebélyesedő „mozgalom" kitermelte saját „szakirodalmát". Elsőként a lovasíjászatban központi szerepet betöltő egyéniségek jelentkeztek kötettel.[3] Ezeknek a munkáknak közös jellemzője, hogy elsősorban a szerzők „hagyományőrző" tevékenységét, útját és szellemiségét mutatják be: csupán elvétve találkozhatunk hiteles, helytálló információkkal akár a régmúlt idők íjairól, akár a tevékenységük alapját képező múlt valóságának vonatkozásairól. Gyakran tetten érhető emellett a régészet és kísérleti régészet alapvető eredményei ismeretének hiánya, olykor pedig még az íjkészítés, íjmechanika terén is bizonyos mértékű tájékozatlansággal szembesülhetünk. Ekképp a honfoglalás kori magyar íjak értékelése e művekben sokszor (irreális) toposzok emlegetésére korlátozódik. Ráadásul esetenként e félinformációkban és téves adatokban való erős hit is jellemzi az írásokat. Ezen a ponton érdemes újra Hajdu Lajos szavaihoz fordulni, amivel megfelelően illusztrálhatjuk a bírni vélt, teljes igazság és tudás magabiztosságát: „...tudósok és műkedvelők százai kutatják az ilyen típusú íjakat. Próbálják őket rekonstruálni. Sajnos téveszméket hirdetnek és tévutakon járnak, holott minden ott van egy kartávolságra, csak ki kell nyúlni érte."[4] Az idézet ugyanakkor meglepően helytálló, ha a régészeti kutatás nézőpontjából értelmezzük: valóban kartávolságnyira van mindaz az információ, ami a témában hitelesen megismerhető: ott pihen a múzeumi raktárak és adattárak polcain. A problémák egy részét felismerve került sor a több szerző közreműködésével összeállított, kézikönyv jellegű munkák megjelentetésére,[5] amelyekben már határozottabb törekvés figyelhető meg a régmúlt íjai és lovasíjászata megismerésének legalább részben tudományos megalapozására. A nemzeti büszkeséggel erősen telített téma iránti érdeklődés folyamatos növekedése az utóbbi években végül már elérte azt a kritikus tömeget, amikor egyfajta belső tisztulás és minőségi kiforrás indul meg: egyre gyakrabban találkozni olyan íjászokkal és íjkészítőkkel, akik a régészeti leletanyag megismerésének alapvető fontosságát felismerve igyekeznek minél hitelesebb replikákat készíteni és használni. Az alábbi íjrekonstrukciós munka is az íjkészítő tábor irányából érkezett megkeresésnek köszönhetően öltött testet. Így jött létre a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Régészeti Intézete és Bencsik Péter, nem kereskedelmi célú tevékenységet folytató íjkészítő között 2012 folyamán az az együttműködés, aminek a célja olyan tudományos íjrekonstrukciók tervezése, megépítése és tesztelése, amelyek nemcsak a tudományos kutatást vihetik előrébb, de egyúttal az íjak iránti felfokozott társadalmi érdeklődést is helyesebb mederbe terelhetik.

Honfoglalás kori íjrekonstrukciók régen és most

Nem új keletű azonban sem a cél, sem a módszer: úgynevezett honfoglalás kori íjrekonstrukciókat számos esetben készítettek és készítenek ma is. A legalább részben tudományos megalapozottságú rekonstrukciók közül itt csak néhányat említhetünk. A legfontosabb Fábián Gyula gazdag íjkészítő munkássága, aki tapasztalatait és az általa alkalmazott készítéstechnikai megoldásokat több ízben is publikálta,[6] sőt a Magyar Televízió az egyik íja születéséről filmet is forgatott.[7] Fábián rekonstrukcióinak fő célja azonban végig

2 Szőllősy 1992; Szőllősy 2000; Szőllősy 2002; Szőllősy 2004; Szombathy–Szőllősy 2009. Ellenpéldák újabban: Tóth 2004; Horváth et al. 2006.

3 Kassai 2001; Kelemen 2005.

4 Hajdu 1996, 194.

5 Bakay–Papp 2008; Hun magyar harcművészet 2011.

6 Fábián 1967; Fábián 1970; Fábián 1984; Fábián 1985.

7 Fábián 1981.

a működőképes íj elkészítése, illetve az elveszett egykori íjkészítő technikák újrafelfedezése maradt. Természetesen az így elért eredmények rendkívül fontosak, hiszen ezek ismeretében Fábián általános érvényű íjkészítés-technikai következtetések levonását kísérelhette meg. Ezek a megállapítások ugyanakkor nem a „magyar íj" sajátjai, saját jellemzői, mert valójában bármely hasonló, tehát merevszarvú összetett reflexíj nyersanyaga és készítéstechnikája vonatkozásában nagyobbrészt helytállónak tekinthetőek. Szőllősy Gábor Fábián munkásságát méltató dolgozatában arra is felhívta a figyelmet, hogy „helyzete azonban nem volt könnyű, hiszen korábban az ásatások íjleletekben nem bővelkedtek, valamint az e témával foglalkozó régészeti irodalom is kevés volt. Népvándorlás kori íjat »in situ« csak az 1980-as évek elején láthatott."[8] A leletanyag részletes régészeti értelmezésének és értékelésének akkori hiánya ismeretében nyer számunkra különös jelentőséget Fábián „Vata" elnevezésű íja – ez esetben ugyanis az íj alapjául ismert régészeti leletanyag szolgált. Az íj merev részeinek alakját Fábián a Trogmayer Ottó által feltárt békés-povádi temető[9] 45. sírjának íjlemezeiről kölcsönözte, az 58. sír íjlemezeinek egymáshoz viszonyított sírbeli helyzete pedig az íj általános méretezésében játszott szerepet.[10] Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az 58. sír íjlemezeinek sírbeli helyzetéről és pozíciójáról készített vázlatos dokumentáció, valamint a szűkszavú sírleírás és a kisméretű fényképfelvétel[11] meglehetősen információszegény, sőt olyan sírbeli helyzetről tanúskodik, ami még aprólékos régészeti elemzést követően sem biztos, hogy alapjául szolgálhat bármiféle íjrekonstrukciónak. Ennél is lényegesebb azonban, hogy az íjlemezek alakjukon túl további szerepet nem játszottak a konstrukció felépítésekor: az íj merev részei szerkezetének megalkotásakor Fábián az általa már korábban, elsősorban a készítendő íj működőképességét szem előtt tartó szerkesztési elvek alapján kialakított struktúrát követte, mint ahogyan ez a dokumentumfilmből megállapítható.[12] Mindezek ellenére Fábián természetesen tisztában volt a régészeti leletek fontosságával – a *Journal of the Society of Archer-Antiquaries* egyik korai számában megjelent rövid tanulmányában pontokba szedve hangsúlyozta azoknak az íjrekonstrukcióhoz szükséges információknak a sajnálatos hiányát, amelyek egy része a régészeti leletekből megfelelő dokumentáció esetén kiolvasható: az íjapplikációk sírbeli helyzetét, illetve azok egymáshoz viszonyított helyzetét például a lista elején hozta a szerző.[13] Az adott régészeti lelet(ek)ből kinyert információkon alapuló rekonstrukciók közt másodikként említhetjük a Paku Sándor és Szőllősy Gábor által 2005–2006-ban épített íjat. Az egyelőre még csak az interneten közölt[14] rekonstrukcióról sajnos csupán szerény ismeretekkel rendelkezünk. A szóban forgó rekonstrukció alapjául a Dienes István és Kovács László által feltárt magyarhomorog-kónyadombi temető 23. sírjának a leletei szolgáltak. A készítők az íjlemezekről és a sírról készült rajzokat használták fel a tervezéskor.[15]A rekonstruált íj merev részeinek szerkezete és bizonyos további jellemzői azonban ezúttal sem a leletek aprólékos régészeti tárgytechnológiai elemzésén és vizsgálatán alapultak, hanem a 20. század közepén meginduló, de elsősorban a század végén nagy lendületet nyerő hazai íjkészítési hullám következtében kialakult modern íjkészítés-technikai tradíción. Jól példázza ezt, hogy a rekonstruktőrök az íjlemezeket marha bordacsontjából készítették és síkra faragták, holott a szóban forgó leletek egyértelműen agancsból faragottak és ívelt keresztmetszetűek. Miközben a sírból előkerült íjlemezek tehát újfent csak profilalakjukkal járultak hozzá az íj felépítésének megtervezéséhez, addig az íjlemezek sírbeli helyzete ráadásul másodlagos szerepet játszott – minden bizonnyal az építendő íj stabilitásának biztosítása érdekében. Az íjlemezek sírbeli helyzete alapján megfigyelt és mérhető szarvszögek aszimmetriáját ugyanis a készítők – annak számukra szokatlan volta miatt – elhagyták, és az íjat szimmetrikus szarvszögekkel építették meg.[16] (Más kérdés, hogy

8 Szőllősy 1991, 694.

9 Trogmayer 1962, 9–37.

10 Fábián 1984, 64. Az íj méretezése és alapvető adatai: Fábián 1984, 1. ábra, valamint Fábián 1985, 2.

11 E helyütt szeretnénk köszönetet mondani Révész Lászlónak és a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának, hogy a vonatkozó, eredeti ásatási dokumentáció közvetlen tanulmányozását lehetővé tették. Az eredeti vázlat átrajzolt változata: Trogmayer 1962, 18.

12 Ha az íjról közölt fényképen (Fábián 1984, 2. kép) látható szarvalakot összehasonlítjuk a 45. sír szarvlemezeivel, akkor még a szarvalak azonosságát is zárójelbe kell tennünk, hiszen az előbbi egy úgynevezett „fejetlen" típust mutat, míg a 45. sír szarvlemezei egyértelmű, határozottan kiugró fejjel rendelkeznek. A laterális szarvlemezek klasszifikációja: Bíró 2013.

13 Fábián 1970, 16.

14 Az íjat a készítők egy fórumbejegyzésben mutatták be az Asian Traditional Archery Research Network (ATARNet) honlapján: http://atarn.net/phpBB2/viewtopic.php?t=453

15 Paku Sándor szíves írásbeli közlése 2013. április 22-én, amiért e helyütt is hálás köszönettel tartozunk.

16 „It looked to me very odd to make a bow with different ear angles, so I reduced the angle of the upper ear also to 35 degree." Az idézet Paku Sándor fórumhozzászólásából szár-

a szóban forgó sír markolatlemezei abnormális helyzetben kerültek elő, ami eleve megkérdőjelezhet bármiféle, a teljes íj szögeire és reflexére vonatkozó számítást.) A rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik tehát, hogy a Paku–Szőllősy-féle íjrekonstrukció esetében is a Fábián „Vata" nevű íjánál megfigyelt jelenséggel kell szembesülnünk: a régészeti leletanyag információinak csak részleges kiaknázása és másodlagos figyelembevétele miatt ezek az íjak aligha tekinthetőek az egykor eltemetett fegyverek tudományos szempontból (is) megfelelő hitelességű rekonstrukcióinak. Mindez nyilvánvalóan arra vezethető vissza, hogy a régészet jócskán elmaradt a leletanyag feldolgozásával és értékelésével: a nem régész szakember íjkészítőtől pedig nem várható el, hogy a tudományos kiértékelés munkáját is elvégezze. Ráadásul a honfoglalás kori íj-applikációs leletanyag számos olyan, kiterjedésében, megjelenésében ugyan jelentéktelennek tűnő, de valójában – íjszerkezeti, rekonstrukciós szempontból – annál fontosabb jellemzőt, attribútumot mutat fel, ami még a gyakorlott, nagy mennyiségű leletanyagot feldolgozott (tehát: vizsgált, leírt, rajzolt és fényképezett) kutató figyelmét is könnyűszerrel elkerülheti. Ezen információk birtokában pedig az íjkészítők is nyilván másképp, máshogy tervezték volna rekonstrukcióik felépítését, szerkezetét, anyaghasználatát, kivitelezését. Szempontunkból ugyancsak ez jellemző a Bencsik Péter által 2012 folyamán készített szeged-öthalmi 4/1950-es,[17] illetve a 2013 tavaszán befejezett sárrétudvari-hízóföldi 264-es[18] sírok íjrekonstrukcióira is, annak ellenére, hogy a merev lemezek alakjai ezúttal is igyekeznek pontosan követni a régészeti publikációkból megismert leletekét.[19] Sajnálatos módon a szóban forgó leletek részletes régészeti, íjtechnológiai és íjszerkezeti feldolgozatlansága következtében ezek az íjak sem felelnek meg a tudományos íjrekonstrukció követelményeinek. További, hasonló íjrekonstrukciókról is lehet tudni, ezek azonban jobbára közöletlenek maradtak, így nem járultak hozzá ismereteink bővüléséhez. Ilyen például a Szombathy Gábor készítette, „nyírkérges" nevű íj, ami a közölt[20] és az interneten fellelhető fényképek[21] alapján hűen igyekszik követni a honfoglalás kori íjlemezek általános alakját, de az sem elképzelhetetlen, hogy egy adott íjlemez-szett profilalakja szolgált mintának. Itt említhető meg Kosztich László kísérlete is, aki – ugyancsak internetes forrásaink alapján – még 2006-ban kezdett neki a vörs-majori dűlőben feltárt íjak rekonstruálásának. Fórumbejegyzése szerint[22] a rekonstrukcióhoz felhasznált íjlemezeket saját maga rajzolta körbe és mérte meg, így vizsgálata, illetőleg a minden bizonnyal elkészült íjrekonstrukciója számunkra rendkívül érdekes lenne. Sajnálatos módon az íjrekonstrukcióról semmiféle további információval nem rendelkezünk. Mindenképpen érdemes még röviden megemlékezni a karosi II. temető 14. és 60. sírjában feltárt íjlemezek alapján készített elméleti rekonstrukciókról is. A temetőt kiásó és monográfiában részletesen feldolgozó Révész László Szőllősy Gábort kérte fel a munkára. Ugyan az íjak tervrajzai elkészültek,[23] de a monográfiában már nem olvashatunk azok elemzéséről.[24] Ezt pótolta Csikós Bálint a honfoglalás kori magyar íjról rövid, ugyancsak az interneten közölt összefoglalásában, ahol többek közt a két íj Szőllősy-féle tervei alapján készített számítógépes grafikai rekonstrukcióit is bemutatta.[25] Munkáját olvasva figyelhetünk fel arra, hogy Szőllősy – kényszerűen, vagyis a leletek rekonstrukció szempontjából nem éppen ideális sírbeli helyzete miatt – az egyik szarvlemezpár és a markolat viszonyát választotta alapul, a másik „íjfelet" pedig arra tükrözéssel állította elő, hogy szimmetrikus íjat kapjon eredményül.[26] Ez a megoldás kitűnően mutatja az ilyen jellegű rekonstrukciókban rejlő hibalehetősége-

mazik (2005. 03. 16.): http://atarn.net/phpBB2/viewtopic.php?t=453

17 https://plus.google.com/photos/105034596201222845369/albums/5793854842288648737

18 https://plus.google.com/photos/ 1050345962012228453369/albums/5863710766581002769 Bencsik az íjak részletes képi dokumentációját, illetve terhelési görbéit is közzétette: http://www.botondbow.com/sszetett-ijaim

19 Bálint 1968, 58 és VI. tábla; Nepper 2002, 351 és 338. tábla.

20 Szombathy–Szőllősy 2009, 1. ábra/B.

21 http://mutermek.com/femmuvesseg/szombathy-gabor/

22 http://www.szip.hu/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&t=286&postdays=0&postorder=asc&start=0

23 A rekonstrukciós rajzok: Révész 1996, 85. kép.

24 Révész 1996, 154.

25 http://www.atarn.org/magyar/magyar_2/bow.htm

26 Szőllősy 2007-ben egy előadásában („Mennyit tudunk a honfoglaló magyarok íjáról?" címmel az „Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában" konferencián Budapest, MNM, 2007. május 30.) maga is hangsúlyozta e módszer problematikusságát, de egyúttal saját vizsgálatai alapján arra is rámutatott, hogy „sajnos a honfoglalás kori sírokban olyan helyzetekben kerülnek elő az íjak, hogy elenyésző azon esetek száma, ahol a sírrajz láttán egyáltalán érdemes kézbe venni a vonalzót és szögmérőt". Erre vonatkozóan lásd még alább e tanulmány összefoglaló megállapításait a 10–11. századi Kárpát-medencei íjrégészeti forrásanyag általános, kvantitatív és kvalitatív jellemzőiről. (Az említett előadásban Szőllősy további három honfoglalás kori sír íjának elméleti rekonstrukcióját is bemutatta – ezek tárgyalásától azonban a közlés hiánya miatt itt el kell tekintenünk.

ket: a sírban megfigyelhető sajátos jelenségek régészeti vizsgálatának, magyarázatának (itt: az íjlemezek abnormálisnak tűnő pozíciójának értékelése, értelmezése) ugyanis mindenképpen meg kell előznie a rekonstrukciót – ellenkező esetben esetleg hibás alapon téves eredményre juthat a jó szándékú íjkészítő, amatőr kutató, de még a szakember is. Tudományos célú íjrekonstrukciót, legyen az akár csak rajzban megalkotott, elméleti, akár ténylegesen megépített, tehát csak és kizárólag a teljes körű eredeti dokumentáció értelmezése, valamint az íjapplikációk részletes személyes tárgyvizsgálata után és alapján célszerű készíteni. A különféle publikációkban közölt, a nyomda lehetőségeitől függő, gyakran rossz minőségű, csekély részletgazdagságú tárgyrajzok és sírrajzok, a szükségszerűen lerövidítve közölt sírleírások (esetlegesen a közlésből kimaradó helyszíni megfigyelésekkel) ugyanis korántsem nyújtanak elegendő információt egy tudományos rekonstrukcióhoz.

Természetes alapanyagokból épített, de nem régészeti alapokon, tehát adott, nevesíthető leleteken nyugvó íjakat a fenti, nagyjából fél tucat példányhoz képest jóval nagyobb számban találhatunk, legyen szó akár hazai vagy külföldi íjkészítő kísérletről, akár kereskedelmi célú termékekről. Köztük is kiemelkedik a Németh Gyula íjkészítési módszerét dokumentáló Kiss Balázs, aki a tapasztalatait és megfigyeléseit még 2004-ben publikálta.[27] Ezekre a kísérletekre, „rekonstrukciókra" általában az jellemző, hogy az íjkészítő a saját maga által kifejlesztett, vagy másoktól átvett és tovább finomított készítéstechnika birtokában épít íjakat. Értelemszerűen ezek formáját és szerkezetét még kevésbé befolyásolja a leletanyag valósága – az íjak mechanikai fejlesztése, hatékonyságának növelése, illetve az örökölt (elsősorban Fábián-, illetve Sebestyén-féle) formák viszont annál inkább. Az ily módon felhalmozott készítéstechnikai tudás, vagyis a természetes nyersanyagokból működőképes íj építésének ismeretanyaga azonban rendkívül hasznos, hiszen a természetes anyagok kezelésének, alakításának ismerete, kézműves gyakorlata nyilvánvalóan elengedhetetlen feltétele a tudományos szempontú és megalapozottságú íjrekonstrukciók elkészítésének is. E nélkül természetesen a régészeti leletanyag tudományos rekonstrukciója meg sem kísérelhető. Kétségtelen viszont, hogy a munkájukból élő kézművesek jelentős része természetszerűleg kevésbé nyitott nehezen megszerzett tudása írásbeli közlés útján történő közkinccsé tételére – hiszen ezzel a piacon saját magának kreálna potenciális versenytársakat –, néha azonban e hozzáállás ellenkezőjére is láthatunk példát.[28] Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy míg a tudományos célú és alapú, illetőleg a természetes anyagokból készített, elsősorban a modern íjkészítő tradíción alapuló rekonstrukciók és replikák a tudományos kutatás szempontjából fontosak, addig legnagyobb szerepe értelemszerűen a viszonylag olcsó, modern műanyagokat felhasználó, nagy tömegben gyártott és mindenkihez eljutó termékeknek van. A modern igénybevételnek is jobban megfelelő, strapabíróbb és kevésbé komplikált konstrukciójú íjak ismeretformáló ereje és fontossága ugyanis éppen elterjedtségük révén megkerülhetetlen. Sajnálatos módon általában éppen ezek az íjak állnak legtávolabb a régészeti leletanyagból megismerhető egykori realitástól. Az íjkészítők egyes termékeiket azonban ennek ellenére hiteles „ősmagyar" íjmásolatokként reklámozzák:[29] „Az általam készített magyar íjak mintájaként az ásatásoknál előkerült íjak szolgálnak" és [a cég] „repertoárjában formailag ez közelíti meg leginkább honfoglaló őseink íját. Mind formai rekonstrukciója, mind a szarvak hajló részekre való csapolása autentikus... Elsősorban olyan embereknek ajánlom, akik számára fontos a hiteles történelmi forma és korhűség."[30] Mivel nem célunk az íjkészítők kereskedelmi célú termékeinek hitelesség szempontjából történő elemzése, ezért az itt idézett szövegrészletek csupán a jelenség illusztrálására szolgálnak. Ha azonban egy pillantást vetünk az idézetekhez kapcsolódó termékekre, még az avatatlan szem is könnyen felfigyelhet olyan szembetűnő, a régészeti leletanyag és e termékek közt feszülő lényeges formai különbségekre, amik a fenti megállapításokat erősen megkérdőjelezik.

Az eddig megállapítottak alapján egyúttal a jelenleg megismerhető, megvásárolható íjak osztályozására is kísérletet tehetünk, elsősorban a tudományos kutatáshoz való viszonyuk, valamint társadalmi hasznosságuk alapján. A három fő kategória megnevezéseire a fentiek értelmében a következőket javasoljuk: 1. A 'rekonstrukció' terminus használata meglátásunk

27 Kiss 2004.

28 Így például Hun magyar harcművészet 2011, 269–279.

29 Ez a magatartás azon kereskedelmi tevékenységet folytató mesterek közt is megfigyelhető, akik természetes nyersanyagból készítik termékeiket.

30 Az idézett szövegrészletek az interneten található termékleírások közül találomra kerültek kiválasztásra, eredetük pedig szándékosan jelöletlen, hogy az adott termékek történelmi hitelességének vagy hiteltelenségének értékelésébe való bocsátkozás elkerülhető legyen.

szerint a teljes mértékben tudományos célú, alapú és módszerű íjak építése, vizsgálata esetében célszerű, hiszen a szó, ha az 'újra/újjáalkotás' jelentéstartalmára koncentrálunk, érzékletesen jellemzi e munkáknak az egykori valóság hű re-kreálására irányuló törekvését. Ugyanakkor a terminus 'kiegészítés' jelentése azt a tevékenységet is megfelelően leképezi, amikor a „rekonstruktőr" a rekonstrukció során a tudomány szolgáltatta információk, esetünkben a régészeti leletanyag szótlan maradása miatt nem, vagy kevésbé hiteles (esetünkben: nagy földrajzi, kronológiai távolságú) adatokhoz, megoldásokhoz kénytelen fordulni és azokat felhasználni. Az eddig készített, és a fentiekben röviden bemutatni, jellemezni igyekezett „honfoglalás kori magyar íjrekonstrukciók" egyike sem tekinthető tehát teljes értékű rekonstrukciónak e szempontból. 2. A rekonstrukcióval szemben a 'replika' elnevezés viszont alkalmas arra, hogy 'másolat' jelentésével elhatárolja a tudományos rekonstrukcióktól azokat az íjakat, amiket csak részben, vagy egyáltalán nem a tudományos eredmények, adatok alapján készítenek, készítettek. Ideális esetben ezek az íjak a tudományos íjrekonstrukciók hitelesség, pontosság szempontjából értett különféle kivitelű másolatai lehetnének, lennének – legyen szó akár kereskedelmi, akár ismeretterjesztő vagy személyes célból építettek példányokról. Éppúgy e csoportba sorolhatóak tehát mind a természetes, mind a modern anyagok felhasználásával készült íjak, amennyiben azok a rekonstrukciókat hűen másolják. 3. A 'termék' megnevezés végül mindazon íjakra alkalmazható, amelyek formai, szerkezeti és anyagi tulajdonságait készítőik nem régészeti leletanyagról vagy rekonstrukciókról másolják, hanem akár az íj hatásfokának növelése, akár bármi más okból önmaguk terveznek. Jelenleg ebbe a kategóriába sorolható – a tudományos autenticitás szempontjából – szinte az összes, Magyarországon kereskedelmi forgalomban kapható íj.

A fentiekben felvázolt helyzet, vagyis a jelentős társadalmi érdeklődés, valamint a tudomány ismeretterjesztő kötelességének e téren megfigyelhető hiányosságai ismeretében jelen tanulmány elsődleges célja, hogy bemutassa a Bencsik Péter íjkészítő által épített és a közös, régészeti tervezésű, tehát tudományos megalapozottságú íjrekonstrukciót. A közös munka azzal a cseppet sem titkolt szándékkal és reménnyel készült, hogy a tudomány szolgáltatta ismeretek egy idő után utat találnak majd azokhoz az íjkészítőkhöz, akiknek a termékei leginkább alakítják a modern társadalom honfoglalás kori magyar íjról alkotott képét. Mielőtt azonban e munka tervezésének és készítésének tényleges bemutatására térnénk, elsőként a tudományos (íj)rekonstrukció feltételeit és módszereit kell röviden összefoglalnunk.

A tudományos íjrekonstrukció feltételei és módszerei

Magától értetődik, hogy a tudományos íjrekonstrukció kiindulópontjának a régészeti leletanyagnak kell lennie, pontosabban azoknak a merev íjapplikációknak, amelyek a 10–11. századi Kárpát-medencei sírokban megtalálhatóak. E tárgyak anyagának, formájának, szerkezetének, sírbeli helyzetének aprólékos elemzésével nyert információknak kell képeznie azt a szilárd bázist, amire az íjkészítő mester felépítheti az íjrekonstrukciót. Számos ponton természetesen hiába várunk választ vagy megoldást a régészeti leletanyagtól: ezen esetekben az egykorú, épen fennmaradt íjak összehasonlító vizsgálata segíthet, ha pedig az is eredménytelenül zárul, a recens néprajzi párhuzamok, vagyis a még ma is élő különböző eurázsiai íjkészítő tradíciók, illetve a 14. századtól e témában megsokasodó írott források kiaknázása szolgálhat iránymutatással. Téves lenne azonban azt hinnünk, hogy mindezek alapján „a honfoglalás kori magyar íj" rekonstrukciója elkészíthető, s a magyar íj alakja és tulajdonságai egyértelműen megállapíthatóak. Itt mindössze arra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy csupán egy-egy adott sírban feltárt leletanyag rekonstrukciója lehetséges – „a honfoglaló magyar íj" általános meghatározása tudományos íjrekonstrukciók százai, azok részletes tárgyelemzése és laboratóriumi tesztelése révén lenne csak kivitelezhető. Egy tudományos íjrekonstrukciónak azonban a régészeti (tehát anyagi, formai és szerkezeti) hitelességen túl további lényeges feltételeknek is meg kellene felelnie: a természetes, autentikus nyersanyag- és eszközhasználat, netán készítéstechnikai fogások alkalmazása, mint a hitelesség következő mérőfokai azonban nyilvánvalóan csak ideális körülmények között tarthatóak be. Minden szempontból tökéletes, pontosabban: hiteles tudományos íjrekonstrukció építése ugyanakkor nem csupán az épen fennmaradt 10–11. századi Kárpát-medencei íjak, valamint a leletanyagban eddig ismeretlen vagy azonosítatlanul rejtező íjkészítő eszközök hiányában nem lehetséges, de már a régészeti leletanyag sajátos forrásértéke és értelmezhetősége is páratlan nehézségek elé állítja a kutatót.

A 10–11. századi Kárpát-medencei íjrégészeti forrásanyag általános, kvantitatív és kvalitatív jellemzői

Mielőtt a régészeti leletanyag főbb jellemzőinek vázlatos bemutatásába bocsátkoznánk, röviden az itt használt nevezéktanra is ki kell térnünk.[31] A vizsgált sírokban az íjnak csak az agancsból faragott, úgynevezett merev íjapplikációi kerülnek elő, amik az íjak merev részeit, vagyis markolatát és az íj két végén található szarvakat borították. A fizikális antropológia és az archaeozoológia nevezéktanából kölcsönzött és az íjat tartó személy nézőpontjából értett frontális, tehát előoldali, laterális, vagyis oldalsó irányú, végül pedig a dorzális, tehát hátsó oldali terminusok nem csupán az íjon való tájékozódást teszik egyszerűvé, de a különböző íjapplikációk íjon elfoglalt helyzetének ismeretében egyértelműen meghatározzák az applikációk és egyes részeik megnevezését. Ily módon a honfoglalás kori Kárpát-medence leletanyagának típusspektruma szerint beszélhetünk laterális és dorzális szarvlemezekről, frontális szarvlécekről, laterális markolatlemezekről és dorzális markolatlécekről, valamint azok különféle részeiről.

A Kárpát-medence területén eddig feltárt, közel tízezer 10–11. századi sírból kicsivel több, mint 300 tartalmazott merev íjapplikációkat. Az első pillantásra alacsonynak tűnő szám valójában kiemelkedő mennyiségnek számít egész Eurázsiában, akár a hazai avar kori, akár a népvándorlás kori kelet-európai vagy belső-ázsiai anyaggal hasonlítjuk össze. A 10–11. századi leletanyag ily módon egyedülálló lehetőséget jelent a nemzetközi íjkutatás számára. Sajnálatos azonban, hogy a leletanyag teljes mértékben sírokból származik, így értelmezésük rendkívüli módszertani problémákba ütközik. A sírrégészet elméleti módszertanának nemzetközi megújulása révén ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy számtalan különféle tényező mellett azzal is számolnunk kell, hogy a temető közösség az elhunyt szociális státuszait, identitásait torzítva, átalakítva és átértékelve (is) meghatározhatta a sírba kerülő tárgyak mennyiségét, minőségét. A sírok egyetlen, az élő közösség által nem befolyásolható, az elhunyt egykori élő valóságát, valóságait objektíven tükröző információcsoportja nem más, mint amit a halott csontváza közölhet a kutatóval, tehát elhalálozási életkora, patológiás állapota stb. Ennek fényében már nem lesz meglepő az a rendkívül sajátos kép, ami a bolygatatlan honfoglalás kori íjlemezes sírok elemzése révén rajzolódott ki. Csak felsorolásképpen említve: a több mint száz bolygatatlan sír közt minimális azoknak a száma, amelyekben az elvárt mennyiségű és típusú, tehát két laterális markolat- és két-két laterális szarvlemez került volna elő. A sírok többsége ugyanis szinte az összes elképzelhető kombinációs lehetőséget felvonultatva olyan meghatározó sokféleséget mutatott e tekintetben, ami az íjlemezek rendellenes sírbeli helyzetének túlsúlyával társulva gyakorlatilag számos esetben kényszerűen még azt is megkérdőjelezte, hogy az adott sírba egyáltalán széttört, rongált íjat helyeztek-e, avagy csak pusztán az íjlemezek kerültek a halott mellé? A laterális szarvlemezek jelentős részén megfigyelhető, szándékos, sírbatétel előtti törések helyzetének egységessége pedig egyértelműen az íj végleges használhatatlanná tételének nyomaiként értelmezhető. E kombinációs mennyiségi és minőségi anomáliákhoz kapcsolódik az íjlemezekkel eltemetett személyek elhalálozási életkorának és patológiai állapotának ugyancsak szélsőségesen afunkcionális összképe. Az íjlemezes sírokban döntő többségében ugyanis öreg, esetenként súlyos mozgásszervi betegségekkel küszködő férfiak feküdtek, miközben ugyanazon temetőben a fiatal, illetve életerős korban elhunyt (iuvenis, adultus) férfiakat csak elvétve indították túlvilági útjukra íjlemezes íjjal. Összességében tehát az íjlemezekhez kapcsolódó, de az élettől gyökeresen eltérő képet mutató, drasztikus beavatkozásokra és erős szimbolikus jelentéstartalomra utaló temetkezési szokások a legkevésbé sem segítenek abban, hogy tárgyrekonstrukcióra alkalmas leletanyagot találjunk[32] *(1/2. ábra).*

A 10–11. századi Kárpát-medencei íjrégészeti forrásanyag rekonstrukciós információértéke

A régészeti leletanyag rekonstrukciós forrásértékének gyakorlati kérdéseire térve elsőként azt kell leszögezni, hogy a merev íjapplikációk egykor egy összetett tárgy

31 A vonatkozó részletes nevezéktani fejtegetések: Bíró 2013.

32 E témát részletesen kibontottuk a „Tracking the trail of horse archers: a major aspect of the weapon burial rite in tenth-century Carpathian Basin. Functional archer kits, quantitative and qualitative problems of bow plates and their age-group distribution" című konferencia-előadáson a „Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa (Zur Form und Beigabensitte von Waffen und Reiterzubehör bei den mährischen Slawen und ihren Nachbarn)" című nemzetközi konferencián (2011. május 27. Mikulčice, Csehország).

részei, alkatrészei voltak. Eleve elhibázott lenne tehát, ha csak és kizárólag e tárgyak önálló vizsgálatával foglalkoznánk – a régészeti analízis során mindvégig szem előtt kell tartani a rész-egész tárgyak viszonyrendszerét és értelmezési lehetőségeit. Lényeges, hogy e tárgyak nagy mennyiségű, változatos információt hordoznak magukban: az elkészítésükkel kapcsolatos készítéstechnikai nyomokon túl az applikációk mérete, formája, szerkezeti jellemzői áttételesen az egykor hordozó tárgyra, vagyis magára az íjra vonatkozóan is bizonyos mértékben érvényesek kell, hogy legyenek. A dedukció, vagyis az applikációk íjra vonatkozó különböző attribútumainak elemzése során mindenekelőtt azt kell szem előtt tartani, hogy a szóban forgó applikációk elsősorban a merev íjrészek alakjára, méretére, szerkezetére és felépítésére vonatkozóan hordozhatnak információt. Ebben a vizsgálatban a lemezek különböző irdalt felületeinek kialakítása és azok egymással való egyeztetése lehet leginkább segítségünkre, hiszen bizonyosra vehető, hogy az irdalás és hornyolás ragasztott felszínekre utal. Ezzel szemben a régészeti leletanyag a hajlós karok, illetve az íjkarok és a merev részek viszonya esetében jóval kevesebb, vagy éppenséggel semmilyen információval nem szolgálhat, mivel ezek, akárcsak a szarvak és markolat belső magja, a földben nyomtalanul elporladnak. Ismert markolat- és szarvszerkezet esetében a lemezek nyílása, egymástól való eltartásának mértéke ugyan megadhatja az íjkarok kezdeti szélességét, az íj reflexének mértékét meghatározó szarv- és markolatszögek megállapítása érdekében azonban általában már csak a lemezek egymáshoz viszonyított sírbeli helyzete lehet irányadó. A sírbeli helyzet analízisét ugyanakkor a depozíció, vagyis az eltemetést követően fellépő tafonómiai jellegű dekonstrukció, deformáció és diszlokáció jelentősen megnehezíthetik. Az eltérő bomlási gyorsaságból, a föld nyomásából, a koporsó meglétéből vagy hiányából, a hulla felfúvódásából stb. fakadó különféle belső mozgások ugyanis még a bolygatatlan állapotú sírokban is az íjapplikációk bizonyos mértékű diszlokációját, tehát eredeti helyzetből való elmozdulását eredményezhetik. Éppen ezért alapvető fontosságú a sír feltárása során tett megfigyelések aprólékos szöveges és fényképes dokumentációja – ezek hiányában ugyanis az íjrekonstrukció számára lényeges információk véglegesen elveszhetnek. A fentiek ismeretében nem lesz meglepő, hogy a több mint száz bolygatatlan honfoglalás kori íjlemezes sír közt alig akad néhány, amely megfelelő mennyiségű, állapotú, valamint informatív, in situ sírbeli helyzetű íjlemezeket tartalmazott. Végül rendkívül fontos hangsúlyozni, hogy még az ideális dokumentációval rendelkező, eredeti helyzetében feltárt, megfelelő mennyiségű és minőségű íjlemezek esetében is számos olyan íjkészítés-technikai kérdés marad szükségszerűen függőben, amire a régészeti leletanyag jellegéből fakadóan válaszolni nem képes.

A rekonstrukció régészeti alapja és a háromszög átmetszetű szarvszerkezet

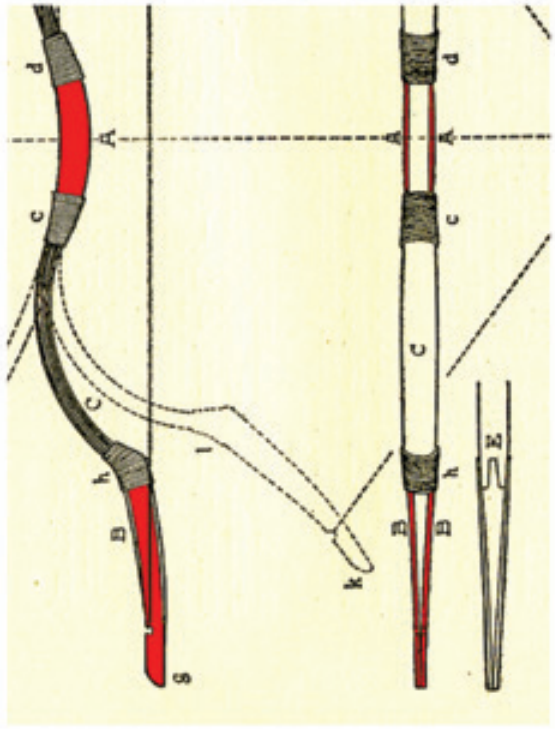
A rekonstrukció alapjául szolgáló leletanyag és sír kiválasztása tehát bonyolult, többlépcsős folyamat, amelynek során számos gyakorlati körülmény mellett vizsgálni kell a sírból előkerült íjapplikációk mennyiségét, épségét, formai, szerkezeti tulajdonságait, sírbeli helyzetét és pozícióját, egymáshoz való viszonyát. A jelen íjrekonstrukció alapjául szolgáló magyarhomorogi temető 103. sírjának[33] laterális szarvlemezeire azért esett a választás, mert a lemezek deformáció nélküli, tökéletesnek mondható épségben és állapotban maradtak meg, bizonyos attribútumaik alapján pedig az egykori íj szarvszerkezete kétséget kizáróan rekonstruálható *(2–3. ábrák)*. A 103. sír szarvlemezei ugyanis kizárólag egyetlen típusú szarvmagon helyezkedhettek el: olyanon, aminek a keresztmetszete egyenlő szárú háromszög alakú, ahol a szárszög, vagyis a szarv éle az íj frontális irányába esik *(4. ábra)*. A lemezek frontális hosszanti szélei eltérő kialakításúak: az egyik lemez ferdén levágott, irdalt szélének síkjára a másik lemez megfelelő, lekerekítve végződő, irdalatlan széle pontosan felfekszik, miközben a lemezek ívelése minimális, 1–1,5 mm-es játékot enged meg. A pontos illeszkedésnek köszönhetően tehát a szarvmag szárszöge, mérete és alakja bizonyos határok közt jól rekonstruálható. Ugyanakkor fontos megjegyezni azt is, hogy a lemezek dorzális hosszanti széleinek ferdén befelé levágott és irdalt felszínei a frontális szélek összeillesztésekor pontosan egy síkba kerülnek, ami egy, talán a földben elbomlott, talán a sírba be sem került, egyenlő szárú háromszög alakú dorzális, tehát hátlapi szarvlemez létezésére utal. Noha természetesen más típusú szarvszerkezetek használata is kimutatható a 10–11. századi Kárpát-medencében, a rekonstruálható honfoglalás kori íjszarvleletek döntő többsége a háromszög átmetszetű szarvszerkezet széles körű elter-

33 A szóban forgó sírt Dienes István tárta fel és dokumentálta 1965. augusztus 17-én és 19-én.

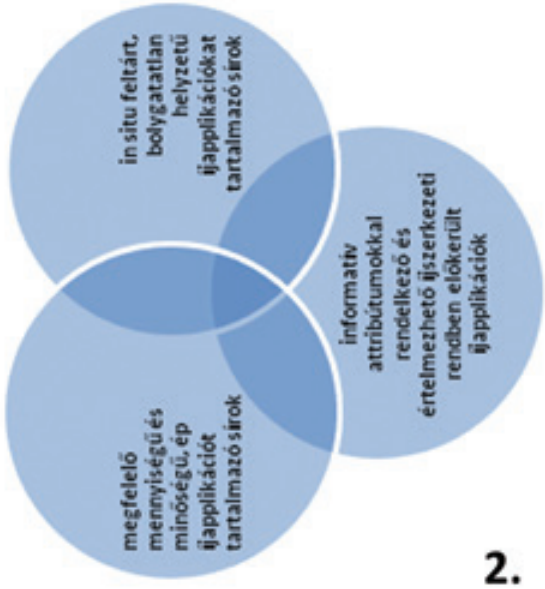
jedtségéről tanúskodott.[34] A vizsgált Kárpát-medencei leletanyaggal nagyjából egykorú, kilenc darab, 8–11. századra datálható, a Kaukázusban és Belső-Ázsiában épen fennmaradt, eddig közöltnek tekinthető íj közül hat szarvszerkezete ugyancsak egyenlő szárú háromszög átmetszetűnek bizonyult. A háromszög átmetszetű szarvstruktúra azonban mindeddig nemcsak a tudományos világban, de az íjkészítők körében is ismeretlen volt: a különféle replikák és elméleti „rekonstrukciók" mindegyike úgynevezett „téglalap" átmetszetű részleges vagy teljes szarvmagos konstrukciójú – ezek a megoldások azonban nem a régészeti leletek technológiai elemzésén alapulnak *(1/1. ábra).* A háromszög átmetszetű szarvszerkezet teljes újdonsága, stabilitásának ismeretlensége következtében úgy döntöttünk, hogy az elkészítendő íjrekonstrukciókat elsősorban e sajátos szarvkonstrukció vizsgálatának fogjuk szentelni. Éppen ezért a készítendő íjak további tulajdonságainak meghatározásakor jóval szabadabban dönthettünk, mint egy teljesen hiteles, adott sír íjának rekonstruálásakor. Mivel a tárgyalt szarvlemezeket tartalmazó 103. sír nagyobb része az íj többi részével együtt elpusztult *(6/2. ábra),* ezért az íjmarkolat tekintetében ugyanezen temető 23. sírjának markolatlemezeit választottuk alapul *(5. ábra),*[35] mert a két sír szarvlemezei egymásnak méret, forma és szerkezet tekintetében is szinte tökéletesen megfelelnek, azzal a különbséggel, hogy a 23. sír szarvlemezei a sírban rendkívül erős mértékben deformálódtak, így önmagukban szarvszerkezeti rekonstrukcióra alkalmatlanok. Mivel az íjlemezek sírbeli helyzete a 23. sírban sem problémamentes *(6/3. ábra),* ezért a rekonstruálandó íj általános méreteit és szögeit a temető egy harmadik, 81. számú sírjában in situ feltárt íjlemezek pozíciója alapján határoztuk meg *(6/1. ábra).* (A fentiekben röviden kibontott általános forráshelyzet alapján még azt is szerencsésnek tarthatjuk, hogy egyetlen temetőn, tehát hozzávetőlegesen egykorú és lokális egységen belül sikerült olyan sírokat találni, amelyekben egyenként szarv, illetve markolat szerkezetének rekonstrukciójára alkalmas ép, valamint lényegében elmozdulatlan, az íj eredeti viszonyait és méreteit hűen őrző íjlemezeket tártak fel és dokumentáltak.) Noha éppen ezért magától értetődik, hogy a rekonstrukciós munkának köszönhetően megszületett két íjat az aprólékos régészeti megalapozású tervezés és a szinte tökéletesen pontos merev íjlemezmásolatok ellenére sem tekinthetjük egy adott honfoglalás kori íj másának, rekonstrukciójának, mégis, jelenlegi tudásunk szerint e két íj áll legközelebb ahhoz a formához és szerkezethez, amilyen egykor őseink íja lehetett.

34 A 10–11. századi Kárpát-medencei régészeti leletanyag szarvszerkezeti szempontú elemzése: Bíró 2013.

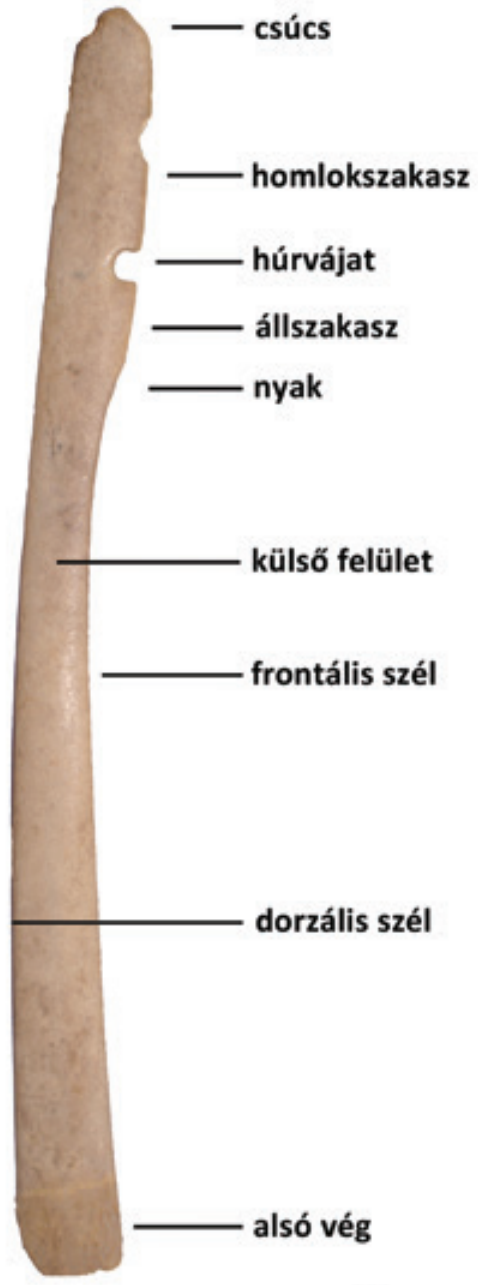
35 A szóban forgó sírt Dienes István tárta fel és dokumentálta 1962. október 11-én.

1.

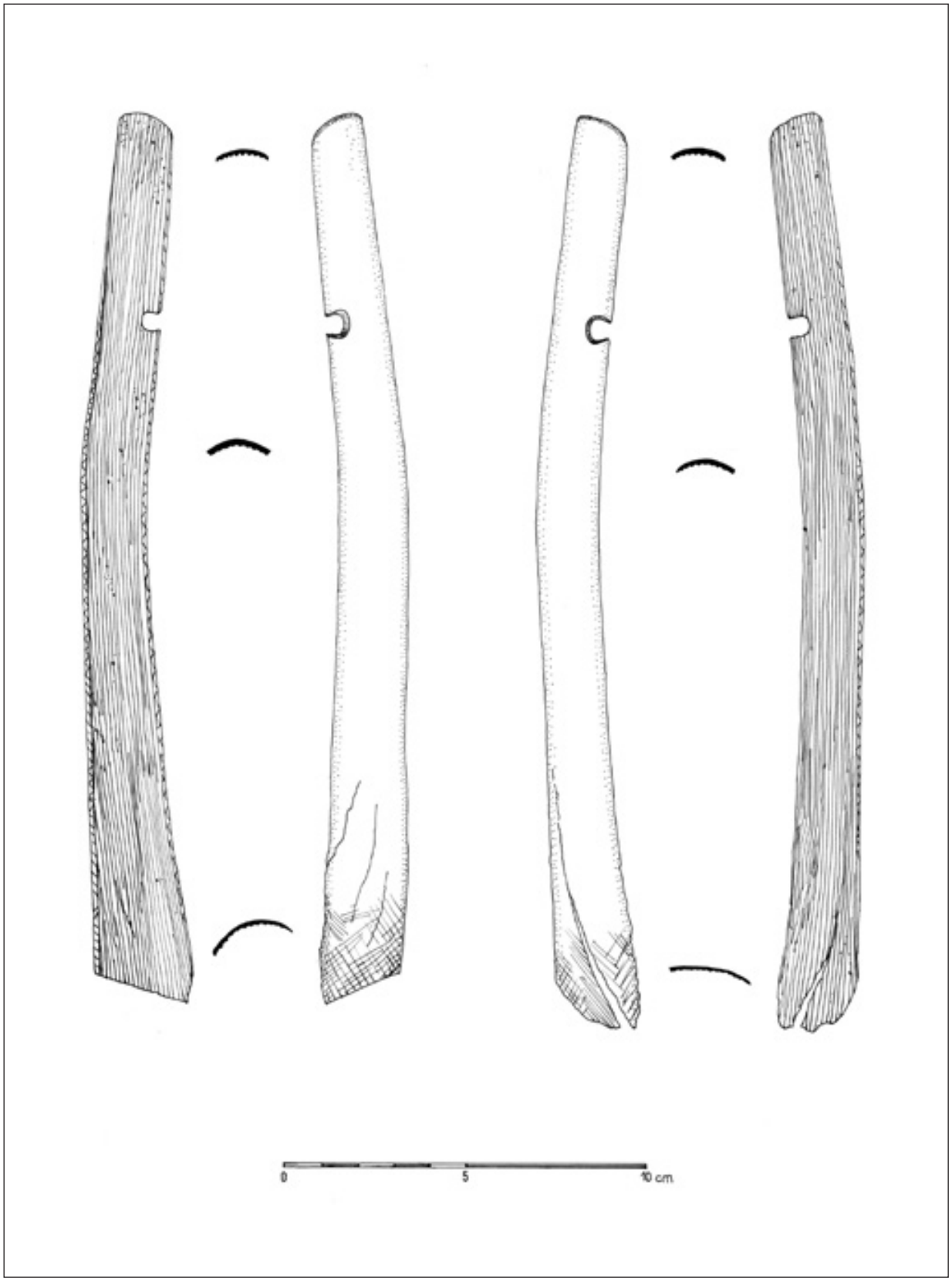

2.

3.

1/1. ábra. Az ún. Sebestyén-féle szarvkonstrukció (összetartó laterális szarvlemezek részmagú szarvon). Sebestyén 1932, 4. kép nyomán
1/2. ábra. A 10–11. századi Kárpát-medencei újapplikációk általános belső forráskritikai problémáit ábrázoló Venn-diagram
1/3. ábra. A laterális szarvlemezek részeinek e tanulmányban használt nevezéktana

2. ábra. A magyarhomorog-kónyadombi temető 103. sírjából előkerült laterális szarvlemezpár rajza. (Készítette: Éber Magda)

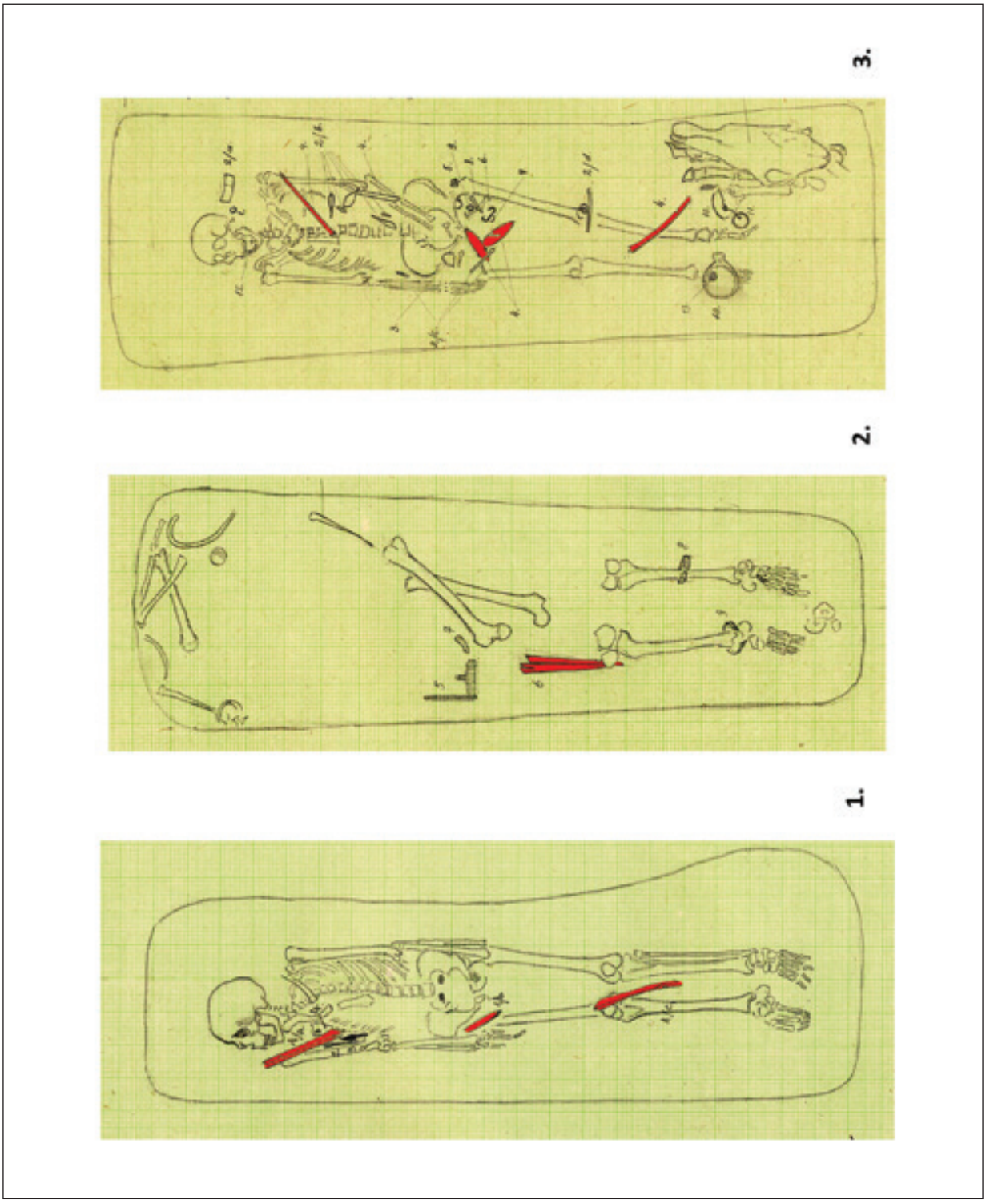
3. ábra. A magyarhomorog-kónyadombi temető 103. sírjából előkerült laterális szarvlemezpár tárgyfotói. (MNM 99.55.3.A)

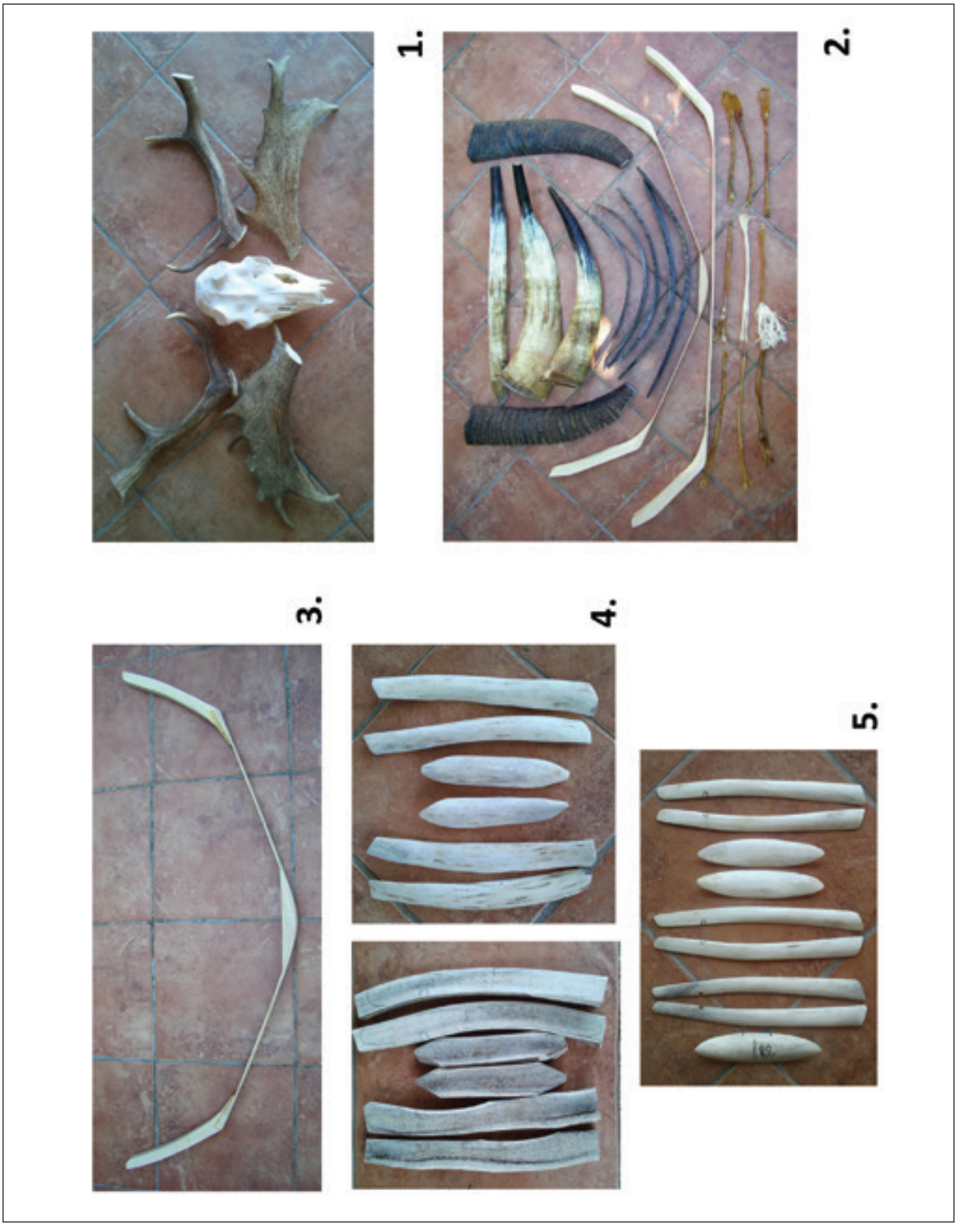
4. ábra. A magyarhomorog-kónyadombi temető 103. sírjából előkerült laterális szarvlemezpár rekonstruált szarvstruktúraként

5. ábra. A magyarhomorog-kónyadombi temető 23. sírjából előkerült laterális markolatlemezpár. (MNM 99.5.1.A)

6/1. ábra. A magyarhomorog-kónyadombi temető 81. sírjának eredeti sírrajza (ásató: Dienes István). Az íjapplikációk kiemelése a szerzők adaléka
6/2. ábra. A magyarhomorog-kónyadombi temető 103. sírjának eredeti sírrajza (ásató: Dienes István). Az íjapplikációk kiemelése a szerzők adaléka
6/3. ábra. A magyarhomorog-kónyadombi temető 23. sírjának eredeti sírrajza (ásató: Dienes István). Az íjapplikációk kiemelése a szerzők adaléka

7/1–2. ábrák. Az újrekonstrukcióhoz felhasznált nyersanyagok
7/3. ábra. Az egyik újrekonstrukció famagja
7/4–5. ábrák. Az újrekonstrukciók számára agancslemezből faragott, az alapul vett magyarhomorog-kónyadombi íjlemezek pontos másolatai, elkészítésük különböző munkafázisaiban

1.

2.

3.

8/1–2. ábrák. Az elkészített „A" és „B" újrekonstrukciók szarvairól készített részletfotók
8/3. ábra. Az elkészített „A" és „B" újrekonstrukciók markolatairól készített részletfotók

9. ábra. Az elkészített „A" és „B" íjrekonstrukciók fényképei felajzott, ajzatlan és megfeszített állapotban

Az íjrekonstrukciók megtervezése

BENCSIK PÉTER

Az íjrekonstrukció építése során számos akadályba és korlátba ütköztünk. Amikor Bíró Ádámmal nekiálltunk a munkának, eredendően a hitelességi kategória legmagasabb szintjét, „tudományos íjrekonstrukció" megépítését céloztuk meg. A tervezés és építés során ezért arra törekedtünk, hogy lehetőleg csak adatolható és közvetlen információkat használjunk fel. Mivel a rekonstrukció elsődleges célja a háromszög-átmetszetű szarvszerkezet 103. sír alapján történő megépítése, megismerése és későbbi tesztelése volt, a tervezés során minden mást ennek rendeltünk alá. Alaptézisnek tekintettük azt a – jelenleg még nem bizonyítható, de analógiák alapján feltételezhető – tényt, hogy íjunk húrnyereg nélküli, mely ezáltal bizonyos tartományon belül meghatározza az íj alkalmazandó szarvszögét is. Ezt általában 30–45° közötti szarvszöggel lehet elérni. Mi a kalkulált íjarányok, főleg a markolatszög és karhossz figyelembevételével 40°-os szarvszög mellett döntöttünk.

Az alkalmazandó markolatszög meghatározása – mivel a 103. sírban nem maradtak meg a markolatlemezek – csak közvetett módon történhetett. Ezért az azonos temetőből származó, 23. sír markolatlemezei, illetve azok íjász felé néző ívének paraméterei határozták meg íjunk relatíve nagy reflexű szögértékét, melyek körülbelül 150–160°-os markolatszögű íjakra utalnak. Az íj íjvégtől íjvégig mért teljes hosszát a magyarhomorogi temető 81. sírjában feltárt íjlemezeinek egymástól való kalkulált távolsága alapján 1390–1400 mm között határoztuk meg *(6/1. ábra)*. A tervezés során azt is figyelembe kellett venni, hogy egy csupán természetes anyagokat tartalmazó, kockázatos kialakítású íj életre keltésére nincs 100 százalékos garancia. Gyakran előfordul, hogy a nagy terhelésre szánt anyagokban nem látható (rejtett) hibák miatt az íj végül visszafordíthatatlanul károsodik. A vizsgálati lehetőségek esélyének növelése érdekében ezért két, „A" és „B" változatú íj megépítését határoztuk el.

Anyagok és íjrészek kialakítása

Íjrekonstrukcióink öt fő anyag felhasználásával készültek, ezek az agancs, a szaru, az ín, a fa és az enyv *(7/1–2. ábrák)*. Az egykorú, épen maradt íjak anyagának ismeretében az íj famagjának anyagaként a som és a juhar jöhetett volna szóba,[36] ám végül – éppen az építésből fakadó, várható kockázatok csökkentése miatt – a bevált és megbízható kőrist választottuk, abból is légszárított, görcsmentes, sűrű és egyenes szálirányú álló évgyűrűs anyagot. A honfoglalás kori magyar íj szerkezete jelenleg nem ismert. Az íjak működését azonban az íjrészek – többnyire kortól és műhelytradíciótól függő – illesztésének módja, valamint a magrészek darabszáma nem befolyásolja, ezért négyrészes famag kialakítása mellett döntöttünk, mely magában foglalja a két darab csapolandó szarvmagot, a gőzöléssel formázott maglécet és az ívelt kialakítású markolatmagot *(7/3. ábra)*. A gőzölt lécre a markolatmagot úgynevezett ültetett módszerrel építettük rá. Ez a kialakítás és íjmagszerkezet gyakran alkalmazott és megbízható megoldás nagy markolatreflexű íjak esetén.

Merev szarvak

A rekonstrukció „merev" szarvait úgy kellett méretezni, hogy azok – éppen a leletinformációk alapján – nem vehetnek közvetlenül részt az íj munkájában, vagyis energiát nem tárolhatnak. A szarv – szerkezeti felépítése alapján – áll egyrészt a famagból, agancsból faragott merev lemezekből, illetve egyes esetekben, mint például az úgynevezett fejes kialakítás esetén ínrétegből, ami a szarv frontális élének alsó szakaszára kerül. Háromszög átmetszetű szarvkialakítás esetén ínmerevítésre nem feltétlenül van szükség. A szarv alapvetően három módon csatlakozhat a hajlós karokhoz:

- lehet a karral azonos anyagú, annak gőzöléssel hajlított meghosszabbítása (ilyenek például az egykorú épen maradt kaukázusi íjak);
- a kar lemezére úgynevezett ráültetéses illesztéssel is felenyvezésre kerülhet;
- a ma alkalmazott leggyakoribb megoldás szerint a szarv „V" csapolással illeszkedik a karokhoz.

Mi a rekonstrukciónknál a szarvakat – a módszer megbízhatósága miatt – csapolva illesztettük a karokhoz. A szarvszerkezet megépítése során a legtöbb időt és fejtörést a szarv magját burkoló agancslemezek pontos kialakítása okozta. Az anyagbeszerzés problémái miatt számos olyan próbadarab és lemezkészlet is készült, melyek végül nem voltak alkalmasak a felhasználásra. A korábbi íjrekonstrukciók merev íjlemezei

36 Az egykorúnak tekinthető, épen fennmaradt eurázsiai íjak részletes elemzése és bemutatása: Bíró 2013.

többségében nem agancsból készültek, így e tekintetben is úttörőnek tekinthető az elvégzett munka *(7/4–5. ábrák)*. Ehhez azonban az agancs pontos anyagát is vizsgálni kellett: archeozoológiai alapon a gím- és a dámszarvas agancsa jöhetett szóba. A munka során kiderült, hogy a dámszarvas „lapos" agancslapátjaiból nem lehetett kiszabni a szükséges méretű lemezeket, mert a lemezek ívelt átmetszete nem alakítható ki. A keményebb, szívósabb és kiadósabb gímszarvasagancsnál viszont a pontos méretű (megfelelő kéregvastagságú) anyag megtalálása jelentette a gondot. Ha kisebb volt a szükségesnél, a szivacsos szerkezet átütött a csontos részen, míg nagyobb méretnél az úgynevezett íveltség-probléma jelentkezett. Ráadásul az ív főzéssel történő módosítását – növelését vagy csökkentését – sem a dám, sem pedig a gím agancsa nem tolerálta: hosszirányban repedt és tört. Alapvető kihívást jelentett a homorú, irdalt és egyenetlen belső lemezfelület szarv-magra történő illesztése is, melyet végül ínszálak réskitöltőként való alkalmazásával sikerült megoldani. A legnagyobb gondot azonban az okozta, hogy a rekonstrukciót – jelen esetben a szarv kialakítását – fordított sorrendben kellett végrehajtani, vagyis amíg a lemezek végleges kialakítását annak idején nyilván a már elkészült íjszarvon, arra felenyvezve hajthatták végre, addig az egykori íjkészítési sorrenddel ellentétben, nekünk azokat még az íjmagra történő ragasztásuk előtt kellett a régészeti leletek tökéletes másaként elkészíteni. Enyvezéskor a pontos illesztések kialakítása is sok gondot okozott, mert a lemezek szabálytalan felületre történő szorítása (kötözése) során azok egymáson elcsúsztak, az enyv száradása (összehúzódása) pedig további elmozdulást okozott a lemezeknél. A pontatlanságokat végül ki kellett küszöbölni, ami miatt sajnos nem beszélhetünk milliméterpontos leletmásolatokról. Igazi különlegessége az íjszarvnak a dorzális szarvlemez alkalmazása, amire a laterális szarvlemezek dorzális széleinek irdalásai alapján következtethettünk. A sírban ezek a feltehetőleg elbomló anyagból készült lemezek nem maradtak meg, így mi szarulemezeket használtunk. A két szarvlemez egymáshoz való illesztése nem adta meg 100 százalékos pontossággal a lemezek által bezárt szögek értékét, illetve az íjvégek lehetséges keresztmetszetét, ezért a két íjnál különböző szögértékek alapján építettük meg az íjak szarvát. Ebből fakadóan az egyik egy kecses, vékony szarvkialakítást, míg a másik egy nagyobb szögértékű, zömökebbet kapott *(8/1–2. ábrák)*. A fentiektől függetlenül, a lehetőségekhez képest sikerült olyan hiteles, háromszög átmetszetű, zárt szarvszerkezetű kialakításokat megvalósítani, melyek alkalmasak lesznek a szükséges tesztek és vizsgálatok elvégzéséhez.

Hajlós karok

A merev szarvakhoz csatlakozó fő íjrészeket, amelyek az íj mechanikai munkáját végzik, a hajlós karok alkotják. Az összetett íjak karjainak magja fa, ezt az íj frontális oldalán állati ínakból, a dorzális oldalon pedig szaruból készített réteg fedi. A hajló karoknak nagy terhelést kell kiállniuk. Hajlításkor az anyag külső oldala megnyúlik, a belső pedig összenyomódik. Ráadásul szívósnak is kell lennie, ugyanis a megterhelést több ezerszer kell elviselnie. Az íjkarok méretezése szoros összefüggésben van az íj húzóerejével. Különféle megfontolások alapján úgy véljük, hogy a korabeli átlag harci vagy vadász célból épített magyar íjak minimum 60 fontos (körülbelül 27 kg) húzóerővel rendelkezhettek, ezért a tervezés során minimálisan mi is ezt a húzóerőt céloztuk meg, és az íjkarok méretezését is ennek megfelelően hajtottuk végre. Az íjkarok szélességét ezért 35 mm-ben, míg vastagságát 12 mm-ben határoztuk meg a karok hajlós részein. Az íjkarokhoz szükséges korhű szarulemez kiválasztása is nehézséget okozott. Az egykor nagy valószínűséggel alapanyagot szolgáltató őstulok nem jöhetett szóba, mivel az állat napjainkra kipusztult. A 10. században még biztosan elterjedt európai bölény és a korszak marháinak sajnos túl rövidek voltak a tülkei, az itthon nagyobb mennyiségben elérhető magyar szürkemarhaszaru használata pedig anakronisztikus lett volna,[37] ráadásul a szürkemarhaszaru lemezesedésre is hajlamos. Mindezek figyelembevételével végül a bivalyszaru felhasználása mellett döntöttünk. A rendelkezésre álló bivalytülökből végül rövid, 33 és 39 cm hosszúságú szarulemezeket alakítottunk ki. A szarulemezek és a famag közötti illesztést síkmagos elrendezéssel és úgynevezett nem illeszkedő hornyolással készítettük el, mely az enyvezett felületek, vagyis a kötés szilárdságának növelése céljából elengedhetetlen.

Merev markolat

A hajlós karokon végigfutó és a markolaton végződő szarulemezek illesztése jellemzően markolatcsap, mar-

37 A 10–11. századi Kárpát-medencei íjak földben elpusztult nyersanyagainak átfogó vizsgálata: Bíró 2013.

kolatlap vagy markolatléc[38] alkalmazásával történhet. A tervezett rövid szarulemezek miatt döntöttünk úgy, hogy kihasználjuk a lehetőséget és megvizsgáljuk a markolatléces, valamint a markolatlapos kialakítás tulajdonságait, azzal a kitétellel, hogy anyaguk csak és kizárólag elbomló anyagból (szaruból) készülhet, mivel a forrásként felhasznált sírokban ezeknek nincs nyoma. Ezért az egyik íj markolatát lécesre, míg a másikat markolatlaposra alakítottuk ki *(8/3. ábra)*.

Enyvezés és inazás

Az íj fő részeinek kialakítása kapcsán mindenképpen szót kell ejteni a szerkezeti elemek kötését biztosító természetes ragasztóanyagokról is. Az ínrétegek kialakításához, az ínrostok szálainak rögzítéséhez a kollagént tartalmazó állati eredetű enyvek a legalkalmasabbak. Mi minden ragasztási feladat végrehajtásához, vagyis a farészek, az agancs- és szarulemezek felragasztásához és az inazáshoz is jó minőségű bőrenyv különböző sűrűségű vizes oldatát használtuk. Véleményem szerint az íjkészítésre alkalmas ín többnyire vadállattól származik, hiszen a folyamatos mozgás miatt a vadállatok szalagjai sokkal erősebbek, illetve kevésbé zsírosak, mint a tenyészállatoké. A legjobb minőségű ínalapanyagot hazánkban az öreg gímszarvasok lábából lehet kinyerni, ezért mi azokból íjanként körülbelül 100 gramm feldolgozott inat használtunk fel.

Íjideg

A honfoglalás kori magyar íjak idege természetszerűleg a régészeti leletanyagból nem ismerhető meg, míg az épen fennmaradt, nagyjából egykorú, 8–11. századi kaukázusi és belső-ázsiai íjak idegei sodrott bőr alkalmazására utalnak.[39] Mivel felesleges kockázatnak nem kívántuk kitenni az íjak épségét, ezért a rekonstrukcióink esetében ideiglenesen olyan mesterséges ideget használtunk, mely tulajdonságát (nyúlását) tekintve a legközelebb áll a természetes anyagokhoz. Fontos új tapasztalat, hogy a háromszög átmetszetű szarvszerkezet miatt csak rövid, 70 mm-nél nem nagyobb idegfüllel biztonságos az íj használata, hosszabb idegfül esetén ugyanis az íj lövéskor leajzhatja magát.

38 Ezekre vonatkozóan: Bíró et al. 2010, 249–261.

39 Az egykorúnak tekinthető, épen fennmaradt eurázsiai íjak részletes elemzése és bemutatása: Bíró 2013.

Adatok és tapasztalatok

Fontos megjegyezni, hogy az íjak még nem készültek el véglegesen, készítésük körülbelül egy évvel ezelőtt kezdődött el, s 2013 márciusában keltek életre *(9. ábra)*. Az íj életre keltése, más néven „betörése" ajzófa segítségével történt. Az íj beállítása (úgynevezett tillerezése) céljából a merev részekre hőhatással, a hajlós karokra pedig mechanikai anyagleválasztással – a szarulemezek vékonyításával – gyakoroltunk hatást. Mivel az alkalmazott enyv nem vízálló, ezért az íjakat védeni kell a környezeti hatásoktól, főleg a nedvességtől. A lövésztesztekre már alkalmas, de még nem teljesen kész rekonstrukciókat – az épen maradt íjak analógiái alapján[40] – spirálisan tekert, teljes (csak a szarvakat szabadon hagyó) zárt nyírfakéreg burkolással tervezzük véglegesíteni. Az íjrekonstrukciók alapvető technikai adatai az alábbiak:

„A" változat:
– húzóerő: 37,6 kg (83 lb)
– tömege: 484 gramm
– ideghossz: 107–108 cm
„B" változat:
– húzóerő: 30,8 kg (68 lb)
– tömege: 490 gramm
– ideghossz: 106–107 cm

A részletesebb méréseket igénylő adatok meghatározására, mint a nyíl kezdősebessége és a maximális lőtáv, valamint a sajátos szarvszerkezetek laboratóriumi tesztelésére a közeljövőben kerítünk sort.

Összefoglaló gondolatok

A fentiekben már több alkalommal utaltunk íjrekonstrukcióink különlegességére, ezért lezárásképpen szeretnénk a legfontosabb megállapításokat újra hangsúlyozni és összegezni. Az íjak építése során számos olyan, a régészeti anyagból kinyerhető információt hasznosítottunk, amikre korábban nem volt példa. A legfontosabb, hogy ezek az első, lehetőség szerint kizárólag a régészeti leletanyagra építő tudományos célú íjrekonstrukciók Magyarországon. Ennek megfelelően a merev íjlemezek anyagi és alaki szempontból is a leletek lehető legtökéletesebb másaként lettek kialakítva. Ennél is lényegesebb azonban, hogy ezek az első zárt szerkezetű (agancs oldallemezes és szaru hátlemezes), valamint háromszög szarvátmetszetű leletrekonstruk-

40 Uo.

ciók a világon. Az eddig íjanként elvégzett 200 lövéses lőtesztek egyértelműen bizonyították, hogy a háromszög átmetszetű szarvszerkezet nem csupán tökéletesen lőképes, de az első megfigyelések alapján lényeges mechanikai különbség, például teljesítménycsökkenés nem tapasztalható a kereskedelmi forgalomban kapható, ettől eltérő szarvszerkezetű többi íjhoz képest. A jelenlegi kutatások szerint a honfoglalás kori magyar íj egyetlen, régészeti leletanyag alapján bizonyosan rekonstruálható íjszerkezeti jellemzője a szarvkialakítás. Éppen ezért reméljük, hogy a hazai íjkészítők „honfoglaló magyarnak" titulált termékei közt minél hamarabb megjelennek majd a háromszög szarvátmetszetű íjak is, hogy az íjászattal foglalkozó, egyre szélesebb közönség lehetőség szerint valóban autentikus formájú íjakat használhasson.[41]

41 A tanulmány szerzői ezúton is szeretnék hálás köszönetüket kifejezni Kovács Lászlónak, aki a közöletlen magyarhomorogi íjleletanyag vizsgálatára, valamint az itt tárgyalt eredeti sírrajzok közlésére engedélyt adott, továbbá Éber Magdának, aki a 2. ábrát elkészítette. A régészeti leletanyagról itt közölt fényképeket Bíró Ádám, az íjrekonstrukciók fotóit pedig Bencsik Péter készítette.

Függelék

A magyarhomorog-kónyadombi 103. sír laterális szarvlemezei[42]

BÍRÓ ÁDÁM

Tanulmányunk végén célszerűnek látjuk közölni a rekonstrukció legfontosabb pontjának tekintett szarvszerkezeti megoldás alapjául szolgáló két laterális szarvlemez részletes leírását és méretadatait – mintát kínálva ezzel az íjlemezek későbbi, hasonló részletességű feldolgozásához.

1. laterális szarvlemez

A lemez teljes húrhossza 24,8 cm. A lemez szélessége az alsó végen 2,45 cm, középen 1,85 cm, az állszakaszon 1,7 cm, a húrvájatban 1,2 cm, a homlokszakaszon 1,6 cm, a csúcsban 1,45 cm. A lemez vastagsága az alsó végen 0,05 cm, a csúcsban 0,15 cm, legnagyobb vastagsága középen 0,22–0,25 cm. A frontális szél legnagyobb vastagsága 0,28 cm, vastagsága a homlokszakaszon 0,1 cm. A dorzális szél vastagsága 0,18–0,2 cm. A húrvájat toroknyílása 0,5 cm, mélysége kb. 0,51 cm, az alsó és felső ajakhosszok kb. 0,3–0,35 cm hosszúak, a garat magassága 0,58 cm. A lemez metszetének magassága az alsó végen 0,7 cm, középen 0,5 cm, a homlokszakaszon 0,4–0,3 cm. A lemez alsó végén a frontális szél a középső szakasz meghatározta síktól 1,4 cm-re emelkedik fel. A lemez tömege 15,1 g. Leltári száma: MNM 99.55.3.A.

Egyetlen agancsdarabból faragott, vékony, balra nyíló laterális íjszarvlemez. Teljesen ép, jó megtartású, a sírban nem deformálódott, csak néhány helyen repedt meg. Mindkét lemezszél egyenes, enyhén összetartó, a húrvájattól kb. 4,5–4,7 cm-re azonban mindkét szél megtörik. A csúcs alakja a dorzális szélhez felívelő, az ív egy helyen szögben tört. Az alsó vég lezárása épen maradt meg, ami igen ritka jelenség. A lezárás alakja egyenes: a frontális szél felé ferdén levágott, a hosszanti szélekkel való találkozásnál pedig szabályos sarkakat képeztek ki. A lemez átmetszete igen erősen domború. A lemez hosszanti, frontális széle befelé kissé ferdén levágott, s az így kialakított sík felületet markáns, bevésett irdalás fedi. Az irdalás az alsó végen sűrű, diagonális irányú, a középső szakaszon szellősebb és keresztirányú, a homlokszakasz azonban ferdén befelé jobban levágott és irdalatlan. A lemez másik hosszanti – vagyis a dorzális – széle kissé ferdén befelé levágott, teljes felületét markánsan bevésett, sűrű, keresztirányú irdalás borítja. A húrvájat szélei finoman íveltek, ferdén levágottak, a garatnál és az alsó ajakszakasz sarkában peremeik lekoptak. A lemez külső felülete simára csiszolt, polírozott, kisebb foltokban helyenként enyhén erodált. Az alsó lemezvéget kb. 2 cm-es magasságig sűrű, keresztirányú, markánsan bevésett irdalás fedi. A belső felület teljes egészét sűrű, a lemez tengelyét követő, viszonylag mély, kapart/vésett irdalás borítja. A lemez frontális széle az alsó lemezvégen erősebben, a csúcs mellett kisebb mértékben elhajlik a középső szakasz meghatározta síktól.

2. laterális szarvlemez

A lemez teljes húrhossza 25,45 cm. A lemez szélessége az alsó végen 2,15 cm, középen 1,65 cm, az állszakaszon 1,61 cm, a húrvájatban 1 cm, a homlokszakaszon 1,52 cm, a csúcsban 1,35 cm. A lemez vastagsága az alsó végen 0,08–0,03 cm, a csúcsban 0,15 cm, legnagyobb vastagsága középen 0,18–0,2 cm. A frontális szél vastagsága 0,08 cm, a dorzális szélé 0,2 cm (ez utóbbi a homlokszakaszon csak 0,15 cm). A húrvájat toroknyílása 0,5 cm, mélysége kb. 0,53 cm, az alsó és felső ajakhosszok kb. 0,45 cm hosszúak, a garat magassága 0,55 cm. A lemez metszetének magassága az alsó végen 0,38 cm, középen 0,42 cm, a homlokszakaszon 0,35 cm. A lemez alsó végei a középső szakasz meghatározta síktól 0,5 cm-re emelkedik fel. A lemez tömege 12,23 g. Leltári száma: MNM 99.55.3.A.

Egyetlen agancsdarabból faragott, vékony, jobbra nyíló laterális íjszarvlemez. Szinte teljesen ép, jó megtartású, a sírban nem deformálódott, csak az alsó végén repedt ketté – itt egy kisebb darab a lemezből hiányzik, illetve az alsó vég kissé töredékes. Mindkét lemezszél egyenes (a frontális kissé talán homorú), enyhén összetartó, a húrvájattól azonban kb. 4,5–5 cm-re mindkét szél megtörik. A csúcs alakja a dorzális szélhez felívelő. Az alsó vég lezárása eredetileg talán a frontális szél felé ferdén levágott lehetett. A lemez átmetszete domború. A frontális szél az alsó szakaszon elkeskenyedve, a középső és felső szakaszon lekerekítve élben végződő, irdalatlan. A dorzális szél befelé kissé

42 A laterális szarvlemezek részeinek itt alkalmazott elnevezéseit lásd az *1/3. ábrán*.

ferdén levágott, vésett, viszonylag sűrű, vegyesen diagonális és keresztirányú irdalás borítja teljes felületét. A húrvájat szélei finoman íveltek, ferdén levágottak, a garatnál és az alsó ajakszakasz sarkában peremeik lekoptak. A lemez külső felülete sima, polírozott, kisebb foltokban helyenként erodált. Az alsó lemezvéget kb. 2,5 cm-es magasságig sűrű, keresztirányú, markánsan bevésett irdalás fedi. A belső felület teljes egészét sűrű, tengelykövető, viszonylag mély, kapart/vésett irdalás borítja. A lemez frontális széle az alsó lemezvégen erősebben, a csúcs mellett kisebb mértékben elhajlik a középső szakasz meghatározta síktól.

A szarvlemezek alkotta szarvszerkezet elméleti rekonstrukciója

Elsőként is megállapíthatjuk, hogy a két szarvlemez egykor nagy valószínűséggel ugyanazon íj ugyanazon szarván kapott helyet. Ezt bizonyítja, hogy húrvájataik egyeztetésekor a lemezek külső felszínének alsó végén látható irdalt mezők azonos magasságig húzódnak fel. Az egykori íj tényleges használhatóságát és használatát pedig mindkét lemez húrvájatának alsó sarkában megfigyelt finom kopásnyom igazolja. Mindenképpen kiemelendő, hogy a két szarvlemez egymásnak szinte tökéletesen megfelel (egymásnak mintegy tengelyes tükörképei), csupán minimális eltérésre figyelhetünk fel, mint az alsó végek és a csúcszárás kissé eltérő alakja. A két szarvlemez által egykor alkotott szarvszerkezet meghatározásának első lépcsőjeként azt vizsgáltuk meg, hogy elképzelhető-e az egymással nagyjából párhuzamos, vagy a csúcs felé kissé összetartó, de a csúcsban nem érintkező lemezekből álló, ún. téglalap átmetszetű, teljes magos konstrukció. A vizsgálat során egyértelművé vált, hogy a lemezek finom csavarodása, eltartása és általában a kialakítása ezt a szarvmodellt nem teszi lehetővé. A lemezek átmetszete és alakja pedig egyértelműen kizárja az ún. Sebestyén-féle szarvkonstrukciót, vagyis azt a részmagos szerkezetet, amikor a laterális szarvlemezek legalább a húrvájat magasságától egymáson, egymásra lapolva futnak. Ezzel szemben a két szarvlemez pontosan egymáshoz illeszthető frontális hosszanti széleik mentén, mégpedig úgy, hogy az 1. lemez levágott, irdalt frontális szélére ráhúzódik a 2. lemez lekerekítve élben végződő, irdalatlan széle. (Az illeszkedés annyira pontos, hogy legfeljebb 1–2 mm-es játékot enged meg a lemezek ívelése.) Ekkor a szarvmag átmetszete egyenlő szárú háromszöget formál. (A lemezek átmetszetének íve miatt természetesen nem pontos geometriai formáról van szó: a háromszög szárai enyhén íveltek, domborúak.) A pontos illeszkedésnek köszönhetően a szarv átmetszete egyértelműen rekonstruálható: az alsó és középső szakaszon, nagyjából a laterális lemezek profilalakjának szögben töréséig a szarvmag háromszög átmetszetének alapja 1,1–1,2 cm széles, a háromszög magassága pedig 1,3–1,6–2,1 cm a szakasz felső végén, közepén és az alsó végen mérve. A lemezek szögben törésének magasságáig enyhén csökken a lemezek szélessége és így csökken az átmetszet háromszögének alapja is, de igazán csak a húrvájat és a csúcs közti (homlok)szakaszon figyelhetünk meg jelentős összeszűkülést. A csúcsnál a teljes szarv vastagsága ugyanis (lemezekkel együtt) már csak max. 0,9 cm, míg a szarvmag háromszöges átmetszetének alapja kb. 0,5 cm, magassága pedig kb. 1,3 cm. A húrvájat ebben a pozícióban 0,6 cm széles belső garattal rendelkezett, amit értelemszerűen a szarv famagjába kellett faragni. A lemezek átmetszete alapján a szarvmag hosszanti oldalai erősen domborúra faragottak lehettek. Arra is érdemes felfigyelni, hogy mindkét szarvlemez dorzális szélét kissé ferdén levágták és az így kialakult meglehetősen vastag sík felületeket erősen irdalták. A fentiekben rekonstruált pozícióban ez a két szélsík felülete szinte pontosan egyetlen síkba esik. Ennek alapján arra gondolhatunk, hogy a szarv hátoldalát egy harmadik, a szarvlemezek dorzális széleinek kiképzése alapján közel síkra faragott vékony fa-, de inkább szarulemez zárhatta le. E húrvájat nélküli, nagyjából egyenlő szárú háromszög alakú dorzális szarvlemez két hosszanti széle tehát ráhúzódott és befedte a két laterális szarvlemez dorzális széleit, s ezáltal mintegy szabályszerű szarvtokot képezett. A dorzális szarvlemez rekonstruálhatósága, vagyis a laterális szarvlemezek dorzális szélsíkjainak egybeesése ugyanakkor meggyőzően támogatja a feltételezett háromszög átmetszetű szarvszerkezet elképzelését.

Irodalom

Bakay–Papp 2008
Bakay Kornél–Papp György: *Lovasíjászat és őstörténet*. Vasszilvágy. (A Magyar Nyugat Történeti Kiskönyvtára 9.)

Bálint 1968
Bálint Csanád: Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1968, 47–89.

Bíró et al. 2010
Bíró Ádám–Langó Péter–Türk Attila: Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarkolat lécek értékeléséhez. Szentes-Derekegyházi oldal, D-3. tábla, 6. sír. *Archaeologiai Értesítő* 135, 245–268.

Bíró 2013
Bíró Ádám: *Fegyverek a 10–11. századi Kárpát-medencében. Fegyvertechnológiai és módszertani tanulmányok a honfoglaló magyarok íjairól és a déli importkardok kérdéskörében.* Budapest. (PhD-disszertáció, kézirat.)

Fábián 1967
Fábián Gyula: Archaeologia experimentalis. Honfoglaláskori magyar íj rekonstruálása. *Természettudományi Közlöny* 1967/3, 98–101.

Fábián 1970
Fábián Gyula: The Hungarian Composite. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries* 13, 12–16.

Fábián 1981
Fábián Gyula: *A magyarok nyilaitól ments meg uram minket*. Rendezte Székely Orsolya. Magyar Televízió. Budapest.

Fábián 1984
Fábián Gyula: Újabb adatok a honfoglaláskori íjászat kérdésköréhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1980–81/1, 63–76.

Fábián 1985
Fábián Gyula: A honfoglaláskori magyar íj és készítése. *Nimród. Szakmai melléklet* 1985. április, 1–11.

Hajdu 1996
Hajdu Lajos: Közös kincsünk, az ősi magyar íj. In: *Nemzeti történelmünk. III. Tanulmánykötet a honfoglalásunk 1100. évfordulója tiszteletére. Az őshazától Árpád honalapításáig*. Szerk.: Magyar Kálmán. Kaposvár, 193–202.

Horváth et al. 2006
Horváth Sándor–Körtvélyesi Géza–Legeza László: The Statics of the Traditional Hungarian Composite Reflex Bow. *Acta Polytechnica Hungarica* 3/2, 73–89.

Hun–magyar harcművészet 2011
Hun–magyar harcművészet. Az íjászat hagyományos módszere. Szerk.: Kelemen Zsolt. [Szentendre.]

Kassai 2001
Kassai Lajos: *Lovasíjászat*. Budapest.

Kelemen 2005
Kelemen Zsolt: *Lóháton, fegyverben*. Szentendre.

Nepper 2002
Módyné Nepper Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. Budapest–Debrecen. (Magyarország honfoglalás kori és Árpád-kori sírleletei 3.)

Révész 1996
Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*. Miskolc. (Magyarország honfoglalás kori és Árpád-kori sírleletei 1.)

Szombathy–Szőllősy 2009
Szombathy Gábor–Szőllősy Gábor: Újabb adatok a honfoglalás kori magyar íj alapanyagainak kérdésköréhez: a juhszarv mint szaruanyag. In: *Csontvázak a szekrényből. Válogatott tanulmányok a Magyar Archeozoológusok Visegrádi Találkozóinak Anyagából 2002–2009*. Szerk.: Bartosiewicz László–Gál Erika–Kováts István. Budapest, 203–210. (Opitz Archaeologica 3.)

Szőllősy 1991
Szőllősy Gábor: Dr. Fábián Gyula munkássága – működőképes másolatok népvándorláskori íjakról. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85/2, 691–696.

Szőllősy 1992
Szőllősy Gábor: Újabb adatok a népvándorlás kori íjtípusok kérdésköréhez. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve* 30–32/1987–1989, 349–374.

Szőllősy 2000
Szőllősy Gábor: „Élire állítva" eltemetett íjak. In: *A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger, 1998. szeptember 18–20*. Szerk.: Petercsák Tivadar–Váradi Adél. Eger, 173–183. (Heves Megyei Régészeti Közlemények 2.)

Szőllősy 2002
Szőllősy Gábor: A honfoglaló magyarok íja. A kísérleti régészet egy példája. In: *Pannicvlvs. Ser. B. No. 6. A régésztechnikus kézikönyve.* I. Szerk.: Ilon Gábor. Szombathely, 135–141.

Szőllősy 2004
Szőllősy Gábor: Az avar íjak és a magyar íj fejlődéstörténeti kapcsolatai. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10.* Szerk.: Balogh László–Keller László. Budapest, 53–61. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.)

Tóth 2004
Tóth László: A visszacsapó íj. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2004, 55–69.

Trogmayer 1962
Trogmayer Ottó: X–XII. századi temető Békésen. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1960–1962, 9–37.

Hagyományőrzés, kísérleti régészet: Elmélet és gyakorlat Európában és Magyarországon

IGAZ LEVENTE

Kiinduló megállapításom szerint ma Magyarországon már nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az igényt, miszerint a szaktudományok képviselőinek az eddiginél aktívabb és sokoldalúbb szerepet szükséges vállalniuk történelmünk szélesebb körű megismertetésében. Bizonyos társadalmi jelenségek egyre sürgetőbbé teszik a felismerést, hogy ennek az igénynek a megfelelő kezelése idehaza is a tudományos világ felelőssége. Többek között kérdések, majd az ezekre adott válaszok megfogalmazásával, azaz a párbeszéd megindításával, amely eddig – legalábbis hivatalos formában – lényegében nem létezett a tudomány képviselői, illetve az azon kívül állók között. A teoretikus és praktikus ismeretek összekapcsolása terén egységes válaszra váró kérdés például a kutatás érvényességi határainak kijelölése, valamint a kutatásba – s egyben a tudományos tevékenység további részeibe – bevonható módszerek és személyek köre is.

Az alábbiakban helyzetjelentést adok az egyik, a teoretikus és a praktikus szemléletet egyesítő tudományág, a *kísérleti régészet* jelenlegi magyarországi állásáról, továbbá e nálunk helyét kereső diszciplína módszertanát foglalom össze néhány újabb hazai és európai, középkorra visszanyúló példa segítségével, melyek az Árpád-kor időhatárai közé helyezhetők.

Hagyományőrzés és kutatás: összhang és hiányosságok

Elmondható, hogy a különböző korszakok harci kultúrájának megjelenítése – a kutatás 20. századi kezdete óta[1] – Magyarországon a rekonstrukciós tevékenység egyik motorja: népszerű téma, amely fontosságához mérten azóta és jelenleg is kiemelt figyelmet élvez a társadalom legkülönbözőbb csoportjai részéről. A képzett kutatók mellett eredetileg nem történész vagy régész végzettségű szakemberek, továbbá „lelkes érdeklődők" sora foglalkozott és foglalkozik a honfoglalás és az Árpád-kor hadtörténetével, harcászatával, illetve utóbbi eszközeinek, lehetséges módszereinek „rekonstruálásával".

Az 1989-es politikai változásokat követően a honfoglalás kor több meghatározó régészeti lelete – például a lemezes tarsoly, a szablya és a szűkszavú írásos források mellett itthonról csak a nem egyértelmű rendeltetésű markolat- és íjvéglemezek alapján „ismert" összetett reflexíj – is rövid idő alatt beépült a köztudatba, és a történelmi múlt felé érdeklődéssel forduló körök rendkívül népszerű kellékévé vált. A pozitív hatások mellett, e folyamat legkárosabb következménye az a tudományos módszertant figyelmen kívül hagyó dilettantizmus, ami jelenleg a hazai, sokarcú „hagyományőrző tevékenység", valamint az arra épülő ipar és kereskedelem kísérőjelensége. A megfelelő szakmódszertani érvekkel alá nem támasztott tudás, a felületes ismeretek, ezzel együtt a tömegtermékek előállításának és értékesítésének szándéka mára egy sajátos „honfoglalás kori szubkultúrát" hozott létre, amely igen megnehezíti az érdeklődők tisztán látását. Történészként növekvő aggodalommal figyelhetjük a középkorhoz való visszanyúlás egyes kísérleteit, valamint a „nemzeti hagyományok ápolásának" ehhez gyakran társuló bizonyos megnyilvánulásait. A szakember jó okkal határolódik el ezektől, hiszen a magukat – gyakorta igen öntudatosan – hagyományőrzőknek nevező személyekkel és csoportokkal valóban csak abban az esetben szükséges tudományos oldalról foglalkozni, ha a meglévő, valamilyen speciális tudásuk mellett hajlandóak a szakmai kritériumok szűrőjén is megméretni magukat. Ha ezt nem teszik, akkor tevékenységük valójában nem más, mint egy történelmi díszletek között zajló szerepjáték. A mai Magyarország igen különösen alakult „hagyománykeresését" ezért sem szabad összetéveszteni az Ázsiában helyenként még élő, kontinuus tradíciókkal. Erre példa a Japánban és Koreában mindmáig, Mongóliában pedig a legutóbbi időkig meglévő íjkészítő és íjászhagyomány. [2]

1 Erre lásd Veszprémy László kutatástörténeti összefoglalóját: Veszprémy 2008, 13–19.

2 Hoff 2002; Duvernay–Duvernay 2007; Varga 2013.

A múltkeresés népszerű, a tömegek számára tetszetős, de általában tudománytalan, sőt alapjaiban is megtévesztő hazai módszertanára napjainkban egyre több példát láthatunk mind a különféle kulturális rendezvények programjai között, mind a világhálón keringő „ismeretterjesztő" anyagokban.[3] Másfelől közelítve: egy hosszú évek, évtizedek óta a szakmájában tevékenykedő, ezzel együtt kutatómunkát is végző mesterembertől – bár hivatása szerint nem történész vagy régész – komoly hiba elhatárolódni, hiszen gyakorlati tapasztalataival segítheti azon történészek vagy régészek munkáját, akiknél épp a mesterségbeli jártasság hiányzik. A más tudományterületekről induló, eltérő módszerekkel és látásmóddal dolgozó személyek munkájukkal eddig is többször előmozdították már a tudomány kerekét. Így történt ez a korai magyar hadtörténet kutatásában is. Idősebb Fábián Gyula zoológus újrekonstrukciói[4] vagy az eredetileg agrármérnök Szőllősy Gábor által rekonstruált fegyverekkel elvégzett és megfelelően dokumentált tesztek és kísérletek már beépültek a hazai kutatásokba.[5] A hozzájuk és másokhoz köthető eredmények nyomán mostanra a szükséges továbblépés irányai is kijelölhetők a jövőbeli kutatómunkához. A kutató és a mesterember sikeres együttműködésére pedig jó példa az utolsó tiszafüredi nyeregkészítő, Kuli Mihály, aki László Gyulának nyújtott segítséget a honfoglalás kori nyereg egyik lehetséges típusának a rekonstruálásához.[6]

Történelmi témák kutatásában a *hagyomány* mint kifejezés kizárólag csak – többek között – a feljebb említett kutatók által kijárt *úton való maradás* jelentéstartalmában értelmezhető. Nyilvánvaló, hogy egy több száz éve megszakadt hagyományt eredeti formájában továbbvinni nem, legfeljebb csak modellezni lehet. Azt is csak több, jól megalapozott, egybevágó forrással alátámasztva. Ettől világosan elválasztható és el is választandó az a közösségi vagy egyéni tevékenység, amely a „múltidézést" sport, szabadidős elfoglaltság, vagy egyszerűen játék formájában valósítja meg. E fogalmak elkülönítésében, a határok meghúzásában elsősorban egy olyan szakmai kör tudna segítséget nyújtani, amelynek a régészet vagy a történelemtudomány képviselőin kívül az említett tudományágakon kívülről jövő személyek is tagjai. A középkor valós – illetve mai tudásunk szerint lehető leghitelesebb – alapokon nyugvó életre keltésére ugyan tetten érhető a próbálkozás és a szándék, mindez azonban eddig egyelőre csak eseti példákban merült vagy merül ki. Pedig a Kárpát-medencei történelmünk első időszakáról alkotott fantáziadús, laikus elképzeléseket látva igencsak szükség lenne olyan határozott, szakmai véleményeken alapuló állásfoglalásokra, amelyek akár a (hiteles és minőségi) játék résztvevőit is segítenék egy reálisabb és hasznos történelmi reprezentáció megvalósításában.

Kísérleti régészet: néhány magyar módszertani példa

A régész, történész, esetleg más végzettségű, vagy éppen speciális szaktudású, kísérletező kedvű (mester-) emberek múltat megjelenítő tevékenységének leírására világszerte a *kísérleti régészet* az egyik elterjedt kifejezés. Nálunk leginkább e „köztes tudományág" szakmai elfogadottságában mutatkozik lemaradás. Annak ellenére is, hogy a tudományos kritériumoknak megfelelő kísérleti régészeti metodika egyfelől fontos kiegészítő, nem egy esetben pedig „asztal mögött" született, és ezért kevéssé életszerű magyarázatok, elméletek kor-

3 Lásd az úgynevezett „Baranta-mozgalom" történetét. Terminológiájának kimerítő kritikájára: Baski 2008, 8–23. A politikai-ideológiai hátterű múltkeresés legfrissebb hazai példája a turanizmus újjáéledése, illetve újbóli térnyerése. Legismertebb esete a dél-kazahsztáni (torgaji) madijarok körül kibontakozó, ez idáig nem eldöntött vita, illetve az eltérő nézetek tálalása. Szakács 2012. A középkorig visszanyúló „nemzeti identitáskeresés" különböző kelet-európai országokban tapasztalható jelenségére lásd: Klaniczay 2006. Az interneten a népszerűsítő, a féltudományos, vagy éppen a teljes mértékben dilettáns nézetek garmadájára bukkanhatunk, a korrekt információkat gyakran saját nézetekkel keverve. Néhány, elsősorban vallási-ezoterikus úton közelítő, „hagyományőrző" irányzat, formáció: Ősforrás Iskola (http://www.tengrikozosseg.com/tudas-tar/cikkek-irasok); Arvisura Közösség (http://arvisura.uw.hu); Yotengrit Egyesület (http://yotengrit.hu/hu/article/tortenete). Utóbbi összefoglaló kritikájára lásd: Nyelv és Tudomány 2012 (http://www.nyest.hu/renhirek/a-nyirkai-joslat-es-a-yotengrit-a-tengervegtelen-os-szellem-egyhaza.) A jelenkori magyarországi újpogányság egyházi és lélektani hátterére: Arany 2011, politikai és üzleti vonatkozásaira: Antal–Prugberger 2009. Megjegyzendő, hogy az elmúlt két évtizedben nagy lendületet vett, Akadémián kívüli, jórészt laikus eredetkutatás „eredményei" egyfajta kompenzációként értelmezhetőek a hivatalos (vagy annak vélt), „akadémiai állásponttal" szemben. Az ideológiai szembenállás (politikai-üzleti vonatkozásaival együtt) jó ideje egyfajta „ideológiai háború" formájában zajlik az „akadémiai-hivatalos" (más olvasatban „finnugrista"), illetve „alternatív-nacionalista" – korántsem csak a „turanista" jelzővel illethető – tábor között. Mindez a kísérleti régészettel foglalkozó személyek és csoportok sorai között is érzékelhető.

4 Fábián 1967, 98–101; Fábián 1980, 63–76.

5 Többek között: Szőllősy 1995; Szőllősy 1998, 123–131.

6 Szőllősy 2002, 53–54; László 1943, 95–106.

rekciójára, pontosítására is használható. Ugyanígy az elvont, „magának való tudomány" közérthetőbbé tételére, az érdeklődő, szélesebb közönség elé tárására is alkalmas – amennyiben ez a tudományágak művelőinek a célja.[7]

A nemzetközi és a jelenleg még korántsem elégséges hazai szakirodalom alapján a kísérleti régészetnek négy körét határozhatjuk meg.[8] Az első *a régészeti leletek újraalkotása.* Ennek lehetőségeiről és buktatóiról a 10. századi magyar íj rekonstruálásának problémáinál aligha találunk jobb esetet.[9] A szervezett keretek között végzett íjrekonstrukciós munka[10] jelenleg több formáció keretein belül zajlik, most már a szaktudományok képviselőivel együttműködve.[11] A *leletek egykori előállítási módszerének modellezése* terén a *tapasztalatszerzésre,* mint a kísérleti régészet Szőllősy által definiált egyik céljára jó példa a leletek lehető legpontosabb adatai alapján rekonstruált nyílhegyek hagyományos előállításának elsajátítása. Ezt a tudást most már ugyan számos hazai kovács a magáénak mondhatja, ez a tény azonban még nem változtat azon, hogy a 10. századi, illetve a későbbi Árpád-kori magyarországi íj- és nyílvesszőkészítés módszereiről nagyon csekélyek az ismereteink, ideértve a háttéripar, a haderő-ellátás, de akár éppen a nyílkovácsolás korabeli részletkérdéseit is. Ezekre továbbra is a sztyeppi rokon kultúrák különböző, jobban fennmaradt forráscsoportjainak elemzéséből, illetve a helyenként még nyomaiban előforduló hagyományos kézművességet tanulmányozva vonhatunk le következtetéseket. Egy 10. századi kovácsműhelyt berendezni jelenlegi ismereteink alapján legfeljebb olyat tudunk, ami talán több részletében is hasonlít a korabeli mester munkahelyéhez. Az íjrekonstrukciós iskola is ott tart, hogy az analóg példák és a korábbi tapasztalatok szintézisével, valamint folyamatos kutatómunkával valószínűsített természetes anyagokból, de jobbára modern szerszám és eszközkészlettel, „üzemi" körülmények között végzi munkáját. A fentiekkel összehasonlítva a fazekasság vagy az egykori ötvöstárgyak előállítási módszerei terén valamelyest jobban állunk. A kezdőpontról legalábbis jelenleg jó irányban látszik továbbhaladni a mesterember és a tudós szakértő közös munkája. A harmadik témakör a *leletek funkciójának tanulmányozása.* Ennek illusztrálására a régészeti feltárások során előkerült tegezek lehetséges szerkezetének, felfüggesztő szerelékeinek használatának, a nyilak tárolási módjának előnyeit-hátrányait és bizonyos további kiegészítő tárgyak rendeltetését, használatának lehetséges módjainak kutatását említem. A Nemzeti Íjászszövetség tegezrekonstrukciós szekciója 2011-ben egy úgynevezett *imitációs kísérlettel* modellezte a „homokóra tegeztípus" valószínűsíthető használatát vágtató ló hátáról, korhűen szerelt, heggyel kifelé tárazott nyilakkal. Itt a tegez szerkezetének újraalkotása mellett a felfüggesztés kikísérletezése bizonyult döntőnek. Ebben a kevés használható, többnyire belső-ázsiai ikonográfiai forrás mellett egy orosz régészeti rekonstrukciós szakanyag segítségére támaszkodhattunk.[12] Idetartozik az íj és nyíl kezelési technikáinak kérdése is, nevezetesen: az egykori húrkezelés és a lövéstechnika azonosításának lehetősége, annak korlátai, gyalogos és lovas formában egyaránt. A témáról a középkori muszlim és bizánci hadi traktátusok hagytak ránk az utóbbi időben már nálunk is jobban ismert, a magyar történelmi íjászok bizonyos hányada által is forgatott írásos anyagot.[13] Ezeket lehetett néhány kortárs, egymástól független ikonográfiai forrás segítségével pontosítani, egyben létezésüket, elterjedtségüket alátámasztani. A leírt technikák modellezésére, hatékonyságuk összehasonlítására azonban a két forráscsoport releváns emlékeinek tanulmányozása nem lett volna elegendő. Ehhez évekig tartó, egyelőre korántsem befejezett, elszánt kísérletezés, valamint a kivitelező, Cozmei Mihai korábbi lovas és harcművészeti tapasztalatai is nélkülözhetetlenek voltak, az általa vezetett közösség adta „hátországgal" együtt.[14] Az Íjász Útja Iskola vezetőjének ez a

7 A hazai kísérleti régészeti tevékenység 2000-ig történt eredményeinek összefoglalására: Ilon 1996–2000, 353.

8 Coles 1979, 36–43. Néhány további alapmű a kísérleti régészet nyugati irodalmából: Coles 1973; Ascher 1961; Fansa 1990; Ingersoll–Yellen–MacDonald 1977.

9 Igaz 2010, 269–328.

10 A világhálón: www.ijasznemzet.hu, www.botondbow.hu, www.magyartortenelmiijasz.hu

11 A 10. századi magyarországi íjleletek egyetlen kézzel fogható elemének, az általában agancsból készült íjlemeznek a keleti párhuzamaira lásd: Bíró–Langó–Türk 2009; Bíró–Langó–Türk 2010.

12 Kubarev 1998, 190–197.

13 A legfontosabb muszlim forrásmunkánk a 14. század második feléből a *Kitab ghunyat at-tullab fi marifat rami an-nushshab* („Az alapvető íjászat könyve kezdők számára") című kézikönyv, az egyiptomi mameluk hadvezér, Taybugha al-Ashrafi al-Maklamishi al-Yunani tollából. Angol fordítása: Latham–Paterson 1970. További, Taybugha művéből merítő traktátusok: Faris–Elmer 1945, Öztopçu 1986. Ez utóbbi fordítása magyarul is olvasható (Sudár 2010). Az ezeknél sok száz évvel korábbi, bizánci *Peri Toxeias* című munka meglepően sok azonos, és kétségkívül sztyeppi eredetű közös íjászati elemet tartalmaz a muszlim művekkel. (Schissel von Fleschenberg 1941.)

14 Cozmei–Igaz 2012.

tevékenysége nem keverendő össze sem a sportként létrehozott mai magyar lovasíjászattal, sem pedig a megfelelő forráskutatást általában mellőző más próbálkozásokkal.[15] A tudományos értékű kísérletezés, tesztelés és az említett más célú tevékenységek összemosásának, hagyományként tálalásának és terjesztésének jelensége különösen indokolttá tenné a szakmai oldal állásfoglalását, ami nem lehetséges az együttműködés és a közös célok felismerése, megfogalmazása nélkül.

Régészeti parkok és reenactment Kelet-Európában...

A szaktudományok kutatóin kívül más társadalmi csoportokat és a nagyközönséget is célzottan megszólító kísérleti régészeti, valamint az úgynevezett történelmiéletmód-rekonstrukciós tevékenység (*historical reenactment*) folytatására az általában *régészeti park* néven ismert létesítmények kínálják a legjobb lehetőséget. Ezekben Nyugat-Európában sok évtizede folyik komplex munka, amelyben a kutató, a szaktudásából élő mesterember, az érdeklődő közönség, az ennek – és persze saját maga – szórakoztatására tevékenykedő *reenactor* egyformán helyet kap.[16] Kontinensünk keleti felén is találunk jól működő régészeti parkokat, egyes különösen szerencsés esetekben egy-egy volt település feltárt és részben rekonstruált területén folyik ez a sokrétű tevékenység.

A kísérleti régészet negyedik feladatkörére, azaz *a leletek hátterének teljes körű vizsgálatára,* s egyben arra is, hogy mit lehet elérni egy ilyen központi, a szaktudományok által támogatott intézménnyel, a közép-lengyelországi Biskupin az egyik jó külföldi példa.[17] Az 1933-ban felfedezett, sokáig víz alatt rejtőző „elveszett város" megismertetésében a délnémet Unteruhldingen mintájára létesített szabadtéri múzeum komoly szerepet játszott. A házrekonstrukciók építése, illetve a korabeli technikákat alkalmazó fazekasság feleleventése már a park II. világháború előtti „hőskorszakában", az 1930-as években megkezdődött. A lengyel régészek 1974-re fejezték be a további konzerváló munkálatokat a világháború végén újra elöntött feltárások területén. Innentől a régészeti rezervációt egyre hangsúlyosabban a kísérleti régészeti tevékenység jegyében működtették. A programok az elmúlt évtizedekben olyan elemekkel bővültek, mint például kőeszközök készítése, bronzöntés, szigonyos és hálós halászat és a tóból kifogott zsákmány ősi módszerekkel történő tartósítása, továbbá régi háziállatfajták – például parlagi juh és a tarpánivadék *konyik* – tenyésztése. A jószágot a korabeli körülményeknek megfelelően tartják és a rezerváció területén folyó munkába is bevonják: az ökrökkel például középkori módszerrel szántanak a park kísérleti régészeti mintagazdaságában. A juhok lenyírt gyapjából az ehhez értő kézművesek fonalat készítenek, amiből különböző szövési módszerekkel, többféle terméket állítanak elő a ruhadaraboktól a szőnyegekig. Biskupinban jelenleg több mint 30-féle régi kézműves- és egyéb mesterséget gyakorolnak: a szándék a korabeli életvitel minél több elemének komplex rendszerként történő bemutatása. A legtöbb ilyen európai létesítményhez hasonlóan a biskupini régészeti park is elsősorban a látogatókból tartja fent magát. Ebben a kelet-európai viszonyok, leginkább a támogatási források itt sem mindig problémamentes rendszere is kényszerítően hatnak. Példaértékű ugyanakkor, hogy valamennyi lengyel iskolásnak kötelező egyszer ellátogatnia Biskupinba, arra a helyre, amely ugyan teljes történetének csak viszonylag rövid szakaszában köthető a lengyel nép múltjához, mégis a nem-

15 Előbbit a nemzetközi hírnévre szert tett Kassai Lovasíjász Iskola képviseli, míg utóbbira példa a szentendrei illetőségű Kelemen Zsolt. Kezdeményezéseik figyelemre méltó tanulságokat, eredményeket hoztak, ám munkásságuk csak részben tekinthető kísérleti régészeti tevékenységnek. Kassai Lajos – a modern lovasíjász sport szabályrendszerének kidolgozása és népszerűsítése mellett – az utóbbi években látványos eredményeket ért el az úgynevezett „erőszakmentes lókiképzés" területén. Az Amerikából terjedő, Pat Parelli nevéhez fűződő lókiképzési forma magyar előzménye Balassa Konstantin módszere, aki a 19. század első felében huszártisztként szerzett tapasztalatait több könyvben is megörökítette: Balassa 2006. Kassai néhány évvel ezelőtt ezzel a módszerrel tett kísérletet a Masʿūdi-féle 934. évi csataleírás modellezésére – 12 lóval egyszerre. A kísérlet utolsó, általam nyomon követett fázisában a „lovasíjász zárótűz" egyfajta megjelenítésére volt alkalmas (vö. HKÍF 1995, 55–56). Kelemen – és néhány, az utóbbi években önálló útra lépett tanítványa – pedig a teljes fegyverzetben lovával együtt mozgó, harcoló, az egykorú leírások szerint azzal szinte „összenőtt" keleti lovas harcos megjelenítésében nyújtott idehaza figyelemre méltó teljesítményt. Eszköztára, felszerelése azonban csak részben tekinthető korhűnek, könyvei pedig tudományos szempontból nem értékelhetőek, még akkor sem, ha a legutóbbihoz Bakay Kornélt is sikerült megnyernie mint szakértőt. Munkájában a maga sajátos elképzeléseit és jól begyakorolt technikáit igyekezett írásban is taglalni, tézisei azonban lényegében az Akadémián kívüli nézetek kivonatai (Kelemen 2011).

16 A nagyobb nyugat-európai kísérleti régészeti telepeken általában folyik valamilyen reenacting tevékenység is. Lásd: Sítio al Margen 2006.

17 A több korszakon átívelő, emblematikus lengyelországi település középkori régészeti szakirodalmára lásd: Rajewski 1959, 85–124.

zet kulturális örökségeként kezelik. Ugyanúgy, mint a legnagyobb viking kori településrekonstrukciót, egyben az egyik legigényesebb kísérleti régész és reenactor fesztivált is magáénak mondható északlengyel Wolinban.[18] Egy 40 milliós ország esetében persze egészen más számokban és arányokban kell gondolkodnunk: a néhány hazai működőképes, régészeti parknak nevezhető létesítmény egészen más körülmények között folytatja munkáját. Arra azonban, hogy egy ország mérete és lakosságszáma önmagában nem akadálya a szaktudományok, a mesteremberek és a laikusok sikeres együttműködésének, a litvániai Kernavè példája lehet a bizonyíték: az ugyancsak az Árpád-kor időszakáig élő település a magyar dimenziókhoz közelebb álló keretek között üzemel.[19]

... és Magyarországon

Ha a kísérleti régészeti tevékenység és a történelmiéletmód-rekonstrukció mai magyarországi fórumait tekintjük, akkor elmondható, hogy idehaza most már lassan két évtizede alapvetően két, egymással gyakorta összeérő körben találkozunk ilyenfajta törekvésekkel. A lényegesen népesebb kör az, amelyik elsősorban üzleti vagy szabadidős tevékenységet folytatva emeli be esetenként a kísérleti régészet metodikáját a repertoárjába.[20] Emellett akad néhány olyan központ és néhány szervezet is, amely hivatalosan is felvállalja az ilyenfajta munkát, mi több bemutatja és meg is osztja tapasztalatait, eredményeit az érdeklődő közönséggel. Ezek a legutóbbi években már – lehetőségeiktől függően – szakmai-tudományos rendezvényeknek, összejöveteleknek is helyet adnak, illetve maguk is részt vesznek ilyeneken. E kevert tevékenységi formára példa a Szigethalmon működő Emese Park, amely az utóbbi néhány esztendőben a hazai reenacting tevékenység egyik központi helyszínévé nőtte ki magát.[21]

A jelenleg működő magyarországi régészeti parkokról, illetve az ilyennek minősíthető telephelyekről általánosan elmondható, hogy az esetenkénti önkormányzati, pályázati források mellett ugyancsak a látogatók belépőiből, valamint leginkább magántőkéből igyekeznek fenntartani magukat. A hazai – sajnos a legutóbbi években sem javuló – körülmények közepette nem egy ígéretes kezdeményezés lehetetlenült el és állt le az első, 2007-ben Budaörsön lezajlott, kifejezetten a magyarországi régészeti parkok együttműködésének előmozdítására megrendezett konferencia és találkozó óta.[22] Folytatásra érdemes, mégis elhalt kezdeményezés volt például 2009–2011 között a „Civil Csillagok" néven létrejött „fegyvermustra", amelyet szervezőik muzeológus és történész kollégák bevonásával kifejezetten a „katonai hagyományőrzők" műfajának minősítésére hívtak életre, érzékelve azt a zűrzavart, amely e népszerűbb műfaj művelőinek soraiban tapasztalható. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy milyen fontos lenne egy a szakma által elfogadott viselet- és felszereléskódex megszületése, amely alapján a legmagasabb – akár közéleti – szinten is képviselhető lenne a történelmi életmód-rekonstrukció ezen hadtörténeti oldala.

Azért pozitív változás is akad. Az elmúlt szűk évtizedben sok tucat fiatal – köztük egyetemi hallgatók – kapcsolódott be valamelyik középkori periódust – többek között a honfoglalás időszakát – megjelenítő hagyományőrző tevékenységbe, ahol mostanra a történelmi hűség iránti igényesség is tapasztalható, nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy ez az új nemzedék már saját szemével tapasztalhatta, miként is lehet egy külföldi régészeti parkban mind a résztvevők, mind a látogatók számára is minőségi módon feltámasztani a múltat. 2010 októberében a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Örökségvédelmi Központ szervezésében A Népvándorlás Kor Fiatal Kutatóinak

18 Wolinról lásd Filipowiak 2004, 47–74.

19 A legjelentősebb litvániai régészeti területről lásd: http://www.kernave.org/index_en.html, továbbá az UNESCO Világörökség oldalát (http://whc.unesco.org/en/list/1137), valamint a Litván Kulturális Minisztérium honlapját (http://www.kpd.lt/en/node/736).

20 A továbbra is népszerű témát megjelenítő íjász, lovasíjász és más, igencsak vegyes felkészültségű, „Árpád-kori hadi hagyományőrző" formációk szerepe megint csak akkor érdemel tudományos szempontból figyelmet, ha törekednek a korábbi eredmények és az említett kritériumrendszer alapján tevékenykedni, és megfelelő dokumentáció is készül a tevékenységükről. Mereven elzárkózni tőlük mégsem kell, ugyanis a gyakorlati-kísérletező szemlélet sok esetben jobban jellemzi őket, mint a szaktudományok képviselőit. Ezért alkalmas bázist jelenthetnek mind a kísérleti régészet, mind a történelmi életmód-rekonstrukció hazai tapasztalatainak bővítésére. A két csoport külön kezelése azért sem lehetséges, mert a kísérleti régészeti munka – s ez különösen igaz a költséges lótartással járó kísérletekre – idehaza nem teszi lehetővé, hogy az ilyen tevékenységre vállalkozók ne életmódszerűen foglalkozzanak a választott korszakkal.

21 Tevékenységéről, módszertanáról lásd: Magyar 2008.

22 A *„Régészeti parkok Magyarországon. Kísérleti és környezeti régészet, múzeumpedagógiai lehetőségek a régészeti parkokban"* címmel megtartott esemény résztvevői között több, kifejezetten a honfoglalás korszakával (is) foglalkozó régészeti park és telephely képviselői is jelen voltak. Mester 2008.

XX. Konferenciáján a zárónap kimondottan a kísérleti régészet jegyében telt, s az ilyen tárgyú előadásoknak éppen a szigethalmi Emese Park adott helyet.

Magyarországon jelenleg csak néhány olyan látható és látogatható Árpád-kori helyszín van, ahol valamilyen látványosabb régészeti leletegyüttesre lehet – szó szerint – alapozni a fenti, lengyel–litván példákhoz hasonló, folyamatos kísérleti régészeti és reenactor tevékenységet. Ahol ezt egy megfelelő történelmi helyszín elvben lehetővé teszi – például Visegrádon –, ott is jelentősen bővíthető lenne a közös munka. A hazai kazettás szerkezetű föld-favárak közül több is alkalmas lenne mint kiinduló bázis, jelenleg azonban csak kezdeményezés szintjén léteznek tervek ezekkel kapcsolatban (például Szabolcsban vagy Borsodban).

Alkalmas történelmi helyszínek híján – a múzeumok mellett – maradnak azok a létesítmények, ahol nincsen kiemelkedő helyi lelet vagy történelmi emlék. Megfelelő, képzett szakemberekkel és elhivatott résztvevői körrel azonban az ilyen helyszíneken is lehetségesnek gondoljuk egy, a felsorolt példákhoz hasonló központ működtetését.[23]

Zárásképpen: bárhol is valósul meg e nálunk továbbra is hiánypótló, külföldön azonban – így Európa keleti felének több országában is – sikerre vitt gondolat, esetleg indul újra az eddig legfeljebb csak néhány évig működő kezdeményezések valamelyike, ezek társadalmi hasznossága vitán felül áll, mint a szakmai-tudományos oldal, a mesterségek és a tömegrendezvények különböző, egymást mégis jól kiegészítő megjelenítési formái.

23 Szigethalom mellett a Tolna megyében található Regöly érdemel említést, ahol a laikusként induló Cziráki Viktor az elmúlt két évtizedben egy igen látványos – és önfenntartó – telepet hozott létre és működtet, az őskortól egészen a török időkig fontos régészeti lelőhely-terület múltjának minél több fejezetét láttatva, köztük a honfoglalás koráét is. Az „Újszkítia" nevet viselő létesítmény honlapja: http://www.ujszkitia.hu/.

Irodalom

Ascher 1961
Ascher, Robert: Experimental Archeology. *American Anthropologist* 63/4, 193–216.

Balassa 2006
Balassa Konstantin: *Az erőszak nélkül való patkolás, okosságon, és a' lónak lélek tudományán (psychologia) alapodott értekezés.* Budapest.

Baski 2008
Baski Imre: A baranta és ami körülötte van. In: *A becsvágy igézetében: V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia.* Szerk.: Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 8–23.

Bíró–Langó–Türk 2009
Bíró Ádám–Langó Péter–Türk Attila: Роговые накладки лука карпатской котловины X–XI. вв. In: *Степи Европы в эпоху средневековья.* Donyeck, 408–440.

Bíró–Langó–Türk 2010
Bíró Ádám–Langó Péter–Türk Attila: Adatok a Kárpát-medencei agancsból faragott íjmarkolatlécek értékeléséhez. *Archaeologiai Értesítő* 135, 245–268.

Coles 1973
Coles, John: *Archaeology by experiment.* London.

Coles 1979
Coles, John: *Experimental archaeology.* London.

Cozmei–Igaz 2012
Cozmei, Mihai–Igaz Levente: Nyílzáporlövés. A steppei harcosok egyik jellegzetes íjásztechnikája. http://ijasznemzet.hu/news/46/87/Nyilzaporloeves/d,NI_detailed

Fansa 1990
Fansa, M.: Experimentelle archäologie in Deutschland. Einleitung. In: *Experimentelle Archäologie in Deutschland, Begleitschrift zu einer Ausstellung des staatlichen Museums für naturkunde und vorgeschichte Oldenburg.* Oldenburg, 11–17.

Faris–Elmer 1945
Faris, Nabih Amin– Elmer, Robert P.: *The Book on the Excellence of the Bow and Arrow and the Description thereof Arab Archery. An Arabic Manuscript of about A.D. 1500.* New Jersey.

Fábián 1967
Fábián Gyula: Archaeologia experimentalis. Honfoglaláskori magyar íj rekonstruálása. *Természettudományi Közlöny* 9, 98–101.

Fábián 1980
Fábián Gyula: Újabb adatok a honfoglaláskori íjászat kérdésköréhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1, 63–76.
Filipowiak 2004
Filipowiak, Władysław: Some aspects of the development of Wolin in the 8th–11th centuries in the light of the results of new research. In: Przemysław Urbanczyk: *Polish lands at the turn of the first and the second millenium.* Warszawa, 47–74.
HKÍF 1995
A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged.
Igaz 2010
Igaz Levente: Néhány kísérlet X. századi magyar íj- és nyílvessző-rekonstrukciókkal. Eredmények, kérdések és kételyek a rekonstrukciók hadi- és vadászati alkalmazhatóságának témakörében. *Hadtörténelmi Közlemények* 123/1–2, 269–328.
Ilon 1996–2000
Ilon Gábor: A régészet „új" elágazásai és segédtudományainak eredményei. In: *Magyarország a XX. században.* (V. Tudomány. 2. Társadalomtudományok) Szekszárd, 353.
Ingersoll–Yellen–MacDonald 1977
Ingersoll, D.–Yellen, J. E.–MacDonald, W.: *Experimental Archeology.* New York.
Kelemen 2011
Kelemen Zsolt: *Hun–magyar harcművészet. Az íjászat hagyományos útja.* Szentendre.
Klaniczay 2006
Klaniczay Gábor: A szittya esernyő és a protobulgár varrógép. http://hvg.hu/kultura/20060915ragalyos_kozepkor
Kubarev 1998
Кубарев, Г. В.: К вопросу о саадачном или «стрелковом» поясе у древних тюрок Алтая In: *Древности Алтая: известия лаборатории археологии.* Горно-Алтайск, 190–197.
Latham–Paterson, 1970
Latham, John Derek–Paterson, William Forbes: *Saracen Archery.* London.
László 1943
László Gyula: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. *Archaeologia Hungarica* 27, 95–106.
Magyar 2008
Magyar Attila: *A X. századi magyarok kísérleti régész szemmel. A vitézekről...* Szigethalom.
Mester 2008
Régészeti parkok Magyarországon: Kísérleti és környezeti régészet, múzeumpedagógiai lehetőségek a régészeti parkokban. Tudományos konferencia és bemutató napok. Budaörs, 2007. május 24–26. Szerk.: Mester Edit. Budaörs.
Öztopçu 1986
Öztopçu, Kurtuluş: *A Fourteen-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise: „Munyatu'l-Guzat".* Los Angeles.
Rajewski, 1959
Rajewski, Zdzisław: Settlements of a Primitive and Early Feudal Epoch in Biskupin and its Surroundings. *Archaeologia Polona* 2, 85–124.
Schissel von Fleschenberg 1941
Schissel von Fleschenberg, Otmar: Spätantike Anleitung zum Bogenschießen. *Wiener Studien* 59, 110–124.
Sítio al Margen 2006
„La recreación histórica es mucho más que un grupo de personas que se visten para »jugar« a la guerra". Interjú Ronald John David Brighouse-szal. http://www.almargen.com.ar/?p=782.
Sudár 2010
Sudár Balázs: Az íjászat tudományának könyve. Egy XIV. századi mameluk kézikönyv az íjászatról. *Hadtörténelmi Közlemények* 123/1, 338–352.
Szakács 2012
Szakács Attila: Ősmagyar vita. Nem védte meg elméletét Baski Imre. *Történelemportál,* 2012. február 9. http://tortenelemportal.hu/2012/02/osmagyar-vita-nem-vedte-meg-elmeletet-baski-imre/;
Szőllősy 1995
Szőllősy Gábor: *Különböző íjtípusok mechanikai jellemzőinek kísérleti vizsgálata.* Bölcsészdoktori értekezés. Budapest.
Szőllősy 1998
Szőllősy Gábor: A honfoglaló magyarok íja (A kísérleti régészet egy példája). In: *A régésztechnikus kézikönyve.* I. Szerk.: Ilon Gábor. Szombathely, 123–131.
Szőllősy 2002
Szőllősy Gábor: Nyeregbe! A Néprajzi Múzeum időszaki kiállításáról. *Magyar Múzeumok* 8/3, 53–54.
Újszkítia honlapja: http://www.ujszkitia.hu/

Történelmiéletmód-rekonstrukció, avagy a 10–11. századot bemutató reenactment központ Szigethalmon

Emese Park élő múzeumfalu

MAGYAR ATTILA

A korai Árpád-kor megismerésének és megjelenítésének igénye az 1980-as évektől kezdve egyre határozottabban jelen volt a magyar társadalomban. Az őstörténet, ezen belül is elsősorban a magyar honfoglalás és államalapítás kora felé való fordulás természetes velejárója a rendszerváltást megelőző évtized identitáskereső közhangulatának.

Az akkoriban fénykorát élő táncházmozgalom és a vele szerves egységben működő népművészeti kézműves körök berkeiben népszerűek lettek az ősmúlt motívumait idéző kísérletek. Néhány karizmatikus, hivatásos vagy műkedvelő kutató, valamint érdeklődői holdudvaruk egyfajta „underground" műhelyháttér hangulatot teremtettek ezekhez a kezdeményezésekhez, ami még vonzóbbá tette ezt a témakört sokak szemében.

Érdekes és talán nem minden tanulság nélkül való két-három évtized távlatából visszatekintve megfigyelni az ilyen természetű esetekre jellemző „fordított pszichológia" hatását. Az állami történelemoktatás és a hivatalos közbeszéd egyfajta szemérmes visszafogottsággal kezelte és a kényes kérdések közé sorolta az adott témát, s ezzel éppen szándékának ellenkezőjét érte el: fokozta a kíváncsiságot és önkéntelenül is kedvező befogadó közeget teremtett széles körben – bárhonnan is jöjjön az információ.

A rendszerváltást követően egyesületek, alapítványok, önképzőkörök, rendezvények, civil kezdeményezésű művelődési intézmények adtak társadalmilag elfogadott kereteket az addig búvópatakokként létező történelemfelidéző/hagyománykereső folyamatoknak.

Az 1990-es évek elején a honfoglalás emlékévének előkészületei, majd 1996-ban maguk a millecentenáriumi események is felerősítették a 10. század felé irányuló „civil" érdeklődést. Mind többször bukkantak fel olyan kísérletek, amelyek ennek a történelmi időszaknak a tárgyi világából, hadtörténetéből vagy egyéb vonatkozásaiból merítve próbáltak egy-egy elemet rekonstruálni. Ezeknek az egymástól erősen eltérő szemléletű és szakmai felkészültségű kezdeményezéseknek talán csak egy közös jellemzőjük volt: a tárgyi vagy a szellemi műveltséggyökerekből merítettek, a jobb megismerésre és megismertetésre törekedtek, valamint igyekeztek kézzelfoghatóvá, testközeliségében közérthetőbbé tenni egy-egy kérdéskört.

Ekkoriban a külföldi kísérleti régészeti, illetve az egyre népszerűbbé váló *reenactment* kezdeményezésekről itthon szinte semmi információ nem volt elérhető, ezért a ma Magyarországon hagyományőrzésként ismert műfaj kialakulását nem a nemzetközileg bevett definíciórend, előzetesen átgondolt rendezőelvek, hanem szinte kizárólag a hazai folyamatok határozták meg. A „hagyományőrzés" szó mai tényleges tartalma ezért nem szigorúan csak a szó tudományos definíciója, hanem mindaz, amit jelenleg hazánkban széles körben e gyűjtőfogalom alatt értünk. Ez leginkább attitűdként, szándékként, szemléletmódként foglalja magában a népi tradíciók, a történelem megismerésének, az ezekben rejlő értékek feleleventésének, átörökítésének igényét.

Tovább színesíti a képet, hogy az Árpád-kor mellett bármely magyar vonatkozású történelmi vagy néprajzi tárgyú megjelenítő/feleleventő/átörökítő/ismeretterjesztő jellegű tevékenység a köznyelvben ma a hagyományőrzés kategóriájába tartozik.

Olyan műfajról van szó, amely széles tömegek számára ugyanolyan meghatározó – vagy talán még hatékonyabb – ismeretszerzési közeggé vált, mint a tudományos élet által koordinált ismeretterjesztés korábban bevett metódusai – például történelemoktatás, tanulmánykötetek, múzeumi és egyéb periodikák, tudományos ismeretterjesztő kiadványok, filmek, tv-műsorok –, ezért teljesen indokolt és nagyon is időszerű a hagyományőrzés szakmai szempontok szerint való értékelése. A jelenség néhány alkotóeleme és forrásvidéke kezdettől fogva rendelkezik megfelelő szakmaisággal, tudományos háttérrel a saját témakörében, ilyenek a történettudomány, a régészet, a néprajz, a népzene, a néptánc, a népdal, a históriás zene, a kézműves mesterségek vagy a népi kismesterségek.

Néhány ponton viszont szükséges volna a pontos meghatározások és az azokra érvényes minőségi ismérvek közismertté tétele, a jó példák propagálása

és a kártékony jelenségek néven nevezése. Egyúttal fontos feladat világossá tenni a műfaj kategóriáit: mi a különbség egy kísérleti régészeti projekt – például egy adott szaruíj-lelet rekonstrukciója és gyakorlati vizsgálata – és egy hobbiíjász egyesület hétvégi bemutatója között, vagy egy városnapon így-úgy sikerült történelmi jelmezt öltő, úgynevezett „hagyományőrző" szereplése és egy minden ízében tudományos hitelességre törekvő történelmiéletmód-rekonstrukciós bemutató között.

A fentiek szellemében egyesületünkkel – az éppen húsz éve működő Őskultúra Alapítvánnyal – indulásunkkor elsődleges feladatunknak azt tekintettük, hogy a műfajon belül (lehetőségeink korlátain belül…) példaértékű projektekkel próbáljunk hozzájárulni a világosabb, tisztább kép kialakításához.

Munkánk során pontosan lájuk, hogy egyfelől komoly kihívás a 10–11. század magyar történelméből, az akkor élt emberek világából vett pillanatképeket úgy megjeleníteni, hogy az minden igénynek – tudományos hitelesség, korszerű múzeumpedagógiai felkészültség, igényes tárgyi eszköztár, gyakorlott és tehetséges előadók, a közönség számára izgalmas és élvezhető produkció stb… – egyaránt jó színvonalon tegyen eleget. Másrészt viszont ez a módszer rendkívül hatékonyan tudja segíteni a történelemoktatást, az ismeretterjesztést, továbbá kiváló gyakorlati környezetet biztosít a kísérleti régészeti munkákhoz, amelyek akár a tudományos kutatásokra is termékenyen visszahathatnak, mint egy-egy teória gyakorlati megvalósíthatóságának próbái. Harmadrészt, naponta szembesülünk azzal, hogy a műfaj rendezetlensége, szakirányú koordinálatlansága, valamint a financiális nehézségek gátak közé szorítják magát a szakmai előrelépést is.

Két egymást segítő és kiegészítő módon próbáljuk a témakör hazai fejlődését segíteni. Az azonos szakmai elveket valló csoportok, szakemberek és műkedvelők bevonásával kialakítottunk egy szakmai szellemi műhelyt. Meghatároztunk egy világos munkaprogramot, amelynek a „T.é.r." (történelmiéletmód-rekonstrukció) munkacímet adtuk. Ennek lényege röviden a következőképpen határozható meg: egy történelmi időszak megjelenítése az adott kor emberének vagy valamely szituációjának saját környezetében történő bemutatása által.

Ez a tevékenység optimális esetben mindig a legfrissebb tudományos kutatási eredményeket tükrözi, és a szakmailag megalapozott feltevéseket alkalmazza. A benne felhasznált tárgyak az érintett korszak leletrekonstrukciói, melyeket lehetőség szerint autentikus gyártási eljárásokkal alkotunk újra. Gondosan ügyelünk a megjelenítendő karakter vagy élethelyzet korabeli társadalmi, gazdasági és egyéb viszonyrendszerére, így próbálván helyes képet és használható példát szolgáltatni az ismeretterjesztéshez.

Társaságunk 2005-ben Szigethalomra költözött, ahol egy volt katonai bázis 12 hektáros területén létrehoztuk az Emese Parkot, amely a nagyközönség által is látogatható kísérleti régészeti műhelyként működik. Itt egy 10–11. századi települést újraalkotva élő modellként kívánjuk megeleveníteni az adott korszak tárgyi és szellemi hagyatékát, az akkori magyarságot és annak korabeli környezetét együttesen bemutatva. A rendelkezésre álló keretek között mindazt igyekszünk megjeleníteni, ami egy Szent István kori település kapcsán ma szakmailag hitelesen bemutatható. Munkánkat elősegítendő alapítványunk belépett a régészeti parkok nemzetközi szervezetének (EXARC) tagjai közé.

A közérthetőség érdekében azt a módszert választottuk, hogy egy „ispáni várat" és a hozzá tartozó falut építjük fel, majd témaparkként (egyfajta élő múzeumként, régészeti skanzenként) tárjuk az érdeklődők elé. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy munkatársaink („a várispánság népe…") és a programjainkban részt vevő, hasonló munkamódszereket követő csoportok ténylegesen korhű viseletekben, autentikus eszközökkel szemléltetik az egykori mindennapok tevékenységeit a kézművességtől az állattartáson át a növénytermesztésig, a halászattól az egykori ünnepekig és a fegyveres harc gyakorlásáig.

A park központi tere egy Szent István kori rönkerődítéses földvár-rekonstrukció, az udvarán korabeli kézműves műhelyekkel, amelyek autentikus környezetet és alkalmas hátteret szolgáltatnak a tárgyrekonstrukciós kísérletekhez. Számtalan gyakorlati tapasztalat születik e munkák során, amelyek hol igazolják, hol pedig korrigálják a tudományos hipotéziseket, valamint megerősítik a történelmiéletmód-rekonstrukciós megközelítést.

Gyakorlati kezdeményezéseink kiterjednek a korismereti rendezvények, előadások és szakkörök szervezésére, kísérleti régészeti, készítéstechnikai vizsgálatokra, például az íjkészítés vagy a kerámia- és a fémművesség területén. Kovácsolunk nyílhegyet, szablyapengét, tűzcsiholó acélt, készítünk cserépüstöt homokkal soványított agyagból, amelyben azután nyílt parázson korabeli ételeket főzünk. Kísérleteket folytatunk a vászonrétegekből enyvezett, a nemezből

tömörített, a bőrből készített, a szegecselt láncszemekből „szőtt" vagy éppen a fémlamellákból fűzött vértek védelmi tulajdonságai megismerése céljából, melyeknek a készítése során gyakorlati tapasztalatokat szerzünk a korabeli készítéstechnika sok apró mozzanatáról is. De választ kapunk olyan, ma már cseppet sem magától értetődő kérdésekre is, mint például: hány juh gyapja kell egy jurta borításához? Mennyi és milyen anyag szükséges egy jól tömött, korabeli hadi felöltő elkészítéséhez? Mennyi időbe telik egy jurtakerítő szalagot vagy egy övet megszőni? Hogyan kell a korabeli körülmények és eljárások betartásával üveggyöngyöt olvasztani? Meddig tarthatóak el az egykori módszerekkel tartósított élelmiszerek? Hogyan készülhetett a lovasíjászok pajzsa?

Végezetül ismét felhívom a figyelmet: a történelem iránt érdeklődők jelentős része elsődleges információs forrásként nem a tudományos munkákból, hanem a „hagyományőrzés" közegéből merít. Ezért rendkívül fontos, hogy a hagyományőrző tevékenységek során felhasznált adatok, a megjelenített tárgyak és élethelyzetek tudományos szempontból a lehető legmegalapozottabbak legyenek. Fontos, hogy ezt a fajta ismeretterjesztést az egyes szakterületek a maguk eszközeivel és lehetőségeivel segítsék. Komoly előrelépést jelentene Magyarországon, ha a „hagyományőrzés"-ben világos és közérthető kategóriák alakulnának ki, azokat szakmai garanciák erősítenék meg, mindehhez azonban elsősorban rendszeressé váló párbeszédre van szükség.

Elnöki zárszó – Tudományos rekonstrukció és hagyományőrzés szekció

A honfoglalás kori hagyományőrzés útjai Magyarországon

SUDÁR BALÁZS

Magyarországon ritkán fordul elő, hogy tudományos – főképpen őstörténeti témájú – konferencián a hagyományőrzés is szóba kerüljön. Nincs ebben semmi meglepő: a hagyományőrzésnek nevezett jelenség önmagában véve nem tudományos természetű. Miért szerveztünk hát e konferencián mégis ezzel a témával foglalkozó szekciót? Azért, mert a honfoglalás korát célzó hagyományőrző tevékenység Magyarországon nem átlagos jelenség. Míg például az Anjou-kor megidézése néhány tucat, a huszárság felelevenítése talán néhány száz embert foglalkoztat, a honfoglalás hívószavára több ezren mozdulnak meg, ahogy ezt az elmúlt idők tömegrendezvényei – ha a korábbi jelek nem lettek volna elegendőek – világosan megmutatták. Az országszerte létező körök, egyesületek és összejöveteleik pedig nagyon erősen formálják a múltunkról kialakult képet. Úgy gondolom, ez az a pont, ahol a kérdés a tudomány szempontjából is érdekessé válik. Amennyiben a kutatók elzárkóznak ezen csoportosulásoktól, akkor lemondanak az általuk felhalmozott ismeretek hatékony terjesztésének egyik jó lehetőségéről, sőt erősítik az akadémikus tudományosságról kialakult, széles körök által vallott negatív képet. Egyúttal lemondanak arról is, hogy a kutatással nem foglalkozó lakosság döntő többségének a múltképét alakítsák. Könnyű persze az efféle lehetőségeket az ellenséges érzületekre, az érdektelenségre, a felkészületlenségre hivatkozva elhárítani – s valljuk be: kényelmesebb is. Pedig egyértelműen nem igaz, hogy semmiféle fogadókészség ne nyilvánulna meg a „tömegek" részéről. Egy mai „honfoglalás koros" rendezvény összképét nagy vonalakban László Gyula rajzai határozzák meg. Ha ezek nem lennének, akkor valószínűleg a romantikus festészet oszmán időket idéző viseletei dominálnának ma is, és még erősebben érvényesülne a mozifilmek hatása: még többet látnánk *A gyűrűk ura* rohir lovasaiból. Úgy gondolom – függetlenül attól, hogy milyennek gondoljuk a befogadó közeget –, a tudományos eredményeket közérthető formában is közzé kell tennünk. Talán lesznek, akik hasznát veszik. A jelenlegi áldatlan helyzet – amely egyébként elsősorban a honfoglalás kori hagyományőrzésre igaz, a többi időszakra jóval kevésbé – megértéséhez némiképp vissza kell nyúlnunk az időben.

Magyarországon a történeti életmód-rekonstrukciós törekvések az 1980-as évek elején kezdődtek, részben a hadi hagyományőrzők, részben pedig a kézművesek munkája nyomán. Főleg az utóbbi körök szorosan fonódtak össze a jó tíz évvel korábban induló folklórmozgalmakkal, a népi mesterségek felelevenítésével és a táncházmozgalommal. Ennek az örökségnek – és a külön utas, az európai modellektől sokáig eltérő fejlődésnek – a nyomai máig megmutatkoznak a magyar hagyományőrzésben. Az egyik ilyen problémakör a fogalmi tisztázatlanság: nem teljesen világos, hogy ki és milyen terminussal illet egyes jelenségeket vagy cselekvéseket.

Maga a hagyományőrzés fogalma is meglehetősen félrevezető, gyökerei a folklorizmushoz vezetnek, onnan öröklődtek át – a népművészek valóban még élő hagyományokat „őriztek", tartottak életben vagy revitalizálták őket. A hagyományőrzés név régi korok felelevenítésére vonatkoztatva az 1990-es években terjedt el. Pedig meglehetősen egyértelmű, hogy például egy 10. századdal foglalkozó csapat hagyományőrző elnevezése tulajdonképpen abszurdum: az akkori hagyományok már régen eltűntek, illetve mára gyökeresen átalakultak – minthogy a hagyomány sohasem statikus, és természete a változás. Az angol *reenactement* magyar fordítása, az újrajátszás, vagy éppen a felelevenítés szó megfelelőbben írná le a tényleges helyzetet, de ezeknek magyarul koránt sincs olyan jó csengése, mint a hagyományőrzésnek, nem is beszélve e szó érzelmi-pszichés mozgósító erejéről, melyet a másik kettő nélkülöz. Be kell látnunk, hogy bár a kifejezés tulajdonképpen értelmetlen, de annyira emblematikussá vált, hogy most már nagyon nehezen lenne megváltoztatható. Így viszont a szó értelmezési területét kell kibővítenünk: immáron jelenti a múlttal való gyakorlati elfoglaltságot is.

Maga a tényleges megvalósítás igen széles skálán mozog, annak függvényében, hogy ki melyik szempontot tartja fontosabbnak. Vannak, akik számára a honfoglalás kori hagyományőrzés a magyarságuk

megélésének eszköze, saját énképük egyik építőköve. Őket a jelenség érdekli – és nem a részletek. Akadnak, akiknek egyszerűen hétvégi kikapcsolódásról van szó, a hétköznapoktól való eltávolodást a természet közelsége, a régmúlt ruhái vagy eszközei csak segítik. Megint mások a sport, a testedzés felől közelítenek a 10. századhoz: számukra a „jelmez" egy különleges (egzotikus?) elem. Vannak olyanok is, akik az üzletet találják meg a jelenségben, hiszen komoly vevőkörrel számolhatnak – itt gyakran az eladhatóság a fő szempont. S végül akadnak néhányan olyanok is, akik magát a 10. századi valóságot próbálják felfedezni, ők a lehetőségekhez képest a tudományos precizitásra törekszenek. A különböző motivációk persze nem tisztán jelentkeznek, keverednek, egymásra hatnak, támogatják vagy kiolthatják egymást. Mindezek tükrében a mai, 10. századot megidézni kívánó hagyományőrző közösség nagyon sokszínű, egységes csoportként aligha írható le. „Honfoglalás kori hagyományőrző" általánosságban az, aki valamilyen – gyakorlati – módon közelít a honfoglalás korához. Bár aligha vonható kétségbe bármelyik mozgatórugó létjogosultsága, a különféle irányvonalak elhatárolására mindenképpen szükség volna.

A tudományos kutatók elsősorban azokkal a csoportokkal kerülhetnek kapcsolatba, amelyek az egykor volt valóság lehetőleg pontos feleleventésére törekszenek. Személyesen vagy intézményesen számos ilyen együttműködés létrejött már, s vannak olyan személyek, akik mindkét „világban" otthonosan mozognak. Ezen kapcsolatoknak tagadhatatlanul vannak eredményei: a hagyományőrzők mint gyakorlati emberek többször rámutattak már egyes elméletek gyengeségeire, s éppen tapasztalataik révén terelték helyesebb irányba a kutatást. Példaként megemlíthetjük Szőllősy Gábor íjra és szablyára vonatkozó kutatásait, Véninger Péter kerámiaelemzéseit vagy Szenthe Gergely régész és Bíró Csaba ötvös közös munkáit, melyek révén az övdíszek öntési mechanizmusa vált jobban érthetővé, s így a tárgyakból kinyerhető információ mennyisége is megnövekedett. Szekciónk első előadáspárja is ilyen: Bíró Ádám régész kutatási eredményei alapján Bencsik Péter készítette el egy honfoglaló íj lehető legpontosabb rekonstrukcióját.

A hagyományőrzés másik jellemző terepe a tárgyak és élethelyzetek együttes feleleventése, az életmód-rekonstrukció. Itt gyakran olyan problémákkal kell szembenéznie a „reenactor"-nak, amelyekre a tudomány – adatok hiányában – kevéssé tud válaszolni. A legjobb eredményekre törekvés azonban rendkívül fontos: a hagyományőrzésnek ez a leglátványosabb része. Sokkal több ember kerül kapcsolatba ezen az úton a honfoglalás korával, mint olvasmányélményei révén. A feladat nehézségeiről és szépségeiről Magyar Attila beszélt, aki e témában az egyik legtapasztaltabb személynek számít hazánkban.

Arról pedig, hogy a hagyományőrzés nem csupán magyar bolondéria, hanem jól megfogható folyamatokba illeszkedő összeurópai jelenség, Igaz Levente – maga is történész és egyúttal hosszú ideje gyakorló hagyományőrző – beszélt. Kitért arra is, hogy a tudomány és a hagyományőrzők kapcsolata nem ördögtől való: máshol – más korok vonatkozásában pedig hazánkban is – természetes a párbeszéd.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy a hagyományőrzők nem csak önmaguknak „játszanak". Állami ünnepségeinken gyakran láthatunk felvonuló huszárokat, akik valamiképpen a magyar nemzettudat részeivé lettek. Lassan hasonló szerephez jut a „honfoglaló lovas" is. Ők nemcsak számunkra jelképesek, hanem az országimázs részesei is. Kassai Lajos vagy Mónus József íjászati világrekordjai nem valaki ellenében, hanem önmagunk erejéből született jó hírünket viszik a világban.

Csak remélni tudom, hogy e konferencia előadásai – és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoportjában folyó munka – segítik az együttműködést, mely révén honfoglaló őseink világa talán jobban megismerhetővé és egyúttal megjeleníthetőbbé válik.

Zárszó – Az őstörténeti konferencia hozadéka

RÓNA-TAS ANDRÁS

Bevezetőként engedjenek meg néhány szubjektív megjegyzést. Vásáry István megemlítette, hogy mintegy negyven éve alakult meg Szegeden a Magyar Őstörténeti Munkaközösség. Az akkori több mint harminc résztvevő közül ezen a konferencián ketten szerepelünk csak, Vásáry István és jómagam. Ez azt mutatja, hogy van hagyomány és van megújulás. Öröm volt és megnyugtató érzés, hogy az elmúlt időszak alatt kialakult egy magas színvonalat képviselő új tudósgárda, amely előadásaival továbbvitte azt az ügyet, amelyet a szegedi munka kezdetén még közöttünk élt, de azóta már köreinkből eltávozott kiváló tudósok, Györffy György, László Gyula, Bóna István, Kristó Gyula, Engel Pál, Szűcs Jenő, Szádeczky-Kardoss Samu, Hajdú Péter, Benkő Loránd, Ligeti Lajos és sokan-sokan mások hagytak ránk.

Az előadásokból néhány dolgot emelek most ki. A tudományok széles skálája vonult fel, a régészettől a biológián, a nyelvészeten, a néprajzon, a történettudományon, a művelődéstörténeten és tudománytörténeten át a régészeti rekonstrukcióig. Megszólaltak a társadalomtudományoknak a mai nemzeti és csoporttudattal foglalkozó kutatói. Szót kaptak, ha csak egy-egy előadó által idézetten is a történeti természettudományok, elsősorban a kormeghatározásban és az éghajlat- és környezettörténetben illetékes szakmák. Ez egy valódi tudományok közötti együttműködés konferenciája volt. Ez példamutató.

A magyar őstörténet kutatásának kulcskérdései szinte mind szóba kerültek:

Őshazák és vándorlási utak. Még mindig előkerül a szibériai őshaza kérdése, pedig tudjuk, ennek nyelvészeti alapjait megcáfolták, s az obi-ugorok későn vonultak át az Urál nyugati oldaláról a keleti oldalra. Ha vannak mellette régészeti érvek, azokat külön kell megvitatni.

Hol volt Etelköz, mennyi ideig tartott a török–magyar együttélés? Akárhol volt is, a török–magyar együttélés hosszú volt, több száz évig tartott. Ezt a török jövevényszavak nem is mennyiségi, de minőségi mutatói sugallják.

Megélték-e az avarok a honfoglalást, mi volt a szerepük a magyarság kialakulásában? De miért nem merült fel az, hogy a magyarság bejövetelét megélt avarok szlávul beszéltek, de avar etnikai tudatúak voltak? Tehát: honnan jöttek és kik voltak, akik a 9. század végén a Kárpát-medencét elfoglalták, és kiket találtak itt? Közös módszerünk pedig a rekonstrukció.

Új eredményeket ígér, hogy szaporodnak és egyre nagyobb területről kerülnek elő a honfoglalással egy időben vagy annál *később* keletkezett olyan leletek, amelyek biztosan a magyarsághoz köthetők, növelve a „keleten maradt" magyarokról szóló ismereteinket. Itt természetesen örvendetes az ottani kutatókkal való együttműködés megújulása, és szükséges a továbbfejlesztése. Úgy látom, hogy Levédia ügyében a történettudomány, névtudomány és régészet azonos véleményre jutott, viszont Etelköz fennállásának idejéről és határaival kapcsolatban még maradtak nyitott kérdések.

A honfoglalás előtti Kárpát-medence nyugati részéről az amúgy is gazdag leletanyag tovább gyarapodott, s a nagy magyar győzelemmel járó 907-es *brezalauspurci* csata helyéről folytatott vita is talán lezárulhat azzal, hogy ez Zalavárnál és nem – mint Aventinus téves azonosítása nyomán gondolták – Pozsonynál történt. A szaporodó mosaburg/zalavári leletek között is feltűnő egy latin betűkkel írt görög szöveg és rovásjelekkel írt török istennév (vagy inkább tamga), amely még vizsgálatra szorul, továbbá néhány glagolita írásos töredék felirat. A magyar honfoglalás előtt a helyi lakosság és a honfoglalók közötti érintkezések kezdetei, az asszimiláció régészetileg is kísérhető folyamatai több figyelmet érdemelnek. Ugyanakkor helyes volt felhívni a figyelmet arra, hogy a korábban végzett paleoszerológiai vizsgálatok nem hoztak előrelépést, míg az újabb genetikai kutatások igen meglepő eredménnyel jártak, ha igazolható, hogy a Harta-Freifelten eltemetett 19 egyén semmilyen rokonságban nem állt egymással. Az viszont nem meglepő, de új eredmény, hogy a korai besenyő települések régészeti anyagát – mint ahogy a székely- és a kabargyanús temetők anyagát – sem lehet elválasztani szigorú régészeti kritériumok alapján. Általában véve is sok érv szól az avar vagy pontosabban az avar kori népesség

Árpád-kori továbbélése mellett. Csak egyet lehet érteni azzal, hogy a tárgytípusok belső kronológiájának feldolgozásában még maradtak fontos tennivalók.

Úgy látszik, még nem jutott nyugvópontra a nomád-félnomád vita, s újra napirendre került a honfoglalás többszörös időpontjának kérdése is. Ezeket a vitákat jó lenne lezárni. A pusztán nomád típus és annak Kristó Gyula által feleleventett formája semmilyen komolyan vehető érvvel nem támasztható alá, egy sokat idézett bizánci forrás értelmezése pedig tévesnek bizonyult. A fejlett mezőgazdasági szókincset is tükröző török jövevényszavak régészeti megjelenését is figyelembe vették azok, akik a magyarság állattartó, gabona- és gyümölcstermelő voltát hangsúlyozták. Ezért fordul a kutatás fokozott érdeklődéssel a településrégészet felé. Ennek legújabb eredményei azt mutatják, hogy a ház- és településformák a honfoglaláson átívelő folyamatosságot tükröznek.

Igen fontos az a megállapítás, hogy az avar korban a Kárpát-medencében valóságos népességrobbanás következett be. A korai avar temetők embertani anyagának mindössze 1 százalékát kitevő, erős mongoloid vonásokkal rendelkező népesség elhamarkodott etnikumhoz való kötésétől óvnék, azonban az övtípusok szerinti csoportosítás gyümölcsözőnek bizonyulhat. El kell fogadnunk azt az eredményt, hogy a korai, közép- és késő avar kori népesség zöme europid, és ezen belül két alcsoportra osztható. Ugyanakkor e népesség folyamatossága a korai Árpád-korban kimutatható. Ami a magyar honfoglalókat illeti, megerősítést nyert az a korábbi kutatási eredmény, hogy a honfoglalók antropológiailag két csoportra oszthatók. Az is kiderült, hogy az egyik európai, a másik belső-ázsiai kapcsolatokat mutat. Itt ismét óvnék azonban az etnikai azonosítás csapdájától, a helyi és környékbeli kutatók különösen elfogultak, s minden régi leletet a saját autochtonitásuk bizonyítására használnak fel. Abban azonban egyet kell értenünk, hogy a magyar nép a Kárpát-medencében alakult ki véglegesen, s a későbbi időszakokban – mint a honfoglalás kor – az itt talált és a bevándorolt népesség lassan egységesülő, majd ismét differenciálódó népe áll előttünk. Az antropológia mellett a modern genetika is úgy fogalmaz, hogy önmagában heterogén, de egységesnek nevezhető alapnépességgel kell számolnunk. Nagyon figyelemre méltó az a kutatási eredmény, mely szerint az egyes települések közötti mozgás már a mai genetikai eszközökkel is nyomon kísérhető, és van eset, amikor több a különböző temetőkben elhantolt egyedek közti egyezés, mint az azonos temetőkbe temetettek közötti kapcsolat.

Igen fontos a genetikának az az új eredménye, hogy a köznépi temetők mitokondriális mintáinak csak mintegy 1-5 százaléka mutat ázsiai eredetű vonalat, míg a gazdag leletanyagú sírokban ez 23 százalék. Ennek a csoportnak a moldvai csángók között található meg a párhuzama, míg a gyimesi csángók a köznépi típushoz állnak igen közel. Érdekes a tejemésztési képességek megoszlása is, amely azt mutatja, hogy a honfoglalók 80 százaléka nem tudta a tejet felnőttkorban megemészteni. Ez közel áll a nyelvrokonaink adatához, viszont a mai magyar populációban az erre vonatkozó adat csak 37 százalék.

A történeti nyelvtudomány legújabb eredményei jelentős módszertani finomítást hoztak. Különösen fontos az egyes nyelvágak közös, tehát örökölt és a párhuzamos, azaz mindkét csoportban független, de azonos módon innovatív változásainak elválasztása. A nyelvi változások közül csak olyan feltételezhető, amely természetes nyelvekben előfordul, törlendők tehát azok az elemek, amelyek csak a hipotézisben szerepelnek. A történeti, a kontaktológiai és a tipológiai módszerek együttes használata sok új eredmény forrása lett. Az ugor alapnyelv eddig elmaradt rekonstrukciója még csak kezdeteinél tart, de így is látható, hogy új eredményei elengedhetetlenek a magyar nyelv történetének vizsgálata során.

A magyar nyelv török jövevényszavainak legújabb vizsgálata nemcsak módszertanilag, hanem tartalmilag is új eredményeket hozott. Az átvevő magyar és az átadó török alakok rekonstrukciója, az átvett szavak morfológiai szerkezetének feltárása, a magyar nyelv adaptációs folyamatai számos eddig vitatott kérdést tudtak egyértelműen lezárni. A korábbi kutatásokhoz képest 130 szó új etimológiája mennyiségileg is növelte a jövőben kutatható török jövevényszavak számát, ugyanakkor 70 – eddig az irodalomban töröknek (is) tartott – szóról derült ki, hogy török eredete nem fogadható el vagy nagyon bizonytalan. A legújabb kutatások különös hangsúlyt fektettek a szláv közvetítésű török és a szláv eredetű, de avar közvetítésű szóanyagra. Ez utóbbi az avar–szláv–magyar együttélés érdekes tanúja lehet.

Míg az avar nyelv kutatása források híján csak az avar kori címekre és nevekre szorítkozik, s ezek nem alapozhatják meg a kutatást, addig a Kárpát-medencei szlávok nyelvének kutatása új lendületet vett. A Kárpát-medence szláv népessége által beszélt ószláv nyelvjárás bolgáros délszláv jellegzetességei előtérbe kerültek. A sokat vitatott kérdés, hogy tudniillik mikor tűntek el a nazálisok abból a szláv nyelvből vagy

nyelvjárásból, amelyből szláv jövevényszavaink származnak (*galamb, gomba, bolond* stb.), azzal a feltevéssel látszik megoldódni, hogy a nazálisok eltűnése a bolgár-szlávban dokumentálhatóan későbbi, mint a 12–13. század.

Közismert, hogy a 10. században az írásos források szűkössége, mondhatni majdnem teljes hiánya nehezíti a magyar honfoglalás korra vonatkozó adatok értékelését. Ezen sokat segít a névtan és különösen a helynevek új módszertanú vizsgálata. Persze óriási lépést jelentenek a Györffy-féle történeti földrajzi és diplomatikai kötetek, s bár ez az anyag sem a 10. századból való, hanem a 11. századdal kezdődik, mégis nagy segítséget ad többek között annak a folyamatnak a leírásához, ahogyan a magyarság a szláv kultúrát és nyelvet, a Kárpát-medence itt talált népeinek információit adaptálta, átvette és használta. A magyarul használt szláv helynevek fontos új eredményeket adnak a helyi lakosság asszimilációjához és a magyar kultúra honfoglalás kori állapotának leírásához is.

Sokan szeretnénk, ha valahonnan felbukkanna a honfoglaló magyarok ősköltészete vagy legalább annak egy hosszabb-rövidebb darabja, s ha erre nincs is remény, a motívumkutatás ma már nemcsak az elveszett folklórszöveg egyes motívumait tudja rekonstruálni, hanem azokat képes társadalmi rétegekhez is kötni. Nyilvánvaló, hogy a turulmonda és a csodaszarvas motívuma más-más társadalmi rétegeket szolgált. Archaikus imáink pedig rejthetnek ősi magyar találós kérdéseket, mint például a *hegyre hágok – lejtőre lépek.*

A magyar ősvallás kutatása mindig a nyelvészet hatása alatt állt, s ez még kitűnő nyelvészeket is befolyásolt, akik az ősvallás rekonstrukcióját nyelvészeti elemzésekkel akarták megoldani. Ha ez nem is sikerült, újabb kutatások új próbálkozásokkal jelentkeznek. A motívumok vándorlása természetesen jól ismert a folklorisztika művelőinek körében, s hasonló motívumok felbukkanása egyes helyeken okozhat meglepetéseket a magyar ősvallás rekonstrukciója esetén is. Mégsem lehet kétséges, hogy a honfoglalás kori magyarság már a tengrizmus szintjén állt, ami természetesen nem jelenti, hogy a samanizmus ismeretlen volt.

Más kérdés, hogy a táltos szavunk által jelölt jelenségről mit gondolunk. A szó esetleges ugor vagy török eredete még mindig nyitott kérdés, bár jelenleg a török felé hajlik a bizonyítékok nagyobb része. Hogy a magyar táltos képzetének fontos elemei a Balkán felé mutatnak, ez a legújabb kutatások igen figyelemre méltó eredménye. S ehhez csatlakozik a regölés fogalomvilága szintén déli elemekkel, amelyek egészen Bizáncig nyúlhatnak. Ehhez nem lesz nehéz régészeti párhuzamokat találni, akár már az avar kori anyagban is.

A magyar szellemi kultúra szerves része népzenénk kialakulása, korai rétegeinek kutatása, és itt is sok új eredményről értesültünk. Archaikus siratóénekeink közel állnak az obi-ugor népek dallamvilágához, míg a pentaton dallamok régebbi rétege, a magyar pszalmodizáló dallamok egy nagy közös, keleten is előforduló zenei világból erednek, és csak a magyarság erdélyi és moldvai csoportjánál ismert. A kis hangterjedelmű pentaton párhuzamai leginkább a Volga vidékén, míg a nagy ívű, kvintváltással vagy anélkül ereszkedő pentaton réteg párhuzamai egész Kelet-Eurázsiában, sőt az amerikai indiánok között is fellelhetőek. Mindezek alapján bátran kimondhatjuk, hogy zenei anyanyelvünk alapjai a honfoglalás előtti időből származnak.

Ha az őstörténet kategóriát szigorúan vesszük, akkor nem beszélhetünk írásos forrásokról, azonban a magyar történettudomány bevett és hagyományos gyakorlata szerint a magyar őstörténet vagy a honfoglalásig, vagy az államalapításig terjed. S ez több, most itt nem részletezendő okból érthető és elfogadható, így le kell tennünk arról, hogy a Kristó Gyula és az általam javasolt „korai magyar történelem" terminust alkalmazzuk. Ez viszont azzal jár, hogy számba kell vennünk az írásos forrásokat is. A muszlim források területén a feltárómunka a szöveghagyományozás részleteinek filológiai felderítésénél tart, ami más írásos források esetében már régebben megtörtént. Ennek különös jelentősége van az elveszett eredeti szövegek rekonstrukciója szempontjából. Érthető, hogy ennek a gondos filológiai munkának a során egy-két eddig nem ismert adat is előkerült.

A bizánci szövegek kutatása, feltárása és új, korszerű módszerek szerinti kiadása is örvendetesen halad. Természetesen nem közömbös a bizánci szövegek forrásainak megállapítása sem. A nevezetes *De Administrando Imperio* magyarokról szóló 38. fejezete nem közvetlenül egy magyar követ elbeszélése, hanem egy bizánci követjelentés 9. századi lejegyzése, és későbbi időben került be a császár neve által jegyzett műbe. Ez felold bizonyos kronológiai nehézségeket. Ugyanakkor túlságosan élesnek tartom azt a vitát, ami a császár szerzői mivolta körül megjelent. Ebben a korban a szerzőség egészen mást jelentett, mint manapság. Hogy a mű kompiláció, azt régóta tudjuk. Viszont a szöveg interpunkcióinak részletes feltárása és a kor gyakorlatának rögzítése valóban számos új olvasathoz, értelmezéshez vezetett és még vezethet.

Latin nyelvű forrásaink feltárása természetesen előbbre tart, hiszen azokon nem pusztán a magyar tudomány dolgozik régóta. Alapjában véve a legkorábbi utalások területén nincs lényeges új forrás, ami nem jelenti azt, hogy az ebben az irdatlan mennyiségű anyagban a jövőben ilyen nem található majd. Erre jó példa az a 10. század eleji észak-franciaországi Horatius-glossza, amely a Hungri fegyverzetéről ír. Örvendetes néhány forrás származási helyének és keletkezési idejének a pontosítása, mint például Dadó verduni püspök magyarokkal foglalkozó írásáé. Számos közismert forrás újabb szövegfiliációja – újabb kéziratok előkerülése következtében – megváltozott. Pontosabban tudni valamit annyit jelent, mint jobban tudni.

Fontos feladata a történettudománynak, hogy ne csak a politikai és gazdaságtörténetet, hanem a közösségi tudat alakulását, történetét is vizsgálja. Ehhez az igen nehezen kutatható területhez azonban csak a legnagyobb körültekintéssel szabad közelíteni. Vándormotívumok régisége és ősmagyar volta nem keverhető össze. Ami pedig az Attilától való leszármazást illeti, az minden sztyeppi népnél megtalálható, egészen Dzsingisz kánig, így például a dunai bolgárok hagyományában is. A sokat tárgyalt kardmotívum azonban aligha keleti hozadék.

Hogy sikerül-e a magyarországi latin forrásokban már felbukkanó székely rovásírást az előzményeivel közvetlenül összekötni, még nem véglegesen eldöntött kérdés. Az egyre szaporodó, úgynevezett keleti rovásírásos emlékek azonban ígéretesek. Segíteni fogja ennek a „hiányzó láncszemnek" a keresését az az örvendetes fejlemény, hogy újabb rovásírásos emlékek kerültek elő, és remény van arra, hogy Sebestyén Gyula 1915-ben megjelent munkája után hiteles székely rovásírásos emlékeink kritikai kiadása (a centenáriumra?) elkészüljön. A szerencsés és a szorgalmas filológia itt is hozott újat, például a nikolsburgi rovásírásos ábécé körül.

Ha a középkor kutatójának feladatkörébe tartozik a hagyomány és a közösségi tudat feltárása, még inkább így van a mai közgondolkodást már befolyásoló újkori őstörténetkép feltárójának. S joggal mutat rá a kutatás, hogy ezek az őstörténeti képek politikai célokat szolgáltak, s az azokon való módosítgatások sem fakadtak sok esetben más forrásból. Hogy e nézetek mögött milyen indulatok és milyen érzelmek álltak, azt sajnálattal kell olvasnunk, de akik ismerik a reformáció magyar irodalmát, nem nagyon csodálkoznak. Hogy a Világos utáni köztudat hogyan kereste a fogódzókat a nemzeti lelkület egyensúlyának visszaállítására, egyben bekapcsolódva az európai történetfilozófiai vitákba, a mai értelmiség számára is tanulságos.

A történészek és a filozófusok olvasottsága a 19. század közepén sem volt mindig alaposnak mondható, az őstörténetre vonatkozó nézeteik kivonata mégis „alászállott", másodlagos folklórtartalommá vált. A kor mindennapi történeti tudatát a kalendáriumok bölcsessége és a népszerűsítő ponyva- vagy populáris irodalom alakította, s nagyrészt alakítja ma is. Hogy ebben azután legkiválóbb íróink is részt vettek – inkább a minőséget, mint a tartalmat féltve –, az még mai tankönyveinkben is tükröződik. Ebből az irodalomból azután népi narratívák alakultak, hol biblikus, hol mitológiai, hol áltörténelmi formában.

Tisztelettel kell adóznunk azok előtt, akik – szembefordulva az elüzletiesedett, giccsel és hangoskodással terjesztett magyarkodással – a valódi hagyományok újraéledését és újrateremtését kísérlik meg. Hogy milyen nehéz egy honfoglalás kori íj rekonstrukciója, csak az tudja igazán, aki szaktudással és kellő alázattal fordul a probléma felé. A hagyományőrzésnek ma már két alapvető irányzata van: az egyik rekonstruál, a másik destruál. Az egyik feladatát a valóság kereséseként fogja fel, a másik a valóság helyett az üzletet, a pénzt keresi. Az egyik nehéz, a másik könnyű út. S bár nem szabad csodálkoznunk, hogy sokan választják a könnyebb utat, a célravezető, a hagyományokat valóban tisztelő, felelevenítő és megőrző szaktudás a jövő útja.

S bár utóbbi szavaim az utolsó szekció három előadására vonatkoztak, tulajdonképpen érvényesek az egész őstörténeti konferenciára. A magas színvonal csak nagyon nagy munkabefektetéssel érhető el, s éppen a Magyar Tudományos Akadémia az a hely, ahol a tudományos színvonalat minden körülmények között a látszat elé kell helyezni.

Ezért köszönöm a szervezők, előadók, elnökök munkáját, a hallgatóság figyelmét, és ezzel a konferenciát bezárom.

*

Kézben tartva a 2013. április 17–18. között elhangzott konferencia előadásait tartalmazó kötet nyomdakész szövegét, a zárónapon elmondottakhoz kevés hozzáfűznivalóm van. Egy összefoglalónak nem feladata, hogy a kötet szerzőivel vitába szálljon, őket kiegészítse vagy alkalomadtán helyesbítse, még akkor sem, ha a témát évtizedek óta kutatónak néhol igencsak kedve kerekedne erre. Sajnálom, hogy az előadások közül Pócs Éváé nem került be a kötetbe, de érthető, hogy a

többször meghosszabbított határidőket tartani kellett. Az előadására tett reflexiók, helyesen, benne maradtak a szövegben.

Áttekintve a kötet tematikáját megállapítható, hogy minden eddigi összefoglalásnál tágabb keretek között mozgott. Egy olyan kérdést tudnék kiemelni, amely szinte minden szekcióban előkerült, és ez a Kárpát-medence lakosságának története, azon populációké, melyek megérték a honfoglalást, s amelyek a magyarsággal együtt alakították a 11–12. századi Magyarország népességét. Az igazi kérdés persze nem az, hogy a Kárpát-medencében valaha élt hunok, gepidák, longobárdok, rómaiak, karantánok, avarok, onogurok, bolgárok, szlávok és más csoportok utódai megélték-e a honfoglalást, hanem hogy milyen azonosságtudattal rendelkeztek, milyen hagyományokat őriztek és milyen nyelven beszéltek, ezek hogyan, mennyi idő alatt változtak meg.

Ha a hiányzó témákat kellene számba venni, egy felsorolás élére a keleten maradt magyarok kérdése kerülhetne. A magyarságból különböző időben kiszakadt csoportok hordozták az elválás előtti közös kultúrát, és ezért segíthetnek a múlt rekonstrukciójában. Új régészeti emlékek megjelentek ebben a kötetben is. Ugyanakkor élesen el kell választani a mongol kor előtt, a mongol kor alatt és után a magyarságról levált csoportok történetét. A magyar őstörténet tárgyához csak a honfoglalás előtt elszakadt magyarok sorsa ad új szempontokat. Julianus jelentéseinek felfedezése óta sokat haladtak ezek a kutatások is. Az írott emlékek közül itt most csak a nevezetes csisztopoli temető 1311-ben állított arab nyelvű sírfeliratát említem, amelyben az elhunyt őseinek nemzetségneveként a Madzsar szerepel. Ez Julianus korához vezet vissza. A magyar etnikum nevének kronológiájához, a magyarság etnikai tudatának történetéhez a volgai magyarok múltjának feltárása nagymértékben járul hozzá.

Világos azonban, hogy ez a szép kötet egyszerre lezárása a korábbi kutatásoknak és nyit újabb szakaszt a magyar őstörténet vizsgálatában. Nemcsak megkerülhetetlen, új tudományos eredményei, hanem alapos bibliográfiája is segítséget nyújthat a következő kutatásoknak.

Itt van a helye annak, hogy ne csak az előadóknak, hanem e kötet szerkesztőinek, technikai munkatársainak is megköszönjem önzetlen és kiváló munkáját.

Kérem az Olvasót, fogadja szeretettel és kritikus figyelemmel ezt a kötetet.